سەيمل خانتىڭتون (ئامېرىكا)

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى

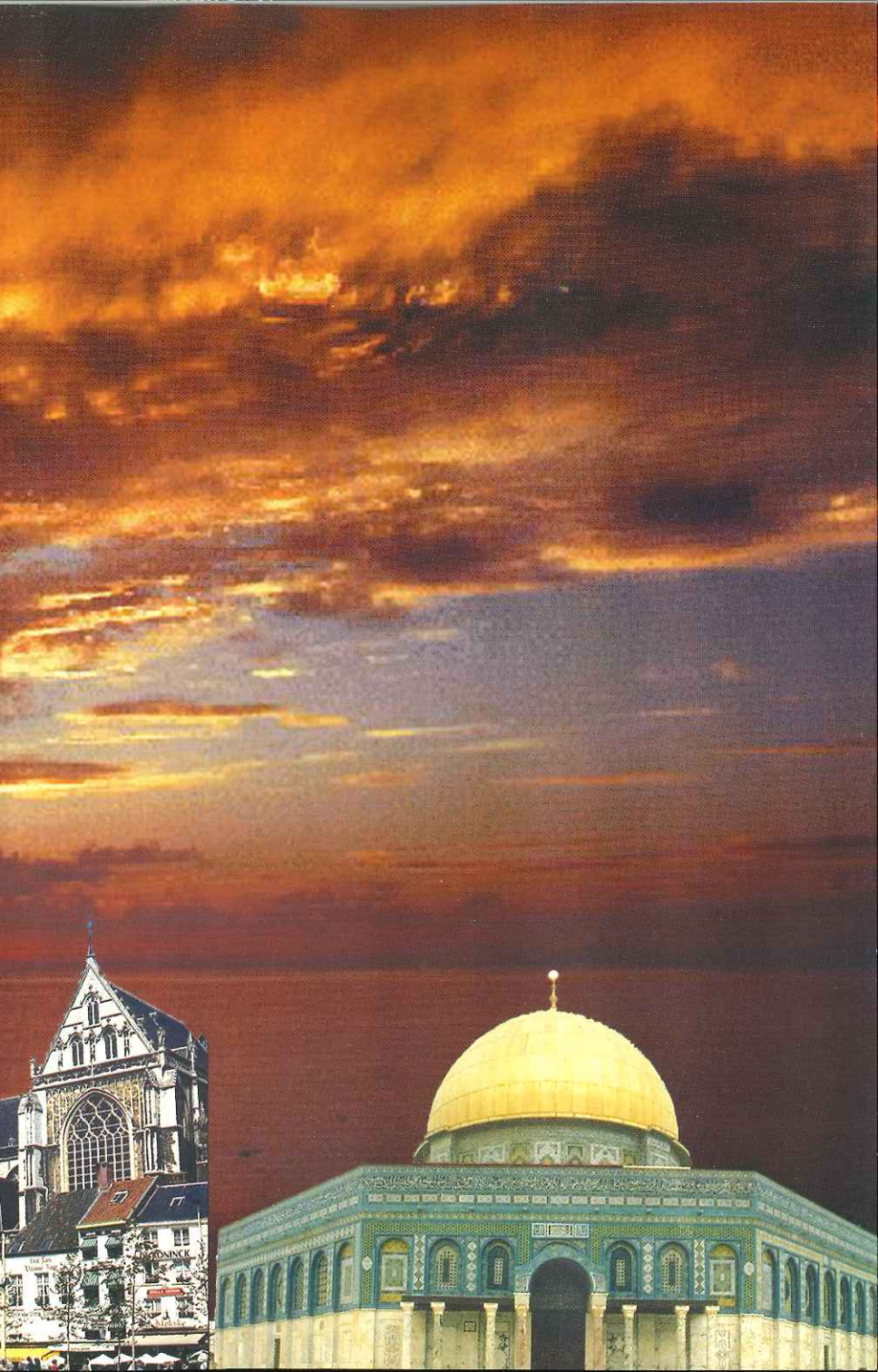
ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

سەيمل خانتىكتون — زامانىمىزدىكى داڭلىق سياسىي مۇتەپەككۇر. ئۇنىڭ «ئۆزگىرىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ سياسىي تەرتىپى» (1968)، «ئۈچىنچى دولقۇن: 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى دېموكراتىيلىشىش» (1991)، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» (1996) قاتارلىق ئەسەرلىرى دىققەتكە سازاۋەر. خانتىكتون خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئىستراتېگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇدىرى. ئۇ ئالىي دەرىجىلىك دۆلەت خادىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى. ئۇ «دىپلوماتىيە سىياسىتى» ناملىق پەسىللىك ژورنالنى تەسىس قىلىپ،

سەيمل خانتىڭتون(ئامېرىكا)

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى

ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى

تەرجىمە قىلغۇچى:
ئابدۇرېھىم دۆلەت
ئادىل ئابدۇقادىر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

文明的冲突与世界秩序的重建 / (美)亨廷顿著；阿布都热依木译。乌鲁木齐：新疆人民出版社，2003．12
ISBN 7－228－08373－3

I. 文… II. ①亨… ②阿… III.国际政治－研究－维吾尔语 （中国少数民族语言） IV. D5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2003）第 102406 号

责任编辑：艾则孜．吐尔迪
责任校对：艾杰尔古丽．吐尔逊
封面设计：铁然

文明的冲突与世界秩序的重建 （维吾尔文）

（美）塞缪尔·亨廷顿 著
阿布都热依木·多来提
阿迪里·阿布都卡迪尔 译

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐解放南路 348 号 邮政编码：830001）
新疆新华书店发行
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 22 印张 2 插页
2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第一次印刷
印数：1—5000

ISBN 7－228－08373－3 定价:25.00

مۇندەرىجە

ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىگە كىرىش سۆز 1
تەرجىمان دىن 36
كىرىش سۆز 39

I بۆلۈم كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيا

بىرىنچى باب دۇنيا سىياسىيسىنىڭ يېڭى ئىپراسى 1
مۇقەددىمە: بايراق ۋە ھەزىرەت سالاھىيىتى..... 1
بىر كۆپ قۇتۇپلۇق، كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيا..... 11
باشقا دۇنيا..... 17
ئوخشاشمىغان دۇنيانىڭ سېلىشتۇرمىسى: رېئالىزم ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە
پەرەز قىلىش 31
ئىككىنچى باب تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى مەدەنىيەتلەر 40
مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېرى..... 40
مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت 57
ئۈچىنچى باب ھەممىباب مەدەنىيەت، زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىش ..72
ھەممىباب مەدەنىيەت: مەنىسى..... 72
ھەممىباب مەدەنىيەت: كېلىپ چىقىش مەنبەسى 91
غەرب ۋە زامانىۋىلىشىش 96
غەرب ۋە زامانىۋىلىشىشقا بولغان ئىنكاس 105

II بۆلۈم ئۆزگىرىۋاتقان مەدەنىيەتلەر مۇۋازىنىتى

تۆتىنچى باب غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى: كۇچ، مەدەنىيەت ۋە يەرلىكلىشىش
..... 118

غەربنىڭ كۆچى: ھۆكۈمرانلىق ۋە ئاجىزلىشىش 118
يەرلىكلىشىش: غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرىنىڭ گۈللىنىشى 138
خۇدانىڭ قىساس ئېلىشى 147
بەشىنچى باب ئىقتىساد، نوپۇس ۋە رەقىب مەدەنىيەتلەر 162
ئاسىيانىڭ ئۆزىنى تەكتلىشى 163
ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى 176
خرىستىنىڭ ئۆزگىرىشى 197

III بۆلۈم شەكىللىنىۋاتقان مەدەنىيەتلەر تەرتىپى

ئالتىنچى باب يەر شارى سىياسىيىستىنىڭ ھەزارەت جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى 201
ئىتتىپاق تۈزۈشنى كۆزلەش: سالاھىيەت سىياسىيسى 201
ھەزارەت ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق 212
مەدەنىيەتلەر قۇرۇلمىسى 222
ئارىسالدى دۆلەتلەر: مەدەنىيەت ئۆزگەرتىشىنىڭ مەغلۇبىيىتى 231
يەتتىنچى باب يادرو دۆلەتلەر، چەمبىرەك ۋە مەدەنىيەت تەرتىپى 266
مەدەنىيەت ۋە تەرتىپ 266
غەرب چېگرا سىنىڭ شەكىللىنىشى 269
روسىيە ۋە ئۇنىڭ يېقىن قوشنىلىرى 283
جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ ئورتاق گۈللىنىش چەمبىرىكى 292
ئىسلام: ئۈيغۇشتۇرۇش كۆچى يوق ئاڭ 306

IV بۆلۈم مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى

سەككىزىنچى باب غەرب ۋە غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرى ئارىسىدىكى مەسىلىلەر 317
غەربنىڭ ھەممىبابچىلىقى 317
قورالارنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى 323
كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە 337
كۆچمەنلەر 350
توققۇزىنچى باب كۆپ مەدەنىيەتلىك يەر شارى سىياسىيسى 367

يادرو دۆلەت ۋە ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى 367
ئىسلام ۋە غەرب 372
ئاسىيا: جۇڭگو ۋە ئامېرىكا 391
مەدەنىيەت ۋە يادرو دۆلەت: شەكىللىنىۋاتقان ئىتتىپاق 437
ئونىنچى باب ئۆتكۈنچى ئۇرۇشتىن ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىغىچە 453
ئۆتكۈنچى ئۇرۇش: ئافغانىستان ئۇرۇشى ۋە پارس قولتۇقى ئۇرۇشى 453
ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى 466
قانلىق ئىسلام چېگرا سى 472
سەۋەب: تارىخ، نوپۇس ۋە سىياسىي 481
ئون بىرىنچى باب ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى 497
سالاھىيەت: مەدەنىيەت ئېڭىنىڭ كۈچىيىشى 497
مەدەنىيەتلەرنىڭ يېغىلىشى: تۈغقان دۆلەتلەر ۋە مۇھاجىرلار 510
ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇش 551

V بۆلۈم مەدەنىيەتلەرنىڭ كەلگۈسى

ئون ئىككىنچى باب غەرب، ھەرخىل مەدەنىيەتلەر ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى
..... 567
غەربنىڭ تىرىلىشى 567
دۇنيادىكى غەرب 582
مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش ۋە تەرتىپ 591
مەدەنىيەتنىڭ ئورتاقلىقى 603

ئىزاھات 612

ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىگە كىرىش سۆز

سەيمىل خانتېڭتون دېگەن بۇ ئىسىم ئۆزلىرىنىڭ بۇگۈنكى ۋە كەلگۈسىدىكى تۇرلۇك مەنپەئىتىگە ھوشيار مۇئامىلە قىلىدىغان سىياسىي خەلقلەر ئۈچۈن بەكلا تونۇش. لېكىن، ئۇ ئۇيغۇر جامائىتى ئۈچۈن ئىنتىقادا، تېخىچە ياتقۇر. بىر قىسىم ئوقۇغان ياشلار خانتېڭتون ئەپەندىنىڭ نامى، ئەسەرلىرى ۋە سىياسىي قاراشلىرىدىن ئازىتولا خەۋەردار، ئەمما ئۇلارغىمۇ خانتېڭتون تەپەككۇر دۇنياسى سىستېمىلىق تەرزدە مەلۇم ئەمەس. مانا بۇ ئۇيغۇر ئوقۇمۇشلۇقلىرىدا دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەزىيىتىنى تەرەققىيات بىلەن ماس قەدەمدە چۈشىنىشىنىڭ تېخى باشلانمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سەيمىل خانتېڭتون زامانىمىزدىكى داڭلىق سىياسىي مۇتەپەككۇر. ئۇنىڭ «ئۆزگىرىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ سىياسىي تەرتىپى» (1968)، «ئۈچىنچى دولقۇن: 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى دېموكراتىيىلىشىش» (1991)، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» (1996) قاتارلىق ئەسەرلىرى دىققەتكە سازاۋەر. خانتېڭتون خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئىستراتېگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ لىدېرى. ئۇ ئالىي دەرىجىلىك دۆلەت خادىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى. ئۇ «دىپلوماتىيە» ناملىق پەسىللىك ژورنىلىنى تەسىس قىلىپ، 1977- يىلىغا قەدەر مەزكۇر ژۇرنالنىڭ باش مۇھەررلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن. سەيمىل خانتېڭتون سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە دۇنيادىكى ھەر قايسى سىياسىي پىكىر مۇنبەرلىرىدە دائىم تىلغا

ئېلىنىپ تۇرىدىغان شەخس بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا ئۇنىڭ 1993-يىلى «دىپلوماتىيە» ناملىق پەسسالىك ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشمۇ؟» ناملىق ئەسىرى سەۋەبچى بولدى. بۇ ئەسەر خەلقئارادا كۆچلۈك غۇلغۇلا قوزغىدى، ھەتتا خانتىنگتون ئەپەندىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە قارىشى چۇقانلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. جۇڭگو قاتارلىق ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىدە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. «دىپلوماتىيە» ناملىق پەسسالىك ژۇرنالدا خانتىنگتونغا رەددىيە بېرىدىغان يەتتە پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى. خانتىنگتون بۇنىڭغا جاۋابەن يەنە شۇ ژۇرنالدا «مەدەنىيەت توقۇنۇشى بولماي نېمە؟» (قوشۇمچە ماۋزۇسى: «سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئەندىزىسى») دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. ئۇ نۆۋەتتىكى دۇنيانىڭ سىياسىي تەرتىپىدە مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئامىل بولىدىغانلىقىنى تېما قىلغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا 1996- يىلى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا تۈزۈلۈشى» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇردى.

بۇ كىتابنىڭ كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىغا بولغان تەسىرلىرى ھەققىدە نۇرغۇن مىسالارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. بۇ ھەقتە ئامېرىكىنىڭ نېكسون دەۋرىدىكى دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ھەم زامانىمىزدىكى نوپۇزلۇق سىياسىئون ھېنرى كىسىنگېر مۇنداق دەيدۇ: «خانتىنگتون غەربتىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر سىياسىئونلارنىڭ بىرى. ئۇ نۆۋەتتىكى يەر شارى سىياسىتىنىڭ رېئاللىقىنى چۈشىنىشتە پەۋقۇلئاددە چاقىرىق خاراكتېرلىك ئانالىز رامكىسىنى تەمىن ئەتتى»[1]. ئامېرىكىنىڭ يەنە بىر مەشھۇر سىياسىئونى زبىگنىگ برژىنىسكىي مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بىر ئەقلىي رەۋىشتىكى نادىر ئەسەر، ئۇنىڭ پىكرى يارقىن، تەسەۋۋۇرى مول، كىشىنى چوڭقۇر

[1] پەن جۇڭجى: «‹مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى›نى ئوقۇشقا تەكلىپ»، مەزكۇر كىتابنىڭ خەنزۇچە نەشرىگە قوشۇمچە، 419- بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 1999- يىلى يانۋار 2- نەشرى.

ئويلاندۇرىدىغان بولۇپ، بىزنىڭ خەلقئارادىكى ئىشلارنى چۈشىنىشىمىزده ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى[1]. ھەتتا خانىتىگىتونغا قارشى مەۋقەده ئەسەر ئىلان قىلغان گېرمانىيىلىك سىياسىئون ھېرالد مېللېرمۇ ئۇنىڭ تەسىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەڭ مۇھىمى «مەدەنىيەت توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئىبارە بىزنىڭ سىياسىي نۇقتۇلىرىمىز ۋە گىزىت-ژۇرناللىرىمىزدا دائىم ئۇچرايدىغان سۆزگە ئايلاندى. بۇ ئەھۋال كىشىنى راستتىنلا ئەندىشىگە سالىدۇ»[2]. مېللېر بۇ يەرده بىر مىللەتنىڭ لۇغەت بايلىقىغا كىرگەن تېرمىن ۋە ئۇقۇملارنىڭ ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇللىرى ۋە تۇرمۇش يوسۇنلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ شۇنداق دېگەن. دەرۋەقە «سىنىپىي كۆرەش»، «پومېشچىك»، «دىكتاتورا»، «دېموكراتىيە»، «كىشىلىك ھوقۇق»، «ئەركىنلىك»، «باراۋەرلىك» دېگەن ئۇقۇملار ھەرگىزمۇ بىزنىڭ تىلىمىزدىكى ئالاقە ئىستېمالى ئەمەس، بەلكى پىكىرلىرىمىزنى ئەنئەنىمىز ئوربېتىسىدىن چىقىرىدىغان ۋە بىزنى ئۆزگىچە قىممەت قارىشىنىڭ زاپچاسلىرىغا ئايلاندۇرىدىغان روھىي تەپكۈلەردۇر. «بىز ئۇقۇملارنى ئىشلەتكەنسېرى شۇ ئۇقۇملارنىڭ مۇخلىسلىرىغا ئايلىنىپ قالىمىز. بىر ئۇقۇمنىڭ كەڭ تارقىلىشى شۇ ئۇقۇمغا قارىغۇلارچە ئەگىشىش خەۋپىنىڭ زورايغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»[3] دەيدۇ مېللېر. غەربچە قىممەت قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سىياسىي، پەلسەپىۋى ئۇقۇملار 20- ئەسىردىن ئېتىبارەن ئەڭ خىلۇەت شەرق دۆلەتلىرىنىڭ مەتبۇئاتلىرىدىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىدى، ھەتتا غەربتىن تامامەن پەرقلىنىپ تۇرۇدىغان ئىسلام ئەللىرىنىڭ بەزى مۇتەپەككۇرلىرىمۇ غەربچە سىياسىي ئاتالغۇلارنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا يولۇقتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىلىرىمۇ يۇسۇپ

---

[1] «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»نى ئوقۇشقا تەكلىپ» 419- بەت.

[2] ھېرالد مېللېر (گېرمانىيە)، «مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى»، 11- بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 2002- يىلى 1- نەشرى، خەنزۇچە.

[3] «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»نى ئوقۇشقا تەكلىپ» 11- بەت.

خاس هاجىپ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق كلاسسىكلىرىمىزنى ياۋروپادىن كەلگەن نەزەرىيىۋى ئەندىزىلەر بىلەن باھالاپ، ئۇلارنى سىنىپىي كۆرەش تەلىماتى ۋە ماتېرىيالىزم قاراشلىرىنىڭ جاۋابكارلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشتى. فارابىي ئۆزىدىن ئون ئەسىر كېيىن ئاپىرىدە بولغان غەرب ئالىمىزمچىلىرىنىڭ ئەگلىكىدە تاسقالدى. بۇ ئەھۋاللار «مەدەنىيەت توقۇنۇشى» ئۇقۇمى مودا بولۇۋاتقان ھازىرقى كۈنىمىزدە مەدەنىيىتىمىزنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئۈستىدە ئويلىنىپ كۆرۈشىمىز ئۈچۈن ئەقەللىي يېپ ئۇچلىرىنى بېرىدۇ.

20- ئەسىردىكى خەلقئارا تەرتىپتە غەرب رېژىسسورلۇق ئورنىنى ئالدى. ئوسمانىيلارنى پارچىلاشتا ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى غەرب مىللەتچىلىك بىلەن دېموكراتىيىنى قورال قىلدى. ئوتتۇرا شەرقتە تارىختا مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان يېڭى دۆلەتلەر بارلىققا كېلىپ، مىللەت سۈپىتىدىكى ئەرەبلەرمۇ پارچە-پارچە دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ستالىنىزمنىڭ تېررورلۇقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى تارىختىن بۇيانقى ئېتنىك پۈتۈنلۈكىنى يوقىتىپ، «مىللەت» گەۋدىسى سۈپىتىدىكى رىسپوبلىكىلارغا ئايرىلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، 1945- يىلى يالتا يىغىنى ئېچىلدى. غەرب تەپەككۇرىنىڭ ئىككى پۈشتى بولمىش كاپىتالىزم بىلەن كوممۇنىزمنىڭ ۋەكىللىرى روزۋېلت، چېرچىل، ستالىن بىر يەرگە جەم بولۇپ، دۇنيانىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى يېڭىۋاشتىن سىزىشتى. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى دۇنياۋى تەرتىپ پەيدا بولۇپ، سان-ساناقسىز ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەقدىرى يالتىدا تۇغۇلغان شەكلىسىز كۆلەگگىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالدى. دۇنيا كاپىتالىزم ۋە كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئىككى لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى دەۋرىگە كىردى. مانىي دىنىدا تەسۋىرلەنگەن دوست-دۇشمەن، ياخشى-يامان ئۇقۇملىرى سىياسىي ساھەدىن ئورۇن ئېلىپ، ئىنسانىيەت بىر-بىرىنى ھەزىرتى ئادەمنىڭ پەرزەنتلىرى دېيىشتىن كۆرە رەقىب ۋە «سىنىپىي دۇشمەن» قاتارىدا

كۆرىدىغان بولۇپ كېتىشتى. بۇ خىل يۇزلىنىش بىر قىسىم سىياسىئونلار تەرىپىدىن «سىياسەت مانىزمى»[1] دەپ ئاتالدى. تارىخ 20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، دۇنيا سىياسىي سەھنىسىنىڭ رېژىسسورلۇقى ئامېرىكىغا ئۆتتى. ئامېرىكا ئۆزىنى دېموكراتىيە ۋە ئادالەتنىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتىدى، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى يادرو قىلغان كوممۇنىزم سېپىگە ئىدېئولوگىيە ئۇرۇشى يۈرگۈزدى. سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ھەر قايسى قاتلىمىدىكى چېركىنلىك زور ھەربىي قۇۋۋەتكە ئىگە بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ئىچ باغرىنى ساقايغۇسىز كېسەللەرگە گىرىپتار قىلىپ، ئاخىر يىمىرىپ تاشلىدى. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى كاپىتالىزم زەپەر تەنتەنىسى ئىچىدە قەدىنى تېخىمۇ رۇسلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئامېرىكىلىق ياپون سىياسىئونى فرانشىس فۇكۇياما «تارىخنىڭ ئاخىرى ۋە ئاخىرقى ئادەم» دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلىپ، يېڭى دۇنيا ھەققىدىكى قىياسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ غەرب دېموكراتىيىسى فاشىزم ۋە كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئىككى دۇشمىنى ئۇستىدىن غەلبە قىلدى، دۇنيا دېموكراتىيە بايرىقى ئاستىدا ئومۇميۈزلۈك تىنچلىققا يۈزلىنىپ، ئەركىن سودا تېخىمۇ راۋاجلىنىدۇ، غەربچە قىممەت قارىشى ھەممە يەرنى قاپلايدۇ، دېدى. بۇنى 1989- يىلى سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئومىدۋار كەيپىياتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىپادىسى دېيىشكە بولاتتى. «تارىخنىڭ ئاخىرى»، «دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپى»، «تارىخنىڭ بۇرۇلۇشى»، «كېيىنكى سانائەت جەمئىيىتىنىڭ يېتىپ كېلىشى» دېگەن ئىبارىلەر ئېقىم مەسىلىلىرى ۋە ئىلىم مەسىلىلىرى ساھەلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بولدى. لېكىن، بۇنىڭدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي رېئاللىقى قانداق بولىدۇ؟ بىزنىڭ ھاياتلىق شارائىتىمىزدا قانداق ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ؟ ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلەرنى

[1] «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»نى ئوقۇشقا تەكلىپ» 19- بەت.

قانداق هەل قىلىمىز؟ بۇ سوئاللار ئۇچۇن هەر قانداق بىر پەرەزنى نوپۇزلۇق پىكىر سۆپىتىدە قوبۇللىغىلى بولمايتتى. دۇنيانىڭ سىياسىي يۇزلىنىشى كىشىلەرنىڭ بىلىش رامكىسىدىن زىيادە هالقىپ كەتكەنىدى. ئۇمىدۋارلىق كۆپ هاللاردا رېئاللىققا قويۇلغان توغرا دىئاگنوزنىڭ نەتىجىسى بولماي، كىشىلەردىكى سۇبيېكتىپ ئارزۇلارنىڭ مۇبالىغە هالىتىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىن ئادالەت ۋە دېموكراتىيىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئۇمىد باغلىغان كىشىلەر بۇ قىسقا مۇددەتلىك ئۆڭكۇنچى تارىخنىڭ مازاق قىلىشىغا ئۇچرىدى. پەلەستىن ۋە چېچىنىيەدىكى قانلىق توقۇنۇشلار، كۇسۇۋۇدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى نائىلاج سىياسىي قىيابەتلەر 12- ئەسىرنىڭ ئويلىغانىدەك ئىس-تۈتەكسىز، ئىناق، بايباشات، خاتىرجەم ئەسىر بولالمايدىغانلىقىدىن بېشارەت بەردى. دۇنيادىكى چوڭ دۆلەتلەر هەربىي هازىرلىقلار خام چوتىنى بەس-بەستە كۆپەيتىشى، تەبەسسۇمگە ئۇرالغان دىپلوماتىيە ئويۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك هەم مۇرەككەپ تۈس ئېلىشى تىنچلىققا بولغان ئىشەنچىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. چۈنكى، بىز هەقىقىي تىنچلىققا كاپالەت بېرەلەيدىغان سىياسىي، ئېتىقادىي ئاتموسفېرانىڭ هىدىنى تېخى هىدلىيالمىدۇق.

قان قانىنى تۈغىدۇ، ئۇرۇش ئۇرۇشنى تۈغىدۇ. سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىنىڭ بالىياتقۇسىدا نۆۋەتتىكى ئۆچ-ئاداۋەتنىڭ هاملىسى يېتىلمەكتە ئىدى. قارىماققا سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى تەلتۆكۈس ئاخىرلاشقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قالغان يادرو تەهدىتى ئىنسانىيەتنىڭ بېشىدىن تېخى كەتكىنى يوق، بەلكى ئۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى سىياسىي ئويۇنلارنىڭ كوزىرىغا ئايلانماقتا. كۆرۈنمەس، ئەمما مۇقەررەر بولغان توقۇلۇق تەهدىتلەر ئۆزىنىڭ بەتبەشىرە ئەلپازىنى سەيمىل خانتېگتونىنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا تۈزۈلۈشى» ناملىق ئەسىرىدە خېلى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. فرانسىس فۇكۇياماىنىڭ ئۇمىدۋارلىقىغا تامامەن زىت بولغان بىر قىياس

كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. «سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم پەرق ئاڭ فورمىسىدا، سىياسىي ياكى ئىقتىسادتا بولماستىن، بەلكى ھەزىرەتتە بولىدۇ. ئىنسانلار دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان ئەڭ تۈپ مەسىلىگە خەلق ۋە مىللەت جاۋاب تېپىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇ مەسىلە: دەل مەن كىم؟ دېگەن مەسىلىدۇر» دەيدۇ خانتىڭتون ئەپەندى كىتابىنىڭ بېشىدىلا. ئۇ يەنە: «كىشىلەر ئەجدادى، دىنى، تىلى، تارىخى، قىممەت قارىشى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە تۈزۈملىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كىملىكىنى بېكىتىدۇ» دەيدۇ، ئۇ ئارقىدىنلا «بىز ئۆزىمىزنىڭ كىم ئەمەسلىكىمىزنى ۋە كىمگە قارشى تۇرىدىغانلىقىمىزنى چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىنى چۈشەنگەن بولىمىز». خانتىڭتون دەۋاتقان كىملىك مەلۇم ئورتاق ياشاملىغا تەۋە كونكرېت بىر شەخسنىڭ، شۇنداقلا بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ كوللېكتىپ كىملىكىدۇر. كوللېكتىپ كىملىك شەخسنىڭ ئۆز كىملىكىنى بايقىشى ۋە قۇرۇپ چىقىشى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. سابىق يۇگوسلاۋىيىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە سېربىلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش دەل ئۇلارغا تەۋە كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزگىلەردىن پەرقلەندۇرۇشىدىن كەلگەن. جەڭگاھتا پارتلاۋاتقان نەرسە بومبا ئەمەس، ئىدىيە. «دۆلەتلەرنىڭ گۈرۈپپىلىنىشى سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى دەۋرىدىكىدەك ئۇچ گۈرۈھ بويىچە بولماستىن، دۇنيادىكى يەتتە - سەككىز ئاساسلىق مەدەنىيەت بويىچە بولىدۇ» دەيدۇ خانتىڭتون يېڭى ئەسىردىكى دىپلوماتىيە كۇرىشى توغرىلىق. ئۇنداقتا، ئۇ دەۋاتقان يەتتە - سەككىز مەدەنىيەت قايسى؟

ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەسىدىكى غەرب خرىستىئان مەدەنىيىتى؛

سلاۋيانلارنى ئاساس قىلغان پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى؛

ئوتتۇرا ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قىسىم رايون، فىلىپپىن،

MERKEZİ SYASET V. ÜNİV. SYBLIOTEKE ÜJITTIGEN

مالايسىيا، ھىندونوزىيىلەرنى قاپلىغان ئىسلام مەدەنىيىتى؛
ھىندىلارنى ئاساس قىلغان بۇددا مەدەنىيىتى؛
ياپون مەدەنىيىتى؛
جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى كۇڭزى مەدەنىيىتى؛
ئافرىقا مەدەنىيىتى (بىرلىككە كېلىش ئىپادىلىرى ئېنىق بولمىغان تۈركۈم)؛
لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى؛
لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتىنىڭ خاسلىقى ئانچە روشەن ئەمەس بولۇپ، يەنىلا غەرب مەدەنىيىتى لاگېرىغا كىرىدۇ. خانتىڭتون ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇپەسسەل توختىلىپ كەتمىگەن. ئۇ يېڭى ئەسىردىكى خەلقئارا توقۇنۇشنىڭ ئوت كۈچى خرىستىئان مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەت» چۈشەنچىسىنىڭ نېگىزىدە دىن تۇراتتى.

كۇڭزى مەدەنىيىتىمۇ خرىستىئان مەدەنىيىتىگە قارشى ھالدا ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىرگە تۇرىدۇ، دېگەنىنى كۆڭۈل قويۇپ شەرھىلەيدۇ. ئۇ يۇقىرىقى مەدەنىيەتلەر تۈركۈمىنى يادرو دۆلەت ئۇقۇمى ئاساسىدا تەركىبلەيدۇ. ئۇنىڭ يادرو دۆلەت دېگىنى نېگىزلىك قىممەت قاراش جەھەتتە ھەمشىرە دۆلەتلەر بىلەن بىردەك بولغان ھەمدە ھەربىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي كۈچ جەھەتتە ئۇلارغا يېتەكچى بولالايدىغان چوڭ دۆلەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئامېرىكا ۋە غەربى ياۋروپادىكى دۆلەتلەر خرىستىئان مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، جۇڭگو شەرقىي ئاسىيادىكى كۇڭزى مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، روسىيە پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، ياپونىيە ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، ھىندىستان بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى. بۇ يەردە يادرو دۆلىتى بولمىغان مەدەنىيەتتىن ئافرىقا، ئىسلام مەدەنىيەتلىرى قالدى. خانتىڭتون

سەئۇدى ئەرەبىستانى، ئىران، ئىراق، تۈركىيە، پاكىستان، ھىندىنوزىيە، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرگە بىرمۇنبەر قاراپ چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ ھېچبىرىدە مۇسۇلمان ئۈممەتلەرگە ھەقىقىي ۋەكىل بولغۇدەك سالاھىيەت يوق بولۇپ چىقىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ بەزىسى قەبىلىچى، بەزىسى مىللەتچى، بەزىسى نامرات، بەزىسى غەربپەرەس، بەزىسى ئاجىز، بەزىسى مەھكۇم بولۇپ، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قېقىلغان غەرب ئىشغالىيىتىنىڭ مىخلىرى ئۇلارنى گۈمراھلىققا بەنت قىلىپ تۇراتتى. ئاپتور تۈركىيىنىڭ دۆلەت كىملىكى ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغان بولۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ غەربچىلىك ئۇرۇنۇشلىرىنى بىچارە قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ: بۇگۈنكى كۈندە تۈركىيىنىڭ دۆلەت ئاپپاراتى ۋە پارلامېنتى غەربچە قىممەتنى ئۇلۇگە قىلىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ خەلقى ئىسلامىي ئەقىدىدە. شۇڭا، تۈركىيە ياۋروپا بىرلەشمىسىگە ئەزا بولۇشنى ئۈزۈن يىللاردىن بېرى ئارزۇ قىلىپ، غەرب دۆلەتلىرىگە دىپلوماتىيىلىك يولغا قويۇش رەۋىشىدە بوپكەلگەن بولسىمۇ، كوممۇنىزم لاگېرىدىن تېخى يېقىندا دۇكان ئايرىپ چىققان شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى. تۈركىيە بولسا ئاسما ھالەتتە قېلىۋەردى (Secularism ئەلمانىيە ـــ دىن بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ ئاجرىلىشى). ئەرەبلەرنى بىر-بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان پارچە دۆلەتلەرگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ خەلقلىرىنىڭ قەلبىدە ئىمان، پادىشاھلىرىنىڭ قەلبىدە شەيتان، تۇغمەس تىنچسىزلىق ۋە نامراتلىق مانا شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇنى خانتىڭتون «يادرو دۆلەتنىڭ بولماسلىقى ئىسلام ئەللىرىدىكى ئېچكى-تاشقى توقۇنۇشلارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ۋە ئالاھىدىلىكى» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ «يادرو دۆلەت» دېگىنىنى بىز ئۆزىمىزنىڭ گېپى بويىچە «باشپاناھ» دەپ چۈشەنسەكمۇ بولىدۇ.

خانتىڭتون كىتابىدا بۇگۈنكى غەرب مەدەنىيىتى ئۈستۈن ھەربىي كۈچ ۋە ئىقتىسادىي كۈچ يۈزىسىدىن باشقا مەدەنىيەتلەردىن غالىبتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئېچ-ئىچىدىن

خوراشقا باشلىدى، دەيدۇ ۋە ئىدىئولوگىيە سۇپىتىدىكى غەرب مەدەنىيىتى ئىسلامغا بەس كېلەلمەيدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ نەزىرىدە ئىسلام مۇكەممەل ھاكىمىيەت سىستېمىسى، ئەخلاق سىستېمىسى ۋە بىلىش سىستېمىسىغا ئىگە بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان روھانىيلىق ئەمەس ئىدى. بۇگۈنكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئىسلامنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغان بىدئەتلەرنى تازىلاپ، پەرز ۋە سۈننەتلەرنىڭ ئەينىيىتى ۋە تەتبىقى بويىچە ئىش كۆرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان كۈچلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى» دېيىلۈاتقانلار ئەنە شۇلار بولۇپ، غەرب دەل مۇشۇلاردىن ئەنسىرەيتتى.

روشەنكى، شالغۇتلاشقان ئېتىقاد شۇ ئېتىقادنىڭ ئىگىسى ئۇچۇن پىكرىي مۇجمەللىك، ھاياتىي سەرسانلىق ئەكىلىدۇ. بۇ دەل يات قىممەت قاراشلارنى پىلانلىق سىڭدۈرگۈچىلەرنىڭ تەنتەنىسىدۇر. پارس قولتۇقىدىكى رايونلار ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ غەربلىكلەرنىڭ زىيانپەت ئۇستىلىگە ئايلىنىشى بۇنىڭ ئۇچۇن ياخشى مىسالدۇر. بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ئىنتېرنېتتىن مۇنداق بىر سۆھبەتنى ئوقۇغانىدىم: سۆھبەتتە بىر مۇخبىر ئىسرائىلىيىنىڭ سابىق باش مىنىستىرى نىتانياھودىن 1998- يىلى 12- دېكابىردا مۇنداق سورىغان:

ـــ مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى ئەينى چاغدا سىلەرنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا تۇغۇشىدۇ، دېگەنىكەن، بۇنىڭغا قانداق قارايسىز؟

نىتانياھو مۇنداق جاۋاب بەرگەن:

ـــ ئۇلارنىڭ قولىدا ھالاك بولىدىغان يەھۇدىيلار بىز ئەمەس. چۈنكى، بىزنى ھالاك قىلالايدىغان ئەرەب مۇسۇلمانلار بۇنداق ھالەتتىكى مۇسۇلمان ئەمەس.

نىتانياھونىڭ جاۋابىنى بۇگۈنكى ئەرەب ئەللىرى توغرىسىدىكى رېئال، ئوبىيېكتىپ تەسۋىر دېيىشكە بولاتتى. ئۇ بۇگۈنكىدەك ئايىنىپ

كەتكەن ئەھۋالدا ئۇيۇشۇش ئىقتىدارىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دېمەكتە ئىدى. ئۇ دەۋاتقان «يەھۇدىي» ماھىيەتتە غەرب مەدەنىيىتىدۇر. چۈنكى، بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتى يەھۇدىي دىنى ۋە گرېك پەلسەپىسىنىڭ ئەنئەنىلىرى ئاساسىدىكى تەرەققىيات ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە ئايان.

خانتىنگتوننىڭ كۆرسىتىشىدە، غەيرىي غەرب ئەللىرى زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىش مەسىلىسىگە تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل پوزىتسىيە تۈنۈشى مۇمكىن ئىكەن:

1. ئىنكارچىلىق — غەربلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىشنى مۇتلەق رەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

2. كامالىزم — مائارىپ، قانۇن، ئىدىيىلەردە غەربلەشكەن ھالدا زامانىۋىلىشىش ۋە باي بولۇش مەقسىتىگە يېتىش.

3. ئىسلاھاتچىلىق — تۈپ قىممەت قاراش ۋە ئېتىقادنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ زامانىۋىلىشىش، لېكىن غەربلەشمەسلىك.

خانتىنگتون كامالىزمچە پوزىتسىيىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كەسكىن رەۋىشتە ئىزاھلاپ ئۆتىدۇ.ئۇ بۇنداق پوزىتسىيە كىشىلەرنى يەرلىك مەدەنىيەتتىن چەتلىتىش بىلەن بىرگە ھەقىقىي غەربلىشىشكىمۇ ئېلىپ بارمايدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمىسىمۇ تۈركىيىنىڭ ھازىرقى تەڭقىسلىق ۋە موھتاجلىق ھالىتى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. خانتىنگتون ياپونىيىنى ئۈچىنچى خىل پوزىتسىيىگە مىسال قىلىدۇ. بىز ئەمدى «زامانىۋىلىق» دېگەن ئاتالغۇغا دۇچ كېلىۋاتىمىز. «زامانىۋىلىق»نىڭ مەنىسى زادى نېمە؟ خانتىنگتوننىڭ ئىزاھلىشىچە: «زامانىۋىلىق سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش، مائارىپ ۋە بايلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە يۈكسىلىشى، كەسپىلىشىش كۆلىمىنىڭ مۇرەككەپ قاتلامغا كېلىشى» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئارىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ «زامانىۋىلىق» چۈشەنچىسىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئېتىقاد ۋە

پسخىك دۇنيانىمۇ زامانىۋىلاشتۇرغاندا، ئاندىن پەن-تېخنىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ۋەھالەنكى، ئىنسانىنىڭ ياشاش ۋاستىسى تەرەققىي قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەبىئىيىتىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ تەبىئىيىتىدە ئۆزگىرىش بولسا ياكى تەرەققىيات بولسا، ئۇنىڭ زاتى ئىنسان بولماي قالىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇ بۇرۇنقى ئىنسانلارغا يات بىر تەبىئەتتە ياشىشى كېرەك بولىدۇ. لېكىن، بىز ئۆز ئىنسانىيلىقىدىن خالىي ياشىغان ئىنسانىنى تېخى ئۇچراتمىدۇق. دېمەك، ئىنسانىيلىق ئۆزىنى ساقلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياشاش ۋاستىسىدە تەرەققىيات بولىدۇ. خانتىڭتوننىڭ «زامانىۋىلىق» چۈشەنچىسىدە ئۆلچەم تېخنىكا ۋە مادىدىي بايلىققا مەركەزلىشىدۇ.

ھەربىي ۋە ئىقتىساد جەھەتتە شۇنچە قۇدرەت تاپقان، سىياسىي سەھنىنىڭ ئىگىسى بولمىش غەرب دۇنياسىنىڭ چېچىلاڭغۇ، نامراتلىق ھالەتتىكى ئىسلام دۇنياسىدىن ۋەھىمە يېيىشى ئۇلارنىڭ ئىسلامىي ئەقىدىدىكى پۇختىلىقىنى چۈشەنگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

خانتىڭتوننىڭ ئېيتقانلىرى ئۆتكەن ئون يىل ئىچىدە كۆرۈلدى. بوسنىيە، چېچنىيە، تاشقى كاۋكازىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق، سېربلانكا قاتارلىق جايلاردىكى كۈرەشلەر، بولۇپمۇ «11-سىنتەبىر تېررورلۇق ۋەقەسى» دىن كېيىنكى دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى بۇرۇلۇشلار كىشىلەرنى خانتىڭتونغا تېخىمۇ قىزىقتۇردى. ئامېرىكا رەئىس جۇمھۇرى جورجى. ۋ. بۇش ئافغانىستاندىكى تالىبان ھاكىمىيىتىگە يۈرگۈزگەن ھەربىي ھەرىكىتىگە «ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى» نامىنى بېرىپ، كېيىن ئۆزگەرتىۋالدى.

كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىكى ھەققىدىكى قىسمەن جۈملىلەرمۇ كۆزنى زىگە چېلىقىدۇ. مېنىڭچە، بۇ كىتابنىڭ بىزگە نىسبەتەن بىر ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇ ئاز-تولا پىكىرلىك ئادەملىرىنى 21- ئەسىردىكى مىللىي كىملىك مەسىلىسى ھەققىدە ئويغا سالىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا كوللېكتىپ سالاھىيەتنى بىلىش مۇرەككەپلەشتى.

قاتناش ۋە ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتى كۆچمە نوپۇسلارنى كۆپەيتتى. بۇ ئەھۋال ئەسلىدىكى بىرلا ئېتنىك خەلقتىن تەشكىل تاپقان بۆلەكلەرنىڭ مىللىي تەركىبىنى كۆپ خىللاشتۇردى. سودا ۋە تىرىكچىلىك ئېھتىياجى ئوخشىمىغان مىللەت ئەزالىرىنى ئوخشاش بىر مۇھىتقا كەلتۈرۈپمۇ قويىدۇ. بۇنداق شارائىتتا مىللەت ئەزالىرى جۇغراپىيىلىك بىرلىكتىن كۆرە ئېتنىقاد، تىل، قىممەت قارىش بىرلىكى بويىچە ئىتتىنىك بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلايدۇ. كىملىك ماكان ۋە زامانغا قاراپ تۇرۇپ ئۆزگىنىڭ مەزمۇن قاتلىمىنى ئاشكارىلايدۇ. بىر ئۇيغۇر بالىسى تەكلىماكاننىڭ گىرۋىدىكى خىلۋەت بىر بوستانلىقتىن مەككىگە ياكى نيۇ-يورکقا بېرىپ قالغىنىدا، ئۇ ئۆزىدىكى كىملىكنىڭ بۇرۇن دىققەت قىلىپ باقمىغان تەرەپلىرىنى بايقاشقا سازاۋەر بولىدۇ. ئەگەر مەككىدىكى بىر ئۇيغۇر مۇھاجىر ئانا ۋەتىنىگە كېلىش پۇرستىگە ئېرىشسە ئۆزى ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ. ئۇ مۇھاجىر سىياسىي جۇغراپىيىنى بىرلىك قىلغاندا سەئۇدى ئەرەبىستانلىق، تارىخى ۋە ئىرقىنى بىرلىك قىلغاندا ئۇيغۇر، دىنىنى بىرلىك قىلغاندا مۇسۇلمان ۋە ياشقىلار. ئۇ يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى بىلىشى كېرەك. لېكىن، ئۇ قايسى كىملىكىنى يېتەكچى ئورۇنغا قويۇشى كېرەك؟ بۇنى ئۇنىڭ قىممەت قارىشى بەلگىلەيدۇ ۋە ئۆزىمۇ مۇشۇ قىممەت قارىشىغا ئاساسەن ھايات يولى تاللايدۇ. بۇنداق بولغاندا، پاسپورت بەزى ھاللاردا سىياسىي كىملىككە ۋەكىللىك قىلسىمۇ، مىللىي كىملىككە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. 21- ئەسىر بىز ئۈچۈن كىملىك قۇرۇلۇشىدىن باشلىنىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، تەرەققىياتنىڭ خام ئەشياسىغا ئايلىنىپ كەتمەيمىز. ئەكسىچە، تەرەققىيات بىزگە بويسۇنىدۇ. جاھان مۇنبىرىدە شەرەپلىك ئورنىمىز بار بولىدۇ.

مەزكۇر كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىشى ئوقۇرمەنلىرىمىزدە دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى مۇھاكىمىلىق نەزەر بىلەن كۆزىتىدىغان تۇركۇملەرنى پەيدا قىلىشتا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم پەيدا قىلغۇسى.

سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە شېئىرىي قىزىقانلىق، پىكرىي يەڭگىلتەكلىك، رومانتىسك مەستخۇشلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىش كىشىنى جىق زىيانلارغا ئۇچراتىدۇ. بۇ زىيان شۇ قەدەر كۆپكى، ئۇنى ئۆلچەپ بولماس. ئۇقۇرمەنلىرىمىز بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا، ئۆزى يولۇقتۇرغان ھەر بىر مەسىلە بويىچە يەنە باشقا ئىلمىي مەنبەلەرگە ئۆتۈشى، ھۆكۈملەرنى ئۆزىنىڭ ئەگىلىكىدە تەكرارتەكرار تاسقاپ كۆرۈشى لازىم. ئەسلىدە بۇ كىتاب بالدۇراق نەشر قىلىنىشى لازىم ئىدى. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» ئوقۇمى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئون يىل ئۆتۈپتۇ، بۇ كىتاب ئەمدىلىكتە ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ قولىغا چىقىپتۇ. سەۋەبى، بىزدە مۇتەپەككۇر تەرجىمانلار يوق دېيەرلىك. تەرجىمان بىر خەلقنىڭ روھىي كەمتۈكلىرىنى سېزىشى ۋە ئۇنىڭغا نىسبەتەن داۋا بولىدىغانلىقىنى بىلىشى ۋە تېپىشى لازىم. تەرجىمانلىق يۈزەكى قارىغاندا، تىل تەرجىمىچىلىكى، لېكىن چوڭقۇر قارىغاندا، روھ تەرجىمىچىلىكىدۇر. قېرىندىشىمىز ئابدۇرېھىم دۆلەت مۇشۇنداق يىرىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشقا ئىرادە باغلاپ، ئۇ ئىشنى تاماملاپتۇ. تەرجىمىنىڭ قانداق چىققانلىقىنى تەرجىمە ئوبزورچىلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىگە قالدۇرىمىز. بۇ يەردە بىز ھېچبولمىغاندا ئابدۇرېھىم دۆلەتنىڭ ئەسەر تەرجىمە قىلىشتا تېما تاللىشىدىكى ئاكادېمىكال سەزگۈرلۈكىنى بېكىتەلەيمىز. ئۇنىڭغا ئەجرلەر نېسىپ بولغاي!

ئىنگلىز پەيلاسوپى بېرتراند رۇسسېل «غەربنىڭ ئەقىل-پاراسىتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە بىر شائىرنىڭ «يىرىك بىر كىتاب بىر چوڭ ئاپەت» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. كىتاب ئوقۇغاندا نوپۇزغا ئېتىبار بېرىپ كېتىش ياكى مۇئەللىپنىڭ قەلىمگە مەپتۇن بوپكېتىش تۇيۇقسىز پىكرىي ئادىشىلار بولۇپ تۇرىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، پېقىر تۆۋەندە جانابي سەيمىل خانىتىكتونىنىڭ پىكىر تەلقىنلىرىدىكى جىددىي ئېتىبار بېرىشكە تېگىشلىك نۇقتىلارنى ئىلغاپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتى. سىستېمىلىق تەلىم ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان ئىلىم ھەۋەسكارى

بولساممۇ خانتىڭتونغا ئۆزىمىزگە خاس مەۋقەدە ئىنكاس بېرىشكە تىرىشىپ باقتۇق.

ماقالىمىزنىڭ بەزى قۇرلىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتكەنىدەك 21-ئەسىرمۇ كىشىلەر ئۈمىد قىلغانىدەك ئادىل ۋە خاتىرجەم دەۋر بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. 20-ئەسىر غەرب كۇلتۇرىنىڭ ئوسمانىيلارنى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن باشلانغانىدى. 21-ئەسىرمۇ غەرب كۇلتۇرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەسلىيەتچىلەرگە مۇداخىلە يۈرگۈزۈشى بىلەن باشلاندى. بۇ ئىش بەئەينى خانتىڭتونىنىڭ تەسەۋۋۇرىچە بولدى.

ئەگەر بىز ئىنسانىيەت ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىنى چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق كۆزىتىدىغان بولساق، شۇ قەدەر تەرەققىي تاپقان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ چەكسىز ئەندىشە ۋە تەشۋىش ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى، شۇنداقلا ۋەھىمىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ناھايىتى روشەن ھېس قىلالايمىز. كىشىلەر بۇ خىل ۋەھىمىدىن قوتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز رەھبەرلىرىنى ئالماشتۇرۇپمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، ھەتتا ۋەتەن ئالماشتۇرۇپ بېقىپمۇ ئارام تاپالمىغان بۇنداق قىسمەتنى كۆرۈپ تۇرماقتىمىز. تۆۋلىمە ئالماشتۇرۇشلارمۇ كىشىلەرنىڭ غەم-دىشۋارلىرىغا ئارا تۇرالمىدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا ئوخشاش تىنچلىقنى ۋە ئىنسانلارنىڭ بەختەرلىكىنى قوغدايدىغان خەلقئارا ئورگانلار ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلۇپ تۇرۇپمۇ يەر يۈزى قان ۋە كۆز ياشلاردىن قۇرۇمىدى. تەبىئەتنىڭ سىرلىرىنى ئېچىپ، پەن-تېخنىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن بۈگۈنكى ئىنسانلار نېمە ئۈچۈن ئۆزى ياشاۋاتقان يەر شارىدا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى؟ تىنچلىق بۇنىڭدىن كېيىن ئىشقا ئاشامدۇ؟

يەر شارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى توقۇنۇشلار، يۇز بەرگەن ۋە يۇز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان رايون خاراكتېرلىك ياكى خەلقئارالىق ماجىرالار، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىپلىپ بېرىۋاتقان

ھەربىي تەييارلىقلىرى تىنچلىقىتىن گۇمانلىنىشىمىزنىڭ جانلىق پاكىتى. ئېھتىمال، بەزىلەر يۇقىرىقى سوئالغا ئىلىم-پەن يەنمۇ تەرەققىي قىلسا، ئۆز ئارا ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، چۇشىنىش چوڭقۇرلاشسا، ھەر خىل دىن ۋە مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆچەيتىلسە، دۇنيانىڭ تىنچلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. بۇنداق قاراشلار ۋەھىمىلىك رېئاللىقنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ نەزەريىسى سۈپىتىدە زىكىر قىلىنىپ كەلدى. ئىلىم-پەن تەرەققىي قىلدى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشمۇ كۆچەيدى. بىراق، دۇنيا يەنىلا تىنچ بولمىدى. مەلۇمكى، تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يەر شارى تىنچلىقىنىڭ ھەقىقىي كاپالىتى ئەمەس.

ئامېرىكا پسىخولوگى ئېرىك فرومنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ بۇرغۇنچىلىقى»[1] دېگەن كىتابىدا بىر جەدۋەل بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇرۇش قېتىمىنىڭ تەرەققىياتقا ئەگىشىپ كۆپەيگەنلىكى ئەكس ئەتكەن:

يىللار	ئۇرۇش قېتىمى
1499 — 1480	9
1599 — 1500	87
1699 — 1600	239
1799 — 1700	781
1899 — 1800	651
1940 — 1900	892

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەدەنىيەت ئىپتىدائىي بولغانسېرى ئۇرۇش شۇنچە ئاز بولغان. پەن-تېخنىكا مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ ئۇرۇشمۇ كۆپەيگەن ھەمدە ئۇرۇشنىڭ ۋەيران قىلىش ئىقتىدارىمۇ ھەسسىلەپ ئاشقان.

---

[1] مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001- يىلى 1- ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 266- بەت.

مەدەنىيەت نېمە ئۈچۈن تىنچسىزلىق بىلەن ئوك تاناسىپ بولىدۇ؟

بىز جاۋابىنى يەنىلا ئىنسانىنىڭ ئۆزىدىن ئىزدەيلى. چۈنكى، ئىلىم-پەن نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنمۇ ۋە ھەر خىل مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەنمۇ ئەنە شۇ ئىنسان. ئىنسان ئۆز ھاياتىدا ھامان ئۆز ئەقلىدىن ھالقىپ كەتكەن مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىپ تۇرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈش قۇرۇلمىسى تەكشى بولمىغانلىقتىن مەسىلىلەرگە تاپقان جاۋابلىرىمۇ پەرق بولىدۇ. بۇ پىكرىي ئۇسۇلۇبنىڭ كۆپ خىللىقىنى، شۇنداقلا نەتىجىنىڭمۇ كۆپ خىللىقىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئەھۋال ئوخشاش بولمىغان قىممەت قارىشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە سەۋەبچى بولغان. مۇتەپەككۇر ئىبن تەيمىيەنىڭ «كىشىلەرنىڭ ھەققانىيەتنى قوغدىشى ئۈچۈن ئاللا پەيغەمبەرلەرنى ئەۋەتكەن، چۈنكى كىشىلەر ھەققانىيەتنىڭ ماھىيىتىنى نۇرغۇن تەرەپلەردىن تونۇمايدۇ ھەم ئۇنىڭغىمۇ قادىر بولالمايدۇ»[1] دېگەن سۆزى قوۋملارنىڭ جەبدەل-ماجىرالاردىن خالاس تېپىشى ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىكى چىنلىققا ئۇيغۇن ئورتاق بىر نىزامنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. 20- ئەسىردە فاشىزم، كاپىتالىزم، كومۇنىزم ئىدىئولوگىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك ئۇيۇنداا نەچچە ئون مىليون ئادەم ئۆلدى، نەچچە ئون مىليون ئادەم خانۇەيران بولدى، نەچچە ئون مىليون ئادەم تارىخنىڭ مەھكۇم مۇساپىلىرىگە يۈزلەندى، نەچچە ئون مىليون ئادەم شۇ تۈپەيلى ئۇنگەن ئەخلاقسىزلىقنىڭ زىيانكەشلىكلىرىدە ئىنسانىي قەدىر-قىممىتىدىن ئايرىلدى. تېخىمۇ كومپىدىيىلىك بىر تەرەپ شۇكى، كىشىلەر ئەنە شۇنداق قورقۇنچلۇق، ھېسابسىز بەدەللەرنى تۆلىگەن تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدىن ھېچبىر ئىجابىي يەكۈنگە ئىگە بولالمىدى. ئۇلار پەقەت ئىنسانىيەت ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەت ئەمەس، بەلكى

[1] «مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىلىرى»، گەنسۇ مىللەتلەر نەشرىياتى 1993- يىلى شېۋۈل نەشرى، خەنزۇچە.

ئۇزۇن تۇندىكى رەزىل چۈش كەبىي كېپىنكىلەرنىڭ ئەسلىمىسى بوپقالدى، خالاس. بۇ رەزىل چۈش پەن-تېخنىكا گۈللىنىشىنىڭ رەڭدار لىباسلىرى ئاستىدا قېپقالدى. قانداقلا بولمىسۇن، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئادەملەرنى ئەشەددىي خىرىسكارلارغا ئايلاندۇرغان يۇقىرىقى ئىدېئولوگىيىلەر بەرىبىر غەربنىڭ بەچچىدانىدا يېتىلگەن. بۇ بىر تۇغقانلارنىڭ جېدەللىرى تارىخىنىڭ كېپىنكىسى قەدەملىرىگە ئەبەدىيلىك تەسىر كۆرسەتتىكى، ئىنسانىيەت ھېلىھەم ئەنە شۇ مەشئۇم يىللارنىڭ تەۋرەملىرى ئىچىدە قىمىرلاپ يۈرۈشىدۇ. كۈنىمىزدە مەدەنىيەتنىڭ ھاكىم تېپى سۈپىتىدىكى غەرب مەدەنىيىتى «گۈمانىزم»، «ئەقلىچىلىق»، «پەن-تېخنىكا»، «مىللەت»، «ئەركىنلىك»، «دېموكراتىيە»، «كىشىلىك ھوقۇق»، «دىن» كەبىي چۈشەنچىلەر بىلەن ئەسلىدىكى جەمئىيەت مودىلىرىدىن خوشلاشقان ئاسىيا، ئافرىقىلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ تۈپراقلارنىڭ خەلقلىرى غەربتىن ئالغان ئاشۇ ئەگىشىلەرنى دەستەك قىلىشقان ھالدا غەرب مۇئەسسەسىلىرىنىڭ دەۋازىلىرى ئالدىدا ئۆز ھەققىنى دەۋا قىلىشىدىغان بولدى.

مەدەنىيەتنىڭ ھاكىم تېپىلىرى ئۆز قىممەت قاراشلىرىنى مەدەنىيەتنىڭ مەھكۇم تېپىلىرىغا قوبۇل قىلدۇرۇپ، ئۇنى مەھكۇم تېپىلارنىڭ ھايات پرىنسىپىغا ئايلاندۇرۇشنى كۆزلەيدۇ. ھاكىم مەدەنىيەت تېپى مۇشۇنداق يوللار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىدۇ. ئۇنداقتا، خانتېڭتون ئەپەندىنىڭ «دۇنيا تەرتىپى» نېمىنى چىقىش قىلىدۇ؟

«يەر شارىلاشتۇرۇش» نۆۋەتتىكى خەلقئارا يۇزلىنىش بوپقالدى. ئەگەر بىز بۇ گەپنى «يەر شارىلىشىش» دەپ ئالساق ئۇنىڭ بەرىبىر مۇئەييەن ئىجرا قىلغۇچىلىرى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەشەببۇسكارلار، ماسلاشقۇچىلارمۇ بولىدۇ. ئۇنداق ئىكەن «يەر شارىلىشىش» دېگىنىمىزدە «يەر شارىلاشتۇرۇش» ھەم «يەر شارىلاشتۇرۇلۇش» دېگەن ئۇقۇم بىلەن بىرلاۋاقتىتا مەۋجۇت بولغان

بولىدۇ. دەۋرىمىزدە «يەر شارىلاشتۇرۇش»، «بىر قۇتۇپلاشتۇرۇش» دېگەنلەر ئامېرىكا قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ خاھىشىغا ئايلاندى. بۇنىڭغا قارشى ھالدىكى «كۆپ قۇتۇپلاشتۇرۇش»، «كۆپ مەنبەلەشتۈرۈش» شوئارلىرى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، سىياسىي سەھنىدىكى ھەر قانداق غالىب كۈچ «بىر قۇتۇپلىشىش»نى تاكىغۇسى كېلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا غالىب سىياسىي كۈچنىڭ ئۆزلۈكى ئەمەلگە ئاشىدۇ. خانتىكتونىكنىڭ مەزمۇنىدىن ئامېرىكىنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن تارىخىي پۈرسەتتە ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ مەۋجۇتلۇقى، بۇ خىل توقۇنۇشنىڭ نۇقۇل مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى بولماستىن، بەلكى مۇرەككەپ بىر سىياسىي توقۇنۇش بولىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش تەس ئەمەس. يەر شارىلاشتۇرۇشتا ئامېرىكىنىڭ غايەت زور مەنپەئىتى بار، شۇڭلاشقا ئۇ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيىسىگە پۈتلىشىدىغان ھەرقانداق توسالغۇنى ئېلىپ تاشلىشى كېرەك. تەبىئىيكى، بىز «مەدەنىيەت» ئۇقۇملىرىنى چۈشىنىشكە دۇچ كەلدۇق: مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟

بىر مىللەتنىڭ تىلشۇناسلىقىدا ئوقۇتۇش ۋە ئوقۇشلىرىدا سۆزلۈكلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى، مەنىلىرىنى مۇستەقىل نۇقتىدا تۇرۇپ شەرھلىگەن ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بولۇشى ئەقەللىي ئىش. بۇ لۇغەت ئىلمىي ئېھتىياجلارنى ھەل قىلىشتا مۇناسىپ رول ئوينىيالايدىغان بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، بىز ئۇقۇملارنى تەھلىل قىلىش داۋامىدا باشقا تىلدىكى لۇغەتلەرگە موھتاج بولۇشتىن ساقىت بولالايمىز. بىزدىمۇ بىرەر ئۇقۇمنى يېشىشتە ئالدى بىلەن ئانا تىلىمىزدىكى مەنبەلەرنى ئاساس قىلىدىغان، ئاندىن يات تىللاردىكى مەنبەلەردىن پايدىلىنىدىغان پوزىتسىيە بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مەنبەلىرىمىز تەقلىدىتىن ياكى كۆچۈرمىدىن خالىي مېھنەتنىڭ سەمەرىسى بولۇشى لازىم. بۇ بويىچە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئىزاھلىق لۇغىتى»گە قارايدىغان بولساق «مەدەنىيەت» ھەققىدە تۆۋەندىكى ئىزاھاتنى ئۇچرىتىمىز:

«مەدەنىيەت» ئىسى ئە 1) ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ياراتقان مادددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى، ئۇنۇقلىرى، ئادەتتە ئۇ كۆپرەك مەنىۋى بايلىقلارنى، يەنى ئەدەبىيات-سەنئەت، مائارىپ، ئىلىم-پەن قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. 2) بىرەر ئىجتىمائىي گۇرۇپپا، سىنىپ ياكى خەلقنىڭ مەلۇم دەۋردە قولغا كەلتۈرگەن شۇنداق ئۇنۇقلىرىنىڭ دەرىجىسى: سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت، پرولېتارىيات مەدەنىيىتى، بۇرژۇئا مەدەنىيىتى. 3) ئوخشاش بىر تارىخىي دەۋردە تارقىلىش نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىشىگە قارىماستىن، ساقلىنىپ قالغان خارابە ئىزلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ يىغىندىسى. 4) يېزىق ئىشلىتىش قابىلىيىتى، ئومۇمىي ساۋات؛ تەلىم-تەربىيە كۆرگەنلىك، زىيالىيلىق؛ مەرىپەت: مەدەنىيەتتە ئارقىدا قالماق، مەدەنىيەت ئۆگىنىشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى»[1].

يۇقىرىقى ئىزاھاتتىن بىز «مەدەنىيەت» ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزگە قانائەتلىنەرلىك ئېنىق جاۋاب ئالالمايمىز. ئۇ ئىزاھاتلار قايسىدۇر بىر لۇغەتتىن تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغانىدەكلا تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن شۇ ئاتالغۇنىڭ ئىستېمالدىكى تارىخىي قاتلام، ئىجتىمائىي قاتلام ۋە پەلسەپىۋى قاتلامنىڭ ئورگانىك بىرىكمىسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋاللارنى باشقا ئۇقۇملار خۇسۇسىدىكى ئىزاھلاردىنمۇ بايقىغىلى بولىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئىستېمالدىكى ئۇقۇملار ئەگەر شۇ مىللەتنىڭ سوتسىئولوگىيە، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەتشۇناسلىق ساھەلىرى تەرىپىدىن خاس مەۋقەدە يورۇتۇلمىغانىكەن، ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي پەنى بولمىغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي پېنى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي جېنى يوق بولىدۇ.

---

[1] «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىلى نەشرى.

تىلمىزنى پەلسەپىۋى، ئىلمىي، نەزەرىيىۋى تىل دەرىجىسىدە كامالەتكە يەتكۈزۈش ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپە. ئەگەر بىز بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىمىساق، ئۇچۇر ۋە بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدىكى لايىقەتلىك ئىنسانلاردىن بولالمايمىز. تىل مەجرۇھلۇقى دىل مەجرۇھلۇقىدىن نىشاندۇر. ئۇنىڭدىن كەلگەن پىكرىي كېكەچلىك بىزنى خار ۋە زەبۇنلۇقنىڭ قارا گىردابىغا ئاپىرىدۇ، نەتىجىدە بىز ئاھانەتلىك بىر ئەۋلاد سۈپىتىدە تارىخنىڭ لەنەتلىك سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالىمىز. دوكتور ئابدۇررەشىد جەلىل قارلۇق تىلمىزدىكى ۋە ئىجتىمائىي ساھەمىزدىكى ئېنىقسىزلىقلارغا خاتىمە بېرىش زۆرۈرىيىتى توغرىلىق ئۆزىنىڭ «كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىغا سوتسىئولوگىيىلىك ئىزاھات» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا توختىلىدۇ. ئۇ ماقالىسىدە ياۋروپادىكى، شۇنداقلا تۈركىيە، جۇڭگودىكى زىيالىيلارنىڭ تىلمىزدا «مەدەنىيەت»، «مەدەنىيلىك» دەپ كېلىنىۋاتقان ئاتالغۇلار ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرى، تەبىر-تەتقىقلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئاندىن خەنزۇ تىلىدىكى «明文» (ئىنگلىزچىدا Civilization) نى «مەدەنىيەت» دەپ ئېلىۋېرىشنى، «化文» (ئىنگلىزچىدا Culture) نى تۈركچە بويىچە «كۆلتۇر» دەپ ئېلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. دوكتور ئابدۇررەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ مەزكۇر ماقالىسى بىزنىڭ «مەدەنىيەت» چۈشەنچىمىزدىكى خاتالىقلارنى ۋە ئۇ تۈپەيلى كېلىپ چىققان قايمۇقۇشلارنى تۈنجى بولۇپ سەمىمىزگە سالىدۇ.

«خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت» [1] تە خەنزۇچىدىكى «化文»غا «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنى، «明文» غا «مەدەنىيلىك، مەدەنىي، مەرىپەتلىك» دېگەن سۆزلەرنى قويىدۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» [2] دە «مەدەنىيلىك» كە «مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان ،مەدەنىيەت ئىگىلىگەن ھالەت» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن.

---

[1] شىنجاڭ ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2001- يىلى مەي 1- نەشرى.
[2] «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىلى نەشرى.

ئەگەر بىز «ئىزاھلىق لۇغەت»تىكى «مەدەنىيەت» ۋە «مەدەنىيلىك» كە دائىر بىرلىگەن ئىزاھاتلارنى سېلىشتۇرۇپ قارىساق، ئىككى ئۇقۇمنىڭ پەرقى ھەققىدە تۆۋۈك بىر چۈشەنچە ھاسىل قىلالمايمىز. بىرلىگەن ئىزاھاتلاردا ئۇقۇم خاسلىقى بولمايلا قالماستىن، يەنە خەنزۇچىدىكى ۋە باشقا چەت ئەللەر تىللىرىدىكى ئىستېماللار بىلەن زىتلىشىدۇ. مەزكۇر كىتابتا «文化» ۋە «文明» ئۇقۇملىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. مۇئەللىپ 19- ئەسىردىكى غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. قەيت قىلىنىشىچە، «文明» تېخنىكا، ھۈنەر ۋە ماددىي ئاساسلارنى بىلدۈرىدۇ. «文化» بولسا قىممەت قاراش، غايە ۋە جەمئىيەتتىكى يۈكسەك ئېستېتىكىلىق ۋە ئەخلاقىيلىقنى بىلدۈرىدۇ. ژانكازىنبوۋا «文化» بىلەن «文明» نىڭ پەرقلىرى ھەققىدە تارىخىي نۇقتىدىن بايان يورۇتىدۇ. ئۇ گېگېلنىڭ ئوبېيېكتىپ روھ ۋە سۇبېيېكتىپ چۈشەنچىلىرى بويىچە يېشىم بېرىپ ئۆتىدۇ: «‹文化› ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ‹文明› بولسا ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ تىرىشچانلىق كونكرېت ماددىي ئىجادىيەتتە نامايان بولىدۇ»[1].

يۇقىرىقىلاردىن ئايانكى، بىز تېخى تىلىمىزدىكى ئۇقۇملارنى پەلسەپىۋى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈشكە يۈرۈش قىلىپ بولالمىدۇق. بۇ ئىش زامانىنىڭ تەلىپىگە لايىق يېڭى ئەۋلاد زىيالىيلارنى كۆتۈپ تۇرماقتا. گېيېمىزگە كەلسەك، مەن دوكتور ئابدۇررەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ خەنزۇچىدىكى «明文»نى ئۇيغۇرچە «مەدەنىيەت» دەپ ئېلىش تەشەببۇسىغا قوشۇلىمەن. «化文»نى «كۇلتۇر» دەپ ئېلىش مەسلىسىگە كەلگەندە، بۇنى كۆپچىلىكنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇش بىلەن بىرگە ئۆزۈمنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ باقماقچىمەن.

[1] «جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئون چوڭ ئۇقۇم»، 29- بەت، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 2003- يىلى يانۋار 1- نەشرى.

ئىنگلىزچىدىكى «Culture» ئىبارىسى تۇركچىدە «Kultur»(كۇلتۇر) دەپ قوبۇللانغان. ئۇيغۇرچىدىمۇ بۇ سۆزنى ئەينەن قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغان يېرى يوق، مەسىلە كىشىلەرنىڭ ئۇنى قامۇشلىشىدا. بۇ بىر مەزگىللىك تەتقىقات ۋە ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىغا باغلىق. «تېلېۋىزىيە» (television) ئېكسپىلاتاتسىيە (Exploitation) دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن يەردە «كۇلتۇر» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلىش تامامەن مۇمكىن. تۇركچە قوبۇللانغان «كۇلتۇر» سۆزى ياۋروپا تىللىرىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئەسلىدىكى مەنە ئاساسىدا تۇركچە ئۇقۇم بولۇپ ئۆزلەشكەن. «كۇلتۇر»گە يانداش سۆز ئىزدەشتە تىلىمىزغا تارىختىن بېرى تەسىرى ئۆتۈپ كەلگەن تىللارغا قاراپ بېقىش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك.

«مەدەنىيەت» دېگەن سۆز بىزنىڭ تىلىمىزدا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئىنگلىزچىدىكى «Culture»،«Civilization» (خەنزۇچىدىكى «文化»، «文明») ئۇقۇملىرىنىڭ ھەر ئىككىسىنى بىلدۈرۈپ كەلدى. بۇنداق تومتاقلىق ئىجتىمائىي ئىلىم ھاياتىمىزدىكى كونكرېت مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشىمىزدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. شۇنداقلا مائارىپىمىز، ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزدە نەزەرىيە ئەمەلىقى سادىر قىلدى. تاھازىرغا قەدەر خەلقىمىزنىڭ تەپەككۇر دوختۇرلىرى بولۇشقا تېگىشلىك زىيالىيلار بۇ ساھەدە قول يۇرۇتمىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇقۇم جەھەتتىكى ئېنىقلىمىلار مۇجمەل ھالەتتىن قۇتۇلمىغان بىر شارائىتتا دەل شۇ خىل ماۋزۇدىكى كىتاب ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. مانا شۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن «مەدەنىيەت» ھەققىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز.

«مەدەنىيەت» سۆزى بىزنىڭ تىلىمىزغا ئەرەبچىدىن كىرگەن بولۇپ، ئۇقۇم جەھەتتىن ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا مەلۇم پەرق مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئۇقۇمىدا «مەدەنىيەت» بىر خىل ئەملىي ئىپادە، قىممەت قاراشنىڭ نەتىجىسى. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا،

سۈبيېكتىپ ئامىلىنىڭ ئوبيېكتىپ نەتىجىسى. ئەگەر بىز تېخىمۇ ئىنچىكىلىگەن ھالدا ئەرەبچە لۇغەتلەرگە قارايدىغان بولساق «مەدەنىيەت» ئىبارىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك «ئەقىدە»، «ھەزارەت»، «سەقافەت» قاتارلىق ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئىبارىلەر بىر-بىرىدىن ھەم پەرقلىق، ھەم مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خۇددى ھالقىلاردەك بىر-بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

«ئەقىدە» — ئېتىقادتىن ئىبارەت بولۇپ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئىدېئولوگىيەدۇر. ئۇنىڭ مۇئەييەن ئاخىرقى نىشانى ۋە سىياسىي مەقسىتى بولىدۇ. سىياسىي مەقسىتى بولمىغان نەرسە ۋاقىتلىق ۋە ئۆتكۈنچى بولۇپ، ئەقىدە بولۇش شەرتىگە توشمايدۇ. «ھەزارەت» مىللەت، دۆلەت ياكى مەلۇم جۇغراپىيىلىك رايوندىكى كوللېكتىپنىڭ ئاڭ كاتېگورىيىسى بولۇپ، ئۇ ئەقىدىگە ئاساسلىنىدۇ ۋە شۇ ئاساستا قانات يايىدۇ. «مەدەنىيەت» بولسا بىز ئىستېمال قىلىۋاتقان ماددىي نەرسىلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە ئۇبرازى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مەلۇم بىر مەدەنىيەت شەكلى ۋاستىلىك ھالدا ئەقىدىنىڭ نەتىجىسى. مەدەنىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيە بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغان يەنە بىر شەكلى بار. ئۇ پەقەت تېخنىكا بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مەلۇم مىللەت ياكى رايون دائىرىسىدە چەكلەنمەيدىغان، ھەر قانداق قوۋمگە ئورتاق بولغان شەكىل. «سەقافەت»نىڭ ئىستېمال مەنىسى «ئاڭ-سەۋىيە»، «بىلىم-سەۋىيە» بولۇپ، مىللەتكە خاس نەقلىي مائارىپىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ بىز كۆپ تىلغا ئالىدىغان ئىجتىمائىي پەندۇر. مەيلى تەبىئىي پەن ياكى ئىجتىمائىي پەن بولسۇن، ئوخشاشلا ئەقىل ئىشلىتىش ۋە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ تۇنجى قەدەملىرىدە پەرق بار. تەبىئىي پەندە ئىزدەنگۈچى بىلەن نەتىجە ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستە ماددا بولۇپ، ئۇ ھېچبىر كىشىنىڭ خاھىشى ۋە مەيدانىغا باقمايدۇ. تەبىئەتتىكى قانۇنىيەت بارلىق مىللەتلەرگە ئورتاق بولۇپ، ئۇ تەشۋىقات ياكى تەرغىبات ئارقىلىق ئېرىشىلىدىغان ياكى ئۆزگەرتىپ تاشلىنىدىغان ساھە ئەمەس. بۇ قانۇنىيەت ئەقىل ۋە تەجرىبە ئارقىلىق بايقىلىدۇ. شۇڭا، تەبىئىي پەن

بەزىدە ئەقلىي پەنمۇ دېيىلىدۇ. ئىجتىمائىي پەن ئادەمدىن ئادەمگە كۆچىدۇ، يەنى ئىزدەنگۈچى بىلەن نەتىجە ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن دۇنيا قاراشتىكى ئادەم ۋاستە بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇئەييەن نەزەريىگە ئاساسەن خۇلاسە كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ. شۇڭا ئۇ نەقلىي پەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شۇنداق بولغانىدا، تەبىئىي پەنگە مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي پەنگە مۇئەييەن مىللەت ياكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىرادىسىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. دۇنيادا مەلۇم مىللەتكە خاس فىزىكا يوق، ئەمما مۇئەييەن مىللەتكە خاس سىياسىي، تارىخ ۋە مائارىپ بولىدۇ. 20- ئەسىردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بېۋروكراتلىرىنىڭ كونترولى ئاستىدىكى ئاكادېمىيە ۋە تەجرىبىخانىلار بولغان، بۇ ئورۇنلار لېنىنكودەك سىياسىي بىر تىپنى تىكلەش ئارقىلىق كاپىتالىستىك غەربنىڭ ئىرسىيەت ئىلمىنى ئاغدۇرماقچى بولغان. تارىخ بۇنداق قىلىشنىڭ ئەخمىقانىلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ھىتلېر گېرمانىيىسى «گېرمانىيە فىزىكىسى» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەمما، ئۇمۇ ئۆتكۈنچى ھادىسە بوپقالدى.

دېمەك، «سەقافەت» دېگىنىمىز مائارىپ ياكى ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىنى، «مەدەنىيەت» دېگىنىمىز پەن-تېخنىكا ساھەلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «ھەزىرەت» دېگىنىمىز كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي تۇرمۇش شەكلى، ئىپادىلىرى ۋە ئىدىيۇى ئامىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىلىنىشى ماددىي بولىدۇ. «ھەزىرەت»نىڭ ئىپادىلىنىشى كوللېكتىپ ئاڭدا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسى ئەقىدىدۇر. شۇنداق بولغانىدا، خەنزۇچىدىكى «文化» (ئىنگلىزچە Culture) (تۈركچە kultur)نى «ھەزىرەت» دەپ ئالساق مۇۋاپىق كېلىدۇ. تىلىمىزدا ئەرەب لېكسىكىسى ۋە ئەرەب جۈملە شەكىللىرىنىڭ مىڭ يىللارچە تەسىرىي ئۇدۇمى بار. بۇ ئەھۋال خەلقىمىزنىڭ ئاتالغۇ ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ئەرەبچىگە مايىل ئادىتىنى ۋە ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن بولغاچقا، «ھەزىرەت» ئۇقۇمى ئاسان ئۆزلىشىشى مۇمكىن.

پەلسەپىۋىلىكى بار تىلدا يېزىلغان ماقالە مەنىنى ئىخچام جۈملىلەر بىلەن ئىپادىلەش ئۇقتۇرالايدۇ. يەكىرىدىكى مەنتىقىي ئىزچىللىق ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئاپتورنىڭ ئويلىغىنىدەك ئېچىپ بېرەلەيدۇ. بىز تىلىمىزدىكى شېئىرىي ئەۋرىشىملىكنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە، تىلىمىزنى ئاتالغۇلاشقان ۋە بۇ ئاتالغۇلارنى سىستېمىلاشقان قىلىپ قۇرۇپ چىقمىساق بولمايدۇ.

مەلۇمكى، پەن ئىنسانلارنىڭ ئاخىرقى غايىسى ئەمەس، بەلكى ۋاستىسى، ئىنسانلارنىڭ بۇ ۋاستە ئارقىلىق ئىمكانىيەت ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى، چەكسىز ئارزۇ-ئىستەكلىرى ۋە نەپسى ئۇچۇن زېمىن ھازىرلاشنى ئويلايدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ غايىسى. بۇ خانتېڭتونىنىڭ «مەدەنىيەت كېڭەيتىلگەن ھەزارەتتۇر» دېگىنى بىلەن بىردەك كېلىدۇ.

ئەمدى بىز نەزىرىمىزنى كىتابتىكى مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشىغا يۆتكەپ باقايلى: بىز مەدەنىيەتلەر نېمە ئۇچۇن توقۇنۇشىدۇ؟ قانداق توقۇنۇشىدۇ؟ نېمە ئۇچۇن مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئاساسەن خرىستىئان بىلەن ئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا مەركەزلىشىدۇ؟ توقۇنۇشتا قايسى خىل مەدەنىيەت غالىب بولىدۇ ۋە بۇ توقۇنۇش قاچان ئاخىرلىشىدۇ؟ دېگەن سوئاللارنى ئۆز-ئۆزىمىزگە قويماي تۇرالمايمىز. چۇنكى، ھەر قانداق توقۇنۇشنىڭ تۈپ سەۋەبى، سەۋەبكارى ۋە مەقسىتى بولىدۇ. بىز خانتېڭتونىنىڭ كىتابىنى ئوقۇغاندا، مۇنداق بىر تارىخىي رېئال پاكىتقا سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك: دۇنيادا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى يۇز بېرىۋاتقان بارلىق توقۇنۇشلار راستىنلا ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشىمۇ؟ خانتېڭتون يەر شارىنى بىر قانچە مەدەنىيەت رايونىغا ئايرىغاندا، غەربنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ۋە غەربنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئىسراتېگىيىلىك مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان. مەدەنىيەتلەرنى تېپقا بۆلگەندە، غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس. مەسىلەن، خانتېڭتون يەتتە-سەككىز تېپقا بۆلگەن

بولسا، ئارنولد توينبى 42 تېپىقا بۆلىدۇ. كۆرۈشكە بولىدۇكى، مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى كۆپ بولىدۇ. ئەگەر ئىنگلىز مەدەنىيىتى، رۇس مەدەنىيىتى، ئەرەب مەدەنىيىتى،تۈرك مەدەنىيىتى، خەنزۇ مەدەنىيىتى، ياپون مەدەنىيىتى... دەپ تۈرلىگىلى تۇرساق جىق گەپ بولىدۇ. ئەگەر ئۇلارنى ئېتىقاد ياكى ئىدېئولوگىيە بىلەن نىسبەتلەپ قارىساق، بۈگۈنكى دۇنيا ئېنىق ھاكىمىيەت سىستېمىسى ۋە سىياسىي غايىگە ئىگە ئىككىلا ئىدېئولوگىيىگە ئۇيۇشقان بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئىسلام، يەنە بىرى خرىستىئان. ئەگەر بۇددا دىنىمۇ بارغۇ دېيىلسە، ئۇ روھنى پاكلاپ، نېرۋاناغا يېتىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان دىن سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تارتىدۇ. سىياسىي مەقسىتى بولمىغان نەرسىنى ئىدېئولوگىيە دېگىلى بولمايدۇ. پەقەت ئۇ بىر خىل مەدەنىيەت ئىپادىسىدۇر. سىياسىي نىشانى بولمىغان كىشىلىك دۇنيا قاراش ۋە ئۇنىڭ ئىپادىسى بولغان مەدەنىيەت سىياسىي نىشانى بار بولغان ئېتىقاد ياكى ئىدېئولوگىيىگە يەم بوپكېتىدۇ. شۇڭا، بىز مەدەنىيەتنىڭ يىلتىزى بولغان ئىدېئولوگىيىنى ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمگە، ئىستراتېگىيىسىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆز ئىپادىسىنى تۈرلۈك قىياپەتتە كۆرسىتىۋاتقان قىممەت قاراشنى چىقىش نۇقتىسى قىلساق، ئاندىن بىز مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ماھىيەتلىك توقۇنۇش ياكى شەكلىدىكى توقۇنۇش ئىكەنلىكىنى، ئۇزۇن مۇددەتلىك توقۇنۇش ياكى ئۆتكۈنچى توقۇنۇش ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. دېمەك، بىز ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مەنبەسى بولغان ئىدېئولوگىيىنىڭ تەۋەلىكىنى بېكىتكەندە، ئاندىن توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرىنى توغرا بېكىتەلەيمىز. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەتكە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتەلەيدىغان ئەقىدىدىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئۇزاق مەزگىللىك ۋە ماھىيەتلىك توقۇنۇش بولىدۇ. خانتىنگتوننىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا جىددىي ئېتىبار بېرىشى بۇ

مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. كوممۇنىستىك ئەقىدىدىن ۋاز كېچىپ، كاپىتالىستىك دۇنيا قاراش بويىچە ئۆز ئىجتىمائىي ھاياتىنى باشلىغان روسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا قىممەت دۆلەتلىرى غەربىي ياۋروپا سىستېمىسى بىلەن ئاساسانلا ئورتاقلىق يارىتالىدى. 1894- يىلى 14- مايدا ئىسرائىلىيە زىئونىزم ئاساسىدا دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغاندا، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرى شۇ ھامان ئېتىراپ قىلدى. ئاتېئىزمنى ئۆز ئەقىدىسىنىڭ ئۇلى قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ھايال ئۆتمەي ئېتىراپ قىلدى. ئوتتۇرا شەرقتە ئىسرائىلىيىدەك بىر دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى نېمە ئۈچۈن ئۇلاردا ئوخشاش پوزىتسىيە قوزغىدى؟ خەلقىمىزدىكى «گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن» دېگەن تەمسىل بۇ سوئالىمىزغا جاۋاب بولىدۇ.

مەسىلىنىڭ مۇنداق بىر تەرىپىمۇ بار: دۇنيادا بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ۋە بۈنگۈدىن كېيىن يۈز بەرگۈسى توقۇنۇشلارنى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ئامىلى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ ھۆكۈم قىلىش مەلۇم نىسپىيلىككە ئىگە. ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، بىر مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن؟ يەنە ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكا ۋە كانادانىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ ئەنگلىيە ئېرلاندىيىنى ئىگىلىۋالغاندىن بۇيانقى سەككىز ئەسىرلىك سوركىلىشنى مەدەنىيەت ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان دېيىش مۇمكىنمۇ؟ سلاۋيان مەدەنىيىتىگە شۇنداقلا خرىستىئان دىنىنىڭ پراۋوسلاۋىيە مەزھىپىگە تەۋە شەرقىي ياۋروپا ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا، ئارقىدىنلا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇش ئارقىلىق روسىيىگە قارشى ھەربىي، سىياسىي ئالدىنقى سەپ ھاسىل قىلغىنىغا نېمە دېيىش

كېرەك؟ كۆرۈش ئاسانكى، ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى چەكسىز ئېھتىياجى ئىنسانىنىڭ ئەقلى ۋە تەپەئىيتىنى چىقىش قىلغان ئەقىدىنىڭ باشقۇرۇشىغا كىرمىگۈچە توقۇنۇش ھەر ۋاقىت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ھاكىم ۋە مەھكۇملىرى بولغاندەك مەدەنىيەتنىڭمۇ ھاكىم ۋە مەھكۇم تىپلىرى بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش باراۋەرلىك تۈسىدىكى ئىختىيارىي ئالماشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق مەجبۇرىي ئالماشتۇرۇشتۇر. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشمۇ تەبىئىي قانۇنىيەت ئاساسىدا يۈز بەرمەيدۇ، بەلكى قۇدرەتلىك سىياسىي، ھەربىي مېخانىزمنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق پىلانلىق، باسقۇچلۇق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ مۇئەييەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن سۈنئىي رەۋىشتە ۋۇجۇدقا چىقىرىلىدۇ.

يۇقىرىدا بىز توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق ئاممىلىرى، ۋاستىلىرى، غايىسى ۋە ئىپادىلىرى ھەققىدە توختالدۇق. توقۇنۇش بولغانىكەن، ئۇ ھامان ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئاخىرلىشىش بىر تەرەپنىڭ غەلبە قىلىپ مۇتلەق تەشەببۇسكار ئورۇنغا چىقىشى، يەنە بىر تەرەپنىڭ تەشەببۇسكار ئورنىنىڭ يوقىلىشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. دېمەك، ھازىرقى دۇنيادا نېگىزدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆپ خىل مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئەقىدىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە ھاكىمىيەتكە تەتبىقلىنىشىنى ئىزدەۋاتقان مۇستەقىل بىر مەدەنىيەت بىلەن ئۆز ئەقىدىسىگە ئاساسلانغان تۈزۈلمىگە، قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە يەنە بىر مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مەۋھۇم ھالەتتىن سۈزۈك ھالەتكە ئۆتتى. ھىندىستان ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى، يەرلىك ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئۆزلۈكى بولسىمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مۇستەقىل قىممەت-ئىدېئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئەمەس، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە غەرب مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسىگە ئاسانلا سىڭىشىپ كېتىدۇ. ئامېرىكا

سىياسىئونى خانتىڭتون 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دۇنيانىڭ سىياسىي يۈزلىنىشىنى ئىنچىكە كۆزەتكەندىن كېيىن، 21- ئەسىردە يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان توقۇنۇشنىڭ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ دۇنيانىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە چوڭقۇر تەسىرى بولغان ئىككى خىل نېگىزلىك مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك داۋاملىشىدىغانلىقىنى ھەمدە بۇ توقۇنۇش يۈز بېرىدىغان جۇغراپىيىلىك ئورۇننىڭ تېخىمۇ كېڭىيىپ، ھەتتا ئوتتۇرا شەرقتىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئەمدىلىكتە 20- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامېرىكا كۈچەپ ئوتتۇرىغا قويغان شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنى شەرققە كېڭەيتىش تەسەۋۋۇرى ئاخىر ئەملگە ئاشتى، شۇنداقلا «11- سېنتەبىر ۋەقەسى» دىن كېيىن ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب كۈچلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بىۋاسىتە قەدەم باستى ۋە ھەربىي بازىلارنى قۇردى. غەرب ئەللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك مەنپەئىتىگە تەھدىت سالىدىغان ئامىلنى ئىككى دەپ قاراشقا بولىدۇ: بىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزىدىكى ۋە سىرتىدىكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى. بۇ گۇرۇھلار گەرچە بۇ رايوندا ھاكىمىيەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۆز خەلقىنىڭ ئىدىيىسىدە شەكىللەنگەن ئىدىئولوگىيىلىك ۋاكۇئۇمنى ئىسلام بىلەن تولدۇرۇشقا ئاتلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى كومۇنىزم تۇزۇلمىسى ۋە ئېتىقادى ئاستىدا ئۇزۇن يىللار ياشىغان بولسىمۇ، ئون ئەسىر تارىخقا ئىگە ئىسلام ئەنئەنىسى خەلقنى ئىسلام چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇشقا ئۇندىدى. ئۆز ھاكىمىيىتىدىكى چېركىن تەرەپلەردىن سۆيۈنمىگەن بۇ كىشىلەر ئۇمىدىنى باشقا ياققا بۇرىغانىدى. نەتىجىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامېرىكا، روسىيە كەبىي سىرتقى تەسىرىي كۈچلەر پەقەت ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇك ئارقىلىق پۈت تىرەپ تۇرماقتا.

ئامېرىكىغا بولغان تەھدىتىنىڭ يەنە بىرى، ئوتتۇرا ئاسىياغا شىمال تەرەپتىن چېگرىلىنىدىغان روسىيە ۋە شەرق تەرەپتىن چېگرىلىنىدىغان جۇڭگو. ئېلىمىز جۇڭگونىڭ ئامېرىكا ئويلىغانىدەك ئۇنداق قەستى بولمىسىمۇ، ئامېرىكا بۇنداق چۈشەنمەيدۇ. روسىيە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا غەرب قوشۇنلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى خالىمىسىمۇ، ئۇنى دىپلوماتىيە تەبەسسۇمىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇشقا مەجبۇر. ئېلىمىز جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئېنېرگىيە ۋە بىخەتەرلىك جەھەتتىكى مەنپەئىتى ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، ئەمما بۇ رايوندىكى تەسىرى ۋە يىلتىزى روسىيىنىڭكىدەك چوڭقۇر ئەمەس، شۇڭا جۇڭگو ئۆزىنىڭ كلاسسىك تەمكىنلىكى بىلەن پۇختا دوستانىلىك ئېلىپ بېرىپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ھەمكارلىق ئارقىلىق تېررورىزمنىڭ خەۋپىدىن ساقلىنىشى لازىم. ئامېرىكا ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتىدە روسىيىنىڭ بۇ رايوندىكى مەلۇم مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىش ھەم بۇ رايوندا ھەربىي بازا تۇرغۇزۇشتەك ئىككى تەرەپلىمە تاكتىكا قوللىنىۋاتىدۇ. جۇڭگوغا نىسبەتەن چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدىكى يادرو كرىزىسىنى ئۇلغايتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تەسىر دائىرىسىنى چەكلەشكە ئۆرۈنۋاتىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇرەككەپ بىر سىياسىي سەھنە، بۇ سەھنە گويا ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەربنىڭ دىرىژورلۇق تايىقى ئاستىدا قالغانىدەك كۆرۈنىدۇ. ئېھتىمال بۇ سەھنىدىكى ئويۇن ئوتتۇرا شەرقتىكى ئويۇن بىلەن ئوڭ تاناسىپ ئوينالسا كېرەك. بۇ ئويۇنىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ بۇ سوئال ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىدىن بولغان زىيالىيلاردىن ياكى باشقا 3- دۇنيا ئەللىرىدىكى زىيالىيلاردىن سورالسا، ئۇلار غەربنىڭ تەڭداشسىز ھەربىي، ئىقتىسادىي قۇۋۋىتىنى نەزەردە تۇتۇشقان ھالدا، چوقۇم غەربنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئەمما، بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتە ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىنى

سوغۇققان رەۋىشتە تەتقىق قىلىۋاتقان غەرب زىيالىيلىرى ئۇنچە ئالدىراقسانلىق قىلىپ كەتمەيدۇ. خانتىڭتون ئەپەندى ئەنە شۇنداق زىيالىيلارنىڭ بىرى. ئۇ كىتابىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا غەرب مەدەنىيىتىدىكى چۈشكۈنلۈكلەرنى دەللىلەر بىلەن كۆرسىتىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تېشى چىرايلىق، ئىچى سېسىق ئالمىغا ئوخشاپ قېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن غەرب زىيالىيلىرى ئۆز غەلبىسىگە ئالدىراپ ئىشەنچ باغلىمايدۇ. غەرب ئالىملىرى بۇنىڭدىن 14 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئەبەدىيلىك توقۇنۇش بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى توغرىلىق بەرگەن بېشارەتلىرىنى ھەرگىز نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتمەيدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىلمەي تۇرۇپ ھۆكۈم قىلالمايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سىلەرگە مەرىەمنىڭ ئوغلى ئىيسا چۈشۈپ ئادىل ھۆكۈمران بولۇپ، كرېستنى چېقىپ تاشلىغان، چوشقىلارنى ئۆلتۈرگەن، جىزىيە (ئىسلام دىنى ھۆكۈمران جايلاردا غەيرى دىندىكىلەردىن ئېلىنىدىغان مەخسۇس باج)نى ئەمەلدىن قالدۇرغان، پۇل-مال ئېشىپ-تېشىپ تۇرغان، ھەتتا ھېچكىم قوبۇل قىلىپ ئالمايدىغان بولغان چاغدا (ئۇلار قىيامەتنىڭ قايىم بولىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئالمايدۇ)، ئاندىن قىيامەت قايىم بولىدۇ». يەنە مۇنداق دېگەن: «ئاللاھ بىلەن قەسەم قىلمەنكى، مەرىەمنىڭ ئوغلى ئىيسا ئاسماندىن چۈشۈپ سىلەرگە ئادىل ھۆكۈمران بولىدۇ، كرېستنى چېقىپ تاشلايدۇ، چوشقىلارنى ئۆلتۈرىدۇ، جىزىيىنى ئېلىپ تاشلايدۇ، پۇل-مال شۇ دەرىجىدە كۆپىيىدۇكى، ئۇنى سەدىقە قىلىپ بەرسە، ھېچكىم ئالمايدۇ، بۇ چاغدا ئاللاھ ئۈچۈن قىلىنغان بىر سەجدە دۇنيادىكى ھەممە نەرسىدىن ئەۋزەل بولىدۇ» [1].

[1] «سەھىھۇل بۇخارىي جەۋھەرلىرى ۋە قەستالانىي شەرھى» ناملىق كىتاب (مىللەتلەر نەشرىياتى)، ئۇيغۇرچە نەشرى، 185-، 263- نومۇرلۇق ھەدىس.

يۇقىرىقى ھەدىسنى ئىسلام دىنىنىڭ بىر پۈتۈن روھى بىلەن تەتبىقلاپ كۆرگەندە، ئۇنىڭدىكى ئىبارىلەرنى مۇنداق شەرھلەش مۇمكىن: كىرىست بۇگۈنكى غەرب دۇنياسىنىڭ نەزىرىدە ھەقنىڭ سىمۋولى، يەنى ئۇلار بىز ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە مۇخلىسلىرى بولمىز، ئەينى چاغدا ئىيسا پەيغەمبەر مۇشۇ كىرىست (چار مىخ)قا مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، دېيىشىدۇ. ھەدىستىكى «كىرىستنى ياچاقلاش» دەل بۇنداق قاراشنىڭ خاتالىقىنى ۋە يەھۇدىيەنەسارالارنىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ چىن مۇخلىسلىرى ئەمەسلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئازغۇنلاردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمدى «توڭگۇزلارنى ئۆلتۈرۈشكە باشلايدۇ»، دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇ ئۇنى يېيىشنىڭ ھاراملىقىنى ئەسكەرتىشتىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، غەرب دۇنياسىنىڭ كىشىلىرى توڭگۇز گۆشىنى «ئىنجىل»دا ھارام دەپ مەنئى قىلىنغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۇنى يەۋەردى ۋە ئۆزىنى ھەزرىتى ئىيسانىڭ ئۈممەتلىرى دەپ قارىدى. يۇقىرىقى سۆز بۇ ئىشنى پاش قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئىككى جۈملە بېشارەتنى يەنە بىر قەدەر ئىلگىرىلەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇ سۆزلەر ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوخشاش بىر سىۋزۇك بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچكەنلىكىنى، «ئىنجىل» بىلەن «قۇرئان كەرىم»نىڭ بىر پەرۋەردىگاردىن نازىل بولغانلىقىنى، خرىستىئانلار «ئىنجىل» دەپ كۆتۈرۈۋالغان كىتابنىڭ نەق «ئىنجىل»نىڭ ئۆزى ئەمەسلىكىنى دەل ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى پاش قىلىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ. دېمەك، ئىيسا ئەلەيھىسسالام يەھۇدىيلار راستىنلا مېنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىم بولسا، تالاي يىللاردىن بۇيانقى توقۇنۇش يۈز بەرمىگەن بولاتتى، دەپ ئىسپات بېرىدۇ، دېگەن بېشارەتمۇ ئۆزئۆزىدىن مەلۇم. ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى قوۋم ئوتتۇرىسىدىكى نىزانى ئاخىرلاشتۇرۇدىغانلىقىغا كەلسەك، بۇ قانداقتۇر ئەرەبلەرنىڭ يەھۇدىيلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەستىن،

بۇگۈنكى دۇنيادىكى ھالقىلىق ئىككى خىل ئىدىئولوگىيىگە ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ بىرسىنىڭ يەنە بىرسى ئۈستىدىن غالىب كېلىشى نەتىجىسىدە ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى، ئاخىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭمۇ ئورتاق دىنى ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ھەققىدىكى ئىبارىگە كەلسەك، بۇ، پەن-تېخنىكىنىڭ پەۋقۇلئاددە يۇكسىلىشى ئارقىسىدا ئۇنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ تەبىئەتتىكى بايلىق مەنبەلىرىنى تېپىپ ئېچىش ۋە پايدىلىنىشتىن كەلگەن بايلىق جۇغلانمىسىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر قانداق تۇزۇلمىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تېخىمۇ كۆپ پۇل توپلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. «مەن سىلەرنى ھەرگىز تاشلىۋەتمەيمەن، يېقىن كەلگۈسىدە قايتىپ كېلىمەن»، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ سۆزى يۇقىرىقى ھەدىس بىلەن بىرەكمۇ، قانداق؟ ئوقۇرمەنلىرىمىز ئۆزى بىر نېمە دېسۇن!

ئىسلامىي ھەزرەت روھىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان، غەرب ھەزرىتى ماددىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان. دىنىي ھاكىمىيەتتىن ئايرىشتىن ئىبارەت قىممەت قاراش سىستېمىسى غەرب تۇزۇلمىسىنىڭ ئاساسىدۇر. ئىسلام بۇنىڭغا قارشىدۇر، ئۆز دىنىنى ئىككى دۇنيا تىرىكچىلىكىنىڭ يېتەكچىسى، دەپ بىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز پەيغەمبىرىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىشىنى غەرب سىياسىئونلىرى دىققەتتىن خالىي قىلمايدۇ. ئېھتىمال، غەربلىكلەرمۇ مۇنۇ ھەدىسكىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سىلەر يەھۇدىيلار بىلەن ئۇرۇشقان، ھەتتا ئارقىسىغا يەھۇدىي يوشۇرۇنۇۋالغان تاش: ‹ھەي مۇسۇلمان! ئارقامدا يۇشۇرۇنۇۋالغان يەھۇدىي بار، ئۇنى ئۆلتۈرگىن›، دېمىگۈچە قىيامەت بولمايدۇ»[1].

[1] «سەھىھۇل بۇخارىي جەۋھەرلىرى ۋە قەستالانىي شەرھى» ناملىق كىتاب (مىللەتلەر نەشرىياتى)، ئۇيغۇرچە نەشرى، 228- نومۇرلۇق ھەدىس.

بۇ ھەدىسنى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى يەر شارىلاشتۇرۇش تەكتلىنىۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ يەر شارىلاشتۇرۇش غەرب مەدەنىيىتىنىڭ پاراۋوز، قالغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ۋاگون بولۇشىدىن دېرەك بېرەمدۇ، يوق؟ بۇ ھەدىس مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن غەربنىڭ داۋاننىڭ چوققىسىغا چىقىپ قايتىپ چۈشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، غەربلىكلەر ئۆچۈن خەۋپىتىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، ھەر كىمنىڭ كۆڭلىدە سان بار. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ يۇرىكىدىكى ئاۋانگارت ئەترىتى بولغان يەھۇدىيلارنىڭ يوقلىشى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەلتۆكۈس بەربات بولۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما، ئۇششاق دۆلەتلەرگە پارچىلىنىپ ئۆزئارا توقۇنۇش قاينىمىغا كىرىپ قالغان بۈگۈنكى ئەرەبلەر ئۇنداق زەپەرگە قادىر بولالمىسا كېرەك. ئۇلارنىڭ يىمىرىلمەس ئېتىقادىنى مەركەز قىلغان مۇستەھكەم سىياسىي سىستېمىغا كېلىشىدىن پەيدا بولىدىغان تەڭداشسىز كۈچ دەل يىراقنى كۆرىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇمىدىدۇر. شۇنداقلا، غەرب سىياسىئونلىرىنىڭ ئەندىشىسىدۇر.

سەيمىل خانتىڭتوننىڭ مەزكۇر كىتابىنى شۇ خىل ئەندىشىنىڭ تۈرتكىسىدە يېزىلمىدى، دېگىلى بولارمۇ؟!

—— ئابدۇقادىر جالالىدىن

2003- يىلى ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

تەرجىماندىن

دەسلەپتە بۇ كىتابنى ئوقۇغان ۋاقتىمدا، كېيىن ئۆزۈم تەرجىمە قىلىپ قالارمەن دەپ ھەرگىز ئويلىمىغانىدىم. كېيىن دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر، بولۇپمۇ «11- سىنتەبىر ۋەقەسى»نىڭ پارتلىشى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئامېرىكىنىڭ ئافغانىستاندىكى ھەربىي ھەرىكىتى قاتارلىق دۇنيا سىياسىيىسىدىكى بىر قاتار ۋەقەلەر بۇ كىتابنى قولۇمغا قايتا ئېلىشقا مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتابنى ئۇيغۇر قېرىنداشلارغا بىر تونۇتۇش نىيىتىگە كېپقالدىم.

تەرجىمە قىلىش ھەرگىزمۇ كىتابنى ئوقۇغاندەك ئۇنداق ئوڭاي، ئازادە بولمىدى. نۇرغۇن ئاتالغۇ ۋە بەزىبىر ئۇزۇن مۇرەككەپ جۈملىلەرگە كۆچەشكە توغرا كەلدى. چۈشىنىكسىز، مۇرەككەپ جايلىرى ئىنگلىزچىسىگە سېلىشتۇرۇلدى. ئەسلىدە ھەممىنى بىردىنبىر سېلىشتۇرۇپ چىقماقچى ئىدىم. ئەمما، بۇنىڭغا بەكلا ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدىكەن ھەم مەنمۇ بۇ كىتابنى تېزرەك چىقىرىشقا ئالدىراپ قالدىم. چۈنكى، تەرجىمە قىلىش داۋامىدا بۇ كىتابنى ئەسلىدە بالدۇرلا تەرجىمە قىلىش كېرەكلىكىنى، ھېلىمۇ بىزدە بەك كېچىكىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ئەلۋەتتە، بىزمۇ بىلىشكە تېگىشلىك نەرسىلەرنى ۋاقتىدا بىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى، بىلىشتىكى كېچىكىش ھەرىكەتتىكى كېچىكىشكە سەۋەب بولىدۇ. گەرچە بىز دۇنيا سىياسىيىسىغا ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىسەكمۇ، ئەمما دۇنيا سىياسىيىسى بىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەم بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيانى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ مەسىلەرنى قايسى نۇقتىدىن كۆزىتىش كېرەك؟ بىزنىڭ

مەنپەئەتمىزگە نېمىلەر پايدىلىق، نېمىلەر زىيانلىق؟ قايسى ئاممىلار بىزگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر بىز ئەزەلدىن ئۇچرىشىپ تۇرغان، ئەمما كۆڭۈل بولمىگەن مەسىلىلەردۇر. بۇ مەسىلىلەر بىزدىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئاۋامنىڭمۇ كۆڭۈل بۆلۈش ئوبيېكتىغا ئايلىنىشى نۆۋەتتىكى تەخىرسىز ئېھتىياجدۇر.

تەرجىمە جەريانىدا تىلمىزنىڭ ئىلمىي ئىپادىلەش كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ھېس قىلدىم. بىزنىڭ تىلىمىز ئادەم تىللايدىغان، شېئىر يازىدىغان، يۇمۇر توقۇيدىغان تىلغا باي بولغان بىلەن يىرىك ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ نۇرغۇنىغا تىلىمىزدا ئۇدۇل كېلىدىغان سۆز تېپىلمىدى. ئەلۋەتتە، بۇ تىلدىكى مەسىلە ئەمەس، بەلكى بىزدىكى مەسىلە. بىزدىكى تىلشۇناسلىق نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟ بۇنى بىلمىدىم.

ھېس قىلغان يەنە بىر مەسىلە شۇكى، بۇنداق كىتاب ئەسلىدە بىر نەچچەيلەننىڭ بىرلىشىپ ئىشلىشىنى تەلەپ قىلىدىكەن. ۋەھالەنكى، بىزدە بۇنداق ھەمكارلىق تولمۇ ئاجىز.

تەرجىمە جەريانىدا نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قىزغىن، سەمىمىي ياردىمىگە نائىل بولدۇم. ئۇلارغا قانچە تەشەككۈر ئېيتساممۇ ئازلىق قىلىدۇ. دوستۇم ئادىل ئابدۇقادىر كىتابنىڭ 9-، 10-بابلىرىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى، بولمىسا كىتابنىڭ چىقىشى يەنە بىر نەچچە ئاي ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتەتتى. ئابدۇقادىر جالالىدىن كۆرۈپ چىقىپ، قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى ھەمدە نۇرغۇن ئاتالغۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى تۈزۈتىپ، بېكىتىپ بەردى. ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى چىقىرىپ، ئەستايىدىللىق بىلەن كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىگە كىرىش سۆز يېزىپ بېرىشى بىر قالتىس ئىش. تۇران سودا چەكلىك شىركىتى كىتابقا كېتەرلىك بارلىق چىقىمنى ئۈستىگە ئالدى. «ئۇيغۇرلار ئالارمۇ؟ زىيان چىقارمىكىن؟» دەپ ئىقتىسادىي كەلگۈسىگە تازا كۆڭۈل

توختىتالمايۋاتقان بۇنداق بىر كىتاب ئۇچۇن مەيدىسىگە مۇشتلاش خېلى جۇرئەت تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۇران لايىھىلەش مەركىزىدىكى خادىملار كىتابنىڭ خەنزۇچە نەشرىدە ئېلىنمىغان بىر نەچچە پارچە خەرىتىنى ئىنگلىزچە نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىشتا زور تىرىشچانلىقلىرىنى كۆرسەتتى. كىتابنىڭ سۈپەتلىك، مەزمۇنى تولۇق، تېز چىقىشىغا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. ئۇلارغىمۇ رەھمەت ئېيتىمەن.

ئۇنىڭدىن باشقا كىتابتىكى بەزى ئاتالغۇلارنى شۇ بەت ئاستىغا ئىزاھات بېرىپ چۈشەندۈرۈپ قويدۇم. تەرجىمىدە قاملاشمىغان، نامۇۋاپىق جايلار بولۇپ قالسا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئايماسلىقىنى سورايمەن.

بۇ كىتاب بىر غەرب سىياسىئونىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى بولغاچقا، ئاپتور خەلقئارالىق مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلغانىدا، ئۆز مەيدانىدا تۇرۇپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ كىتابتا ئوتتۇرىغا قويغان بەزى قاراشلىرى توغرا بولۇشى ناتايىن. ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەزكۇر كىتابنى ئوقۇغانىدا تەنقىدىي پوزىتسىيىدە بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

كىرىش سۆز

1993-يىلى «دىپلوماتىيە» ناملىق پەسسالىك ژۇرنالىنىڭ يازلىق سانىدا مېنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشمۇ؟» ناملىق بىر ماقالەم ئېلان قىلىندى. مۇھەررىرلەرنىڭ دېيىشىچە، ماقالىنىڭ بۇ ئۇچ يىلدىن بۇيان قوزغىغان بەس-مۇنازىرىسى 1940- يىللىدىن بۇيان بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان ھەر قانداق بىر ماقالىنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، بۇ ماقالە قوزغىغان بەس-مۇنازىرە مېنىڭ باشقا ھەر قانداق ئەسىرىم قوزغىغان بەس-مۇنازىرىدىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. بۇ ماقالەم ھەققىدە ھەر قايسى دۆلەت، قىتئەلەردىن ئوخشىمىغان ئىنكاس، باھالار كەلدى. كىشىلەر مەن بۇ ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويغان ھازىر مەيدانغا كېلىۋاتقان دۇنيا سىياسىيسىغا كېلىدىغان ئەڭ چوڭ مەركىزىي خەۋپ ئوخشىمىغان ھەزارەت گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئىختىلاپ توقۇنۇشىدىن كېلىدۇ، دەيدىغان نۇقتىئىنەزەرگە ئوخشىمىغان ئىنكاسلاردا بولدى. بەزىلەر قىزىقسىندى، بەزىلەر قورقتى، بەزىلەر غەزەپلەندى، يەنە بەزىلەر تېڭىرقاپ قالدى. ئىشقىلىپ نېمىلا بولمىسۇن، ماقالە ھەر قايسى ھەزارەت خەلقلىرىنىڭ نېرۋىسىنى ئوبدانلا بىر سىلكىپ قويدى.

كىشىلەرنىڭ بۇ ماقالىگە بولغان قىزىقىشى، خاتا چۈشەنچىسى ھەم بۇ ھەقتىكى بەس-مۇنازىرىلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلىشىم كېرەك ئىكەن، دېگەن يەرگە كەلدىم. بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئۇنۇملۇك يولى مەلۇم بىر پەرەزنى بايان قىلىشتۇر. بۇ ماقالە

دەل مۇشۇنداق بىر سىناق ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ماۋزۇسىدىكى مەسىلە ئىزچىل ئومۇميۈزلۈك نەزەرگە ئېلىنمايدۇ. بۇ كىتاب دەل بۇ ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىگە تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ ئەتراپلىق، تەپسىلىي چۈشەنچە بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەن بۇ كىتابتا ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى تېخىمۇ تەپسىلىي بايان قىلدىم، قايتا شەرھلىدىم، تەبىر بەردىم، تولۇقلىدىم ھەم ماقالىدە تىلغا ئېلىنمىغان ياكى مۇنداقلا ئۆتۈپ كەتكەن ئىدىيىۋى مەسىلىلەرنى قايتا بايان قىلدىم. بۇ مەسىلىلەر «مەدەنىيەت ھەققىدىكى ئۇقۇم، چۈشەنچە، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى، كۈچ ۋە مەدەنىيەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدىكى ھەزارەتنىڭ يەرلىكلىشىشى، مەدەنىيەتنىڭ سىياسىي قۇرۇلمىسى، غەرب ھەممىبابچىلىقىدىن مەيدانغا كەلگەن توقۇنۇشلار، مۇسۇلمان ئۇرۇشخۇمارلىرى، جۇڭگونىڭ ئۆزىنى تەكتىلىشى، جۇڭگونىڭ كۈچلىنىشىگە قارىتا ئەگىشەيلىمۇ ياكى تەڭپۇڭ تۇرايلىمۇ دېگەندەك ئىنكاسلار، ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى، غەرب مەدەنىيىتى ۋە غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كېلەچىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ». ماقالىدە تىلغا ئېلىنمىغان قالغان بىرنەچچە مەسىلە: نوپۇس كۆپىيىشىنىڭ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىغا، مۇقىمسىزلىقىغا بولغان ھالقىلىق تەسىرى مەسىلىسى. ئىككىنچى مۇھىم مەسىلە بولسا كىتابنىڭ ماۋزۇسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە ئاخىرىدا خۇلاسىلەنگەن مۇنۇ بىر جۈملە سۆز: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دۇنيا تىنچلىقىغا بولغان ئەڭ زور تەھدىت، مەدەنىيەتلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر خەلقئارالىق تەرتىپ دۇنيا ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك كاپالەتتۇر».

بۇ كىتابنى بىر ئىجتىمائىي پەن ئەسىرى دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يەر شارى سىياسىيسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ شەرھىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ

كتاب ئالىملارغا نسبەتەن ئەھمىيتى بار، سىياسەت تۆزگۈچىلەرگە ئەسقاتىدىغان يەر شارى سىياسىيسىنى كۆزىتىدىغان بىر رامكا ياكى قېلىپ ئوتتۇرىغا قويۇپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇ رامكىنىڭ ئەھمىيەتلىكىنى ۋە ئەسقېتىشچانلىقى ھەرگىز ئۇنىڭ ھازىر يەر شارى سىياسىيسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەر قانداق بىر ئىشنى شەرھلەيدىغان ياكى شەرھلىمەيدىغانلىقى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ (ئېنىقكى بۇ ئۇنى قىلالمايدۇ)، بەلكى ئۇنىڭ باشقا رامكىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك، ئەسقاتىدىغان، خەلقئارالىق تەرەققىياتنى كۆزىتىدىغان بىر كۆزنەك بىلەن تەمىنلەپ بېرەلىگەن-بېرەلمىگەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. يەنە كېلىپ مەڭگۈ ئۇنۇملۇك رامكىمۇ يوق. گەرچە مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 21-ئەسىرنىڭ بېشىدىكى يەر شارى سىياسىيسىنى چۈشىنىشكە يارىمى بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۇسۇلنى 21-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يەر شارى سىياسىيسىنى چۈشىنىشكە يارىمى بار دېگىلى بولمايدۇ.

باشتا ماقالە، ئاخىرىدا كىتاب بولۇپ چىققان بۇ پىكىر-ئىدىيىلىرىمنى باشتا 1992-يىلى ئۆكتەبىردە ۋاشىنگتوندا تەسىس قىلىنغان ئامېرىكا كارخانا تەتقىقات ئورنىدا سۆزلىگەن بىرادلى لېكسىيەمدە ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن يەنە ئولىن تەتقىقات ئورنىنىڭ «ئۆزگىرىۋاتقان بىخەتەرلىك مۇھىتى ۋە ئامېرىكا دۆلەت مەنپەئىتى» ھەققىدىكى تەتقىقات تۈرىگە تەيىارلاپ بەرگەن تېزىستا ئوتتۇرىغا قويدۇم . بۇ تۈرنى سىمىس رىچاردسون فوند جەمئىيىتى تەسىس قىلغانىدى.

بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مەن ئامېرىكىنىڭ سودا، سىياسىي، ئىلىم ساھەسىدىكى نۇرغۇن ئەربابلار بىلەن بىللە نۇرغۇن يېڭى، مۇھاكىمىلەرگە قاتناشتىم. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئارگېنتىنا، بېلگىيە، جۇڭگو، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، كورېيە، ياپونىيە، لىيۇكسېمبورگ، روسىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، سىنگاپور، جەنۇبىي ئافرىقا، ئىسپانىيە، شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە تەيۋەن قاتارلىق دۆلەتلەردە

بۇ ماقالە ھەققىدىكى مۇنازىرە-مۇھاكىمىلەردە بولدۇم. بۇ يىغىنلار ماڭا ھىندى دىنى مەدەنىيىتىدىن باشقا ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنى بىر قاتار ئۇچراشتۇردى. مەن يىغىن ئەھلىنىڭ چوڭقۇر پىكىر-نوقتىنەزەرلىرىدىن كۆپ مەنپەئەت ئالدىم. 1994-يىلىدىن 1995-يىلىغىچە خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر تەتقىقات سىنىپى ئوقۇغۇچىلىرىغا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا دەرس ئۆتتۈم، بۇ جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارمۇ ناھايىتى ئاكتىپلىق بىلەن مېنىڭ بۇ نوقتىنەزىرىم ھەققىدە پىكىر بايان قىلىشتى ھەم باھالارنى بەردى. باھالارنىڭ نۇرغۇنلىرى تەنقىد خاراكتېرىدە ئىدى. بۇلارمۇ مېنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشىمغا يەنە بىر تۈرتكە بولدى. بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىمۇ يەنە خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى جون . ئولىن ئىستراتېگىيە تەتقىقات ئورنى ۋە خەلقئارا ئىشلار تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئىلمىي مۇھىتى ۋە قوللىشىدىن كۆپ مەنپەئەت ئالدى. بۇ ئەسەرنىڭ قوليازمىسىنى مايكىل . رىچ، روبېرت. كوفېن، فەرىد . زەكەرىيە، سىكوت زىممېرمان قاتارلىقلار تولۇق كۆرۈپ چىقتى. شۇلارنىڭ باھاسىغا ئاساسەن مەن ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنىغا قايتا زور ئۆزگەرتىش كىرگۈزدۇم. بۇ كىتاب يېزىلىش جەريانىدا سىكوت زىممېرمان باشتىن-ئاخىر تەتقىقات جەھەتتە كەم بولسا بولمايدىغان يارەملەرنى بەردى. ئۇنىڭ قىزغىن، مىننەتسىز ياردىمى بولمىغان بولسا، بۇ كىتاب ھەرگىز ۋۇجۇدقا چىقمىغان بولاتتى. تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىدىن پېتېر.جون، كرىستىئان . بىرنگسلارمۇ كۆپ يارەملەردە بولدى. گرېيس . ماگىسترىس دەسلەپكى نۇسخىسىنى ئۇرۇپ چىقتى. كارول . ئېدۋارد بۇنى ئىنتايىن مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قايتا-قايتا ئۇرۇپ چىقتى، ھەتتا ئۇنىڭغا نۇرغۇن جايلىرى ياد بويكەتكەندى.

جورج بورچارد نەشرىيات شىركىتىدىكى رېنىس.شاننون، لايىن كوكىس ۋە سىمون - سكۇستېر نەشرىيات شىركىتىدىكى روبېرت، ئاسافنا، روبېرت بېندېر، بونناللار بۇ ئەسەرنى ناھايىتى

ئەستايىدىللىق بىلەن تەھرىرلەپ چىقتى. مەن بۇلارنىڭ بۇ كىتابنىڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشۈشىگە بەرگەن ياردىمىگە كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن. شۇلارنىڭ ياردىمىدىلا بۇ كىتاب ئىلگىرىكىدىن كۆپ ياخشى چىقتى. يېتەرسىزلىكلىرى بولسا ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئۆزۈم مەسئۇل.

مېنىڭ بۇ كىتابىم جون ئولىن فوندى جەمئىيىتىنىڭ ۋە سىمىس رىچاردسون فوندى جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ ياردىمى بولمىغان بولسا، بۇ كىتابنىڭ نەشرىدىن چىقىشى بىر نەچچە يىل كەينىگە سۈرۈلۈپ كېتىش مۇمكىن ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ سېخىي ياردىمىگە چىن دىلىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن. باشقا نۇرغۇن فوندى جەمئىيەتلەر بارغانسېرى دىققىتىنى دۆلەت ئىچى مەسىلىلىرىگە مەركەزلەشتۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، ئولىن ۋە رىچاردسون فوندى جەمئىيەتلىرىمۇ ئۇزۇش، تىنچلىق، دۆلەت ۋە خەلقئارا بىخەتەرلىك تەتقىقاتلىرىغا ئايماي يارەم بېرىپ، كۆڭۈل بۆلۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ھەقتەتەن ماختاشقا ئەرزىيدۇ.

I بۆلۈم كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيا

بىرىنچى باب

دۇنيا سىياسىيسىنىڭ يېڭى ئىپراسى

مۇقەددىمە: بايراق ۋە ھەزارەت سالاھىيىتى

روسىيە ۋە ئامېرىكا ئالىملىرى 1992- يىلى 3- يانۋاردا موسكۋادىكى ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ يېغىن زالىدا بىر يىغىن ئاچتى. بۇنىڭدىن ئىككى ھەپتە ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى مەۋجۇت بولۇشتىن قالغان، روسىيە فېدېراتسىيىسى بىر مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلانغانىدى. نەتىجىدە ئىلگىرى زالدىكى مۇنبەرگە زىننەت سۈپىتىدە قويۇلغان لېنىننىڭ ھەيكىلى يوقاپ كەتتى. ئالدى تامغا بولسا روسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ بايرىقى ئېسىلدى. بىر ئامېرىكىلىق شۇ چاغدا بايراقنىڭ تەتۇر ئېسىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە ئۇنى روسىيىلىك ساقچىلارغا دەپ قويغاندىن كېيىن، ئۇلار بىرىنچى قېتىملىق تەنەپپۇس ۋاقتىدىلا ئۇنى ئوڭشاپ قويۇپتۇ.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىنكى يىللاردا كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتى ۋە بۇ سالاھىيەتنىڭ سىمۋوللىرىدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. يەر شارى سىياسىيسى مەدەنىيەت لېنىيىلىرى بويىچە قايتا شەكىللىنىشكە باشلىدى. تەتۇر ئېسىلىپ قالغان بايراق بۇ ئۆزگىرىشنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى. ئەمما، باشقا

نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ بايرىقى بارغانسېرى تېخمۇ ئېگىز، نۇقسانسىز ئېسىلىشقا باشلىدى. روسىيىلىكلەرمۇ ۋە باشقا مىللەت كىشىلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھەزارەت سالاھىيىتىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق سىمۋوللىرىغا ئەگىشىپ ئىلگىرىلەيدىغان، سەپەرۋەرلىككە كېلىدىغان بولدى.

1994-يىلى 18-ئاپرېلدا 2000 ئادەم سارايېۋودا يىغىلىپ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى (NATO) ياكى ئامېرىكىنىڭ بايراقلىرىنى ئەمەس، بەلكى سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە تۈركىيىنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتتى. بۇ سارايېۋولىقلار شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى، ب د ت ياكى ئامېرىكىنىڭ بايراقلىرىنى ئەمەس، بەلكى سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيىلەرنىڭ بايراقلارنى لەپىلدىتىپ، ئۆزىنى مۇسۇلمان قېرىنداشلىرى بىلەن بىر دەپ تونۇدى ھەم دۇنياغا كىملەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقىي دوستلىرى، كىملەرنىڭ ئەمەس ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويدى.

1994-يىلى 16- ئۆكتەبىردە 2000 ئادەم لوس ئانژېلىستا «مېكسىكا دۆلەت بايرىقى دېڭىزى» ئاستىدا نامايىش ئۆتكۈزۈپ، ئامېرىكىنىڭ قانۇنسىز كۆچمەن ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا بېرىدىغان نۇرغۇن پاراۋانلىق تۈرلىرىنى رەت قىلىش ماقۇللانغان 187- قانۇن لايىھىسىگە ئېتىراز بىلدۈردى. بەزى كۆزەتكۈچىلەر مۇنداق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى: «نېمىشقا بۇلار مېكسىكا بايرىقى كۆتۈرۈشۈۋالدىيۇ، ئەمما يەنە نېمىدەپ دۆلەتتىن ھەقسىز مائارىپ تەلەپ قىلىدۇ؟» ئۇلار ئامېرىكىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىشى كېرەككۇ؟ ئىككى ھەپتىدىن كېيىن تېخمۇ كۆپ نامايىشچىلار ئامېرىكا بايرىقىنى كۆتۈرۈشۈپ نامايىش قىلدى، ئەمما بايراق تەتۈر ئىدى. بۇ بايراقلار 187- نومۇرلۇق قانۇن لايىھىسىنىڭ ئۆگۈشلۈق ماقۇللانغانلىقىنى ئىپادىلىدى. بۇ 59% كالىفورنىيىلىك سايلىغۇچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى.

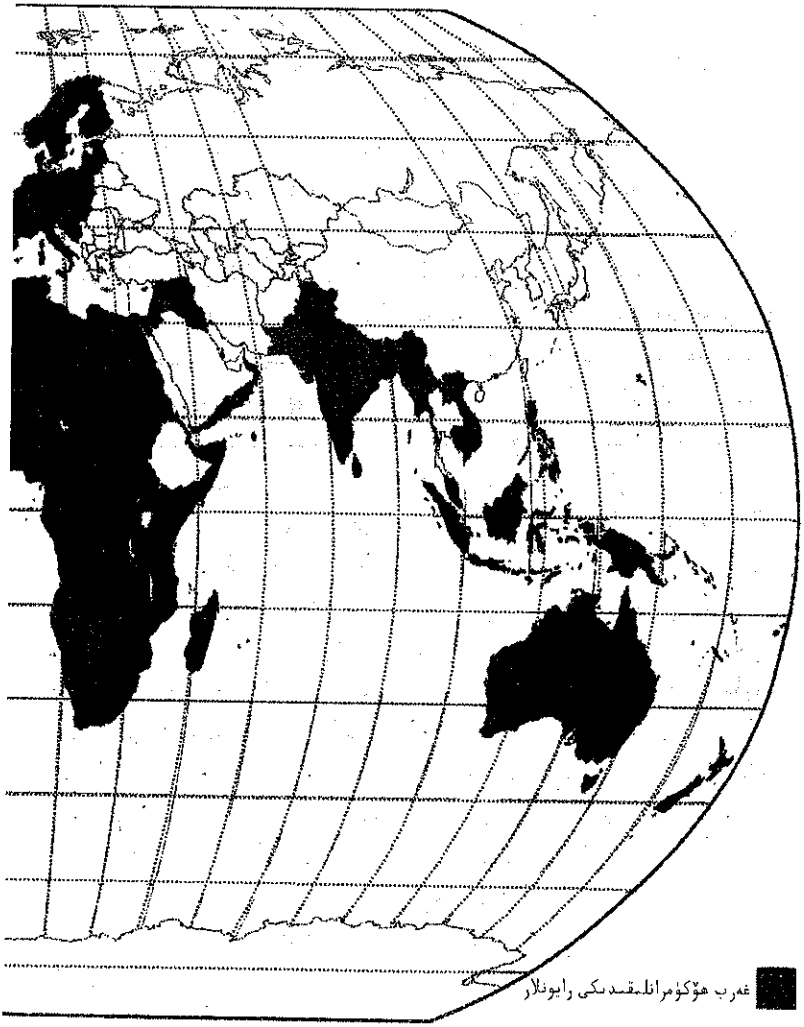
سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيادا بايراقنىڭ قىممىتى بولىدۇ. باشقا ھەزارەت سالاھىيىتى سىمۋوللىرىنىڭمۇ

شۇنداق، مەسىلەن، كرېست، ھىلال ئاي، ھەتتا ھىجابلار. چۈنكى، ھەزارەتنىڭ ئۆز قىممىتى بولىدۇ. كۆپ سانلىق كىشىلەرگە نىسبەتەن ھەزارەت سالاھىيىتى ئەڭ ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر ھازىر يېڭىچە تۈس ئالغان كونا سالاھىيىتىنى بايقاپ، يېڭىچە تۈستىكى كونا بايراق ئاستىدا ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. نەتىجىدە بۇ يېڭىچە تۈس ئالغان كونا دۈشمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشقا سەۋەب بولۇۋاتىدۇ.

مايكىل دىبىننىڭ «تىنىق مارجان كۆل» دېگەن رومانىدىكى ۋېنتسىيە مىللەتچىسى ھازىرقى دۇنيانى ئۈمىدسىزلىك بىلەن مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «ھەقىقىي دۈشمىنىڭ بولماي تۇرۇپ، ھەققىي دوستۇڭ بولمايدۇ، بىز ياتلارغا نەپرەتلەنمەي تۇرۇپ، ئۆزىمىزنى سۆيەلمەيمىز. بۈلار بىز بىر ئەسىردىن كېيىن قايتا ئازاب بىلەن بايقىغان كونا ھەقىقەت، تېخىمۇ ھېسسىياتقا تولغان ساختا گەپ. بۈلارنى ئىنكار قىلغانلار ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىسىدىكى مىراسىنى، مەدەنىيىتىنى، تۇغۇلۇش ھوقۇقىنى، ئۆزلىرىنى ئىنكار قىلغان بىلەن ئوخشاش. ئۇلارنى زىنھار ئەپۇ قىلىشقا بولمايدۇ». بۇ كونا ھەقىقەتلەر ئىچىدىكى شۇم ھەقىقەت سىياسىئونلار، ئالىملارنىڭ نەزىرىنىڭ سىرتىدا قالماسلىقى كېرەك. سالاھىيىتىنى، ئىسمىنىڭ يىلتىزىنى سۈرۈشتۇرۇۋاتقانلار ۋە بۇنى قايتا بېكىتىۋاتقانلار ئۆچۈن دۈشمەن كىم بولسا بولمايدۇ، ئەڭ خەتەرلىك يوشۇرۇن دۈشمەن دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزۈلمە لىنىيىسى بويىدا پەيدا بولىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ مەركىزىي تېمىسى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادىكى بىرلىشىش، بۆلۈنۈش، توقۇنۇشلارنىڭ ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرۈۋاتقان ھەزارەت ۋە ھەزارەت سالاھىيىتى، تېخىمۇ كەڭرەك قىلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت سالاھىيىتى. بۇ كىتابنىڭ بەش بۆلۈمى مۇشۇ مەركىزىي تېمىنى تەپسىلىي شەرھلەيدۇ.

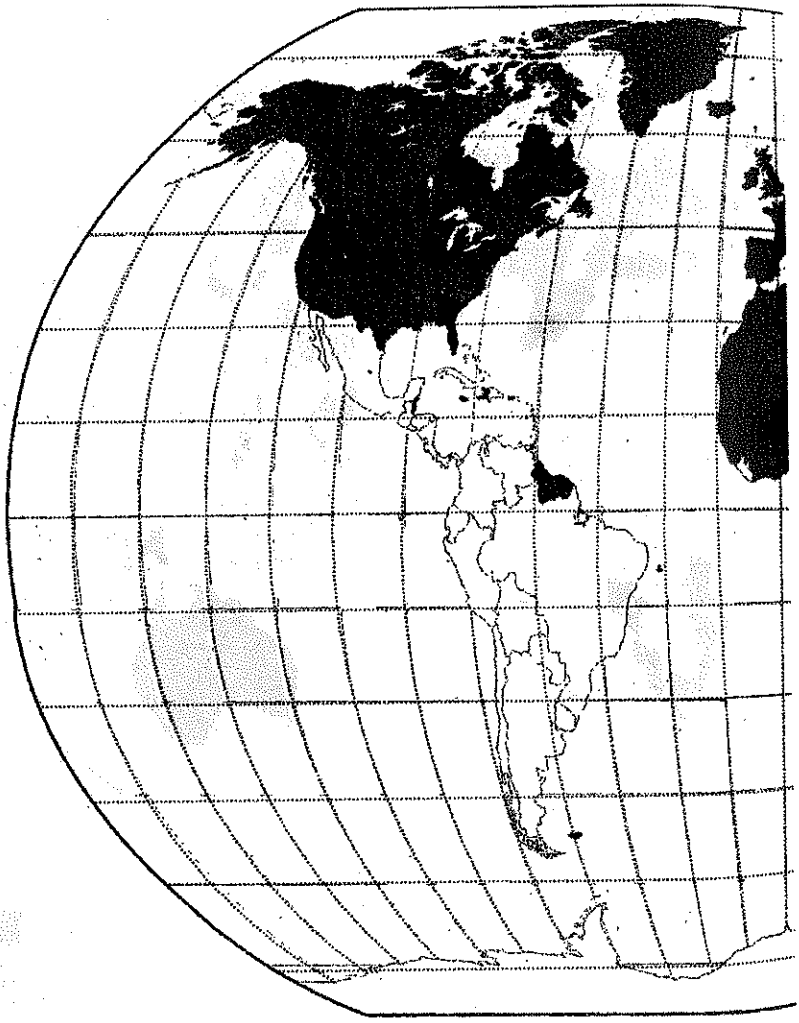
1920- يىلىدىكى غەرب ۋە غەيرىي غەرب دۇنياسى

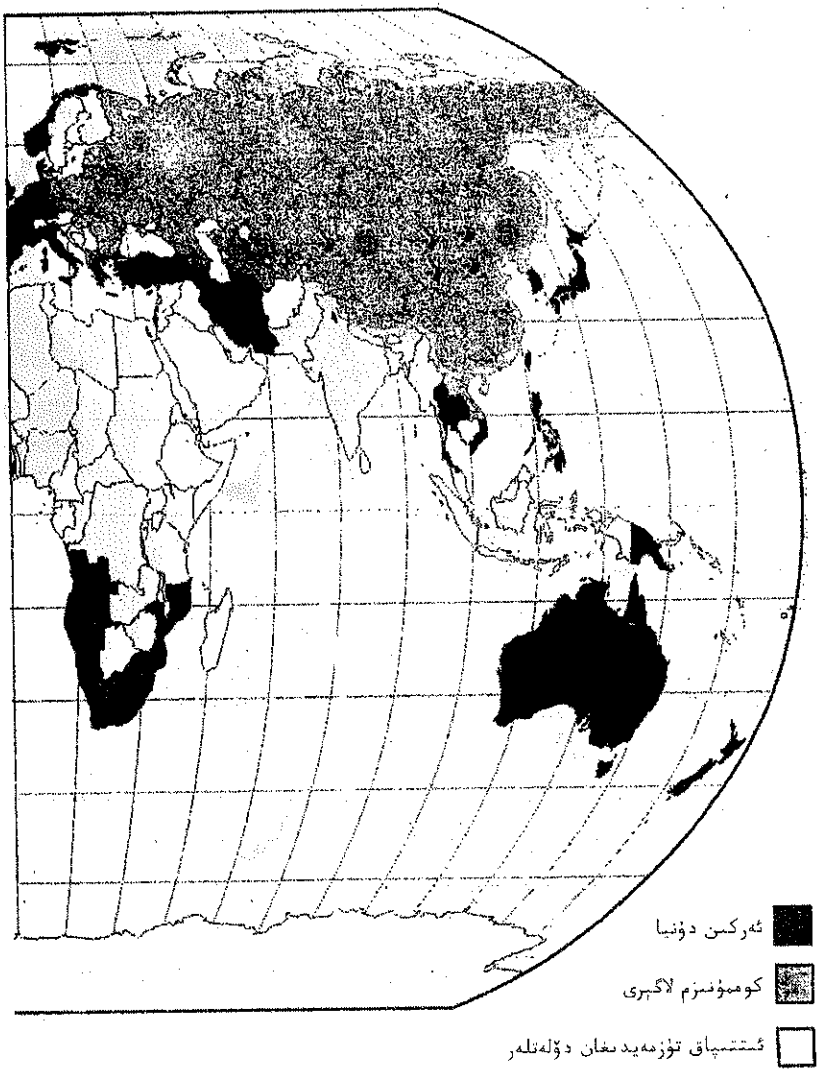
غەرب ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار

ئەمەلىيەتتە ۋە نامدا غەربتىن مۇستەقىل بولغان رايونلار

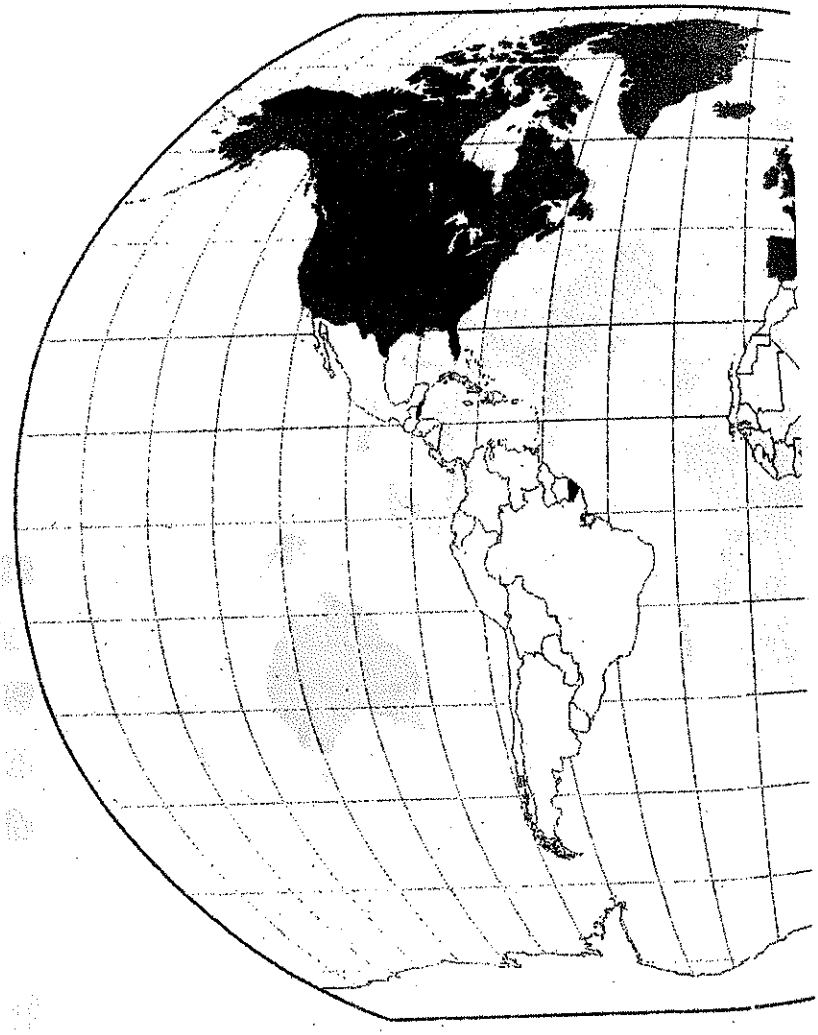
(1-باب 1-خەرىتە)

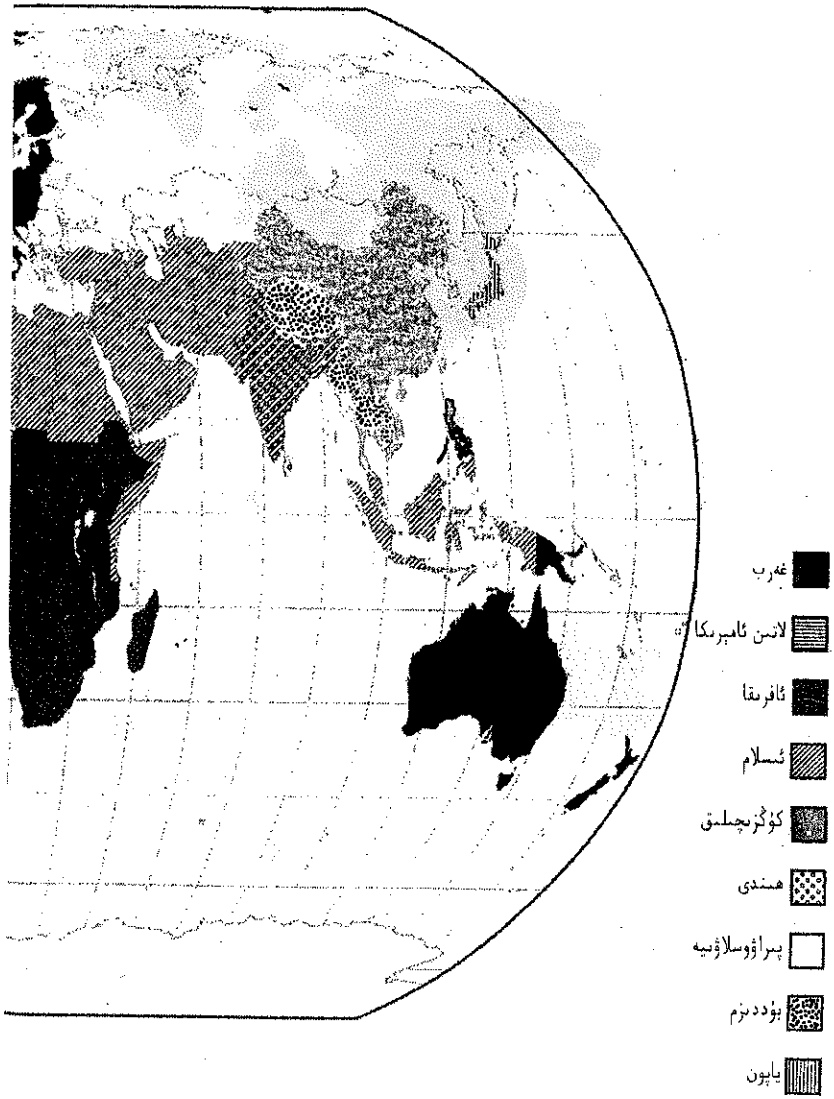
1960- يىللار: سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۇنيا

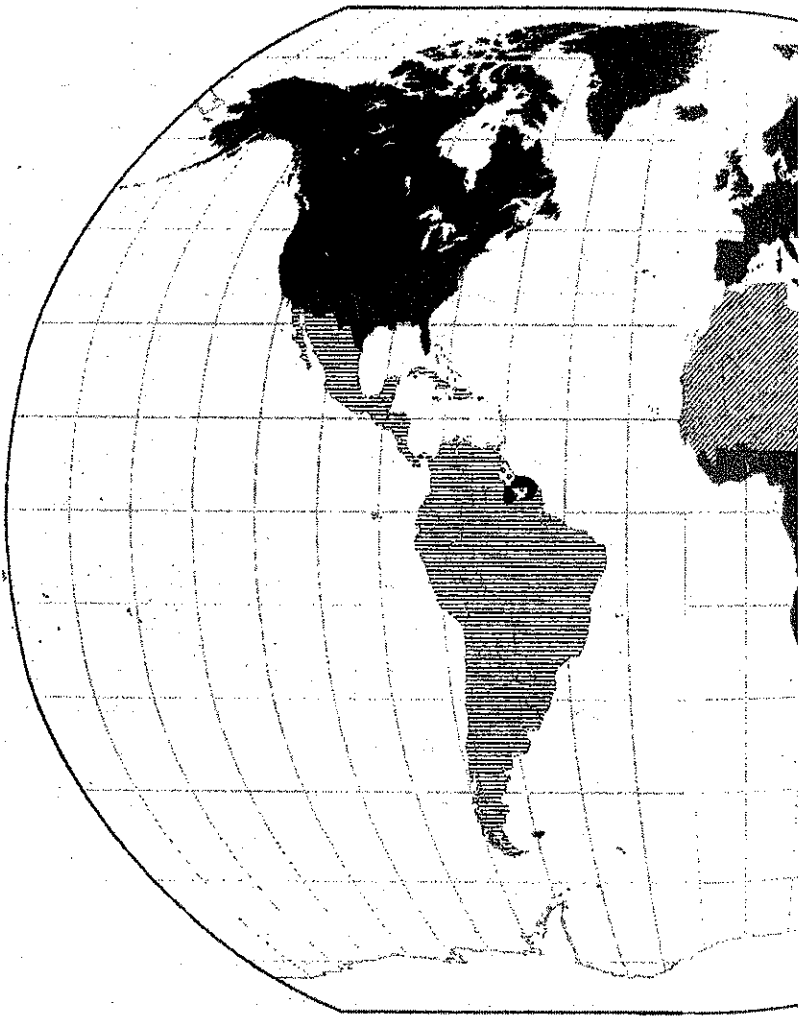
(1-باب 2-خەرىتە)

1990-يىللار: مەدەنىيەتلەر دۇنياسى

(1-باب 3-خەرىتە)

1- بۆلۈم: يەر شارى سياسيسى تاريختا تۇنجى قېتىم كۆپ قۇتۇپلىشىش، كۆپ مەدەنىيەتلىشىش بىلەن خاراكتېرلەندى. زامانىۋىلىشىش غەربلىشىشتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇ يا ھەقىقىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ھەممىياب مەدەنىيەت شەكىللەندۈرەلمىدى يا غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ غەربلىشىشىنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى.

2- بۆلۈم: مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ئۆزگىرىۋاتىدۇ. غەربنىڭ تەسىرى نىسپىي ئاجىزلىشىۋاتىدۇ. ئاسىيا مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي، سياسىي كۈچىنى كۈچەيتىۋاتىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا نوپۇس پارتلاش خاراكتېرلىك كۆپەيىپ، مۇسۇلمان دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوشنىلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ. غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرىمۇ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ قىممىتىنى قايتا مۇئەييەنلەشتۈرۈۋاتىدۇ.

3- بۆلۈم: مەدەنىيەتنى ئۇل ئاساس قىلغان دۇنيا تەرتىپى مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ. مەدەنىيىتى ئوخشاش جەمئىيەتلەر بىر-بىرى بىلەن ھەمكارلىشىۋاتىدۇ. بىر مەدەنىيەتكە تەۋە جەمئىيەتنى يەنە باشقا بىر مەدەنىيەتكە تەۋە جەمئىيەتكە ئۆزگەرتىۋېتىش تىرىشچانلىقلىرى مۇۋاپىقىيەتسىز بولۇۋاتىدۇ. دۆلەتلەر ئۆز مەدەنىيىتى ئىچىدىكى يېتەكچى، يادرو (ئاساسلىق كۈچلۈك) دۆلەت ئەتراپىغا ئۇيۇشۇۋاتىدۇ.

4- بۆلۈم: غەربنىڭ ھەممىبابچىلىقى بارغانسىرى ئۇنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىرى ئىسلامىييەت ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان توقۇنۇش. رايون خاراكتېرلىك ئۇرۇلمە لىنىيىدىكى ئۇرۇش كۆپىنچە ھاللاردا مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش بولۇپ قېلىپ، «تۇققان دۆلەتلەرنىڭ قايتا بىرلىشىشى»نى ۋە كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان تەھدىتنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبلىك يادرو دۆلەتلەر بۇ ئۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ.

5- بۆلۈم: غەربنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنىڭ غەربچە سالاھىيىتىنى قايتىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە، شۇنداقلا غەربلىكلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ بىر خىل (ئورتاق) ئۇنۇۋېرسال ھەزىرەت ئەمەس، بەلكى ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەتلىك دەپ قارىشىغا ھەمدە ئۇنى يېڭىلىشىغا، قوغدىشىغا ۋە غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ خىرىسىدىن ساقلىنىشىغا تايىنىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى يەر شارى خاراكتېرلىك ئۇرۇشتىن ساقلىنىش دۇنيا رەھبەرلىرىنىڭ يەر شارى سىياسىيسىنىڭ كۆپ ھەزىرەتلىك خاراكتېر-ئالاھىدىلىكىنى ھمايە قىلىشى ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشقا باغلىق.

بىر كۆپ قۇتۇپلۇق، كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيا

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن دۇنيا سىياسىيسى تارىختا تۇنجى قېتىم كۆپ قۇتۇپلۇق، كۆپ مەدەنىيەتلىك بولۇش بىلەن خاراكتېرلەندى. ئىنسانلار تارىخىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم مەزگىللىرىدە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقە ئىزچىل داۋاملاشمىغان، ھەتتا پەقەت مەۋجۇت بولمىغان. كېيىن ھازىرقى زامان دەۋرىنىڭ باشلىنىشىغا ئەگىشىپ، مىلادىيە 1500-يىللىرىدىن باشلاپ يەر شارى سىياسىيسىدا ئىككى قۇتۇپ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. 400 يىل مابەينىدە غەرب مىللىي دۆلەتلىرى — ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە، ئاۋستىرىيە، پېرسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا ۋە باشقا دۆلەتلەر غەرب مەدەنىيىتى ئىچىدە بىر كۆپ قۇتۇپلۇق خەلقئارالىق سىستېما ھاسىل قىلدى. ئۇلار ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشتى، رىقابەتلەشتى ۋە ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەرب مىللەتلىرىمۇ ئۆزلۈكسىز كېڭەيدى، باشقا مەدەنىيەتلەرنى مۇستەملىكە قىلدى، بويسۇندۇردى، شۇنداقلا ئۇلارغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتتى (خەرىتە 1.1 گە قارالسۇن). سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە يەر شارى سىياسىيسى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈندى. دۇنيا ئۇچ بۆلەككە

ئايرىلىپ كەتتى. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى ئەڭ بايلىقات، دېموكراتىك جەمئىيەتلەر ئىدېئولوگىيە، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى نامرات كوممۇنىستىك جەمئىيەتلەر بىلەن ئومۇميۈزلۈك رىقابەتكە چۈشۈپ قالدى. نۇرغۇن توقۇنۇشلار بۇ ئىككى لاگېرنىڭ سىرتىدىكى نامرات، سىياسىيسى مۇقىمسىز، يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان ياكى شەرتنامە تۈزۈشنى رەت قىلغان 3- دۇنيا ئەللىرىدە يۈز بەردى (1.2 خەرىتىگە قارالسۇن).

1980-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى كوممۇنىستىك جەمئىيەتلەر گۈمران بولدى. شۇنىڭ بىلەن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن ئىبارەت خەلقئارالىق سىستېما تارىخقا ئايلاندى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىنكى دۇنيادا كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەڭ مۇھىم پەرق ئىدېئولوگىيىلىك، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرق بولماستىن، بەلكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقتۇر. ھەر قايسى ئەل-قوۋملار، ئىنسانلار دۇچ كېلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە بىز كىم؟ دېگەن سوئالغا ئەڭ ئەھمىيەتلىك مەسىلە قاتارىدا قاراپ، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ جاۋاب بېرىۋاتىدۇ. كىشىلەر ئەجدادلىرى، دىنى، تىلى، تارىخى، قىممەت سىستېمىسى، ئۆرپ-ئادەت، تۇزۇلمىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنى (باشقىلاردىن) پەرقلەندۇرىدۇ. ئۇلار قەبىلە، ئىرق، دىنىي گۇرۇھ، مىللەت، شۇنداقلا باشقا ئەڭ كەڭ دائىرىلىك قاتلاملاردا ئۆزلىرىنىڭ ھەزارەت سالاھىيىتىنى بېكىتىدۇ. كىشىلەر سىياسىي ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. بىز پەقەت ئۆزىمىزنىڭ ئۆزىمىزدىن باشقا ھېچكىم ئەمەسلىكىمىزنى ھەمدە ئۆزىمىزنىڭ كىمگە قارشى تۇرىدىغانلىقىمىزنى چۈشەنگىنىمىزدە، ئۆزىمىزنىڭ سالاھىيىتىنى ئاندىن بىلەلەيمىز. دۆلەتلەر يەنىلا دۇنيا ئىشلىرىدىكى ئاساسلىق ئامىل. ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئىلگىرىكىدەك ھوقۇق ۋە بايلىق قوغلىشىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش بىلەن بىرگە يەنە ھەزارەت پەرقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

ھازىر دۆلەتلەرنى سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىدىكىدەك ئۇچ گۇرۇھقا بۆلۈشكە قارىغاندا، دۇنيادىكى يەتتە-سەككىز ھەزارەتكە ئايرىش ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. غەرب جەمئىيىتىدىن سىرت يەنە شەرقىي ئاسىيا جەمئىيىتىمۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھەربىي كۈچ ۋە سىياسىي تەسىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى ياراتتى. ھوقۇق ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ ھەزارەت، قىممەت سىستېمىسىنى كېڭەيتتى ھەم غەرب ئۇلارغا «تاڭغان ھەزارەت قىممەت سىستېمىسىنى رەت قىلدى». ھېنرى كىسىنجېر بۇ مەسىلىگە بالدۇرلا دىققەت قىلغان ۋە مۇنداق دېگەنىدى: «21- ئەسىرىدىكى خەلقئارا سىستېما... ئاز دېگەندە ئالتە ئاساسلىق كۈچنى، يەنى ئامېرىكا، ياۋروپا، جۇڭگو، ياپونىيە، روسىيە، ھىندىستان، شۇنداقلا نۇرغۇن ئوتتۇراھال دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[1]. كىسىنجېر تىلغا ئالغان ئالتە خىل ئاساسلىق كۈچ ئوخشىمايدىغان بەش خىل مەدەنىيەتكە تەۋە، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى مۇھىم ئىسلام دۆلەتلىرىمۇ بار. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى، زور نوپۇسى، نېفىت بايلىقى ئۇلارنى دۇنيا ئىشلىرىدا تەسىرگە ئىگە قىلغان. بۇ يېڭى دۇنيادا رايون سىياسىيسى ئىرق-مىللەت سىياسىيسى، يەر شارى سىياسىيسى ھەزارەت سىياسىيسى بولىدۇ. ھەزارەت توقۇنۇشى دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر رىقابىتىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ.

بۇ يېڭى دۇنيادا ئەڭ ئومۇميۈزلۈك، مۇھىم، خەتەرلىك توقۇنۇش ئىجتىمائىي سىنىپلار، باي-نامراتلار ياكى ئىقتىسادىي رايون قىلىپ ئايرىلغان گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇش بولماستىن، بەلكى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە خەلقلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇشتۇر. قەبىلە ئۇرۇشلىرى ۋە ئىرقىي توقۇنۇشلار مەدەنىيەتلەر ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. ئەمما، ئوخشاشمىغان دۆلەتلەر ۋە گۇرۇھلار ئىتتىپاقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ «تۇققان دۆلەت»لىرىنى قوللىغاندا، بۇ ئوخشاشمىغان ھەزارەتكە تەۋە دۆلەت-گۇرۇھلار ئارىسىدىكى زوراۋانلىقنىڭ كۆپىيىش

خەۋپى كېلىپ چىقىدۇ[2]. سۇمالىدىكى قەبىلىلەر ئارا قانلىق توقۇنۇش كەڭ كۆلەملىك توقۇنۇش پەيدا قىلالمىدى. رۇئاندا قەبىلىلىرىنىڭ قانلىق توقۇنۇشلىرى ئۇگاندا، زايىر، بۇرۇندىلارغىچە كېڭەيگەن بولسىمۇ، ئەمما تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە كېڭىيەلمىدى. بوسنىيە، كاۋكاز، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كەشمىردىكى مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلار ئېھتىمال تېخىمۇ چوڭراق ئۇرۇشقا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. يۇگوسلاۋىيەدىكى توقۇنۇشتا روسىيە سېربلارنى دېپلوماتىيە جەھەتتە قوللىدى، ئەمما سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيە، ئىران، لۇبىيەلەر بوسنىيەلىكلەرگە ماددىي بايلىق ۋە قورال-ياراغ بىلەن يارەمدە بەردى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى ئىدېئولوگىيە، سىياسىي هوقۇق، ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتلەردىكى سەۋەبتىن بولماستىن، بەلكى ھەزارەت ئۇرۇق-تۇققانچىلىقى سەۋەبىدىندۇر. ۋاشلوف ناۋىر مۇنداق دېگەن: «ھەزارەتلەر توقۇنۇشى كۆچىيۋاتىدۇ، بولۇپمۇ ھازىر تارىختىكى ھەر قانداق چاغدىكىدىن خەتەرلىك بولۇپ قالدى». ۋاك دېلور مۇنداق قارايدۇ: «كەلگۈسىدىكى توقۇنۇش ئىقتىسادىي ياكى ئىدېئولوگىيە ئاممىلىرى تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى ھەزارەت تۈپەيلىدىن پارتلايدۇ»[3]. ئەڭ خەتەرلىك ھەزارەت توقۇنۇشى ھەزارەت ئۇرۇلمە قاتلام لىنىيىسىنى بويلاپ يۈز بەرگەن توقۇنۇشلاردۇر.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ھەزارەت ھەم پارچىلايدىغان، ھەم بىرلىككە كەلتۈرىدىغان ئامىلدۇر. كىشىلەر خۇددى ئىككى گېرمانىيە ياكى ئىككى چاۋشيەنده‌ك، ئىدېئولوگىيە تەرىپىدىن ئايرىلىپ، يەنە ھەزارەت تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدۇ، يەنە ھەزارەت تەرىپىدىن پارچىلىنىدۇ. جەمئىيەت ئىدېئولوگىيە ياكى تارىخىي ۋەزىيەت تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدۇ، ئەمما يەنە مەدەنىيەت تەرىپىدىن پارچىلىنىدۇ. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى، يۇگوسلاۋىيە، بوسنىيەلەردەك پارچىلىنىدۇ ياكى ئوكرائىنا، نىگېرىيە، سۇدان، ھىندىستان، سىرىلانكا ۋە باشقا دۆلەتلەرگە

ئوخشاش جەددىي ۋەزىيەتتە قالىدۇ. ھەزارەت تۇققانچىلىقى مۇناسىۋىتى بار دۆلەتلەر ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىدۇ. مەدەنىيەت ئورتاقلىقىغا ئىگە دۆلەتلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان ياۋروپا ئىتتىپاقىدەك مەدەنىيەتتىن ھالقىغان خەلقئارالىق تەشكىلاتلارمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ. 45 يىللىق «تۆمۈر پەردە» ياۋروپانىڭ ئاساسلىق ئايرىلىش سىزىقى بويىكەلگەن. بۇ سىزىق شەرققە نەچچە يۈز ئىنگلىز مىلى يۆتكەلدى. ھازىر ئۇ بىر جەھەتتىن غەرب خرىستىئان مىللەتلىرىنى مۇسۇلمانلاردىن، يەنە بىر تەرەپتىن پراۋوسلاۋىيە دىنىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان چېگرا ئايلاندى.

پەلسەپىۋى پەرەز، قىممەت سىستېمىسى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ئۆرپ-ئادەت، شۇنداقلا ئومۇمىيۈزلۈك تۇرمۇش قارىشى جەھەتلەردە ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا زور پەرقلەر بار. دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا يامرىغان دىنىي گۇللىنىش ھەرىكەتلىرى بۇ پەرقلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. مەدەنىيەتنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادقا بولغان تەسىرى دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. بىراق، روشەنكى ھەزارەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتىكى زور پەرقلەر ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردە يىلتىز تارتقان. خۇددى مۇقىم دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمگە ئىگە بولۇش جەھەتتە شەرقىي ئاسىيا جەمئىيىتى دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىقنىڭ ھەزارەت ئارقا كۆرۈنۈشى بولغاندەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتىنىڭمۇ ھەزارەت ئارقا كۆرۈنۈشى بار. ئىسلام مەدەنىيىتى دېموكراتىيىنىڭ نېمە ئۈچۈن كۆپ قىسىم ئىسلام دۇنياسىدا ئەمەلگە ئاشالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. كېيىنكى كومۇنىزم جەمئىيىتى بولغان شەرقىي ياۋروپا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئۆز ھەزارەت سالاھىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. غەرب خرىستىئان دىنى ئەنئەنىسىگە ئىگە دۆلەتلەر ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە دېموكراتىك سىياسىي جەھەتتە ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. پراۋوسلاۋىيە دىنى

دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىيات ئىستىقبالى تېخى ئېنىق ئەمەس، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ بولسا تولىمۇ خىرە.

غەرب مەدەنىيىتى كەلگۈسىدىكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە يەنىلا ئەڭ كۈچلۈك مەدەنىيەت، ئەمما ئۇلارنىڭ كۈچى باشقا مەدەنىيەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا تۆۋەنلەۋاتىدۇ. غەرب ئۆزىنىڭ قىممەت سىستېمىسىنى كېڭەيتىۋاتقان، مەنپەئىتىنى قوغداۋاتقان چاغدا، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى مۇنداق تاللاشقا دۇچ كەلگەن بولىدۇ: بەزىلىرى غەربتىن ئۆرنەك ئېلىپ، غەربكە قوشۇلۇشقا ئۇرۇنىدۇ ياكى ئەگىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۆڭزى مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى جەمئىيەتلىرى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسەتمەكچى ياكى «تەڭپۇڭ كۈچلەر» ئارقىلىق غەرب بىلەن باراۋەر تۇرماقچى بولىدۇ. شۇڭا، كېيىنكى سوغۇق ئۇرۇش مەزگىلىدە دۇنيا سىياسىيسىنىڭ بىر ئاساسلىق ئوقى غەربنىڭ كۈچى ۋە ھەزىرىتىنى بىلەن غەيرىي غەربنىڭ كۈچى ۋە ھەزىرىتىنىڭ ئۆز ئارا رول ئويۇنىشى بولىدۇ.

قىسقىسى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا يەتتە ياكى سەككىز خىل مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەدەنىيەتتىكى ئورتاقلىق ۋە پەرق دۆلەت مەنپەئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. دۇنيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردىن كېلىپ چىقىدۇ. تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىمالى ئەڭ زور توقۇنۇشلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەت، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشتىن كېلىدۇ. خەلقئارا يېغىنلاردىكى مۇنازىرە قىلىنىدىغان ئاچقۇچلۇق مەسىلە مەدەنىيەت ئارىسىدىكى پەرقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۈچمۇ ئۇرۇنداش بېرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن غەربتىن غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىگە يۆتكىلۋاتىدۇ. يەر شارى سىياسىيسى كۆپ قۇتۇپلىشىش، كۆپ مەدەنىيەتلىشىش بىلەن خاراكتېرلەندى.

باشقا دۇنيا

خەرىتىسە ۋە ئەندىزە. ھەزارەت ئامىللىرى ۋە ئوخشاشمىغان ھەزارەتلىكلەرگە تەۋە دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن سىزىلىپ قالغان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ دېكوراتسىيسى بەك ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭدا نۇرغۇن نەرسىلەر چۈشۈپ قالغان، بەزى نەرسىلەر بۇرمىلانغان، بەزىلىرى مۇجمەللەشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەگەر بىز بۇ دۇنيا ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنايلى ۋە ئۇنۇملۇك پائالىيەت قىلايلى دېسەك، بىزگە رېئاللىقنىڭ بەزى ئاددىيلاشتۇرۇلغان خەرىتىلىرى، بەزى نەزەرىيە، ئۇقۇم، قېلىپ، ئەندىزىلەرنىڭ بولۇشى زۆرۈر. خۇددى ۋىليام . جىمىس ئېيتقانىدەك، بۇ ئىدىيىۋى قورۇلمىلار بولمىسا، تولمۇ مۇجمەللىك، چۈشىنىكسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ. توماس كوفىن ئۆزىنىڭ «ئىلىم-پەن ئىنقىلابىنىڭ قۇرۇلمىلىرى» دېگەن كلاسسىك ئەسىرىدە مۇنداق كۆرسىتىدۇ: ئىدىيىۋى ئىلىم-پەندىكى ئىلگىرىلەشلەر يېڭى ۋە يېڭىلا مەيدانغا كەلگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە بارغانسېرى ئاجىز كېلىۋاتقان بىر ئەندىزىنىڭ ئورنىنى بۇ مەسىلىلەرنى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق چۈشەندۈرەلەيدىغان يېڭى ئەندىزىلەرنىڭ ئىلىشى بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: « بىر نەزەرىيە ئەندىزە بولۇپ قوبۇل قىلىنىش ئۈچۈن، بۇ نەزەرىيە باشقا نەزەرىيىلەردىن ياخشىراق كۆرۈنۈشى كېرەك. ئەمما، ئۇنىڭ دۇچ كەلگەن ھەر قانداق بىر مەسىلىنى چۈشەندۈرۈشى ھاجەت ئەمەس، ئەمەلىيەتتىمۇ بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس [4]. جون لۇيىس مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىمۇ شۇ يەردىن ئۆتىدىغان يولنى ئىزدەشتە مەلۇم بىر خەرىتىگە موھتاج بولىدۇ. خەرىتە سىزىش ئىلمى (كارتوگرافىيە) بىزگە ئۆزىمىزنىڭ قەيەردىلىكىنى ھەم قەيەرگە مېڭىش ئېھتىماللىقىمىزنى

ئادەتىلاشتۇرۇپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ». خۇددى ئۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك دەرىجىدىن تاشقىرى كۆچلەر رىقابىتىدىن شەكىللەنگەن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دۇنياسى دېكوراتسىيسى دەل شۇنداق بىر مودېل. ئۇنى تۇنجى قېتىم ھاربي ترۇمان رايونلار سىياسىيسى خەرىتە ئىلمى جەھەتتىكى بىر مەشىق سۇپىتىدە بايان قىلغان. ئۇ «ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان ئۇقۇملار بىلەن خەلقئارالىق دېكوراتسىيسىنى تەسۋىرلىگەن ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پات ئارىدا يول قويىدىغان مۇپەسسەل چەكلەش ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن يول ھازىرلىغان». دۇنيا قاراش ۋە سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتى نەزەرىيىسى خەلقئارا سىياسىيسى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان يېتەكچى⑤.

40 يىلدىن بۇيان خەلقئارا مۇناسىۋەت تەتقىقاتچىلىرى ۋە ئەمەلىيەتچىلىرى خەلقئارا ئىشلارنىڭ ناھايىتى ئادەتىلاشتۇرۇلغان، ئەمما بەك پايدىلىق ئەندىزە، ئاتالغۇلىرى بويىچە پىكىر قىلدى ۋە ھەرىكەت قىلدى. ئەمما، بۇ ئەندىزىلەر ھازىرقى دۇنيا سىياسىيسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەممە نەرسىگە جاۋاب بېرەلمىدى. كوخننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، يەنە نۇرغۇن ئايرىم ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، بەزىدە بۇ ئەندىزىلەر ئالملار ۋە سىياسىئونلارنىڭ كۆزىنى سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىدەك چوڭ ئۆزگىرىش-تەرەققىياتلارنى كۆرۈشتىن خېرەلەشتۈرۈپ قويىدۇ. ئەمما يەر شارى سىياسىيسىنىڭ ئادەتىلاشتۇرۇلغان مودېلى بولۇش سۇپىتى بىلەن ئۇ باشقا ھەر قانداق مودېل ياكى ئەندىزىگە قارىغاندا، مۇھىم ھادىسىلەرنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇ خەلقئارا ئىشلار ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشنىڭ مۇھىم چېقىش نۇقتىسى ھەم ئومۇمەن دېگۈدەك قوبۇل قىلىنغان، ھەم ئىككى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ دۇنيا سىياسىيسى ھەققىدە پىكىر قىلىش يولىنى شەكىللەندۈردى.

ئادەتىلاشتۇرۇلغان ئەندىزىلەر ئىنسان تەپەككۇرى ۋە پائالىيىتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ. شۈكى، بىز يا نەزەرىيە، قېلىپلارغا ئېنىق

تەبىر بېرىشىمىز ۋە ئۇلارنى ھەرىكىتىمىزگە يېتەكچى قىلىشىمىز ياكى بىز بۇ خىل يېتەكچىلىككە موھتاجلىقىمىزنى ئىنكار قىلىپ، پەقەت كونكرېت «ئوبيېكتىپ» پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ، ھەر بىر مەسىلىنى «ئۆزىنىڭ قىممىتى بويىچە» بىر تەرەپ قىلالايمىز دەپ پەرەز قىلىشىمىز كېرەك. لېكىن، شۇنداق پەرەز قىلساق، بىز ئۆزىمىزنى ئالدىغان بولىمىز. چۈنكى، بىزنىڭ مېڭىمىزنىڭ پىنھان جايلىرىغا رېئاللىقنى قانداق چۈشىنىشىمىزنى، قانداق ئىشلارغا كۆڭۈل قويۇشىمىزنى ھەم ئۇنىڭ مۇھىملىقى ۋە قىممىتىگە قانداق ھۆكۈم قىلىشىمىزنى بەلگىلەيدىغان قاراش، خاھىشلار يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بىز ئېنىق ئەندىزىلەرگىمۇ، خىرە-تۇتۇق ئەندىزىلەرگىمۇ موھتاج، شۇنداقلا بىز:

1) رېئاللىقنى رەتلىيەلەيمىز ۋە ئۇنىڭدىن خۇلاسە چىقىرالايمىز؛

2) ھادىسىلەر ئارىسىدىكى سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنەلەيمىز؛

3) ئەگەر تەلەيلىكىمىز بويىچالساق كەلگۈسى تەرەققىياتىنىمۇ پەرەز قىلالايمىز؛

4) مۇھىم ۋە مۇھىم ئەمەس نەرسىلەرنى پەرقلەندۇرەلەيمىز؛

5) ئۇ ئەندىزىلەر نىشانىمىزغا يېتىدىغان يولنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھەر قانداق ئەندىزە ياكى خەرىتە بىر ئابستراكت نەرسە بولۇپ، ئۇ بەزى مەقسەتلەرگە قارىغاندا باشقا بەزى مەقسەتلەرگە پايدىلىق. يول خەرىتىسى بىزگە Aئورۇندىن Bئورۇنغا قايسى يول بىلەن بېرىشنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئەمما، ئايروپىلانغا ئولتۇرساق ئۇنىڭ بىزگە پايدىسى بولمايدۇ. بۇ چاغدا بىز سىمسىز ئاۋىئاتسىيە ئانتېنىسى، ئۇچۇش يولى ۋە يەر شەكلى خەرىتىسىگە موھتاج بولىمىز. خەرىتە بولمىسا بىز ئېزىپ قالىمىز. خەرىتە قانچە تەپسىلىي بولسا، ئۇ رېئاللىقنى شۇنچە تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. دەرىجىدىن تاشقىرى تەپسىلىي خەرىتىمۇ نۇرغۇن مەقسەتلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئەمەس.

ئەگەر بىز بىر يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيول ئارقىلىق بىر چوڭ شەھەردىن يەنە بىر شەھەرگە بارماقچى بولساق، بىز قاتناش قوراللىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز نۇرغۇن ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەمدە مۇناسىۋەتسىز مۇرەككەپ يوللار ئارىسىدىكى ئۆزىمىزنىڭ ئاساسلىق يولىنى تاپقىلى بولمايدىغان خەرىتىگە موھتاج ئەمەس. بۇنداق خەرىتىدىن بىز قايمۇقۇپ قېلىشىمىز مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن، پەقەت بىرلا يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولى بار خەرىتىمۇ يەنە نۇرغۇن ئەمەلىي ئەھۋالنى تەمىنلىيەلمەسلىكى، ئەگەر بۇ يول چوڭراق بىرەر ۋەقە بىلەن توسۇلۇپ قالغان بولسا، بىزنى باشقا يەنە بىر يول تېپىشتىن مەھرۇم قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. قىسقىسى بىز مەقسىتىمىزگە ئەڭ ياخشى رەۋىشتە خىزمەت قىلالايدىغان ھەم رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ھەم رېئاللىقنى ئاددىيلاشتۇرغان بىر خەرىتىگە موھتاج. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە دۇنيا سىياسىيسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك نۇرغۇن خەرىتە ۋە ئەندىزىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

بىر دۇنيا: خۇشاللىق ۋە ماسلىق. ناھايىتى كەڭ دائىرىدە شەرھلەنگەن بىر ئەندىزە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى يەر شارى سىياسىيسىدىكى ئەڭ زور توقۇنۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە نىسپىي تىنچ بولغان بىر دۇنيانىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ، دېگەن پەرەز ئۇستىگە قۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە فرانسىس فۇكوياما ئوتتۇرىغا قويغان «تارىخنىڭ تۈگۈنى» نەزەرىيىسى ئەڭ كەڭ دائىرىدە مۇلاھىزە قىلىنغان ئەندىزە بولۇپ قالدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تارىخنىڭ بۇنداق بىر تۈگۈنىنى، يەنى ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيە تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى ھەم ئىنسانلار ھۆكۈمەت شەكلىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى فورمىسى بولغان غەرب ئەركىن دېموكراتىيىسىنىڭ ئومۇملىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز». ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «شۇنى جەزم قىلىشقا بولىدۇكى، بەزى توقۇنۇشلار 3- دۇنيا ئەللىرىدە يۈز بېرىدۇ. ياۋروپادىكىلا ئەمەس، يەر

شارى مقياسىدىكى توقۇنۇش ئايلىنىشقان بولسىمۇ، غەيرىي ياۋروپا ئەللىرىدە، بولۇپمۇ جۇڭگو ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ماركسىزم-لېنىنىزم ئېتىقادچىلىرى ماناگوئا، پېكىراك، كامبىرج، ماسسا چۈستېتىدا ھېلىھەم مەۋجۇت، ئەمما ئەركىن دېموكراتىيە ئومۇميۈزلۈك غەلبىسە قىلدى. كەلگۈسىدە كىشىلەر ئادەمنى ھايۋانلاندۇرىدىغان ئىدىيە كۈرەشلىرىگە ئەمەس، ئاددىي ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئۇ ئاخىرىدا تولىمۇ كۆڭلى يېرىم ھالدا خۇلاسىلەپ: بۇلار تولىمۇ زېرىكەرلىك دەيدۇ»[6].

ماسلىققا بولغان تەقەززالىق كەڭ دائىرىدە قارشى ئېلىندى. سىياسىي داھىيلار ۋە ئىلىم پېشۋالىرى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاراشلارنى شەرھلەشتى. نېرلىن تېمى ئۆرۈلدى. كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلەر تەختتىن غۇلىدى. ئەمدى ب د ت نىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. سابىق كوممۇنىزمنىڭ رەقىبلىرى ئەمدى «ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى»دە بولىدۇ ۋە «چوڭ سودىلىشىش» قا چۈشىدۇ. تىنچلىق ساقلاش ۋە تىنچلىق يارىتىش كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلدۇ. دۇنيادىكى يېتەكچى دۆلەتنىڭ زۇڭتۇڭى «يېڭى دۇنيا تەرتىپى»نى جاكارلىدى. دۇنيادىكى يېتەكچى ئۇنسۇرسىتېتنىڭ مۇدىرى بىخەتەرلىك تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر پروفېسسورنى ئىشقا قويۇشنى رەت قىلدى. چۈنكى، بۇنىڭ ھازىر زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. «خۇداغا شۈكرى! ئەمدى ئۆرۈشنى تەتقىق قىلمايمىز، چۈنكى بۇنىڭغا ئەمدى ئېھتىياج قالمىدى».

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىكى پەۋقۇلئادده خۇشاللىق پەيتىتە ماسلىق ھەققىدە خاتا تۈيغۇ مەيدانغا كەلدى ھەم تېزلا بۇنىڭ خاتا تۈيغۇ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. دۇنيا 20-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغا ئوخشاشمايدۇ. ئەمما، تېخىمۇ تىنچ بوپكېتىشى ناتايىن. ئۆزگىرىشتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما ئىلگىرىلەشنى ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ. 20-ئەسىردىكى ھەربىر زور توقۇنۇش

ئاخىرلاشقاندا، مۇشۇنداق خىياللار مودا بولغانىدى. 1-دۇنيا ئۇرۇشى «ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرىدىغان»، دېموكراتىيە ئۇچۇن دۇنيانى بىخەتەر قىلىدىغان دۇنيا ئۇرۇشى دەپ قارالغان. فرانكلىن روزۋېلتمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى كۆپ تەرەپلەر ھەربىي ھەرىكەت سىستېمىسىنى، باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان ئىتتىپاقداشلارنى، كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ۋە نەچچە ئەسىردىن بۇيان سىناق قىلىنىپ كېلىۋاتقان، ئەمما ھەمىشە مەغلۇپ بولۇۋاتقان ھوقۇق-تاكتىكا ئۇيۇنلىرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ». ئۇلاڭ ئۇرنىنى «بارلىق تىنچلىقنى سۆيىدىغان دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان دۇنيا تەشكىلاتى» ۋە «مەڭگۈلۈك تىنچلىق قۇرۇلمىسىنىڭ باشلىنىشى» ئالىدۇ[7]. ئەمما بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى كومۇنىزم، فاشىزمنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، بىر ئەسىردىن ئۇزاق داۋاملاشقان دېموكراتىيە تۈزۈمىگە قاراپ مېڭىۋاتقان يۆنىلىشنى ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھەقىقىي يەر شارى ئۇرۇشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇغۇلغان خاتا تىنچلىق تۇيغۇلىرى تېزلا نۇرغۇن ئىرقىي توقۇنۇش ۋە «ئىرقىي تازىلاش»لار، قانۇن-تەرتىپلەرنىڭ بۇزۇلۇشى، دۆلەتلەر ئىتتىپاقى ۋە دۆلەتلەر توقۇنۇشنىڭ يېڭى شەكىللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، يېڭى كومۇنىزم ۋە فاشىزمنىڭ تىرىلىشى، دىنىي ئەسلىيەتچىلىكنىڭ كۈچىيىشى، روسىيىنىڭ غەرب بىلەن بولغان «تەبەسسۇم دىپلوماتىيىسى» ۋە «ماقۇللۇق سىياسىتى»نىڭ ئاخىرلىشىشى، ب د ت ۋە ئامېرىكىنىڭ رايونلاردىكى قانلىق توقۇنۇشلارنى توختىتىشقا قۇربى يەتمەسلىكى، ئۆزىنى كۈچەيتىۋاتقان جۇڭگونىڭ ئۆزىنى تەكىتلىشىنىڭ كۈچىيىشى قاتارلىقلار تەرىپىدىن يوق قىلىنىدى. بېرلىن تېمى ئۆرۈلگەندىن كېيىنكى بەش يىل ئىچىدە دۇنيادا «ئىرقىي يوقىتىش» دېگەن سۆز سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى ھەر قانداق چاغدىكىگە قارىغاندا كۆپ ئاڭلىنىدىغان بولدى. بىر تىنچ دۇنيا ئەندىزىسى رېئاللىقتىن تولىمۇ يىراقلىشىپ، سوغۇق

مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنياغا يېتەكچىلىك قىلالمايدىغان بولدى.

ئىككى دۇنيا: بىر ۋە ئۇلار. گەرچە بەزى زور توقۇنۇشلار ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، دۇنيا مىقياسىدا يېڭى بىر دۇنياغا نىسبەتەن ئورتاق تەقەززالىق تۇغۇلسىمۇ، ئەمما پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدا ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىككى دۇنيا تەپەككۇر ئەندىزىسى يەنە باش كۆتۈردى. كىشىلەر بىر-بىرىنى مەن-سەن، بىز-ئۇ، گۇرۇھنىڭ ئىچى ۋە سىرتى، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ياۋايىلىقى دەپ ئايرىيدىغان بولدى . ئالملار ئىلگىرى غەرب، شەرق، جەنۇب، شىمال، مەركەز ۋە ئەتراپ دېگەنلەرگە ئاساسەن دۇنيانى تەھلىل قىلاتتى. مۇسۇلمانلارمۇ دۇنيانى Darl—Islam ۋە Daral—Harb يەنى «ئىسلام (تىنچلىق) ماكانى» ۋە «ئۇرۇش ماكانى» دەپ ئايرىيتتى. بۇ خىل ئايرىش سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى دۇنيانى، ئامېرىكا ئالملىرىنىڭ «تىنچ رايون»، «قالايمىقان رايون» دەپ ئايرىغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنقىسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ 15% نى ئىگىلەيدىغان غەرب بىلەن ياپونىيىنى، قالغىنى باشقا بارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ[8].

دۇنيانى ئىككى تەركىبىدىن تۇزۇلگەن دېيىش مەلۇم دەرىجىدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىككى تەركىبنى قانداق بېكىتىشكە باغلىق. ھەر خىل ناملار ئاستىدىكى ئەڭ ئومۇملاشقان ئايرىش باي (تەرەققىي تاپقان، زامانىۋىلاشقان) ۋە نامرات (ئەنئەنىۋى، تەرەققىي قىلىۋاتقان ياكى تەرەققىي تاپمىغان) دۆلەت دەپ ئايرىشتۇر. تارىختىن ئىبلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل ئىقتىسادىي ئايرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى غەرب ۋە شەرق ئارىسىدىكى ھەزارەت ئايرىش ئۇسۇلىدۇر. كېيىنكىسى ئىقتىسادىي باياشاتلىقتىكى پەرقنى ئازراق تەكىتلەپ، تۆپكى پەلسەپە، قىممەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى پەرقلەرنى كۆپرەك تەكىتلەيدۇ[9]. بۇلار ھەربىر ئەمەلىيەتنىڭ مەلۇم بىر تەركىبىي قىسمىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەم چەكلىمىلىكىگە ئىگە. باي زامانىۋى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنى نامرات، ئەنئەنىۋى دۆلەتلەردىن

پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. نامرات، ئەنئەنىۋى دۆلەتلەرمۇ شۇنداق. بايلىقتىكى پەرق بەلكىم جەمئىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئەمما، پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بۇ خىل توقۇنۇشلار ئاساسەن بايي، كۈچلۈك جەمئىيەتلەر نامرات، ئەنئەنىۋى جەمئىيەتلەرنى بويسۇندۇرماقچى، مۇستەملىكە قىلماقچى بولغاندا ئاندىن يۈز بېرىدۇ. غەرب ئىلگىرىكى 400 يىلدا مۇشۇنداق قىلىپ كەلگەنىدى. كېيىن بەزى مۇستەملىكىلەر قارشىلىق كۆرسىتىپ، مۇستەملىكىچى دۆلەتلەرگە قارشى ئازادلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسى قۇرۇش ئىرادىسىنى يوقاتتى. بۇگۈنكى دۇنيادا، مۇستەملىكىسىزلەندۈرۈش مەيدانغا كەلدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشلىرى ئازادلىققا ئېرىشىپ بولغان مىللەتلەر توقۇنۇشنىڭ ئورنىنى ئالدى.

تېخىمۇ ئۇمۇمىي نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باي دۆلەتلەر بىلەن نامرات دۆلەتلەر ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئالاھىدە ئەھۋال بوپقالمىسىلا، نامرات دۆلەتلەردە باي دۆلەتلەرگە قارشى خىرىس شەكىللەندۈرەلەيدىغان سىياسىي ئىتتىپاقلىق، ئىقتىسادىي-ھەربىي كۈچ كەمچىل. ئاسىيا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى مۇلۇكدارلار بىلەن ھېچنېمىسى يوقلار ئارىسىدىكى ئاددىي پاسىلدا خىرەلىشىۋاتىدۇ. باي دۆلەتلەر بىر-بىرى بىلەن سودا ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشى، نامرات دۆلەتلەر ئۆز ئارا زوراۋانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. ئەمما، نامرات جەنۇب بىلەن باي شىمال ئارىسىدىكى خەلقئارا سىنىپلار ئۇرۇشى خۇددى بەختلىك، تىنچ دۇنيادەك رېئاللىقتىن تولىمۇ يىراق.

دۇنيانى ھەزىمەت جەھەتتىن ئىككىگە ئايرىشنىڭ تېخىمۇ پايدىسى يوق. مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، غەرب بىر ئەمەلىي گەۋدە، ئەمما غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ غەرب ئەمەسلىكىدىن باشقا يەنە قانداق ئورتاقلىقى بار؟ ياپونىيە، جۇڭگو، ھىندىستان، مۇسۇلمانلار،

ئافرىقا مەدەنىيەتلىرىدە دىن، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، تۇزۇلمە، ئومۇمىي قىممەت قارىشى جەھەتلەردە دېگۈدەك ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق. غەيرىي غەرب دۇنياسىنىڭ بىردەكلىكى ۋە غەرب، شەرق دەپلا ئايرىش غەرب ئويدۇرۇپ چىقارغان ئەپسانىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ ئەپسانە شەرقچىلىق (ئورئېنتالىزملىق) يېتەرسىزلىكىگە ئىگە. بۇنىڭغا ئېدۋارد . سەيد جايىدا تەنقىد-رەددىيە بەرگەن. چۈنكى، بۇ ئەپسانە «(ياۋروپا، غەرب «بىز») ۋە ياتلار (ئوتتۇرا دېگىزنىڭ شەرقىي، شەرق «ئۇلار») ئارىسىدىكى پەرق»نى تەرغىب قىلغان ھەم ئالدىنقىسى (بىز) كېيىنكىلىرىدىن (ئۇلار) تۇغما ئەۋزەل دەپ قارىغانىدى [10]. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە دۇنيا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە بىر ئىدېئولوگىيە تۇركۈمىنى بويلاپ، ئىككى قۇتۇپلاشقانىدى. ئەمما، بىرلا قۇتۇپلۇق ھەزىرەت تۇركۈملىرى يوق ئىدى. «شەرق» ۋە «غەرب»نىڭ ھەزىرەت جەھەتتىن ئىككى قۇتۇپقا ئايرىلىشى قىسمەن جەھەتتىن ياۋروپا مەدەنىيىتىنى غەرب مەدەنىيىتى دەپ ئاتايدىغان ئومۇملىشىپ كەتكەن قاملاشمىغان ئادەت تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققانىدى. «غەرب ۋە شەرق»نىڭ ئورنىنى ئالىدىغىنى بىر قەدەر مۇۋاپىق نام «غەرب ۋە باشقىلىرى»، بۇ ھېچ بولمىغاندا، غەربتىن باشقا، نۇرغۇن مەقسەتلەرگە نىسبەتەنمۇ دۇنيادا نوقۇل شەرقلا ئەمەس، يەنە نۇرغۇن غەرب ئەمەس جايلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىما قىلىدۇ. دۇنيا بەكلا مۇرەككەپ. ئاددىيلا ئىقتىسادىي نۇقتىدىن جەنۇب ۋە شىمال ياكى ھەزىرەت نۇقتىسىدىن شەرق ۋە غەرب دەپ ئاتاپ قويۇشنىڭ تازا ئەھمىيىتى يوق.

تەخمىنەن 184 دۆلەت. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئۇچىنچى خەرىتىسى ئادەتتە خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى «رېئالىستىك» دەپ ئاتىلىدىغان نەزەرىيىلەردىن كېلىدۇ. بۇ نەزەرىيىلەرگە ئاساسلانغاندا، دۆلەتلەر دۇنيا ئىشلىرىدىكى ئاساسلىق، شۇنداقلا بىردىنبىر مۇھىم پائالىيەتچى. دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھۆكۈمەتسىزلىك

هالىتىده بولىدۇ. شۇڭا، دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ھەمىشە ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى زورايتىدۇ. ئەگەر بىر دۆلەت يەنە بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ كۈچىنى زورايتىپ، بىر يوشۇرۇن تەھدىت بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسە، ئۇمۇ ئۆزىنىڭ كۈچىنى زورايتىش ياكى باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدايدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادىكى تەخمىنەن 184 دۆلەتنىڭ مەنپەئەت ۋە ھەرىكىتىنى مۇشۇ پەرەزگە ئاساسەن قىياس قىلىشقا بولىدۇ①.

دۇنيانىڭ بۇ خىل «رېئالىستىك» پورترېتى خەلقئارا ئىشلارنى تەھلىل قىلىش ۋە دۆلەتلەر ھەرىكىتىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى باشلىنىش نۇقتىسى بولالايدۇ. دۆلەت ھازىرمۇ، شۇنداقلا بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى بىر مەزگىلگىچە دۇنيا ئىشلىرىدىكى ھۆكۈمران گەۋدە. ئۇلار ئارمىيىنى ساقلاپ، دىپلوماتىيە يۈرگۈزۈپ، كېلىشىم-توختام ئىمزالاپ، خەلقئارا تەشكىلاتلارنى كونترول قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سودىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇلارنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىدۇ. ھەر قايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى دۆلىتىنىڭ تاشقى بىخەتەرلىكىنى باشتا ئويلايدۇ (گەرچە ئۇلارنىڭ پات-پات ئىچكى تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇپ، بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش ئېھتىمالى بولسىمۇ). ئومۇمەن، بۇ دۆلەتچىلىك ئەندىزىسى بىرىنچى دۇنيا ياكى ئىككىنچى دۇنيا ئەندىزىسىگە قارىغاندا، دۇنيا سىياسىيسىنى تېخىمۇ ئەملىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ ھەم يېتەكچىلىك رولىنى ئويناياليدۇ.

ئەمما، بۇمۇ ئېغىر دەرىجىدە چەكلىمىلىكتىن خالىي ئەمەس.

بۇ ئەندىزە بارلىق دۆلەتلەر ئوخشاش ئۇسۇلدا ئۆز مەنپەئەتىگە مۇئامىلە قىلىشىدۇ ۋە ھەرىكەت قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ ئادەتىلا كۈچىنى دۆلەت ھەرىكىتىنى چۈشىنىشنىڭ بىردىنبىر چېقىش نۇقتىسى قىلغان، ئەمما ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنەلمىگەن.

دۆلەتلەر ئۆز مەنپەئىتىنى كۆچكە، شۇنداقلا باشقا نۇرغۇن ئامىللارغا ئاساسلىنىپ بەلگىلەيدۇ. دۆلەتلەر ئەلۋەتتە كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا تىرىشىدۇ. ئەگەر ئۇلار قىلىدىغان ئىش مۇشۇلا بولغان بولسا، ئۇنداقتا غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى 40-يىللارنىڭ ئاخىرىدىلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ، ئامېرىكىغا قارشى تۇرغان بولاتتى. دۆلەتلەر ئۆزلىرى ھېس قىلغان تەھدىتكە قارىتا ئىنكاس قايتۇرىدۇ. ياۋروپا دۆلەتلىرى شۇڭا شەرقتىن كەلگەن سىياسىي، ئىدېئولوگىيە، ھەربىي تەھدىتلەرنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار بىر خىل تىپىك رېئاللىستىك نەزەريىمۇ پەرەز قىلالمايدىغان يۇسۇندا ئۆز مەنپەئىتىگە مۇئامىلە قىلدى. قىممەت، ھەزارەت، تۈزۈلمە دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مەنپەئىتىنى قانداق بەلگىلىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتى ئىچكى قىممەت ۋە تۈزۈلمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى خەلقئارالىق قائىدە، تۈزۈلمىلەرنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. ئاساسلىق بىخەتەرلىك غېمىدىن باشقا مەسىلىلەردە ئوخشاشمىغان تىپتىكى دۆلەتلەر ئوخشاشمىغان ئۇسۇللاردا مەنپەئىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئورتاق ھەزارەت تۈزۈلمىسىگە ئىگە دۆلەتلەر بىر-بىرىدىكى ئورتاق مەنپەئەتنى كۆرىدۇ. دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ئورتاقلىقى بار، شۇڭا ئۇلار ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىشمايدۇ. كانادانىڭ باشقا بىر دۆلەت بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئامېرىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈشىنىڭ ھاجىتى يوق.

ئاساسلىق نۇقتىدا دۆلەتچىلىك ئەندىزىسى قارىشى تارىختا ئىزچىل توغرا بوپكەلگەن. ئەمما، دەل شۇ سەۋەبتىن، ئۇ بىزنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يەر شارى سىياسىيسىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ياكى ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى يەر شارى سىياسىيسىغا قانداق ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرەلمەيدۇ. روشەنكى، ئۇلار ئارىسىدا پەرق بار. دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مەنپەئىتىنى ئىزدىشى بىر تارىخىي باسقۇچتا باشقىچە بولسا، يەنە بىر تارىخىي باسقۇچتا يەنە باشقىچە بولىدۇ.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا دۆلەتلەر بارغانسېرى مەدەنىيەتكە ئاساسەن ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى بەلگىلەۋاتىدۇ. ئۇلار ئۆزى بىلەن ئوخشىشىدىغان ياكى ئورتاق ھەزىرەتكە ئىگە دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلىشىۋاتىدۇ ھەم ئىتتىپاق تۈزۈۋاتىدۇ ھەمدە ھەزىرتى ئوخشىمايدىغان دۆلەتلەر بىلەن توقۇنۇشۇۋاتىدۇ. دۆلەتلەر باشقا دۆلەتلەرنىڭ نېيتىگە ئاساسەن ئۆزىگە كېلىدىغان تەھدىتنى مۇقىملاشتۇرۇۋاتىدۇ. بۇ نېيەتلەر، شۇنداقلا بۇلارغا قانداق قاراش ئۇسۇلىمۇ ھەزىرەت مەنپەئىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچراۋاتىدۇ. جامائەت ۋە سىياسىئونلارنىڭ نەزىرىدىمۇ ئۆز ئارا چۇشىنىدىغان ۋە ئىشىنىدىغان مىللەتلەردىن بىر-بىرىگە تەھدىت كېلىشى ناتايىن. چۇنكى، ئۇلار ئورتاق تىل، دىن، قىممەت، تۈزۈلمە، ھەزىرەتكە ئىگە، ھەتتا ئۇلار تەھدىت مۇنداق دۆلەتلەردىن، يەنى جەمئىيىتى باشقا ھەزىرەتكە تەۋە دۆلەتلەردىن كېلىدۇ، دەپ قارىشى مۇمكىن. چۇنكى، ئۇلار بۇ دۆلەتلەرنى چۇشەنمەيدۇ ھەم ئۇلارغا ئىشىنەلمەيدۇ. ھازىر ماركسىزم-لېنىنىزمچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئەركىن دۇنياغا تەھدىت پەيدا قىلمايدىغان، ئامېرىكىمۇ كومۇنىزمغا تەھدىت پەيدا قىلمايدىغان ئەھۋالدا بۇ ئىككى دۇنيادىكى دۆلەتلەر تەبىئىيلا تەھدىت باشقا ھەزىرەتكە تەۋە جەمئىيەتلەردىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

گەرچە دۆلەت يەنىلا خەلقئارا ئىشلاردىكى ئاساسلىق پائالىيەتچى بولسىمۇ، ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، فۇنكسىيىسى ۋە ھوقۇقىنى يوقىتىۋاتىدۇ. خەلقئارالىق ئورگانلار ھازىر دۆلەتلەرنىڭ ئۆز زېمىنى دائىرىسىدە قىلىۋاتقان ئىشلىرىغا ھۆكۈم قىلىش، ئۇلارنى چەكلەش ھوقۇقىمىز بار، دەپ جار سېلىۋاتىدۇ. بەزى ئەھۋال ئاستىدا كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەكرەك تارتىدىغىنى ياۋروپادىكى خەلقئارالىق ئورگانلار ئىلگىرى پەقەت دۆلەتلەر ئىجرا قىلىدىغان مۇھىم فۇنكسىيىلەرنى ئىجرا قىلماقتا. كۆچلۈك خەلقئارالىق مەمۇرىي ئورگانلار قۇرۇپ چىقىلدى ھەم ئۇلار

بىۋاستە شەخس، پۇقرالارغا قەدەر تەسىر كۆرسەتمەكتە. يەر شارى مىقياسىدا دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ھوقۇقىنى يوقىتىپ مېڭىشتەك يۆنىلىش مەۋجۇت، بۇنىڭ جەريانىمۇ ھوقۇقىنى دۆلەتتىن تۆۋەن رايونلۇق، ئۆلكىلىك، يەرلىك سىياسىي گەۋدىلەرگە چۈشۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت بولماقتا. نۇرغۇن دۆلەتلەردە (تەرەققىي تاپقان دۇنيا دۆلەتلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھەقىقىي ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش ۋە دۆلەتتىن ئايرىلىشتەك رايون خاراكتېرلىك ھەرىكەتلەر مەيدانغا كەلمەكتە. ھەر قايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى مەبلەغنىڭ ئۆز دۆلىتىگە كىرىش، چېقىشىنى كونترول قىلىشقا ئامالسىز قالماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىدىيە، تېخنىكا، تاۋارنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئېقىپ كېتىشىمۇ تىزگىنلەنمەيۋاتىدۇ. قىسقىسى، دۆلەتلەر چېگرالىرى بارغانسېرى نېپىزلىشىپ كەتمەكتە. بۇ تەرەققىياتلارنىڭ ھەممىسى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكى بىر-بىرىگە قاتتىق سوقۇلىدىغان «بىليارتچە» دۆلەتلەرنىڭ يوقىلىشىنى تېزلىتىدۇ. بۇ خىل دۆلەتلەر 1648-يىلىدىكى ۋېستۋالىيە شەرتنامىسىدىن بۇيان ئىزچىل ئەندىزە دەپ قارىلىپ كەلمەكتە[12]. ھازىر تېخىمۇ مۇرەككەپ، كۆپ قاتلاملىق خەلقئارالىق تەرتىپنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھالەتكە تېخىمۇ ئوخشاپ قالدى.

مۇتلەق قالايمىقانچىلىق. دۆلەتلەرنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە «مەغلۇپ دۆلەت»لەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھۆكۈمەتسىز دۇنيانىڭ تۇنجى خىل دېكوراتسىيىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ ئەندىزە ھۆكۈمەت نوپۇزىنىڭ يىمىرىلىۋاتقانلىقىنى، دۆلەتلەرنىڭ پارچىلىنىۋاتقىنىنى، قەبىلە، ئىرق، دىنىي توقۇنۇشلارنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى، خەلقئارالىق جىنايەت تەشكىلاتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىنى، پاناھلانغۇچىلارنىڭ ھەسسىلەپ كۆپىيىۋاتقانلىقىنى، يادرو قورالى ۋە باشقا كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقى، تېررورلۇقنىڭ يامراپ، قىرغىنچىلىق ۋە ئىرقىي تازىلاشنىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. 1993- يىلى نەشر

قىلىنغان ئىككى پارچە بازارلىق كىتابنىڭ نامىمۇ بۇ قالايمىقانچىلىقنى پىتىپ قالغان دۇنيانىڭ قىياپىتىنى كىشىنى تولىمۇ قايىل قىلارلىق تەرزدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. بۇ ئىككى كىتابنىڭ بىرى بېرژىنىسكىنىڭ «كونترولسىزلىق» دېگەن كىتابى، يەنە بىرى دانىل پاترىكىنىڭ «چوڭ قالايمىقانچىلىق» دېگەن كىتابى[13].

دۆلەتچىلىك ئەندىزىسىگە ئوخشاش، قالايمىقانچىلىق ئەندىزىسىمۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. ئۇ دۇنيادا يۈز بېرىۋاتقان نۇرغۇن ئىشلارنىڭ جانلىق، ئېنىق قىياپىتىنى سىزىپ بەردى. ئۇنىڭ دۆلەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئەندىزە بىلەن ئوخشىمايدىغان يېڭى شۇكى، ئۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن بۇيانقى دۇنيا سىياسىيسىدا يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەرنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇردى. مەسىلەن، 1993- يىلىنىڭ بېشىغىچە پۈتۈن دۇنيادا تەخمىنەن 48 مەيدان ئىرق-مىللەت ئۇرۇشى يۈز بەردى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا 164 قېتىملىق «تېررىتورىيە-ئىرق-مىللەت تەلىپى ۋە چېگرا بىلەن مۇناسىۋەتلىك توقۇنۇشلار» يۈز بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە 30 نەچچە قېتىملىقى مەلۇم شەكىلدىكى قوراللىق توقۇنۇش بولدى[14]. ئەمما قالايمىقانچىلىق ئەندىزىسى ھەددىدىن زىيادە ئەمەلىيەتكە يېقىن بولغاچقا، دۆلەتچىلىك ئەندىزىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ يېتەرسىز. دۇنيا قالايمىقان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئۇ پۈتۈنلەي تەرتىپسىز ھالەتتە ئەمەس. دۇنيانى ئومۇميۈزلۈك، پەرقسىز ھالدا ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە دەيدىغان ئەندىزە دۇنيانى چۈشىنىدىغان، ۋەقەلەرنى بىرتەرەپ قىلىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىملىقىنى دەڭسەيدىغان، دۇنيانىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ يۈزلىنىشىنى تەخمىن قىلىدىغان ئوخشاشمىغان تىپتىكى قالايمىقانچىلىقنى پەرقلەندۈرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ سەۋەب-نەتىجىلىرىنى پەرەز قىلىدىغان، ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرىنى يېتەكچى يول كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتەلمەيدۇ.

ئوخشاشمىغان دۇنيانىڭ سىلىشتۇرمىسى: رېئالىزم ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە پەرەز قىلىش

بۇ تۆت ئەندىزىنىڭ ھەربىرى رېئالىزم ۋە ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ ئازتولا پەرقلىق بىرلەشمىسىنى كۆرسىتىپ بېردى. بۇ تۆت ئەندىزىنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا يېتەرسىزلىكى ۋە چەكلىمىلىكى بار. شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ يېتىشسىزلىك، چەكلىمىلىكلەرنى ھەرخىل ئەندىزىلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇش دۇنيانىڭ ھەم پۈتۈنلىنىۋاتقان، ھەم پارچىلىنىۋاتقان جەريانىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق يوقاتقىلى بولىدۇ[13]. پارچىلىنىش ۋە پۈتۈنلىششتىن ئىبارەت ئىككىلا خىل يۈزلىنىش ھەقىقەتەن مەۋجۇت. شۇڭا، مۇرەككەپرەك بىرەر ئەندىزە ئاددىيراق ئەندىزىگە قارىغاندا ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ يېقىن. ئەمما، بۇ رېئالىزم ئۇچۇن ئاددىيلاشتۇرۇشنى قۇربان قىلىدۇ، ھەتتا مۇشۇنداقلا كېتىۋەرسە، بارلىق ئەندىزە، نەزەرىيىلەرنى رەت قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قارىمۇقارشى ئىككىخىل يۈزلىنىش بولغان پارچىلىنىش ۋە پۈتۈنلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەندىزە قانداق مۇھىتتا قايسى خىل يۈزلىنىشنىڭ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. بىز دۇچ كەلگەن مەسىلە قانداق قىلغاندا، ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر ئابستراكت تەپەككۇر قاتلىمىدا باشقا ئەندىزىلەرگە قارىغاندا، ھالقىلىق ۋەقەلەرنى، يۈزلىنىشنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىر ئەندىزە ئوتتۇرىغا قويۇشتۇر.

بۇ تۆت ئەندىزە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. دۇنيانىڭ ھەم بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ تۇرۇشى، ھەم تۈپتىن شەرق ۋە غەرب، جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئايرىلىپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر مىللىي دۆلەتلەر*نىڭ

* بۇ ئىنگلىزچىدە «nation-state»، خەنزۇچىدا «民族国家» دېيىلىدۇ. بۇ يەرلا مىللەتنى ئاساس قىلغان دۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

پارچىلانغانلىقى ھەم كۇنسايىن كۈچىيىۋاتقان ئىچكى توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالغان بولسا، ئۇنىڭ خەلقئارا ئىشلاردىكى مۇستەھكەم ئۇل تاش بولالىشى مۇمكىن ئەمەس. دۇنيا بىر ياكى ئىككى ۋە ياكى 184 دۆلەت ۋە ياكى سانسىز قەبىلە، ئىرق-مىللەت گۇرۇھلىرىدۇر.

دۇنيانى يەتتە-سەككىز مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن كۆزەتسەك، يۇقىرىقى قىينچىلىقلاردىن ساقلىنىپ قالالايمىز. ئۇ بىر ياكى ئىككى دۇنيا ئەندىزىسىدەك ئاددىيلاشتۇرۇش ئۇچۇن رېئاللىقنى قۇربان قىلمايدۇ، شۇنداقلا دۆلەتچىلىك ياكى قالايمىقانچىلىق ئەندىزىسىدەك، رېئاللىق ئۇچۇن ئاددىيلاشتۇرۇشنى قۇربان قىلمايدۇ. ئۇ بىزگە دۇنيانى چۈشىنىش، بارغانسىرى كۆپىيىۋاتقان توقۇنۇشلار ئىچىدىن مۇھىم ۋە مۇھىم ئەمەسلىرىنى ئايرىش، كەلگۈسىنىڭ تەرەققىياتىنى پەرەز قىلىپ، سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرنى يېتەكچى يول بىلەن تەمىنلەپ ببرىشتە قوللىنىدىغان، ئىگىلەش ئاسان، چۈشىنىشلىك بىر رامكا تىكلەپ بەردى. ئۇمۇ باشقا ئەندىزىلەرنىڭ ئامىللىرى ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ ھەم بۇ ئامىللارنى بىرلەشتۇرىدۇ. ئۇ باشقا ئەندىزىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا بىر-بىرىگە قارىغاندا بەكرەك سىغىشالايدۇ. مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن دۇنيانى كۆزىتىش مۇنداق قارايدۇ:

● دۇنيادىكى بىر گەۋدىلىشىش كۈچلىرى ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولۇپ، ھەزارەت كېڭىيىشى، مەدەنىيەت ئېڭىغا نىسبەتەن توسقۇنلۇق كۈچى پەيدا قىلىۋاتىدۇ.

● مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، دۇنيادىكى ئىككى ئاساسلىق پەرق ھازىرقى ھۆكۈمران ئورۇندىكى غەرب مەدەنىيىتى بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا. ئەمما، باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىمۇ دېگۈدەك ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق. قىسقىسى، دۇنيا بىر بىرلىككە كەلگەن غەرب ۋە بىر نەچچە تەركىبتىن شەكىللەنگەن غەيرى غەربتىن تەركىب تاپقان.

● مىللىي دۆلەتلەر يەنىلا دۇنيا ئىشلىرىدىكى مۇھىم ئامىل. ئەمما ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى، بىرلىشىشى، توقۇنۇشى بارغانسېرى ھەزارەت ۋە مەدەنىيەت ئاممىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتىدۇ.

● دۇنيا ھەقىقەتەن ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدىكى قەبىلە، مىللەتلەر توقۇنۇشلىرىغا تولغان. ئەمما، مۇقىملىقتا ھەقىقىي تەھدىت ئېلىپ كېلىدىغىنى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەت-گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشتۇر.

شۇنداق قىلىپ، مەدەنىيەت ئەندىزىسى 20-ئەسىر ئاياغلىشىش ھارپىسىدىكى دۇنيادا نېمىلەرنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، نىسبەتەن ئاددىي، ئەمما بەك ئاددىي دېگىلى بولمايدىغان بىر خەرىتە سىزىپ بەردى. ئەمما، ھەر قانداق ئەندىزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئەسقېتىشى ناتايىن. دۇنيا سىياسىيسىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئەندىزىسى 40يىل ئىچىدە ئۇنۇملۇك بوپكەلگەن. ئەمما، 80-يىللارنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن ئۇنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر مەزگىلدە بۇ مەدەنىيەت ئەندىزىسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەقدىرگە ئۇچرايدۇ. ئەمما، كۆز ئالدىمىزدىكى باسقۇچتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ مۇھىم ۋە ئانچە مۇھىم ئەمەس نەرسىلەرنى پەرقلەندۇرۇشىمىز ئۈچۈن بىزگە بىر ئۇنۇملۇك يول كۆرسىتىپ بەردى. مەسىلەن، 1993-يىلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى 48 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن. مەدەنىيەت ب د ت نىڭ باش كاتىپى ۋە ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كاتىپىنىڭ تىنچلىقنى قوغداش تىرىشچانلىقلىرىنى بۇ توقۇنۇشلارغا مەركەزلەشتۈرۈشىگە ئېلىپ باردى. بۇ توقۇنۇشلارنىڭ باشقا توقۇنۇشلارغا قارىغاندا، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كېتىش ئېھتىمالى يۇقىرىراق ئىدى.

ئەندىزىدىن قىياس تۇغۇلىدۇ. بىر ئەندىزىنىڭ توغرۇلۇق ۋە ئۇنۇملۇكلۇكىنى ئۆلچەيدىغان كەسكىن سىناق مۇنداق بىر دەرىجىگە يېتىشى لازىم، يەنى بۇ ئەندىزىدىن كەلتۈرۈپ چىقارغان قىياس

نەتىجىسى ئۆزىنىڭ باشقا ئەندىزىلەرنىڭ قىياس نەتىجىسىدىن تېخىمۇ تۇغرا، دەل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلىشى كېرەك. مەسىلەن، دۆلەتچىلىك ئەندىزىسى جون . مىرشىمېرنىڭ مۇنۇ قىياسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى: «ئوكرائىنا ۋە روسىيە ئارىسىدىكى ۋەزىيەت تەرەققىياتى ئۇلار ئارىسىدا بىخەتەرلىك رىقابىتى يۈز بېرىدىغان دەرىجىگىچە يەتتى. روسىيە ۋە ئوكرائىنادەك ئۆز ئارا ناھايىتى ئۇزاق مەزگىللىك قوغدالمىغان ئورتاق دۆلەت چېگرا سىغا ئىگە دۆلەتلەر ھەمىشە بىخەتەرلىك ئەندىشىسىدىن كېلىپ چىقىدىغان رىقابەتكە پېتىپ قالىدۇ. روسىيە ۋە ئوكرائىنا ئېھتىمال بۇ ئەندىشىسىنى يېڭەلىشى، بىللە ئىناق ياشاشنى ئۆگىنىۋېلىشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇلار ئۇنداق قىلسا، بۇ بىر غەلىتە ئەھۋال بولىدۇ»[16]. يەنە بىر جەھەتتىن مەدەنىيەت ئەندىزىسى روسىيە ۋە ئوكرائىنا ئارىسىدىكى قويۇق ھەزارەت ئالاقىسىنى، تارىخىي بېقىندىلىقنى، كىشىلەر ئارىسىدىكى باغلىنىشنى، ئىككى دۆلەت ئىچىدىكى رۇسلار بىلەن ئوكرائىنالىقلارنىڭ ئارىلىشىپ ياشاۋاتقانلىقىنى بەكرەك تەكىتلەپ، دىققەتنى ئوكرائىنانى پراۋوسلاۋىيە شەرق ئوكرائىناسى ۋە ئۇنىئاتىزم* كاتولىك دىنى غەربىي ئوكرائىناسى دەپ ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن مەدەنىيەت ئۆزۈك سېپىگە* مەركەزلەشتۈرىدۇ. بۇ ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت بويكەلگەن ئاساسلىق بىر تارىخىي پاكىت. بۇ دۆلەتنى بىرلىككە كەلگەن ھەم ئۆزلۈك سالاھىيىتىگە ئىگە گەۋدە دەپ قارايدىغان «رېئالىستىك» دۆلەت ئۇقۇمى بىلەن بىردەك، ۋەھالەنكى مىرشىمېر بۇلارنى نەزەردىن ساقىت قىلغان. دۆلەتچىلىك تەتقىقات ئۇسۇلى روسىيە ۋە ئوكرائىنا ئارىسىدىكى ئۇرۇش ئېھتىماللىقىنى روشەنلەشتۈردى. مەدەنىيەت تەتقىقات ئۇسۇلى بولسا، بۇ خىل ئۇرۇشنىڭ پارتلاش مۇمكىنچىلىكىنى ئەڭ تۆۋەن چەكتە قىياس

---

* ئۇنىئاتىزم ـــ ھەر خىل شەرقچە قائىدەمۇراسىملارنى ساقلاپ قالغان كاتولىك دىنى مەزھىپى.

* ئۆزۈك سەپ ـــ ئىنگلىزچىدا «fault line»، خەنزۇچىدا «断层线» دەپ ئاتىلىدۇ. كىتابتىكى ئىپادىلىگەن مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇ بىرەر جۇغراپىيىۋى چېگرا، سىزىق بولماستىن، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ توقاشقان چېگرالىرىدۇر.

قىلدى ۋە ئوكرائىنانىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى يورۇتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەزارەت ئامىللىرى ئارقىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان قىياسىدىن چىققان بۆلۈنۈش. ئۇ بەلكىم چېخوسلوۋاكىيىنىڭ بۆلۈنۈشىدىن دەھشەتلىكرەك بولۇشى، ئەمما يۇگوسلاۋىيەدىكىدەك قانلىق بويكەتمەسلىكى مۇمكىن. بۇ ئوخشاشمىغان قىياسلارمۇ ئوخشاشمىغان تەدبىر-سىياسەتلەرنىڭ رەتتەرتىپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مىرشىمىرنىڭ ئېھتىماللىقا يېقىن ئۇرۇش ۋە روسىيىنىڭ ئوكرائىنانى بېسۋېلىشى ھەققىدىكى دۆلەتچىلىك قىياسلىرى ئۇنىڭ ئوكرائىنادا يادرو قورالى بولۇشىنى قوللىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەدەنىيەت تەتقىقات ئۇسۇلى بولسا، روسىيە ۋە ئوكرائىنانىڭ ھەمكارلىشىشىغا ئىلھام بېرىدۇ؛ ئوكرائىنانىڭ يادرو قورالىدىن ۋاز كېچىشىگە تۈرتكە بولۇپ، زور مىقداردىكى ئىقتىسادىي يارەدەم ۋە باشقا تەدبىرلەر ئارقىلىق ئوكرائىنانىڭ مۇستەقىللىقىنى، بىرلىكىنى قوغداشقا يارەدەم بېرىشنى ھەم يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئوكرائىنانىڭ بۆلۈنۈپ كېتىش ئېھتىماللىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن زۆرۈر تەدبىر ئويلىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى نۇرغۇن مۇھىم تەرەققىياتلار مەدەنىيەت ئەندىزىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، شۇ تەرەققىياتلار توغرۇلۇق بەزى پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. بۇ تەرەققىياتلار مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيىنىڭ پارچىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ئىلگىركى تېررىتورىيىلىرىدىكى ئۇرۇشلار، دىنىي ئەسلىيەتچىلىكنىڭ پۈتۈن دۇنيادا باش كۆتۈرۈشى، روسىيە، تۈركىيە، مېكسىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى سالاھىيەت تالاش-تارتىشلىرى، ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە سودا توقۇنۇشىنىڭ كەسكىنلىشىشى، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ غەربنىڭ ئىران ۋە لۇبىيىگە قاراتقان بېسىمىغا بولغان قارشىلىقى، ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە كۆڭزى مەدەنىيىتى دۆلەتلىرىنىڭ

يادرو قورالىغا ۋە توشۇش قوراللىرىغا ئېرىشىشكە بولغان تىرىشچانلىقى، جۇڭگونىڭ «چىكارىگەر» دۆلەتلىك زور رولىنى جارى قىلدۇرۇشى، يېڭى دېموكراتىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ پەقەت بەزىبىر دۆلەتلەردىلا مۇستەھكەملىنىشى، شەرقىي ئاسىيادىكى قورال مۇسابىقىسىنىڭ تەرەققىي قىلىش قانۇنلۇقلار.

مەدەنىيەت ئەندىزىسى بىلەن دۇنيانىڭ ھازىر مەيدانغا كېلىۋاتقان ئۆز ئارا يېقىنلىقى 1993- يىلى ئالتە ئاي ئىچىدە دۇنيادا مۇشۇ ئەندىزىگە ماس ھالدا يۈز بەرگەن تۆۋەندىكى ۋەقەلەر ئارقىلىق دەللىلەندى:

● سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى كرودىيەلىكلەر، مۇسۇلمانلار، سېربىلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش داۋاملىشىۋاتىدۇ ھەم بارغانسېرى كەسكىنلىشىۋاتىدۇ.

● غەرب بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا ئەمەلىي ياردەم بېرەلمىدى. سېربىلارنىڭ ئىرقىي يوقىتىش ھەرىكىتىنى ئەيىبلىگەندەك، كرودىيەلىكلەرنىڭ ئىرقىي يوقىتىش ھەرىكىتىنى ئەيىبلىيەلمىدى.

● روسىيە كرودىيەدىكى سېربىلارنىڭ كرودىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىكتە تىنچلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە ئەزا باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھەرىكىتىگە قاتنىشىشنى خالىمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىران ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەر 18000 كىشىلىك ئارمىيە ئەۋەتىپ بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوغدىدى.

● ئەرمىنىيەلىكلەر بىلەن ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ توقۇنۇشى كەسكىنلەشتى. تۈركىيە ۋە ئىران ئەرمىنىيەلىكلەرنى ئۆزى بېسۋالغان زېمىندىن چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئارمىيىسىنى ئەزەربەيجان چېگرا سىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئىران ئورۇنلاشتۇرغان ئارمىيە ئەزەربەيجان چېگرا سىدىن ھالقىپ كەتتى. رۇسلار ئىرانىنىڭ

ھەر بىكىتىنى «توقۇنۇشىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ» ھەمدە «ئۇنى خەلقئارالىشىش گىرداۋىغا ئىتتىرىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇردى.

● روسىيە ئارمىيىسى ۋە مۇجاھىد پارتىزانلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇلمىدى.

● ۋېنادىكى خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق يېغىنىدا ئامېرىكا باش كاتىپى ۋورن . كرىستوف رەھبەرلىكىدىكى غەرب ئىسلام، كۈڭزى ئىتتىپاقى بىلەن قارشىلىشىپ قالدى. ئالدىنقىلەر «ھەزىرەت ئىسپىيچىلىكى»نى ئەيىبلىدى، كېيىنكىلەر بولسا «غەرب ھەممىباپچىلىقى»غا قارشى تۇردى.

● روسىيە ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەربىي پىلانچىلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەرزدە دىققىتىنى «جەنۇبتىن كېلىدىغان تەھدىتكە» قارىتتى.

● پۈتۈنلەي دېگۈدەك مەدەنىيەت چېگرا سىنى بويلاپ تاشلانغان بىلەت ئارقىلىق 2000-يىلىدىكى ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈش سالاھىيىتى بېيجىڭغا ئەمەس، سىدنېيغا بېرىلدى.

● جۇڭگو پاكىستانغا باشقۇرۇلىدىغان بومبا زاپچاسلىرى سېتىپ بەرگەنلىكتىن، ئامېرىكا جۇڭگوغا ئىمبارگو يۈرگۈزدى. جۇڭگو-ئامېرىكا ئارىسىدا جۇڭگو ئىرانغا يادرو تېخنىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ دېگەندەك گەپلەر بىلەن قارشىلىشىش يۈز بەردى.

● گەرچە ئامېرىكا كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۇرگەن بولسىمۇ، جۇڭگو يەنىلا يادرو سىنىقىنى توختىتىش كېلىشىمىنى قايرىپ قويۇپ، يادرو سىنىقىنى ئېلىپ باردى. شىمالىي چاۋشىيەن يادرو قورالىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى ھەققىدە يەنە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلدى.

● ئاشكارىلىنىشچە، ئامېرىكا گوۋۇيۈەنى ئىران، ئىراققا «قوش چەكلەش» سىياسىتى يۈرگۈزۈۋېتىپتۇ.

● ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى ئىككى «زور رايونلار توقۇنۇشى» ئۈچۈن تەييارلىغان يېڭى ئىستراتېگىيىنى جاكارلىدى. بىرى چاۋشىيەنگە، يەنە بىرى ئىران ياكى ئىراققا قارىتىلغان.

● ئىران زۇڭتۇڭى «خەلقئارا ئىشلاردىكى بەلگىلەش هوقۇقىغا ئېرىشىش ئۇچۇن» جۇڭگو بىلەن هىندىستاننى بىرگە ئىتتىپاق تۇزۇشكە چاقىرىق قىلدى.

● گېرمانىيەدىكى يېڭى ماقۇللانغان قانۇن پاناھلىق بېرىش چېكىنى ناھايىتى تۆۋەنلىتىۋەتتى.

● روسىيە زۇڭتۇڭى يېلتسىن ۋە ئوكرائىنا زۇڭتۇڭى لئونىت كراۋچۇك قارا دېڭىزدىكى فلوت ۋە باشقا مەسىلەرنى هەل قىلىشتا كېلىشىم ئىمزالىدى.

● ئامېرىكىنىڭ باغدادنى بومبارد تىمان قىلىشى ئەمەلىيەتتە غەرب هۆكۈمەتلىرىنىڭ بىردەك قوللىشىغا ئېرىشتى، ئەمما دېگۈدەك هەممە مۇسۇلمان هۆكۈمەتلىرى ئۇنى ئامېرىكىنىڭ «قوش ئۆلچىمى»نىڭ بىر مىسالى دەپ ئەيىبلىدى.

● ئامېرىكا سۇداننى تېررورچى دۆلەتلەر قاتارىغا كىرگۈزدى هەم مىسىرلىق شەيخ ئۆمەر ئابدۇراھماننى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى «ئامېرىكىغا قارشى بىر مەيدان شەھەر تېررورلۇق هۇجۇمى قوزغىماقچى» دەپ كۆرسەتتى.

● ئاخىر پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سىلوۋاكىيىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا قوبۇل قىلىش ئىستىقبالى روشەنلەشتى.

● 1993- يىلى روسىيە زۇڭتۇڭى سايلىمى ھەقىقەتەن روسىيەنىڭ بىر «ئارىسالدى» (Torn)دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خەلقى ۋە سەرخىللىرى ئۇلار غەربكە كېرىشى كېرەكمۇ ياكى غەربكە جەڭ ئېلان قىلىشى كېرەكمۇ دېگەننى مۇئەييەنلەشتۇرەلمىدى.

ئەگەر 90-يىللارنىڭ باشلىرىدا يۇز بەرگەن ھەر قانداق ۋەقەلەرنى تىزىملاپ چىقساق، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسى بىلەن تولمۇ يېقىنلىقىنى بايقايمىز.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كانادا سىياسىئونى لىستېر پېئارسون تولمۇ ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن غەيرىي

غەرب ئەللىرىنىڭ گۇللىنىۋاتقانلىقىنى ۋە ھايات كۈچىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندى. ئۇ ئاگاھلاندۇرۇپ: «شەرقتە مەيدانغا كەلگەن بۇ يېڭى سىياسىي جەمئىيەتلەرنىڭ بىز غەربلىكلەرگە تونۇشلۇق سىياسىي جەمئىيەتنى كۆچۈرۈشىنى خىيال قىلىش بىر ئەخمىقانىلىك. شەرق مەدەنىيىتىنىڭ بۇ گۈللىنىشى يېڭى شەكىل ئالىدۇ» دېگەندى. ئۇ «بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيانقى» خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىزچىل ياۋروپا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، «ئەڭ كەڭ دائىرىلىك مەسىلىلەر ئەمدى ئوخشاش مەدەنىيەتكە ئىگە دۆلەتلەر ئارىسىدا ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا يۈز بېرىدىغانلىقىنى»[17] كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇزاققا سوزۇلغان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى پىئارسون پەرەز قىلغان يېتىپ كېلىۋاتقان تەرەققىياتنى كېچىكتۈرۈۋەتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئۇ 1950- يىللىرىلا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھەزارەت، مەدەنىيەت كۆچلىرىنى ئازاد قىلدى. كەڭ ئالملار ۋە كۆزەتكۈچىلەر بۇ يەر شارى سىياسىيسىدىكى يېڭى ئاممىلارنىڭ رولىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە تەكىتلىدى[18]. فېرناند برودىل ئىلگىرىلا ئاقىلانىلىك بىلەن ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېگەندى: «بۈگۈنكى دۇنياغا قىزىقىدىغان، بولۇپمۇ قىزىقىپلا قالماي، ئازىتولا رولى بولۇشىنى ئىستەيدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن دۇنيا خەرىتىسىدىن بۈگۈن قانداق مەدەنىيەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ چېگرالىرىنى، مەركىزىنى، ئەتراپىنى، دائىرىسىنى، كىشىلەر ئۇ يەردە نەپەس ئېلىۋاتقان ھاۋانى، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئومۇمىي ۋە ئالاھىدە مەۋجۇتلۇق «شەكىل»لىرى ۋە بىرلىشىش شەكىللىرىنى چۈشىنىۋېلىش ھەقىقەتەن «زۆرۈر». بولمىسا، نەقەدەر ئاپەت خاراكتېرلىك چۈشەنچە خاتالىقى يۈز بېرىشى مۇمكىن-ھە!»[19].

ئىككىنچى باب

تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى مەدەنىيەتلەر

مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېرى

ئىنسانىيەت تارىخى مەدەنىيەت تارىخىدۇر. مەدەنىيەتتىن باشقىچە يول بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. بۇ تارىخ قەدىمكى سۇمېر، مىسىر مەدەنىيەتلىرىدىن تاكى كلاسسىك مەدەنىيەت ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا مەدەنىيىتى، خرىستىئان مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگىچە ھەم جۇغلىغۇ مەدەنىيىتى ۋە ھىندى مەدەنىيىتىگىچە بولغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت دەۋرلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن. پۈتكۈل تارىخ مابەينىدە مەدەنىيەت ئىنسانلارغا ئېغىر كەلگەن سالاھىيەت ھازىرلاپ بەرگەن. نەتىجىدە، ماكس ۋېبىر، ئېمىل دۈركېم، ئوسۋال سپىنگلىر، پىتىرىم سوروكىن، ئارنولد توينبى، ئالفىرد ۋېبىر، كىروبېر، فىلىپ باگبى، كارروللىكىلى، روستون كولبورن، كرىستوف داۋسون، ئېسسىدانت، فېرناند برودېل، ۋىليام مىكنېيىل، بوزمان، ئىمانۇئېل ۋاللېرستېينبن، فىلىپ فېرناندېز-ئامېستو قاتارلىق نۇرغۇن كۆزگە كۆرۈنگەن تارىخشۇناس، جەمئىيەتشۇناس، ئىنسانشۇناسلار مەدەنىيەتنىڭ يىلتىزى، شەكىللىنىشى، گۈللىنىشى، ئۆز ئارا رولى، مۇۋەپپەقىيىتى، ئاجىزلىشىشى، يوقىلىشى ھەققىدە ئىزچىل تۇردە كەڭ دائىرىدە ئىزدىنىگەن[1]. بۇلار زور ھەجىملىك چوڭقۇر پىكىرلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، مەدەنىيەتنىڭ سىلىشتۇرما ئانالىزىغا كۈچ سەرپ

قىلغان. كۆزىتىش نۇقتىسى، ئۇسۇلى، مەركىزىي نۇقتىسى، ئۇقۇم جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقلار بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەمما، مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېرى، سالاھىيىتى، ئۆزگىرىشچانلىكى مەركىزىي مەسىلىلىرى ھەققىدە يەنىلا كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن ئورتاق پىكىر مەۋجۇت.

بىرىنچىسى، بىر مەنبەلىك مەدەنىيەت ۋە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ھەققىدىكى قاراش ھەققىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت. مەدەنىيەت ھەققىدىكى قاراشلار 18- ئەسىردىكى فرانسۇز مۇتەپەككۇرلىرى تەرىپىدىن «ياۋايىلىق»قا قارشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەدەنىيەلەشكەن جەمئىيەت ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە ئوخشاشمايدۇ. چۈنكى، ئۇ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، شەھەرلەشكەن ھەم ساۋاتلىق. مەدەنىيلىشىش ياخشى ئىش، مەدەنىيەلەشمەسلىك بولسا يامان ئىش. مەدەنىيەت ئومۇمەن كىشىلەرنى جەمئىيەتكە باھا بېرىدىغان، ھۆكۈم قىلىدىغان بىر ئۆلچەم بىلەن تەمىن ئەتتى. 19-ئەسىردە ياۋروپالىقلار نۇرغۇن ئىدىيە، دىپلوماتىيە، سىياسىي ئېنىپرگىيىلىرىنى غەيرىي ياۋروپا جەمئىيەتلىرىنىڭ ياۋروپا كونتروللۇقىدىكى خەلقئارا سىستېمىغا ئەزا بولغۇدەك دەرىجىدە تولۇق «مەدەنىيەلەشكەن» ياكى «مەدەنىيەلەشمىگەنلىك» گە ھۆكۈم قىلىدىغان ئۆلچەمنى شەرھلەشكە سەرپ قىلدى. يەنە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىشىلەر بارغانسېرى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ھەققىدە گەپ قىلىشىدىغان بولدى. بۇ «مەدەنىيەتنى بىر خىل ياكى بىردىنبىر غايە دەپ چۈشەندۈرۈشتىن ۋاز كېچىش»تىن ھەم نېمىنىڭ مەدەنىيلىشىش ئىكەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان پەقەت بىرلا ئۆلچەم بار دېگەن قاراشتىن ۋاز كېچىشتىن دېرەك بەردى. بۇ ئۆلچەمنى برودېلنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئاز ساندىكى ئىمتىيازلىق مىللەت، گۈرۈھ ياكى ئىنسانلارنىڭ (سەر خىل)لىرى بىلەنلا چەكلىنىدىغان» ئۆلچەم ئىدى. ئەكسىچە، نۇرغۇن مەدەنىيەت مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆز يولى بويىچە مەدەنىيەلەشكەن. قىسقىسى، بىر مەنبەلىك مەدەنىيەت

قارىشى «ئۆزىنىڭ بەزى نوپۇزىنى يوقاتتى»، بىر مەنبەلىك مەنسەدىكى مەدەنىيەت، ئەمەلىيەتتە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تولمۇ مەدەنىيەتسىز سانلىشى مۇمكىن ئىدى②.

كىتابىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت، ئەمما بىر مەنبەلىك ۋە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ئارىسىدىكى ئىختىلاپ يەنىلا كىتابىمىز كۆڭۈل بۆلىدىغان بىر تېما. بىر مەنبەلىك ھەزارەت قارىشى بىر ھەمىباب مەدەنىيەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى مۇنازىرىدە قايتا كۆرۈلدى. بۇ مۇنازىرە ئۇزاققا داۋاملىشالمايدۇ. ئەمما، ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ تېخىمۇ مەدەنىيەتلىشىۋاتقان يېڭى مەدەنىيەتلەشمەيۋاتقانلىق توغرىسىدا ئىزدىنىپ كۆرۈش يەنىلا پايدىلىق. بۇ دەل كىتابىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بابىنىڭ ۋەزىپىسى.

ئىككىنچى، گېرمانىيەدىن باشقا جايدا مەدەنىيەت بىر ھەزارەت گەۋدىسى دەپ قارىلىدۇ. 19- ئەسىردىكى گېرمانىيە مۇتەپەككۇرلىرى ماھارەت، تېخنىكا، مادداي ئاملىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەدەنىيەت بىلەن قىممەت، غايە ۋە بىر جەمئىيەتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى ھالەتتىكى ئىدىيە-سەنئىتىنى، ئەخلاق ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ھەزارەت ئارىسىدىكى پەرقنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ خىل پەرقلەندۇرۇش گېرمانىيەدە ساقلىنىپ كەلدى، ئەمما باشقا جايلاردا قوبۇل قىلىنمىدى، بەزى ئىنسانشۇناسلار بۇ ئىككىسىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇردى ھەم ئىپتىدائىي، ئۆزگەرمەس شەھەرلەشكەن جەمئىيەت تەسەۋۋۇرىنى ھەزارەتكە، تېخىمۇ مۇرەككەپ، تەرەققىي قىلغان، شەھەرلەشكەن، ئۆزگىرىشچان جەمئىيەتنى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ۋەھالەنكى، ھەزارەت بىلەن مەدەنىيەتنى پەرقلەندۇرۇش تىرىشچانلىقلىرى ئەزەلدىن كىشىلەر تەرىپىدىن چۈشىنىلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە گېرمانىيەدىن باشقا جايدا كىشىلەر بىرودىلىنىڭ «گېرمانىيەنىڭ ئۈسۈلى بويىچە ھەزارەتنى ئۆزىنىڭ ئۇلى

بولغان مەدەنىيەتتىن ئايرىۋېتىش كىشىنى قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ» دېگەن قارىشنى قوۋۋەتلەيدۇ[3].

مەدەنىيەت ۋە ھەزارەت بىر مىللەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تۈرمۇش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت چوڭايتىلغان ھەزارەت. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى «قىممەت، قائىدە، تۈزۈلمە ۋە بىر بەلگىلىك جەمئىيەتتىكى كىشىلەر تارىختىن بۇيان ئىنتايىن مۇھىم بىلىپ كەلگەن تەپەككۇر ئۇسۇلىنى» ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[4]. برودبلغا نىسبەتەن «مەدەنىيەت» — بىر بوشلۇق، بىر ھەزارەت ساھەسى ھەم «ھەزارەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ھادىسىلىرىنىڭ يىغىندىسى». ۋاللېرستېينغا بولسا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: مەدەنىيەت بولسا دۇنيا قاراش، ئۆرپ-ئادەت، قۇرۇلما ۋە بەزىبىر تارىخىي بىر پۈتۈنلۈكلەرنى شەكىللەندۈرگەن ھەم بۇ ھادىسىنىڭ باشقىچە ۋاريانتلىرى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان (ھەمىشە بىرلا ۋاقىتتا بوپكېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ) ھەزارەتنىڭ (ماددىي ھەزارەت ۋە ئالىي ھەزارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۆز ئارا ئالاھىدە باغلىنىشىدىن شەكىللەنگەن سىستېمىدۇر.

داۋسوننىڭ قارىشىچە، مەدەنىيەت — «بەلگىلىك مىللەتنىڭ ھەزارەت ئىجادىيلىقىنىڭ نەتىجىسى بولغان ئالاھىدە بىر ئىپتىدائىي جەريانىنىڭ مەھسۇلى». دۇركېم ۋە ماۋسقا نىسبەتەن مەدەنىيەت «بىر بەلگىلىك مىقداردىكى مىللەتنى قورشاپ تۇرغان ئەخلاق مۇھىتى، ھەر بىر مىللەت پەقەت بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ ئالاھىدە شەكلى». سېپىنگلېرنىڭ نەزىرىدە بولسا مەدەنىيەت — ھەزارەتنىڭ ساقلىنىش مۇمكىن بولمايدىغان تەقدىر-مەنزىلى ... تەرەققىي قىلغان ئادەملەر يېتەلەيدىغان بىر خىل ئەڭ تاشقى ۋە سۈنئىي ھالەت ... شەكىللىنىشتىن پىشىپ يېتىلگىچە بولغان جەريان». ھەزارەت ئەمەلىيەتتە بارلىق مەدەنىيەتكە بېرىلگەن بارلىق تەبىرلەرنىڭ ئورتاق تېمىسى[5].

ئافېنالېقلار سېپارتالېقلارغا ئۆزلىرىنىڭ ئەمدى سېپارتالېقلارنى پارسىلارغا ساتمايدىغانلىقىغا ۋەدە بەرگەنده، ئۇلار ئەڭ كلاسسىك ئۇسۇلدا مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدىغان ھەزارەتنىڭ ئاچقۇچلۇق ئامىللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

چۈنكى، بىز شۇنداق قىلىشقا مايىل بولساقمۇ، چوڭقۇر ئويلىنىشلار بىزنى بۇنىڭدىن توسۇپ قويدى. مۇھىمى ئىلاھلارنىڭ ھەيكەللىرى ۋە تۇرالغۇلىرى كۆيدۈرۈلدى ۋە تۇزلىۋېتىلدى، بىز پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن چوقۇم بۇنىڭ قىساسىنى ئالمىزكى، ھەرگىزمۇ بۇنداق جىنايەتنى سادىر قىلغان كىشىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزمەيمىز. گرېكلار ئوخشاش قانغا، ئوخشاش تىلغا، ئوخشاش ئىبادەتخانا ۋە ئورتاق نەزىر قىلىش ئۇسۇلىغا ئىگە، شۇنداقلا ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزمۇ ئوخشاش. ئافېنالېقلار ئەگەر بۇلاردىن چەتنەيدىكەن چوقۇم ياخشىلىق كۆرمەيدۇ.

قان سىستېمىسى، تىل، دىن، تۇرمۇش ئۇسۇلى گرېكلارنىڭ ئورتاق نەرسىلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنى پارسىلار ۋە غەيرىي گرېكلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەردۇر[6]. خۇددى ئافېنالېقلار تەكتلىگەندەك، مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدىغان بارلىق ئوبيېكتىپ ئامىللار ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى دىن. ئىنسانلار تارىخىدىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر ئەمەلىيەتتە دۇنيادىكى ئاساسلىق دىنلار بىلەن باراۋەر كېلىدۇ. ھېلىقىدەك ئورتاق تىللىق، بىر ئىرققا تەۋە، ئەمما دىن جەھەتتە پەرقلىنىدىغان كىشىلەر خۇددى لۇئان، سابىق يۇگوسلاۋىيە ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەردەك بىر-بىرىنى قىرغىن قىلىشى مۇمكىن[7].

ھەزارەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كىشىلەرنى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلىكلەرگە ئايرىش بىلەن بەدەن ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئوخشاشمىغان ئىرق، مىللەتكە ئايرىشنىڭ ئارىسىدا زور دەرىجىدە بىردەكلىك مەۋجۇت، ئەمما مەدەنىيەت بىلەن ئىرق بىر گەپ ئەمەس (باراۋەر ئەمەس). ئوخشاش ئىرقتىكى كىشىلەردە مەدەنىيەت

تۇپەيلىدىن چوڭقۇر بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىشى، ئوخشاشمىغان ئىرقتىكى كىشىلەر مەدەنىيەت تۇپەيلىدىن بىرەكلىككە مېڭىشى مۇمكىن. كۇچلۇك بۇرچ تۇيغۇسىغا ئىگە خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئوخشاشمىغان ئىرقتىن بارلىققا كەلگەن جەمئىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كىشىلەر توپى ئارىسىدىكى ھالقىلىق پەرق ئۇلارنىڭ قىممەت قارىشى، ئېتىقادى، تۇرمۇشلىسى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ بەدەن شەكلى ياكى تېرىسى جەھەتتىكى پەرق ئەمەس.

ئۇچىنچى، مەدەنىيەت بەك كەڭ دائىرىلىك. يەنى مەدەنىيەتنى بىر پۈتۈن نەزەرگە ئالماي تۇرۇپ، باشقا تەركىبلىرىنى تولۇق چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. تۆۋەندىكى مەدەنىيەت « باشقا مەدەنىيەت ئۆز ئىچىگە ئالمىغان نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەدەنىيەت بىر پۈتۈن گەۋدە»، دەيدۇ. مېلكو مۇنداق دەيدۇ:

مەدەنىيەت مەلۇم دەرىجىدە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە. مەدەنىيەتنىڭ ھەر قايسى تەركىبلىرى شۇ تەركىبلەرنىڭ ئۆز ئارا بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە پۈتۈن گەۋدە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن تەبرلىنىدۇ. ئەگەر مەدەنىيەت دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان بولسا، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن قويۇق بولىدۇ. بۇلار ئۆز-ئارا تېخىمۇ كۆپ ئۇرۇشۇشى ياكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشى، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر-بىرىگە تايىنىشى، ئۇلاردا ئومۇملاشقان بىر ئىستېتىكا ۋە پەلسەپە ئېقىمى مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن[8].

بىر مەدەنىيەت ئەڭ كەڭ دائىرىلىك ھەزارەت گەۋدىسى. يېزىلار، رايونلار، ئىرقىي گۇرۇھلار، مىللىي-دىنىي گۇرۇھلار ھەزارەت كۆپخىللىقىنىڭ ئوخشاشمىغان قاتلاملىرىدا يەنە ئۆزىگە خاس ھەزارەتكە ئىگە. ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يېزىنىڭ مەدەنىيىتى شىمالىدىكى يېزىلارنىڭكىگە ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. ئەمما، ئۇلار

گېرمانىيە يېزىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئىتالىيە مەدەنىيىتىگە ئىگە. ياۋروپا مەھەللىسى ئۆزىنى جۇڭگو ياكى ھىندىستان مەھەللىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ھەزىرەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئەمما، جۇڭگولۇقلار، ھىندىلار، غەربلىكلەر تېخىمۇ چوڭ بىر مەدەنىيەت گەۋدىسىنىڭ بىر تەركىبى ئەمەس. ئۇلار بەزى مەدەنىيەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، مەدەنىيەت كىشىلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ھەزىرەت گۈرۈپپىسى، كىشىلەرنىڭ ھەزىرەت سالاھىيىتىنىڭ ئەڭ كەڭ دائىرىسى. بۇ بولمىسا، ئادەملەرنىڭ باشقا جانلىقلاردىن پەرقى قالمايدۇ. مەدەنىيەتمۇ بەزى ئورتاق ئوبيېكتىپ ئامىللار بىلەنمۇ، تىل، تارىخ، دىن، ئۆرپ-ئادەت، تۇزۇلمە ۋە ئادەملەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئۆزلۈك سالاھىيىتى بىلەنمۇ تەبرلىنىدۇ. ئادەملەرنىڭ سالاھىيىتىنىڭ ئوخشاشمىغان قاتلىمى بولىدۇ. بىر رۇم پۇقراسى ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى پەرقلىق دەرىجىدە بەلگىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىر رۇملۇق، ئىتالىيىلىك، كاتولىك، خرىستىئان، ياۋروپالىق، غەربلىك دېگەندەك.

ئادەم تەۋە بولغان مەدەنىيەت ئۆزى سالاھىيەتلىنىدىغان ئەڭ كەڭ سالاھىيەت دائىرىسىدۇر. مەدەنىيەت ئەڭ كەڭ دائىرىدىكى «بىز»، بىز بۇنىڭ ئىچىدە ھەزىرەت جەھەتتە ئۆز ئۆيىمىزدە تۇرغانىدەك ھېس قىلىمىز، چۈنكى بۇ بىزنى ئۇنىڭ سىرتىدىكى بارلىق «ئۇلار»دىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. مەدەنىيەت خۇددى جۇڭگو مەدەنىيىتىدەك كۆپ ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىمۇ، ئىنگلىزچە سۆزلەيدىغان كارىلارنىڭ مەدەنىيىتىدەك ناھايىتى ئاز ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىمۇ مۇمكىن. پۈتكۈل تارىخقا سەپسالىدىغان بولساق، نۇرغۇن كىچىك ئىنسانلار توپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھەزىرەتكە ئىگە ئىكەنلىكى، ئەمما ئۇلاردا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ھەزىرەت سالاھىيىتىنىڭ كەملىكىنى بايقايمىز. كىشىلەر ئەزەلدىن ھەجىم ۋە مۇھىملىقغا ئاساسەن مەدەنىيەتلەرنى ئاساسلىق مەدەنىيەت ۋە قىرغاق مەدەنىيەت (باگبى) ياكى ئاساسلىق مەدەنىيەت

ۋە قىرغاق مەدەنىيەت ياكى كۆز ئاچالمىغان مەدەنىيەت دەپ ئايرىپ كەلگەن (توينبى). كىتابىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىنسانلار تارىخىدىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان نەرسىلەر زادى نېمىلەر؟ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئېنىق چېگراسىمۇ، روشەن باشلىنىش نۇقتىسىمۇ ھەم ئاخىرلىشىش نۇقتىسىمۇ بولمايدۇ. ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى قايتا بېكىتەلەيدۇ ھەم شۇنداق قىلىدۇ. نەتىجىدە مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەزارىتى ھەم ئۆز ئارا رول ئويناىدۇ، ھەم بىرىكىدۇ. ھەرخىل مەدەنىيەتلەر ھەزارەتنىڭ ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىنىش دەرىجىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ، ئەمما مەدەنىيەت مەنبىلىك گەۋدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى چېگرا بەكلا روشەن ھەم ھەققەتەن مەۋجۇت.

تۆتىنچى، مەدەنىيەتنىڭ ئەجىلى بار، ئەمما ئۇمرى بەك ئۇزۇن. ئۇلار تەرەققىي قىلىدۇ، تەڭشىلىدۇ، ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئۇزاققا سوزۇلغان بىرىكىشى، «ئىنتايىن ئۇزۇن مەزگىللىك رېئاللىق». ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە خاسلىقى ۋە ئالاھىدە ئىكەنلىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي سىجىللىق ھېسابلىنىدۇ. ئىمپېرىيە گۇللىنىدۇ، يەنە ھالاك بولىدۇ. ھۆكۈمەت تەختكە چىقىدۇ، يەنە چۈشىدۇ، ئەمما مەدەنىيەت يەنىلا ئاۋۇالقىدەك «سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ھەتتا ئىدىئولوگىيە بوران-چاپقۇنلىرىدىمۇ ساقلىنىپ قالىدۇ»[9]. بوزمان خۇلاسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «دۇنيا تارىخى تۆۋەندىكى قاراشنى تۇغرا دەللىلىدى: سىياسىي تۈزۈم بولسا مەدەنىيەتنىڭ يۇزىدىكى بىر دەملىك ھوقۇق ۋاستىسى، تىل ۋە ئەخلاقتا بىرلىككە كەلگەن بىر جەمئىيەتنىڭ تەقدىرى. ئەجدادلار شۇلارنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆز ئارا بىرلىشىدۇ، شۇڭا ئۇلار جەمئىيەتنىڭ داۋام قىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»[10]. ئەمەلىيەتتە، 20-ئەسىردىكى بارلىق ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر مەڭ يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ياكى لانىن

ئامېرىكىسىنىڭ ھەزارىتىدەك ئۇزاق داۋاملاشقان بىر مەدەنىيەتنىڭ بۇاسىتە ۋارىسلىرى بولدى.

گەرچە مەدەنىيەت ئۇزاق داۋاملاشسىمۇ، ئەمما ئۆزگىرىدۇ. ئۇلار ھەرىكەتچان بولۇپ، گۈللىنىدۇ، ھالاك بولىدۇ، بىرلىشىدۇ، بۆلۈنىدۇ. خۇددى ھەر قانداق بىر تارىخچىغا ئايان بولغىنىدەك، ئۇلارمۇ يوقلىدۇ، ۋاقىت دۆۋىلىرىگە كۆمۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىنى ھەر خىل شەكىللەردە ئىزاھلىغىلى بولىدۇ. كىگلى مەدەنىيەت ھەرىكىتى يەتتە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتىدۇ دەپ قارايدۇ: قوشۇلۇش، ھاملىدار بولۇش، كېڭىيىش، توقۇنۇش، دۇنياۋى ئىمپېرىيىگەئايلىنىش، ئاجىزلىشىش ۋە تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراش. مېلكو تىپىك فېئودالىق تۇزۇمدىن تىپىك دۆلەت تۇزۇمىگە، تىپىك دۆلەت تۇزۇمىدىن تىپىك ئىمپېرىيە تۇزۇمىگە ئۆتۈشتەك ئۆزگىرىش قېلىپىنى خۇلاسىلەپ چىققان. توينبى مەدەنىيەتنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى خىرىستا قايتۇرۇلغان ئىنكاس، ئۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا بىر يۈكسىلىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ باسقۇچتا ئاز سانىدىكى ئىجادكار كىشىلەر بەرپا قىلغان مەدەنىيەت مۇھىتى بارغانسىرى تىزگىنلىنىدۇ، ئارقىدىنلا قالايمىقانچىلىق دەۋرى باشلىنىپ، دۇنياۋى دۆلەت مەيدانغا كېلىدۇ ۋە بۇ دۇنياۋى دۆلەت ئاخىر يىمىرىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. گەرچە بۇ نەزەريىلەر ئارىسىدا پەرق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك مەدەنىيەت قالايمىقانچىلىق، توقۇنۇشنى بېسىپ ئۆتۈپ، دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، يەنە چىرىيدۇ ۋە يىمىرىلىدۇ، دەپ قارايدۇ[11].

بەشىنچى، مەدەنىيەت بىر سىياسىي گەۋدە ئەمەس، بەلكى ھەزارەت گەۋدىسى، ئۇ ھەرگىزمۇ تەرتىپ ساقلاش، ئادالەت بەرپا قىلىش، باج يىغىش، ئۇرۇش قىلىش، شەرتنامە، كېلىشىم تۇزۇش دېگەندەك ئىشلارنى ياكى ھۆكۈمەت قىلىدىغان ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. سىياسىي تەركىبلەر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. بىر مەدەنىيەت بىر ياكى

بىر قانچە سىياسىي تەركىبنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. بۇ تەركىبلەر بەلكىم قەلئە دۆلەتلىرى، ئىمپېرىيە، فېدېراتسىيە، فېدېراتسىيە بىرلەشمىسى، مىللىي دۆلەت، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ تەركىبلەرنىڭ ئوخشاشمىغان ھۆكۈمەت شەكىللىرى بولىدۇ. بىر مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغانىدا ئۇنىڭ سىياسىي تەركىبلىرىنىڭ سانى ۋە خاراكتېرىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ ۋە ئۇلار سىياسىي بىر گەۋدە بولۇپ، بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن. لۇسيان پاي جۇڭگو «بىر دۆلەت بولۇپ ياسىنۇالغان بىر مەدەنىيەت» دېگەنىدى[20]. ياپونىيەمۇ ھەم بىر دۆلەت، ھەم بىر مەدەنىيەت. ئەمما مۇتلەق كۆپ ساندىكى مەدەنىيەتلەر بىردىن ئارتۇق دۆلەتنى ياكى باشقا سىياسىي گەۋدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىرقى دۇنيادا مۇتلەق كۆپ ساندىكى مەدەنىيەتلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاخىرىدا ئالىملار تارىختىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر ۋە ھازىرقى زامانىدىكى مەدەنىيەتلەرنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە بىردەك پىكىرگە كېلىشتى. ئەمما، ئۇلار ھەمىشە تارىختا مەۋجۇت بولغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئومۇمىي سانىغا نىسبەتەن ئوخشاشمىغان پىكىرلەرنى تەشەببۇس قىلىشتى. كىگلى تارىختا ناھايىتى روشەن 16 خىل مەدەنىيەت بولغان، بۈنىڭدىن باشقا يەنە سەككىز خىل مەدەنىيەت بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. توينبى ئاۋۇال 20 نى كېيىن 23نى كۆرسەتكەن. سېپىنگلېر سەككىز خىل ئاساسلىق مەدەنىيەتنى تەپسىلىي مىساللار بىلەن شەرھلىگەن، مىكنېيىل پۈتكۈل تارىخ مابەينىدە توققۇز خىل مەدەنىيەت مەۋجۇت، دەپ تەھلىل قىلغان ياكى ياپونىيە مەدەنىيىتى ۋە پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىنى جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە غەرب مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ چىقاندا 11 خىل مەدەنىيەت بار دەپ قارىغان. برودېل توققۇز خىل مەدەنىيەتنى ئايرىغان. روستورانىي ھازىرقى زامانىدىكى ئاساسلىق يەتتە خىل مەدەنىيەتنى كۆرسەتكەن[21]. بۇ پەرقلەر قىسمەن دەرىجىدە

جۇڭگولۇقلار ۋە ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش ھەزرەت گۈرۈپپىلىرىنى پۈتكۈل تارىختا بىر ياكى ئىككى ۋە ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇقراق يېقىن مەدەنىيەتلەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرى يەنە بىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراش-قارىماسلىققا باغلىق. گەرچە مۇشۇنداق پەرقلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشىدا ئىختىلاپ يوق. خۇددى مېلكو يازما يادىكارلىقلارنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن يەكۈنلىگىنىدەك، كىشىلەر ھېچ بولمىغاندا تۆۋەندىكى كۆز قاراشلارغا نىسبەتەن ئورتاق تونۇشقا ئىگە: تارىختا ئاز دېگەندىمۇ ئاساسلىق 12 خىل مەدەنىيەت مەۋجۇت بولغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يەتتىسى يوقالغان (مىسسوپوتامىيە مەدەنىيىتى، مىسىر مەدەنىيىتى، كىرىتان مەدەنىيىتى، كلاسسىك مەدەنىيەت، ۋىزانتىيە مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا ئامېرىكا مەدەنىيىتى، ئاندىس مەدەنىيىتى)، بەشى ھازىرمۇ مەۋجۇت (جۇڭگو، ياپونىيە، ھىندى، ئىسلام، غەرب مەدەنىيىتى) [12]. بەزى ئالىملار يۇقىرىقىلارغا پىراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىنى ئۇنىڭ ئانا مەدەنىيىتى بولغان ۋىزانتىيە ۋە غەرب خرىستىئان مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرگەن مۇستەقىل مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش ئۈچۈن قوشۇپ قويىدۇ. بىز بۇگۈنكى دۇنيانى چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ ئالتە مەدەنىيەتكە لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى ۋە ئافرىقا مەدەنىيىتىنىمۇ قوشۇپ قويىشىمىز مۇمكىن.

دېمەك، ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

جۇڭخۇا (Sinc) مەدەنىيىتى. بارلىق ئالىملار يېگانە، ئۆزگىچە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ تارىخىنى ئاز دېگەندە مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 1500-، ھەتتا 2500-يىللارغىچە سۈرۈشتۈرگىلى بولىدۇ ياكى ئىككى خىل جۇڭگو مەدەنىيىتى مەۋجۇت بولۇپ، بۇنىڭ بىرى مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يەنە بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەن «دىپلوماتىيە» نامىلىق پەسىللىك ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان

ماقالەمدە بۇ مەدەنىيەتنى كۆڭزى مەدەنىيىتى دەپ ئاتىغانىدىم. ئەمما، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دەپ ئاتاش تېخىمۇ تۇغرىراق. گەرچە كۆڭزىچىلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مۇھىم تەركىبى بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگو مەدەنىيىتى كۆڭزىچىلىقلا ئەمەس. ئۇ بىر سىياسىي گەۋدە بولغان جۇڭگو دىنمۇ ھالقىپ كەتكەن. نۇرغۇن ئالىملار ئىشلەتكەن «جۇڭخۇا» دېگەن سۆز جۇڭگو، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردىكى جۇڭگولۇقلار توپىنىڭ ئورتاق ھەزارىتىنى، شۇنداقلا چاۋشىيەن، ۋېيتنامنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھەزارىتىنى جايىدا ئىپادىلەپ بەرگەن.

ياپونىيە مەدەنىيىتى. بەزى ئالىملار بىر يېگانە يىراق شەرق مەدەنىيىتى نامى ئاستىدا ياپونىيە مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۇرۇپ قارايدۇ. ئەمما، كۆپىنچە ئالىملار بۇنداق قارىماستىن، بەلكى ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، مىلادىيە 400 — 100يىللار ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

ھىندى مەدەنىيىتى. كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1500- يىللار ماپەينىدە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدا بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىر-بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان مەدەنىيەت بولغان، دەپ قارايدۇ. بۇ مەدەنىيەتلەر ئادەتتە «Indic India يىاكى Hindu» مەدەنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر «Hindu» مەدەنىيىتى، دەپ ئاتايدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 يىل ماپەينىدە، ھىندى دىنى ئىزچىل يا ئۇنداق يا مۇنداق شەكىلدە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ھەزارەت مەركىزى بوپكەلدى. ئۇ «پەقەت دىن ياكى ئىجتىمائىي تۈزۈم بوپقالماستىن، بەلكى ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى»[13]. گەرچە ھىندىستاندا مۇھىم مۇسۇلمانلار رايونلىرى ۋە باشقا كىچىك ھەزارەتلەر بولسىمۇ، ئۇ بۈگۈنكى دەۋردە ئىزچىل ھالدا يادرولۇق رول ئوينىماقتا.

«Hindu» دېگەن سۆزمۇ خۇددى «جۇڭخۇا» دېگەن سۆزدەك ھەزارەتنىڭ نامىنى ئۇنىڭ يادرولۇق دۆلىتىنىڭ نامىدىن ئايرىدى. چۈنكى، بۇنداق ئەھۋالدا بىر مەدەنىيەتنىڭ ھەزارىتى بىر دۆلەتتىن ھالقىپ كەتكەندە، مۇشۇنداق قىلىش ئېھتىياجغا ئۇيغۇن بولىدۇ.

ئىسلام مەدەنىيىتى. نۇرغۇن مۇھىم ئالىملار ئۆزگىچە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىسلام دىنى مىلادىيە 7- ئەسىرلەردە ئەرەب يېرىم ئارلىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، كېيىن ناھايىتى تېزلىكتە تارقىلىپ، شىمالىي ئافرىقا، ئېبىرىيە يېرىم ئارلىدىن ھالقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقى ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغىچە كېڭەيگەن. نەتىجىدە نۇرغۇن ئالاھىدە ھەزارەتلەر ۋە ئىككىلەمچى مەدەنىيەتلەر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىچىگە كىرگەن. بۇ ئەرەب، تۈرك، پارس، مالاي ھەزارەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

غەرب مەدەنىيىتى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتىنى ئادەتتە مىلادىيە 700 — 800- يىللارغىچە سۈرگىلى بولىدۇ. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇ ئوچ چوڭ تەركىبدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىغا قەدەر تارقالغان.

لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى. بۇ غەرب مەدەنىيىتىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزگىچە بىر سالاھىيەت. گەرچە لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋلادى بولسىمۇ، لېكىن ياۋروپاغا يېقىن شىمالىي ئامېرىكىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان بىر يولدا ئىلگىرىلىمەكتە. ئۇ مۇستەبىتلىك، گۇرۇھۋازلىقتەك ھەزارەتكە ئىگە. بۇ خىل ھەزارەت ياۋروپادا ئاجىز. شىمالىي ئامېرىكىدا بولسا قەتئىي مەۋجۇت ئەمەس. ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكا دىنىي ئىسلاھاتىنىڭ تەسىرىگە ئوچرىغان ھەمدە كاتولىك دىنى بىلەن پروتېستانت دىنى ھەزارىتىنى بىرلەشتۈرگەن. تارىختىن قارىغاندا، گەرچە ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى مەۋجۇت بولسىمۇ، لاتىن ئامېرىكىسى يەنىلا كاتولىك دىنىنىڭ دۇنياسى. لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى

بەزىبىر يەرلىك ھەزارەتلەرنى بىرلەشتۈرگەن، بۇ ھەزارەتلەر ياۋروپادا ئىلگىرى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، شىمالىي ئامېرىكىدىمۇ يوقىتىلغان، پەقەت مېكسىكا، ئوتتۇرا ئامېرىكا، پېرۇ، بولىۋىيىنى بىر تەرەپ قىلغان ئارگېنتىنا ۋە چېلىنى بىر تەرەپ قىلغان رايون ئارىلىقىدا زور ئوخشىماسلىقلار بار. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان دۆلەتلىرىدە مودا بولغان ئەندىزە ئوتتۇرىسىدا زور ئوخشىماسلىقلار بار. سۈبېيكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، لاتىن ئامېرىكىلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلۈك سالاھىيىتىگە نىسبەتەن ئىختىلاپ مەۋجۇت. بەزىلەر: «بىز غەربنىڭ بىر قىسمى دەيدۇ»، يەنە بەزىلەر «بىزنىڭ ئۆزگىچە ھەزارىتىمىز بار»، دەيدۇ. لاتىن ئامېرىكىسى ۋە شىمالىي ئامېرىكىنىڭ نوپۇسى ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئۇلارنىڭ ھەزارەت پەرقى تەپسىلىي بايان قىلىنغان[10]. لاتىن ئامېرىكىسىنى غەرب مەدەنىيىتى تەركىبىدىكى ئىككىلەمچى مەدەنىيەت ياكى غەربكە زىچ باغلانغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، ئۇ زادى غەرب مەدەنىيىتىگە تەۋەمۇ ياكى تەۋە ئەمەسمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە ئىختىلاپ بار. دىققەتنى مەدەنىيەتنىڭ خەلقئارا سىياسىي مەنىسىگە مەركەزلەشتۈرىدىغان (لاتىن ئامېرىكىسى بىر تەرەپ، شىمالىي ئامېرىكا بىلەن ياۋروپا بىر تەرەپ بولغان ئەھۋالدىكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەتقىقاتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كېيىنكىسى مۇۋاپىقراق ھەم پايدىلىق نامدۇر.

دېمەك، غەرب ياۋروپانى، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ياۋروپالىقلار ئولتۇراقلاشقان دۆلەتلەرنى، يەنى ئاۋستىرالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، غەربنىڭ ئاساسلىق ئىككى تەركىبىي قىسمى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئامېرىكىلىقلار تارىختىن بۇيان ئۆز جەمئىيىتىنى ياۋروپا جەمئىيىتىگە قارىمۇقارشى دەپ قاراپ كەلگەن، يەنى ئامېرىكا ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، پۇرسەت، ۋە ئىستىقبالغا تولغان بىر زېمىن.

ياۋروپا بولسا زۇلۇم، سىنىپىي كۈرەش، دەرىجە تۆزۈمى ۋە قالاقلىقلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەتتا بەزىلەر ئامېرىكىنى ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەت دەپ قارايدۇ. ئامېرىكا بىلەن ياۋروپانى بۇنداق قارىمۇقارشىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ناھايىتى زور دەرىجىدە مۇنداق بىر پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى: ئاز دېگەندىمۇ 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە ئامېرىكىنىڭ غەيرىي غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئالاقىسى ناھايىتى چەكلىك بولغان. ئەمما، ئامېرىكا دۇنيا سەھنىسىگە چىقىپلا، ياۋروپانىڭ كەڭ دائىرىلىك سالاھىيەت تۈيغۇسى بىلەن تېخمۇ كۈچلەندى[17]. گەرچە 19- ئەسىردە ئامېرىكا ئۆزىنى ياۋروپاغا ئوخشىمايمىز ۋە زىت دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئەمما 20-ئەسىردە ئامېرىكا ئۆزىنى تېخمۇ كەڭ دائىرىدىكى بىر گەۋدە، يەنى ياۋروپانى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربنىڭ بىر تەركىبى، يەنە كېلىپ بۇ گەۋدىنىڭ رەھبىرى دەپ قارايدىغان بولدى.

شۇنىڭ بىلەن «غەرب» دېگەن سۆز ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، ئىلگىرى غەرب خرىستىئان دۇنياسى دەپ ئاتىلىدىغان يەرلەرنى كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەرب بىردىنبىر بەلگىلىك بىر مىللەت، دىن ياكى جۇغراپىيەۋى نامىلارغا ئاساسەن ئەمەس، بەلكى چەمبەرسىمان يۆنىلىشكە ئاساسەن تونۇلىدىغان بىر مەدەنىيەت بولدى*. بۇ خىل تونۇش ئۇسۇلى مەدەنىيەتنى ئۆزىنىڭ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى ھەزارەت مۇھىتىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىۋالىدۇ. تارىختىن قارىغاندا، غەرب مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتىدۇر. ھازىرقى زامانداغەرب مەدەنىيىتى ياۋروپا ئامېرىكا مەدەنىيىتى ياكى شىمالىي

* «شەرق» ۋە «غەرب» دېگەن نامىلار بىلەن جۇغراپىيەۋى رايونلارنى تونۇش ئادەتنى قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ ھەم بۇ ئىرقىي مەركەزچىلىك بويىقالىدۇ. «شىمال» بىلەن «جەنۇب»نىڭ ئىككىسى قۇتۇبنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قويۇل قىلىنىدىغان مۇقىم پايدىلىنىش نۇقتىسى بار. «غەرب»، «شەرق»نىڭ بۇنداق پايدىلىنىش نۇقتىسى يوق. بۇ يەردىكى مەسىلە: نېمىگە نىسبەتەن شەرق ۋە غەرب؟ بۇ سىزنىڭ قەيەردە تۇرغانلىقىڭىزغا باغلىق. «غەرب»، «شەرق» ئومۇمەن دەسلەپتە ياۋروپانىڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە غەربىي قىسمىنى كۆرسەتكەن. شۇنداقتىمۇ بىر نامېرىكىلىققا نىسبەتەن، يىراق شەرق ئەھمىيىتىنە يىراق غەرب. جۈملىدىن تارىخىدىكى كۆپ قىسىم مەزگىللەردە نىسبەتەن غەرب ھىندىستانىنى كۆرسەتكەن، ياپونىيىدە بولسا جۈملىدىن كۆرسەتكەن. (قاراڭ، ۋىلىيام E ئاق «ياپونىيە نۇقتىسىدىن زىرىدىن «شەرق غەرب» مەسىلىسىگە قاراشتىن ئەسلىمە»، «سېلىشتۇرما مەدەنىيەت ئوبزورى» ژۇرنىلىنىڭ 1985- يىلى كۈزدىكى ۋە 1986- يىلدىكى ئەتىيازلىق 13- 14- سانلىرىغا بېسىلغان، 228- بەت ـــ ئەسلىي كىتابتىن.

ئاتلانتىك ئوكيان مەدەنىيىتىدۇر. خەرىتىدىن ياۋروپا، ئامېرىكا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيانىنى تاپقىلى بولىدۇ، ئەمما غەربنى تاپقىلى بولمايدۇ. «غەرب» دېگەن ئاتالغۇ «غەربلىشىش» دېگەن ئۇقۇمنى پەيدا قىلدى ھەم كىشىنى مۇجمەل يولغا باشلاپ قويىدىغان غەربلىشىش بىلەن زامانىۋىلىشىشنى بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان قاراش پەيدا قىلدى: ياپونىيىنى «ياۋروپا-ئامېرىكىلىشىۋاتىدۇ» ئەمەس، «غەربلىشىۋاتىدۇ» دەپ قارايدىغان بولدى. ئەمما، ياۋروپا-ئامېرىكا مەدەنىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك غەرب مەدەنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. گەرچە بۇ ئاتالغۇدا ئېغىر نۇقسان بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇ يەردە يەنىلا مۇشۇنى قوللىنىمىز.

ئافرىقا مەدەنىيىتى (ئېھتىمال مەۋجۇت). برودېلدىن باشقا كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار ئۆزگىچە بىر ئافرىقا مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئافرىقا قۇرۇقلىقىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي دېگىز قىرغاقلىرى ئىسلام مەدەنىيىتىگە تەۋە. تارىختا ئېپئوپىيە ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا جايلارغا ياۋروپانىڭ جاھانگىرلىك ۋە مۇستەملىكچىلىك پائالىيەتلىرى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئامىللىرىنى ئېلىپ بارغان. جەنۇبىي ئافرىقىدا گوللاندىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى بىر نەچچە خىل ياۋروپا ھەزارىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئەڭ مۇھىمى ياۋروپا جاھانگىرلىرى خرىستىئان دىنىنى سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ قىسىم رايونلارغىچە تارقاتقان. پۈتكۈل ئافرىقىدا قەبىلە سالاھىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك كۆچلۈك، ئەمما ئافرىقىلىقلارنىڭ سالاھىيەت تۇيغۇسى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ. شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، جەنۇبىي ئافرىقا سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ يادروسىغا ئايلىنىشى قېلىشى ۋە بۇ جايدا ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەت شەكىللىنىشى مۇمكىن.

دىن مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل. خۇددى كىرىستوفېر . داۋسون ئېيتقاندەك، «ئۇلۇغ دىن ئۇلۇغ مەدەنىيەت

قۇرۇلىدىغان ئاساس»[19]. ۋېبېر ئوتتۇرىغا قويغان «بەش دۇنياۋى دىن» ئىچىدىكى تۆت دىن ـــ خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى، ھىندى دىنى ۋە كۈنزىچىلىق ھازىرقى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر بىلەن بىر گەۋدىلەشكەن. بەشىنچى دىن ـــ بۇددا دىنىنىڭ ئەھۋالى سەل ئوخشاشمايدۇ. نېمىشقا شۇنداق بولىدۇ؟ چۈنكى، بۇددا دىنى ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئوخشاش دەسلەپكى مەزگىللىدىلا ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن ھەم خرىستىئان دىنىغا ئوخشاش ئۆزى مەيدانغا كەلگەن زېمىندا ساقلىنىپ قالالمىغان. مىلادىيە 1- ئەسىردىن باشلاپ ماھايانا بۇددىزمى جۇڭگوغا كىرگەن، كېيىن چاۋشىيەن، ۋېيتنام، ياپونىيىگە تارقالغان. بۇ جەمئىيەتلەردە كىشىلەر ئوخشاشمىغان شەكىللەردە بۇددا دىنىنى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھەزارىتىگە (مەسىلەن، كۈنزىچىلىق ۋە داۋجىياۋ دىنى دېگەندەك) سىڭدۈرگەن، ماسلاشتۇرغان ھەم ئۇنى چەكلىگەن. شۇڭا، بۇددا دىنى بۇ جەمئىيەتلەردىكى ھەزارەتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى بولسىمۇ، ئەمما بۇ جەمئىيەتلەر ئۆزىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبى دەپ قارىمىغان ھەم ئۇنداق بولۇپمۇ شەكىللەنمىگەن. لېكىن، زېراۋادا بۇددا دىنىنىڭ نەرسىلىرىنى، ھەقىقەتەن سىرىلانكا، بېنگال، تايلاند، لائوس، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەردە بار، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شىزاڭ، موڭغۇلىيە ۋە بۇتاندىكى كىشىلەر تارىختا ماھايانا بۇددا دىنىنىڭ لاماي ۋاريانتى دەپ قارالغان. بۇ جەمئىيەتلەر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىنچى رايونىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەمما، بۇددا دىنىنىڭ ئەمەلىيەتتە ھىندىستاندا يوقلىشى ۋە ئۇنىڭ جۇڭگو، ياپونىيە ھەزارىتىگە سىڭىپ كېتىشى ئۇنىڭ بىر چوڭ دىن بولسىمۇ، ئەمما ئەزىلدىن بىر ئاساسلىق مەدەنىيەتنىڭ ئۆلى بولمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ[20] *.

---

* ئۇنداقتا يەھۇدىي مەدەنىيىتىنى قانداق چۈشىنىمىز؟ كۆپ ساندىكى مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى ئۇنى ناھايىتى ئاز تىلغا ئالىدۇ. ئېتىقادچىلىرىنىڭ سانىغا قارىغاندا، يەھۇدىي دىنى بىر ئاساسلىق مەدەنىيەت بولالمايدۇ. تويىنبى ئۇنى دەسلەپكى سۇرىيە مەدەنىيىتىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ۋە بېسىلغان مەدەنىيەت دەپ قارايدۇ. ئۇ تارىختا خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى بىلەن ئالاقىسى بولغان. يەنە كېلىپ يەھۇدىيلار بىر نەچچە ئەسىر ئىچىدە ئۆزىنىڭ ھەزارەت سالاھىيىتىنى غەرب، پراۋوسلاۋىيە ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرى ئىچىدە ساقلىغان ئىسرائىلىيىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن يەھۇدىيلار مەدەنىيەتنىڭ بارلىق ئوبيېكتىپ سالاھىيەتلىرىگە ئىگە بولدى: دىن، تىل، ئۆرپ-ئادەت، ئەدەبىيات، تۇرۇملىمە تېررىتورىيە ۋە سىياسىي ئاتىلىم. ئۇنداقتا ئۇنىڭ سۇبېكتىپ سالاھىيىتىچۇ؟ باشقا مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ياشايدىغان يەھۇدىيلارنىڭ

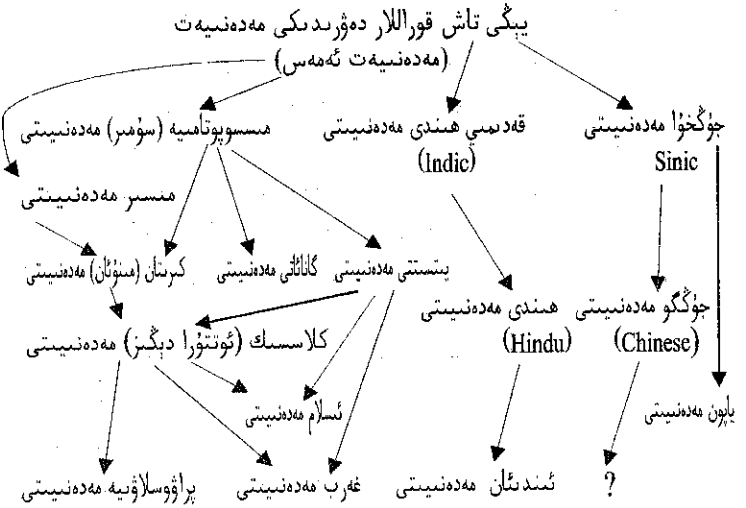
مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت

كەچۈرمىشلەر: مىلادىيەدىن 1500 يىل بۇرۇنقى مەدەنىيەت، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تۆزگىرىشى ئىككى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. ھازىر دەل ئۇچىنچى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن دەسلەپكى 3000 يىل ئىچىدە ئايرىم ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ئاساسەن دېگۈدەك ئالاقە بولمىغان بولغاندىمۇ بەك چەكلىك بولغان ياكى تولىمۇ قىسقا ۋە جەددىي بولغان. تارىخشۇناسلار بۇ مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن — «كەچۈرمىشلەر»[21] دېگەن سۆز ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى جايىدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەدەنىيەت ۋاقىت ۋە بوشلۇق تەرىپىدىن ئايرىتۈپتىلىدۇ. ناھايىتى ئاز ساندىكى مەدەنىيەتلەرلا ئوخشاش بىر دەۋردە بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بىخاتىمن سۆزارتۇ ۋە ئېسىندانت دەللىلىگەندەك، ئوق دەۋرى (Axialage) ۋە ئىلگىرىكى ئوق دەۋرى ئارىسىدا غايەت زور پەرق بار. بۇ پەرق ئۇلارنىڭ «مۇقەددەس» تەرتىپ ۋە ئادەتتىكى تەرتىپ» ئارىسىدىكى پەرقنى ئېتىراپ قىلىش-قىلماسلىقىدا. ئوق دەۋرىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە بىر بىلىم قاتلىمى تارقاتقان مۇقەددەس رىۋايەتلىرى بار ئىدى. بۇ قاتلام «يەھۇدىيلارنىڭ بېشارەتچىلىرى ۋە پوپىلىرىدىن، يۇنانلىقلارنىڭ پەيلاسوپلىرى ۋە ئاقىللىرىدىن، جۇڭگولىقلارنىڭ دانىشمەنلىرىدىن، ھىندىستانلىقلارنىڭ براھمانلىرىدىن، بۇددا دىنىنىڭ سانگا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ

مەدەنىيەت سالاھىيىتى دەرىجىسى ئۆز ئارا ئوخشاش ئەمەس. بەزىلىرى پۈتۈنلەي يەھۇدىي دىنى ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن سالاھىيەتلىنىدۇ، بەزىلىرى يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ ھەمدە ئۆزى ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلىنىدۇ. ئەمما، كېيىنكى ئەھۋال ئاساسەن غەربتە ئولتۇراقلاشقان يەھۇدىيلار ئارىسىدا مەۋجۇت. موردكاي كاپلان: «بىر مەدەنىيەت ھالىتىدىكى يەھۇدىي دىنى» (فىلادېلفىيە: يەھۇدىي دىنى گۇللىنىش ھەرىكىتى نەشرىياتى 1981- يىللىق نەشرى. بۇ كىتاب 1934- يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان) بۇ كىتابنىڭ 173 — 208- بەتلىرىگە قارالسۇن — ئەسلىي كىتاب ئىزاھاتى.

ئۇلما»لىرىدىن تەركىب تاپقانىدى[2]. بىر مەدەنىيەتنىڭ زاۋاللىقا يۈزلىنىشى ۋە بىر مەزگىلدىن كېيىن يەنە بىر مەدەنىيەتنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن بەزى دىنلار ئىككى ياكى ئۈچ مەدەنىيەتنى ئۆزىتىپ قويىدۇ.

شەرقىي پېرىم شارىدىكى مەدەنىيەت 2.1- رەسىم.

2.1- رەسىم. ياۋروپا-ئاسىيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى: (كارروللىنىڭ «مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ـــ تارىخىي ئانالىز مۇقەددىمىسى» دېگەن كىتابىدىن. ئىندىيانا پولىس: (ئەركىنلىك نەشرىياتى. 2- نەشرى 82- بەت).

مەدەنىيەت جۇغراپىيىلىك جەھەتتىمۇ ئۆز ئارا ئايرىلىپ تۇرغان. مىلادىيىدىن 1500 يىللار ئىلگىرى ئاندىس مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا ئامېرىكا مەدەنىيىتى ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ياكى ئۆز ئارا دېگۈدەك ھېچقانداق ئالاقە بولمىغان. نىل دەريا‌سى ۋادىسى، ھىندى دەريا‌سى ۋادىسى، دەجلە-ئېفرات ۋادىلىرى ۋە خۇاڭخې دەريا

ۋادىلىرىدىكى دەسلەپكى مەدەنىيەتلەر بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسەتمىگەن. شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىز، غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ھىندىستان رايونىدىكى مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقىلەر ئاخىرىدا ھەقىقەتەن قويۇقلاشتى. ئەمما، مەدەنىيەتلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغان مۇساپە ۋە چەكلىك قاتناش ۋاستىلىرى، بېرىش-كېلىش ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرىنى چەكلەپ قويدى. گەرچە ئوتتۇرا دېڭىز ۋە ھىندى ئوكيانىدا بەزى سودا ئالاقىلىرى بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما «شۇ ۋاقىتتىكى ئاساسلىق قاتناش ۋاستىسى يەنىلا ئات ئىدى. مىلادىيەدىن 1500- يىللار ئىلگىرىكى مەدەنىيەتلەرنى ھەرگىزمۇ دېڭىزدىكى كېمىلەر بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرمىغان»[23].

گەرچە ئىدىيە ۋە تېخنىكىلار بىر مەدەنىيەتتىن يەنە بىر مەدەنىيەتكە يۆتكەلسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا نەچچە ئەسىر ۋاقىت كېتەتتى. ئەڭ مۇھىمى ئىستېلا كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەزارەتنىڭ تارقىلىشى بولماستىن، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستانىنىڭ شىمالىدا پەيدا بولۇپ، 600 يىلدىن كېيىن جۇڭگوغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىيە 8- ئەسىردە جۇڭگولۇقلار مەتبەئەنى ئىجاد قىلدى. 11- ئەسىردە ھەربىكەتچان مەتبەئە كەشپ قىلىندى. ئەمما، 15- ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن بۇ تېخنىكا ياۋروپاغا تارقالدى. قەغەز ياساش تېخنىكىسى مىلادىيە 2- ئەسىرلەردە جۇڭگودا پەيدا بولغان، ئەمما 7- ئەسىردە ياپونىيەگە، 8- ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا، 10- ئەسىردە شىمالىي ئافرىقىغا، 12- ئەسىردە ئىسپانىيەگە، 13- ئەسىردە شىمالىي ياۋروپاغا تارقالدى. جۇڭگونىڭ يەنە بىر كەشپىياتى —— پۇرۇخ 9- ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن، نەچچە يۈز يىلدىن كېيىن ئەرەبلەرگە، 14- ئەسىردە ئاندىن ياۋروپاغا تارقالدى[24].

مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك يەنە بىر خىل مۇناسىۋەت بىر مەدەنىيەت كىشىلىرىنىڭ يەنە بىر مەدەنىيەت كىشىلىرىنى مەغلۇپ قىلىشى، يوقىتىشى، بويسۇندۇرۇشىدۇر. بۇ خىل ئالاقە ئادەتتە زورلۇق كۈچ بىلەن ئېلىپ

بىرلىپلا قالماستىن، يەنە قىسقا مەزگىللىك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزۈلۈپ-ئۆزۈلۈپ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مىلادىيە 7- ئەسىرلەردىن باشلاپ ئىسلام ۋە غەرب ئارىسىدا، ئىسلام ۋە ھىندىلار ئارىسىدا ھەقىقەتەن خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان، بەزىدە بۇ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى خېلى كۆچلۈك بولغان. ئەمما، بۇ خىل ئالاقە كۆپىنچە ھاللاردا سودا، ھەزىرەت، ھەربىي مەدەنىيەتنىڭ ئېچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن. مەسىلەن، گەرچە ھىندىستان ۋە جۇڭگو پات-پات تاشقى مىللەتلەر (موغۇللار ۋە موڭغۇللار)نىڭ تاجاۋۇزى ۋە قۇل قىلىشىغا ئۇچرىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ ئېچكى قىسمىدا ئۇزاق مەزگىللىك «يېغىلىق دەۋرى»نى باشتىن كەچۈرگەن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، گىرېكلارنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئۇرۇش ۋە سودىلىرى ئۇلارنىڭ پارس ۋە باشقا غەيرىي گىرېكلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، سودىلىرىدىن كۆپ بولغان.

ئەسىر: غەربنىڭ كۆتۈرۈلۈشى. ياۋروپا خرىستىئان مەدەنىيىتى ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەت سۈپىتىدە ئەڭ بالدۇر 8-، 9- ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن. ئەمما، بىر نەچچە يۈز يىل ئىچىدە ئۇ باشقا نۇرغۇن مەدەنىيەتلەردىن ئارقىدا قالغان. تاڭ، سۇڭ، مىڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى جۇڭگو، 8 — 12- ئەسىرلەردىكى ئىسلام دۇنياسى، 8-، 12- ئەسىرلەردىكى ۋىزانتىيە، بايلىق، تېررىتورىيە، ھەربىي كۈچ، سەنئەت، ئەدەبىيات، ئىلىم-پەن جەھەتلەردە ياۋروپادىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى[23]. 11 — 13- ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ياۋروپالىقلار تولىمۇ قىزغىن ۋە سىستېمىلىق ھالدا «تېخىمۇ يۇكسەك ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ۋىزانتىيە مەدەنىيىتىنىڭ مۇڭاپىق ئامىللىرىدىن ئۆرنەك ئالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ مىراسلارنى ياۋروپانىڭ ئالاھىدە شارائىتى ۋە مەنپەئىتىگە ماسلاشتۇرغانىدى». بۇنىڭ تۈرتكىسىدە ياۋروپا مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. يەنە شۇ مەزگىلدە، ۋېنگرىيە، پولشا، سىكاندىنوۋىيە، بالتىق دېڭىز قىرغاقلىرى غەرب خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلدى. ئۇنىڭدىن

كېيىن يەنە رىم قانۇنى ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلدى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ شەرقىي چېگراسى شۇنىڭ بىلەن مۇقملاشتى ھەم شۇ يەردە تۇراقلىشىپ، زور ئۆزگىرىش يۈز بەرمىدى. 12 ـــ 13- ئەسىرلەردە غەربلىكلەر ھەرخىل ئامال-چارىلەر بىلەن ئىسپانىيىنى كونترول قىلىشنى كۆچەيتتى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزدا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. ئەمما، تۈركلەرنىڭ كۆتۈرۈلۈشى «غەرب ياۋروپاسىنىڭ چەت ئەلدىكى بىرىنچى ئىمپېرىيىسىنى غۇلاتتى»[20]. ئەمما، 1500- يىللارغا كەلگەندە، ياۋروپادا ھەزارەت جەھەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى، ئىجتىمائىي كۆپ مەنبەچىلىك، ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىلدى. سودىنىڭ كېڭىيىشى سودا ۋە تېخنىكا، يەر شارى سىياسىيسىنىڭ يېڭى بىر دەۋرى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى چەكلىك ھالدا پات-پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان كۆپ تەرەپلەر سوقۇلۇشىشى غەربنىڭ باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەرگە بولغان سىنجىل، توسۇۋالغۇسىز يەككە يۆنىلىشلىك سوقۇلۇشىغا ئورۇن بوشاتتى. 15- ئەسىر ئىياغلاشقاندا مورلار ئاخىر ئېبېرىيە (ئىسپانىيە، فرانسىيە) يېرىم ئارىلىنى قايتا بويسۇندۇردى. پورتۇگالىيەلىكلەر ئاسىياغا، ئىسپانىيەلىكلەر ئامېرىكا قىتئەسىگە سىكىپ كىرىشنى تېزلىتىشكە باشلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 250 يىل ئىچىدە پۈتۈن غەربىي يېرىم شارى ۋە ئاسىيانىڭ ئاساسلىق جايلىرى ياۋروپانىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالدى. 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياۋروپالىقلار ئاۋۋال ئامېرىكا، ئۇنىڭدىن كېيىن ھايتىدىكى بۈۋاستە ھۆكۈمرانلىقىدىن چېكىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ قىسىم لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى قوزغىلىپ ياۋروپانىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتتى ھەم مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. ئەمما، 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، قايتا كۈچلەنگەن ياۋروپا جاھانگىرلىكى دېگۈدەك پۈتكۈل ئافرىقىنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىۋالدى. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندى يېرىم ئارىلى ۋە

ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىيەدىن باشقا پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق بۇ ئاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا غەربنىڭ كونترولۇقىغا چۈشۈپ قالدى. 1800- يىلى ياۋروپالىقلار ياكى ئىلگىرىكى ياۋروپانىڭ مۇستەملىكىسى (جەنۇبىي ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئامېرىكا) يەر يۈزىنىڭ % 35نى ئىگىلىگەن بولسا، 1878- يىلىغا كەلگەندە بۇ سان 67% گە، 1914- يىلى 84%كە يەتتى. 1920- يىلىغا كەلگەندە، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيىلەر تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنغاندا، بۇ نىسبەت تېخىمۇ كۆپەيدى. 1800-يىلى بېرىتانىيە ئىمپېرىيىسى 1 مىليون 500 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چاقرىم يەرنى 20 مىليون نوپۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، 1900-يىلىغا كەلگەندە، ئايال پادىشاھ ۋېكتورىيە دەۋرىدىكى «كۈن پاتماس ئىمپېرىيەII» 11 مىليون كۋادرات ئىنگلىز چاقرىم يەر، 390 مىليون نوپۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالدى[2]. ياۋروپانىڭ كېڭەيمىچىلىكى جەريانىدا ئاندىس ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا مەدەنىيىتى غەلىبىلىك يوقىتىلدى. ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى ئافرىقا مەدەنىيىتى بىلەن بىرگە بويسۇندۇرۇلدى. جۇڭگوغمۇ سىڭىپ كىردى ھەم جۇڭگو غەربنىڭ تەسىرگە بېقىنىپ قالدى. پەقەت روسىيە، ياپونىيە، ئېفىئوپىيەدىن ئىبارەت ھوقۇق يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئىمپېرىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى مەدەنىيەتلەرلا غەربنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالىدى ھەم مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىدى. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى 400 يىللىق مۇناسىۋەت باشقا جەمئىيەتلەرنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە بېقىنىشىدىن شەكىللەندى.

بۇ ئۆزگىچە ۋە جىددىي تەرەققىياتنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىدەك: غەربنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە سىنىپلار مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى؛ شەھەرلەر ۋە سودىنىڭ گۈللىنىشى؛ غەرب جەمئىيىتىدىكى ھوقۇقنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكىلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەر، دىندىن خالىي نوپۇز ۋە دىنىي نوپۇز ئارىسىدا نىسپىي

تارقىلىشى (تەڭشىلىشى)؛ غەرب مىللەتلىرىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ ئويغىنىشى ۋە دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. غەربنىڭ كېڭىيىشىنىڭ بىۋاستە مەنبەسى تېخنىكا، يەنى ئارىلىقى يىراق مىللەتلەرگە يەتكۈزىدىغان دېڭىز قاتناش قوراللىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە بۇ مىللەتلەرنى بويسۇندۇرىدىغان ھەربىي ئىقتىدارنىڭ تەرەققىي قىلىشى. خۇددى جېفرى پاركېر كۆزەتكىنىدەك، «غەربنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ناھايىتى زور دەرىجىدە قورال كۈچكە ھەم ياۋروپالىقلار، ھەم ئۇلارنىڭ تاشقى رەقىبلىرى ئارىسىدىكى ھەربىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ روشەن دەرىجىدە ياۋروپاغا پايدىلىق بولغانلىقىغا تايىنىشتىن كەلگەن. غەربلىكلەر 1500 — 1750- يىللاردا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ياساپ چىققان تۇنجى يەر شارى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاچقۇچى «ھەربىي ئىنقىلاب» دەپ ئاتالغان ئۇرۇش قوزغاش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتىن كەلگەن». غەرب ئارمىيىسىنىڭ تەشكىللىنىشى، ئىنتىزامى، مەشىق جەھەتتىكى ئەۋزەللىكى، شۇنداقلا سانائەت ئىنقىلابى ئارقىلىق ئېرىشكەن قورال-ياراغ، قاتناش، داۋالاش، ئارقا سەپ قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئەۋزەللىكلەر غەربنىڭ كېڭىيىشىنى تېخمۇ ئىلگىرى سۈردى[28]. غەربنىڭ دۇنيانى قولغا كەلتۈرۈشى ئۇلارنىڭ ئىدىيە-قىممەت، دىنلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن ئەمەس (باشقا مەدەنىيەتلەردىن دېگۈدەك ھېچكىم بۇلارغا بەيئەت قىلمىغان)، بەلكى ئۇلارنىڭ تەشكىللىك ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىغا تايىنىشتىن كەلگەن. غەربلىكلەر ھەمىشە بۇنى ئۇنتۇپ قالىدۇ، ئەمما غەيرىي غەربلىكلەر ئەزەلدىن ئۇنتۇپ قالغىنى يوق.

1910- يىلىغا كەلگەندە دۇنيا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە تارىختىكى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن تېخمۇ مۇستەھكەم بىر گەۋدىگە ئايلاندى. خەلقئارا سودا ئومۇمىي سوممىسىنىڭ نىسبىتى، تارىختىكى ھەر قانداق دەۋردىكىدىن يۇقىرى بولدى، ھەتتا 70-، 80- يىللاردىن بۇرۇن بۇ نىسبەتكە تېخى يېقىنلاشمىدى. خەلقئارا

سېلىنمىنىڭ مەبلەغ ئومۇمىي سېلىنمىسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتىمۇ ھەر قانداق دەۋردىكىدىن يۇقىرى بولدى [29]. بۇ چاغدا مەدەنىيەت غەرب مەدەنىيىتىدىن، خەلقئارا قانۇن گروتسيوسنىڭ ئەنئەنىۋى غەرب خەلقئارا قانۇنىدىن دېرەك بەردى. (گروتسيوس 1583—1645-يىللىرىدىكى گوللاندىيە قانۇنشۇناسى. ئۇنىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق قانۇنى» (1625) خەلقئارا قانۇنىنىڭ ئۆلچىمىنى تۇرغۇزغان.) خەلقئارا سىستېما غەربنىڭ ۋېستفالىيە سىستېمىسى بولدى، ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىگىلىك ھوقۇقلۇق ھەزارەتلەشكەن مىللىي دۆلەتلەر ۋە ئۇلار كونترول قىلغان مۇستەملىكە زېمىنلىرى ئىدى.

غەرب بەلگىلىگەن بۇ خەلقئارا سىستېمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مىلادىيە 1500- يىلىدىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىر ئىچىدىكى يەر شارى سىياسىيسىدىكى ئىككىنچى چوڭ تەرەققىيات. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى ئاۋسىدا قېلىپلاشقان بېقىنىدۇرۇش- بېقىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆز ئارا رول ئوينىشىدىن باشقا، غەرب جەمئىيەتلىرى بىر-بىرىگە تېخىمۇ باراۋەر ئاساستا ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشتى. بۇ بىر يەككە مەدەنىيەت ئىچىدىكى سىياسىي گەۋدىلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا تەسىر، جۇڭگو، ھىندىستان، گرېتسىيە مەدەنىيىتىدە يۈز بەرگەن ئۆز ئارا تەسىرلەر بىلەن تولىمۇ ئوخشىشىدۇ. ئۇلار «تىل، قانۇن، دىن، مەمۇرىيەت ئەمەلىيىتى، پېزا ئىگىلىكى، يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، تۇققاندارچىلىق» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەزارەت ئورتاقلىقى ئۈستىگە قۇرۇلغان. ياۋروپالىقلار «ئورتاق ھەزارەتكە ئىگە ھەم ھاياتىي كۈچكە ئىگە سودا تۈرى، خادىملارنىڭ توختىماي يۆتكىلىشى ھەمدە ھۆكۈمران جەمەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە قۇدىلىشىشى ئارقىلىق كەڭ دائىرىلىك مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى». ئۇلار ئەمەلىيەتتە توختىماي ئۆز ئارا ئۇرۇشتى. ياۋروپا دۆلەتلىرىدە تىنچلىق دائىملىق ھادىسە ئەمەس، بىر ئايرىم ھادىسە ئىدى [30]. گەرچە بۇ مەزگىلدە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تولا ھاللاردا ياۋروپانىڭ ¼ دەپ قارىلىدىغان زېمىنىنى

كونترول قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر بۇ ئىمپېرىيىنى ياۋروپانىڭ خەلقئارا سىستېمىسىدىكى بىر ئەزا دەپ قارىمايتتى.

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ سىياسىيسى تەخمىنەن 150 يىلچە داۋاملاشقان غايەت زور دىنىي بۆلۈنۈش، دىنىي ئۇرۇش ۋە سۇلالىلەر ئۇرۇشىنىڭ كونترولىلۇقىدا داۋاملاشتى. ۋېستفالىيە كېلىشىمىدىن كېيىنكى 150 يىل ئىچىدە غەرب دۇنياسىنىڭ توقۇنۇشى ناھايىتى زور دەرىجىدە پادىشاھ ۋە ئىمپېراتور، ھاكىمۇتلەق شاھ ۋە ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن شاھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ بىيۇروكرات ئاپپاراتلىرى، ئارمىيە، سودا، ئىقتىسادىي كۈچىنى، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىمى ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان زېمىننى كېڭەيتىشنى ئويلايتتى. مىللىي دۆلەت قۇرۇش جەريانىدا فرانسىيە ئىنقىلابىدىن باشلاپ ئاساسلىق توقۇنۇشلار شاھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا ئەمەس، مىللەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا ئايلاندى. 1793-يىلى خۇددى پالمېر ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، شاھلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش ئاياغلاشتى. مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش باشلاندى»[11]. 19-ئەسىرنىڭ ئەندىزىسى تاكى 1- دۇنيا ئۇرۇشىغىچە داۋاملاشتى.

1917- يىلى روسىيە ئىنقىلابى تۈپەيلىدىن، مىللىي دۆلەت توقۇنۇشلىرىدىن باشقا، يەنە ئىدىئولوگىيە توقۇنۇشى كۆپەيدى. توقۇنۇش ئاۋۇال فاشىزم، كوممۇنىزم ۋە ئەركىن دېموكراتىيە ئارىسىدا بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كېيىنكى ئىككىسى ئارىسىدا بولدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا بۇ ئىدىئولوگىيە توقۇنۇشى ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتتە گەۋدىلىنىپ، ھەر ئىككىلىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسى ئارقىلىق سالاھىيىتىنى بەلگىلىدى. ھەر ئىككىلى دۆلەت ئەنئەنىۋى ياۋروپاچە مىللىي دۆلەت ئەمەس ئىدى. ماركسىزم ئاۋۇال روسىيىدە، ئاندىن جۇڭگو، ۋېيتنامدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى. بۇ ياۋروپا خەلقئارا سىستېمىسىدىن كېيىنكى ياۋروپا كۆپ مەدەنىيەت سىستېمىسىغا ئۆتۈش باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلدى.

ماركسىزم ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى. ئەمما، ئۇ ھەم ئۇ يەردە يىلتىز تارتمىدى، ھەم غەلىبە قىلالمىدى. زامانىۋىلاشقان ۋە ئىنقىلابىي سەرخىللار ئۇنى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىگە ئېلىپ كىردى. لېنىن، ماۋزېدوڭ، خوجىمىڭ ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە ماسلاشتۇردى ھەم ئۇنىڭ بىلەن غەرب ھوقۇقىغا جەڭ ئېلان قىلدى، ھەم خەلقنى ھەربىكەتلەندۈردى. مىللىي سالاھىيىتىدە ھەم دۆلىتىنىڭ غەربكە نىسبەتەن ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇشىدا چىڭ تۇردى. ئەمما، بۇ ئىدىئولوگىيىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تەختتىن غۇلىشى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن جۇڭگو، ۋېيتنامغا ماس كېلىشى، ھەرگىزمۇ بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ غەربنىڭ يەنە باشقا ئەركىن دېموكراتىيە ئىدىئولوگىيىسىنى ئەكىرىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇنداق يەرلەر قىلىدىغان غەربلىكلەر بەلكىم غەيرىي غەرب ھەزارىتىنىڭ ئىجادچانلىقى، ئەسلىگە كېلىشچانلىقى ۋە خاسلىقىدىن تاساداپىيلىق ھېس قىلسا كېرەك.

ئۆزئارا تەسىر: بىر كۆپ مەدەنىيەتلىك سىستېما. كۆپ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر مەدەنىيەتنىڭ باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەرنى يەككە تەرەپلىك تەسىر كۆرسىتىپ كونترول قىلىش باسقۇچىدىن، بارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆز ئارا كۇچلۇك، سىجىل ۋە كۆپ تەرەپلىك ئۆز ئارا رول ئويناىدىغان باسقۇچىغا كىردى. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى ئاساسلىق ئىككى ئالاھىدىلىكى يوقىلىشقا باشلىدى.

بىرىنچى، باشتا تارىخشۇناسلار ئامراق «غەرب كېڭەيمچىلىكى» تۇغىدى. «غەربكە بولغان قارشىلىق» باشلاندى. غەربنىڭ كۇچى باشقا مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن تەرتىپسىز ھالەتتە توختاپ قالدى، ھەتتا تەتۇر ھالەتتە نىسپىي ئاجىزلاشتى. 1990- يىلىدىكى دۇنيا خەرىتىسى بىلەن 1920- يىلىدىكى دۇنيا خەرىتىسىدە ئاساسەن دېگۈدەك ئوخشاشلىق يوق، غەربنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۇچىنىڭ، شۇنداقلا سىياسىي تەسىرىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى

(كېيىنكى بابتا بۇ ھەقتە تەپسىلىي ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئەمما، غەرب يەنىلا باشقا جەمئىيەتلەرگە نىسبەتەن زور تەسىرگە ئىگە. ئەمما، غەرب ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆنسېرى غەربنىڭ بۇ مەدەنىيەتلەر ئىچكى قىسمىدىكى تەرەققىياتىغا بولغان ئىنكاسى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىۋاتىدۇ، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى پەقەتلا غەرب ياراتقان تارىخىي ئوبيېكتلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى پەيدىنپەي ئۆزلىرىنىڭ ۋە غەرب تارىخىنىڭ ئىلگىرى سۈرگۈچىلىرى، ياراتقۇچىلىرىغا ئايلىنىۋاتىدۇ.

ئىككىنچى، بۇ تەرەققىياتلار تۈپەيلىدىن، خەلقئارا سىستېما غەربتىن ھالقىپ، كۆپ مەدەنىيەتلەشكەن سىستېما بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى توقۇنۇش (بۇ توقۇنۇش نەچچە ئەسىردىن بۇيان بۇ سىستېمىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەنىدى) يوقالدى. 20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە غەرب بىر مەدەنىيەت سۈپىتىدە ئۆز تەرەققىياتىنىڭ «يېغىلىق» دەۋرىگە، ئۆزىنىڭ «ئۇنۇۋېرسال دۆلەت» لىك باسقۇچىغا كىردى. بۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا غەرب مىللىي دۆلەتلىرى ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا ئىككى يېرىم دۆلەت بولۇپ ئۈيۇشقان ۋاقىتتىمۇ، بۇ باسقۇچ يەنىلا ئايانغلاشمىدى. ئەمما، بۇ ئىككى گەۋدە ۋە ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى بىر ئىنتايىن مۇرەككەپ تورنىڭ رەسمىي ۋە غەيرىي رەسمىي ئاپپاراتلىرى- تۈزۈلمە ئارغامچىسى ئارقىلىق بىر-بىرىگە باغلانىدى. ئىلگىرى مەدەنىيەتنىڭ ئۇنۇۋېرسال دۆلىتى ئىمپېرىيە ئىدى، ئەمما دېموكراتىيە تۈزۈمى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سىياسىي شەكلى بولغاندىن بۇيان، مەيدانغا كېلىۋاتقان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنۇۋېرسال دۆلىتى ئىمپېرىيە ئەمەس، بەلكى فېدېراتسىيە، فېدېراتسىيە بىرلەشمىسى، شۇنداقلا خەلقئارالىق ھاكىمىيەت ۋە تەشكىلاتلارنىڭ يۇغۇرۇلمىسى بولدى.

20- ئەسىردىكى سىياسىي ئىدىئولوگىيىلەر ئەركىنچىلىك (لىبېرالىزم)، سوتسىيالىزم، ھۆكۈمەتسىزلىك، گۈرۇھۋازلىق، ماركسىزم،

فاشىزم، كوممۇنىزم، ئىجتىمائىي دېموكراتىيە، مۇتەئەسسىپلىك، دۆلەتچىلىك، فاشىزم ۋە خرىستىئان دىنى دېموكراتىيىسى قاتارلىقلار. ئۇلار بىر نۇقتىدا ئورتاق، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇللىرى. باشقا ھېچقانداق مەدەنىيەت تېخى مۇنداق بىرەر مۇھىم سىياسىي ئىدىئولوگىيىنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىگەن. ئەمما، غەربتە بىرەر ئاساسلىق مۇھىم دىن مەيدانغا كەلمىگەن.

دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ ھەممىسى غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار كۆپىنچە ئەھۋاللاردا غەرب مەدەنىيىتىدىن بالدۇر مەيدانغا كەلگەن. دۇنيا غەرب باسقۇچىدىن چىقىپ كەلگەندە، كېيىنكى مەزگىلدىكى غەرب مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىئولوگىيە ئاجىزلىدى. دىن ۋە باشقا شەكىلدىكى مەدەنىيەتنى ئاساس قىلغان سالاھىيەت، ئېتىقاد، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلى — ۋىستېفالىيە شەرتنامىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان دىن ۋە خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ بۆلۈنۈشى ئاياغلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. خۇددى ئىدۋارد مورتىمېر ئېيتقانىدەك، دىن «بارغانسېرى خەلقئارا ئىشلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىدى»[62]. غەرب كەلتۈرۈپ چىقارغان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي-ئىدىيە توقۇنۇشى مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ھەزىرەت ۋە دىن توقۇنۇشلىرىغا ئورۇن بوشتىشقا باشلىدى.

يەر شارىنىڭ سىياسىي خەرىتىسىمۇ 1920- يىللىدىكى بىر دۇنيادىن 60- يىللاردىكى ئۈچ دۇنياغا، كېيىن 90- يىللاردىكى ئالتە دۇنياغا قاراپ كېڭەيدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ 1920- يىللاردىكى يەر شارى غەرب ئىمپېرىيىسىدىن 60- يىللاردىكى چەكلىك «ئەركىن دۇنيا» (كوممۇنىزمغا قارشى نۇرغۇن غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)غا قالدى. 90- يىللارغا كەلگەندە بۇ خەرىتە تېخىمۇ كىچىكلەپ، ئۇنىڭدا تېخىمۇ چەكلىك «غەرب»لا قالدى. سۆز

ئىشلىتىش جەھەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر 1988 — 1993- يىلىغىچە بولغان تارىلىقتا ئىدىئولوگىيە ئىبارىسى بولغان «ئەركىن دۇنيا» ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشىنىڭ ئازىيىشى ۋە مەدەنىيەت ئىبارىسى بولغان«غەرب»نىڭ ئىشلىتىلىشىنىڭ كۆپىيىشىدە (2.1 جەدۋەلگە قارالسۇن) ھەم بارغانسېرى ئىسلام دىنىنى بىر خىل ھەزىرەت، سىياسىي ھادىسە دەپ تىلغا ئېلىشتا ۋە «كۆچلىنىۋاتقان جۇڭگو»، روسىيە ۋە ئۇنىڭ «يېقىن قوشنىلىرى»، ياۋروپا ئىتتىپاقى دېگەندەك مەدەنىيەت مەزمۇنى سىڭگەن ئاتالغۇلارنى كۆپرەك قوللىنىشتا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئۆچىنچى باسقۇچتا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بىرىنچى باسقۇچتىكىدىن تېخىمۇ كۆپ ۋە جىددىي؛ ئىككىنچى باسقۇچتىكى تېخىمۇ باراۋەر ھەم ھەر ئىككى تەرەپكە نەپ ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنداقلا، بۇ مۇناسىۋەتلەر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكىگە ئوخشاشمايدۇ. غەرب ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا نۇرغۇن غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرى ئارىسىدا، ھەرگىزمۇ بىر خىلا بۆلۈنۈش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرالمايدۇ. بەلكى، كۆپ خىل بۆلۈنۈش مەۋجۇت بولىدۇ.

ھىدلېي بۇل مۇنداق قارايدۇ: «ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق دۆلەت ئارىسىدا يېتەرلىك ئالاقە بولسا ھەم بىرىنىڭ قارارلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتەلىسە ھەم بىرىنى ھېچ بولمىغاندا مەلۇم دەرىجىدە بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ ھەرىكەت قىلغاندا» بىر خەلقئارا سىستېما مەيدانغا كېلىدۇ. ئەمما، پەقەت بىر خەلقئارا سىستېما ئىچىدىكى دۆلەت «ئورتاق مەنپەئەت ۋە ئورتاق قىممەت» كە ئىگە بولغاندا، « ئۆزلىرىنى ئورتاق بىر يۇرۇش قائىدىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۇچرايمىز دەپ قارىغاندا»، «ئورتاق ئاپىراتلار ھەرىكەتلەنگەندە»، ئاندىن بىر خەلقئارالىق جەمئىيەت مەۋجۇت بولىدۇ[13]. خۇددى سۇمېر، يۇنان، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى ئەسىردىكى يۇنان، جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ئىسلام ئەجدادلىرىنىڭ خەلقئارا سىستېمىسىغا ئوخشاش، 17- ئەسىردىن

19- ئەسىرگىچە بولغان ياۋروپا خەلقئارا سىستېمىسىمۇ بىر خەلقئارالىق جەمئىيەت ئىدى. 19— 20- ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ياۋروپانىڭ خەلقئارا سىستېمىسى ئەملىيەتتە باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ بارلىق جەمئىيەتلىرىگە قەدەر كېڭەيدى. بەزى ياۋروپا تۈزۈلمە-تەدبىرلىرى بۇ دۆلەتلەرگە چىقىرىلدى. ئەمما، بۇ جەمئىيەتلەردە ياۋروپا خەلقئارا جەمئىيىتىنى يۆلەيدىغان ئورتاق ھەزىرەت كەمچىل ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەريىلىرىگە ئاساسلانغاندا، دۇنيا شۇ سەۋەبتىن تەرەققىياتى ياخشى بىر خەلقئارالىق ستېما بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بىر ناھايىتى ئىپتىدائىي بىر خەلقئارا جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ.

ھەربىر مەدەنىيەت ئۆزىنى دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ قارايدۇ ھەم ئۆزىنىڭ تارىخىنى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئاساسلىق سورۇنى سۈپىتىدە يېزىپ چىقىدۇ. باشقا مەدەنىيەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، غەرب تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما، بۇ خىل يەككە مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزىرى كۆپ مەدەنىيەتكە ئىگە بۇ دۇنيادا بارغانسېرى ئۆزىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە ئۇنۇمىنى يوقىتىپ ماڭماقتا. مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى ئۇزۇندىن بېرى بۇ روشەن ھەقىقەتنى ئېتىراپ قىلىپ كەلمەكتە. 1918- يىلى سىپېنگلېر غەربتە مودا بولۇۋاتقان تارىخنى ئاددىيلا قەدىمكى، ئوتتۇرا ئەسىر، ھازىرقى زامان دەپ ئايرىشتەك تار تارىخىي قاراشنى ئەيىبلەپ، ئۇنى پەقەت غەربكىلا ماس كېلىدۇ، دېگەنىدى. ئۇ كوپېرنىكنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىنى «پتولېمىينىڭ تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلى»نىڭ ئورنىغا ھەمدە «زور مىقداردىكى كۇچلۇك ھەزىرەتلەرنىڭ كومېدىيىلىك سورۇنى»نى «تارىخنى تۆۋ سىزىق بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ دەيدىغان قۇرۇق ئويدۇرما»[34]نىڭ ئورنىغا دەسسىتىش زۆرۈر دەپ قارىغان. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن توينبى ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان «خاتا تۇيغۇ»دىكى غەربنىڭ دۇنيانى غەربنى بويلاپ ئايلىنىۋاتىدۇ، «شەرق ئۆزگەرمەيدۇ»، «ئىلگىرىلەش»تىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس، دەيدىغان «تار ۋە

ھاكاۋۇرلۇق»نى تەنقىد قىلغان. ئۇ سىپىنگلېرغا ئوخشاش تارىخنى يەككە يۆنىلىشلىك، دەپ قارايدىغان پەرەزنى ئېتىراپ قىلمىغان. بۇ پەرەز «بىرلا مەدەنىيەت ئېقىمى بار، ئۇ بولسىمۇ بىز، باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەر ئېقىمى يا ئۇنىڭغا بېقىنىدۇ ياكى قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدۇ»[63] دەپ قارىغان. توينبېدىن كېيىن 50 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بروديېل ئوخشاشلا بىر تېخىمۇ كەڭ مەۋقەدىن نەزەرگە موھتاجلىقىمىزنى ھەمدە «چوڭ ھەزارەتلەر توقۇنۇشلىرىنى ھەم دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقىنى چۈشىنىش» كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى[64]. ئەمما، بۇ ئالىملار ئاگاھلاندۇرغان خاتا تۇيغۇ، بىرتەرەپلىمىلىك ھېلىھەم مەۋجۇت، ھەتتا بۇ 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئومۇميۈزلۈك ھالدا تار دائىرىدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتى ھازىرقى دۇنيانىڭ ھەممىباب مەدەنىيىتى دەپ قارىغان تەمەننالىقتا ئايلىنىپ قالدى.

2.1 - جەدۋەل . «ئەركىن دۇنيا» ۋە «غەرب» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالى

نيو يورك ۋاقىت گېزىتى	1988	1993	% نىسبەتتىكى ئۆزگىرىش
ئەركىن دۇنيا	71	44	-38
غەرب	46	144	+213
ۋاشىنگتون پوچتا گېزىتى			
ئەركىن دۇنيا	112	67	-40
غەرب	36	87	+142
پارلامېنت خاتىرىسى			
ئەركىن دۇنيا	356	144	-68
غەرب	7	10	+43

مەنبە: Lxis/Nexis . يۇقىرىقى سانلار «ئەركىن دۇنيا»، «غەرب» دېگەن ئاتالغۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ياكى شۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماقالىلەرنىڭ سانى. «غەرب» تىلغا ئېلىنغان ھەر قانداق جايدا، ئۇنىڭ مەدەنىيەت ياكى سىياسىي گەۋدىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ شۇ جايدا ئىشلىتىلىشىنىڭ مۇۋاپىقلىقى تەكشۈرۈلگەن.

ئۇچىنچى باب

ھەممىباب مەدەنىيەت، زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىش

ھەممىباب مەدەنىيەت: مەنىسى

بەزى كىشىلەر ھازىر نايپول تىلغا ئالغان «ھەممىباب مەدەنىيەت» مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ دەپ قارايدۇ[1]. ئۇنداقتا ھەممىباب مەدەنىيەت نېمىنى كۆرسەتمەكچى؟ بۇ قاراش ئومۇمەن ئىنسانلار ھەزارەتتە ئوخشىشىۋاتىدۇ، پۈتۈن دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر كۈنسېرى ئورتاق قىممەت، ئېتىقاد، سان، ئەمەلىيەت، تۈزۈلمە قوبۇل قىلىۋاتىدۇ، دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، بۇ قاراش بەزى ئاساسلىق، ئەمما مۇناسىۋەتسىز، بەزى مۇناسىۋەتلىك، ئەمما ئىككىلەمچى، شۇنداقلا بەزى ھەم مۇناسىۋەتسىز، ھەم ئىككىلەمچى نەرسىلەردىن دېرەك بېرىۋاتىدۇ.

بىرىنچى، ئەمەلىيەتتە ھەممە جەمئىيەتتىكى ئىنسانلار بەزىبىر ئورتاق تۈپكى قىممەتكە ئىگە. مەسىلەن، قاتىللىقنى جىنايەت دەپ قاراش دېگەندەك. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى ئورتاق تۈپكى تۈزۈلمىلەرگىمۇ ئىگە. مەسىلەن، مەلۇم شەكىلدىكى ئائىلە. كۆپىنچە جەمئىيەتلەردىكى كۆپىنچە ئادەملەر شۇنداق ئوخشىشىپ كېتىدىغان «ئەخلاق تۈيغۇسى»غا، يەنى «يۈزەكى قاتلام»دىكى نېمىنىڭ ھەقىقەت، نېمىنىڭ سەپسەتە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تۈپكى

ئۇقۇملاردىكى ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئەخلاققا ئىگە②. ئەگەر ھەممىباب مەدەنىيەتنىڭ مەنىسى شۇ بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ھەم ئاساسلىق، ھەم مۇھىم. شۇنداقلا، يەنە ھەم يېڭى ئەمەس، ھەم مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. ئەگەر ئىنسانلار تارىختا بەزىبىر ئاز ساندىكى ئاساسلىق قىممەت ۋە تۈزۈلمىلەرگە ئورتاق ئىگە بولغان بولسا، بەلكىم بۇ ئىنسانلار ھەرىكىتىدىكى بەزى مەڭگۈلۈك نەرسىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن، ئەمما ئىنسانلار ھەرىكىتىنىڭ ئۆزگىرىشى شەكىللەندۈرگەن تارىخنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەگەر ھەممىباب مەدەنىيەت بارلىق ئىنسانلار مەۋجۇد بىتىگە ماس كەلسە، ئۇنداقتا بىز ئىنسانلار ئىرق-مىللەت قاتلىمى ئاساستىدىكى ئاساسلىق ئىنسانلار ھەزارەت تۈركۈمىنى نېمىدەپ ئاتايمىز؟ ئىنسانلار بەزى ئىككىلەمچى توپلارغا، يەنى قەبىلە، مىللەت ۋە ئادەتتە مەدەنىيەت دېيىلىدىغان تېخمۇ كەڭ ھەزارەت گەۋدىلىرىگە ئايرىۋېتىلىدۇ. ئەگەر مەدەنىيەت دېگەن سۆز ئىنسانىيەت بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇش سۈپىتىدە ئورتاق ئىگە بولىدىغان نەرسە دەپىجىسىگە كۆتۈرۈلسە ھەم شۇ دائىرىدە چەكلەپ قويۇلسا، ئۇنداقتا كىشىلەر يا پۈتكۈل ئىنسانىيەت گەۋدىسى بولالمىغان ھەزارەت گەۋدىلىرىنى كۆرسىتىدىغان بىر ئاتالغۇ ئىجاد قىلىشى ياكى بۇ چوڭ، ئەمما كەڭ دائىرىلىك ئىنسانلار گۇرۇپپىسى بولالمىغانلارنى يوقاپ كېتىدۇ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشى كېرەك. مەسىلەن، ۋاسلاۋ خاۋىل مۇنداق كۆرسەتكەن: «بىز ھازىر بىر يەككە يەر شارى مەدەنىيىتى ئىچىدە ياشاۋاتىمىز، ئۇ پەقەت بىر يۈزەكى تاشقى كۆرۈنۈش، ئۇ خىلمۇخىل ھەزارەت، مىللەت، دىن، تارىخىي ئەنئەنە ۋە تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن پوزىتسىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم دەرىجىدىن ئالغاندا يەر شارى مەدەنىيىتىنىڭ «ئاستىدا» تۇرىدۇ»③. ئەمما، «مەدەنىيەت»نى پەقەت يەر شارى دائىرىلىكلا دەپ قاراش ھەم ھېلىقى ئىزچىل مەدەنىيەت دەپ ئاتالغان ئەڭ چوڭ ھەزارەت گەۋدىلىرىنى ھەزارەت

ياكى «ئىككىلەمچى مەدەنىيەت» دەپ ئاتاش پەقەت سۆز مەنىلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋ قويۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ*.

ئىككىنچى، «ھەممىباب مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆز مەدەنىيەتلەشكەن جەمئىيەتلەردە مەۋجۇت بولغان نەرسىلەرنى (مەسىلەن شەھەر، يېزىق دېگەندەك) كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇلارنى ئىپتىدائىي جەمئىيەت ۋە ياۋايى ئادەملەردىن پەرقلەندۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ «ھەممىباب مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنىڭ 18-ئەسىردىكى ئالاھىدە مەنىسى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەممىباب مەدەنىيەت مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانشۇناسلارنى ۋە ھەرخىل ئىپتىدائىي ئىنسانلار توپىنىڭ يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئالاقزادىلىك بىلەن قارايدىغان كىشىلەرنى ۋەھىمىگە سېلىپ قويىدۇ. مەدەنىيەت بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پۈتكۈل ئىنسانلار تارىخىدا ئىزچىل كېڭەيگەن. مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن زىت ئەمەس.

ئۇچىنچى، «ھەممىباب مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆز غەرب مەدەنىيىتىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ھەم باشقا مەدەنىيەتتىكى بەزى كىشىلەرنىڭ قىياس، قىممەت، تەشەببۇسلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى داۋوس ھەزارىتى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن نەچچە ئون دۆلەتتىن كەلگەن مىڭغا يېقىن سودىگەر، بانكىر، ھۆكۈمەت خادىملىرى، زىيالىيلار، مۇخبىرلار شۆبىتسارىيىنىڭ داۋوستىكى دۇنيا ئىقتىسادى مۇھاكىمە مۇنبىرىگە يىغىلىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە فىزىكا، جەمئىيەتشۇناسلىق، سودا ئىلمى، قانۇنشۇناسلىقتا ئىلمىي

* ھايۇارت ئالكىر ھېنىڭ «دېپلوماتىيە» ناملىك يەسىللىك ژۇرنالدا ئېلان قىلغان ماقالەمدە دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئۇقۇمىنى تەبىر دائىرىسىدىن چىقىرىپ تاشلىغانلىقىنى توغرا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. جۇنكى، مەن مەدەنىيەت «ئىنسانىيەتكە نىسبەتەن ئەڭ يۇكسەك بولغان ھەزارەت كۆرۈپىيىسى، كىشىلەرنىڭ ئەڭ كەڭ دائىرىلىك ھەزارەت سالاھىيىتى بولۇپ، ئىنسانىيەت شۇ مەدەنىيەت بىلەن باشقا جانلىقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ» دەپ تەبىر بەرگەنىدىم. ئەلۋەتتە بۇ كۆپ سانلىقى مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىنى ئىشلىتىشتىكى ئۆرۈلى، ئەمما مەن مەزكۇر بايانا بۇ تەبىر ئىچىگە پۈتۈن ئىنسانلار سالاھىيەتلىنىدىغان غەرب، ئىسلام، كۇڭزى مەدەنىيەتلىرىنى تولۇقلايدىغان ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان بىر يەككە بىر شارى ھەزارىتى بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى كىرگۈزۈپ قويدۇم.

ئۇنۇانى بارلار بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھۆكۈمەت، شىركەت ۋە ئىلمىي ئورگانلاردا ئىشلەيدۇ ھەم ئىنگلىز تىلىغا پىششىق، دېگۈدەك چەت ئەللەردە يۈرىدۇ. ئۇلار ئاساسەن شەخسچىلىك*، بازار ئىقتىسادى، سىياسىي دېموكراتىيە دېگەندەك، غەرب مەدەنىيەت ئەھلىلىرىدە ئورتاق مەۋجۇت مەسىلىلەردە ئورتاق قاراشقا ئىگە. ئەمەلىيەتتە داۋۇس كىشىلىرى بارلىق خەلقئارالىق ئورگانلارنى، نۇرغۇن دۇنياۋى باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى، شۇنداقلا زور مىقداردىكى دۇنيا سىياسىي، ھەربىي خىزمەت ئورۇنلىرىنى كونترول قىلغان. شۇڭا، داۋۇس ھەزىرتى ئىنتايىن مۇھىم. ئەمما بۇ ھەزارەتتە قانچىلىك ئادەملەردە بار؟ غەربنى ھېسابلىمىغاندا، بەلكىم 50 مىليونغا يەتمەس، يەنى دۇنيا نوپۇسىنىڭ 1% دىنمۇ ئاز. ئۇ تېخى ئومۇمىيۈزلۈك ھەزارەت ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە داۋۇس ھەزىرتىدە ئورتاقلىققا ئىگە رەھبەرلەر بەلكىم ئۆز جەمئىيىتىدە ھوقۇق تۇتقان بولۇشى ناتايىن. ھېدلېي بۇل كۆرسەتكىنىدەك، «ئورتاق بىلىم ھەزىرتى سەرخىللار قاتلىمىدىلا مەۋجۇت، ئۇنىڭ نۇرغۇن جەمئىيەتلەردىكى يىلتىزى چوڭقۇر ئەمەس... ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ دىپلوماتىيە قاتلىمىنىڭ ئورتاق ئەخلاق ھەزىرتى دەپ ئاتالغان نەرسىلەرنى ياكى ئورتاق بىلىم ھەزىرتىدىن پەرقلىنىدىغان بىر يۈرۈش قىممەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان-ئالمىغانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا تېگىشلىك»④.

تۆتىنچى: بىر خىل قاراش غولداپ قالدى. يەنى، غەرب ئىستېمال ئەندىزىسى ۋە ئاممۇۋى ھەزارەت پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا تارقىلىپ، بىر ھەمىياب مەدەنىيەت يارىتىۋاتىدۇ. بۇ خىل ھۆكۈم ھەم چوڭقۇر ئەمەس، ھەم باغلىنىشلىق ئەمەس. تارىختا ھەزارەت مودىلىرى ئەزەلدىن بىر مەدەنىيەتتىن يەنە بىر مەدەنىيەتكە يۆتكىلىپ تۇرغان.

---

* بۇنى شەرھلەشنىڭ زۆرۈرىيىتى شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بىز ھازىرغا قەدەر «以:个人主义» نى شەخسىيەتچىلىك دەپ تەرجىمە قىلغان ۋە شۇنداق چۈشەنگەن. ئەمما، «以:个人主义» يەنى «individulism»نىڭ مەنىسى بىز ھازىرغا قەدەر چۈشىنىپ كەلگەندەك، ئۇنىڭلا مەنىيەتىنى كۆزلەپ، ئۇنىنلا مەركەز، ئاساس قىلىش دېگەن بولماستىن، بەلكى شەخسكە ئېتىبار بېرىش، شەخسنى ھۆرمەتلەش، شەخسنىڭ پائالىيەتچانلىقى، مۇھىملىقى، ئىززەت-ھۆرمىتىنى تەكىتلەش دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، ئۇ كوللېكتىۋىزىم، يەنى «Colicctivism» غا قارشى ئېيتىلغان.

بىر مەدەنىيەتتىكى يېگانلىنىش ھەمىشە باشقا مەدەنىيەتلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. ئەمما، ئۇلار پەقەت ھەزارەت نەتىجىلىرى بولمىغان بەزىبىر تېخنىكا ھەم ۋاقىتلىق مودىلاردىنلا ئىبارەت. ئۇ مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ تۇپكى ھەزارەتلىرىنى ئۆزگەرتمىگەن. قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ بۇنى «قوبۇل قىلىش»تىكى سەۋەبى يا بۇلار تولمۇ غەلىتە، جەلپكار، يا بولمىسا ئۇلارغا تېگىلغان. ئىلگىرىكى بەزى ئەسىرلەردە غەرب دۇنياسىدا ھەمىشە جۇڭگو، ھىندى ھەزارىتىدىن كەلگەن بۇيۇملارغا زوقلىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان. 19-ئەسىردە جۇڭگو ۋە ھىندىستاندا غەربتىن كەلگەن ھەزارەت مودا بولۇشقا باشلىدى. بۇ مەلۇم نۇقتىدىن غەربنىڭ كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئامېرىكا ھەزارەت ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ دۇنيادا مودا بولۇشى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ غەلىبىسىگە ۋەكىللىك قىلدى، دەيدىغان ھۆكۈم، دەل غەرب ھەزارىتىنىڭ مۇھىملىقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى چوڭ ئاساسىي قانۇن (Magna Carta) بولۇپ، ھەرگىزمۇ (Magna Mac) (ئامېرىكىنىڭ مەلۇم بىر داڭلىق مەھسۇلاتى بولۇشى مۇمكىن)ئەمەس، غەيرىي غەربلىكلەر بەلكىم كېينىكىسىنى قوبۇل قىلىشى مۇمكىن، ئەمما بۇنى قوبۇل قىلىشنىڭ ئۇلارنىڭ ئالدىنقىسىنى قوبۇل قىلىشقا ھېچقانداق پايدىسى يوق.

بۇ ھۆكۈمنىڭ ئۇلارنىڭ غەربنىڭ پوزىتسىيىسىگە مۇئامىلە قىلىشقا نىسبەتەنمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. ئوتتۇرا شەرقنىڭ مەلۇم جايىدا بىر نەچچە ياش پادىچى كىيىملىرىنى كىيىشى، كولا ئىچىشى، جاز مۇزىكىلىرىنى ئاڭلىشى مۇمكىن. شۇنداقلا، يەنە نامازدىن بوشىغاندا، بومبا ياساپ، ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىنى پارتلىتىپ قويۇشىمۇ مۇمكىن. 70 — 80- يىللار ئارىلىقىدا ئامېرىكىلىقلار نەچچە مىليون ياپونىيىنىڭ ماشىنىلىرى، ئېلېكتر سايمانلىرىنى ئىشلەتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ «ياپون»لىشىپ قالغىنى يوق. ئەكسىچە، ياپونىيە بىلەن تېخىمۇ دۇشمەنلىشىپ كەتتى. پەقەت

تولمۇ باللارچە پىكىر قىلىدىغان كىشىلەرلا غەيرىي غەرب كىشىلىرىنى غەرب مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلىتىش بىلەن «غەربلىشىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئويلاپ باقايلى، غەربلىكلەر ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى گازلىق ئىچىملىك، ئۆڭگەن پادىچى كىيىملىرى، مايلىق تاماقلار دەپ قارسا، بۇ دۇنياغا نىسبەتەن غەرب ھەققىدە نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟

ئاممىۋى ھەزىرەت ھەققىدىكى بىر قەدەر مۇرەككەپ قاراشلار دىققىتىنى ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئەمەس، تارقىتىش ۋاستىلىرىگە، يەنى كوكاكولاغا ئەمەس، ھوللىۋودقا مەركەزلەشتۈرگەن. ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن يەر شارى كىنو، تېلېۋىزىيىسىگە بولغان مونوپولى ئايروپىلان ياساش مونوپولىيىسىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ. 1993- يىلىدىكى ئەڭ دىققەتكە سازاۋەر 100 كىنونىڭ ئىچىدە 88ى ئامېرىكىنىڭ كىنوسى بولغان. ئىككىنچى ئامېرىكا تەشكىلاتى ۋە ئىككىنچى ياۋروپا تەشكىلاتى پۈتۈن يەر شارى مىقياسىدىكى خەۋپ يېغىش، تارقىتىشنى كونترول قىلغان[5]. بۇ ئەھۋال ئىككى ھادىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى: بىرى ئىنسانلارنىڭ مۇھەببەت، جىنسىيەت، زوراۋانلىق، سىرلىق ئىشلار، قەھرىمانلىق ۋە بايلىققا بولغان ئومۇمىيۈزلۈك قىزىقىشى، يەنە بىرى، مەنپەئەتنىڭ تۈرتكىسىدىكى شىركەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكا شىركەتلىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ بۇ خىل قىزىقىشىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئىقتىدارى. ئەمما تۆۋەندىكى قاراشلارنى ئىسپاتلايدىغان ئىسپات ئاساسەن يوقى پۈتۈنلەي يوق: (1) ئومۇمىيۈزلۈك يەر شارى خەۋەرلىشىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى قاراش ۋە ئېتىقادنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ. خۇددى مايكىل ۋىلاخوس ئېيتقانىدەك، «كۆكۈل ئېچىش ھەزىرەت ئۆزگىرىشى ئەمەس». (2) كىشىلەر ئۆزىدە ئىلگىرى بار قىممەت ۋە قاراشلارغا ئاساسەن خەۋەرلىشىشنى چۈشەندۈرىدۇ. كىسسورى ماھىبۇبانى «ئوخشاش كۆرۈنۈشلەر پۈتكۈل يەر شارىدىكى مىليونلىغان ئائىلىلەرگە كىرگەندە، كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بىر خىل كۆرۈنۈشكە بولغان قارىشى خىلمۇخىل ۋە ئۆز ئارا قارىمۇقارشى بولىدۇ. باشقۇرۇلىدىغان بومبا

باغـدادقا چۈشـكەندە، غـەربنىڭ هـۇجرا ئۆيلىرىـدە تەنتەنـە كۆتۈرۈلـدىغانلىقىغا، بـۇنىڭ سـرتىدا ياشـايدىغانلارنىڭ هەممىسى، غـەرب ئەمـدى دەرهـال ئـاق تـەنلىك سـېرىلارغا ئەمـەس، بـەلكى ئـاق تـەنلىك بولمـىغان ئـىراقلىقلار، سـومالىلىقلارغا جـازا يۈرگـۈزىدۇ، دەپ قارايـدىغانلىقىغا، ئـەمما سـېرىلارنى قانـداق بىـر ئۆلچـەم بىلـەن ئۆلچىسـۇن، ئـۇنىڭ خەۋپـىنىڭ بېشـارىتى» ئىكەنلىكىگـە دىققـەت قىلغانـدى⑥.

يـەر شـارى خەۋەرلىشىشى غەرب كۇچىنىڭ بۇگۈنكى زامانـدىكى ئەڭ مۇهىم ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئەمما، غەربنىڭ بۇ زومىگـەرلىكى غـەيرىي غـەرب جەمئىيەتلىرىـدىكى نارودنـىك سىياسـىئونلارنىڭ غەربنىڭ هـەزارەت جاهانگـىرلىكىنى ئەيىبلەشكەن هـەم خـەلقنى ئۆزىنىـڭ يـەرلىك هـەزارىتىنى قوغـداش، مۇكەممەللەشتۈرۈشىگـە سەپـەرۋەر قىلىشـقا مەدەت، تۈرتكـە بولماقتـا. شـۇڭا، غـەربنىڭ يـەر شـارى خەۋەرلىشىشـىنى كـونترول قىلىـش دەرىجىسى غەيرىي غەرب مىللەتلىرىنىڭ غەربكە بولغان نارازىلىق ۋە دۇشمەنلىكىنىڭ مۇهىم سەۋەبى. ئۇنىڭدىن باشقا، 90- يىللارنىـڭ باشلىرىغا كەلگەندە، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ زامانۋىلىشىش ۋە ئىقتىسـادىي تەرەققىياتى بەزى ئاشـۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ئىشتىهايىغا مـاس يـەرلىك ۋە رايونلـۇق تـارقىتىش كەسىپلىرىنىڭ مەيـدانغا كېلىشـىنى كـەلتۈرۈپ چىقـاردى⑦. مەسـىلەن، 1994- يىلـى CNN (ئامېرىكـا سـىملىق تېلېۋىزىيـە خـەۋىرى شـىركىتى) ئۆزلىرىنـىڭ يوشـۇرۇن كۆرۈرمـەنلىرىنى 55 مىليـون دەپ تـەخمىن قىلغـان (ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، بۇ دەل داۋۇس هەزارىتى ئەهلىنىڭ سانىغا تەڭ هەم شۇبهىسىزكى بۇ كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئۇنىڭ كۆرۈرمىنى) هـەم ئۇنىڭ لىدىرىنىڭ پەرىزىچە، بۇلارنىڭ ئىنگلىزچە رادىئوسـى ئېهتىمـال 2% دىـن 4%كىچـە بـازارنى جـەلپ قىلالىشـى مۇمكىن ئىكەن. دېمەك، رايونلارنىڭ، يەنى مەدەنىيەتلەرنىڭ تورىـدا ئىسپان، ياپون، ئەرەب، فرانسۇز (غەربىي ئافرىقا ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ)

ۋە باشقا تىللاردا ئاڭلىتىش بېرىلىدۇ. ئۇچ ئالىم خۇلاسە چىقىرىپ: «يەر شارى بويىچە بىرلىككە كەلگەن خەۋەر تەھرىرلەش ئىشخانىسى قۇرۇش يەنىلا بىر خام خىيال» دېگەنىدى[8]. رونالد دور دىپلوماتلار ۋە ئامما ئالاقە خادىملىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن يەر شارى بىلىم ھەزىرىتى ھەققىدە تەسىرى چوڭقۇر بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما، ئۇمۇ كۆچەيتىلگەن خەۋەرلىشىشنىڭ تەسىرىگە قارىتا تولىمۇ تۆۋەن چەكتىكى مۇنۇ يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويغان: «باشقا ئىشلار ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، خەۋەرلىشىش زىچلىقىنىڭ ئېشىشى مىللەتلەر ئارىسىدا، ھېچبولمىغاندىمۇ ئوتتۇرا قاتلامدا ياكى دۇنيانىڭ دىپلوماتلىرى ئارىسىدا ھەمراھلىق تۇيغۇسى ئاساسىنىڭ كېڭىيىشىگە كاپالەتلىك قىلالايدۇ». ئەمما، دەيدۇ ئۇ تولۇقلاپ: «بەزىبىر ئوخشىماسلىق ئېھتىماللىقى بولغان ئىشلار ھەقىقەتەن ئىنتايىن مۇھىم»[9].

تىل. ھەر قانداق ھەزىرەت ياكى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسلىق ئامىلى تىل ۋە دىن. ئەگەر بىر ھەممىياب مەدەنىيەت مەيدانغا كېلىۋاتقان بولسا، ئۇنداقتا بىر ھەممىياب تىل ۋە ھەممىياب دىنغا بولغان مايىللىق مەيدانغا كېلىشكە تېگىشلىك بوپقالىدۇ. كىشىلەر ھەمىشە مەلۇم بىر ھەممىياب تىلغان بولغان تەلىپىنى ئىپادىلەيدۇ. خۇددى «ۋول ستريت كۈندىلىك گېزىتى» گېزىتىنىڭ بىر تەھرىرى ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، «دۇنيا تىلى بولسا ئىنگلىز تىلىدۇر»[10]. بۇ بەلكىم ئىككى ئىشتىن دېرەك بېرىشى، ئۇنىڭ ئېچىدە پەقەت بىرلا بەلكىم ھەممىياب مەدەنىيەت قارىشىنى قوللىشى مۇمكىن. ئۇ دۇنيا نوپۇسىنىڭ بارغانسېرى كۆپ قىسمى ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدۇ، دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنى قوللىغۇدەك ھېچقانداق ئىسپات يوق، ئەمما ھەقىقەتەنمۇ دەل شۇنىڭ ئەكسىچە ئەھۋالنى ئىسپاتلايدىغان ئىشەنچلىك ئىسپات تاپقىلى بولىدۇ. (يۇقىرىقى ئىسپاتلارنىڭ مۇتلەق توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن) بىز ئېرىشەلىگەن 30 (1958—1992) يىللىق سانلىق مەلۇماتلار دۇنيادا تىل ئىشلىتىش ھالىتىدە تېخى ئالاھىدە كەسكىن ئۆزگىرىش

بولمىغانلىقىنى، ئىنگلىز، نېمىس، فرانسۇز، رۇس، ياپون تىلىنى سۆزلەيدىغانلارنىڭ روشەن تۆۋەنلىگەنلىكىنى؛ خەنزۇ تىلى سۆزلەيدىغانلارنىڭمۇ سەل تۆۋەنلىگەنلىكى؛ ھىندى، مالاي-ھىندونېزىيە، ئەرەب، بېنگال، ئىسپان، پورتۇگال ۋە باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دۇنيادىكى ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغانلارنىڭ ئاز دېگەندە 1 مىليون ئادەم ئىشلىتىدىغان ھەرخىل تىللار ئىچىدە ئىگىلەيدىغان نىسبىتى 1958- يىلىدىكى 9.8%تىن 1992- يىلىدىكى 7.6% كە چۈشكەن. دۇنيا نوپۇسىدا ئاساسلىق بەش خىل غەرب تىلى (ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى، نېمىس تىلى، ئىسپان تىلى، پورتۇگال تىلى)نىڭ نىسبىتى 1958- يىلىدىكى 24.1%تىن 1992- يىلىدىكى 20.8% كە چۈشتى. 1992- يىلى خەنزۇ تىلى پۈتۈكخوا سىنى سۆزلەيدىغانلار دۇنيا نوپۇسىنىڭ 15.2%نى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، ئىنگلىز تىلىنى سۆزلەيدىغانلارنىڭ 2 ھەسسىسىگە يېقىن، يەنە باشقا 3.6% نوپۇس باشقا دىئالېكتتىكى خەنزۇ تىلىدا سۆزلەيدۇ. (3.2 ـــ جەدۋەلگە قارا)

ئاساسلىق تىللارنى سۆزلەيدىغان كىشىلەر (بىر مىليون ئادەم بىرلىك قىلىنغان 100% لىك نىسبەتتە)

تىل / يىل	1958	1970	1980	1992
ئەرەب تىلى	2·7	2·9	3·3	3·5
بېنگال تىلى	2·7	2·9	3·2	3·2
ئىنگلىز تىلى	9·8	9·1	8·7	7·6
ھىندى تىلى	5·2	5·3	5·3	6·4
خەنزۇ تىلى پۈتۈكخوا سى	15·6	16·6	15·8	15·2
رۇس تىلى	5·5	5·6	6·0	4·9
ئىسپان تىلى	5·0	5·2	5·5	6·1

3.1- جەدۋەل

مەنبەسى: نىسبەت سانلىرى سېئاتىلغا تەسىس قىلىنغان ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتى پسىخولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى سىدنېي كۇلبېرت توپلىغان سانلىق مەلۇماتلاردىن ئېلىنغان. بۇ مەلۇماتلار 1 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس

سۆزلەيدىغان ھەرخىل تىللارنىڭ ئادەم سانى ۋە ھەر يىلى «دۇنيا يىلنامىسى ۋە پاكىتلىرى» (World Almanal and Book of Facts)دە ئېلان قىلىنغان دوكلاتلاردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىقىلغان. ئۇ تەخمىنىي «ئانا تىلى»دا سۆزلىگۈچىلەر ۋە «غەيرىي ئانا تىلى» سۆزلىگۈچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى — پۈتۈن مەملىكەتتىكى نوپۇسنىڭ ستاتىستىكىسى. نوپۇستىن ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى، سىمسىز ئالاقە ۋە تېلېۋىزىيە-رادىئو تەكشۈرۈشلىرى، نوپۇس ئېنىقلىق سانلىق مەلۇماتلىرى، ئىككىنچى قول تەتقىقات ۋە باشقا مەنبەلەر.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، دۇنيادىكى 92% ئادەمگە نىسبەتەن چەت ئەل تىلى ھېسابلىنىدىغان تىلنىڭ دۇنيا تىلى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، يەنە باشقا بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەگەر ئۇ ئوخشاشمىغان تىللار گۇرۇپپىسى ۋە ئادەملەر ئۆز ئارا ئالاقىلىشىدىغان ۋە دۇنيادا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىدىغان تىل بولغان ياكى تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا، دۇنيادىكى ئاساسلىق «تېخنىكا دائىرىلىك ئالاقىلىشىش تىلى» (Wider) (LWC Language of Commanicaton) بولغان تەقدىردىمۇ، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ[1]. ئۆز ئارا ئالاقىلىشىشقا موھتاج كىشىلەر ئالاقىلىشىش قورالى تېپىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مۇنەييەن ئەھۋالدا، ئۇلار ئالاھىدە تەربىيىلەنگەن كەسپىي خادىملارغا تايىنىدۇ، بۇلار ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىلنى راۋان ئىشلىتەلەيدۇ، يېزىق، ئېغىز تىلغا پىششىق. ئەمما، بۇنداق قىلىش بەك قولايسىز بولۇپ، ۋاقىت كۆپ كېتىدۇ، كۆپ بەدەل تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، پۈتۈن تارىختا توختىماي ئورتاق قوللىنىدىغان تىللار مەيدانغا كېلىپ تۇرغان. قەدىمكى زامانىدا ۋە ئوتتۇرا ئەسىردە لاتىن تىلى، غەربتە بىر نەچچە ئەسىر ئەتراپىدا فرانسۇز تىلى، ئافرىقىنىڭ نۇرغۇن رايونلىرىدا سۇاخىرى تىلى مەيدانغا كەلگەن. 20-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، پۈتۈن دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا ئىنگلىز تىلى مەيدانغا كەلدى. دىپلوماتلار، سودىگەرلەر، ئالىملار، ساياھەتچىلەر ۋە ئۇلارغا مۇلازىمەت قىلىدىغان يېمەك-ئىچمەك كەسپىدىكىلەر، ئۇچقۇچىلار، ھاۋا قاتناش قوراللىرىنى باشقۇرغۇچىلار بىر

ئۇنۇملۇك ئۆز ئارا ئالاقلىشىش ۋاستىسىگە موھتاج بولىدى. ھازىر بۇ ۋاستە ئاساسەن ئىنگلىز تىلى بولۇۋاتىدۇ.

بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، خۇددى مىلادىيە كالېندارى دۇنيانىڭ ۋاقىت ھېسابلاش ۋاستىسى، ئەرەب رەقىمى دۇنيانىڭ سان ھېسابلاش ۋاستىسى، شۇنداقلا دۇنيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىغا نىسبەتەن ئونلۇق ئۆلچەم دۇنيانىڭ ئۆلچەش ۋاستىسى بولغىنىدەك، ئىنگلىز تىلى دۇنيادا بىلىم ئالاقىسى ئېلىپ بېرىشتا تايىنىدىغان بىر ۋاستە. ئەمما، بۇ خىل شەكىلدە ئىنگلىز تىلى ئىشلىتىش، پەقەت ھەزارەتلەر ئارىسىدا بىلىم ئالماشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت. بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئۆز ئارا ئايرىلىپ تۇرغان مەدەنىيەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت. ئورتاق قوللىنىلىدىغان تىل، تىل پەرقلىرى ۋە مەدەنىيەت پەرقلىرىنى يوقىتىشتىكى ۋاستە بولماستىن بەلكى، ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ۋاستە. تىل ئالاقە قورالى، ھەرگىزمۇ سالاھىيەت ۋە ئىجتىمائىي توپلارنىڭ مەنبەسى ئەمەس. ياپونىيەنىڭ بانكىرلىرى ۋە ھىندۇنېزىيەنىڭ سودىگەرلىرى ئۆز ئارا ئىنگلىزچە سۆزلىشىدۇ، ئەمما بۇ ئۇلارنىڭ بىرمۇسۇلمانىڭ ئىنگلىزلىشىپ ياكى غەربلىشىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. نېمىسچە ۋە فرانسۇزچە سۆزلەيدىغان شۆبىتسارىيەلىكلەرنىڭ ئىنگلىزچە سۆزلىشىمۇ ھەرگىز ئۇلارنىڭ ئىنگلىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئىنگلىز تىلى بىر خىل قوشۇمچە دۆلەت تىلى بولۇپ ھىندىستاندا ساقلىنىپ قالدى، گەرچە نېھرۇ بۇنى بەك قوللاپ كەتمىسىمۇ، بۇ ھىندىستاندىكى ھىندى تىلىنى ئىشلەتمەيدىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىل مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىش قىزغىنلىقىنى، شۇنداقلا ھىندىستاننىڭ يەنىلا بىر كۆپ تىللىق جەمئىيەت بولۇش ژۆرۈلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. خۇددى مەشھۇر تىلشۇناسلار جوسىف فىشرمان كۆزەتكىنىدەك، ئەگەر مەلۇم بىر تىل بەلگىلىك بىر ئىرق-مىللەت گەۋدىسى، دىنى ياكى ئىدېئولوگىيە بىلەن بىرەدەك بولمىسا، ئۇنداقتا ئۇ ئورتاق تىل قىلىنىشى ياكى كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىشى مۇمكىن. ئىلگىرى ئىنگلىز تىلىنىڭ نۇرغۇن مۇشۇنداق

ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى. يېقىنقى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئىنگلىز تىلى «مىللەتسىزلەشتى» ياكى خۇددى ئىلگىرى ئاكادىران، ئارامى (قەدىمكى غەربىي ئاسىيادىكى ئورتاق تىللار ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) گرېك، لاتىن تىللىرىدەك ئىنتايىن تۆۋەن دەرىجىدە مىللەتلەشتى. «ئىنگلىز تىلىنىڭ بىر خىل ئارتۇقچە تىل بولۇشى ھەم ئۆتكەنكى چارەك ئەسىردە كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭ مەنبەسى بولغان ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىنى بىر ئېتنىك ئىدېئولوگىيە كونتېكىستىغا قويۇپ چوڭقۇر، كەڭ دائىرىلىك كۆزەتمىگەنلىكى، ئىنگلىز تىلىنىڭ تەلىيى»[12]. ئىنگلىز تىلىنىڭ مەرپەت ئالاقىلىرىدا قوللىنىلىشى مىللەتلەرنىڭ بۆلۈنۈۋاتقان ھەزارەت سالاھىيىتىنى ساقلاپ قېلىشىغا يارىدەم بەردى ھەمدە بۇ خىل سالاھىيەتنى ھەقىقەتەن كۆچەيتتى. دەل كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەزارىتىنى ساقلاپ قالماقچى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلار ئىنگلىز تىلىنى باشقا ھەزارەت كىشىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ.

3.2-جەدۋەل: خەنزۇ تىلى ۋە غەرب تىللىرى سۆزلەيدىغانلار

تىل	1958		1992	
	مەركۇر تىلنى سۆزلەيدىغانلار سانى	دۇنيا نوپۇسىدىكى نىسبىتى (1مىليون بىرلىك)	مەركۇر تىلنى سۆزلەيدىغانلار سانى	دۇنيا نوپۇسىدىكى نىسبىتى (1مىليون بىرلىك)
پۇتۇگالچا	444	15.6	907	15.2
گۇاڭدۇڭ تىلى	43	1.5	65	1.1
ۋۇ تىلى	39	1.4	64	1.1
مىن تىلى	36	1.3	50	0.8
كەجىيا تىلى	19	0.7	33	0.6
خەنزۇ تىلى	581	20.7	1119	18.8
ئىنگلىز تىلى	278	9.8	456	7.6
ئىسپان تىلى	142	5.0	362	6.1
پورتۇگال تىلى	74	2.6	177	3.0
نېمىس تىلى	120	4.2	119	2.0
فرانسۇز تىلى	70	2.5	123	2.1
غەرب تىللىرى	684	24.1	1237	20.8
دۇنيادىكى جەمئىي	2845	44.5	5979	39.4

مەنبەسى: ئاۋۋالقى جەدۋەلگە ئوخشاش

پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغانلار بارغانسېرى باشقا تىللارنى قوللىنىۋاتىدۇ. ئىنگلىز تىلى ئاللىقاچان يەرلىكسىزلەشتۈرۈلدى، ھەتتا ئۇ ئۆزىنى ئەنگلىيە ئىنگلىز تىلى ۋە ئامېرىكا ئىنگلىز تىلىدىن پەرقلەندۈرىدىغان يەرلىك تۈسلەرنى قوبۇل قىلدى. بۇ خىل ئەھۋال تولىمۇ ئېغىر بولۇپ كەتكەندە، خەنزۇ تىلىنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىدا سۆزلىشىدىغانلاردەك، ئىنگلىز تىللىقلارمۇ بىر-بىرىنى چۈشىنەلمەيدۇ. نېگىرىيىنىڭ ئىنگلىز تىلى، ھىندى ئىنگلىز تىلى ۋە باشقا شەكىلدىكى ئىنگلىز تىللىرى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھەزارەتلىرىگە قوشۇلۇپ كەتمەكتە. ھەتتا، شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، خۇددى رومان تىللىرى لاتىن تىلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەندەك، ئۇلار يەنە ھەم ئۆزگىچە، ھەم باغلىنىشلىق تىل بولۇشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ پەرقىنى ساقلايدۇ. ئەمما، ئىتالىيان، فرانسۇز، ئىسپان تىللىرى بۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ، بۇ تىللار ئىنگلىز تىلىدىن ئايرىلىپ چىققان تىللار يا جەمئىيەتتىكى ئاز بىر تۈركۈم كىشىلەر سۆزلەيدىغان تىل بولۇپ قالىدۇ ياكى ئاساسەن ئالاھىدە تىل گۇرۇپپىلىرى ئارىسىدىكى ئالاقىدە ئىشلىتىلىدۇ.

مانا بۇ جەريانلارنى ھىندىستاندىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، 1983-يىلى ھىندىستاندىكى 733 مىليون نوپۇس ئىچىدە 18 مىليون ئادەم ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيتتى. 1991-يىلى 867 مىليون ئادەم ئىچىدە بولسا 20 مىليون ئادەم ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغان بولدى. دېمەك، ھىندىستاندا ئىنگلىز تىلىنى سۆزلەيدىغانلارنىڭ نىسبىتى 2% - 4% ئەتراپىدا نىسپىي مۇقىملىقنى ساقلىدى[13]. دائىرىسى تولىمۇ كىچىك ۋە تار بولغان سەرخىللار قاتلىمىدىن باشقا يەردە ئىنگلىز تىلى، ھەتتا ئورتاق ئالاقە تىلىمۇ ئەمەس. يېڭى دېھلى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىككىنچى ئىنگلىز تىلى پروفېسسورى مۇنداق دېگەن: «ئاساسلىق ئەمەلىيەت شۇكى، بىر ئادەم كەشمىردىن تاكى كانياكوماركىنىڭ ئەڭ جەنۇبى چېتىغىچە سەپەر قىلسا، سەپەر جەريانىدىكى ئالاقىلىشىش قورالى ئىنگلىز تىلى ئەمەس، بەلكى مەلۇم بىر ھىندى تىلى». ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى ئىنگلىز تىلى ئۆزىگە يەنە

ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرمەكتە، ئۇ ھىندىلاشتۇرۇلماقتا ياكى شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خۇددى تارىختىكى سانسكرىت، پارس تىللىرىدەك، ئوخشاشمىغان يەرلىك تەلەپپۇزدىكى ھەرخىل ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىگۈچىلەر ئارىسىدىكى پەرقنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، ئىنگلىز تىلى بارغانسېرى يەرلىكلەشمەكتە[12].

تارىختا تىلنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى، دۇنيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەڭ كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان ئىنگلىز تىلى، خەنزۇ تىلى پۈتۈكخوا‌سى، ئىسپان تىلى، پارس، ئەرەب، رۇس تىللىرى ھەممىسى ئىمپېرىيە تىلى ياكى تارىختا شۇنداق ئىدى. بۇ ئىمپېرىيەلەر باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ تىلنى ئىشلىتىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلغان. كۆچ ئىشلىتىشتىكى ئۆزگىرىش تىل تەقسىماتىدىكى ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. پۈتۈن دۇنيادا «ئىككى ئەسىردىن بۇيان ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ مۇستەملىكە، سودا، سانائەت، ئىلىم-پەن ۋە مالىيە كۆچى، ئالىي مائارىپ، ھۆكۈمەت، سودا-تىجارەت، تېخنىكا قاتارلىق ساھەلەردە زور مىراسلارنى قالدۇردى»[13]. ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە ئۆز مۇستەملىكىلىرىدە ئۆز تىلىنى ئىشلىتىشتە چىڭ تۇردى. ئەمما، كۆپ سانداكى ئىلگىرىكى مۇستەملىكىلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆزىنىڭ يەرلىك تىلىنى ئىمپېرىيە تىلىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە تىرىشتى ھەم ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆچلەنگەن دەۋرلىرىدە رۇس تىلى پراگادىن خانويغىچە ئورتاق تىل ئىدى. روسىيەنىڭ كۆچمەنلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، رۇس تىلىنى ئىككىنچى تىل قىلىپ ئىشلەتكۈچىلەر ماس ھالەتتە ئازايدى. باشقا شەكىلدىكى ھەزارەت تەركىبلىرىدەك، كۆنسايىن كۆچىيىۋاتقان كۆچ خەلقنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ تىلىنى قوغداش قىزغىنلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ھەم باشقا كىشىلەرنىمۇ بۇ تىلنى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇردى. بېرلىن تېمى ئۆرۈلۈپ، كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان مەزگىلدە،

بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە يېڭى بىر غايەت زور مەخلۇققا ئوخشاپ قالدى. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر يۇزلىنىش شۇكى، ھېلىقى ئىنگلىز تىلىغا پىششىق گېرمانىيىلىكلەرمۇ خەلقئارالىق يىغىنلاردا نېمىس تىلىدا سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدى. ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى غەيرىي ياپونلارنىڭ ياپون تىلى ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنى قوزغىدى، جۈملىدىن ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىمۇ شۇنىڭدەك خەنزۇ تىلى قىزغىنلىقىنى قوزغىدى. خەنزۇ تىلى تېزلىكتە شياڭگاڭدا ئىنگلىز تىلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ئاساسلىق تىلغا ئايلانماقتا[19]. چەت ئەلدىكى جۈملىدىن ئامېرىكا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى رولىنى نەزەردە تۇتقاندا، خەنزۇ تىلى ئاللىقاچان بۇ رايونلاردىكى نۇرغۇن خەلقئارا سودىلاردىكى ئاساسلىق تىلغا ئايلانماقتا. غەربنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە بولغان كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، باشقا جەمئىيەتلەردە ئىنگلىز تىلى ۋە باشقا غەرب تىللىرىنى ئىشلىتىش، شۇنداقلا بۇ تىللار ئارقىلىق ھەر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە ئېلىپ بېرىش بارغانسېرى ئازىيىدۇ. ئەگەر كەلگۈسىدە جۈملىدىن غەربنىڭ ئورنىنى ئېلىپ دۇنياديكى ئۈستۈنلۈككە ئىگە مەدەنىيەتكە ئايلانغاندا، ئىنگلىز تىلى ئۆزىنىڭ ئورتاق تىللىق ئورنىنى خەنزۇ تىلىغا بوشتىپ بېرىدۇ.

سابىق مۇستەملىكىلەر مۇستەقىللىققا يۈزۈش قىلسا ھەم مۇستەقىل بولغاندا، يەرلىك تىلنى ئىشلىتىپ، ئىمپېرىيە تىلىنى بېسىش بولسا، مىللەتچى قەھرىمانلارنىڭ ئۆزىنى غەرب مۇستەملىكچىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ، ئۆز سالاھىيىتىنى بەلگىلەشتىكى بىر خىل شەكىل بولۇپ قالدۇ. ئەمما، مۇستەملىكىلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، بۇ جەمئىيەت سەرخىللىرى يەنە ئۆزىنى مۇشۇ جەمئىيەتتىكى ئاۋامدىن پەرقلەندۈرۈشكە موھتاج بولىدۇ. ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى ياكى باشقا غەرب تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇلار بۇنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ. نەتىجىدە، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ سەرخىللىرىنىڭ غەربلىكلەر بىلەن بولغان ئالاقە ئىقتىدارى ئۇلارنىڭ ئۆز خەلقى بىلەن بولغان ئالاقە

ئىقتىدارىنى بېسىپ چۈشىدۇ (بۇ خىل ۋەزىيەت 17- 18- ئەسىرلەردە غەرب دۆلەتلىرىدىكىدەك باشقا دۆلەتلەردىن كەلگەن ئاقسۆڭەكلەر فرانسۇز تىلىنى ئىشلىتىپ ئالاقە قىلىدىغان، ئەمما ئۆز تىلىنىڭ دېئالېكتلىرىنى سۆزلىيەلمەيدىغان ئەھۋالغا ئوخشاشمايدۇ). غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىدە ئىككى قاتلىمۇقارشى يۈزلىنىش مەيدانغا كەلمەكتە. بىر جەھەتتىن، ئىنگلىز تىلى ئالىي مەكتەپ ستۇدېنتلىرىنىڭ يەر شارى ئىقتىسادى ۋە بازىرىدىكى ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇلارنى قوراللاندۇرىدىغان ۋاستە بولماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي بېسىم يەرلىك تىلنى ئىشلىتىشنى ئومۇملاشتۇرماقتا. ئەرەب تىلى شىمالىي ئافرىقىدا فرانسۇز تىلىنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئوردۇ تىلى پاكىستاندا ئىنگلىز تىلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ھۆكۈمەت ۋە مائارىپ تىلى بولدى. يەرلىك تىلدىكى تارقىتىش ۋاستىلىرى ھىندىستاندا ئىنگلىز تىلدىكى تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى. 1948- يىلى ھىندىستان مائارىپ كومىتېتى بۇ تەرەققىياتنى پەرەز قىلىپ، شۇ چاغدىلا مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «ئىنگلىز تىلى ئىشلىتىش خەلقىنى ئاز ساندىكى ھۆكۈمرانلار ۋە كۆپ ساندىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈۋېتىدۇ، بىر مىللەت يەنە بىر مىللەتنىڭ تىلىنى سۆزلىيەلمەيدۇ ھەم چۈشىنەلمەيدۇ». 40 يىلدىن كېيىن ئىنگلىز تىلىنى سەرخىللار تىلى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش بۇ پەرەزنى ئىسپاتلىدى ھەم «قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ سايلاش ھوقۇقى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بىر دېموكراتىك تۈزۈمدە بىر تەتۈر ھادىسىنى، يەنى ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغان ھىندىستان ۋە سىياسىي ئېڭى بار ھىندىستانىنىڭ بارغانسېرى ئۆز سەنمىگە دەسسىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى». بۇ «ئىنگلىز تىلى بىلدىغان ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن ئىنگلىز تىلى بىلمەيدىغان، ئەمما سايلاش ھوقۇقى بار نەچچە مىليون ئاۋام ئارىسىدا جىددىي كەپىيات پەيدا قىلدى»[6]. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشىغا ھەمدە بۇ جەمئىيەتلەردىكى خەلقنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشلارغا كەڭ

دائىر بىدە قاتنىشىشىغا ئەگىشىپ، غەرب تىلىنى ئىشلىتىش تۆۋەنلەپ، يەرلىك تىللار تېخىمۇ مودا بولدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئەسلىدە بېسىلغان ھەم ئۇنتۇلغان تىللارنىڭ تارقىلىشى ۋە ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كۆپ ساندىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيىتىدىكى كىشىلەر ئەنئەنىۋى تىللارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور دەرىجىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئىستون، لاتۋى، لىتۋا، ئوكرائىن ، گرۇزىن ۋە ئەرمەن تىللىرى ھازىر ئۆزلىرى تەۋە مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ دۆلەت تىلى، مۇسۇلمانلار جۇمھۇرىيەتلىرىدىمۇ شۇنىڭدەك ئەھۋاللار مەيدانغا كەلدى. ئەزەربەيجانلار، قىرغىزلار، تۈركمەنلەر، ئۆزبېكلەرنىڭ يېزىقى رۇسلارنىڭ سىرىللىك (Cyrillic) يېزىقىدىن قېرىنداش تۈركمەنلەرنىڭ غەربچە يېزىق شەكلىگە ئۆزگەردى. پارسچە سۆزلەيدىغان تاجىكىستان، ئەرەبچە يېزىق ئۇسۇلىنى ئىشلەتتى. يەنە بىر تەرەپتە سېربلار ھازىر تىلىنى سېرب-كروئات تىلى ئەمەس، بەلكى سېرب تىلى دەپ ئاتايدۇ ھەم ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كاتولىك دۇشمىنى بولغان غەربنىڭ يېزىق شەكلىنى قېرىندىشى بولغان رۇسلارنىڭ سىرىللىك يېزىق شەكلىگە ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كرودىيىلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى كروئات تىلى دەپ ئاتىدى ھەم تىلىدىن تۈرك سۆزلۈكلىرى ۋە باشقا تىل سۆزلۈكلىرىنى چىقىرىپ تاشلىماقچى بولدى. بوسنىيىدە بولسا «ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بالقان دۆلەتلىرىدىكى 450 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن قېلىپ قالغان تىل چۆكۈندىلىرى» تەسىرىدىن «تۈرك، ئەرەب تىلى سۆزلۈكلىرى قايتىدىن ئىشلىتىلىشكە باشلىدى»[18]. تىل مەدەنىيەت سالاھىيتى ۋە مەدەنىيەت چېگرالىرى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاش ئۈچۈن قايتا قۇرۇلۇۋاتىدۇ. كۈچىنىڭ تارىلىشىغا ئەگىشىپ، يەرلىك تىل ئىشلىتىشتىن كېلىپ چىققان قالايمىقانچىلىقلارمۇ كېڭىيىدۇ.

دىن. بىر ھەمىياب دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىش ئېھتىماللىقى بىر ھەمىياب تىلنىڭ مەيدانغا كېلىش ئېھتىماللىقىدىن كۆچلۈك بولۇپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەر شارى خاراكتېرلىك دىنىي گۈللىنىش مەيدانغا كەلدى (مەزكۇر كىتاب 4- باب، ئاخىرقى پاراگرافقا قارالسۇن). بۇ گۈللىنىش دىنىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن دىنلار ئارىسىدىكى پەرق كېڭەيدى. دىنىي گۈللىنىش ئوخشاشمىغان دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ نوپۇسىدىكى زور ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى ناتايىن. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ھەققىدىكى سانلىق مەلۇمات تىل ئىشلەتكۈچىلەر ھەققىدىكى سانلىق مەلۇماتتىن بەك تولۇقسىز ھەم ئىشەنچسىز. 3.3- جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار بىر پارچە كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىۋاتقان ماتېرىيالدىن ئېلىنغان. بۇ ۋە بەزى باشقا سانلىق مەلۇماتلار پۈتۈن دۇنيادىكى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ سانىدا بۇ ئەسىردە ئۇنچە كەسكىن ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ماتېرىيالدا خاتىرىلەنگەن ئەڭ زور ئۆزگىرىش «دەھرىيلەر» ۋە «ئاتېئىزمچىلار»نىڭ نىسبىتى 1900-يىلدىكى 0.2% تىن 1980- يىلدىكى 20.9% كە كۆپەيگەنلىكى. شۇنىڭغا جەزم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ بەلكىم دىندىن ئايرىلىشتەك زور ئۆزگىرىشنى ۋە 1980- يىلدىكى دىنىي گۈللىنىشنىڭ كۈچ توپلاۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما دەھرىيلەرنىڭ 20.9% لىك كۆپىيىش نىسبىتى «جۇڭگودىكى خەلق ئىچىدىكى دىن»لارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئازىيىش سانىغا تەڭ كېلىپ قالىدۇ. كېيىنكىسى 1900-يىلدىكى 23.5% تىن 1980- يىلدىكى 4.5% كە چۈشۈپ قالغان. بۇ ئەھمىيەتتە باراۋەر ئېشىش ۋە تۆۋەنلەش بولۇپ، كوممۇنىزمنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن جۇڭگونىڭ زور مىقدارىدىكى مىللىي دىنلار ئېتىقادچىلىرىنىڭ قايتىدىن دەھرىيلەر دەپ ئايرىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئىككى ئاساسلىق ئېتىقاد ئۆزگەرتىش كۈچىگە ئىگە دىن — ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتىنىڭ بۇ 80 يىلدا كۆپەيگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. غەرب خرىستىئانلىرى 1960-يىلى دۇنيا نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن 26.9% نى ئىگىلەيتتى، 1980- يىلى 30% كە يەتتى. مۇسۇلمانلار تېخىمۇ تېز كۆپەيدى. 1900-يىلىدىكى 12.4% تىن 1980-يىلىدىكى 16.5% كە يەتتى ھەم يەنە بىر قىياستا 18% دەپ قارىلىدۇ. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 نەچچە يىلىدا ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ مۇرتىلىرى ئافرىقىدا زور دەرىجىدە كۆپەيدى. كورىيەدىمۇ كىشىلەرنىڭ خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلىشىدەك زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. تېزلىكتە زامانىۋىلىشىۋاتقان جەمئىيەتلەردە ئەگەر ئەنئەنىۋى دىنلار زامانىۋىلىشىش ئېھتىياجىغا ماسلىشالمىسا، ئىسلام ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ تارقىلىش كۈچى تېخىمۇ زور بولىدۇ. بۇ جەمئىيەتلەردە غەرب ھەزرىتىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك رولچىلىرى يېڭى كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلار، بۇرچ تۈيغۇسى كۈچلۈك دېموكراتچىلار ياكى كۆپ دۆلەت شىركەتلىرىدىكى مەمۇرىي خادىملار ئەمەس، بەلكى خرىستىئان دىنىنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى بولىدۇ ھەم داۋاملىق شۇنداق بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. مەيلى ئادام سمىت ياكى توماس جېففېرسون بولسۇن، ھېچقايسىسى شەھەر كۆچمەنلىرى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پسىخىكىلىق، ھېسسىي، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. گەرچە ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ خرىستىئان دىنىمۇ قاندۇرالماسلىقى مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ پۈرسىتى يەنىلا باشقىلىرىدىن ياخشىراق.

يېراقتىراق نەزەر سالغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام (ئىسلام دىنىنى كۆزدە تۇتماقچى — ت) ئۇتۇپ چىقىدۇ. خرىستىئان دىنى ئاساسەن تەشۋىقات بىلەن كىشىلەرنى بەيئەت قىلدۇرۇپ ئۆز ئېتىقادچىلىرىنىڭ سانىنى ئاۋۇتىدۇ، ئەمما ئىسلام دىنى بولسا ھەم يۇقىرىقىدەك يول بىلەن، ھەم نوپۇس كۆپىيىش شەكلى بىلەن ئۆز

ئېتىقادچىلىرىنىڭ سانىنى ئاۋۇتىدۇ. 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدا خرىستىئانلارنىڭ دۇنيا نوپۇسىدىكى ئىگىلەيدىغان نىسبىتى، تەخمىنەن 30% كە يەتكەندىن كېيىن تۇراقلاشتى. ھازىر تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 2025- يىلىغا بارغاندا دۇنيا نوپۇسىنىڭ 25% نى ئىگىلىشى مۇمكىن. مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى ئىزچىل يۇقىرى نىسبەتتە كۆپەيگەچكە، (5-بابقا قاراڭ) مۇسۇلمانلارنىڭ نىسبىتى سىجىل ئاشىدۇ. ئەسىر ھارپىسىدا بەلكىم 20% كە يېتىشى، 2025- يىلى دۇنيا نوپۇسىنىڭ 30% نى ئىگىلىشى مۇمكىن[19].

3.3- جەدۋەل. ئاساسلىق دىنلارنىڭ دۇنيا نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى

دىن / يىل	1900	1970	1980	1985(تەخمىنىي)	2000(تەخمىنىي)
ئىسلام دىنى	12.4	15.3	16.5	17.1	19.2
خرىستىئان دىنى	26.9	30.6	30.0	29.7	29.9
پراۋوسلاۋىيە دىنى	7.5	3.1	2.8	2.7	2.4
دەھرىيلەر	0.2	15.0	16.5	16.9	17.1
ھىندى دىنى	12.5	12.8	13.3	13.5	13.7
بۇددا دىنى	7.8	6.4	6.3	6.2	5.7
جۇڭگو خەلق دىنلىرى	23.5	5.9	4.5	3.9	2.5
ئاتېئىزمچىلار	0.0	4.6	4.5	4.4	4.2
قەبىلە دىنلىرى	6.6	2.4	2.1	1.9	1.6

مەنبەسى: داۋىد باربېرىت تەھرىرلىگەن «دۇنيا خرىستىئان دىنى ئېنسىكلوپېدىيىسى: مىلادىيە 1900 — 2000- يىلىغىچە بولغان ھازىرقى زاماندىكى ئاساسلىق دىنلارنىڭ سىلىشتۇرما تەتقىقاتى» دىن ئېلىندى. (ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1982- يىلى نەشرى)

ھەممىباب مەدەنىيەت: كېلىپ چىقىش مەنبەسى

ھەممىباب مەدەنىيەت دېگەن ئۇقۇم غەربنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچە مەھسۇلى. 19- ئەسىردە «ئاق تەنلىكلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى» ئىدىيىسى غەربنىڭ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىگە بولغان سىياسىي،

ئىقتىسادىي ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىشىنى ئاقلاشنىڭ ۋاستىسى بولغانىدى. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەممىباب مەدەنىيەت ئۇقۇمى غەربنىڭ باشقا جەمئىيەتلەردىكى ھەرقايسى ھۆكۈمرانلىقىنى ۋە ئۇ جەمئىيەتلەرنىڭ غەربنىڭ تۇزۇلمە ۋە ئەمەلىيەتىدىن ئۆرنەك ئېلىشىنى ئاقلاشنىڭ ۋاستىسىگە ئايلانىدى. ھەممىباچىلىق غەربنىڭ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىگە تاقابىل تۇرۇشتىكى ئىدىئولوگىيە قۇرالى. يەككە مەدەنىيەت ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ ئەسەبىي قوللىغۇچىلىرى ئىچىدە خۇددى بەيئەت قىلغۇچى ۋە قىرغاقتا قالغۇچىلاردا كۆرۈلگەن ئەھۋالدىكىدەك، غەربتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان زىيالىيلار بار. مەسىلەن، نايپول، فۇئاد ئاجامىلارغا نىسبەتەن ھەممىباب مەدەنىيەت ئۇقۇمى «مەن كىم؟» دېگەن مەسىلىگە كىشىنى ناھايىتى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە جاۋاب بەردى. ئەمما، «ئاق تەنلىك زەڭگى» دېگەن ئىبارە ئەرەب زىيالىيلىرىنىڭ بۇ كۆچمەنلىرىنى ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان ئىبارىسى ئىدى[20]. ھەممىباب مەدەنىيەت ئىدىيىسى باشقا مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ئاساسەن قوللاشقا ئېرىشەلمىدى. غەيرىي غەرب، غەرب ھەممىباب دەپ قارايدىغان نەرسىنى غەربنىڭ دەپ قارىدى. غەربلىكلەر پۈتۈن يەر شارىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشنىڭ پايدىلىق ئالامەتلىرى دەپ جاكارلىغان تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ كېڭىيىشى دېگەندەك ئالامەتلەرنى غەيرىي غەربلىكلەر غەربنىڭ قەبىھ جاھانگىرلىكى دەپ جاكارلىدى. غەيرىي غەربلىكلەر غەربنىڭ دۇنيانى يەككە دەيدىغان قارىشىدىن تەھدىت ھېس قىلىدۇ.

ھەممىباب مەدەنىيەتنىڭ نېمە ئۈچۈن پەيدا بولۇپ قالىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان ئۈچ خىل قاراش بار. ھەممىباب مەدەنىيەت مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ دەيدىغان ھۆكۈم بۇ ئۈچ قاراشتىن بىرىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان. بىرىنچى، بىرىنچى بابتا بايان قىلىپ ئۆتكەن سوۋېت كومموزمنىڭ غولىشى تارىخىنىڭ تۈگىگەنلىكىدىن ۋە ئەركىن دېموكراتىيىنىڭ پۈتۈن دۇنيادىكى ئومۇميۈزلۈك غەلىبىسىدىن دېرەك بېرىدۇ. دەيدىغان قاراش. بۇ قاراشنىڭ خاتا

يېرى شۇكى، ئۇ پەقەت بىرلا تاللاش مەۋجۇت دەپ قارايدۇ. ئۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى كۆزىتىش نۇقتىسى ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، كوممۇنىزمنىڭ بىردىنبىر ۋارىسى ئىركىن دېموكراتىيە، ئالدىنقىسىنىڭ ھالاكىتى كېيىنكىسىنىڭ ئومۇملىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمما، ھازىر ھەرخىل شەكىلدىكى مۇستەبىتلىك، مىللەتچىلىك، گۇرۇھۋازلىق ۋە بازار كوممۇنىزمى (جۇڭگودىكىدەك) مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇلار ھېلىھەم دۇنيادا ئوبدان ياشاۋاتىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، نۇرغۇن ئەلمانىيىچە (دىندىن خالىي) ئىدىئولوگىيىلەرلەرنىڭ سىرتىدا يەنە نۇرغۇن دىنىي تاللاش ئىمكانىيەتلىرى مەۋجۇت. ھازىرقى زامان دۇنياسىدا ئېھتىمال دىن كىشىلەرنى ھەربىرىكەتلەندۈرىدىغان ئاساسلىق، بىردىنبىر كۈچ بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندىكىدەك قاراش تولىمۇ تەمانناالقىنىڭ ئىپادىسى: «سوۋېت ئىتتىپاقى غۇلىدى، شۇنىڭ بىلەن غەرب مەڭگۈلۈك غەلىبىگە ئېرىشتى، ئەمدى مۇسۇلمانلار، جۇڭگولۇقلار، ھىندىلار ۋە باشقىلار غەربنىڭ لىبېرالىزمىنى (ئەركىنچىلىك) دەرھال قوبۇل قىلىدۇ». سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئىنسانلارنى بۆلۈۋېتىشى ئاخىرلاشتى، ئەمما ئىرق، مىللەت، دىن، ھەزارەت توقۇنۇشلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۆلۈنۈش يەنىلا مەۋجۇت، يەنە كېلىپ تېخىمۇ كۆپ توقۇنۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ.

ئىككىنچى قاراش، مىللەتلەرنىڭ بىر-بىرىگە بولغان ئۆز ئارا رولىنىڭ (ئادەتتە سودا، مەبلەغ سېلىش، سايياھەت، تارقىتىش ۋاستىلىرى، ئېلېكترونلۇق خەۋەرلىشىشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچىيىشى دۇنياۋى ئورتاق ھەزارەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ؛ قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەقىقەتەن مەبلەغ، خادىم، تاۋار، بىلىم، ئىدىيە ۋە ئوبرازلارنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا ئېقىشىشىنى ئەرزانلاشتۇردى ۋە قولايلاشتۇردى؛ شۇبھىسىزكى، يۇقىرىقى خەلقئارالىق ئالاقىلەر ھەقىقەتەن كۆچەيدى؛ ئەمما بۇ خىل ئېقىشىشنىڭ كۆچىيىشى قانداق تەسىرلەرنى پەيدا

قىلىدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە نىسبەتەن نۇرغۇن گۇمانىي كۆز قاراشلار مەۋجۇت.

سودا ھەقىقەتەن توقۇنۇشنى كۈچەيتىپ، ئازايتالامدۇ؟ سودىنىڭ مىللىي دۆلەتلەر ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى ئازايتىش ھەققىدىكى قاراشلار تېخى ئىسپاتلانغىنى يوق. ئەكسىچە، بۇنىڭغا قارشى نۇرغۇن ئىسپاتلار بار. 20- ئەسىرنىڭ 60— 70- يىللىرىدا خەلقئارا سودا زور دەرىجىدە كېڭەيدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى. ئەمما، 1913- يىلى خەلقئارا سودا رېكورت بۇزىدىغان سەۋىيىگە يەتكەن، ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە يىلدا مىللىي دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا قىرغىنچىلىقى مىسلىسىز كۆلەمدە بولدى[21]. شۇنداق يۇقىرى ھالەتتىكى خەلقئارا سودا ئۇرۇشنى توسالمىغان يەردە، قانداق ھالەت توسالايدۇ؟ بۇ ئىسپات سودا تىنچ لىبېرالىزم ۋە خەلقئارالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ، دەيدىغان قاراشنى قوللىيالمايدۇ. 90- يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان مۇلاھىزىلەر بۇ قاراشلارغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شۇبھە پەيدا قىلدى. بىر تۈرلۈك تەتقىقات خۇلاسىلەپ مۇنداق دەيدۇ: «خەلقئارا سىياسىيغا نىسبەتەن، سودىنىڭ ئېشىشى زور بىر پارچىلاش كۈچى بولالايدۇ...»، «خەلقئارا تۈزۈمدە كۇنسايىن ئېشىۋاتقان سودا خەلقئارا جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتەلىشى ياكى خەلقئارا مۇقىملىقنى ئىلگىرى سۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس»[22]. يەنە بىر تۈرلۈك تەتقىقات دەللىلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە بىر-بىرىگە تايىنىشى تىنچلىقنى مەيدانغا كەلتۈرۈشمۇ، ئۇرۇشنى مەيدانغا كەلتۈرۈشمۇ مۇمكىن، بۇ كەلگۈسى سودىغا بولغان تەقەززالىققا باغلىق». ئىقتىسادىنىڭ ئۆز ئارا تايىنىشى پەقەت «ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۈمىد قىلغان يۇقىرى دەرىجىدىكى سودا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدىغان يېقىن كەلگۈسىدىمۇ داۋاملىشالىسا»، ئاندىن تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەگەر ھەر قايسى دۆلەتلەر كۆتكەن

يۇقىرى دەرىجىدىكى ئۆز ئارا تايىنىش داۋاملاشمىسا، ئۇرۇش پارتلىشى مۇمكىن[23].

سودا ۋە خەۋەرلىشىشنىڭ تىنچلىق ۋە سالاھىيەت تۈيغۇسىنى مەيدانغا كەلتۈرەلمەسلىكى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بايقىغانلىرى بىلەن بىردەك. ئىجتىمائىي پسىخولوگىيىدە پەرق نەزەرىيىسى مۇنداق قارايدۇ: «كىشىلەر بەلگىلىك بىر ئارقا كۆرۈنۈشكە ئاساسەن ئۆزىگە باشقىلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان مەلۇم نەرسە ئارقىلىق تەبىر بېرىدۇ (سالاھىيىتىنى بېكىتىدۇ ـــ ت). «بىر ئادەم ئۆزىدىكى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەرگە، بولۇپمۇ ئۆزى تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى ئادەملەرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن ئۆزىنى تونۇيدۇ. 12 نەپەر ئايال بار بىر شىركەتتە بىر ئايال پسىخولوگ ئۆزىنى پسىخولوگ دەپ قارايدۇ، يەنە 12 نەپەر ئەر پسىخولوگنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنى ئايال دەپ قارايدۇ»[24]. كىشىلەر ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى باشقىلار بىلەن بولغان پەرقى ئارقىلىق بېكىتىدۇ. خەۋەرلىشىش، سودا، سايياھەتنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى تەسىرلىشىش كېڭەيدى ۋە كىشىلەر بارغانسېرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە ئالاھىدە قارايدىغان بولدى. ئۆز ئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان ئىككى ياۋروپالىقنىڭ بىرى گېرمانىيەلىك، بىرى فرانسىيەلىك بولسا، ئۇلار بىر-بىرىنى گېرمانىيەلىك ۋە فرانسىيەلىك دەپ قارايدۇ. ئەمما، بىر گېرمانىيەلىك ۋە بىر فرانسىيەلىك بىر مەسىرلىق ۋە بىر سەئۇدىلىق ئەرەب بىلەن بېرىش-كېلىش قىلغانداء، بىر-بىرىنى ياۋروپالىق ۋە ئەرەب دەپ قارايدۇ. فرانسىيەگە كۆچۈپ كەلگەن شىمالىي ئافرىقا كۆچمەنلىرى فرانسىيەلىكلەر ئارىسىدا دۈشمەنلىك كەيپىياتى قوزغاپ قويۇۋاتىدۇ. ئەمما كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان پولشالىقلار كۈنسايىن قوبۇل قىلىنىۋاتىدۇ. كانادا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئامېرىكىغا سالغان مەبلىغى ياپونىيىنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ئەمما ئامېرىكىنىڭ ياپونىيىگە بولغان نارازىلىقى ئالدىنقى دۆلەتلەرگە بولغان نارازىلىقلىرىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. خۇددى رونالد خاروۋىتىز

كۆرسەتكىنىدەك: «بىر ئىنبو نېگىرنىينىڭ شەرقىي رايونىدا ئۇۋىرى ئىنبوسى ياكى ئونىتشا ئىنبوسى، لاگوستا بولسا پەقەتلا بىر ئىنبو، لوندونىدا ئۇ بىر نېگىرنىيەلىك، نيويوركتا بولسا بىر ئافرىقىلىق»[23]. پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، يەر شارلىشىش نەزەرىيىسىمۇ شۇنداقراق بىر خۇلاسە چىقاردى: «بىر كۇنسايىن يەر شارلىشۇاتقان دۇنيادا (بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ـــ تارىختا ئەۋلادىن بولۇپ باقمىغان مەدەنىيەت، جەمئىيەت ۋە باشقا ئەندىزىلەرنىڭ ئۆز ئارا تاينىنىشى، شۇنداقلا بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بۇ ئەندىزىلەرگە بولغان كەڭ دائىرىلىك تونۇش) مەدەنىيەت، جەمئىيەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزلۇك ئېڭى كۈچەيدى». دىنىنىڭ يەرشارى خاراكتېرلىك گۈللىنىشى، «خۇداغا قايتىش»لار كىشىلەرنىڭ دۇنيانى «يەككە سورۇن» دەيدىغان قاراشلىرىغا قايتۇرۇلغان جاۋاب بولۇپ قالدى[24].

غەرب ۋە زامانىۋىلىشىش

ھەممىباب مەدەنىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىغا ئېلىپ بېرىلغان ئۇچىنچى خىل ئاقلاش ھەم ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان يەكۇن، ھەم 18- ئەسىردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان كەڭ دائىرىلىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى دەپ قارىلىدۇ. زامانىۋىلىشىش سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش، ساۋاتلىقلار نىسبىتى، مائارىپ سەۋىيىسى، بایاشاتلىق دەرىجىسى، ئىجتىمائىي سەپەرۋەرلىك دەرىجىسى، تېخنىمۇ مۇرەككەپ، كۆپ خىللاشقان كەسىپ قۇرۇلمىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ 18- ئەسىردىكى ئىلىم-پەن، قۇرۇلۇش بىلىملىرىنىڭ شىددەتلىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. بۇ تەرەققىيات ئىنسانلارنى ئۆز مۇھىتىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كونترول قىلىش ۋە پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇردى. زامانىۋىلىشىش بىر ئىنقىلاب جەريانى. پەقەت ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتكە ئۆتۈش جەريانىنىلا ئۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ ئۆزى

مىلادىيەدىن 5000 يىللار ئاۋۋال دەجلە-فۇرات، نىل، ھىندى دەريا ۋادىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن[27]. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئادەملەرنىڭ پوزىتسىيىسى، قىممىتى، بىلىمى، مەدەنىيىتى ئەنئەنۋى جەمئىيەتلەردىكى كىشىلەرنىڭكىگە زور دەرىجىدە ئوخشاشمايدۇ. بىرىنچى بولۇپ زامانۇيلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان غەرب مەدەنىيىتى ئاۋۋال زامانۇيلاشقان ھەزارەتكە ئېرىشتى. يۇقىرىقى بايانلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، باشقا جەمئىيەتلەر يۇقىرىقىغا ئوخشىشىدىغان مائارىپ، خىزمەت، بايلىق، سىنىپ قۇرۇلمىلىرىنىڭ قېلىپىغا ئىگە بولغاندا، بۇ ھازىرقى زامان غەرب مەدەنىيىتى دۇنيانىڭ ھەممىباب مەدەنىيىتىگە ئايلىنىدۇ.

شۇبھىسىزكى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى بىلەن ئەنئەنۋى مەدەنىيەت ئارىسىدا زور پەرق بار. ئەمما، بۇ زامانۇى ھەزارەتكە ئىگە جەمئىيەتلەر ئەنئەنۋى مەدەنىيەتكە ئىگە جەمئىيەتلەرگە قارىغاندا بىر-بىرىگە بەكرەك ئوخشىشىدۇ، دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. روشەنكى، بەزى ئىنتايىن زامانۇيلاشقان ھەم بەزى ئىنتايىن ئەنئەنۋى جەمئىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيانى يەنە بىر زامانۇيلىق دەرىجىسى ئاساسەن ئوخشاش يۇكسەك ھالەتتىكى جەمئىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنياغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار خۇسۇسىيەتداش ئەمەس. ئۇنداقتا ئەنئەنۋى جەمئىيەتلەرنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيا قانداق بولىدۇ؟ بۇنداق دۇنيا نەچچە يۈز يىل ئاۋۋال مەۋجۇت ئىدى. ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتداشلىقى ئومۇمىيۈزلۈك زامانۇيلىققا ئىگە كەلگۈسى دۇنيادىن تۆۋەنرەك بولارمىدى؟ ئېھتىمال، ئۇنداق بولمىسا كېرەك. برودېل مۇنداق قارايدۇ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو بىلەن ۋالۇئىس سۇلالىسى دەۋرىدىكى فرانسىيە ماۋزېدۇڭ دەۋرىدىكى جۇڭگو بىلەن 5- جۇمھۇرىيەت دەۋرىدىكى فرانسىيىگە قارىغاندا، بەكرەك ئوخشىشىدۇ»[28].

ئەمما ھازىرقى زامان جەمئىيەتلىرى مۇنۇ ئىككى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئەنئەنۋى جەمئىيەتلەرگە قارىغاندا بىر-بىرىگە بەكرەك ئوخشىشى مۇمكىن: بىرىنچى، ھازىرقى زامان جەمئىيەتلىرىنىڭ ئۆز

ئارا رولىنىڭ كۆچىيىشىمۇ گەرچە بىر ئورتاق ھەزارەت يارىتالمىسىمۇ، ئەما ئۇ ھەقىقەتەن تېخنىكا، كەشپىيات ئەھمىيەتنىڭ بىر جەھەتىيەتتىن بىر جەھەتىيەتكە يۆتكىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭ سۈرئىتى، دەرىجىسىنى ئەنئەنىۋى دۇنيادا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. ئىككىنچى، ئەنئەنىۋى جەمئىيەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ، زامانىۋى جەمئىيەتلەر بولسا، سانائەتنى ئاساس قىلىدۇ، بۇ سانائەت قول سانائەتتىن ئەنئەنىۋى سانائەتكە ھەم بۇنىڭدىن بىلىنى ئاساس قىلغان سانائەتكە يۆتكەلگەن سانائەت بولۇشى مۇمكىن. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەندىزىسى ۋە ئۇنىڭغا ماسلاشقان جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، سانائەت ئەندىزىسىگە قارىغاندا، تەبىئىي مۇھىتقا بەكرەك تايىنىدۇ. ئۇلار توپراق، كىلىمات قاتارلىق سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئوخشاشمىغان شەكىلدىكى يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈلمىرى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ھۆكۈمەتلەر شەكىللىنىشى مۇمكىن. ۋىتفوگىلنىڭ سۇ ئىنشائاتى مەدەنىيىتى قارىشى مەيلى قانچىلىك ماختاشقا سازاۋەر بولسۇن، ھەقىقەتەنمۇ كەڭ كۆلەملىك سۇغىرىش سىستېمىسىغا تايانغان يېزا ئىگىلىك ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن بيۇروكراتىك سىياسىي نوپۇزنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. بۇنى باشقىچە چۈشەندۈرۈش ھەقىقەتەن قىيىن. مۇنبەت تۇپراق ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق ھاۋا كىلىماتى زور كۆلەمدىكى تېرىقچىلىقنى ھەم بۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشى مۇمكىن. بۇ جەمئىيەت ئاز ساندىكى باي پومېشچىكلار سىنىپى ۋە تېرىقچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار، قۇللار ۋە يانچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كەڭ كۆلەمدىكى يېزا ئىگىلىكىگە پايدىسىز شارائىتلار مۇستەقىل دېچقانچىلىق مەيدانلىرىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى مۇمكىن. قىسقىسى، يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدە يەر ئەھۋالى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى يارىتقان. ئەكسىچە، سانائەت جەمئىيىتى يەرلىك تەبىئىي شارائىتقا ئانچە بەك

تاپىنىپ كەتمەيدۇ. سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ پەرقى جۇغراپىيىۋى پەرقتىن ئەمەس، ھەزارەت ۋە جەمئىيەت تەشكىلاتلىرىنىڭ پەرقىدىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن، شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى: ئالدىنقىسى بولسا ئوخشىشىپ كېتەلەيدۇ، كېيىنكىسى بولسا مۇمكىن ئەمەس.

ھازىرقى زامان جەمئىيەتلىرى شۇڭا نۇرغۇن ئورتاقلىقلارغا ئىگە، ئەمما ئۇلار مۇقەررەر ھالدا خۇسۇسىيەتداش بولۇپ كېتەمدۇ؟ ئۇلار چوقۇم شۇنداق بولىدۇ دەيدىغان قاراش تۆۋەندىكى نۇقتىنىزەر ئۈستىگە قۇرۇلغان: زامانىۋى جەمئىيەتلەر چوقۇم مەلۇم بىر يەككە تىپقا يېقىن، يەنى غەرب تىپى. زامانىۋى مەدەنىيەت بولسا غەرب مەدەنىيىتى. غەرب مەدەنىيىتى دېمەك زامانىۋى مەدەنىيەت. ئەمما، بۇ خىل ئوخشاشلىق پۈتۈنلەي ساختا. غەرب مەدەنىيىتى 8-، 9-ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن، ئۇنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى كېيىنكى ئەسىرلەردە تەرەققىي قىلغان. ئۇ 17- ۋە 18- ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاندىن زامانىۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. غەرب زامانىۋىلىشىشتىن ئىلگىرى، يەنىلا غەرب ئىدى، غەربنى باشقا مەدەنىيەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغان ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلەر غەربتە زامانىۋىلىشىش ئىشقا ئېشىشتىن ئىلگىرىلا شەكىللىنىپ بولغان.

زامانىۋىلىشىشتىن ئاۋۋالقى نەچچە يۈز يىل ئىچىدىكى، غەرب جەمئىيىتىنىڭ بۇ ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟ ئالىملار بۇ ھەقتە ھەرخىل جاۋابلارنى بېرىشتى. بۇ جاۋابلار يەنى ئىنچىكە تەپسىلاتلاردا پەرقلىنىدۇ، ئەمما غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى بولغان تۈزۈلمە، ئەمەلىيەت، ئېتىقاد جەھەتلەردە پىكىر بىردەك. ئۇلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[29]:

كلاسسىك مىراسلار. ئۇچىنچى ئەۋلاد مەدەنىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن غەرب ئىلگىرىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ دىققەتكە سازاۋەرى كلاسسىك مەدەنىيەت غەرب كلاسسىك مەدەنىيەتتىن

نۇرغۇن مراسلارنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇلار يۇنان پەلسەپىسى ۋە ئەقىلچىلىك، رۇم قانۇنى، لاتىن تىلى، خرىستىئان دىنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسلام ۋە پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىمۇ كلاسسىك مەدەنىيەتتىن بەزى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلغان، ئەمما ھەر قانداق جەھەتتە غەربكە يەتمەيدۇ.

كاتولىك دىنى ۋە پروتېستانت دىنى. غەربنىڭ خرىستىئان دىنى ئاۋۋال كاتولىكزم، ئاندىن پروتېستانتىزم بولۇپ، بۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىردىنبىر ئەكۇ مۇھىم تارىخىي ئالاھىدىلىكى. ھەقىقەتەن ئۇ مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدىكى كۆپ قىسىم ۋاقىتلىدا كىشىلەر ھازىر غەرب مەدەنىيىتى دەپ قاراۋاتقان نەرسىنى غەرب خرىستىئان دۇنياسى دەپ ئاتىغان. غەربتە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر نىڭ پىشىپ يېتىلگەن ئىجتىمائىي تۇپ ئېڭى بار. بۇ ئۇلارنى مۇرلار، تۇركلەر، ۋىزانتىيىلىكلەر ۋە باشقا مىللەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. خۇدا ۋە ئالتۇن ئۇچۇن غەربلىكلەر 16- ئەسىردە ئىستېلانى باشلىدى. دىنىي ئىسلاھات، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرۇش ھەم غەرب خرىستىئان دۇنياسىنىڭ شىمالىدىكى پروتېستانت دىنى ۋە جەنۇبتىكى كاتولىك دىنى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى غەرب تارىخىنىڭ يەنە بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى. بۇ پراۋوسلاۋىيە دىنىدىنمۇ مەۋجۇت ئەمەس، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىنمۇ زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

ياۋروپادىكى تىللار. تىل دىندىنلا قالسا بىر ھەزارەتكە تەۋە خەلقنى يەنە بىر ھەزارەتكە ۋە خەلقتىن پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىل. غەرب ئۆزىدە تىلنىڭ كۆپ خىللىقى جەھەتتە باشقا كۆپسۈنچە مەدەنىيەتلەرگە ئوخشاشمايدۇ. ياپون تىلى، ھىندى تىلى، خەنزۇ ئورتاق دېئالېكتى، ھەتتا ئەرەب تىللىرى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ يادرولۇق تىلى ھېسابلىنىدۇ. غەرب لاتىن تىلىغا ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەرخىل مىللەتلەر ۋە شۇلارغا ئەگەشكەن تىللار مەيدانغا كەلدى. بۇ تىللار رۇم تىللىرى سىستېمىسى ۋە ئارىيان تىللىرى سىستېمىسىغا

ئايرىلدى. 16- ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ تىللارنىڭ بۈگۈنكى زامانىدىكى شەكىللىرى ئاساسەن شەكىللىنىپ بولدى.

مەنىۋى نوپۇز ۋە ئەلمانىيە (دىندىن خالىي) نوپۇزنىڭ ئايرىلىشى. پۈتكۈل غەرب تارىخىدا ئاۋۋال بىرلا دىنىي جەمئىيەت، ئۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن دىنىي جەمئىيەتلەر دۆلەت بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولغان. خۇدا ۋە پادىشاھ، دىنىي جەمئىيەت ۋە دۆلەت، مەنىۋى نوپۇز ۋە ئەلمانىيچە نوپۇز غەرب ھەزارىتىدە ئەزەلدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوش مەنبە بولۇپ كەلگەن. غەرب مەدەنىيىتىدىن باشقا، پەقەت ھىندى مەدەنىيىتىدىلا دىن ۋە سىياسىي روشەن ئايرىلغان. ئىسلام دىنىدا خۇدا دېمەك ـــ پادىشاھ دېمەكتۇر. جۇڭگو، ياپونىيەدە پادىشاھ دېمەك خۇدا دېمەكتۇر. پراۋوسلاۋىيە دىنىدا بولسا، خۇدا پادىشاھنىڭ كېچىك ھەمراھى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سەۋۋولى بولغان دىن ۋە دۆلەتنىڭ ئايرىلىشى ۋە قايتا-قايتا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلار باشقا مەدەنىيەتلەردە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ خىل نوپۇزنىڭ بۆلۈنۈشى غەربتە ئەركىنلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئىنتايىن پايدىلىق.

قانۇن-تۈزۈم. قانۇن تۈزۈم بىر مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ يادروسى دەيدىغان ئۇقۇم رۇمدىن مىراس قالغان. ئۇتتۇرا ئەسىردىكى مۇتەپەككۇرلار پادىشاھلار ئۆز ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشتە ئاساسلىنىدىغان تەبىئىي قانۇن ئىدىيىسىنى تەپسىلىي شەرھلىگەن. ئومۇمىي قانۇن ئەنئەنىسى بولسا ئەنگلىيىدە تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. 16- ۋە 17-ئەسىرلەردىكى مۇتلەقچىلىك مەزگىلىدە قانۇن-تۈزۈمگە ئەمەلىيەتتە ئانچە رىئايە قىلىنمىغان. ئەمما، ئىنسانلارنىڭ ھوقۇقى مەلۇم تاشقى كۈچلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىشى كېرەك دەيدىغان ئىدىيە يەنىلا داۋاملىشىپ كەلگەن. لاتىنچە مەشھۇر ھېكمەت «Non sub homine sed sub Deo et lege»نىڭ مەنىسى دەل شۇ. قانۇن-تۈزۈم ئەنئەنىسى ئاساسىي قانۇن ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشقا ئاساس سېلىپ بەردى، بۇ يەنە مۇلۇك ھوقۇقى دىكتاتورا ھوقۇقىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلىنىشىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باشقا كۆپ ساندىكى مەدەنىيەتلەردە قانۇن-تۈزۈم ئىدىيە ۋە ھەرىكەتكە تەسىر كۆرسىتىش جەھەتتە مۇھىم ئامىل ھېسابلانمايدۇ.

ئىجتىمائىي كۆپ مەنبەچىلىك. تارىختا غەرب جەمئىيىتى ئىزچىل ھالدا يۇقىرى دەرىجىدە كۆپ مەنبەلىك بولۇپ كەلگەن. دېتچ دىققەت قىلغاندەك، غەربنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بولسا «نىكاھ ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۈستىگە قۇرۇلمىغان كۆپ خىل ئۆز ئۆزىگە خوجا گۇرۇھلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە داۋاملىشىشى»دىن ئىبارەت[30]. 6-ۋە 7- ئەسىرلەردىن باشلاپ، بۇ گۇرۇھلار باشتا مونастىر، مونахлар ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، كېيىن ياۋروپا ۋە باشقا نۇرغۇن رايونلاردىكى باشقا جەمئىيەتلەر، گۇرۇھلارنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان[31]. جەمئىيەتلەرنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى سىنىپىي كۆپ مەنبەچىلىك تەرىپىدىن تولۇقلاندى. كۆپ ساندىكى غەربىي ياۋروپا جەمئىيەتلىرى نىسبەتەن كۈچلۈك بولغان ئۆز-ئۆزىگە خوجا ئاقسۆڭەكلەر، نۇرغۇن دېھقانلار، ئاز ساندىكى، ئەمما ناھايىتى مۇھىم سودا-تىجارەتچىلەر قاتلاملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كۆپ ساندىكى ياۋروپا دۆلەتلىرىدە فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى مۇتلەق پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ يىلتىز تارتىشى، مۇستەھكەملىنىشىنى چەكلەش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئىدى. ياۋروپانىڭ كۆپ مەنبەچىلىكى روسىيە، جۈڭگو، ئوسمان ئىمپېرىيىسى ۋە باشقا غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدە مەۋجۇت بولغان شەھەر ئاھالىسىنىڭ نامراتلىقى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاجىزلىقى، ھاكىمۇتلەق بيۇروكرات ئىمپېرىيىلەر بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى.

ۋەكىل ئاپپاراتلىرى. جەمئىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكى ئەڭ دەسلەپتە دەرىجە، پارلامېنت ۋە ئاقسۆڭەكلەر، دىنىي زاتلار، سودىگەر ۋە باشقا گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان باشقا ئاپپاراتلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ئاپپاراتلار زامانىۋىلىشىش جەريانىدا ھازىرقى زامان دېموكراتىيە تۈزۈلمىسىگە ئايلانغان ۋەكىللەر تۈزۈلمىسى شەكلىنى ھازىرلاپ بەردى. بەزى مىساللاردا بۇ ئورگانلارنىڭ مۇتلەقچىلىك مەزگىللىرىدە بىكار قىلىنغان ياكى زور دەرىجىدە

چەكلەنگەنلىكى كۆرسىتىلدۇ. ئەمما، مۇشۇنداق ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار فرانسىيەدىكىدەك قايتا تىرىلىپ، سىياسىي ئىشتىراكنى كېڭەيتىشنىڭ قورالىغا ئايلانغان. بۈگۈنكى دەۋردىكى ھېچقانداق مەدەنىيەتتە بۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولىدىغان مىڭ يىللار بۇرۇنقى ۋەكىللەر ئاپپاراتى ئەنئەنىسى يوق. يەرلىك قانۇنلار، تەخمىنەن 19- ئەسىرلەردە باشلانغان ئاپتونومىيە ھەرىكىتى ئاۋۋال ئىتالىيەنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە تەرەققىي قىلىپ، ئاندىن شىمالغا كېڭەيگەن. بۇ ھەرىكەتلەر «دىنىي بىشوپلار، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ۋە باشقا ئېسىلزادىلەرنى شەھەر ئاھالىسى بىلەن ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشقا مەجبۇرلىغان ھەمدە ھەمىشە ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ ھەمىسىنى باش ئەگدۈرگەن»[32]. شۇنىڭ بىلەن، دۆلەت قانۇنىمىدىكى ۋەكىللەر تۈزۈمى يەرلىك قانۇنىمىدىكى ئاپتونومىيە تەدبىرلىرى بىلەن تولۇقلانغان بولۇپ، كېيىنكىسى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

شەخسچىلىك. غەرب مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرى مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتلەردىلا مەۋجۇت بولغان شەخسچىلىك ئاڭ، خۇسۇسىي ھوقۇق ئەنئەنىسى ۋە ئەركىنلىك ئەنئەنىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. لىبېرالىزم 14- ۋە 15- ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن. دېتچ تەرىپىدىن «رومېئو ۋە ژولېتتا ئىنقىلابى» دەپ ئاتالغان شەخسىنىڭ تاللاش ھوقۇقى 17- ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاندىن غەربتە ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىندى.

باراۋەر خۇسۇسىي ھوقۇققا بولغان تەلەپ (ئەنگلىيەدىكى ئەڭ نامرات ئادەم ئەڭ باي ئادەمگە ئوخشاش ياشايدۇ) ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىنمىغان تەقدىردىمۇ، روشەن ئېيتىلىدى. 20- ئەسىردىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەردە شەخسچىلىك يەنىلا غەربنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى. بىر ئالىم 50 دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان مىسالنى تەھلىل قىلغاندا، شەخسچىلىك كۆرسەتكۈچى جەھەتتە ئەڭ يۇقىرى نومۇرغا ئېرىشكەن 20 دۆلەت

پورتۇگالىيەدىن باشقا بارلىق غەرب دۆلەتلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان، بۇنىڭ ئىچىدە يەنە ئىسرائىلىيەمۇ بار ئىدى [33]. شەخسچىلىك بىلەن كوللېكتىۋىزىم ھەققىدە ھەزارەتتىن ھالقىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان بىر يازغۇچى باشقا كوللېكتىۋىزىم ئەۋج ئالغان يەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، غەربتە شەخسچىلىكنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ مۇنداق يەكۈن چىقىرىدۇ: «غەربتە ئەڭ مۇھىم دەپ قارالغان قىممەت پۈتۈن دۇنيا مىقياسىغا نىسبەتەن ئەڭ قىممەتسىز»، «غەربلىكلەر ۋە غەيرىي غەربلىكلەر ئىزچىل ھالدا لىبېرالىزمنى غەربنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى دەپ بىلىدۇ» [34].

يۇقىرىقىلار غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ شەرھلىنىپ بولغانلىقىدىن، شۇنداقلا بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ غەرب جەمئىيىتىدە ھەمىشە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بەرمەيدۇ. روشەنكى، ئۇلار ھەمىشە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئەمەس. چۈنكى، غەرب تارىخىدا، ھەمىشە نۇرغۇن پادىشاھلارنىڭ قانۇن-تۈزۈمنى كۆزگە ئىلمايلا، ۋەكىللەر ئاپپاراتىنى توختىتىپ قويىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇرغان. ئەمما، بۇ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەر باشقا مەدەنىيەتلەردە يوق ئىدى دېگەنلىك ئەمەس. روشەنكى، باشقا مەدەنىيەتلەردىمۇ بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر بولغان. مەسىلەن، «قۇرئان كەرىم» ۋە ئىسلام شەرىئىتى ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق قانۇنى بولغان. ياپونىيە ۋە ھىندىستاندىمۇ غەربتە مودا بولغان سىنىپىي تۈزۈملەر بولغان (بەلكىم شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار بەلگىلىك مەزگىل دېموكراتىك ھۆكۈمەتلەرنى ساقلاپ قالغان ئاران ئىككى غەيرىي غەرب جەمئىيىتى بولسا كېرەك). يەككە نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئامىللارنىڭ ئىچىدە نوقۇل غەربكىلا خاس بولغان بىرەرسىمۇ يوق ئىدى. ئەمما، بۇ ئامىللار پەقەت غەربكىلا مەجەسسەملەشتۈرۈپ، غەربكە ئۆزگىچىلىك ئاتا قىلغان مەدەنىيەتلەردىكىگە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك بولغان بۇ ئۇقۇم، ئەمەلىيەت، تۈزۈلمىلەر ئۆزگەرمەس، ھېچ بولمىغاندا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئىزچىل ئۆزگەرمەس، كەم بولسا بولمايدىغان

يادروسىنىڭ بىر قىسمىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنى غەربچە نەرسىلەر دېيىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇلار غەربنىڭ زامانىۋىلىقى ھەققىدىكى نەرسىلەر ئەمەس. ئۇلار غەربنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە دۇنيانىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا ناھايىتى زور دەرىجىدە پېتەكچىلىك رول ئويناپ كەلگەن ئاممىلاردۇر.

غەرب ۋە زامانىۋىلىششقا بولغان ئىنكاس

غەربنىڭ كېڭىيىشى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە غەربلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىلىم داھىيلىرى غەربنىڭ تەسىرىگە تۆۋەندىكى ئۈچ خىل شەكىلنىڭ بىرىدە (ياكى بىرىدىن كۆپرەكىدە) ئىنكاس قايتۇرۇشتى: زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشنى رەت قىلىش، ئىككىلىسىنى قوبۇل قىلىش، زامانىۋىلىشىشنى قوبۇل قىلىپ غەربلىشىشنى رەت قىلىش.

1) ئىنكارچىلىق. ياپونىيە 1542- يىلى تۇنجى قېتىم غەرب بىلەن ئالاقە قىلغاندىن باشلاپ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىنكارچىلىق يولىدا ماڭدى. ئۇ پەقەت چەكلىك زامانىۋىلىشىش شەكىللىرىگىلا يول قويۇپ، غەرب ھەزارىتىنى ئېلىپ كىرىشنى قاتتىق چەكلىدى. كىشىنىڭ ئەڭ دەققىتىنى تارتىدىغىنى، ئۇلارنىڭ چەكلىگەنلىرى ئىچىدە خرىستىئان دىنىمۇ بار. غەربلىكلەر 17- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تولۇق قوغلاپ چىقىرىلدى. ياپونىيە 1854- يىلى ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى پېررىينىڭ بېسىمى ئاستىدا مەجبۇرىي ئىشىكىنى ئېچىۋەتكەندىن كېيىن ۋە 1868- يىلىدىكى مىڭجى يېڭىلىقىغا كۆچۈشىدىن كېيىنكى غەربتىن ئۆگىنىش دولقۇنى بىلەن بۇ ئىنكارچىلىق ئاخىرلاشتى. بىر نەچچە ئەسىر ئىچىدە جۇڭگومۇ ھەرقانداق خىلدىكى زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشنى چەكلىمەكچى بولدى. گەرچە جۇڭگو 1602- يىلى خرىستىئان دىنىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ جۇڭگوغا كىرىشىگە رۇخسەت قىلغان بولسىمۇ،

1722- يىلى يەنە ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى. جۇڭگونىڭ ياپونىيەگە ئوخشىمايدىغان يېرى جۇڭگونىڭ رەت قىلىش سىياسىتى زور دەرىجىدە جۇڭگونىڭ مەركىزىي ئىمپېرىيىلىك ئوبرازىغا ھەمدە جۇڭگو ھەزارىتىنى باشقا ھەزارەتتىن ئەۋزەل دەپ قەتئىي ئىشىنىدىغان ئېتىقادىغا يىلتىز تارتقان. ياپونىيەنىڭ بېكىنمىچىلىكىگە ئوخشاش، جۇڭگونىڭ بېكىنمىچىلىكىمۇ غەربنىڭ قورال كۈچى تەرىپىدىن ئاخىرلاشتۇرۇلغان (بۇ 1839- يىلىدىن 1842- يىلىغىچە بولغان جۇڭگو-ئەنگلىيە ئەپيۇن ئۇرۇشىنى كۆرسىتىدۇ). خۇددى بۇ مىساللار كۆرسەتكىنىدەك، 19- ئەسىردە غەربنىڭ كۈچى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ نوقۇل چەتكە قېقىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇشىنى بارغانسېرى قىينىلاشتۇرۇۋەتكەن ھەم ئاخىردا ئۇنىڭغا قەتئىي ئىمكانىيەت بەرمىگەن.

20- ئەسىردە قاتناش ۋە خەۋەرلىشىشنىڭ ئىلغارلىشىشى ۋە يەر شارى دائىرىلىك بىر-بىرىگە تايىنىشنىڭ كۈچىيىشى چەتكە قېقىشتا تۆلەپىدىغان بەدەلنى ئىنتايىن ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بەزىبىر تىرىكچىلىكىنىلا كۆزلەيدىغان كىچىك، چەت يېزا رايونلىرىدىن باشقا جايلارغا نىسبەتەن زامانىۋىلىق مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇۋاتقان ۋە يۈكسەك دەرىجىدە بىر-بىرىگە تايىنىدىغان بۇ دۇنيادا زامانىۋىلىشىشنى ۋە غەربلىشىشنى رەت قىلىش ئاساسەن مۇمكىن ئەمەس. دانىل پايپىس مۇنداق يازىدۇ: «پەقەت ئەڭ ئەسەبىي ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىلا زامانىۋىلىشىشنى ۋە غەربلىشىشنى رەت قىلىدۇ. ئۇلار تېلېۋىزورنى دەريانا تاشلىۋەتتى، سائەت تاقاشنى چەكلىدى، ئېچىدىن يانىدىغان دۈگىلەتتىل ئىشلىتىشنى رەت قىلدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ پروگراممىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغانلىقى، بۇ گۇرۇھلارنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ قويىدى. بەزى ئەھۋاللاردا، مەسىلەن، نېگېرىيەدىكى كانو شەھىرىدىكى يېن ئىزالا گۇرۇھى، مىسىر زۇكتۇكى ساداتنى ئۆلتۈرگەن گۇرۇھ، مەككەدىكى مەسچىتكە ھۇجۇم قىلغان گۇرۇھ، شۇنداقلا مالايسىيەدىكى دەۋەت گۇرۇھلىرى يەرلىكلەر بىلەن بولغان

توقۇنۇشتىن كېيىن ئىز-دېرەكسىز غايىب بولدى» [56]. ئىز-دېرەكسىز غايىب بولۇش 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلغان نوقۇل ئىنكارچىلىق سىياسىتىنىڭ تەقدىرىنى خۇلاسىلىدى. توينبىنىڭ گېپىي بويىچە ئېيتقاندا، ئەسەبىيلىك ئىشەنچلىك ئاقىلانە يول ئەمەس.

كاماللىزم. غەربكە بولغان ئېھتىماللىققا ئىگە ئىككىنچى خىل ئىنكاس، توينبىي ئېيتقان ھېرودىئانىزم (Herodianism). يەنى زامانۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشكە قۇچاق ئېچىش. بۇ ئىنكاس تۆۋەندىكى قاراش ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ: زامانۋىلىشىش ھەم زۆرۈرىيەت، ھەم تەقەززالىق. يەرلىك ھەزرەت زامانۋىلىشىش بىلەن سىڭىشىلمايدۇ، چوقۇم ئۇنى چۆرۈۋېتىش ۋە يوقىتىش كېرەك. مۇۋەپپەقىيەتلىك زامانۋىلىشىش ئۇچۇن، چوقۇم پۈتۈنلەي غەربلىشىش كېرەك، زامانۋىلىشىش ۋە غەربلىشىش بىر-بىرىنى كۇچەيتىدۇ ھەم بىرگە ماڭىدۇ. بۇ ئۇسۇل 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بەزى ياپونىيە ۋە جۇڭگو زىيالىيلىرىنىڭ پىكىرلىرىدە تېخىمۇ تىپىكلەشكەن. ئۇلار زامانۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى چوقۇم ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى تىلىدىن ۋاز كېچىشى، ئىنگلىز تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ قوللىنىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشنىڭ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدىكى سەرخىللار ئارىسىغا قارىغاندا، غەرب سەرخىللىرى ئارىسىدا بەكرەك مودا بولغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇ بىزگە: «مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دەيدىكەنسەن، چوقۇم بىزگە ئوخشاش بولۇشۇڭ كېرەك، بىزنىڭ ئۇسۇلىمىز ـــ بىردىنبىر ئۇسۇل» دەيدىغان ئۇچۇرنى يەتكۈزىدۇ. بۇنىڭ نەزەرىيىۋى دەللىلى شۇكى: «بۇ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ دىنىي قىممەت قارىشى، ئەخلاق قۇرۇلۇشى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ھېچبولمىغاندىمۇ، سانائەتچىلىك قىممەت قارىشى ۋە ئەمەلىيىتى بىلەن زىتلىشىدۇ، بەزىدە دۇشمەنلىشىدۇ». شۇڭا، ئىقتىسادىي تەرەققىيات تۇرمۇش ۋە جەمئىيەتنى تۆپتىن، ئۇنۇملۇك رەۋىشتە قايتا قۇرۇشنى ھەم بۇ مەدەنىيەتلەردىكى كىشىلەر

چۈشەنگەندەك، ھايانلىقنىڭ ئەينى مەنسەنىي قايتا چۈشەندۈرۈش»نى تەلەپ قىلىدۇ[37]. پايپىس ئىسلام دىنىنى تىلغا ئالغاندا مۇشۇنداق بىر قاراشنى روشەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

جەمئىيەتنىڭ بىنورمال ھالتىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلا تالالاش يولى بار، چۈنكى زامانۋىلىشىش غەربلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ... ئىسلامدا زامانۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئۇسۇل بولمىدى... ئەلمانىيەدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ، ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسى ئۆزىگە ئەگىشىپ كېلىدىغان (ھەمراھ) ئىدىيە جەريانىنمۇ قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ سىياسىي تۈزۈلمىمۇ شۇنى تەلەپ قىلىدۇ. مەزمۇندىن ئۆزىنەك ئېلىش شەكىلدىن ئۆزىنەك ئېلىش مۇقەررەر يۈزلىرى ئورۇنداتىغاچقا، چوقۇم غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك. ياۋروپا تىللىرى ۋە غەرب ماتارىپىنىڭ تەسىرىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، گەرچە غەرب ماتارىپى ئەركىن پىكىر قىلىش ۋە خالىغانچە ياشاشنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، پەقەت مۇسۇلمانلار غەرب ئەندىزىسىنى قوبۇل قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇلار تېخنىكىلىشىشنى ئەملگە ئاشۇرالايدۇ. شۇندىلا ئۇلار ئاندىن تەرەققىي قىلالىشى مۇمكىن[38].

پايپىس بۇلارنى يېزىشتىن 60 يىل بۇرۇن ئاتاتۈرك مۇستاپا كامال مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر خۇلاسە چىقارغان ھەم ئوسمان ئىمپېرىيىسى خارابىسىدە بىر يېڭى تۈركىيىنى قۇرغان ھەم ئۇنى زامانۋىلاشتۇرۇش، غەربلەشتۈرۈش ئۈچۈن غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن ھەم ئۆزىنىڭ ئىسلام تارىخىنى چۆرۈۋەتكەن چاغدا، مۇستاپا كامال تۈركىيىنى دىن، مىراس، ئۇرۇپ-ئادەت، تۈزۈلمە جەھەتتە ئىسلامىيي جەمئىيەتكە ئايلاندۇرغان، ئەمما ئۇنىڭ ھۆكۈمران سەرخىللىرى تۈركىيىنى زامانۋى، غەربچە ھەم غەرب بىلەن بىردەك بولۇش ئۈچۈن تىرىشۋاتقان بىر ئارىسالدى دۆلەت* كە ئايلاندۇرۇپ

* ئارىسالدى دۆلەت، يەنى ئىنگلىزچىدا «torn country»، خەنزۇچىدا «无所适从的国家»، بۇ ئۆزىنىڭ

قويدى. 20- ئەسرىنىڭ ئاخىرى بەزى دۆلەتلەر كامالىزمچە يول تۇتتى ھەم غەربچە سالاھىيەتنى غەيرىي غەربچە سالاھىيەتنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولدى. ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى 6- بابتا تەھلىل قىلىندۇ.

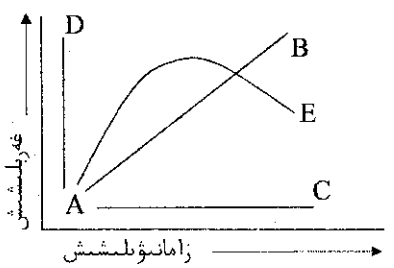
ئىسلاھاتچىلىق. رەت قىلىش بىر جەمئىيەتنى بارغانسېرى كىچىكلەۋاتقان ھازىرقى زامان دۇنياسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويىدىغان ئۇمىدسىز بىر ئىش. نەچچە ئەسىر داۋاملاشقان ھەزارەتتىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەزارەتتىن پۈتۈنلەي يېڭىچە ھەزارەت ئەكىرىپ، دەسستىشتەك كامالىزم بولسا بىر قېيىن ۋە ئازابلىق ئىش. ئۇچىنچى خىل تاللاش بولسا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يەرلىك ھەزارەتنىڭ ئاساسلىق قىممەت، ئەمەلىيەت، تۈزۈلمىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتۇر. چۈشىنىشكە بولىدۇكى، غەيرىي غەرب سەرخىللىرى ئىچىدە بۇ خىل ئۇسۇل ئەڭ ئومۇملاشقان. جۇڭگودا چىڭ خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە كىشىلەر «جۇڭگو بىلىمنى ئاساس قىلىش، غەرب بىلىمىدىن پايدىلىنىش» دەيدىغان شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ياپونىيىدە «ياپونىيە روھى، غەرب تېخنىكىسى» دەيدىغان شوئارلار پەيدا بولغان. 19- ئەسىرلەرنىڭ 30- يىللىرىدىكى مىسىردا مۇھەممەد ئەلى «ھەزارەتنى ھەددىدىن زىيادە غەربلەشتۈرۈۋەتمەيدىغان تېخنىكا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى سىناق قىلىپ باققان». ئەمما، بۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. نەتىجىدە ئەلى «مىسىر تەقدىرىنىڭ ھەزارىتىنى غەربلەشتۈرمىگەن، تېخنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرغان ياپونىيىنىڭ ۋە ياكى ھەزارىتىنى غەربلەشتۈرۈش ئارقىلىق زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان تۈركىيىنىڭ تەقدىرى ئەمەسلىكى»نى تونۇپ يەتتى[69]. ئەمما، 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جامالىدىن ئافغانى، مۇھەممەد ئابدۇ ۋە باشقا ئىسلاھاتچىلار يېڭى سىناقلار ئارقىلىق ئىسلام دىنىي بىلەن زامانىۋىلىقنىڭ ئارىلىقىنى

قايسى مەدەنىيەتكە تەۋەلىكىنى بېكىتىشته ئىككىلىنىپ قالغان، تۆۋزى باشقا مەدەنىيەتته، ئەمما ھاكىمىيتى باشقا مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلەنمەكچى بولغان، ھەم شۇنداق قىلغان دۆلەتلەر.

تەكشىمەكچى بولدى ھەم «ئىسلام دىنى بىلەن ھازىرقى زامان ئىلىم-پەنلىرى ۋە غەرب ئىدىيىسىنىڭ جەۋھەرلىرىنىڭ سىغىشالايدىغانلىقى»نى دەللىلىدى ھەمدە «بىر ھازىرقى زامان ئىدىيىسى ۋە تۈزۈلمىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، مەيلى پەن-تېخنىكا تۈزۈمى ياكى سىياسىي تۈزۈلمە ــــ (ئاساسىي قانۇنچىلىق ۋە ۋەكىللەر تۈزۈمى) بولسۇن، بىر ئىسلامىي نەزەريىۋى ئاساس» يارىتىپ بېرىدى. بۇ دائىرىسى كەڭ ئىسلاھاتچىلىق كامالىزمغا مايىل. ئۇ زامانۋىلىقنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، غەربنىڭ تۈزۈلمىسىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ خىل ئىسلاھاتچىلىق 19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىغىچە بولغان جەريانىدا مۇسۇلمانلار سەرخىللىرىنىڭ غەرب ئەۋزەللىكىگە قايتۇرغان ئاساسلىق ئىنكاسى بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئاۋۇال كامالىزمنىڭ، كېيىن ئەسلىيەتچىلىك تۈسىنى ئالغان تېخىمۇ ئەشەددىي ئىسلاھاتچىلىقنىڭ خىرىسىغا ئۇچرىدى.

رەت قىلىش، كامالىزم ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىلىرىنىڭ نېمىلەرنىڭ مۇمكىن، نېمىلەرنى قوبۇل قىلىش كېرەك؟ دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدىكى جاۋابلىرى ئوخشاشمىغان قاراشلار ئوستىگە قۇرۇلغان. رەت قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، زامانۋىلىشىشنىمۇ، غەربلىشىشنىمۇ قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، بۇ ھەر ئىككىسىنى رەت قىلىش مۇمكىن. كامالىزمغا نىسبەتەن زامانۋىلىشىشنىمۇ، غەربلىشىشنىمۇ قوبۇل قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە كەم بولسا بولمايدۇ. شۇڭا، ھەر ئىككىلىسى مۇمكىنچىلىككە ئىگە. ئىسلاھاتچىلارغا نىسبەتەن زامانۋىلىشىشنى ماھىيەت جەھەتتە غەربلىشىپ كەتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا قوبۇل قىلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ بولىدۇ. ئەمما، غەربلىشىشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كامالىزم ۋە بىلەن ئىنكارچىلىق زامانۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشنى قوبۇل قىلىش مەسلىسىدە، كامالىزم بىلەن ئىسلاھاتچىلىق غەربلەشمىگەن شەرت ئاستىدا زامانۋىلاشقىلى بولامدۇ، يوق؟ دېگەن مەسىلىدە توقۇنۇشۇپ قالىدۇ.

3.1 رەسىم، ئۇچ خىل ھەرىكەت يولىنى بىلدۈرىدۇ. ئىنكارچىلىق A نۇقتىدا توختاپ قېلىشى، كامالزم بولسا بۇلۇڭ سىزىقنى بويلاپ B نۇقتىغا يۆتكىلىشى، ئىسلاھاتچىلىق بولسا ئىھتىمال تەكشى ھالەتتە C نۇقتىغا قاراپ مېڭىشى مۇمكىن. ئەمما، جەمئىيەت ئەمەلىيەتتە قايسى يولنى بويلاپ ئىلگىرىلەيدۇ؟ روشەنكى، غەيرىي غەرب جەمئىيىتى ئۆزىنىڭ يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلەيدۇ، ھەتتا بۇلارنىڭ يولى بۇ ئۇچ خىل يولغا زور دەرىجىدە ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. مازرۇئى ھەتتا مىسىر ۋە ئافرىقا «تېخنىكا زامانىۋىلىشىشى بولمىغان ھەزىرەت غەربلىشىشنىڭ ئازابى جەريانىدا D نۇقتىغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ»، دەپ قارايدۇ. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ غەرب جەمئىيىتىگە بولغان ئىنكاسىدا زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشتىن ئىككىسىدىن بىرىنىڭ ئېلىمېنتلىرى بار، ئۇلار Aنۇقتىدىن Eنۇقتىغىچە بولغان ئەگرى سىزىقنى بويلاپ مېڭىشى مۇمكىن. باشتا غەربلىشىش بىلەن زامانىۋىلىشىش بىر-بىرى بىلەن زىچ باغلانغان، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى غەرب ھەزىرىتىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغان، زامانىۋىلىشىش سۈرئىتىمۇ ئاستا بولغان. ۋاھالەنكى، زامانىۋىلىشىشنىڭ قەدىمى تېزلەشكەندە، غەربلىشىشنىڭ نىسبىتى تۆۋەنلىدى، يەرلىك ھەزىرەت قايتا گۈللەندى. شۇنىڭ بىلەن يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن زامانىۋىلاشتۇرۇش غەرب جەمئىيەتلىرى بىلەن غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى ئارىسىدىكى ھەزىرەت تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزگەرتىپ، يەرلىك ھەزىرەت ئېتىقادىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

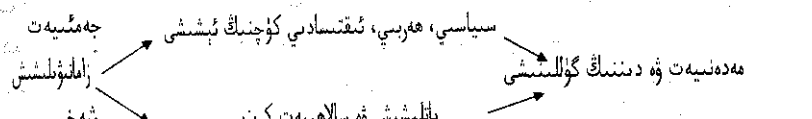
3.1 رەسىم. غەربنىڭ تەسىرىگە بولغان ئوخشاشمىغان ئىنكاس.

شۇڭا، ئۆزگىرىشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا غەربلىشىش زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كېيىنكى مەزگىللىردە زامانىۋىلىشىش ئىككى خىل شەكىلدە غەيرىي غەربلىشىش ۋە يەرلىك ھەزارەتنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. جەمئىيەت قاتلىمىدا زامانىۋىلىشىش جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي، ھەربىي، سىياسىي كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، بۇ جەمئىيەت خەلقىنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ساقلاشقا، مەدەنىيىتىنىڭ كېڭەيتكۈچىلىرى بولۇشقا ئىلھاملاندۇردى. شەخس قاتلىمىدا ئەنئەنە ئارغامچىسى بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۆزۈلگەندە، زامانىۋىلىشىش ياتلىشىش تۇيغۇسى ۋە بىنورمالىق تۇيغۇسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ھەم بۇنىڭغا زادى قايسى دىن جاۋاب بېرەلەيدۇ؟ دەيدىغان سوئالاھىيەت كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 3.2- جەدۋەلدىكى ئاددىي شەكىل بۇ ئۆزگىرىش جەريانىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بۇ قاراشنىڭ ئادەتتىكى ئەندىزىسى ئىجتىمائىي پەن نەزەريىلىرى ۋە تارىخىي تەجرىبىلەر بىلەن بىرەك. رىينىر بائۇم «ئۆزگەرمەسلىك ھەققىدىكى قىياسقا» ئالاقىدار تەمىنلەنگەن پاكىتلارنى كۆرۈپ چىقىپ مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: «كىشىلەرنىڭ ئەھمىيەتلىك نوپۇز ۋە ئەھمىيەتلىك شەخسىي مۇستەقىللىق ھەققىدىكى ئىزدىنىشى ھەرخىل ئۆزگىچە ھەزارەت ئەندىزىلىرى ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. بۇ جەھەتلەردە ھەزارەت ھالقىغان، خۇسۇسىيىتى ئوخشاشلىشىۋاتقان دۇنياغا قاراپ ئىلگىرىلەش جەريانىدىكى ئۆز ئارا ئوخشىشىپ قېلىش مەۋجۇت بولمايدۇ. ئەكسىچە، تەرەققىياتنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى ۋە زامانىۋىلىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ئۆزگىچە شەكىلدە تەرەققىي قىلغان ئەندىزىلەرنىڭ ئۆزگەرمەسلىك خۇسۇسىيىتى مەۋجۇت ئىدى»[4]. خۇددى فروبىنىۇس، سىپېنگلېر، بوزمان ۋە باشقىلار تەپسىلىي شەرھلىگەندەك، نەزەريە ئارىيەتكە ئىلىش ئۆز ھەزارىتىنىڭ يادرولۇق ئاممىلىرىنىڭ داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئۇنى كۈچەيتىش ئۈچۈن باشقا

ھەزارەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن تاللاپ ئۆرنەك ئېلىشنى، ئۇنى ماسلاشتۇرۇش، ئۆزگەرتىش، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشنى تەكتىلەيدۇ[12]. دۇنيادىكى بارلىق غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرىنىڭ ھەممىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىلى ئاز دېگەندىمۇ 1000 يىل بولدى. خاتىرلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى باشقا مەدەنىيەتلەردىن ئۆرنەك ئېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆچەيتكەن. ئالىملار مۇنداق قارايدۇ: جۇڭگونىڭ ھىندىستاندىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشى جۇڭگونىڭ «ھىندىلىشىپ» كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىدى. جۇڭگونىڭ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشى جۇڭگونىڭ مەقسىتى ۋە ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ ھەزارىتى يەنىلا جۇڭگوچە تۇرىۋەردى. جۇڭگولۇقلار ھازىرغىچە غەربلىكلەرنىڭ ئۇلارنى خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن غايەت زور تىرىشچانلىقلىرىنى ئىزچىل ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىتىپ كەلمەكتە. ئەگەر كەلگۈسىدە جۇڭگو ھەقىقەتەن خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۆز ھەزارىتىنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرى بىلەن سىغىشالمىغان ئەھۋال ئاستىدىلا، ئاندىن خرىستىئان دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، ئۆزگەرتىلىشىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئەرەبلەرمۇ ماھىيەتتە «مەنپەئەتپەرەس مەقسىتى ئۈچۈن» غەربنىڭ «گرېك مىراس»لىرىنى قوبۇل قىلدۇ، باھالايدۇ، پايدىلىنىدۇ. ئۇلار بەزى تاشقى شەكىل، تېخنىكىلاردىن ئۆرنەك ئېلىشقا ناھايىتى قىزىققاچقا، گرېك ئىدىيىلىرى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي تۈتقۇسى بولغان قۇرئان كەرىمدىكى بىلىم، پەنسىپلاردىن ئىبارەت «ھەقىقەت» بىلەن توقۇنۇشۇپ قالمىغان ئاممىلارنى قانداق ئىلغىۋېتىشنى بىلىدۇ[13]. ياپونىيەمۇ مۇشۇنداق ئەندىزىگە ئەگەشكەن. مىلادىيە 7- ئەسىردە ياپونىيە جۇڭگو ھەزارىتىنى قوبۇل قىلىپ، «ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي بېسىم بولمىغان ئەھۋالدا، ئۇنى ئالىي مەدەنىيەت»كە ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىر داۋامىدا، چوڭ قورۇقلۇقنىڭ تەسىرىدىن

نىسبەتەن ئامان قالغان مەزگىللەر (بۇ مەزگىللەردە ئۇلار ئىلگىرى ئالغان ئۆرنەكلىرىنى قايتا تاللىغان، پايدىلىقلىرىنى قوبۇل قىلغان) ۋە ئالاقىنى قايتا باشلاش ۋە ھەزارەتتىن ئۆرنەك ئېلىش مەزگىللىرى نۆۋەتلىشىپ ئالمىشىپ تۇرغان»[44]. مۇشۇ مەزگىللەردە يايون ھەزارىتى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ساقلاپ قالغان.

3.2 رەسىم زامانۋىلىشىش ۋە دىنىنىڭ گۈللىنىشى

كامالىزمنىڭ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى غەربلىشىش ئارقىلىق زامانۋىلىشالايدۇ، دەيدىغان مۆتىدىل فورمىسى تېخىچە ئىسپاتلانمىدى. كامالىزم قارىشىنىڭ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى زامانۋىلىشىش ئۈچۈن چوقۇم غەربلىشىشى كېرەك، دەيدىغان ئەسەبىي شەكلىمۇ بىر ئومۇميۈزلۈك تېما بولۇپ شەكىللەنمىدى. ئەمما، ئۇ مۇنداق بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى: غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى ئىچىدە يەرلىك ھەزارەتلىرى زامانۋىلىشىشقا زور توسالغۇ بولۇپ قالغان، زامانۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر ھەزارەت چوقۇم غەرب ھەزارىتىگە ماھىيەت جەھەتتىن ئورۇن بوشتىشى زۆرۈر بولۇپ قالغان جەمئىيەتلەر بارمۇ، يوق؟ نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ۋاستە ھەزارەتكە ئەمەس، بەلكى مەڭگۈلۈك ھەزارەتكە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. ۋاستە ھەزارەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇ «ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئارىلىق نىشان بولۇپ، ئۇلار ئاخىرقى نىشاندىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل تۇرىدۇ». بۇ سىستېمىلار «خۇددى كونا بوتۇلكىغا يېڭى ھاراق قاچىلىغاندەك، ئوڭايلا ئۆز-ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرىدۇ... بۇنداق سىستېمىلار ئۆزلىرىنىڭ تۈپكى ئىجتىمائىي تۈزۈلمىلىرىنى ئۆزگەرتمەستىن، يېڭىلاپ تۇرىدۇ. ئېنىقراق دېگەندە، يېڭىلاش ئەبەدىيلىك ئۇچۇن

خىزمەت قىلىدۇ». مەكگىۋلۇك سىستېمىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى «ئارىلىق نىشان ۋە ئاخىرقى نىشان زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ... جەمئىيەت، دۆلەت، نوپۇز... دېگەنلەر مىكىبىر مۇشەققەتتە تىكلەنگەن، يۈكسەك بىرلىككە كەلگەن سىستېمىنىڭ بىر قىسمى بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دىن بىلىش يېتەكچىسى بولۇپ، ھەممە يەردە مەۋجۇت بولىدۇ. بۇنداق سىستېمىلار ئىزچىل يېگىلىنىشقا قارشى تۇرىدۇ»[49]. ئاپتور بۇ كاتېگورىيىلەرنى ئافرىقا قەبىلىلىرىدىكى ئۆزگىرىشنى تەھلىل قىلىشتا ئىشلىتىدۇ، ئېسىندانتمۇ ئاپتورنىڭكىگە ئوخشىشىدىغان ئۇسۇلدا بەزى بۆيۈك ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭكىگە ئوخشاش خۇلاسە چىقىرىدۇ: «جەمئىيەت، ھەزارەت، سىياسىي تۈزۈلمىدە ئۆزگە خوجا بولۇش ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئىچكى ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ»[49]. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ۋاستە خاراكتېرى كۈچلۈكرەك ياپونىيە، ھىندىستان جەمئىيەتلىرى كۆڭزى، ئىسلام جەمئىيىتىدىن تېزرەك زامانىۋىلىشىشقا كىرەلىدى. ئۇلار غەربنىڭ تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەۋجۇت ھەزارىتىنى قوغداش ئىقتىدارى يۇقىرى. بۇ جۈملىدىن جەمئىيىتى ۋە ئىسلام جەمئىيىتى چوقۇم ئوخشاش ۋاقىتتا زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىشتىن ۋاز كېچىشى ياكى بىرلا ۋاقىتتا ھەر ئىككىلىسىنى قوبۇل قىلىشى كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرەمدۇ، يوق؟ تاللاش مۇشۇنىڭدىلا چەكلىنىپ قالماسلىقى مۇمكىن. ياپونىيەدىن باشقا سىنگاپور، تەيۋەن، سەئۇدى ئەرەبىستان، مەلۇم جەھەتتە ئىرانمۇ زامانىۋى جەمئىيەتكە ئايلاندى. ئەمما، غەربلىشىپ كەتمىدى، ئىران پادىشاھى ھەقىقەتەنمۇ كامالزم بولغا ماڭماقچى بولۇپ، زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلەشتۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما، بۇ زامانىۋىلىققا ئەمەس، بەلكى غەربكە قارشى كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. جۈملىدىن روشەنكى ئىسلاھاتچىلىق يولغا ماڭدى.

ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىدا ئىزچىل قىسىنچىلىق مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. پايپىسنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرى ئۇنىڭ غەربلىشىش زامانىۋىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ

قارىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ: ئىسلام دىنى بىلەن ئىقتىسادىي ئىشلار (مەسىلەن، پايدا، پەرھىز تۇتۇش «يېمەكلىكلەردىن»، مىراس قانۇنى، ئاياللارنىڭ خىزمەتكە قاتنىشىشى دېگەندەك) جەھەتتىكى زامانىۋىلىق ئۆز ئارا تېپىشىدۇ، ئەمما ئۇ ماكسىن رودىنسوننىڭ سۆزىنى قوشۇلغان ئاساستا نەقىل ئالىدۇ: «ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى زامانىۋى كاپىتالنىزم يولىغا مېڭىشقا توسۇپ قويغانلىقى ھەققىدە كۆپىنى قايىل قىلغۇدەك ھېچقانداق ئىسپات يوق». ئۇ يەنە ئىقتىسادتىن باشقا يەنە نۇرغۇن جەھەتلەردە:

ئىسلام دىنى ۋە زامانىۋىلىشىش ئۆز ئارا توقۇنۇشمايدۇ. تەقۋادار مۇسۇلمانلار ئىسلام-پەن تەتقىقاتى ئېلىپ بارالايدۇ، زاۋۇتلاردا ئۇنۇملۇك ئىشلەيدۇ ياكى ئىلغار قوراللاردىن پايدىلىنالايدۇ، زامانىۋىلىشىش بىر سىياسىي ئىدىئولوگىيە ياكى بىر يۇرۇش تۈزۈلمىنى تەلەپ قىلمايدۇ. چۈنكى، سايلام، دۆلەت چېگرا سىي، شەھەر ئاھالىلىرى بىرلەشمىسى، شۇنداقلا غەرب تۇرمۇشىنىڭ باشقا بەلگىلىرى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن چوقۇم بولمىسا بولمايدىغان نەرسە ئەمەس. ئىسلام دىنى بىر ئەقىدە بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقۇرۇش مەسىلەتچىلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ ئېھتىياجىنى ئوخشاشلا قاندۇرالايدۇ، شەرئەت زامانىۋىلىشىشقا ئەگىشىپ كەلگەن دېھقانچىلىقتىن سانائەتكە ئۆتۈش، يېزىدىن شەھەرگە كۆچۈش ياكى ئىجتىمائىي تۈرغۇنلۇقتىن ئىجتىمائىي ئېقىشقا ئۆتۈش ۋە ياكى ئاممىۋى ماتاربىپ، يۇقىرى سۈرئەتلىك خەۋەرلىشىش، يېڭىچە قانۇنلاش قوراللىرى، داۋالاش دېگەنلەرگە قارىتا قارشى پىكىر بولغىنىمىز ھەم ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغىنىمۇ يوق. [47]

ئوخشاشلا غەربلىشىشكە قارشى يەرلىك ھەزارەتنى قوللىغۇچى ئەسەبىيلەرمۇ ئېلېكترونلۇق ئالاقە، ئۇنىئالىغۇ، تېلېۋىزور دېگەندەك زامانىۋى تېخنىكىلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى رەت قىلمايدۇ.

قىسقىسى، زامانىۋىلىشىش چوقۇم غەربلىشىش دېگەندىن دېرەك بەرمەيدۇ، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىمۇ ئۆز ھەزارىتىدىن ۋاز

كەچمەي، پۈتۈنلەي غەربنىڭ قىممەت، تۇرمۇشلىمە ئەمەلىيەتىنى قوبۇل قىلمايمۇ زامانۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ ھەم ئاشۇردى. غەربلىشىش ھەقىقەتەن مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، غەيرى غەرب ھەزارىتى زامانۋىلىشىشقا قانچىلىك توسالغۇ پەيدا قىلمىسۇن، بۇ توسالغۇلار غەيرى غەرب ھەزارەتلىرىنىڭ غەربلىشىشكە نىسبەتەن پەيدا قىلغان توسالغۇلىرىغا قارىغاندا ھېچقانچە گەپ ئەمەس. خۇددى برودىل ئېيتقانىدەك، زامانۋىلىشىش ياكى «يەككە» مەدەنىيەتنىڭ غەلىبىسى نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان دۇنيادىكى ھەر قايسى بۇيۇك مەدەنىيەتلەردىكى تارىخىي ھەزارەتتە گەۋدىلىنىدىغان كۆپ مەنبەچىلىكنىڭ ئاخىرلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەيدىغان قاراش تولىمۇ «سەبىلەرچە»[48]. ئەكسىچە، زامانۋىلىشىش ئۇ ھەزارەتلەرنى كۈچەيتتى ھەم غەربنىڭ نىسپىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. دۇنيا تۈپتىن ئۆزگىرىپ تېخىمۇ زامانۋىلىشىۋاتىدۇ، ئەمما ناھايىتى ئاز غەربلىشىۋاتىدۇ.

II بۆلۈم ئۆزگىرىۋاتقان مەدەنىيەتلەر مۇۋازىنىتى

تۆتىنچى باب
غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى: كۈچ، مەدەنىيەت ۋە يەرلىكلىشىش

غەربنىڭ كۈچى: ھۆكۈمرانلىق ۋە ئاجىزلىشىش

باشقا مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن غەربنىڭ كۈچى ئىككى خىل شەكىلدە ئايان بولىدۇ: بىرىنچى خىل شەكىلدە غەرب ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ، غالىب ھەم پۈتۈنلەي دېگۈدەك ھۆكۈمران ئورۇندا. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن غەربنىڭ بىردىنبىر ئەڭ كۈچلۈك رەقىبى يوقىلىپلا قالماي، دۇنيا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ نىشانى، مەنپەئىتى، خاھىشى بويىچە تەشكىللىنىشكە باشلىدى. بۇنىڭغا ياپونىيەمۇ پات-پات ھەسسە قوشتى. قېپقالغان بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەت ئامېرىكا سىياسىي جەھەتتە ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەن، ئىقتىسادىي جەھەتتە گېرمانىيە، ياپونىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ سىياسەت بەلگىلەيدىغان بولدى. غەرب باشقا مەدەنىيەت ۋە رايونلاردا نۇرغۇن مەنپەئەتلەرگە، شۇنداقلا باشقا مەدەنىيەت، رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، بىخەتەرلىكىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچكە ئىگە بىردىنبىر مەدەنىيەت. باشقا مەدەنىيەتلەرگە تەۋە

جەمئىيەتلەر ھەمىشە ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتىش، مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن غەربنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولىدۇ. بىر يازغۇچى خۇلاسىلىگەندەك، غەرب:

- خەلقئارا پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىغا ئىگە ھەم ئۇنى تىزگىنلىيەلەيدۇ؛
- بارلىق قاتتىق ئوبوروتلارنى كونترول قىلغان؛
- دۇنيادىكى ئاساسلىق خېرىدار، ئىستېمالچى؛
- دۇنيادىكى پىششىقلانغان مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تەمىنلەيدۇ؛
- خەلقئارا كاپىتال بازىرىغا ھۆكۈمران؛
- نۇرغۇن جەمئىيەتلەرگە خېلى زور دەرىجىدە يېتەكچىلىك رولىنى ئوينىيالايدۇ؛
- كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ئارىلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە؛
- دېڭىز قاتنىشى لىنىيىسىنى كونترول قىلغان؛
- ئەڭ ئىلغار تېخنىكا تەتقىقاتى ۋە تەرەققىياتىنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ؛
- تېخنىكا مائارىپىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدا؛
- ئالەم ئاۋىئاتسىيە تېخنىكىسىنى كونترول قىلغان؛
- ئاۋىئاتسىيە سانائىتىنى كونترول قىلغان؛
- خەلقئارا خەۋەرلىشىش سىستېمىسىنى كونترول قىلغان؛
- يۇقىرى تېخنىكىلىق قورال-يارىغ سانائىتىنى كونترول قىلغان[1].

ئىككىنچى خىل شەكىل بىلەن بىرىنچى خىل شەكىل زور دەرىجىدە ئوخشاشمايدۇ. بۇ خىل شەكىلدە غەرب بولسا بىر ئاجىزلىشىۋاتقان مەدەنىيەت، باشقا مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن غەربنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتلەردىكى كۈچى ئاجىزلاۋاتىدۇ. غەربنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا ئېرىشكەن غەلىبىسى غەربنى كۈچەيتمەستىن، بەلكى خوراتتى. غەرب بارغانسېرى ئۆزىنىڭ ئىچكى مەسىلىلىرى ۋە ئېھتىياجىغا دىققەت قىلماقتا.

چۈنكى، ئۇ ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ئاستىلاش ، نوپۇس بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، ئىشسىزلىق، غايەت زور ھۆكۈمەت قىزىل رەقىمى، كەسپىي ئەخلاقنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشى، ئامانەت نىسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى دېگەندەك مەسىلىلەرگە دۇچ كەلمەكتە. يۇنگدىن باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەر (ئامېرىكىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىجتىمائىي يىمىرىلىش، زەھەرلىك چېكىملىك، جىنايەتنىڭ يامرىشى دېگەندەك مەسىلىلەرگە دۇچ كەلمەكتە. ئىقتىسادىي كۈچ شەرقىي ئاسىياغا يۆتكەلمەكتە. سىياسىي كۈچ، ھەربىي تەسىرمۇ شەرقىي ئاسىياغا يۆرۈشمەكتە. ھىندىستان ئىقتىساد سەكرىشىنىڭ قىرغىقىدىلا تۇرۇۋاتىدۇ. ئىسلام دۇنياسى غەربكە بارغانسېرى دۈشمەنلىك نەزىرىدە قارىماقتا. باشقا جەمئىيەتلەرنىڭ غەزىبىنى دىكتاتورلىسىنى، ۋەزىنەسىھەتلىرىنى قوبۇل قىلىش خاھىشمۇ پارغا ئايلانماقتا. كىشىلەر 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئامېرىكىنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق كەسكىن تالاش-تارتىشنى باشلىۋەتتى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر تۈرلۈك كۈچلەر سىلىشتۇرما ئانالىزى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر يەكۈن چىقاردى:

نۇرغۇن مۇھىم تەرەپلەردە ئۇنىڭ (ئامېرىكا) نىسپىي كۈچى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاشماقتا. ئامېرىكىنىڭ نوقۇل ئىقتىسادىي كۈچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭ ئورنى ياپونىيەگە، ئاخىرىدا جۇڭگوغا نىسبەتەن تەۋرەپ قېلىشى مۇمكىن. ھەربىي ساھەدە ئامېرىكا ۋە نۇرغۇن زوربىيۋاتقان رايونلار كۈچى (ئىران، ھىندىستان، جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن) ئارىسىدىكى سىلىشتۇرمىدا تاراز ئا مەركەزدىن قىرغاقفا ئاغىدۇ. ئامېرىكىنىڭ بەزى تەشكىللەش كۈچى باشقا دۆلەتلەرگە يۆنكىلىدۇ ۋە دۆلەت ھالقىغان شىركەت دېگەندەك بەزىبىر كۈچلەر (بەزى يۇمشاق كۈچلەر) غەيرىي دۆلەت فۇنكسىيىلىرىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ ②.

بۇ ئىككى قارىمۇقارشى تەسەۋۋۇردىن قايسىسى رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى؟ جاۋاب شۈكى، ھەر ئىككىلىسى غەرب ھازىر مۇتلەق

ئۇستۇنلۇكتە ھەم 21- ئەسىرگە كىرگەندىمۇ كۈچ، تەسىر جەھەتتە يەنىلا بىرىنچىلىكنى ساقلايدۇ. ئەمما، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى كۈچلەر مۇۋازىنەتىدە بەزى تەدرىجىي، رەھىمسىز، تۈپكى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. غەربنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە بولغان كۈچى ئاجىزلىماقتا. غەربنىڭ «باش»لىقلىق ئورنىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇ يەنە نۇرغۇن كۈچىنى يوقىتىدۇ. قالغىنىمۇ رايون ئاساسىدا بىر نەچچە ئاساسلىق مەدەنىيەتكە ۋە ئۇنىڭ يادرولۇق دۆلەتلىرىگە تارقىلىپ كېتىدۇ، ئەڭ مۇھىم كۈچ زورىيىشى ئاسىيا مەدەنىيىتىدە كۆرۈلۈۋاتىدۇ ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ. جۇڭگو يەر شارى خاراكتېرلىك تەسىر كۈچ جەھەتتە غەربكە خىرىس قىلالايدىغان دۆلەتكە ئايلىنىۋاتىدۇ. بۇ خىل مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى كۈچلەر يۆتكىلىشى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ كۇنسايىن كۆتۈرۈلۈشى ۋە ئۆز مەدەنىيىتىنى كېڭەيتىپ، غەرب مەدەنىيىتىنى تاشلىۋېتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ.

غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

بىرىنچىدىن، بۇ بىر ئاستا جەريان. غەربنىڭ كۈچىيىشىگە 400 يىلچە ۋاقىت كەتكەن، ئاجىزلىشىشىغىمۇ بەلكىم شۇنچىلىك ۋاقىت كېتىش مۇمكىن. 80- يىللاردا مەشھۇر ئەنگلىيە ئالىمى ھېدلېي بۇل مۇنداق دېگەن: «ياۋروپانىڭ يېكى غەربنىڭ خەلقئارا جەمئىيەتنى كونترول قىلىشى 1900- يىللار ئەتراپىدا يۇقىرى پەللىگە يەتكەن»[3]. سېپىنگلېر ئەسەرلىرىنىڭ بىرىنچى تومى نەشر قىلىنغان 1918- يىلىدىن باشلاپ «غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى» ئىزچىل 20- ئەسىر تارىخىنىڭ باش تېمىسى بولغان. ئاجىزلىشىش جەريانى بۇ ئەسىرنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقىتلىرىدا ئىزچىل داۋاملاشتى. ئەمما، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ سۈرئەت تېخىمۇ تېزلىشىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ كۈچىدىكى ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئېشىش كۆپىنچە S شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. باشتا ئاستا، ئۇنىڭدىن كېيىن جىددىي

تېزلىشىدۇ، ئارقىدىنلا تۆۋەنلەپ، ئاخىرىدا تۇرغۇنلىشىدۇ. دۆلەتنىڭ ئاجىزلىشىشىمۇ. خۇددى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاش S شەكلىدە تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. ئاۋۋال ئوتتۇرا ھال سۇرئەتتە، ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقىرى سۇرئەتتە ئاجىزلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا تۆۋەن نۇقتىغا چۈشىدۇ. غەربنىڭ ئاجىزلىشىشىمۇ بۇ جەريانىنىڭ يەنىلا دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئەمما كەلگۈسىدە چوقۇم ناھايىتى تېز سۇرئەتتە ئاجىزلىشىدىغان كېلىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچىدىن، ئاجىزلىشىش تۈز سىزىقلىق شەكىلدە بولمايدۇ. ئۇ تولمۇ قانۇنىيەتسىز بولۇپ، بەزىدە توختاپ قالىدۇ، بەزىدە چېكىنىدۇ. غەربنىڭ ئاجىزلىقى ئاشكارا بولغاندىن كېيىن، ئۇ قايتىدىن ئۆزىنىڭ كۈچىدە چىڭ تۇرۇشى مۇمكىن. غەربنىڭ ئېچۇۋېتىلگەن دېموكراتىك جەمئىيەتلىرى غايەت زور ئۆزىنى يېڭىلاش كۈچىگە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە ئوخشاشمايدىغىنى، غەربنىڭ ئىككى ئاساسلىق كۈچ مەركىزى بار. بۇل دىققەت قىلغان غەربنىڭ 1900- يىللىرىدىكى ئاجىزلىشىشى غەربنىڭ ياۋروپا قىسمىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئىدى. 1910- يىلىدىن 1945- يىلىغىچە ياۋروپادا ئۆزىگە پايدىسىز بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، ئۇ ئېچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرگە چىرمىلىپ قالدى. ئەمما، 20- ئەسىرنىڭ 40- يىللىرى غەربتە ئامېرىكا باسقۇچى باشلاندى ھەم 1945- يىلى ئامېرىكا دۇنيانىڭ رەھبەرلىكىنى قىسمەن قولغا ئالدى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئورنىنى 1918- يىلىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغىلى بولاتتى، ئۇرۇشتىن كېيىنكى مۇستەملىكىسىزلىشىش ھەرىكەتلىرى ياۋروپانىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇردى. ئەمما، بۈلار يېڭى دۆلەت ھالقىغان جاھانگىرلىك بىلەن ئەنئەنىۋى مۇستەملىكە جاھانگىرلىكىنىڭ ئورنىنى ئالغان ئامېرىكىنىڭ تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى. ئەمما، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي كۈچى ئامېرىكا بىلەن

تەڭلىشىەلەيتتى ھەم ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىمۇ ياپونىيەنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا تۆۋەن ئۇرۇندا تۇراتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئامېرىكا ئىقتىسادىي، ھەربىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بوشاشماي تىرىشتى. 1991- يىلى يەنە بىر مەشھۇر ئەنگلىيە ئالىمى بارىرى بۇزان «كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان رېئاللىق شۇكى، مەركەز مۇستەملىكىسىزلىشىشتىن بۇيانقى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن تېخىمۇ ھۆكۈمران ئورۇندا، قىرغاق بولسا تېخىمۇ بېقىندى ھالەتتە تۇرماقتا» دەپ كۆرسەتتى[4]. ۋەھالەنكى، بۇ خىل قاراشنىڭ توغرۇلۇقى مۇشۇ قاراشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەربىي غەلىبىلەرنىڭ ئۇنتۇلۇشى بىلەن خىرەلىشىپ كەتتى.

ئۇچىنچى، كۈچ بىر ئادەم ياكى توپنىڭ يەنە بىر ئادەم ياكى توپنىڭ ھەرىكىتىنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. ھەرىكەت ئادەتتە يېتەكلەش، مەجبۇرلاش ياكى ھەيدەكچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئۆزگىرىدۇ. بۇ كۈچ يۈرگۈزگۈچىنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي، تۈزۈم، نوپۇس، سىياسىي، تېخنىكا، ئىجتىمائىي ۋە باشقا جەھەتلەردىكى كۈچ مەنبەسىگە موھتاج. بىر دۆلەت ياكى گۇرۇھنىڭ كۈچى ئادەتتە ئۇ ئىدارە قىلىۋاتقان مەنبەلەر بىلەن ئۇلار ئۆزى تەسىر كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان باشقا دۆلەت ۋە گۇرۇھلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى مەنبەلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق مۆلچەرلىنىدۇ. غەربنىڭ كۆپ قىسىم مۇھىم كۈچ (ھەممىسى ئەمەس) مەنبەلىرىگە بولغان ئىگىدارچىلىقى 20- ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە يېيىتىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن تۆۋەنلەشكە باشلىدى.

تېررىتورىيە ۋە نوپۇس. 1490- يىلى غەرب جەمئىيىتى بالقاندىن باشقا ئاساسەن دېگۈدەك يۈتكۈل ياۋروپا يېرىم ئارلىنى، يەنى 52 مىليون 500 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چاقرىم يەر شارى قۇرۇقلۇقىنىڭ (ئانتاركتىكادىن باشقا) تەخمىنەن بىر مىليون 500 مىڭ ئىنگلىز چاقرىم كېلىدىغان زېمىنىنى كونترول قىلدى. 1920- يىلى غەربنىڭ تېررىتورىيىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ غەرب

يەر شارى قۇرۇقلۇقىنىڭ 25 مىليون 500 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چاقىرىم زېمىنىنى بىۋاستە كونترول قىلدى. 1993- يىلىغىچە غەرب كونترول قىلغان تېررىتورىيىنىڭ يېرىمى كېمىيىپ 12 مىليون 700 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چاقىرىمغا چۈشۈپ قالدى. غەربنىڭ تېررىتورىيىسى ياۋروپانىڭ ئەسلىي مەركىزي رايونلىرىدىن باشقا، يەنە شىمالىي ئامېرىكىلىق، ئاۋسترالىيىلىك، يېڭى زېلاندىيىلىك كۆچمەنلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا قايتتى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرما بولغىنى مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى 1920- يىلىدىكى 1 مىليون 800 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چاقىرىمدىن 1993- يىلىدىكى 11 مىليون كۋادرات ئىنگلىز چاقىرىمغا كېڭەيدى. بۇنداق ئۆزگىرىش نوپۇسىنى كونترول قىلىش جەھەتتىمۇ يۈز بەردى. 1900- يىلى غەرب نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن 30% تىنى ئىگىلەيتتى، غەرب ھۆكۈمىتى بولسا دۇنيا نوپۇسىنىڭ 45%گە ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى، 1920- يىلى 48% كە يەتتى. 1993- يىلى بىر نەچچە كىچىك مۇستەملىكە قالدۇقلىرىدىن باشقا (شىاڭگاڭ دېگەندەك)، غەرب ھۆكۈمىتى غەربلىكلەرگىلا ھۆكۈمرانلىق قىلدىغان بولدى. غەربلىكلەر دۇنيا نوپۇسىنىڭ 13% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. كېلەر ئەسىردە بۇ نىسبەت 11% كە، 2025- يىلى 10%كە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن[5]. 1993- يىلى غەربنىڭ جەمئىي نوپۇسى جۇڭگو، ئىسلام، ھىندى مەدەنىيەتلىرى نوپۇسىدىن كېيىنكى 4- ئورۇندا تۇرغان.

4.1- جەدۋەل: ھەرقايسى مەدەنىيەتلەر كونتروللۇقىدىكى تېررىتورىيە (1990ـــ 1993)

مەدەنىيەتلەر / يىل	غەرب	ئافرىقا	جۇڭخۇا	ھىندى	ئىسلام	ياپون	لاتىن	پراۋوسلاۋىيە	باشقىلار
1900	2029	16·4	431·7	5·4	359·2	16·1	772·1	873·3	746·8
1920	2544·7	40	391·3	5·4	181·1	26·1	809·8	1025·8	225·8
1971	1200·6	463·6	393·6	131·6	918·3	1412	783·3	1034·6	230·2
1993	1271·1	568·2	392·3	127·9	1105·4	14·5	781·9	716·6	271·8

بىرلىكى: كۋادرات كىلومېتىر

ئىگىلىگەن نىسبىتى

مەدەنىيەتلەر / يىل	غەرب	ئافرىقا	جۇڭخۇا	ھىندى	ئىسلام	ياپون	لاتىن	پراۋوسلاۋىيە	باشقىلار
1900	38·7	0·3	8·2	0·1	6·8	0·3	14·7	16·6	14·3
1920	48·5	0·8	7·5	0·1	3·5	0·5	15·4	19·5	4·3
1971	24·4	8·8	7·5	2·5	17·5	0·3	14·9	19·7	4·4
1993	24·2	10·8	7·5	2·4	21·1	0·3	14·9	13·3	5·2

ئەسكەرتىش: بۇ شۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت چېگرالىرىغا ئاساسەن ھېسابلانغان.

مەنبە: «سىياسىئونلار يىلنامىسى» (نيويورك: سېينت مارتىن نەشرىياتى، 1901 — 1927)؛ «دۇنيا كىتابلار ئالمىسى» (چىكاگو: ساھە كارخانىلىرى ساھەلىرى مائارىپ شىركىتى، 1970- يىلى)؛ «بېرتانىيە يىلنامىسى» (چىكاگو: بۈيۈك بېرتانىيە ئىنسىكلوپېدىيىسى نەشرىيات شىركىتى 1994- يىلى)

4.2 جەدۋەل. دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرگە تەۋە دۆلەتلەرنىڭ نوپۇسى (بىرلىكى 10 مىڭ) (1993- يىلى)

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى	134,090	لاتىن ئامېرىكىسى	50.750
ئىسلام مەدەنىيىتى	92,760	ئافرىقا مەدەنىيىتى	39.120
ھىندى مەدەنىيىتى	91.580	پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى	26.130
غەرب مەدەنىيىتى	80.540	ياپونىيە مەدەنىيىتى	12.470

مەنبە: بېرتانىيە ئىنسىكلوپېدىيىسىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىدىن، «1994- يىللىق يىلنامە» (چىكاگو: بېرتانىيە ئىنسىكلوپېدىيىسى نەشرىيات شىركىتى 1994 – يىلى، 764 — 769 - بەتلەر)

4.3 جەدۋەل: مەدەنىيەتلەرنىڭ سىياسىي كونتروللۇقىدىكى دۇنيا نوپۇسى 1900 — 2025 (پېرسەنت)

مەدەنىيەتلەر / يىل	دۇنيادىكى جەمئىيىسى*	غەرب	ئافرىقا	جۇڭخۇا	ھىندى	ئىسلام	ياپون	لاتىن	پراۋوسلاۋىيە	باشقىلار
1900	1·6	44·3	0·4	19·3	0·3	4·2	3·5	3·2	8·5	16·3
1920	1·9	48·1	0·7	17·3	0·3	2·4	4·1	4·6	13·9	8·6
1971	3·7	14·4	5·6	22·8	15·2	13·0	2·8	8·4	10·0	5·5
1990	5·3	14·7	8·2	24·3	16·3	13·4	2·3	9·2	6·5	5·1
1995	5·8	13·1	9·5	24·0	16·4	15·9+	2·2	9·3	6·1≠	3·5
2010	7·2	11·5	11·7	22·3	17·1	17·9+	1·8	10·3	5·4≠	2·0
2025	8·5	10·1	14·4	21·0	16·9	19·2+	1·5	9·2	4·9≠	2·8

ئىزاھ: شۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت چېگرىلىرىغا ئاساسلىنىپ ھېسابلاندى. 1995 — 2025 كېچە بولغان ھېسابتا 1994- يىلدىكى چېگرا ئاساس قىلىندى.

* دۇنيا نوپۇسى 100 مىليون بىرلىك قىلىپ ھېسابلاندى.

≠ مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسى، گرۇزىيە ۋە يۇگوسلاۋىيىنىڭ نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەنبە: ب د ت نوپۇس مەھكىمىسى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئۇچۇرلار ۋە سىياسەت ئانالىز تارمىقى: «دۇنيا نوپۇسى ھەققىدە پەرەز، 1992- يىلى تۇزىتىلگەن نەشرى» (نيويورك: ب د ت، 1993- يىلى)؛ «سىياسىئونلار يىلنامىسى» (نيويورك: سېينت مارتىن نەشرىياتى، 1901 — 1927)؛ (دۇنيا يىلنامىسى ۋە ۋەقەلەر خاتىرىسى) (نيويورك: خەۋەر نەشرىياتى، 1970 — 1993).

سان جەھەتتە، غەرب نوپۇسىنىڭ سانى دۇنيا نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ئىزچىدە تۇردە ئازلاۋاتىدۇ. سۇپەت جەھەتتە، غەربلىكلەر ۋە باشقىلار ئارىسىدىكى نىسبەتتىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەرمەكتە. غەيرىي غەرب جەمئىيەت كىشىلىرى تېخىمۇ ساغلاملاشماقتا، تېخىمۇ شەھەرلەشمەكتە، ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە، تېخىمۇ ياخشى مائارىپتا تەربىيىلىمەكتە. مۇشۇ ئەسىر (20- ئەسىر)نىڭ 90- يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە لاتىن ئامېرىكىسى، ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق ، جەنۇبىي ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيالاردا بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 30 يىل ئاۋۋالقى 2/3 دىن 1/2 بولدى. بۇ رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمۈر كۆرۈش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك يۇقىرىلىدى، بولۇپمۇ ئافرىقىدا 11 يىل، شەرقىي ئاسىيادا 23 يىل يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ كۆپىنچە قىسمىدا ئاران 1/3 گىمۇ يەتمەيدىغان ئوتتۇرا ياشلىقلار ساۋاتلىق ئىدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئافرىقا دۆلەتلىرىدىن باشقا دېگۈدەك بارلىق دۆلەتلەر نوپۇسىنىڭ ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى يېرىم ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 50% ھىندىستانلىق ۋە 75% جۇڭگولۇق خەلق ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولدى. 1970- يىلى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر نوپۇسىنىڭ ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر نوپۇسىنىڭ 41%گە توغرا كەلدى. 1992- يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 71% بولدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا

ئافرىقىدىن باشقا جايلاردىكى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسى ئالدى. ئەڭ مۇھىمى 60- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاسىيا، لاتىن ئامېرىكىسى، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافرىقىدىكى 1/3گە يەتمەيدىغان ئوقۇش يېشىدىكىلەر ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسى ئالغان بولسا، 90-يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئافرىقىدىن باشقا جايلاردىكى ئوقۇش يېشىدىكى 50% ئادەم ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسى ئالدى. 1960- يىلى شەھەر ئاھالىسى تەرەققىي قىلمىغان دۆلەتلەر نوپۇسىنىڭ 1/4 نىمۇ ئىگىلىمەيتتى. ئەمما، 1960- يىلدىن 1992- يىلىغىچە شەھەر ئاھالىسى ئىگىلىگەن نىسبەت لاتىن ئامېرىكىسىدا 49%تىن 73% كە، ئەرەب دۆلەتلىرىدە 34% تىن 55% كە، ئافرىقىدا 14%تىن 29%كە، جۇڭگودا 18%تىن 27%كە؛ ھىندىستاندا 19%تىن 26%كە يەتتى.

4.4 جەدۋەل: ھەر قايسى مەدەنىيەت ياكى دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىدە تۇتقان ئورنى (دۇنيا ئومۇمىي مىقدارى = 100%)

يىل / دۆلەت	1750	1800	1830	1860	1880	1900	1913	1928	1938	1953	1963	1913	1980
غەرب	18·2	23·3	31·1	53·7	68·8	77·4	81·6	84·2	78·6	74·5	65·4	61·2	57·8
جۇڭگو	32·8	33·3	29·8	19·7	12·5	6·2	3·4	3·4	3·1	3·5	3·5	3·9	5·0
ياپونىيە	3·8	3·5	2·8	2·6	2·4	2·4	2·7	3·3	5·2	2·9	5·1	8·8	9·1
ھىندىستان/پاكىستان	24·5	19·7	17·6	8·6	2·8	1·7	1·4	1·9	2·4	1·7	1·8	2·1	2·3
*سوۋېت / روسىيە	5·0	5·6	3·6	7·0	7·6	8·8	8·2	5·3	9·0	16·1	20·9	20·1	21·1
بىرلىيە بىلەن مېكسىكا	-	-	-	0·8	0·6	0·7	0·8	0·8	0·8	0·9	1·2	1·6	2·2
باشقىلار	15·7	14·6	13·1	7·6	5·3	2·8	1·7	1·1	0·9	1·6	2·1	2·3	2·5

*سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ۋارشاۋا شەرتنامىسى تەشكىلاتىدىكى دۆلەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەنبە: پاۋىل بايروك: «1750- يىلدىن 1980- يىلىغىچە بولغان خەلقئارانىڭ سانائەتلىشىش دەرىجىسى»، «ياۋروپا ئىقتىساد تارىخى ژۇرنىلى»، 1982- يىللىق كۆزلۈك سانى (11-سان)، 219 — 334 بەتلەر.

ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى، مائارىپ، شەھەرلىشىش جەھەتلەردىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئىقتىدارىمۇ، ئارزۇلىرىمۇ كۆچەيگەن بىر تۈركۈم جەمئىيەت تەرىپىدىن ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن نوپۇسنى كونتروپ چىقاردى. ئۇلار سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشالايدۇ، لېكىن ساۋاتسىزلار بۇنداق قىلالمايدۇ، ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن جەمئىيەت تېخىمۇ كۆچلۈك، جۇشقۇن بولىدۇ. 1953- يىلى ئىراندا ئاران 15% ئادەم ساۋاتلىق ئىدى. شەھەر ئاھالىسىمۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 17%تىنى تەشكىل قىلاتتى. روزۋېلت ۋە ئاز ساندىكى ئامېرىكا مەركىزى ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ جاسۇسلىرى بىر قېتىملىق توپىلاڭنى ئوڭايلا باستۇرۇپ، ئىران پادىشاھىنى قايتا تەختكە چىقاردى. ئەمما، 1979- يىلىغا كەلگەندە، 50% ئىرانلىق ساۋاتلىق بولۇپ، 47%ى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقاندا، ئامېرىكىنىڭ كۆچلۈك ھەربىي كۈچىمۇ ئىران پادىشاھىنىڭ شاھلىق ئورنىنى ساقلاپ قالالمىدى. روشەن بىر چوڭقۇر ھاڭ جۇڭگولۇقلار، ھىندىلار، ئەرەبلەر، ئافرىقىلىقلارنى ياپونلار، رۇسلار، غەربلىكلەردىن ئايرىپ تۇردىدۇ. ئەمما، بۇ ھاڭ تېزلىكتە تارىيىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىر ھاڭ پەيدا بولدى. غەربلىكلەر، ياپونىيىلىكلەر، روسىيىلىكلەرنىڭ پىشى ئاساسەن تۇراقلىشىپ قالدى. نوپۇسنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان دەم ئېلىشقا چىققانلار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ يۇكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ يۇكى بولسا كۆپ ساندىكى بالىلاردۇر، بالىلار كەلگۈسىدىكى ئىشچىلار ۋە ئەسكەرلەردۇر.

ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى. غەربنىڭ يەر شارى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىگىلەيدىغان نىسبىتى 20- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن بولسا كېرەك. ئەمما، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1750- يىلى جۇڭگو دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 1/3ىنى، ھىندىستان 1/4ىنى ئىگىلىگەن، غەرب بولسا 1/5نىمۇ

ئىگىلىيەلمىگەنىدى. غەرب 1830- يىلىغا كەلگەندە جۇڭگودىن ئازراق ئېشىپ كەتتى. كېيىن نەچچە ئون يىل ئىچىدە خۇددى پاۋىل بايروك كۆرسەتكەندەك غەربنىڭ سانائەتلىشىشى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىنىڭ سانائەتسىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1913- يىلى غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى تەخمىنەن 1800- يىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 2/3 قىسمىلا تۇغرا كەلدى. 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، غەرب ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ئېشىپ، 1928- يىلىغا كەلگەندە ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ، دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 84.2%نى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ ئېشىش نىسبىتى يۇقىرى بولماسلىق ۋە سانائەتلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن دۆلەتلەرنىڭ 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ تېز ئېشىشى سەۋەبىدىن، غەربنىڭ دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 1980- يىلىغا كەلگەندە، غەرب يەر شارى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 57.8%نى ئىگىلىدى. بۇ ئاساسەن غەربنىڭ 120 يىل ئاۋۋالقى، يەنى 19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرى دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىگە باراۋەر كېلىدۇ[7].

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋالقى ئىقتىسادىي ئومۇمىي قىممەت ھەققىدە ئىشەنچلىك سانلىق مەلۇمات تاپقىلى بولمايدۇ. ئەمما، 1950- يىلى غەرب دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 64%نى ئىگىلىگەنىدى، 80- يىللىرىغا كەلگەندە بولسا 49%كە چۈشۈپ قالدى (4.5 جەدۋەلگە قارالسۇن). مۆلچەرلىنىشچە، 2013- يىلىغا بارغاندا غەرب دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ ئاران % 30نى ئىگىلەيدىكەن. 1991- يىلىدىكى باشقا بىر تۈرلۈك مۆلچەرگە ئاساسلانغاندا، دۇنيادىكى ئىقتىسادىي كۈچنى ئەڭ زور يەتتە دۆلەتنىڭ تۆتى ياپونىيە (ئىككىنچى ئورۇندا)، جۇڭگو (ئۈچىنچى ئورۇندا)، روسىيە (ئالتىنچى

ئورۇنـدا)، هـنـدىستان (يـەتتىنچى ئورۇنـدا)قاتـارلىق غـەيرىي غـەرب دۆلـەتلىرى ئىكـەن. 1992- يىلـى ئامېرىكـا دۇنيـادىكى بىرىنچـى ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەت ئىدى، ئون چوڭ ئىقتىسادىي دۆلەتنىڭ بەشى غەرب دۆلىتى، قالغان بەشى بەش بولسا جۇڭگو، ياپونىيە، هىندىستان، روسىيە، برازىلىيە قاتارلىق مەدەنىيەتتىكى باشلامچى دۆلەتلەر ئىدى. بەزى تـوغرا قىياسلارغا ئاساسلانغاندا، 2020- يىلىغا بارغانـدا ئىقتىسادتا كۆچلـۈك ئالـدىنقى ئورۇنـدىكى دۆلەتلـەر بـەش مەدەنىيەتكـە تـەۋە دۆلەتلـەر بولـۇپ، ئالـدىنقى ئـون دۆلـەتنىڭ ئـارىان ئۇچىي غەرب دۆلىتى. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ نىسپىي ئاجىزلىشىشى زور دەرىجىدە شەرقىي ئاسىيانىڭ كۆتۈرۈلۈش سەۋەبىدىن بولىدۇ.

4.5 جەدۋەل: هەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىدە نىسبىتى (1950 — 1992) (بىرلىكى پىرسەنت)

مەدەنىيەتلەر / يىل	غەرب	ئافرىقا	جۇڭخۇا	هىندى	ئىسلام	ياپون	لاتىن	*پراۋوسلاۋىيە	+باشقىلار
1950	64·1	0·2	3·3	3·8	2·9	3·1	5·6	16·0	1·0
1970	53·4	1·7	4·8	3·0	4·6	7·8	5·2	17·4	1·1
1980	48·6	2·0	6·4	2·7	6·3	8·5	7·7	16·4	1·4
1992	48·9	2·1	10·0	3·5	11·0	8·0	8·3	6·2	2·0

*1992- يىلىدىكى پراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى هەققىدىكى مۆلچەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

+ «باشقىلار» باشقا مەدەنىيەتلەرنى ۋە بەزى قۇلاقنى كېسىپ بۇرۇننى ياماشتەك هەرىكەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان خاتالىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەنبە: 1950-، 1970-، 1980- يىلىدىكى پىرسەنتنىي خېرىبرت بىلوك ئۆزگەرمەس ئامېرىكا دوللىرىنىڭ باهاسىغا ئاساسەن هېسابلاپ چىققان. قارا: «1980- يىللىق پۈتۈن دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي ئومۇمىي قىممىتى: ئىجادىي توختاش» (ۋاشىنگتون ئالاهىدە رايونى: ئامېرىكا گوۋۇيۇەنى ئاممىۋى ئىشلار ئىدارىسى، 1980- يىلى)، (30-، 45 - بەتلەر)· 1992- يىلىدىكى پىرسەنت «1994- يىللىق دۇنيا تەرەققىيات دوكلاتى» ئىچىدىكى دۇنيا بانكىلىرىنىڭ سېتىۋېلىش كۆچى هەققىدىكى 30- قىياس جەدۋىلىگە ئاساسەن هېسابلانغان (نيويورك: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994- يىلى).

ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى غەربنىڭ سۈپەت ئەۋزەللىكىنى قىسمەن دەرىجىدە خىرەلەشتۈرۈپ قويدى. غەرب ۋە ياپونىيە ئاساسەن بارلىق ئىلغار تېخنىكىنى مونوپول قىلىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما تېخنىكا يەنىلا تارقىلىۋاتىدۇ. ئەگەر غەرب ئەۋزەللىكىنى ساقلاپ قالمەن دەيدىكەن، ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن تېخنىكا تارقىلىشىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈشى كېرەك. ئەمما غەرب ياسىغان بىر-بىرىگە باغلىنىپ كەتكەن بۇ دۇنيادا تېخنىكىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە كېڭىيىپ كېتىشىنى ئاستىلىتىش قىينىلىشىپ كەتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى يەككە، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان، ھەممە ئېتىراپ قىلغان تەھدىت مەۋجۇت بولمىغاچقا ھەم تېخنىكىنى كونترول قىلىش تەدبىرلىرىنىڭ ئۇنۇمى چەكلىك بولغاچقا، ئەھۋال تېخىمۇ يامانلىشىپ كەتتى.

قارىماققا تارىخنىڭ كۆپسۈنچە مەزگىللىرىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيا بويىچە ئەڭ كۈچلۈكتەك كۆرۈنىدۇ. 20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تېخنىكىنىڭ كېڭىيىشى ۋە غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تارىختىكى ۋەزىيەتنى قايتا رويابقا چىقىرىۋاتىدۇ. بۇ بىر ئاستا جەريان بولسىمۇ، ئەمما 21- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن بولمىغاندىمۇ، 21- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، دۇنيا ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى تارقىلىش ئەھۋالى 1800- يىلىدىكى ئەھۋالغا ئوخشىشىپ كېتىشى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇ چاغدا غەربنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىغا بولغان 200 يىللىق «مونوپول»لىقىمۇ ئاخىرلىشىدۇ.

ھەربىي ئىقتىدار. ھەربىي ئىقتىدار تۆت جەھەتتىكى ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سان، ئەسكىرىي كۈچ، قورال-ئۇسكۇنە، بايلىق مەنبەسى. تېخنىكا — قورال-ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئۇنۇمدارلىقى ۋە ئىلغارلىقىنى؛ تەشكىلچانلىق — ئۇيۇشۇش كۈچىنى، ئىنتىزامچانلىق — مەشىق ۋە ئارمىيىنىڭ جاسارىتى، شۇنداقلا قوماندانلىق ۋە كونترول قىلىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۇنۇملۇكلۇكىنى، ئىجتىمائىيلىق — جەمئىيەتنىڭ

ئارمىينى ئۇنۇملۇك ئىشلىتىش ئىقتىدارى ۋە ئارزۇسىنى كۆرسىتىدۇ. 20-يىللاردا غەرب بۇ جەھەتلەرنىڭ ھەمىسىدە ناھايىتى ئالدىدا ئىدى. كېيىنكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە غەربنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە بولغان ھەربىي كۈچى ئاجىزلىدى، بۇ خىل ئاجىزلاش ھەربىلەر سېلىشتۇرمىسىدىكى ئۆزگىرىشتە ئىپادىلەندى. گەرچە بۇ ھەربىي ئىقتىدارنى ئۆلچەشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۆلچىمى بولمىسىمۇ، يەنىلا ئۆلچەملەرنىڭ بىرى. زامانىۋىلىشىش ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستىكىنى ئويغاتتى ھەم بۇنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى، بۇنداق قىلمىغان دۆلەتلەر ناھايىتى ئاز. 30- يىللاردا ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ناھايىتى كۈچلۈك ئارمىيە قۇرغانىدى. بۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىپادىلەندى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى ئارمىيىنىڭ بىرىگە ئىگە ئىدى. ھازىر غەرب دۇنيانىڭ ھەر قانداق يېرىدە زور مىقداردا دائىمىي ھەربىي كۈچ تۇرغۇزۇش ئىقتىدارىنى مونوپول قىلىۋالدى، غەرب ئىقتىدارىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالامدۇ، يوق؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. ئەمما، بۇنىڭغا يەنىلا غەرب ئۇ ئىقتىدارنى داۋاملىق ساقلاپ قالالايدۇ، دەپ جاۋاب بېرىش كېرەك. چۈنكى، كەلگۈسىدىكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە بىرەر غەيرىي غەرب دۆلىتى ياكى دۆلەتلەر گۇرۇھلىرى غەربنىڭگە ئوخشاش ئىقتىدارغا ئىگە بولالمايدۇ.

4.6 جەدۋەل: ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ دۇنيا ھەربىي خادىملار سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (پىرسەنت)

مەدەنىيەتلەر / يىل	دۇنيادىكى جەمئىسى	غەرب	ئافرىقا	جۇڭخۇا	ھىندى	ئىسلام	ياپون	لاتىن	پرازۋسلاۋىيە	باشقىلار
1900	1,008·6	43·7	1·6	10·0	0·4	16·7	1·8	9·4	16·6	0·1
1920	864·5	48·7	3·8	17·4	0·4	3·6	2·9	10·2	12·8*	0·5
1970	3399·1	26·8	2·1	24·7	6·6	10·4	0·3	4·0	25·1	2·3
1996	2,579·7	21·1	3·4	25·7	4·8	20·0	1·0	6·3	14·3	3·5

ئىزاھ: شۇ يىلدىكى دۆلەت چېگرالىسى ئاساسىدا ھېسابلاندى.

دۇنيا بويىچە قوراللىق قىسىم ئومۇمىي خادىملىرىنى سانىنى ھېسابلاشتا

(ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان) 10 مىڭ بىرلىك قىلىندى.

* بۇنىڭ ئىچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ ئادەم سانى م.گ ماكىنتوش 1924- يىلى تەخمىنەن ھېسابلانغان. خ. د لىدىل خارت: «قىزىل ئارمىيە: 1918 — 1945- يىلىدىكى قىزىل ئارمىيە ۋە 1946- يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان قىزىل ئارمىيە» دېگەن كىتابىدىن. (نيويورك: خاركورت بريىس، 1956- يىلى).

مەنبە: ئامېرىكا ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈش، ئارمىيە قىسقارتىش مەھكىمىسى: «دۇنيا ھەربىي خىراجىتى ۋە قورال ئۆتۈنۈپ بېرىش» (ۋاشىنگتون كولۇمبىيە رايونى: مەركىزىي مەھكىمە، 1971 — 1994)؛ «سىياسىئونلار يىلنامىسى» (نيويورك: سىينت مارتىن نەشرىياتى، 1901 — 1927- يىلىغىچە).

ئومۇمەن، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە يەر شارىنىڭ ھەربىي ئىقتىدار جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىگە تۆۋەندىكى بەش خىل يۇزلىنىش پېتەكچىلىك قىلدى:

بىرىنچىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى قوراللىق قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن تېزلا يوقالدى. روسىيەدىن باشقا ئوكرائىنالا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، مۇھىم ھەربىي ئىقتىدارغا ۋارىسلىق قىلالىدى. روسىيە ئارمىيىسى كۆلەم جەھەتتە زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى ھەم ئوتتۇرا ياۋروپا، بالتىق دېڭىز بويىدىكى دۆلەتلەردىن چېكىنىپ چىقتى. ۋارشاۋا تەشكىلاتى تارقىلىپ كەتتى. ئامېرىكىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە خىرىس قىلىش نىشانىدىن ۋاز كېچىلدى. ھەربىي ئەسلىھەلەر يا بىر تەرەپ قىلىنىپ، يا خالىغانچە بۇزۇۋېتىلىپ، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. دۆلەت مۇداپىئە خام چوتى شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ، ئەسكەر-ئوفىتسېرلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك جاسارىتى سۇنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا روسىيە ئارمىيىسى ئۆزىنىڭ بۇرچى ۋە تەلىماتلىرىنى قايتا بەلگىلەپ، روسىيىلىكلەرنى قوغداش ۋە يېقىن رايونلاردىكى توقۇنۇشلاردا ئۈنۈمىدىغان رولى ئۈچۈن قايتا قۇرۇلۇش ئېلىپ باردى.

ئىككىنچىسى، روسىيە ھەربىي ئىقتىدارىنىڭ جىددىي ئاجىزلىشىشى غەربنىڭ ھەربىي خىراجەت چىقىمىنىڭ ئازىيىشى،

ئەسكەر كۆچمەنلەك ئاجىزلىشىشى ۋە ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇش ھۆكۈمىتى (چوڭ بۇش) ۋە كىلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ پىلانى بويىچە، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي خىراجىتى 35% ئازىيىدىكەن، يەنى 1990- يىلىدىكى 342 مىليارد 300مىليون دوللار (1994- يىلىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتى بويىچە) 1998- يىلىغىچە ئازىيىپ 223 مىليارد 300 مىليون دوللارغا قالىدىكەن. شۇ يىلدىكى (1998-يىلى) ھەربىي قۇرۇلما سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان ۋاقىتتىكىگە ھەربىي قۇرۇلمىنىڭ يېرىمىدىن 2/3 قىسمىغىچە قالىدىكەن. ئارمىيەنىڭ سانى 2 مىليون 100 مىڭدىن 1 مىليون 400 مىڭغا ئازىيىدىكەن. نۇرغۇن مۇھىم قورال-ياراغ تەتقىقات تۈرلىرى ئاللىقاچان ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە قالدۇرۇلۇۋاتىدۇ. 1985- يىلىدىن 1995- يىلىغىچە بولغان ئارلىقتا ئاساسلىق قوراللارنىڭ يىللىق سېتىۋېلىش مىقدارى 29 پاراخوتتىن ئالتىگە، 943 ئايروپىلاندىن 127 گە، 720 تانكىدىن 0گە، ئىستراتېگىيىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا 45تىن 18گە قالغان. 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيەنىڭ دۆلەت مۇداپىئە قىسمى ۋە ھەربىي ئىقتىدار جەھەتتە قىسقارتىش ئېلىپ باردى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (مۆلچەرلىنىشچە) گېرمانىيەنىڭ قوراللىق قىسىم ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 370 مىڭدىن 340 مىڭغا، ھەتتا 320 مىڭغا ئازىيىدىكەن. فرانسىيەنىڭ 1990- يىلىدىكى 290 مىڭ ئەسكىرى ئازىيىپ، 1997- يىلىغا بارغاندا 225 مىڭ ئادەمگە قالىدىكەن. ئەنگلىيەنىڭ 1985- يىلىدىكى 377100 دىن 1993-يىلىدىكى 274800غا ئازايدى. شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ياۋروپادىكى ئەزا دۆلەتلىرى ئەسكەرلەرنىڭ ۋەزىپە ئۆتىمەش مۇددىتىنى قىسقارتتى ھەم ئەسكەر قوبۇل قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ھەققىدە مۇزاكىرىلەشتى.

ئۇچىنچىسى، شەرقىي ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىي روسىيە ۋە غەربنىڭكىگە قەتئىي ئوخشاشمايدۇ. بۇ يەردە ھەربىي خىراجەتنى

كۆپەيتىش ۋە ئارمىينى ياخشىلاش كۇنتەرتىپكە كىرگۈزۈلگەن، بۇ جەھەتتە جۇڭگو ئۇلگە، باشقا شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىمۇ ئىقتىسادىي بايلىقىنىڭ ئېشىشى ۋە جۇڭگونىڭ ھەربىي تەييارلىقىنىڭ كېڭىيىشىنىڭ تۈرتكىسىدە، ھەربىي زامانىۋىلاشتۇرۇش، ئارمىينى كېڭەيتىشنى باشلىدى. ياپونىيە ئۆزىنىڭ يۇكسەك ئىلغار ھەربىي ئىقتىدارىنى مۇكەممەللەشتۈرۈۋاتىدۇ. تەيۋەن، تايلاند، مالايسىيا، سىنگاپور، ھىندونېزىيىلەر ئارمىيىگە بەس-بەستە مەبلەغ سېلىپ، روسىيە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردىن ئايروپىلان، تانكا، پاراخوت سېتىۋالماقتا. شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى (شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى) نىڭ مۇداپىئە چىقىمى 1985- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە تەخمىنەن 10% تۆۋەنلىدى (539 مىليارد 600 مىليون دوللاردىن 485 مىليارد قا چۈشتى، 1993- يىلىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئۆزگەرمەس قىممىتى بويىچە). دەل يەنە شۇ مەزگىلدە شەرقىي ئاسىيانىڭ ھەربىي خراجىتى 50% ئېشىپ، 89 مىليارد 800 مىليون دوللاردىن 134 مىليارد 800 مىليون دوللارغا يەتتى[9].

تۆتىنچى، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىي ئىقتىدار پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كېڭىيىۋاتىدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قورال-ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. مەسىلەن، 60- يىللاردىن 80- يىللارغىچە كۇرەش ئايروپىلانى ياسىيالايدىغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت بىردىن سەككىزگە كۆپەيدى. ئىستراتېگىيىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا ياسايدىغان دۆلەت يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، يەتتىگە كۆپەيدى. تانكا ياسايدىغان دۆلەت بىردىن ئالتىگە، تېك ئۇچار ياسىيالايدىغان دۆلەتمۇ بىردىن ئالتىگە كۆپەيدى. 90- يىللاردىكى ئاساسلىق يۇزلىنىش قورال-ياراغ سانائىتىنىڭ يەرشارلىشىشى بولدى. بۇ بەلكىم غەربنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى يەنمۇ ئاجىزلاشتۇرۇشى مۇمكىن[10]. نۇرغۇن غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى

(روسىيە، جۇڭگو، ئىسرائىلىيە، ھىندىستان، پاكىستان بەلكىم شىمالىي چاۋشيەنمۇ بولۇشى مۇمكىن) يادرو قورالىغا ئىگە بولدى ياكى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىگە بولۇشقا تىرىشىۋاتىدۇ (ئىران، ئىراق، لىۋىيە، ئالجىرىيىگىمۇ ئىگە بولۇشى مۇمكىن) ياكى زۆرۈر تېپىلغاندا تېز سۈرئەتتە يادرو قورالى ياساپ چىقالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشقا تىرىشىۋاتىدۇ (ياپونىيە).

بەشىنچى، بۇ تەرەققىياتلار رايونلىشىشنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە ھەربىي كۈچىنىڭ ئاساسلىق يۈزلىنىشىگە ئايلاندۇردى. رايونلىشىش روسىيە ۋە غەربنىڭ ئارمىيە قىسقارتىشى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئارمىيە كۈچەيتىشى ئۈچۈن نەزەريىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلەپ بەردى. روسىيىنىڭ ئەمدى يەر شارى خاراكتېرلىك ھەربىي كۈچى قالمىدى. ئىستراتېگىيە ۋە ئەسكىرىي كۈچىنى قوشنا دۆلەتلەردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە مەركەزلەشتۈردى. جۇڭگو ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى ۋە ئارمىيىسىنى قايتا تەڭشەپ، مۇھىم نۇقتىنى يەرلىككە كۈچ ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى مەنپەئىتىگە قويدى. ياۋروپا ئۆز چېگرا سى ئەتراپىدىكى تىنچسىز ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ۋە غەربىي ياۋروپا ئىتتىپاقى ئارقىلىق ھەربىي تەڭشەش ئىپلىپ باردى. ئامېرىكىمۇ ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى ئېنىق ھالدا يەر شارى مىقياسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى چەكلەش ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن بىرلا ۋاقىتتا پارس قولتۇقى ۋە شەرقىي شىمالىي ئاسىيادا يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان رايون خاراكتېرلىك جىددىي ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشقا ئۆزگەرتتى. ۋەھالەنكى، ئامېرىكىنىڭ بۇنداق مەقسەتكە يېتەلەيدىغان ھەربىي ئىقتىدار ھازىرلىيالمىشى مۇمكىن ئەمەس. ئامېرىكا ئىراقنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن پارس قولتۇقىغا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان 75% ئايروپىلانلىرىنى، 42% زامانىۋىلاشقان ئۇرۇش قىلىش تانكىلىرىنى، 46% ئاۋئاماتكىسىنى،

37% قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئەسكىرىنى، 46% دېڭىز ئارمىيە ئەسكىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. كەلگۈسىدە زور ھەجىمدە ھەربىي قىسقارتىش بولغاچقا، ئامېرىكىنىڭ غەربىي يېرىم شارىنىڭ سىرتىدىكى بەزى رايونلار ۋە كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ناھايىتى مۈشكۈل. پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەربىي بىخەتەرلىكى بارغانسېرى يەر شارى كۆچ تەقسىماتى ۋە دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ھەرىكىتىگە ئەمەس، بەلكى دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلار ئىچكى قىسمىدىكى كۆچ تەقسىماتى ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرولۇق دۆلەتلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە تايانماقتا.

قىسقىسى، ئۇمۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا غەرب يەنىلا 21-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى نەچچە ئون يىلىدا ئەڭ كۆچلۈك مەدەنىيەت بولۇۋېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇ بەلكىم پەن-تېخنىكا ئىختىساسلىقلىرى، پەن-تەتقىقات، ئىجادىيەت ئىقتىدارى، خەلقىگە ۋە ھەربىي ئارمىيىگە كېرەكلىك تېخنىكىلارنى يېڭىلاش جەھەتتە يەنىلا ئەمەلىي ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇشى مۇمكىن. ئەمما، باشقا كۆچ مەنبەلىرى بارغانسېرى غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ يادرولۇق ۋە يېتەكچى دۆلەتلىرىنىڭ قولىغا ئۆتمەكتە. غەربنىڭ بۇ بايلىقلارغا بولغان كونتروللۇقى 20- يىللاردا يۇقىرى چەككە يەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن روشەن تۆۋەنلىدى. 21- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىغا بارغاندا، يەنى 100 يىلدىن كېيىن غەرب دۇنيا تېررىتورىيىسىنىڭ 24%، (ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 49%كە يەتكەندى) دۇنيا نوپۇسىنىڭ 10%نى (ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 48% كە يەتكەندى)، ئىجتىمائىي سەپەرۋەرلىككە كەلگەن نوپۇسنىڭ 20% — 15%نى، دۇنيا ئىقتىسادىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 30%نى (ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 70% كە يەتكەندى)، ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 25% (84% ئىدى)، شۇنداقلا دۇنيا ئەسكىرىي كۆچىنىڭ 10% (ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 45% كە يەتكەندى)نى كونترول قىلىشى مۇمكىن.

1919- يىلى ۋودروۋ ۋىلسون، لويد جورج ۋە جورجىس كېلمىنسكولار بىرلىكتە پۈتۈن دۇنيانى كونترول قىلغانىدى. ئۇلار پارىژدا ئولتۇرۇپ، قايسى دۆلەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى، قايسىسىنىڭ يوقىلىشىنى، قايسى يېڭى دۆلەتلەرنى پەيدا قىلىشنى، ئۇلارنىڭ چېگرالىنى قانداق سىزىشنى، ئۇلارغا كىمنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا شەرق ۋە دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدا يەڭگۈچى دۆلەتلەرنىڭ ئارىسىدىكى تەقسىماتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىمەكتە ئىدى. ئۇلار يەنە روسىيىگە ھەربىي جەھەتتە ئارىلىشىشنى قانداق ئېلىپ بېرىشنى، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يول قويۇشنى قانداق قولغا كەلتۈرۈشنى قارار قىلىشالايتتى. 100 يىلدىن كېيىن بۇنداق ھوقۇق يۈرگۈزەلەيدىغان سىياسىئونلار گۇرۇھلىرى بولمايدۇ. ھەرقانداق گۇرۇھ بۇ ئۈچ غەرب دۆلىتىدىن تۈزۈلمەستىن، بەلكى دۇنيادىكى يەتتە ياكى سەككىز ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرولۇق دۆلەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. دېڭ شياۋپىڭ، ناكاسونى، ئىندىرا گەندى، يېلتسىن، ھۇمەينى، سۇخارتولارنىڭ ۋارىسلىرى، رېگان، ساچېر خانىم، مېتران ۋە كوللارنىڭ ۋارىسلىرى بىلەن رىقابەتلىشىدۇ. غەرب جاھان سورايدىغان دەۋر ئاخىرلىشىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە باشقا كۈچ مەركەزلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى يەر شارى خاراكتېرلىك يەرلىكلىشىش ۋە غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرىنىڭ گۈللىنىش قەدىمىنى تېزلىتىۋاتىدۇ.

يەرلىكلىشىش: غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرىنىڭ گۈللىنىشى

ھەزارەتنىڭ دۇنيا بويىچە تارقىلىش ئەھۋالى كۈچنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېردى. سوۋا دۆلەت بايرىقىغا ئەگىشىشىمۇ، ئەگەشمەسلىكىمۇ مۇمكىن، ئەمما ھەزارەت ھەمىشە دېگۈدەك ھوقۇقنى قوغلىشىۋاتىدۇ. تارىختا ئومۇمەن بىرلا ۋاقىتتا

مەدەنىيەتنىڭ ھەممە شۇ خىل مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ بۇ خىل كۇچى ئارقىلىق باشقا جەمئىيەتلەرگە ئۆزىنىڭ قىممىتى، ئەمەلىيىتى، تۇرۇلمىسىنى كېڭەيتكەن. بىر ھەممىباب مەدەنىيەت بىر ئۇنۇۋېرسال كۇچكە موھتاج بولىدۇ. رۇمنىڭ كۇچى كلاسسىك دۇنيانىڭ چەكلىك دائىرىسىدە ئاساسەن دېگۈدەك بىر ھەممىباب مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. 19- ئەسىردە مۇستەملىكچىلىك بىلەن ئىپادىلەنگەن ياۋروپانىڭ كۇچى ۋە 20- ئەسىردىكى ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكى غەرب مەدەنىيىتىنى بۈگۈنكى دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا كېڭەيتتى. ھازىر ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىكى ئاللىبۇرۇن ئاخىرلاشتى. ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكىمۇ كۈنسايىن ئاجىزلىشىۋاتىدۇ، تارىختا يىلتىز تارتقان يەرلىك ئۆرپ-ئادەت، تىل، ئېتىقاد ۋە تۇرمۇشلەرنىڭ ئۆزىنى تەكىتلىشىگە ئەگىشىپ، غەرب ھەزىرتى يىگىلىمەكتە. زامانىۋىلىشىش ئېلىپ كەلگەن غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى كۈچىنىڭ كۈنسايىن ئېشىشى غەيرىي غەرب ھەزىرەتلىرىنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ*.

جوسېف نەي دەللەپ مۇنداق دەيدۇ: ئىقتىساد ۋە ھەربىي كۈچنى ئاساس قىلغان قوماندانلىق ھوقۇقى ـــ «قاتتىق كۈچ» بىلەن بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ھەزىرتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ئارقىلىق «باشقا دۆلەتلەرنىمۇ ئۆزى موھتاج بولغان نەرسىگە موھتاج قىلىدىغان» «يۇمشاق كۈچ» ئوتتۇرىسىدا پەرق بار. خۇددى نەي كۆرۈپ يەتكەندەك، دۇنيادا ھازىر «قاتتىق كۈچ» كەڭ دائىرىدە تارىلىۋاتىدۇ. ئاساسلىق دۆلەتلەر «ئىلگىرىكىدەك ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى كۈچ مەنبەلىرىگە تايىنىپ مەقستىگە يېتەلمەيدىغان

---

* ھەممىباب مەدەنىيەت مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ ھەم چوقۇم مەيدانغا كېلىدۇ، شۇنداقلا غەربلىشىشنى زامانىۋىلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ قارايدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۈچ بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك سەل قارىدى. ئۇلار زاكسون-لوگىكسىنىڭ غەربنىڭ دۇنياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېڭىيىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىنى قوللايدىغانلىقىنى، مۇبادا باشقا جەمئىيەتلەر ئۆزىنى تەدرىجىي بەلگىلەشتە ئەركىن بولسا، ئۆزلىرىنىڭ كونا ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەت، ئەمەلىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ، بۇ ھەممىباب مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارنىڭ نەزىرىدە ئىلگىرىلەشكە زىيانلىق. ۋەھالەنكى، ھەممىباب مەدەنىيەتنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان كىشىلەر، ئادەتتە ئۇنۇۋېرسال ئىمپېرىيىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تەشەببۇس قىلمايدۇ. (ئەسلىي كىتاب ئىزاھى).

بولدى»، نەي يەنە مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر بىر دۆلەتنىڭ «مەدەنىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسى جەلپكار بولسا، باشقا دۆلەتلەر ئۇنىڭغا ئەگىشىشنى تېخىمۇ خالايدۇ». شۇڭا، يۇمشاق كۈچمۇ «قاتتىق كۈچتەك ئوخشاشلا مۇھىم»[11]. ۋەھالەنكى، نېمە مەزارەت ۋە ئىدىئولوگىيىنى جەلپكارلىققا ئىگە قىلالايدۇ؟ ئۇلار ماددىي غەلبىگە يېتىش تەسىرىنى مەنبە قىلىدۇ، دەپ قارالغاندا، جەلپكار بولىدۇ. يۇمشاق كۈچ قاتتىق كۈچ ئۈستىگە قۇرۇلغاندىلا كۈچ بولالايدۇ. ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي قاتتىق كۈچنىڭ ئېشىشى ئىشەنچنى، مەغرۇرلۇق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىدۇ، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە قارىغاندا ئۆز مەزارىتى ۋە يۇمشاق كۈچنىڭ تېخىمۇ ئەۋزەل ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچىسىنى مەسىلەپ ئاشۇرىدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق شۇ مەزارەت ۋە ئىدىئولوگىيىنىڭ باشقا مىللەتلەرگە بولغان جەلپ قىلىش كۈچى زور دەرىجىدە كۈچەيتىدۇ. ئىقتىسادىي، ھەربىي كۈچنىڭ ئاجىزلىشىشى ئۆزىدىن گۇمانلىنىش تۇيغۇسى ۋە سالاھىيەت كرىزىسى ھەمدە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئاچقۇچىنى باشقا مەزارەتلەردىن ئىزدەشنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي، سىياسىي ئىقتىدارى ئاشقاندا، ئۇلار بارغانسېرى ئۆزلىرىنىڭ قىممىتى، تۇزۇلمىسى، ھەزارىتىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆككە كۆتۈرۈشكە باشلايدۇ.

كوممۇنىزم ئىدىئولوگىيىسى 50 — 60 يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتى ۋە ھەربىي كۈچى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەر قايسى رايون خەلقلىرىنى جەلپ قىلغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بېرىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى قامدىيالماي قالغاندا، بۇ خىل جەلپ قىلىش كۈچىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىرگە غايىب بولدى. غەربنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇزۇلمىسىنىڭ باشقا مەزارەت خەلقىنى ئۆزىگە قىزىقتۇرالمىشىدەكى سەۋەب شۇكى، ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇزۇلمىسىنى غەربنىڭ كۈچى ۋە بايلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش

نەچچە ئەسىر داۋام قىلدى. خۇددى ۋىليام مىكنېيىل كۆرسەتكەندەك، 1000 - يىلىدىن 1300- يىلىغىچە خرىستىئان دىنى، رۇم قانۇنى ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا ئامىللىرى ۋېنگېرىيىلىكلەر، پولشىلىقلار، لىتۋالىقلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان، «غەرب ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىغا بولغان ئەيمىنىش ۋە قايىللىق كىشىلەرنىڭ غەرب مەدەنىيىتىنى قوبول قىلىشىغا تۈرتكە بولغان»[12]. غەربنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق، لىبېرالىزم، دېموكراتىيە قاتارلىق ئۇقۇملىرىنى باشقا مەدەنىيەتلەرگە تېڭىش ئىقتىدارى تۆۋەنلىدى. ئۇلارنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرنى جەلپ قىلىش كۈچىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئاجىزلىدى.

بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان، غەيرىي غەرب مىللەتلىرى غەرب جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي پاراۋانلىقى، ئىلغار تېخنىكىلىرى، ھەربىي كۈچى ۋە سىياسىي ئۈيۇشۇشچانلىقىدىن زوقلىنىپ كەلگەندى. ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۈزۈلمىسىدىن مۇۋاپىقىيەت قازىنىشنىڭ ئاچقۇچىنى ئىزدەشكەن، شۇنداقلا مۇۋاپىق جاۋابقا ئېرىشكەندە ئۇنى ئۆز جەمئىيىتىدە ئىشلىتىپ باققانىدى. ئۇلار تېخىمۇ باي، كۈچلۈك بولۇش ئۈچۈن، غەربنى دوراشقا مەجبۇر بولغانىدى. ۋەھالەنكى، بۇ خىل كامالىزمچە پوزىتسىيە شەرقىي ئاسىيادا ئاللىقاچان يوقالدى. شەرقىي ئاسىيا ئۆز ئىقتىسادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئۆزلىرىنىڭ غەرب ھەزارىتىنى كىرگۈزۈشكە باغلىماستىن، بەلكى ئۆز ھەزارىتىگە باغلىدى. ئۇلار دەللەپ: ئۆزلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇۋاپىقىيەت قازىنىۋاتقانلىقىدىكى سەۋەب دەل ئۆزلىرىنىڭ غەربكە ئوخشاشمىغانلىقىدا، دېيىشتى. شۇنىڭغا ئوخشاش، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى ئۆزلىرىنى غەربكە سىلىشتۇرغاندا ئاجىز ھېس قىلسا، ئۆزلىرىنىڭ غەربنىڭ كونترولىلۇقىغا بولغان قارشىلىقىنىڭ ھەققانىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئۇلار يەنىلا ئاپتونومىيە، لىبېرالىزم، دېموكراتىيە، مۇستەقىللىق دېگەندەك

غەربچە ئۇقۇملارغا ئاساسلاندى. ئۇلار ھازىر ئاجىز ئەمەس، بەلكى كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئىلگىرى مەنپەئىتىنى قوغداشتا تايانغان قىممەت قاراشلىرىغا ئىككىلەنمەيلا ھۇجۇم قىلالايدۇ. غەربكە بولغان ئاسىيلىق ئەڭ باشتا غەرب قىممەت قاراشلىرىنىڭ ھەممىبابلىقىنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بولسا، ھازىر غەيرىي غەرب قىممەتلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئىسپاتلاش بولدى.

بۇ پوزىتسىيەلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى رونالد دور ئېيتقان «ئىككىنچى ئەۋلاد يەرلىكلىشىش»نىڭ ئىپادىسى ئىدى. ئىلگىرىكى غەربنىڭ مۇستەملىكىلىرى بولغان ياپونىيە، جۇڭگودەك مۇستەقىل دۆلەتلەردە «بىرىنچى بولۇپ زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يولغا قويغان تۈنجى كىشى ياكى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى ئەۋلادلار» چەت ئەل (غەرب) ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا، تۈنجى دۇنياۋى تىلدا تەربىيە قوبۇل قىلغان. ئۇلار تۈنجى قېتىم چەتكە چىققان ھەم ئاسان تەسىرگە ئۇچرايدىغان ياشلار، ئۆسمۈرلەر بولغاچقا، ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تۇيۇتتىن قوبۇل قىلغان. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىككىنچى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز دۆلىتىدىكى بىرىنچى ئەۋلاد كىشىلەر قۇرغان ئۇنىۋېرسىتېتلاردا تەربىيىلەنگەن، دەرس ئۆتۈشتە مۇستەملىكچىلەرنىڭ تىلى ئەمەس، يەرلىك تىل قوللىنىلغان. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ «ھەممە مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئالاقىسى تېخىمۇ ئاجىز»، «بىلىم تەرجىمە ئارقىلىق يەرلىكلەشكەچكە، بۇ خىل بىلىملەرنىڭ دائىرىسىمۇ تار، سەۋىيىسىمۇ تۆۋەن بولغان». بۇ ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىلگىرىكى چاغلاردا غەرب تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان كىشىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىن رازى ئەمەس ئىدى، شۇڭا ھەمىشە «چەتكە قېقىش، قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ قوتۇرتىشىغا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى»[1]. غەربنىڭ

تەسىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ياش، ئىرادىلىك رەھبەرلەر غەربنىڭ ئۆزلىرىنى كۈچ-بايلىق بىلەن تەمىنلىشنى كۈتۈپ تۇرۇشىغا قاراپ تۇرالمايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيىتىدىن مۇۋاپىق قىيەت يولىنى ئىزدىشى كېرەك، شۇڭا ئۇلار چوقۇم ئۆز جەمئىيىتىنىڭ قىممەت قاراشلىرى ۋە ھەزارىتىگە ماسلىشىشى كېرەك.

يەرلىكلىشىشنى ئىككىنچى ئەۋلادنىڭ تاماملىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئىقتىدارلىق، ئۆتكۈر، ماسلىشىشچان بىرىنچى ئەۋلاد رەھبەرلەر ئۆز-ئۆزىنى يەرلىكلەشتۈرۈش ئېلىپ باردى. مۇھەممەد ئەلى جىننىاھ، خارى لى (لىگۇاكياۋ ـــ ئۇ.ت)، سولۇمون . باندارانىك تىپىك قانارلىق ئۇچ كىشى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى، لىنكولن ئادۋوكاتلىق ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن. (جىننىاھ لوندون لىنكولن ئادۋوكاتلىق ئىنستىتۇتىنى، لى گۇاكياۋ كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنى، باندارانىك ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى ـــ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغۇچىدىن) ھەممىسى كۆزگە كۆرۈنگەن قانۇنشۇناسلار، ئۆز جەمئىيىتىدىكى ئۇزۇل-كېسىل غەربلەشكەن سەرخىللار. جىننىاھ بىر قەتئىي ئەلمانىيىچى، خارى لى (لى گۇاكياۋ) بىر ئەنگلىيە ئىچكى كابىنېت ئەزاسىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «سۇۋەيش قانلىنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ ياخشى قېرىنداش ئىنگلىز». باندارانىك كېچىكىدىن خرىستىئان دىنى مۇرىتى. ۋەھالەنكى، ئۇلار دۆلىتىنى مۇستەقىللىققا ئېرىشتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، يەرلىكلىشىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە قايتتى. ئۇلار بۇ جەريانداا، ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى، ئىسمىنى، كىيىملىرىنى، ئېتىقادىنى ئۆزگەرتتى. ئەنگلىيە ئادۋوكاتى، ئەلمانىيچى جىننىاھ ئىسلام دىنىنى پاكىستاننىڭ دۆلەت ئاساسى قىلىشنىڭ قىزغىن تەشەببۇسچىسىغا ۋە پاكىستاننىڭ «ئۇلۇغ داھىيىسى»غا

ئايلاندى. ئانگلولىشىپ كەتكەن* خارى لى خەنزۇ تىلى پۈتۈكخوا سىنى ئۆگەندى ھەم تولمۇ سۆزمەن كۆكزى مەدەنىيىتى تەرغىباتچىسى ۋە لى گۇاكياۋغا ئايلاندى. خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باندارلىك بۇددا دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەم سىنخالىس مىللەتچىلىكىگە مۇراجىئەت قىلىدىغان بولدى.

80 ـــ 90- يىللاردا يەرلىكلىشىش پۈتكۈل غەيرىي غەرب دۇنياسىنىڭ تەرەققىيات كۇنتەرتىپىگە ئايلاندى. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى ۋە «قايتا ئىسلاملىشىش» مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ باش تېمىسى بولدى. ھىندىستاندا غەربنىڭ فورما ۋە قىممەت قاراشلىرىنى رەت قىلىش، سىياسىي ۋە جەمئىيەتنى «ھىندىلاشتۇرۇش» ئومۇميۈزلۈك يۈزلىنىش بولدى. شەرقىي ئاسىيادا بولسا، ھۆكۈمەت كۆكزى تەلىماتلىرىنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ، سىياسىي ۋە ئىلىم ساھەسىنىڭ داھىيلىرى دۆلىتىنىڭ «ئاسىيالىشىش»نى مۇزاكىرە قىلىشماقتا. 80- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياپونىيە «ياپون ۋە ياپونلۇقلار نەزەريىسى»گە چۆكۈپ كەتتى. كېيىن ياپونىيىلىك مۇھىم بىر زىيالىي: «ياپونىيىنىڭ تارىختا مۇنداق بىر ئايلىنىشىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى، يەنى (ياپونىيىنىڭ) سىرتقى ھەزارەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى نۇسخىلاپ، ساپلاشتۇرۇپ، يەرلىكلەشتۈرگەندىن كېيىن سىرتتىن قوبۇل قىلغان ۋە ئىجادىي ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ خوراپ، ساقلانغىلى بولمايدىغان قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىپ، ئاخىرىدا يەنە تاشقى دۇنياغا نىسبەتەن ئىشىكنى ئېچىۋەتكەن»لىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھازىر ياپونىيە «بۇ جەريانىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنى ئېلىپ بارماقتا»[14]. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، غەرب مەدەنىيىتى تەشەببۇسچىلىرى بىلەن سلاۋيان ھەزارىتى تەشەببۇسچىلىرى ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى توقۇنۇشنىڭ قايتا يۈز

* ئانگلو-ساكسونلار ـــ ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاھالىسى.

بېرىشىگە ئەگىشىپ، روسىيە قايتىدىن بىر «ئارىسالدى» دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەمما، كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە رۇسىچە ئۇسلۇب ۋە غەربچە ئېتىقادغا ئىگە يېلىتسىن، غەربلەشكەن گورباچېفنىڭ ئورنىنى ئالغانىدا، يۇزلىنىشمۇ ماس هالدا غەربلىشىشتىن سلاۋيانلىشىشقا ئۆزگەردى. ئەمما يېلىتسىن يەنىلا پراۋوسلاۋىيە يەرلىكلەشتۈرۈشىنى مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرگەن رۇس مىللەتچىلىرىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى.

دېموكراتىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت يەرلىكلىشىشنى يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرى سۈردى. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ غەربنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈلمىلىرىنى قوللىنىشى يەرلىكچىلىك ۋە غەربكە قارشى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئىلھام بەردى ھەم ئۇلارنى كۈچكە ئېرىشتۈردى. 60- ۋە 70- يىللاردا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردىكى غەربلەشكەن ۋە غەربپەرەس ھۆكۈمەتلەر سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە ئىنقىلابنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلدى. 80- ۋە 90- يىللاردا سايلامدا مەغلۇب بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. دېموكراتىيلىشىش بىلەن غەربلىشىش توقۇنۇشۇپ قالدى. دېموكراتىيە ئەزەلدىن دۇنياۋىلاشقان ئەمەس، بەلكى رايونلاشقان جەريانىدۇر. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ سىياسىئونلىرى سايلام بىلىتىگە ئۆزىنىڭ قانچىلىك غەربلىشىپ كەتكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئارقىلىق ئېرىشمىدى، ئەكسىچە سايلام رىقابىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ئېتىقادىنى ئەڭ جەلپكار نەرسە دەپ تەشۋىق قىلىشىغا تۇرتكە بولدى، بۇ ئېتىقادلار بولسا ئادەتتە ئىرقىي، مىللىي، دىنىي تۈسكە ئىگە ئىدى.

نەتىجىدە، ئامما سەپەرۋەرلىككە كېلىپ غەرب مائارىپىنى قوبۇل قىلغان ۋە غەربكە مايىل سەرخىللارغا قارشى تۇردى. ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىنىڭ مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى بىر قانچە قېتىملىق سايلامدا ئىپادىسى ياخشى بولدى. ئەگەر ئارمىيە بىكار قىلىۋەتمىگەن بولسا، ئالجىرىيەدىكى 1992- يىلىدىكى سايلامدا ئۇلار ھاكىمىيەتنى

قولىغا ئالاتتى. ھىندىستاندا سايلىغۇچىلارنى تالىشىش رىقابىتى ئىجتىمائىي ئامىغا مۇراجىئەت قىلىشقا ۋە ئاممىا ئارىسىدىكى زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ پارتلىشىغا مەدەت بولغان بولۇشى مۇمكىن[13]. سىرىلانكىدا 1956- يىلى سىرىلانكا ئەركىنلىك پارتىيىسى غەربكە مايىل، سەرخىللار قارىشىغا ئىگە بىرلىككە كەلگەن خەلق پارتىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، 80- يىللاردا پاتىخكا چىنتانايادىكى سىنخانىس مىللەتچىلىرى ھەرىكىتىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى. 1949- يىلىدىن بۇرۇن، جەنۇبىي ئافرىقا ۋە غەرب سەرخىللىرى جەنۇبىي ئافرىقىنى بىر غەرب دۆلىتى دەپ قارىغانىدى. ئىرق ئايرىيىدىغان ھاكىمىيەت قۇرۇلغانىدىن كېيىن، غەرب سەرخىللىرى ئۇنى غەرب دۆلەتلىرى لاگېرىدىن تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىۋەتتى. جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ئاق تەنلىكلەر بولسا يەنىلا ئۆزلىرىنى غەربلىك ساناپ يۇرۇشتى. ئەمما، ئۇلار غەرب خەلقىدىن تەرتىپسىدىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، غەربنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ يۇكسەك دەرىجىدە غەربلەشكەن نېگىر سەرخىللىرىنىڭ ھوقۇق تۈتۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەگەر ئىككىنچى ئەۋلاد يەرلىكلىشىش ئامىللىرى رول ئويناپ قالسا، ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ كاللىسىدا خوسالار، زۇلۇلار ۋە ئافرىقىلىقلارنىڭ ھەزىرەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ ئۇقۇم پەيدا بولۇپ، بۇلار ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرىغا ئايلىنىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا بارغانسېرى ئۆزىنى بىر ئافرىقا دۆلىتى دەپ قارايدۇ.

19- ئەسىردىن ئىلگىرى ئاۋۋالقى ھەر قايسى مەزگىللەردە، ۋىزانتىيىلىكلەر، ئەرەبلەر، جۇڭگولۇقلار، تۈركلەر، موڭغۇللار، رۇسلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچىگە ۋە مۇۋاپىقىيىتىگە ناھايىتى ئىشىنەتتى. ئەينى چاغدا، ئۇلارمۇ غەرب ھەرىكىتىنىڭ قالاقلىقى، تۈزۈلمىسىنىڭ چىرىكلىكى، ئاجىزلىقىنى مەنسىتمەيتتى. ھازىر غەربنىڭ مۇۋاپىقىيىتىنىڭ نىسپىي ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل پوزىتسىيە قايتا مەيدانغا كەلدى. كىشىلەر «ئۇنى قوبۇل قىلىشنىڭ

ھاجىتى قالمىغانلىقى»نى ھېس قىلىشتى. ئىران بۇنىڭ تېپىك مىسالى. ئەمما، بىر كۆزەتكۈچىنىڭ ئېيتقىنىدەك: «غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرى ئوخشاشمىغان شەكىلدە قارشىلىقا ئۇچرىماقتا، ئەمما باشقا جايلاردىكى قارشىلىق مالايسىيا، ھىندونېزىيە، سىنگاپور، جۇڭگو ۋە ياپونىيەدىكىدەك قەتئىي ئەمەس»[16]. بىز غەربنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى «بىر ئىلگىرىلەشچان دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىپ»، ھەرخىل مەدەنىيەتلەر بىرگە مەۋجۇت بولغان، ئۆز ئارا رىقابەتلىشىدىغان، بىر-بىرىگە ماسلىشىدىغان، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز[17]. يەرلىكلىشىشنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك جەريانى دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا مەيدانغا كەلگەن دىنىي گۇللىنىش ئارقىلىق كەڭ دائىرىدە ئىپادىلەندى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسىيا ۋە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەزارەت گۇللىنىشى ھەممىدىن بەك دىققەتنى تارتىدۇ، كېيىنكىسى زور دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى ۋە نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى تۈرتكىسىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

خۇدانىڭ قىساس ئېلىشى

20- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئىلىم ساھەسىنىڭ سەرخىللىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئىنسانلار مەۋجۇد بولىدىكى مۇھىم ئامىل بولغان دىنىنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارىغانىدى. بۇ قاراش بۇ يۈزلىنىشنى قارشى ئالىدىغانلار تەرىپىدىنمۇ، بۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغانلار تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنىدى. ھازىرقى زامان ئەلمانىيچىلىرى ئىلىم-پەن، ئەقلىچىلىق، پراگماتىزمنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ھازىرقى مەۋجۇت دىنلارنىڭ يادروسىنى شەكىللەندۈرگەن خۇراپاتلىق، ئەپسانە، غەيرىي ئەقلىيلىق ۋە دىنىي مۇراسىملارنى يوقاتقانلىقىدىن تەنتەنە قىلىشقان. ئۇلار مەيدانغا كېلىۋاتقان

جەمئىيەتنى بىر سىغدۇرۇشچان، ئەقلىي، ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىدىغان، تەرەققىياتقا رۇھىي ئىنسانىيەرۋەر ۋە دىندىن خالىي جەمئىيەت بولىدۇ، دەپ قارىغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەندىشىگە چۈشكەن مۇتەئەسسىپلەر ئاگاھلاندۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد، دىنىي تۇرمۇشنىڭ شەخس ۋە كوللېكتىپقا بولغان ئەخلاقىي يېتەكچىلىك رولىنىڭ يوقىلىشى قورقۇنچلۇق ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئاخىرىدا ھۆكۈمەتسىزلىك، چۈشكۈنلۈك، مەدەنىيەتلىك تۈرمۇشنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېيىشتى. ئېللىئوت مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر سېنىڭ خۇدايىڭ بولمىسا، ئۇنداقتا سەن گىتلېر ياكى ستالىننى ھۆرمەتلىسەڭ بولىدۇ»[19].

20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى بۇ ئۈمىد-ئەندىشىلەرنىڭ قىلچە ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى پۈتۈن يەر شارى مىقياسىدا قانات يايدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەر شارى خاراكتېرلىك دىنىي گۈللىنىش يۈز بەردى. گىگلىپس كېيىپل بۇ قېتىمقى گۈللىنىشنى «خۇدانىڭ قىساس ئېلىشى» دەپ ئاتىدى. ئۇ بارلىق قورقۇنۇچلۇق، بارلىق مەدەنىيەت، بارلىق دۆلەتتە يۈز بەردى. 70- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خۇددى كېيىپل ئېيتقانىدەك، دىندىن خالىيلىشىش ۋە دىن بىلەن دىندىن خالىيلىشىشنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىش يۈزلىنىشىدە «تەتۈر ئۆزگىرىش يۈز بەردى». ئۇ دىندىن خالىي قىممەت قاراشلارغا ماسلىشىشنى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت قورۇلمىسى ئۈچۈن بىر مۇقەددەس ئۇل قورۇپ بېرىشنى، ئەگەر زۆرۈر تېپىلغاندا، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىپ مەقسەتكە يېتىشنى نىشان قىلىدىغان يېڭىچە بىر خىل دىنىي ئۇسۇل شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ خىل ئۇسۇل كۆپ خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى. ئۇ مەغلۇبىيەتلىك مودېرنىزمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئوكۇشسىزلىق ۋە نامراتلىقنى خۇدادىن ئايرىلىپ قالغانلىققا باغلىدى. ئۇنىڭ باش تېمىسى بولسا ئەقىدىلەرنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى «ياۋروپاغا ئىككىنچى

قېتىم ئىنجىل تارقىتىش» بولدى. نىشانى «ئىسلامنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەس، زامانىۋىلىقنى ئىسلاملاشتۇرۇش» بولدى[19]. بۇ خىل دىنىي گۇللىنىش قىسمەن جەھەتتە ئەسلىدە يوق بېگى ئەزالارنى قوبۇل قىلغان بەزى دىنلار تەرىپىدىن تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، كېڭەيتىلدى. ئەمما، تېخىمۇ چوڭراق دائىرىدە دىنىي گۇللىنىش كىشىلەرنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىۋىي دىنىغا قايتىشىنى ۋە ئۇنى گۇللەندۇرۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ھەم ئەنئەنىۋى دىنلارغا يېگى مەنە بەردى. خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى، يەھۇدىي دىنى، ھىندى دىنى، بۇددا دىنى ۋە پراۋىسلاۋىيە دىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئىلگىرىكى بىپەرۋا ئېتىقادچىلىرى قوزغىغان يېگى ئىخلاسمەنلىك، دىن تارقىتىش، ئىبادەت دولقۇنىنى باشتىن كەچۈردى. بارلىق دىنلارنىڭ ئىچىدە ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتى دىنىي ئەقىدە، تۈزۈلمىلەرنى پاكلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئۇنىڭ شەكلى ئۇرۇشقاقلىق تۈسىنى ئالدى ھەمدە دىنىي ئەھكاملار بىلەن شەخسىنى، جەمئىيەتنى، ئاممىۋى ھەرىكەتلەرنى قايتا قۇرۇپ چىقتى. ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتى شىددەتلىك بولدى، بەلكىم ئۇ غايەت زور سىياسىي تەسىر پەيدا قىلىشىمۇ مۇمكىن. ۋەھالەنكى، بۈلار پەقەت 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىنسانلار تۇرمۇشىغا ئوخشاشمىغان تۈس، ئالاھىدىلىك ئىپلىپ كەلگەن تېخىمۇ چوڭقۇر دىنىي دولقۇنىنىڭ تاشقى بۇزغۇنلىرىدىنلا ئىبارەت، خالاس. دۇنيا مىقياسىدا دىنىڭ گۇللىنىشى ئەسلىيەتچى ئەسەبىيلەرنىڭ پائالىيىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. ھەر قايسى جەمئىيەتلەردە بۇ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى، خىزمىتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت پىلانلىرىدا گەۋدىلەندى. دىنىدىن خالىي كۈڭزى ھەزارىتىنىڭ گۇللىنىشىدە ئاسىيالىقلار قىممەت قاراشلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش شەكلى قوللىنىلدى. ئەمما، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا دىنىي ھەزارەتنىڭ گۇللىنىشى دىنىي قىممەت قارىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە ئىپادىلەندى. خۇددى جورج ۋېيگېل ئېيتقانىدەك: «دۇنيانىڭ

دىنسىزلىشىشى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئاساسلىق ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى»[20].

ئىلگىرى كوممۇنىزم دۆلەتلىرىدە دىنىنىڭ ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ رېئال ئەھمىيىتى ئىزچىل رەۋىشتە تىلغا ئېلىنىپ كەلگەنىدى. دىنىي گۇللىنىش ئالبانىيەدىن ۋېيتنامغىچە بولغان نۇرغۇن جايلارنى قاپلاپ، ئىدېئولوگىيە يىمىرىلىشى پەيدا قىلغان بوشلۇقنى تولدۇردى. 1994- يىلى روسىيەدە 25 ياشتىن تۆۋەن 30% ياش ئۆزلىرىنىڭ ئاتېئىزمچىلاردىن خۇداغا ئىشەنگۈچىلەرگە ئۆزگەرگەنلىكىنى جاكارلىدى. موسكۋا رايونىدىكى چېركاۋنىڭ سانى 1988- يىلىدىكى 50تىن 1993- يىلى 250كە كۆپەيدى. دىن سىياسىي داھىيلارنىڭ بىردەك ھۆرمەتلىشى، ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. خۇددى بىر ئۆتكۈر كۆزەتچى خەۋەر قىلغىنىدەك روسىيىنىڭ شەھەرلىرىدە: «چېركاۋلارنىڭ ئاۋازى يەنە كۆكنى قاپلىدى، ئالتۇندا سىرلانغان چېركاۋ مۇنارلىرى يەنە پارقىرىدى. تېخى ئۆتكەنىدىلا چۆلدەرەپ قالغان چېركاۋلاردىن يېقىملىق مۇناجاتلار ياڭرىدى. چېركاۋ ئەڭ ئالدىراشچىلىققا چۈمگەن جاي بولۇپ قالدى»[21]. پراۋوسلاۋىيە دىنى يۈگوسلاۋىيە جۇمھۇرىيىتىدە گۈللەنگەن چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىمۇ بىر مەيدان ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى قاپلىدى. 1989- يىلى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا 160 مەسچىت ۋە بىر ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتى بار ئىدى. 1993- يىلىغا كەلگەندە 10000غا يېقىن مەسچىت ۋە ئون دىنىي ئىنستىتۇت بار بولدى. گەرچە بۇ بىر مەيدان گۈللىنىش ئەسلىيەتچىلىكنىڭ بەزى سىياسىي پائالىيەتلىرىگە چېتىلغان بولسىمۇ، ئەمما سەئۇدى ئەرەبىستان، ئىران ۋە پاكىستانلارنىڭ مەدەتىگە ئېرىشتى. ئەمما، ئۇ ئاساسەن ئۇلى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭ غول ھەزارەت گۈللىنىشى ئىدى[22].

بۇ يەرشارى خاراكتېرلىك دىنىي گۈللىنىشنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ روشەنكى، ھەرقايسى دۆلەت، مەدەنىيەتلەردە ئوخشاشمىغان ئالاھىدە سەۋەبلىرى بار. ئەمما، نۇرغۇن ئوخشاشمىغان

سەۋەبلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا دۇنيا مىقياسىدا ئوخشاش بىر ھادىسىنى قوزغىشى مۇمكىن ئەمەس. يەر شارى خاراكتېرلىك ھادىسىلەر يەر شارى خاراكتېرلىك جاۋابقا موھتاج. مەيلى بەزى ئالاھىدە دۆلەتلەردە يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئالاھىدە ۋەقەلەرنىڭ يەنە بەزى ئالاھىدە سەۋەبلىرى بولۇشى مۇمكىن بولسىمۇ، بۇنىڭدا چوقۇم يەنىلا بەزى ئومۇمىي سەۋەبلەر بار. ئۇلار زادى قايسىلار؟

يەر شارى خاراكتېرلىك دىنىي گۇللىنىشنىڭ ئەڭ روشەن، ئەڭ گەۋدىلىك سەۋەبى دەل دىننى يوقىتالايدۇ دەپ قارالغان نەرسىلەر —— 20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دۇنيانى قاپلىغان، ئىقتىساد، جەمئىيەت ۋە ھەزىرەت زامانىۋىلىشىش جەريانى. سالاھىيەت ۋە كۈچ سىستېمىسى ئۇزۇن مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن مەنبە يىمىرىلدى. كىشىلەر يېزىلاردىن شەھەرلەرگە كىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزىدىن ئايرىلدى، يېڭى خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى ياكى خىزمەت قىلمىدى. ئۇلار زور بىر تۇركۈم يات كىشىلەر بىلەن بىللە ياشاش جەريانىدا، يېڭى بىر يۇرۇش مۇناسىۋەتلەرگە دۇچ كەلدى. ئۇلار بىر يېڭى سالاھىيەت مەنبەسىگە، يېڭىچە بىر مۇقىم جەمئىيەتكە، شۇنداقلا ئۇلارغا مەنە ۋە مەقسەت تۇيغۇسى ھېس قىلدۇرالايدىغان بىر قاتار ئەخلاق قائىدىلىرىگە موھتاج ئىدى. مەيلى غول ئېقىم ياكى ئەسلىيەتچىلىك دىنى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى كىشىلەرنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇردى. خۇددى لى گۇاڭياۋ شەرقىي ئاسىيانىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەندەك:

بىز 50 يىل ئىچىدىلا سانائەتلەشتۈرۈلگەن يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقتۇق. غەربتە 200 يىل ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ۋاقىتتا تاماملانغان ئىشنى بىز 50 يىل ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئاز ۋاقىتتا تاماملىدۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى تولىمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىگە سىغدالدى، شۇڭا چوقۇم يانلىشىش ۋە خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر سىز ئاشۇ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان كورىيە، تايلاند، شىياڭگاڭ، سىنگاپورلارغا قارىسىڭىز ئادەمنىڭ دىققىتىنى

قوزغايدىغان ھادىسە ـــ دىنىنىڭ گۈللىنىشىنى بايقايسىز. كونا ئۆرپ-ئادەت ۋە دىنلار ـــ ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، شامان دىنلىرى كىشىلەرنى قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ. كىشىلەر ئىنسانلارنىڭ ياشاش مەقسىتى ۋە بىز نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە مەۋجۇت بولۇپ قالغان؟ دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنچە ئىزدەۋاتىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىكى غايەت زور بېسىم پەيدا قىلغان باسقۇچ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك [23].

كىشىلەر ئەقلگىلا تايىنىپ ياشمايدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرىگە بىرەر تەبىر بەرمىگۈچە ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ئەقلىي ھەرىكەت ئىلىپ بارالمايدۇ ۋە دەڭسىيەلمەيدۇ. مەنپەئەت سىياسىي سالاھىيەتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. جەمئىيەت ئۇچقاندەك ئۆزگىرىۋاتقان مەزگىللەردە تىكلەنگەن سالاھىيەت يوقالدى، چوقۇم ئۆزلۇكسىز قايتا تەبرلەش، قايتا يېڭى سالاھىيەت تۇرغۇزۇش كېرەك. ھېلىقى «مەن كىم؟ مەن قەيەرگە تەۋە؟» دېگەن مەسىلىگە يولۇققانلارغا دىن قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بەردى. كىشىلەرنىڭ شەھەرلىشىش ئارقىلىق يوقاتقان نەرسىلىرىنى دىنىي جامائەت بىر كېچىك ئىجتىمائىي توپ بىلەن تولۇقلاپ بەردى. خۇددى ھەسەن تۇرابى ئېيتقاندەك، بارلىق دىنلار: «كىشىلەرگە سالاھىيەت تۇيغۇسى ۋە تۇرمۇش نىشانى بەخش ئەتتى. بۇ جەرياندا كىشىلەر يېڭى بىر تارىخىي سالاھىيەتنى بايقىدى ۋە ئۇنى تۇرغۇزۇشتى. مەيلى كىشىلەرنىڭ قانداق ھەممىباب نىشانى بولسۇن، دىن ئېتىقادچىلار ۋە ئەمەلدارلار ئارىسىغا، ئۆز توپى ئىچىدىكى ئېسىلزادىلەر ۋە يات توپ سىرتىدىكى تۆۋەن قاتلامدىكى ئادەملەر ئارىسىغا بىر پاسىل سىزىپ بېرىپ، ئۇلارغا سالاھىيەت تۇيغۇسى بەخش ئەتتى» [24].

بېرنارد لۇيس مۇنداق قارايدۇ: «مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ توپ سالاھىيەت ۋە ساداقەت نىشانىنى ئىرق، مىللەت، تېررىتورىيە بويىچە ئەمەس ئىسلامنى ئۆلچەم قىلغان توپ ئىچىدىن ئىزدەش يۇزلىنىشى مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ». گىگلىس كېپىلمۇ سالاھىيەتنى

ئىزدەشنىڭ مەركىزىي ئورۇن تۇتقانلىقىنى تەكىتلەپ: «تېگىدىن ئىسلاملىشىش ـــ ئاللىقاچان مەنىسىنى يوقاتقان، قالايمىقان، ياتلاشقان دۇنيادا سالاھىيىتىنى قايتا تۇرغۇزۇشتىكى بىرىنچى ۋە ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل»، دەيدۇ[23]. ھىندىستاندا «بىر خىل يېڭىچە ھىندى دىنى سالاھىيىتى تىكلىنىۋاتىدۇ»، بۇ زامانىۋىلىشىش كەلتۈرۈپ چىقارغان جىددىي ۋە ياتلاشقان ھالەتكە قايتۇرۇلغان ئىنكاس[24]. روسىيىدە، دىنىي گۇللىنىش «سالاھىيەتكە ئەسەبىيلەرچە ئىنتىلىشنىڭ مەھسۇلى، بۇ خىل سالاھىيەتنى رۇسلارغا پەقەت پراۋوسلاۋىيە دىنىلا بېرەلەيدۇ. چۈنكى ئۇ كىشىلەرنى 1000 يىل ئاۋۋالقى روسىيە بىلەن باغلايدىغان ئارغامچا». ئىسلام جۇمھۇرىيەتلىرىدە بولسا دىننىڭ گۇللىنىشى ئوخشاشلا «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ كۆچلۈك ئارزۇسى، يەنى موسكۋا تەرىپىدىن نەچچە 100 يىل بېسىلىپ ياتقان سالاھىيىتىگە بولغان ئىنتىلىشنى مەنبە قىلغان[25]. بولۇپمۇ ئەسلىيەتچىلىك «قالايمىقان، سالاھىيىتىنى، مەنىسىنى، بىخەتەرلىكىنى يوقاتقان جەمئىيەت قۇرۇلمىسىغا تاقابىل تۇرۇشتىكى بىر ئۇسۇل. بۇلارنى زامانىۋى ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەندىزىلەرنى تېز سۈرئەتتە قوبۇل قىلىپ، جەمئىيەتنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش، ئەلمانىيە، پەن-مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات كەلتۈرۈپ چىقارغان». ۋىليام مىكنېيىل بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ مۇنداق دەيدۇ: مۇھىم ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرى جەمئىيەتتىن كەڭ دائىرىدە ئەزا قوبۇل قىلىش ھەرىكەتلىرىدۇر، چۈنكى ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئەمدىلا ھېس قىلغان ئىنسانىي ئېھتىياجلىرىنى قاندۇردى ياكى يېقىنلاشتى. نوپۇسنىڭ يەرگە بولغان بېسىمى تۆپەيلىدىن كونا، يېزىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى كۆپىنچە كىشىلەرگە نىسبەتەن مۇمكىن بولمايدىغان ئىشقا ئايلىنىپ قالغان، شەھەرنى ئاساس قىلغان ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ يېزىلارغا سىڭىپ كىرىشى ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ كونىچە تۇرمۇش يولىنى چىرىتىۋاتقان بارلىق دۆلەتلەردە بۇ ھەرىكەتلەر يۈز بەردى»[26].

تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك قىلىپ ئېيتقاندا، دۇنيانى قاپلىغان دىنىي گۇللىنىش ئەلمانىيە، ئەخلاق نىسپىيچىلىكى ۋە ئۆزىنى قويۇۋېتىشلارغا نىسبەتەن قايتۇرۇلغان ئىنكاستۇر ھەم تەرتىپ، ئىنتىزام، خىزمەت، ئۆز ئارا ياردەم بېرىش ۋە ئىنسانلار ئىتتىپاقلىقى قىممىتىنىڭ قايتا مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشىدۇر. دىنىي گۇرۇھلار دۆلەت بيۇروكراتلىرى سەل قارىغان ئېھتىياجلارنى قاندۇردى. بۇ ئېھتىياجلار داۋالاش ۋە دوختۇرخانا مۇلازىمەت ئەسلىھەلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەسلى ۋە مەكتەپلەر، ياشانغانلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئاپەتلەردىن كېيىنكى جىددىي قۇتقۇزۇش، ياردەم، ئىقتىساد چېكىنگەن چاغدىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ياردەملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەرتىپ ۋە شەھەر ئاھالىلىرى جەمئىيىتىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان بوشلۇقلار دىنىي گۇرۇھلار، بولۇپمۇ ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار تەرىپىدىن تولدۇرۇلدى[29].

ئەنئەنىۋى جەھەتتە يېتەكچى ئورۇندىكى دىن يىلتىزسىزلارنىڭ ھېسسىي، ئىجتىمائىي ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالمىغاندا، ئۇنى باشقا دىنىي گۇرۇھلار قاندۇردى ھەم بۇ جەريانداۋ ئۆزىنىڭ ئەزالىرىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى، ھەم دىنىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تۈرمۇشتىكى تەسىرىنى كېڭەيتتى. كورىيە تارىختا بۇددىستلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەت، 1950- يىلى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 1% ـــ 3% گىچە ئىگىلىدى. كورىيە ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلغان باسقۇچقا كىرگەندە، كەڭ كۆلەملىك شەھەرلىشىش ۋە كەسىپ تەقسىماتىغا ئەگىشىپ، بۇددا دىنى بارغانسېرى باب كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. «شەھەرگە ئېقىپ كىرگەن نەچچە مىليون كىشى ۋە ئاللىقاچان ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن يېزىلاردىكى كىشىلەرگە نىسبەتەن، كورىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك دەۋرىدىكى جانسىز بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقاتتى. شەخسىنى قۇتقۇزۇشنى، شەخسىنىڭ تەقدىرىنى تەرغىب قىلىدىغان خرىستىئان دىنى قالايمىقان ۋە ئۆزگىرىشچان مەزگىللەردە

كىشىلەرگە تېخىمۇ زور تەسىللى بەردى»[30]. 80- يىللارغا كەلگەندە خرىستىئان مۇرتلىرى، پېرسىيەتچىلار، (پېشۋالار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى) كاتولىكلار كورېيە نوپۇسىنىڭ 30% نى ئىگىلىدى.

بۇنداق ئۆزگىرىش لاتىن ئامېرىكىسىدىمۇ يۈز بەردى. لاتىن ئامېرىكىسىدا پروتېستانت دىنى مۇخلىسلىرى 1960- يىلى تەخمىنەن يەتتە مىليون بولغان بولسا، 1990- يىلىغا كەلگەندە 50 مىليونغا كۆپەيگەن. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كاتولىك روھانىيلىرى 1989- يىلى پروتېستانت دىنىنىڭ غەلبە قىلىشىدىكى سەۋەبىنىڭ «كاتولىك دىنىنىڭ شەھەر تۇرمۇشىنىڭ تېخنىكىلىقىغا دەرھال ماسلىشالمىغانلىقى» ۋە «دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ كاتولىك دىنى بىلەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ پسىخىك ئېھتىياجىغا ئىنكاس قايتۇرمىغانلىقى»دا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتى. بىر رازىلىيىلىك باستۇرنىڭ دېيىشىچە، كاتولىك دىنىغا ئوخشاشمايدىغان يېرىسى، پروتېستانت دىنىي جەمئىيەتلىرى «شەخسىنىڭ كىشىلىك مۇھەببەت، داۋالىنىش ۋە روھىي جەھەتتىكى تۆپكى ئېھتىياجلىرىنى قاندۇردى». پروتېستانت دىنىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نامراتلارنىڭ ئارىسىدا تارقىلىشى بىر دىنىنىڭ يەنە بىر دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بولماستىن، ئاساسلىقى دىنغا ئىشىنىش ۋە دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش نىسبىتىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ئېشىشى، يەنى پاسسىپ كاتولىك مۇرتلىرىنىڭ ئاكتىپ تەقۋادار، ئىنجىلپەرەس مۇخلىسلارغا ئايلىنىشى بولدى. مەسىلەن، رازىلىيىدە 90- يىللارنىڭ بېشىدا 20% ئادەم ئۆزىنى پروتېستانت مۇخلىسى، 73% ئادەم ئۆزىنى كاتولىك مۇخلىسى دەپ جاكارلىغاندى، ۋەھالەنكى ئىبادەت كۈنىدە پروتېستانت چېركاۋلىرىغا 20 مىليون ئادەم، كاتولىك چېركاۋلىرىغا 12 مىليونغىچە ئادەم يىغىلدى[31]. دۇنيادىكى باشقا دىنلارغا ئوخشاش، خرىستىئان دىنىمۇ زامانىۋىلىشىش بىلەن زىچ باغلانغان بىر گەۋدىلىنىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ، لاتىن

ئامېرىكىسىدا ئۇ كاتولىك شەكلىنى ئەمەس، پروتېستانت دىنى شەكلىنى ئالدى.

كورېيە ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدا يۈز بەرگەن ئەھۋاللار بۇددا دىنى ۋە كاتولىك دىنىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدا روھىي جاراھەتكە گىرىپتار بولغان كىشىلەرنىڭ پسىخىك، ھېسسىي ۋە ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. باشقا جايلاردا دىنىي ئېتىقادات ئالماشتۇرۇشنىڭ يۈز بېرىشى-بەرمەسلىكى ئەسلىدىكى دىنىنىڭ شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ مۇشۇ خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش-قاندۇرالماسلىقىغا باغلىق بولىدۇ. كۆڭزىچىلىقنىڭ ھېسسىيات جەھەتتە جانسىزراق بولۇشى (جۇشقۇنلۇقنىڭ كەم بولۇشى) تۆپەيلىدىن، ئۇ مۇخلىسلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. پروتېستانت دىنى لاتىن ئامېرىكىلىقلارنى، ئەسلىيەتچىلىك مۇسۇلمانلار ۋە ھىندى مۇرتىلىرىنى جەلپ قىلغانىدەك، كاتولىك دىنى ۋە خرىستىئان دىنىمۇ كۆڭزىچى دۆلەتلەردىكى كىشىلەرنى جەلپ قىلالمىشى مۇمكىن. جۇڭگودا 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئېقتىساد يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە، خرىستىئان دىنىمۇ، «بولۇپمۇ ياشلار ئىچىدە» تارقىلالىغانىدى. ئېھتىمال، شۇ چاغدا 50 مىليون جۇڭگولۇق خرىستىئان دىنى مۇخلىسى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھۆكۈمەت بۇنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش مەقسىتىدە 1994- يىلى چەت ئەللىكلەرنىڭ دىن تەشۋىق قىلىشىنى، دىنىي مەكتەپلەرنى ۋە باشقا دىنىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇشنى چەكلىدى ھەم دىنىي گۇرۇھلارنىڭ مۇستەقىل ھەم چەت ئەلنىڭ ئېقتىسادىي ياردىمى بىلەن پائالىيەت قىلىشىنى چەكلىدى. سىنگاپورداىمۇ جۇڭگودىنكىدەك، تەخمىنەن 5% ئادەم خرىستىئان مۇرتى بولىدى. 80- يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىنجىل تەشۋىقاتچىلىرىنى «نارۇك دىنىي تەڭپۇڭلۇق»نى بۇزۇۋاتىمەسلىكىنى ئاگاھلاندۇردى ھەم كاتولىك دىنى ئورگىنى خادىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنىي خىزمەتچىلەرنى

تۆتۈپ تۇردى، ئوخشاشمىغان شەكىللەردە خرىستىئان دىنى گۇرۇپپىلىرى ۋە شەخسلىرىنى ئاۋارە قىلدى[12]. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە شۇنىڭغا ماس سىياسىي ئېچىۋېتىشكە ئەگىشىپ، غەرب دىنىي جەمئىيەتلىرىمۇ پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىگە كىرىپ، گۇللىنىۋاتقان پراۋوسلاۋىيە دىنى بىلەن رىقابەتلەشتى. ئۇ يەردىمۇ ھۆكۈمەت كىشىلەرنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىن توستى. 1993- يىلى پراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى ئارقىسىدا روسىيە پارلامېنتى قانۇن ماقۇللاپ، چەت ئەل دىنىي گۇرۇھلىرى روسىيە تەۋەسىدە دىنىي تەشۋىق، دىنىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىشىنى ياكى مەلۇم بىر روسىيە دىنىي تەشكىلاتىغا تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، يېلتسىن بۇ لايىھىنى تەستىقلاشنى رەت قىلىپ، ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇردى[13]. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئىش «خۇدانىڭ قىساس ئېلىشى» بىلەن يەرلىكلىشىش توقۇنۇشۇپ قالغان جايلاردا ئالدىنقىسىنىڭ غەلبە قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. چۈنكى، ئەگەر كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقادى ئۇلارنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدىكى دىنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىسا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان باشقا دىنغا يۈزلىنىدۇ.

زامانىۋىلىشىش جەريانىدا گىرىپتار بولغان پسىخىكىلىق، روھىي، ئىجتىمائىي جاراھەتلەردىن باشقا، دىنىنىڭ گۇللىنىشىگە تۈرتكە بولغان بىر ئامىل يەنە غەربنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن ئىبارەت. 19- ئەسىردىن باشلاپ غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ غەربكە قايتۇرغان بىر ئىنكاسى غەربتىن بىر يۈرۈش ئىدېئولوگىيە قوبۇل قىلىش بولغان. 19- ئەسىردە غەيرىي غەرب سەرخىللىرى غەرب لىبېرالىزملىق قىممەت قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىپ، غەربكە ئەڭ دەسلەپتە ئەركىن

مىللەتچىلىك شەكلىدە قارشىلىق كۆرسەتتى. 20- ئەسىردە روسىيە، ئاسىيا، ئەرەبلەر، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سەرخىللىرى سوتسىيالىزم، ماركسىزم ئىدىئولوگىيىسىنى ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ كىردى ھەم غەرب كاپىتالىزمى ۋە غەرب جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى مىللەتچىلىك بىلەن بىرلەشتۈردى. كوممۇنىزمنىڭ سۇۋېت ئىتتىپاقىدا تەختتىن غۇلىشى، شۇنداقلا سوتسىيالىزم ئىقتىسادىنىڭ سىجىل تەرەققىي قىلالماسلىقى، ھازىر بىر ئىدىئولوگىيە بوشلۇقى ھاسىل قىلدى. غەرب ھۆكۈمەت گۇرۇھلىرى بۇ بوشلۇقنى خەلقئارا ئورگانلار، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى، دۇنيا بانكىسى دېگەندەك، يېڭىچە كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە دېموكراتىيە سىياسىيشۇناسلىقى بىلەن تولدۇرماقچى بولدى. بۇ تەلىماتلار غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرى ئىچىدە قانچىلىك دەرىجىدە سىجىل تەسىرىنى ساقلىيالايدۇ؟ ھازىرچە بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. ئەمما كىشىلەر ئەڭ يېڭى بىردىنبىر دىندىن خالىي خۇدا — كوممۇنىزمنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىشتى. يەنە بىر كىشىنى قايىل قىلىدىغان يېڭى دىندىن خالىي خۇدا بولمىغاچقا، كىشىلەر پۈتۈن قىزغىنلىق، ئېتىقادى بىلەن ھەقىقىي خۇداغا يۈزلەندى. دىن ئىدىئولوگىيىنىڭ، دىنىي مىللەتچىلىك دىندىن خالىي مىللەتچىلىكنىڭ ئورنىنى ئالدى[34].

خرىستىئان دىنى گۇللىنىش ھەرىكىتىدىن باشقا دىنىي گۇللىنىش ھەرىكەتلىرى ئەلمانىيىگە، ھەممبامچىلىققا ۋە غەربكە قارشى. ئۇلار يەنە بروس لاۋرېنس ئېيتقان «زامانىۋىلىق»تىن پەرقلىنىدىغان «مودېرنىزم» بىلەن باغلىنىشلىق نىسپىيچىلىققا، شەخسچىلىككە، ئىستېمالچىلىققا قارشى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار شەھەرلىشىشنى، سانائەتلىشىشنى، تەرەققىيات، كاپىتالىزمنى، ئىلىم-پەن، تېخنىكىنى، شۇنداقلا بۇ ئامىللارنىڭ جەمئىيەتكە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار زامانىۋىلىشىشقا قارشى ئەمەس. خۇددى لى گۇاڭيۈ ئېيتقاندەك، ئۇلار

زامانىۋىلىشىشىنى، «شۇنداقلا ئىلىم-پەن، تېخنىكىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ۋە ئۇلار ئېلىپ كەلگەن تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىشنى» قوبۇل قىلىدۇ، ئەمما ئۇلار «غەربلەشتۈرۈۋېتىلگەن قاراشلارنى قوبۇل قىلالمايدۇ». تۇرابى مىللەتچىلىك ۋە سوتسىيالىزم ھېچقايسىسى ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلمەيدۇ. «دىن تەرەققىياتنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى»، ئىسلام دىنىنى پاكلىنىش ئارقىلىق بۈگۈنكى دەۋردە خۇددى پروتېستانت دىنى ياۋروپا تارىخىدا رول ئوينىغاندەك رول ئوينايدۇ. دىن ھازىرقى زامان دۆلەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىت ئەمەس[65]. ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالجىرىيە، ئىران، مىسىر، لىۋان، تۇنىسلاردەك تېخىمۇ ئىلغار، تېخىمۇ دىندىن خالىي مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى كۈچى ناھايىتى زور[66]. دىنىي ھەرىكەتلەر، بولۇپمۇ ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرى زامانىۋى خەۋەرلىشىش ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىشقا بەك ماھىر. ئۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئامېرىكىدا پروتېستانت دىنى ئىنجىل تەرغىباتچىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ھاۋادىن دىن تارقاتقانلىقى كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەك تارتىدۇ.

دىنىي گۈللىنىش ھەرىكىتىگە قاتناشقان كىشىلەر ھەر قايسى ساھەلەردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ زور كۆپ قىسمى شەھەر نوپۇسى ۋە ئاقما نوپۇس. شەھەرگە يېڭىدىن كۆچۈپ بارغان ئادەملەر دىنىي گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ بىرىنچى تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئادەتتە ھېسسىيات، ئىجتىمائىي-ماددىي جەھەتتە قوللاش، يېتەكلەشكە موھتاج بولىدۇ. بۇ جەھەتتە دىنىي گۇرۇھلار باشقا ھەر قانداق ئورگانغا قارىغاندا ياخشىراق ئىش قىلالايدۇ. خۇددى رېگىس دېبرايي ئېيتقاندەك، دىن كىشىلەرگە نىسبەتەن «ئەپيون ئەمەس، بەلكى ئۇ ئاجىزلارنىڭ ۋىتامىنى»[67]. يەنە بىر ئاساسلىق تەركىبىي قىسىم رونالد دور ئېيتقان «ئىككىنچى ئەۋلاد يەرلىكلىشىش ھادىسىسى»نىڭ يېڭى ئوتتۇرا قاتلىمى، خۇددى كېپېل

كۆرسەتكەندەك: «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك گۇرۇھلىرىدىكى ئاكتىپلار ياشىنىپ قالغان مۇتەئەسسىپلەر ياكى ئىلىپنىڭ سۈنۇقىنى ئۇقمايدىغان دېھقانلار ئەمەس». مۇسۇلمانلار ۋە باشقىلارغا نىسبەتەن دىنىي گۇللىنىش بىر شەھەرلىشىش ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ زامانىۋىلىشىش خاھىشىغا ئىگە، ياخشى تەربىيىلەنگەن، كەسپىي تارماقلار، ھۆكۈمەت ۋە سودا ساھەلىرىدىكى كەسپىچان كىشىلەرنى جەلپ قىلدى[68]. مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدا بەزى ياشلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىسى دىندىن خالىي، ھىندى دىنىنىڭ ئەھۋالى ئومۇمەن مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ داھىيلىرىمۇ يەرلىكلەشكەن 2- ئەۋلاد كىشىلەر بولۇپ، كۆپىنچىسى «مۇۋەپپەقىيەت قازانغان سودىگەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى». ھىندىستان ئاخبارات ۋاستىلىرى ئۇلارنى «قىزىل كىيىملىك يۇپس»لار دەپ ئاتىدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىلىرى بارغانسېرى «ھىندىستاندىكى تۇراقلىق ئوتتۇرا قاتلام ھىندى دىنى مۇرتىلىرى، سودىگەرلەر، بوغالتىرلار، ئادۋوكاتلار، ئىنژېنېرلار، شۇنداقلا قەلەمدارلار، زىيالىيلار، مۇتەۋەررلەر ۋە مۇخبىرلار»غىچە كېڭەيدى[69]. كورېيىدە 60-، 70- يىللاردا كاتولىك ۋە خرىستىئان دىنى پېشۋالار يېغىنغا بارغانسېرى يۇقىرىقىدەك كىشىلەر توپلاندى.

يەرلىك دىن ۋە تاشقى دىن زامانىۋىلاشقان جەمئىيەتتىكى يېڭىدىن كۆتۈرۈلگەن سەرخىللارغا مەنە ۋە نىشان كۆرسىتىپ بەردى. رونالد دور «ئەنئەنىۋى دىنلارنىڭ قىممەت خاسلىقى»نىڭ «ئۆز ئارا ھۆرمەتلەشنى، باشقا دۆلەتلەرنى كونترول قىلىۋېلىشقا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىغا ھەم ھەمىشە شۇ جايدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى تۇرىدىغانلىقىغا، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى كونترول قىلىۋالغان دۆلەتلەرنىڭ قىممەت قاراشلىرى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلغان»لىقىغا دىققەت قىلغانىدى. ۋىليام مىكنېيىلنىڭ كۆرسىتىشىچە، «ئىسلام دىنىنى قايتا مۇئەييەن-

لەشتۇرۇش، ئۇ قانداق كونكرېت مەزمۇنغا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ياۋروپا، ئامېرىكىنىڭ شۇ جايلاردىكى تەسىرىگە تېخىمۇ قارشى تۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»[40]. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غەيرىي غەرب دىنلىرىنىڭ گۈللىنىشى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدىكى غەربلىشىشكە قارشى تۇرۇشنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بۇ خىل گۈللىنىش زامانۋىلىقنى ئىنكار قىلمايدۇ. بەلكى، غەربنى، غەربكە مۇناسىۋەتلىك بولغان نىسپىيچىلىق، ئەلمانىيە ۋە چېرىك ھەزارەتلەرنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۇ غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ئاتالمىش «غەربنىڭ زەھەرلىشى» (Westoxification)گە بولغان قارشىلىقى. غەرب ھەزارىتىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان مۇستەقىللىق خىتابنامىسى، بىر مەغرۇر بايانات: «بىز زامانۋىلىشىمىز، ئەمما سىلەر بولۇپ قالمايمىز».

بەشىنچى باب

ئىقتىساد، نوپۇس ۋە رەقىب مەدەنىيەتلەر

يەرلىكلىشىش ۋە دىنىي گۇللىنىش يەر شارى خاراكتېرلىك ھادىسە. ئەمما، ئۇلار ئاسىيا ۋە ئىسلام ئەللىرى ھەزارتىنىڭ ئۆز ئۆزىنى تەكتلىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە بولغان خىرىسىدا ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلار 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى 25 يىلدا ھاياتىي كۈچكە ئەڭ تويۇنغان مەدەنىيەتلەر بولۇپ قالدى. ئىسلام خىرىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئومۇميۈزلۈك مەيدانغا كەلگەن ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ سىياسىيسىنىڭ، ھەزارەتىنىڭ گۇللىنىشى ۋە شۇنىڭغا ماس ھالدا غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرى ۋە تۇزۇلمىلىرىگە قارشى تۇرۇشتا ئىپادىلەندى. ئاسىيانىڭ خىرىسى بارلىق ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ، يەنى جۇڭخۇا مەدەنىيىتى، ياپون مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە مۇسۇلمانلار مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان پەرقىنى ۋە بەزىدە ئۇنىڭ ئارىسىدىكى ئورتاقلىقنى تەكتلەشتە ئىپادىلەندى. بۇ ئورتاقلىقلار ھەمىشە كۆزنىچىلىق بىلەن سالاھىيەتلەندى. ئاسىيالىقلار ۋە مۇسۇلمانلار ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى تەكتلىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ھىندى مەدەنىيىتى، پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى، لاتىن ئامېرىكا مەدەنىيىتى ۋە ئافرىقا مەدەنىيەتلىرى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. ئەمما، 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىدىن ئىلغار ئىكەنلىكىنى جاكارلاشتا

ئارىسالدى بولۇپ قالدى. ئاسىيا ۋە ئىسلام ئەللىرى بەزىدە يالغۇز، بەزىدە قول تۇتۇشۇپ غەرب دۆلەتلىرىگە نىسبەتەن ئىشەنچىكە تولۇقئاتقانلىقىنى ۋە كېڭىيىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىدى.

بۇ خىرىسلارنىڭ كەينىگە ھەم ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك، ھەم ئوخشاشمىغان سەۋەبلەر يوشۇرۇنغان. ئاسىيالىقلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى كۈچىيىۋاتقان ئىقتىسادىغا يىلتىز تارتقان. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىسى بولسا ئىجتىمائىي ئېقىشىش ۋە نوپۇس كۆپىيىشىدىن كەلگەن. بۇ خىرىسلارنىڭ ھەربىرى يەر شارى سىياسىيسى بىلەن توقۇنۇشۇۋاتىدۇ ۋە يەر شارى سىياسىيسىنىڭ ئىنتايىن مۇقىمسىز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ، 21- ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىنمۇ ئىزچىل شۇنداق بولىدۇ. ئەمما بۇ توقۇنۇشلارنىڭ زور پەرقى بار. جۈملىدە ۋە باشقا ئاسىيا جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ھۆكۈمەتلىرىنى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە بايلىق بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنى باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقاندا تېخىمۇ ئىشتەيلىك قىلىپ قويىدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە نوپۇسنىڭ ئېشىشى، بولۇپمۇ 15 — 20 ياشقىچە بولغانلارنىڭ كۆپىيىشى ئەسلىيەتچىلىك، تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋە كۆچمەنلەرنى يېڭى قان بىلەن تەمىنلىدى. ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاسىيا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇردى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى مۇسۇلمانلار ھۆكۈمەتلىرى ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگە تەھدىت پەيدا قىلدى.

ئاسيانىڭ ئۆزىنى تەكشىلىشى

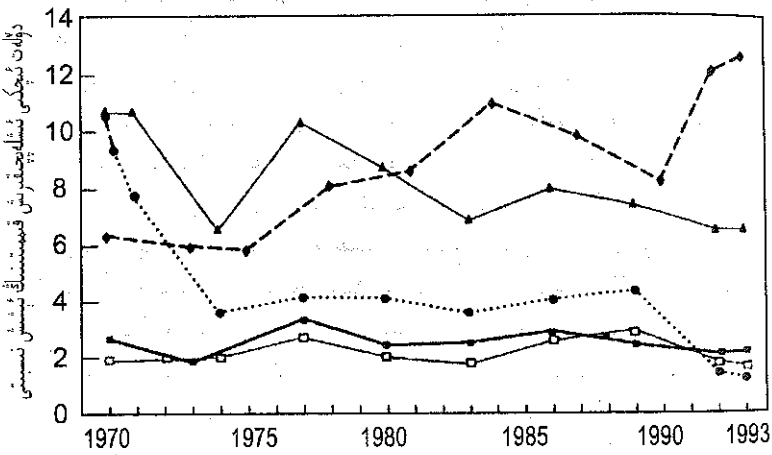
شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىكى دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم تەرەققىياتلارنىڭ بىرى. بۇ جەريان 50- يىللاردا ياپونىيىدە باشلانغان. ياپونىيە غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىش ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى غەلىبىلىك ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى بىر ئايرىم ھادىسە دەپ قارالغان.

ئەمما، ئىقتىسادىي تەرەققىيات باشقا تۆت كىچىك يولۋاستىمۇ (شىياڭگاڭ، تەيۋەن، كورىيە، سىنگاپور)، كېيىن جۇڭگو، مالايسىيا، تايلاند، ھىندونېزىيە، فىلىپپىن، ھىندىستان، ۋېيتنامىلارغا تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دۆلەتلەر ئون يىل ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېشىش نىسبىتىنى ئۈدا 8% — 10%كىچە ساقلىدى، ئاسىيا بىلەن دۇنيا ئارىسىدىكى سودىمۇ ئىزچىل يۇقىرى سۈرئەتتە ئاشتى، كېيىن ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ شىددەت بىلەن كېڭەيدى. ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئىقتىسادىدىكى ماغدۇرسىزلىق ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئومۇميۈزلۈك ئىقتىسادىي بوھران بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى.

ھازىر ياپونىيىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئاسىيا ئايرىم ھادىسىگە ئايلانماقتا. غەربلا باي، ئەمما غەيرىي غەرب تەرەققىي قىلمىغان ھالەت 20- ئەسىردىن ھالقىيالمايدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىشىنى توسۇالغىلى بولمايدۇ. خۇددى كىسورى ماخبۇبانى كۆرسەتكەندەك، ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا ئايرىم-ئايرىم ھالدا 58 يىل ۋە 47 يىلدا كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئۈتتۇرىچە كىرىمنى بىر قاتلىغان، بۇ جەريانىنى ياپونىيە 33 يىلدا، ھىندونېزىيە 17 يىلدا، كورىيە 11 يىلدا، جۇڭگو بولسا ئون يىلدىلا تاماملىغان. 80- يىللار ۋە 90- يىللارنىڭ ئۈتتۇرىلىرىغىچە جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى يىلىغا 8% لىك سۈرئەت بىلەن ئاشقان، جۇڭگونىڭ كەينىگىلا تۆت كىچىك يولۋاس تىزىلغان (5.1 جەدۋەلگە قاراڭ). 1993- يىلى دۇنيا بانكىسىنىڭ جاكارلىشىچە، «جۇڭخۇا ئىقتىساد رايونى» ئامېرىكا، ياپونىيە، گېرمانىيىدىن كېيىنكى «4- ئېشىش نۇقتىسى» بولغان. كۆپ سانلىق قىياسلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو 21- ئەسىرنىڭ بېشىدا ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىپ قالىدىكەن. 90- يىللاردا ئىقتىسادتا 2-، 3- ئورۇندىكى دۆلەتلەرگە ئىگە ئاسىيا، 2020- يىلىغا بارغاندا بەلكىم دۇنيادىكى بەش چوڭ ئىقتىسادىي رايونىنىڭ تۆتىگە؛ دۇنيادىكى ئون چوڭ

ئىقتىسادىي دۆلەتنىڭ يەتتىسىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئاسىيا دۆلەتلىرى يەر شارى ئومۇمىي ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادىي رىقابەتتىكى كۆپ سانلىق كۈچلۈك دۆلەتلەر ئاسىيا دۆلەتلىرى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن①. ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى مۆلچەردىكىدىنمۇ بالدۇر بولغان ۋە سۈرئىتى تۈيۇقسىز ئاستىلىغان تەقدىردىمۇ، ئەمەلگە ئېشىپ بولغان ئېشىشنىڭ ئاسىيا ۋە دۇنياغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى غايەت زور بولىدۇ.

5.1-رەسىم. ئىقتىساد جەڭى: ئاسىيا ۋە غەرب

مەنبە: دۇنيا بانكىسى: 1995-، 1991- يىللىرىدىكى دۇنيا جەدۋىلى (بالېتۇر: خون . خوپكىن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى. 1995-، 1991-يىلى). (جۇڭخۇا مىنگو مەمۇرىيەت ستاتىستىكا مەركىزى، جۇڭگو تەيۋەن رايونىدىكى پۇقرالارنىڭ ستاتىستىكىسىدىن ئۈزۈندە، 1951-، 1995-يىلى) ئىزاھ: سان ئۇدا ئۇچ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەتنى كۆرسىتىدۇ.

شەرقىي ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاسىيا بىلەن غەربنىڭ، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆزگەرتمەكتە. غەلىبىلىك ئىقتىسادىي تەرەققىيات بۇنى ياراتقان ۋە بۇنىڭدىن نەپ ئېلىۋاتقانلارغا ئىشەنچ، ئۆزلۈك تەكتلىمىسى ئېلىپ كەلدى. بايلىق خۇددى كۆچكە ئوخشاش، ئارتۇقچىلىقنىڭ دەللىلى، ئەخلاق ۋە ھەزىرەت ئەۋزەللىكىنىڭ ئىپادىلىنىشى دەپ قارىلىدۇ. ئاسىيالىقلار ئىقتىسادتا تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن چاغدا، ئۇلار ئىككىلەنمەستىن ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى تەكىتلەيدۇ، ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلىنى غەرب ۋە باشقا جەمئىيەتلەرنىڭكىدىن ئەۋزەل دەپ كۆككە كۆتۈرىدۇ. ئاسىيا جەمئىيەتلىرى بارغانسېرى ئامېرىكىنىڭ تەلىپى ۋە مەنپەئىتىگە سەل قاراۋاتىدۇ ھەمدە بارغانسېرى ئامېرىكا ۋە غەرب دۆلەتلىرىنىڭ بېسىمىغا قارشى تۇرالايدىغان ئىقتىدار ھازىرلاۋاتىدۇ.

1993- يىلى باش ئەلچى توكومىسى «ھەزىرەت گۇللىنىشنىڭ ئاسىيانى قاپلاۋاتقانلىقىغا» دىققەت قىلغانىدى. بۇ ئاسىيالىقلارنىڭ «ئۆز-ئۆزىگە بولغان ئىشەنچسىنىڭ كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقانلىقىنى» ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ «غەرب ۋە ئامېرىكىنىڭ ھەممە نەرسىسىنى مۇقەررەر ئەڭ ياخشى» دەپ قارىمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ ②. بۇ گۇللىنىش ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ بارغانسېرى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئۆزگىچە ھەزىرەت سالاھىيىتىنى ۋە ئاسىيا ھەزىرىتىنىڭ غەرب ھەزىرىتىدىن پەرقلىنىدىغان ئورتاقلىقلىرىنى تەكىتلەشتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ھەزىرەت گۇللىنىشنىڭ ئەھمىيىتى شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككى ئاساسلىق دۆلەت بىلەن غەرب ھەزىرىتىنىڭ ئۆز ئارا رولىنىڭ ئۆزگىرىشىدە گەۋدىلىنىدۇ.

19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەرب ئۆزىنى جۇڭگو ۋە ياپونىيىگە تاڭغاندا، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ كۆپ سانىدىكى سەرخىللىرى قىسقا مەزگىللىك كامالىزم قىزغىنلىقىدىن كېيىن ئىسلاھاتچىلىق يولىنى تاللىۋالدى. مىڭجى يېڭىلىقچا كۆچۈش ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ،

بىر جۈشقۇن ئىسلاھاتچىلار گۇرۇھى ياپونىيىدە ھوقۇق تۈتتى، ئۇلار غەربنىڭ تېخنىكا، تۈزۈملىرىنى ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ياپونىيىنىڭ زامانىۋىلىشىش قەدىمىنى باشلىۋەتتى. ئەمما، بۇ جەريانداا ياپونىيە ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھەزىرەت جەۋھەرلىرىنى ساقلاپ قالدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يارىدىمى تەگدى، ھەم 30-، 40- يىللاردا ھەزىرەت ئاممىلىرىنى يېڭىۋاشتىن شەرھلەپ ۋە ئۇنىڭغا تايىنىپ خەلقنى ئۆزلىرىنىڭ جاھانگىرلىك ھەرىكىتىنى قوللاشقا چاقىرىق قىلدى ھەم بۇنى ئاقلىدى. يەنە بىر تەرەپتە، جۇڭگودا چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى غەربنىڭ دولقۇنىغا ماسلىشالمىدى. نەتىجىدە، جۇڭگو ياپونىيە ۋە ياۋروپا جاھانگىرلىرى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى، ھاقارەتلەندى، ئېزىلدى. 1910- يىلى چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىچكى ئۇرۇش، بۆلۈنۈش مەملىكەتنى قاپلىدى. رىقابەتلىشىۋاتقان جۇڭگو زىيالىيلىرى ۋە سىياسىي داھىيلىرى غەربنىڭ نۇرغۇن ئۆزئارا رىقابەتلىشىۋاتقان قاراشلىرىنى قوبۇل قىلدى. يەنى، سۇن جۇڭشەننىڭ ئۇچ مەسلەك سىياسىتى، لىياڭ چىچاۋنىڭ لىبېرالىزمى، ماۋزېدۇڭنىڭ ماركسىزم-لېنىنىزملىرى. 40- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىدىيە غەربنىڭ مىللەتچىلىك، لىبېرالىزم، دېموكراتىيە تۈزۈمى، خرىستىئان دىنى قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، جۇڭگو ئاخىر سوتسىيالىستىك دۆلەت بولۇپ قۇرۇلدى.

ياپونىيىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئۇزۇل-كېسىل مەغلۇب بولۇشى ھەزىرىتىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ياپونىيىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ كەلگەن بىر غەربلىك 1994- يىلى مۇنداق دېگەن: «بۇ دۆلەتتىكى دىن، ھەزىرەت ۋە باشقا بارلىق روھىي ئاممىلارنىڭ ئۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىغا ئىشەنگىمىز كەلمەيدۇ. مەغلۇبىيەت تۈزۈمگە نىسبەتەن ئۇزۇل-كېسىل زەربە بولغان. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ھەر قانداق نەرسە ئۆز قىممىتىنى يوقاتقان ھەم تاشلىۋېتىلگەن»[3]. بۇ دۆلەتتە غەربكە مۇناسىۋەتلىك

بارلىق نەرسىلەر، بولۇپمۇ غالىب دۆلەت ئامېرىكىنىڭ نەرسىلىرى ياخشى، كۆڭۈلدىكىدەك نەرسىلەر دەپ قارىلىشقا باشلىغان. شۇڭا، جۇڭگو سوۋېتتىن ئۆرنەك ئېلىۋاتقاندا، ياپونىيە ئامېرىكىنى دوراشقا باشلىغانىدى.

70- يىللارنىڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزم ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرالمىدى. كاپىتالىزمنىڭ ياپونىيەدىكى ۋە باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى يېڭى جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ سوۋېت ئەندىزىسىدىن ۋاز كېچىشىگە سەۋەب بولدى. ئون يىلدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى سوۋېت ئەندىزىسىنى قوبۇل قىلىشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ دەللىلەپ بەردى. جۇڭگولۇقلار شۇنداق قىلىپ غەربكە يۈزلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا دۆلەت ئېچىگە يۈزلىنىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلدى. نۇرغۇن زىيالىيلار ۋە باشقا كىشىلەر پۈتۈنلەي غەربلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ خىل يۈزلىنىش كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرى «دەريانغا مەرسىيە» ۋە تېيەنئېەنمېن مەيدانىغا تىكلەنگەن ئەركىنلىك ئايال ئىلاھىنىڭ ھەيكىلىدە ھەزارەت ۋە ئاممىۋى يۈكسەكلىكىنىڭ ئەكىسى يۇقىرى پەللىسىگە يەتتى. ۋەھالەنكى، بۇ خىل يۈزلىنىش يا 800 مىليون خەلقنىڭ، يا بېيجىڭدىكى نەچچە يۈز سىياسەتچىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. پۈتۈنلەي غەربلىشىش 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا خۇددى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكىدەك ئاقمىدى. شۇنىڭ بىلەن رەھبەرلەر «جۇڭگونىڭكىنى ئاساس قىلىش، غەربنىڭكىدىن پايدىلىنىش» تىن ئىبارەت يېڭىچە ئەندىزىنى تاللاپ، بىر جەھەتتە كاپىتالىزمنى يولغا قويۇپ، دۇنيا ئىقتىسادىغا كىرىش قەدىمىنى تېزلەتتى، يەنە بىر جەھەتتە، سىياسىي نوپۇزچىلىق بىلەن ئەنئەنىۋى جۇڭگو ھەزارىتىنى بىرلەشتۈردى. بۇ ھاكىمىيەت جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىقتىساد ھازىرلاپ بەرگەن ھەرىكەت ھەقلىقىي* بىلەن، جۇڭگو

* ھەقلىقلىق ـــ «legitimacy»، خەنزۇچىدا «合法性» دەپ ئىپادىلەنگەن. بۇ سىياسىي ئاتالغۇ بولۇپ، خەنزۇچىدا ئىپادىلەنگىنىدەك، نوقۇل قانۇنغىلا ئۇيغۇنلۇقنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى ھەر قانداق بىرەر

ھەزارىتىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى ھازىرلىغان مىللەتچىلىك ھەقلىقىنى ماركسزم-لېنىنىزم ئىنقىلابىنىڭ ھەقلىقىغا ئورنىغا دەسسەتتى. بىر ئوبزورچى مۇنداق دەيدۇ: «تىيەنئەنمىن ۋەقەسىدىن كېيىنكى ھاكىمىيەت جۇڭگو مىللەتچىلىكىنى ھەقلىقىنىڭ يېڭى مەنبەسى قىلىشنى قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلدى» ھەم مەقسەتلىك ھالدا ئامېرىكىغا قارشى كەيپىيات شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق ئۆز كۈچى ۋە ھەرىكىتىنى ئاقلىدى④. جۇڭگونىڭ بىر خىل ھەزارەت مىللەتچىلىكى مۇشۇنداق مەيدانغا كەلدى. بىر شياڭگاڭ رەھبىرى 1994- يىلى «بىز جۇڭگولۇقلاردا تارىختا بولۇپ باقمىغان مىللەتچىلىك تۇيغۇسى پەيدا بولدى، بىز جۇڭگولۇق ھەم بۇنىڭدىن پەخىرلىنىمىز»، دېدى. جۇڭگودا 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا بىر خىل «جۇڭگوغا ھەقىقىي تەۋە بولغان نەرسىلەرگە قايتىشتەك ئومۇميۈزلۈك قىزغىنلىق پەيدا بولدى، بۇ نەرسىلەر پاتىرئىارخال تۈسىنى ئالغان، چەتكە قاقىدىغان، ھوقۇقپەرەسلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان نەرسىلەر ئىدى. بۇ خىل تارىخىي تەكرارلىنىش جەريانىدا دېموكراتىيە خۇددى لېنىنىزمغا ئوخشاش ئىشەنچسىز دەپ قارالدى، چۈنكى ئۇ پەقەتلا بىر چەت ئەللىكلەر تاڭغان نەرسە ئىدى»⑤.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو زىيالىيلىرى ۋېبېرنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان خۇلاسىگە كېلىپ، كۈڭزىچىلىقنى جۇڭگونىڭ قالاقلىقىنىڭ يىلتىزى، دەپ قارىغانىدى. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بولسا جۇڭگونىڭ سىياسىي داھىيلىرى خۇددى غەربنىڭ ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرىغا ئوخشاش، ئۇنى جۇڭگونىڭ ئىلگىرىلىشىنىڭ ئاساسى دەپ مەدھىيىلىدى. 80- يىللاردا جۇڭگو ھۆكۈمىتى كۈڭزىچىلىقنى تەكىتلەشكە باشلىدى، پارتىيە رەھبەرلىرى

سىياسىي پائالىيەت، سىياسىي گەۋدىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان ئادالەت پىرىنسىپلىرىغا ئويغۇن ياكى ئەمەسلىك ھالىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. مەسىلەن، «国家的合法性»، يەنى «دۆلەتنىڭ ھەقلىقلىقى»، بۇ بىر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولالىشىدىكى شۇ دۆلەت بۇقرالىرى ئېتىراپ قىلغان، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈڭلىدىن قوبۇل قىلغان ئەھۋال شۇ دۆلەتنىڭ ھەقلىقلىقى بولىدۇ. سىياسىيشۇناسلىقتا بۇ ئىستايىن مۇھىم ئۇقۇم.

ئۇنى جۇڭگو ھەزارتىنىڭ «غول ئېقىنى» دەپ جاكارلىدى⑥. ئەلۋەتتە، لى گۇاڭياۋمۇ كۈڭزىچىلىققا ئىشتىياق باغلىدى ھەم ئۇنى سىنگاپورنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىدىكى سەۋەب دەپ قارىدى ھەم دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۈڭزى قىممەت قارىشىنى تەشۋىق قىلدى. 90- يىللاردا تەيۋەن ھۆكۈمىتى ئۆزىنى «كۈڭزى ئىدىيىسىنىڭ ۋارىسى» دەپ جاكارلىدى. لى دېڭخۇي تەيۋەننىڭ دېموكراتلىشىشىنى تاڭ، كۈڭزى، (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5- ئەسىر)، مىڭزى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىر)لارغىچە تۇتىشىدىغان «جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى»غا باغلىدى⑦. جۇڭگولۇق رەھبەرلەر مەيلى مۇستەملىكىنى ياكى دېموكراتىيىنى ئاقلىسۇن، ئۇلار غەربتىن قوبۇل قىلىنغان ئۇقۇملاردىن ئەمەس، ئورتاق جۇڭخۇا ھەزارىتىدىن ھەقلىق ئىزدەشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياپونىيىنىڭ 80- يىللاردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن كىشىلەر ھېس قىلغان ئامېرىكا ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە «ئاجىزلىشىشى» ئۆز ئارا سىلىشتۇرما شەكىللەندۈردى. بۇ كىشىلەرنى كۈنسايىن غەرب ئەندىزىسىنىڭ مەستخوشلۇقىدىن قۇتقۇزۇپ، بارغانسېرى ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت ئاساسىنىڭ ئۆز ھەزارىتىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈردى. 1945- يىلىدىكى ھەربىي ئاپەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇ سەۋەبتىن ۋاز كېچىلگەن ياپونىيە ھەزارىتى 1985- يىلى ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتىنى قولغا كەلتۈردى ھەم قايتىدىن قوبۇل قىلىندى. ياپونلۇقلار غەرب جەمئىيىتىنى چۈشەنگەنسېرى «غەربنىڭ ئەزاسى بولۇشنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئۇنداق كۆڭۈلدىكىدەك ئىش ئەمەسلىكىنى تونۇپ يەتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز تۈزۈمىدىن ئېرىشكەن يەكۈنى ئىدى». گەرچە مىڭجى يېڭىلىقچا كۆچۈش مەزگىلىدىكى ياپونلۇقلار «ئاسىيادىن ئايرىلىپ، ياۋروپاغا قوشۇلۇش» سىياسىتىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ھەزارەت گۇللىنىش دەۋرىگە كەلگەندە،

«ئامېرىكىدىن يىراقلىشىپ، ئاسىياغا قوشۇلۇش» سىياسىتىنى قوللىدى[8]. بۇ يۇزلىنىش بىرىنچىدىن ياپونىيە ھەزىرەت ئەنئەنىسىنى قايتىدىن تونۇشىنى، ئەنئەنىۋى قىممەت قاراشلارنى قايتىدىن تەكىتلەشنى؛ ئىككىنچىدىن، تىرىشىپ ياپونىيىنى «ئاسىيالاشتۇرۇش»نى (بۇنىڭدا تالاش-تارتىش زور)، گەرچە ياپونىيىنىڭ ئۆزگىچە ھەزىرىتى بولسىمۇ، ئومۇمىي ئاسىيا ھەزىرىتى بىلەن سالاھىيەتلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ياپونىيىنىڭ غەرب بىلەن سالاھىيەتلىنىشى جۇڭگوغا قارىغاندا كۆچلۈك بولغانلىقى ھەم غەرب ھەرقانچە ئاجىزلىشىپ كەتسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدەك غۇلاپ كەتمەيدىغانلىقىدىن، ياپونىيىنىڭ غەربتىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىش مۇددىئاسى جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە غەرب ئەندىزىسىدىن ۋاز كېچىش مۇددىئاسىدەك كۆچلۈك بولمىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ياپونىيىگە نىسبەتەن ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياپونىيىنىڭ جاھانگىرلىك تارىخىنى تېخىچە ئۇنتۇپ قالماسلىقى، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىچىدىكى ئىقتىسادىي مەركەزلىك ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەر غەربتىن يىراقلىشىش ئاسىياغا قېتىلىشقا قارىغاندا ئاسانراق بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ[9]. ياپونىيە قايتا ئۆزىنىڭ ھەزىرەت سالاھىيىتىنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى، غەرب ھەزىرىتى ۋە باشقا ئاسىيا ھەزىرەتلىرى بىلەن بولغان پەرقىنى تەكىتلەيدۇ.

گەرچە جۇڭگو ۋە ياپونىيە ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىدىن يېڭى قىممەتلەرنى بايقىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك، تېخىمۇ ئورتاق ھالدا ئاسىيا ھەزىرىتىنىڭ غەربكە زىت بولغان ئومۇمىي قىممەتلىرىنى تەكىتلىدى. سانائەتلىشىش ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئىقتىسادىي ئېشىش 1980- ۋە 1990- يىللىرىدىكى شەرقىي ئاسىيالىقلار تەرىپىدىن «ئاسىيانىڭ ئۆزىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشى»

دەپ ئاتالغان ئۇقۇمنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ پوزىتسىيە ئاساسلىق تۆت خىل تەركىبتىن تەشكىل تاپقان:

بىرىنچى، ئاسىيالىقلار ئۆز ئىقتىسادىنىڭ داۋاملىق تېز ئاشىدىغانلىقىغا ھەم ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ غەربنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ دۇنيا ئىشلىرىدىكى تەسىرى بارغانسېرى زورايماقتا. ئىقتىسادنىڭ يۇكسىلىشى ئاسىيا جەمئىيىتىدە بىر خىل كۈچ ئېڭىنى ئويغاتتى ۋە بىزدىمۇ غەربكە قارشى تۇرالايدىغان ئىقتىدار بار، دەيدىغان ئىشەنچىنى تۇرغۇزدى. بىر داڭلىق ياپونىيە مۇخبىرى 1993- يىلى «ئامېرىكا چۈشكۈرسە، ئاسىيا زۇكام بولۇپ قالىدىغان كۈنلەر ئۆتۈپ كەتتى»، دېدى. بىر مالايسىيا ئەمەلدارى بۇ ئوخشىتىشنى تولۇقلاپ: «ئامېرىكا ئىسمىداپ قالغان تەقدىردىمۇ ئاسىيا يۆتىلىپ قالمايدۇ» دېدى. يەنە بىر ئاسىيا داھىيىسى ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا مۇناسىۋىتى «ئەيمىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، رەددىيەنىڭ باشلىنىش» دەۋرىدە تۇرۇۋاتىدۇ، دېدى. مالايسىيانىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى كېسىپلا: «ئاسىيانىڭ كۈنسايىن گۈللىنىشى ھازىر ئاسىيانىڭ يەر شارىدىكى ئاساسلىق سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى يەنە باشقا ئەستايىدىل ئويلىشىشقا تېگىشلىك تاللاشلار بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»، دېدى[10]. شەرقىي ئاسىيالىقلار غەربنىڭ ئاسىيا جەمئىيىتىنى كىشىلىك ھوقۇق ۋە باشقا قىممەت قاراشلىرى جەھەتتە ئۆز ئۆلچىمىگە ئەگەشتۇرۇش ئىقتىدارىنى تېز يوقىتىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ئاسىيالىقلار بۇ خىل ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتنىڭ زور دەرىجىدە ئاسىيا ھەزارىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىگە، ئاسىيا ھەزارىتىنىڭ غەرب ھەزارىتىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. 80- يىللاردىكى كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان كۈنلەردە ياپونىيەنىڭ ئىقتىساد، ئېكسپورت، سودا سوممىسى، تاشقى پېرېۋوت جۇغلانمىسى شىددەت بىلەن ئاشقاندا، ياپونىيەلىكلەر خۇددى سەئۇدى

ئەرەبستانلىقلاردەك، ئۆزىنىڭ يېڭى ئىقتىسادىي كۈچىنى كۆككە كۆتۈرگەن، غەربنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىنى مەنىستەسلىك بىلەن تىلغا ئالغان هەم ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ۋە غەربنىڭ ئاجىزلىشىشىنى ئۆز هەزارىتىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە غەرب هەزارىتىنىڭ چۈشكۈنلۈكىگە باغلىغانىدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاسىيا غەلبىسى نەزەريىسى پەقەت «سىنگاپور هەزارەت هۇجۇمى» ئىچىدە يەنە بىر قېتىم روشەن ئىپادىلەندى. لى گۇاڭيائۇدىن باشلاپ ۋەزىپىدە تۇرغان سىنگاپور رەهبەرلىرى ئاسىيانىڭ غەربكە نىسبەتەن كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆككە كۆتۈردى هەمدە ئىككىسىنى سېلىشتۇرۇپ، ئاسىيا غەلبىسىنىڭ سەۋەبىنى يىلتىزى كۈڭزى هەزارىتى بولغان ئاسىيا هەزارىتىنىڭ تەرتىپ، ئىنتىزام، ئائىلە، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى، ئەمگەكچانلىق، كوللېكتىۋىزملىق، ئىقتىسادچانلىق قاتارلىق ئارتۇقچىلىقىغا؛ غەربنىڭ ئاجىزلىشىش سەۋەبىنى بولسا، ئۆزىنى قويۇۋېتىش، هۇرۇنلۇق، شەخسچىلىك، جىنايەت، پەسكەش مائارىپ، نوپۇزغا هۆرمەتسىزلىك قىلىش، «ئىدىيىۋى قاتمالىق» قاتارلىقلارغا باغلىدى. شەرق بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن ئامېرىكا «ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنىڭ ئاساسلىق تەسەۋۋۇرىنى قايتا تەكشۈرۈپ بېقىش هەم بۇ جەريانداا شەرقىي ئاسىيا جەمئىيەتلىرىدىن ئازتولا بىر نەرسە ئۆگىنىش كېرەك»، دەپ قارىدى[11].

شەرقىي ئاسىيالىقلارغا نىسبەتەن، شەرقىي ئاسىيانىڭ مۇۋەپپەقىيىتى شەرقىي ئاسىيا هەزارىتىنىڭ شەخسچىلىكىنى ئەمەس، كوللېكتىۋىزملىقنى تەكىتلىگەنلىكىدە. لى گۇاڭيائۇ مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي ئاسىيالىقلاردا (ياپونىيەلىكلەر، كورىيەلىكلەر، تەيۋەنلىكلەر، شياڭگاڭلىق، سىنگاپورلۇقلار) كۈچلۈك ئومۇملۇق ئېڭىغا ئىگە قىممەت قارىشى ۋە ئەملىي هەرىكەت بار، بۇلار باشقىلاردىن ئېشىپ كېتىش جەريانىدا قىممەتلىك نەرسە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شەرقىي ئاسىيا هەزارىتىنىڭ قىممەت قارىشى (كوللېكتىپىنىڭ مەنپەئىتى شەخسىنىڭ مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن

دېگەندەك) كوللېكتىپنىك تىرىشچانلىقىنى قوللىدى، بۇ دەل تېز تەرەققىياتنى تېخمۇ تېزلىتىشتە تولمۇ زۆرۈر». مالايسىنىك مۇئاۋىن زۇكلىسى بۇ پىكرىگە قوشۇلۇپ: «ياپونلار ۋە كورىيەلىكلەرنىك خىزمەت ئەقىدىسى بولغان ـــ ئىنتىزامچانلىق، ساداقەتمەنلىك، تىرىشچانلىقلار ئۇلارنىك دۆلىتىنىك ئىقتىسادىنى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولدى. بۇ خىل خىزمەت ئەقىدىسى دۆلەت ۋە كوللېكتىپ شەخسىتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەيدىغان پەلسەپىدىن كەلگەن»[17].

ئۇچىنچى، گەرچە شەرقىي ئاسىيالىقلار ئاسىيادىكى ھەر قايسى جەمئىيەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىك پەرقىنى تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا مۇھىم ئورتاقلىق مەۋجۇت، دەپ قارايدۇ. جۇڭگودىكى بىر غەيرىي سىياسىي قاراش ئىگىسى مۇنداق دەيدۇ، بۇنىك يادروسى «كۈڭزىچىلىق قىممەت سىستېمىسى، تارىخ ئۇنى نۇرلاندۇرغان، بۇ رايوندىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەر بۇنى قوبۇل قىلىدۇ»، بولۇپمۇ ئۇ ئىقتىسادچانلىقنى، ئائىلە، خىزمەت، ئىنتىزامنى تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئۇلارنىك ھەممىسى شەخسچىلىك «يۇمشاق» مۇستەبىتلىكنى ۋە ئىنتايىن چەكلىك دېموكراتىيىنى يولغا قويدى. ئاسىيا جەمئىيەتلىرى غەرب بىلەن غەربكە قارشى قىممەت قاراشلارنى قوغداش، ئۆزىنىك ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە. ئاسىيالىقلار ئاسىيانى ئىچكى قىسمىدىكى بۇ يېڭى شەكىلدىكى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىنتىپاقلىقىنى كېڭەيتىش ۋە شەرقىي ئاسىيا ئىقتىساد مەجلىسى قۇرۇش دېگەندەك ھەمكارلىققا موھتاج، دەپ قارايدۇ. گەرچە شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىك بىۋاستە ئىقتىسادىي مەنپەئىتى يەنىلا توختىماي غەرب بازىرىغا كىرىشتە بولسىمۇ، ئەمما يەنە تېخمۇ ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە رايونچىلىق غول ئىبقىم بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، شەرقىي ئاسىيا چوقۇم بارغانسېرى ئۆزىنىك ئىچكى قىسمىدىكى مەبلەغ سېلىش ۋە سودىنى

كۆچەيتىشى كېرەك[13]. بولۇپمۇ ياپونىيە، ئاسىيا تەرەققىياتىنىڭ رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، چوقۇم ئۆزىنىڭ تارىختىكى «ئاسىياسىزلىشىش ۋە غەربلىشىش» سىياسىتىدىن ۋاز كېچىشى، «قايتا ئاسىيالىشىش يولىغا» مېڭىشى ياكى تېخىمۇ كەڭرەك قىلىپ ئېيتقاندا «ئاسىيانىڭ ئاسىيالىشىشىنى» ئىلگىرى سۈرۈشى كېرەك. بۇ سىنگاپور ئەمەلدارلىرى قوشۇلىدىغان يول[14].

تۆتىنچى، شەرقىي ئاسىيا، ئاسىيانىڭ تەرەققىياتى ۋە قىممەت قارىشى باشقا غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ غەربتىن ئېشىپ كېتىشىدە ئۆرنەك ئىلىشقا تېگىشلىك ئۇلۇغە، غەربمۇ ئۇلارنى بۆلار بىلەن ئۆزىنى يېڭىلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. شەرقىي ئاسىيالىقلار «ئانگلو-ساكسونلارنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى ئىلگىرىكى 40 يىلدا ئىزچىل چوقۇنۇشقا ئېرىشىپ كەلدى ھەم تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە بىر ئۇنۇملۇك سىياسىي سىستېما قۇرۇشىدىكى ئەڭ ياخشى ۋاستە دەپ قارالدى. ھازىر ئۇ ئۆز رولىنى يوقاتتى»، دېيىشتى. شەرقىي ئاسىيا ئەندىزىسى ھازىر ئۇنىڭ ئورنىنى ئىلىۋاتىدۇ، مېكسىكا، چىلى، ئىران، تۈركىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرى خۇددى ئىلگىرىكى بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەر غەربنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگەنگەندەك شەرقىي ئاسىيانىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ، ئاسىيا چوقۇم «ھەممىباب قىممەتكە ئىگە قىممەت قاراشلىرىنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىتىشى... كېرەك، بۇنى تارقىتىش ئاسىيانىڭ بولۇپمۇ شەرقىي ئاسىيانىڭ جەمئىيەت سىستېمىسىنى سىرتقا كېڭەيتىشتىن دېرەك بېرىدۇ». ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرى چوقۇم «تىنچ ئوكيان يەر شارىزم»نى ئىلگىرى سۈرۈپ، «ئاسىيانى يەر شارىلاشتۇرۇش» ئارقىلىق «ھەل قىلغۇچ يېڭى دۇنيا تەرتىپىنى قۇرۇپ چىقىشى كېرەك»[15].

كۆچلۈك جەمئىيەت ھەممىباب بولىدۇ. ئاجىز جەمئىيەتلەر تار دائىرىلىك بولىدۇ. شەرقىي ئاسىيانىڭ ئۆز-ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى

كۈنسايىن كۈچىيىپ، ئاسىيا ھەممىباپچىلىقىنى مەيدانغا كەلتۈردى، ۋەھالەنكى، ھەممىباپچىلىق ئەزەلدىن غەربنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. زۇكۇلى ماخادىر 1996- يىلى ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە «ئاسىيانىڭ قممەت قاراشلىرى ھەممىباب، ياۋروپانىڭ بولسا ياۋروپاغىلا تەۋە» دەپ جاكارلىدى[10]. ئاسىيا ھەممىباپچىلىقىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگىنى ئاسىيالىقلارنىڭ «غەربشۇناسلىقى» بولۇپ، ئۇ غەرب شەرقشۇناسلىقى شەرقنى تەسۋىرلىگەندە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىنكار پوزىتسىيە بىلەن غەربنى تەسۋىرلىدى. شەرقىي ئاسىيالىقلارغا نىسبەتەن ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ئۇنىڭ ئەخلاق ئەۋزەللىكىنىڭ دەللىلى. ئەگەر كەلگۈسىدە ھىندىستان شەرقىي ئاسىيانىڭ ئورنىنى ئېلىپ، دۇنيادىكى ئىقتىساد ئەڭ تېز تەرەققىي قىلغان رايون بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا دۇنيا ھىندىستان ھەزرىتىنىڭ ئەۋزەللىكى، فاملە تۈزۈمىنىڭ ئىقتىسادقا قوشقان تۆھپىسى، ھىندىستانىنىڭ قانداق قىلىپ يىلتىزىغا قايتقانلىقى، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىدىن قېچىقالغان، جۇلاسىنى يوقاتقان غەرب مىراسلىرىنى قانداق يېڭىپ، مەدەنىيەتتە ئالدىنقى قاتاردىكى ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىنى كەڭ دائىرىدە مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا تەييارلىنىشى كېرەك. ھەزارەتنىڭ تەكتلىمىسى ماددىي مۇۋەپپەقىيەتتىن كېلىدۇ. قانتتىق كۈچ يۇمشاق كۈچنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى

ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئاسىيا كۈنسايىن ئۆزىنى تەكتلەۋاتقان مەزگىلدە زور تۈركۈمدىكى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىغا قايتىپ، ئۇنى سالاھىيەت، مەنە، مۇقەملىق، ھەقلىق، تەرەققىيات، كۈچ، ئۈمىدنىڭ مەنبەسى دەپ قارىدى. «ئىسلام ھەل قىلىش چارىسىدۇر» دەيدىغان شوئار بۇ خىل ئۈمىدنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى ئىدى. ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى كەڭلىكى ۋە

چوڭقۇرلۇقىدىن ئېيتقاندا، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە نىسبەتەن يېڭىۋاشتىن ئۆزىنى تەڭشەشىنىڭ ئەڭ يېڭى باسقۇچى، ئۇ غەرب ئىدىئولوگىيىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنىدىن «ھەل قىلىش چارىسى» ئىزدەش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇ زامانىۋىلىقنى قوبۇل قىلىپ، غەرب ھەزارىتىنى شاللىۋەتتى ھەم قايتىدىن ئىسلام دىنىغا ھازىرقى زامان دۇنياسىدا ياشاشنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە ئېتىقاد قىلدى. خۇددى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ بىر ئەمەلدارى 1994- يىلى ئېيتقىنىدەك: «چەت ئەلنىڭ نەرسىسىنى كىرگۈزۈش ياخشى ئىش، مەسىلەن، پەن-تېخنىكا دېگەندەك، ئەمما چۈشىنىكسىز ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈملەرنى ئېلىپ كىرىش زىيانلىق بولۇشى مۇمكىن — بۇنى ئىران شاھى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ... ئىسلام دىنىي بىزگە نىسبەتەن بىر خىل دىنلا ئەمەس، بەلكى بىر خىل تۇرمۇش يولى، بىز سەئۇدىلىقلار زامانىۋىلىشىمىز، ئەمما غەربلەشمەيمىز»[17].

ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىدۇر. ئۇ كەڭ دائىرىدە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىلىم-پەن، ھەزارەت، ئىجتىمائىي، سىياسىي پائالىيەتلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. ئىسلام دىنىدىكى «ئەسلىيەتچىلىك» ئادەتتە سىياسىي ئىسلام دىنى دەپ قارىلىدۇ، ئۇ پەقەت بىر دائىرىسى تېخىمۇ كەڭرەك بولغان ئىسلام دىنى قارىشى، ئەمەلىيىتى ۋە ئىسلام چاقىرىقلىرىنىڭ تىرىلىشى، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ بىر تەرەپلىمە قىممىتىدىن ئىبارەت. گۇللىنىش ھەرىكىتى غول ئېقىن، ئۇ ھەرگىزمۇ ئەسەبىيلىك ئەمەس، ئۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسە، تەنھا، يېتىم ھادىسە ئەمەس.

گۇللىنىش ھەرىكىتى بارلىق دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمانلارغا ۋە كۆپ ساندىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەزارەت تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسەتتى. جون ئېسپوزىتو مۇنداق يازىدۇ:

ئىسلام دىنىنىڭ شەخسىنىڭ تۇرمۇشىدا تىرىلگەنلىكىنىڭ ئالامىتى نۇرغۇن: دىنىي ئىبادەتلەرگە بارغانسېرى قىزىقىش (مەسىجىتكە بېرىش، نامازغا تۇتۇش، روزا تۇتۇش)، دىنىي پروگراممىلار ۋە نەشرىيات بۇيۇملىرىنىڭ كەڭ تارقىلىشى، ئىسلامچە كىيىنىش ۋە ئىسلامچە قىممەت قاراشلارنى تېخىمۇ تەكتىلەش، سوپىزمنىڭ (تەسەۋۋۇپ) تىرىلىشى. بۇ خىل ناھايىتى كەڭ ئاساس ئۈستىگە قورۇلغان گۈللىنىش يەنە ئاۋامنىڭ تۇرمۇشىدا ئىسلام دىنىدا قايتىدىن چىڭ تۇرۇش بىلەنمۇ ئىپادىلەندى. ئىسلام خاھىشىغا ئىگە ھۆكۈمەت، تەشكىلات، قانۇن، بانكا، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورۇنلىرى ۋە مائارىپ ئورگانلىرى كۈنسېرى كۆپەيدى. ھۆكۈمەت ۋە ئۆكتىچى پارتىيىلەرمۇ ئىسلام دىنىغا يۈزلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى يۇقىرى كۆتۈردى ۋە ئاممىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى... كۆپ ساندىكى ھۆكۈمرانلار ۋە ھۆكۈمەتلەر، مەسىلەن، تۈركىيە، تۇنىس، دېگەندەك دىندىن خالىي دۆلەتلەر (دىن-سىياسىي ئايرىلغان) ئىسلام دىنىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى تونۇپ يېتىپ، ئىسلام مەسىلىسىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكىنى تېخىمۇ ئاشۇردى ۋە ئىسلام مەسىلىسىدىن ئەندىشە قىلىدىغان بولدى.

يەنە بىر مەشھۇر ئىسلام ئالىمى ئەلى ھىلال شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاراشنى بايان قىلىدى، ئەلى بۇ گۈللىنىش ھەرىكىتى ئىسلام شەرىئىتىنى غەرب قانۇنىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئۈچۈن، قايتا تۇزۇپ چىقىشنى، دىنىي تىل ۋە ئالامەتلەرنى بارغانسېرى كۆپ ئىشلىتىشنى، ئىسلام مائارىپىنى كېڭەيتىشنى (بۇ ئىسلام مەكتەپلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپەيگەنلىكىدە ۋە دۆلەت مەكتەپلىرىدىكى دەرسلەرنىڭ ئىسلاملاشقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ)، ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئالاقىدار قانۇن-تۇزۇملىرىگە پەيدىنپەي ئەمەل قىلىشنى (مەسىلەن، ئاياللارنىڭ يۇزىنى يۆگىشى، ھاراقنى چەكلەش دېگەندەك)، ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇسۇلمانلار

جەمئىيىتىدىكى دىندىن خالىي ھۆكۈمەتلەرگە قارشى پائالىيەتلەرنىڭ تەشكىللەش ھوقۇقىنى قولغا ئالغانلىقى؛ شۇنداقلا ئىسلام دىنى دۆلەتلىرى ۋە جەمئىيەتلىرىنىڭ خەلقئارا ئىتتىپاقلىقىنى كەڭ دائىرىدە كۆچەيتكەنلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ[18]. خۇدانىڭ قىساس ئېلىشى گەرچە بىر يەر شارى خاراكتېرلىك ھادىسە بولسىمۇ، ئەمما، خۇدا ئىسلام ئۈممىتى دۇنياسىدىن ئەڭ ئومۇميۈزلۈك، ئەڭ ئۇزۇل-كېسىل قىساس ئالدى.

سىياسىي ئىپادىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ ماركسزم بىلەن سەل ئوخشىشىپ كېتىدىغان جايلىرى بار. ئۇنىڭ ئۆز ئايەتلىرى، غايىۋى جەمئىيەتلىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى بار بولۇپ، تۇپتىن ئۆزگەرتىشتە چىڭ تۇرىدۇ، مەۋجۇت ھاكىمىيەت، دۆلەتلەرنى رەت قىلىدۇ، شۇنداقلا مۇتەدىل ئىسلاھاتتىن باشلاپ زوراۋانلىق ئىنقىلابىغا قەدەر بىر قاتار ئوخشاشمايدىغان تەشەببۇسلىرى بار. ئەمما، بۇنى خرىستىئان دىنىدىكى پروتېستانت دىنى ئىسلاھاتىغا تەققاسلاش تېخىمۇ مۇۋاپىق. بۇ ئىككى دىنىنىڭ ئىككىلىسى مەۋجۇت تۇرۇلمىنىڭ قاتمالليقى ۋە چىرىكلىكىگە قارىتا قايتۇرۇلغان ئىنكاس بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى ئۆزىنىڭ تېخىمۇ پاك، تېخىمۇ تەلەپچان دىنىي فورمىسىغا قايتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ خىزمەت، تەرتىپ، ئىنتىزامنى تەرغىب قىلىدۇ؛ ھەر ئىككىلىسىنىڭ شەكىللىنىۋاتقان جۇشقۇن ئوتتۇرا قاتلامغا نىسبەتەن جەلپكارلىقى كۈچلۈك. ھەر ئىككىلىسىنىڭ مۇرەككەپ ھەرىكەتلىرى، نۇرغۇن ئوخشاشمىغان تارماقلىرى بولسىمۇ، ئەمما خرىستىئان لىيوتېرىزم بىلەن كالۋىنىزم*، ئىسلام دىنىدا بولسا شىئە مەزھىپى بىلەن سۇننىي مەزھىپى ئەسلىيەتچىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەتتا، جون سالۋىن ۋە ھۇمەينىنىڭ ئۆز

* خرىستىئان دىنى كالۋىن مەزھىپىنىڭ دىنىي تەلىماتلىرى. 16- ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھاتتا كالۋىن تەشەببۇس قىلغان. لىيوتېر ئىسلاھاتىدىن سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن. كالۋىن لىيوتېرنىڭ بەزى قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە ئۆزىنىڭمۇ ئۆزگىچە تەشەببۇسلىرى بولغان. — ئۇ . ت

جەمئىيىتىگە تاڭماقچى بولغان چەكلەش پرىنسىپلىرى بەكمۇ ئوخشىشىدۇ. خرىستىئان دىنى ئىسلاھاتى ۋە ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ يادرولۇق رەھبى — تۆۋەندىكى ئىسلاھات. بىر پاكلىق دىنىنىڭ باستىرى مۇنداق دەيدۇ: «ئىسلاھات چوقۇم ئومۇميۈزلۈك بولۇشى كېرەك... ھەممە جايلارنى، ھەممە ئادەمنى، ھەممە كەسىپنى، سوتچىنى، پەسكەش قانۇن ئىجراچىسىنى، ئۇنىۋېرسىتېتلارنى، شەھەرلەرنى، دۆلەتلەرنى، سۇپەتسىز مەكتەپلەرنى، روزا تۇتىدىغان كۇننى، دىنىي مۇراسىملارنى، خۇداغا بولغان ئىبادەتنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك». تۇرابمۇ مۇنداق دېگەن: «بۇ خىل ئويغىنىش ئومۇميۈزلۈك بولىدۇ، چۈنكى ئۇ خۇسۇسىي تەقۋادارلىق ياكى ئىلىم-پەن، ھەزرەت، سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئويغىنىشلارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولۇپ، مەقسەت جەمئىيەتنى ھەممە جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك قايتا قۇرۇپ چىقىشتۇر»[19]. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئىسلام گۈللىنىشىنىڭ شەرقىي يېرىم شار سىياسىيسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش 16- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى پروتېستانت دىنى ئىسلاھاتىنىڭ ياۋروپا سىياسىيسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغانلىق بىلەن ئوخشاش.

ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى بىر مۇھىم ھالقىدا خرىستىئان دىنىدىن پەرقلىنىدۇ. خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرى ئاساسەن شىمالىي ياۋروپادىلا چەكلىنىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىسپانىيە، ئىتالىيە، شىمالىي ياۋروپا، خابسبورگ خانىدانلىقى تېررىتورىيىلىرىدە ئاساسەن دېگۈدەك تەرەققىي قىلالمىغان. ئىسلام دىنىنىي بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى ئاساسەن بارلىق مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى قاپلىدى. 70- يىللاردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىسى، ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇشلىرى، سىياسىيسى، تەشكىلاتلىرى مەڭگۈ ھىندونېزىيىگىچە، نېگېرىيەدىن قازاقىستانغىچە بولغان دۇنيادىكى 1 مىليارد مۇسۇلمانىنىڭ ئېتىقاد قىلىشى ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى.

ئىسلاملىشىش خاھىشى ئاۋۇال ھەزارەت ساھەسىدە كۆرۈلۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ساھەلەرگىچە كېڭەيدى. زىيالىيلار ۋە سىياسىي داھىيلار مەيلى ئۇنى ياقتۇرسۇن-ياقتۇرمىسۇن، ئۇنىڭغا سەل قارىيالمايدۇ ياكى ئۇنداق مۇنداق يوللار بىلەن ئۇنىڭغا ماسلىشىشتىن ساقلىنالمايدۇ. ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەش خەتەرلىك ۋە خاتا. 1995- يىلى ئىراندىن باشقا مۇسۇلمانلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەتلەر ھەزارەت، ئىجتىمائىي، سىياسىي جەھەتتە 15 يىل ئاۋۋالقىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئىسلاملىشىپ كەتتى[20].

كۆپ سانداكى دۆلەتلەردە ئىسلاملىشىشنىڭ يادرولۇق ئاساسلى ئىسلام ئىجتىمائىي تەشكىلاتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىسلام گۈرۇھلىرىنىڭ مەۋجۇت تەشكىلاتلارغا بولغان كونترولىغا بولدى. ئىسلامىزمچىلار ئىسلام مەكتەپلىرىنى قۇرۇش ۋە دۆلەت قۇرغان مەكتەپلەردە ئىسلامنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئەمەلىيەتتە، ئىسلام گۈرۇھلىرى ئىسلامچە «پۇقرالار جەمئىيىتى» بەرپا قىلدى. ئۇ دائىرە، جانلىقلىق جەھەتتە دىندىن خالىي جەمئىيەتلەردە كۆپ كۆرۈلىدىغان ئاجىز تۈزۈلمىلەر بىلەن باراۋەر تۇردى، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى. مىسىردا 1990- يىلىنىڭ بېشىدا ئىسلام دىنى تەشكىلاتلىرى بىر كەڭ تەشكىلات تورى قۇرۇپ، ھۆكۈمەت بوش قويۇپ قويغان بوشلۇقلارنى توشقۇزدى. مىسىردىكى نۇرغۇن نامرات پۇقرالارنى سەھىيە، پاراۋانلىق، مائارىپ ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىدى. 1992- يىلى قاھىرەدىكى يەر تەۋرەشتىن كېيىن بۇ تەشكىلاتلار «بىر نەچچە سائەت ئىچىدىلا، كوچىلارغا چىقىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان پۇقرالارغا يېمەكلىك، ئەدىيال تارقىتىپ بەردى، ھۆكۈمەتنىڭ قۇتقۇزۇش خىزمىتى بولسا تولمۇ كېچىكتى». ئىئوردانىيەدە مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتى «ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، ھەزارەت ئۇل مۇئەسسەسىلىرى»نى

تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، 90- يىللارنىڭ بېشىغىچە ئاران 4 مىليون نوپۇسى بار كىچىك بىر دۆلەتتە بىر چوڭ دوختۇرخانا، 20 ئامبۇلاتورىيە، 40 ئىسلام مەكتىپى، 127 قۇرئان ئۆگىنىش مەركەزلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. قوشنا غەربىي قىرغاق ۋە گازا رايونىدا ئىسلام تەشكىلاتلىرى «ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى، ياشلار تەشكىلاتى، دىن، جەمئىيەت، مائارىپ جەمئىيىتى» قاتارلىق تەشكىلاتلارنى قۇردى ۋە باشقۇردى. بۇ يەرلىدىن باشلاپ، بىر ئىسلام ئۇنۇۋېرسىتېتنىڭ ھەر خىل مەكتەپلىرى، ئامبۇلاتورىيە، دارىلئىتام، ساناتورىيە، ئىسلام ئەدلىيە-ھۆكۈمەت سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 70 — 80- يىللاردا ئىسلام تەشكىلاتلىرى پۈتكۈل ھىندونېزىيىگە كېڭەيدى. 80- يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە مۇھەممەدىيە دەپ ئاتىلىدىغان ئالتە مىليون ئەزاسى بار تەشكىلات بىر «دىندىن خالىي دۆلەت ئىچىدىكى دىنىي پاراۋانلىق دۆلىتى» بولۇپ تەشكىللەندى ھەم مەكتەپ، ئامبۇلاتورىيە، دوختۇرخانا، ئىنستىتۇت، ئۇنۇۋېرسىتېتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تورنى ئىنچىكىلىك بىلەن بەرپا قىلىپ، دۆلەت ئۇچۇن «بۆشۈكتىن، تۆشۈككىچە» مۇلازىمەت قىلدى. ھىندونېزىيە ۋە باشقا مۇسۇلمانلار جەمئىيەتلىرىدە ئىسلام تەشكىلاتلىرى سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىن چەكلەنسىمۇ، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ئورگانلىرى بىلەن تەڭلىشەلەيدىغان دەرىجىدە مۇلازىمەت قىلدى[21].

ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئىپادىسى ئۇنىڭ جەمئىيەت، ھەزارەت جەھەتلەردىكى ئىپادىسىدەك ئومۇميۈزلۈك بولمىدى، ئەمما ئۇ يەنىلا 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىكى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى بىردىنبىر ئەڭ مۇھىم سىياسىي تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام ھەرىكىتىنى سىياسىي جەھەتتىن قوللاشنىڭ دەرىجىسى ۋە شەكىللىنىشى، دۆلەتلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. ئەمما، يەنىلا مەلۇم كەڭ

دائىر بلىك يۈزلىنىش مەۋجۇت. ئومۇمەن، بۇ ھەر بىر كەتلەر يېزىلاردىكى سەرخىللارنىڭ، دىھقانلارنىڭ، مويىسپىتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. باشقا دىنلاردىكى ئەسلىيەتچىلەردەك، ئىسلامىزمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئىشتىراكچىلىرى ۋە بۇ جەريانىنىڭ مەھسۇلى. ئۇلار پائالىيەتچان، زامانىۋىلىق خاھىشىغا ئىگە ياشلار بولۇپ، كۆپىنچىسى ئۇچ خىل قانلامدىن كەلگەن.

كۆپ قىسىم ئىنقىلابىي ھەر بىر كەتلەردىكى ئىسلامىزم ھەر بىر تىنىڭ يادرولۇق تەركىبى ئوقۇغۇچى ۋە زىيالىيلار. كۆپىنچە دۆلەتلەردە ئەسلىيەتچىلەر ئوقۇغۇچىلار ئۈيۇشمىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تەشكىلاتلارنى كونترول قىلغان بولۇپ، بۇ سىياسىينى ئىسلاملاشتۇرۇش جەريانىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى. 70- يىللاردا، مىسىر، پاكىستان، ئافغانىستان ئالىي مەكتەپلەردە ئىسلامىزمنىڭ «بۆسۇشى» مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە كېڭەيدى. ئىسلامىزمنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى تېخنىكا ئىنىستىتۇتلىرى، قورۇلۇش خادىملىرى، پەن-تەتقىقات خادىملىرىغا نىسبەتەن ئالاھىدە كۈچلۈك. 90- يىللاردا سەئۇدى ئەرەبىستانى، ئالجىرىيە ۋە باشقا جايلاردىكى «ئىككىنچى ئەۋلاد يەرلىكلىشىش» ئۆز دۆلىتىنىڭ تىلىدا تەربىيە ئالىدىغان ستۇدېنتلارنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشىدە ئىپادىلەندى. شۇڭا، ئۇلار پەيدىنپەي ئىسلامىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشقا باشلىدى. ئىسلامىزمچىلار ئاياللارغا نىسبەتەنمۇ كۈچلۈك جەلپكارلىققا ئىگە[22]. مەسىلەن، تۈركىيەدە كونا بىر ئەۋلاد دىندىن خالىي ئاياللار بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسلام خاھىشىغا ئىگە قىزلىرى، قىز نەۋرىلىرى ئارىسىدا روشەن چېگرا بار[23]. مىسىردىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان بىر تەكشۈرۈشتە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق بەش خىل ئالاھىدىلىكى بايقالغان. بۇ باشقا دۆلەتلەردىكى ئىسلامىزمچىلارنىڭمۇ تىپىك ئالاھىدىلىكى: ئۇلار ياش، كۆپىنچىسى 20 — 30 ياشلاردا؛ 80% تى ستۇدېنت ياكى

ئاسپىرانت؛ يېرىمىدىن كۆپرەكى سەرخىل ئالىي مەكتەپلەر ياكى مېدىتسىنا، قۇرۇلۇش ساھەلىرى دېگەندەك ئەڭ يۇقىرى ئەقلىي ئىقتىدار تەلەپ قىلىدىغان كەسىپي تېخنىكا ساھەلىرىدىن كەلگەن، 70% تىن كۆپرەكى تۆۋەن قاتلامنىڭ ئوتتۇرا تەبىقىلىرىدىن (يەنى «ئوتتۇرا ھال، نامرات ئەمەس»)، كەلگەن بولۇپ، ئائىلىسى بويىچە تۇنجى ئالىي مائارىپ تەربىيىسى قوبۇل قىلغانلار؛ ئۇلار بالىلىق دەۋرىنى يېزا-بازارلاردا ئۆتكۈزگەن، كېيىن چوڭ شەھەرلەرنىڭ پۇقرالىق بولۇپ قالغان[24].

ئوقۇغۇچىلار ۋە زىيالىيلار ئىسلام ھەرىكىتىنىڭ ئۇرۇشقاق، غوللۇق، ھۇجۇم ئەترەتلىرىنى شەكىللەندۈردى. شەھەردىكى ئوتتۇرا قاتلاممۇ كۆپ ساندىكى ھەرىكەتچان ئۇنسۇرلارنى شەكىللەندۈردى. بۇ كىشىلەر مەلۇم دەرىجىدە ئادەتتە «ئەنئەنىۋى» دەپ ئاتىلىدىغان ئوتتۇرا قاتلامدىن كەلگەن. يەنى، سودىگەر، ۋاستىچى، كىچىك تىجارەتچىلەر، يايمىچىلار. ئۇلار ئۇيغۇر ئىقتىسادىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئالجىرىيە، تۈركىيە، ھىندونېزىيەدىكى ئەسلىيەتچىلەرنى كۈچلۈك قوللىغان. ئەمما، ئەسلىيەتچىلەر تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئوتتۇرا قاتلامدىكى تېخىمۇ «زامانىۋى» قىسمىغا مەنسۇپ. ئىسلامىزمنىڭ ئاكتىپلىرى «ئەڭ ياخشى تەربىيە كۆرگەن، ئەڭ ئەقىللىق ياشلار ئىچىدە كۆپلۈكىدىن نىسبەتلەشتۈرگىلى بولمايدىغان»لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن، (دوختۇر، ئادۋوكات، ئىنژېنېر، ئالىم «يەن-تېخنىكا جەھەتتە»، ئوقۇتقۇچى، قەلەمكەشلەر)[25].

ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئۈچىنچى مۇھىم ھىمايىچىلىرى شەھەرگە يېڭىدىن كۆچۈپ كىرگەن كىشىلەر. 70ـــ 80- يىللاردا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىدىكى شەھەرلەرنىڭ نوپۇسى شىددەت بىلەن ئاشتى. ئەسلىدىمۇ نامرات رايوندا ياشاپ كەلگەن، شەھەرگە ئېقىپ كىرگەن كۆچمەنلەر، ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ يار-دەمگە موھتاج ئىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن مەنپەئەتلەندى. ئېرىنىست گېللىنېر مۇنداق كۆرسەتتى، ئىسلام دىنى بۇ «يېڭى كۆچمەن»لەرگە «ئىززەتلىك

سالاھىيەت» بەردى. ئىستانبۇل، ئەنقەرە، قاھىرە، ئاسىيوت، ئالجىر، فېس، گازا رايونلىرىدا ئىسلامىزم پارتىيە-گۇرۇھلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا «ئېزىلگەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان كىشىلەر»نى تەشكىللىدى ھەم جەلپ قىلدى. ئولۇغ روي مۇنداق دەيدۇ: «ئىنقىلابىي ئىسلام ئاممىسى» بولسا «ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى...». شەھەرلەرگە يېڭىدىن كەلگەن نەچچە مىليون دېھقان مۇسۇلمانلار شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسىنى ئۆچ ھەسسە كۆپەيتىۋەتتى»[28].

90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە پەقەت ئىران بىلەن سۇدانلا ئىسلام ھۆكۈمىتى ھوقۇق تۈتۈۋالغانتى. ئاز سانداىكى بىر نەچچە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ــــ تۈركىيە، پاكىستانلاردا مەلۇم دەرىجىدە دېموكراتىيە ھەقلىقلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھاكىمىيەتلەر بار ئىدى. باشقا 40 نەچچە مۇسۇلمانلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پادىشاھلىق، بىر پارتىيىلىك، ھەربىي ھاكىمىيەت، شەخسىي مۇستەبىتلىك تۈزۈمى ياكى يۇقىرىقى بىر نەچچە خىل تۈزۈمنىڭ بىرلەشمىسى، ھەر چەكلىك ئائىلە ياكى جەمەت-قەبىلە ئاساسىغا قۇرۇلغان دېموكراتىك بولمىغان ھۆكۈمەتلەر ئىدى. ئۇلار بەزى ئەھۋالدا ئېغىر دەرىجىدە چەت ئەللىنىڭ يار-يۆلەكى تايىناتتى. مەراكەش ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان ھاكىمىيەتلىرى مۇئەييەن شەكىلدىكى ئىسلامىي ھەقلىقلىقىنى ئېلىپ كىردى. ۋەھالەنكى، بۇ ھۆكۈمەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىسلام، دېموكراتىيە ياكى مىللەتچىلىك قىممەت قارىشىغا ئاساسلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاقلايدىغان ھەر قانداق ئاساس كەمدىن-كەم كۆرۈلەتتى. كېلىمىنت ھېنرى مورنىڭ گېپىى بويىچە ئۇلار «پارتىزانلارچە ھاكىمىيەتلەر» بولۇپ، زالىم، چىرىك، جەمئىيەتنىڭ ئارزۇ-ئېھتىياجلىرىدىن يىراقلىشىپ كەتكەنىدى. بۇنداق ھاكىمىيەتلەر ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىشى، غۇلاپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى زامان دۇنياسىدا ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش ۋە غۇلاش ئېھتىماللىقى بەك يۇقىرى. شۇڭا، 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى بىر مۇھىم مەسىلە كىمنىڭ ئورۇنباسار

بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى ئەڭ يۇقىرى؟ دېگەن مەسىلە بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئورۇنباسارلىرى كىم؟ 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دېگۈدەك بارلىق مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ئورۇنباسار ھاكىمىيەت بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى ئەڭ يۇقىرى بولغىنى ئىسلام ھاكىمىيىتى ئىدى.

70 — 80- يىللاردا دېموكراتىيلىشىش دولقۇنى پۈتۈن دۇنيانى قاپلىدى. بۇ دولقۇنىنىڭ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگىمۇ ناھايىتى چەكلىك دائىرىدە تەسىر كۆرسەتتى. دېموكراتىيە ھەرىكىتى جەنۇبىي ياۋروپا، لاتىن ئامېرىكىسى، شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپادا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان چاغدا، ئىسلام ھەرىكىتىمۇ مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىدە كۆچكە ئىگە بولغاندى. ئىسلامزم خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىدە فۇنكسىيە جەھەتتىن مۇستەبتلىككە قارشى دېموكراتىك ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئىجتىمائىي يۆتكىلىش، مۇستەبت ھاكىمىيەتلەرنىڭ پائالىيەت ھەقلىقىنى يوقىتىشى، خەلقئارا مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا دېموكراتىك دولقۇنغا ئەمەس، بەلكى ئىسلامزمغا تۇرتكە بولغان نېفىت باھاسىنىڭ ئۆسۈشى قاتارلىقلار. روھانىيلار، باستىرلار ۋە ئادەتتىكى مۇرتلار دىنىي گۇرۇھلارنىڭ خرىستىئان جەمئىيىتىدە مۇستەبت ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئىسلام گۇرۇھلىرى، مەسچىتنى ئاساس قىلغان دىنىي جامائەتلەر ۋە ئىسلامزمچىلار مۇسۇلمانلار جەمئىيەتلىرىدە ئوخشاشلا قارشى تۇرۇش رولىنى ئوينىدى. پوپىلار پولشانىڭ كوممۇنىزم ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشتا، ئاياتوللاھ ئىران ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشتا مۇھىم كۈچ بولدى.

80 — 90- يىللاردا ئىسلامزم ھەرىكىتى كۆپىنچە ھاللاردا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۆكتىچى گۇرۇھلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۇنى مونوپول قىلدى. ئۇلارنىڭ كۈچىيىشىگە قىسمەن جەھەتتە ئۆكتىچى گۇرۇھلارنىڭ باشقا تاللاش ئىمكانىيىتىنىڭ يوقلۇقى سەۋەب بولغانىدى. سولچىللىق ھەرىكىتى ۋە كوممۇنىزم

ھەرىكىتى ئاللىقاچان ئابرۇيىنى يوقاتتى، ئارقىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە خەلقئارا كوممۇنىزمنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. ئەركىن دېموكراتىك ئۆكتىچى گۇرۇھلار كۆپىنچە مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە مەۋجۇت ئىدى. ئەمما، ئۇلار پەقەت سانى چەكلىك زىيالىيلار ۋە باشقا غەربتە يىلتىزى ۋە ئالاقىسى بار كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالاتتى. بەزىبىر ئالاھىدە ئەھۋاللاردىن باشقا، ئەركىن دېموكراتچىلار مۇسۇلمانلار جەمئىيەتلىرىدە كەڭ دائىرىلىك قوللاشقا ئېرىشەلمەيتتى. ھەتتا، ئىسلام لىبېرالىزمىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايتتى. فۇئاد ئاجامى مۇنداق دەيدۇ: «دېگۈدەك ھەربىر مۇسۇلمان جەمئىيىتىدە لىبېرالىزم ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيە ئەنئەنىلىرىنى يېزىش خۇددى غەلىبە قىلىش ئېھتىماللىقى ئىنتايىن كىچىك بولغان مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، مەغلۇپ بولغان ئادەمنىڭ ۋەز ئېيتقىنىغا ئوخشاش بىر ئىش»[27]. ئەركىن دېموكراتىيە تۈزۈمىنىڭ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك مەغلۇبىيىتى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان ئىزچىل بىر ئەسىر داۋاملاشقان، قايتا-قايتا تەكرارلانغان ھادىسە. بۇ خىل مەغلۇبىيەت ھېچبولمىغاندا مەلۇم دەرىجىدە ئىسلام ھەزرىتى ۋە جەمئىيىتىنىڭ غەربنىڭ ئەركىنلىك ئىدىيىلىرىگە سوغۇق مۇئامىلە تۇتقانلىقىدىن كەلگەن.

ئىسلام ھەرىكىتىنىڭ ئۆكتىچى گۇرۇھلارغا ئوكۇشلۇق يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە ئۆزىنى بىردىنبىر ئورۇنباسار قىلىپ قۇرۇپ چىقىشى، مۇشۇ ھاكىمىيەتلەر سىياسىتىنىڭمۇ زور ياردەمگە ئېرىشتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە نۇرغۇن ھۆكۈمەتلەر — ئالجىرىيە، تۈركىيە، ئىئوردانىيە، مىسىر، ئىسرائىلىيە ھۆكۈمەتلىرى بەزىدە ئىسلامىزمنىڭ كوممۇنىزمچىلار ۋە دۈشمەنلىشىۋاتقان مىللەتچىلەرگە قارشى تۇرۇشىنى ئىلھاملاندۇرغان ۋە قوللىغاندى. تاكى دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىغا قەدەر سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە باشقا دېگىز قولتۇقى دۆلەتلىرى ھەر قايسى دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتلىرىغا ۋە ئىسلامىزم گۇرۇھلىرىغا غايەت زور مەددىي يارەم

بەرگەنىدى. ئىسلام گۇرۇھلىرىنىڭ ئۆكتىچىلىك ھەرىكەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىش ئىقتىدارى ھۆكۈمەتنىڭ باشقا دىنلىرىن خالىي قارشىلىقلارنى باستۇرۇشى ئارقىلىقمۇ كۈچەيدى. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ كۈچى ئادەتتە دىنلىرىن خالىي دېموكراتىك پارتىيە ۋە مىللەتچى پارتىيىلەرنىڭ كۈچى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولدى. ئۇلارنىڭ مەراكەش، تۇركىيەدەك مەلۇم دەرىجىدە كۆپ پارتىيە رىقابىتىگە يول قويىدىغان دۆلەتلەردىكى كۈچى بارلىق ئۆكتىچى كۈچلەرنى باستۇرىدىغان دۆلەتلەردىكىدىن ئاجىز بولدى[28]. ۋەھالەنكى، دىنلىرىن خالىي قارشىلىقنى باستۇرۇش دىنىي قارشىلىقنى باستۇرۇشتىن ئوڭاي ئىدى. كېينىكىسى مەسىچىت، پاراۋانلىق تەشكىلاتلىرى، فوند جەمئىيەتلىرى ۋە باشقا ھۆكۈمەت باستۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايدىغان مۇسۇلمانلار ئورگانلىرىدىن تۈزۈلگەن تور ئىچىدە ياكى ئۇنىڭ ئارقىسىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەركىن دېموكراتچىلارنىڭ بۇنداق قوغدىنىش قاتلىمى يوق. شۇڭا، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ كونتروللۇقى ۋە باشقۇرۇشىغا ئوڭاي ئۇچرايدۇ.

ئىسلامىزم يۈزلىنىشىنىڭ تەرەققىياتىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، بەزى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى دۆلەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەردە دىنىي مائارىپنى كېڭەيتتى. بۇ خىل تەربىيە ھەمىشە ئىسلامىزمچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ياكى شۇنداق ئىدىيىلەرنىڭ كونتروللۇقىغا ئۇچرىدى. ھۆكۈمەت يەنە دىنىي ئورگانلار ۋە دىنىي مائارىپ ئورگانلىرىنى قوللاشنى كۈچەيتتى. بۇ ئىشلار مەلۇم دەرىجىدە ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغانلىقىنىڭ ئىسپاتى ئىدى، ھۆكۈمەت يەنە ئۇلارغا ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئىسلام ئورگانلىرى ۋە مائارىپىنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتتى. ئەمما، بۇ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار ۋە كىشىلەرنىڭ ئىسلام قىممەت قارىشى تەربىيىسى قوبۇل قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇلارنى ئىسلامىزم چاقىرىقلىرىغا مايىل ھەمدە ئىسلامىزمچە نىشان ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ئۇرۇشقاق قىلىپ قويدى.

گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ ۋە ئىسلامىزم ھەرىكىتىنىڭ چاقىرىق كۈچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئىسلام تۈزۈمى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەشەببۇس

قىلىشىغا ۋە ئىسلامىزمچە سىموۋول، ئادەت-يوسۇنلارنى ھاكىمىيەت قاتلىمىغا ئېلىپ كىرىشگە سەۋەب بولدى. ئەڭ كەڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ئۇلارنىڭ دۆلتى ۋە جەمئىيىتىنىڭ ئىسلامچە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ياكى قايتا ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. 70 — 80- يىللاردا سىياسىي داھىيلار ھاكىمىيىتى ئۆزىنى ئىسلام دىنى بىلەن سالاھىيەتلەشكە ئالدىراپ كەتتى. ئىئوردانىيە پادىشاھى ھۇسەيىن دىندىن خالىي ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا ئاساسەن دېگۈدەك ئىستىقبالى يوقلۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، «ئىسلام دېموكراتىيىسى» ۋە «ئىسلام دىنىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش»نى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تىلغا ئالدى. مەراكەش پادىشاھى ھەسەن ئۆزىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭ «مۇئمىنلارنىڭ قوماندانى» ئىكەنلىكىنى تەكتىلىدى. بىرونېينىڭ سۇلتانى باشتا ئىسلامچە پائالىيەتلەر بىلەن تونۇلمىغانىدى، كېيىن «بارغانسېرى تەقۋادار» بولۇپ كەتتى ھەم ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى «مالايلارنىڭ (مالاي مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ) ئىسلام ھۆكۈمىتى» دەپ بېكىتتى. تۇنىستىكى ئىبنى ئەلى ھەمىشە نۇتۇقلىرىدا ئاللاھتىن ھىمايە تىلەيدىغان بولدى، ئىسلام گۈرۇھلىرىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان جەلپكارلىقىنى چەكلەش ئۈچۈن ئۆزىنى «ئىسلام تونىغا ئورىدى»[29]. 90- يىللاردا سۇخارتو «تېخىمۇ مۇسۇلمانلىشىش» سىياسىتىنى يولغا قويدى. باكلادېشتا «ئەلمانىيە» پرىنسىپى ئاساسىي قانۇندىن چىقىرىۋېتىلدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تۈركىيىنىڭ دىندىن خالىي، كامالىزمچە سالاھىيىتى تۈنجى قېتىم كەسكىن خىرىسقا دۇچ كەلدى[30]. ئۆزىنىڭ ئىسلامغا بولغان ئېتىقادىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھۆكۈمەت داھىيلىرىدىن ئۆزەل، سۇخارتو، كەرىموفلار ھەجگە بېرىشقا ئالدىراپ كەتتى.

مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ ئىسلاملاشقان قانۇن بىلەن ئىش كۆردى. ھىندونېزىيىدە ئىسلام قانۇنىي ئۇقۇملىرى ۋە ئۇرۇپ-ئادەتلىرى دىندىن خالىي قانۇن سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلدى. مالايسىيادا

زور مىقداردا غەيرىي مۇسۇلمانلار بولغاچقا، بىرى دىندىن خالىي، بىرى ئىسلامچە بولغان ئىككى يۇرۇش مۇستەقىل قانۇن سىستېمىسى يولغا قويۇلدى[11]. پاكىستاندا گېنېرال زىيائۇلھەق ھوقۇق تۇتقان مەزگىلدە ھۆكۈمەت قانۇن ۋە ئىقتىسادنى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن كەڭ دائىرىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ جازا تۈرۈمىنى قوللىنىپ، ئىسلام شەرئىتى سوت سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى، ئىسلام شەرئىتى دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي قانۇنى دەپ ئېلان قىلىندى.

باشقا يەر شارى خاراكتېرلىك دىنىي گۇللىنىشنىڭ ئىپادىلىرىگە ئوخشاش، ئىسلام دىنىنىڭ گۇللىنىشى ھەم زامانىۋىلىشىشنىڭ مەھسۇلى، ھەم زامانىۋىلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈش تىرىشچانلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچكى يوشۇرۇن سەۋەبى غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ يەرلىكلىشىش يۈزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شەھەرلىشىش، ئىجتىمائىي سەپەرۋەرلىك، ساۋاتلىقلار نىسبىتى، مائارىپ سەۋىيىسىنىڭ ئېشىشى، خەۋەرلىشىش-تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، غەرب ۋە باشقا ھەزارەتلەرنىڭ ئۆز ئارا تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى قاتارلىقلار ئومۇمىي ئاساسلاردۇر. بۇ جەھەتلەردىكى تەرەققىياتلار ئەنئەنىۋى يېزا ۋە قەبىلە رامكىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ياتلىشىش ۋە سالاھىيەت كرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋول، ئەقىدە، ئېتىقادلىرى بۇ پىسخىك ئېھتىياجنى قاندۇردى. ئىسلام پاراۋانلىق تەشكىلاتلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدىكى ھەزارەت، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئېھتىياجلىرىنى قاندۇردى. مۇسۇلمانلار ئىسلام ئىدىيىسى، ئۆرپ-ئادەت، تۈرۈلمىسىگە قايتىپ، زامانىۋىلىشىش ئۇچۇن يېتەكچى نىشان ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھازىرلاش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى[12].

كىشىلەر ئىسلام گۇللىنىشىنىمۇ «غەربنىڭ كۈچىنىڭ ۋە ئىمتىيازىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى... غەرب ئۆزىنىڭ مۇتلەق ئۇستۇن كونترولۇق ئورنىدىن ۋاز كەچكەندىن كېيىن، غايىسى ۋە تۈرۈلمىلىرىمۇ قىممىتىنى يوقاتتى» دەپ قارايدۇ. تېخىمۇ كونكرېت

ئېيتقاندا، 70- يىللاردىكى نېفىت ساھەسىنىڭ گۈللىنىشى ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولدى، ئۇ نۇرغۇن مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىنىڭ بايلىقى ۋە كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى ھەم ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان بېقىنىش، بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتتى. خۇددى جون كېللى شۇ چاغلاردا كۆزەتكىنىدەك: «سەئۇدى ئەرەبىستانلىقلارغا نىسبەتەن غەربلىكلەرگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان جازا ئۇلارنى ھەسسىلەپ مەمنۇن قىلىۋېتىدۇ، چۈنكى بۇ جازالار سەئۇدى ئەرەبىستانلىقلارنىڭ كۈچى ۋە مۇستەقىللىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى (ئۇلار ئۆزلىرى ئاتايىن كۆرسەتمەكچى بولغىنىدەك) ئۇلارنىڭ خرىستىئان دىنىنى مەنسىتمەسلىكى ۋە ئىسلامنى ئۈلۈغلايدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. نېفىت بايلىقى مول مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى «مۇبادا تارىخىي، دىنى، ئىرقىي، ھەزارەت مۇھتىغا قويساق، ئۇ پەقەت ئۇلارنىڭ خرىستىئان غەربنى مۇسۇلمانلار شەرقىگە بويسۇندۇرۇشقا بولغان دادىل ئۇرۇنۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس»[13]. سەئۇدى ئەرەبىستانى، لۇبىيە ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ نېفىت بايلىقى ئارقىلىق مۇسۇلمانلارنىڭ گۈللىنىشىگە يار-مەدەم بەردى. مۇسۇلمانلارنىڭ بايلىقى ئۇلارنىڭ غەرب ھەزارىتى ۋە ئۆزىنىڭ ھەزارىتىگە بولغان تەلۈلەرچە قىزغىنلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە بۇرىشىنى ھەم غەيرىي ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئورنى ۋە مۇھىملىقىدا چىڭ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خۇددى غەربنىڭ بايلىقى ئىلگىرى ھەزارىتىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ئىسپاتى دەپ قارالغىنىدەك، ھازىر نېفىت بايلىقى ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ئىسپاتى بولۇپ قارالدى.

نېفىت باھاسىنىڭ ئېشىشى پەيدا قىلغان ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ 80- يىللاردا يوقىلىشقا باشلىدى، ئەمما نوپۇسنىڭ ئېشىشى يەنىلا بىر مۇھىم سىجىل ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچكە ئايلاندى. شەرقىي ئاسىيانىڭ كۆتۈرۈلۈشىنى ئۇنىڭ كىشى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىقتىسادىي تەرەققىياتى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئىسلامنىڭ گۈللىنىشىنمۇ ئوخشاشلا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان نوپۇسنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىسلام دۆلەتلىرى نوپۇسنىڭ ئېشىشى بولۇپمۇ بالقان، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى نوپۇسنىڭ ئېشىش نىسبىتى

ئۆزىنىڭ قوشنا دۆلەتلىرى ۋە دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. 1965- يىلىدىن 1990- يىلىغىچە يەر شارى نوپۇسى 3 مىليارد 200 مىليوندىن 5 مىليارد 300 مىليونغا يېتىپ، يىللىق ئېشىش سۈرئىتى 1.85% بولدى. مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ نوپۇس ئېشىش سۈرئىتى ئومۇمەن 2%نى ساقلاپ كەلدى، ھەتتا بەزىدە 2.5%تىن ئېشىپ كەتتى، بەزىدە 3% كىمۇ يەتتى. مەسىلەن، 1965- يىلىدىن 1990- يىلىغىچە مەغرىب رايونىدىكى نوپۇسنىڭ يىللىق ئېشىش سۈرئىتى 2.65% بولۇپ، 29 مىليون 800 مىڭ نوپۇس 59 مىليونغا كۆپەيدى. ئالجىرىيىنىڭ نوپۇسى يىلىغا 3% ئاشتى. ئوخشاش مەزگىلدە مىسىر نوپۇسنىڭ يىللىق ئېشىش نىسبىتى 2.3% بولۇپ، 29 مىليون 400 مىڭ نوپۇس 52 مىليون 400 مىڭغا كۆپەيدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا 1970- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە ئارىلىقتا تاجىكىستان نوپۇسنىڭ يىللىق ئېشىش نىسبىتى 2.9%، ئۆزبېكىستاننىڭ 2.6%، تۈركمەنىستاننىڭ 2.5%، قىرغىزستاننىڭ 1.9% بولدى. ئەمما، نوپۇسنىڭ يېرىمى دېگۈدەك رۇس بولغان قازاقستان نوپۇسنىڭ يىللىق ئېشىش نىسبىتى 1.1% بولدى. پاكىستان ۋە باكلادېشنىڭ 2.5%تىن، ھىندونېزىيىنىڭ 2%تىن يۇقىرى بولدى. قىسقىسى، 1980- يىلى مۇسۇلمانلار دۇنيا نوپۇسنىڭ 18%نى تەشكىل قىلغان بولسا، 2000- يىلى 20% تىن ئېشىپ كەتتى، 2025- يىلى 30%كە يېتىشى مۇمكىن[34].

مەغرىب رايونى ۋە باشقا جايلار نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى ۋە ھازىر تۆۋەنلەشكە باشلىدى. ئەمما، نوپۇس ناھايىتى زور مىقداردا كۆپەيگەن بولۇپ، پۈتۈن 21- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كىشىلەر بۇ كۆپىيىشنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلىپ قالىدۇ، كەلگۈسىدىكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە مۇسۇلمانلار نوپۇسىدا ياشلارنىڭ سانى كۆپلۈكىدىن نىسبەتلەشتۈرگىلى بولمايدۇ، 10 — 20 ياشقىچە بولغان نوپۇسلار شىددەت بىلەن كۆپەيدى (5.1- جەدۋەلگە قاراڭ). بۇنىڭدىن باشقا، بۇ ياشتىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر نوپۇسى ھەم ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسى قوبۇل قىلغان. نوپۇس كۆلىمى بىلەن ئىجتىمائىي سەپەرۋەرلىكنىڭ بىرلىشىشنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئۇچ چوڭ سىياسىي ئاقىۋىتى بار:

بىرىنچى، ياشلار قارشىلىق كۆرسىتىش، مۇقىمسىزلىق، ئىسلاھات، ئىنقىلابنىڭ غوللۇق كۆچلىرى. تارىختا ياشلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغان مەزگىل دەل مۇشۇ خىل ھەرىكەتلەر كۆپ يۈز بەرگەن مەزگىللەر بىلەن ئۇدۇل كېلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، «خرىستئان دىنىدىكى پروتېستانت دىنىي ئىسلاھاتى تارىختىكى ياشلار ھەرىكىتىنىڭ تىپىك مىسالىدىن بىرى» ئىكەن. جېيك گولدستون قايىل قىلارلىق تەرزدە مۇنداق دەيدۇ: نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى 17- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق ئىنقىلاب دولقۇنىنىڭ ئاساسلىق ئامىلى[93]. غەرب دۆلەتلىرىدىكى ياشلار نوپۇسنىڭ كۆرۈنەرلىك كۆپىيىشى 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون نەچچە يىلىدىكى «دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرى» بىلەن ۋاقىت جەھەتتە ئۇدۇل كېلىدۇ. 19- ئەسىردىكى سانائەتلىشىشنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك بولۇشى ۋە سىرتقا كۆچۈش ياۋروپا جەمئىيىتىدە ياشلارنىڭ سىياسىيغا بولغان تەسىرىنى ئازايتتى. ئەمما، 20- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدا ياشلارنىڭ سانى يەنە بىر قېتىم كۆپىيىپ، فاشىزم ۋە چېكىدىن ئاشقان ھەرىكەتلەرنى كۈچ بىلەن تەمىنلىدى[94]. 40 يىلدىن كېيىن، يەنى 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تۇغۇش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى مەزگىلىدە تۇغۇلغان بىر ئەۋلاد كىشىلەر 60- يىللاردىكى نامايىش ۋە قارشىلىق كۆرسەتىش ھەرىكەتلىرىدە سىياسىي تەسىرىنى جارى قىلدۇردى.

ئىسلام ياشلىرىمۇ ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىگە ئۆز ئىنىڭ تامغىسىنى باستى. 70- يىللاردىكى گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ 80- يىللاردىكى كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ ئاساسلىق مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىنىڭ نوپۇسى زور دەرىجىدە ئاشتى ھەم دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 20% دىن ئېشىپ كەتتى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىدە 70 — 80- يىللىرىدا يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. باشقا دۆلەتلەردە كېيىنكى ئەسىرنىڭ بېشىدا (21- ئەسىرت) يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ (5.1- جەدۋەل). بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەمەلىي ۋە يۇقىرى پەللىسى (ئالاھىدە ئەھۋالدىن باشقا) ئوتتۇرىچە 20%تىن يۇقىرى. مۆلچەرلىنىشچە سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ئەرەب ياشلىرى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى 21- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدا يۇقىرى پەللىگە يېتىشتىن بۇرۇن توختىمايدۇ. بۇ

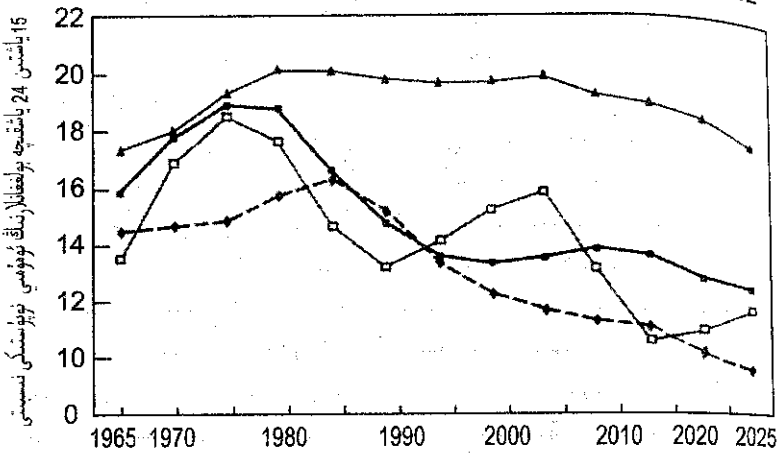
ياشلار ئىسلام دىنىي تەشكىلاتلىرى ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرىگە زاپاس كۈچ تەمىنلىدى. تازا قاملاشمىغىنى شۇ بولدىكى، ئىران نوپۇسىدىكى ياشلارنىڭ نىسبىتى 70- يىللاردا شىددەت بىلەن كۆپەيىپ، 70- يىللارنىڭ كەينىكى يېرىمىدا 20% كە يەتتى. 1979- يىلى دەل ئىران ئىنقىلابى يۈز بەردى. 90- يىللارنىڭ بېشىدا ئالجىرىيەدە مۇشۇ پەللىگە يەتتى، بۇ مەزگىلدە دەل ئىسلام قۇتقۇزۇش فرونتى سايلامدا غەلىبىگە ئېرىشتى. مۇسۇلمانلار ياشلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىمۇ زور رايون پەرقى كۆرۈلدى (5.2- جەدۋەل). گەرچە سانلىق مەلۇماتلارغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش زۆرۈر بولسىمۇ، ئەمما مۆلچەرلىنىشچە بوسنىيە، ئالبانىيەدە ياشلارنىڭ سانى ئەسىر ئالمىشىش مەزگىلىدە شىددەت بىلەن تۆۋەنلەيدۇ. يەنە بىر جەھەتتە ياشلار نوپۇسى كۆپىيىشىنىڭ دېڭىز قولتۇقى رايوندا يەنىلا پۇرستى كۆپ. 1988- يىلى سەئۇدى ئەرەبىستان شاھزادىسى ئابدۇللاھ ئۆز دۆلىتىگە بولغان ئەڭ زور تەھدىت ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ ياشلار ئارىسىدا گۈللىنىشى، دېدى. بۇ پەرەزلەر بويىچە بولغاندا، بۇ تەھدىت 21- ئەسىرگىچە داۋاملىشىدۇ.

مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرىدىكى ياشلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

70-يىللار	80-يىللار	90-يىللار	2000—2009يىللار	2010—2019يىللار
بوسنىيە	سۇرىيە	ئالجىرىيە	تاجىكىستان	قىرغىزستان
بالقان	ئالبانىيە	ئىراق	تۈركمەنستان	مالايسىيا
ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى	يەمەن	ئىئوردانىيە	مىسىر	پاكىستان
ئىران	تۈركىيە	مەراكەش	ئىران	سۇرىيە
مىسىر	تۇنىس	باڭلادىش	سەئۇدى ئەرەبىستان	يەمەن
قازاقىستان	پاكىستان	ھىندونېزىيە	كۇۋەيت	ئىئوردانىيە
	مالايسىيا		سۇدان	ئىراق
	قىرغىزستان			ئۇممان
	تاجىكىستان			لىۋىيە
	تۈركمەنستان			ئافغانىستان
	ئەزەربەيجان			

مەنبە: 15 — 24 ياشقىچە بولغان نوپۇسنىڭ ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن يا كى يېتىدۇ دەپ مۆلچەرلەنگەن. ئاساسەن 20% دىن يۇقىرى بولغان ئون يىل. بەزى دۆلەتلەردە بۇ نىسبەتنىڭ يۇقىرى پەللىسى ئىككى قېتىم كۆرۈلىدۇ.

5.2-جەدۋەل. نوپۇس خىرىسى: ئىسلام دۇنياسى، روسىيە ۋە غەرب

مەنبە: ب د ت نوپۇس مەھكىمىسى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۇچۇرلار ۋە سىياسەت تەھلىل قىلىش ئورنى: «دۇنيا نوپۇس مۆلچىرى 1994- يىلى تۆزىتىلگەن نەشرى» (نيويورك: ب د ت، 1995-يىلى)، ب د ت نوپۇس مەھكىمىسى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۇچۇرلار ۋە سىياسەت تەھلىل قىلىش ئورنى: «دۇنيا نوپۇسىنىڭ جىنس ۋە ياش جەھەتتە تارقىلىشى» (نيويورك: ب د ت، 1994- يىلى)

بەزى ئاساسلىق ئەرەب دۆلەتلىرىدە (ئالجىرىيە، مىسىر، مەراكەش، سۇرىيە، تۇنس) يېقىن 20 دىن ئاشقان، خىزمەت ئىزلەۋاتقان ياشلارنىڭ سانى 2010- يىلىغىچە كۆپىيىدۇ. 1990- يىلىغا قارىغاندا تۇنستا ئىقتىساسلىقلار بازىرىغا كىرىدىغانلار كۆپىيىدۇ. ئالجىرىيە، مىسىر، مەراكەشتە ئىشسىز ياشلار 50% كۆپىيىدۇ، سۇرىيىدە 100% تىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئەرەب جەمئىيىتىدە ساۋاتلىقلار سانىنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى تەربىيە

كۆرگەن ياشلار بىلەن ساۋاتسىز ياشانغانلار ئارىسىدا بىر ھاڭ پەيدا قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، «بىلىم بىلەن كۆچىنىڭ ياتلىشىشى» ئېھتىمال «سىياسىي سىستېمىنى جىددىي ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن»[18].

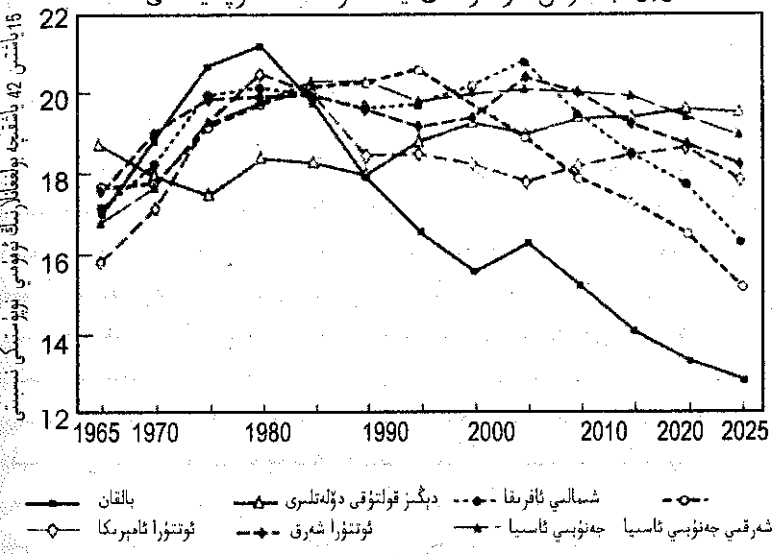
كۆپ نوپۇس شۇنىڭغا لايىق بايلىق مەنبەسىگە موھتاج. شۇڭا، نوپۇسى زىچ ۋە شىددەت بىلەن كۆپەيگەن جەمئىيەتنىڭ كىشىلىرى كېڭىيىشكە، زېمىن بىسىۋېلىشقا، نوپۇسى كۆپىيىشى ئاز مىللەتلەرگە بېسىم ئىشلىتىشكە مايىل. شۇڭا، ئىسلام ئەللىرى نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ئىسلام دۇنياسى چېگرالىرىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى. نوپۇس بېسىمى بىلەن ئىقتىسادىي بوھران بىرلىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ غەرب ۋە باشقا غەيرىي مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگە كۆچۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، نوپۇس مەسىلىسىنى شۇ جەمئىيەتلەردىكى ئېغىر مەسىلىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدى. بىر مەدەنىيەت نوپۇسىنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى بىلەن يەنە بىر مەدەنىيەت نوپۇسىنىڭ ئاستىلىشى ۋە توختىشىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا يۈز بېرىشى ھەر ئىككىلا جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بېسىم پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، 70- يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نوپۇس نىسبىتىدە كەسكىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى 24% ئاشتى. روسىيىلىكلەرنىڭ بولسا 6.5% ئاشتى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كومپارتىيە رەھبەرلىرىنىڭ زور دىققىتىنى قوزغىدى[19]. شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئالبانىيىلىكلەر نوپۇسىنىڭ تېزلىكتە كۆپىيىشى، سېربىلار، گىرېكلار، ئىتالىيانلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويىدى. ئىسرائىلىيىلىكلەر پەلەستىنلىكلەرنىڭ نوپۇسىغا دىققەت قىلىدۇ، ئىسپانىيە نوپۇسىنىڭ ئېشىش نىسبىتى 0.2% يەتمەيدۇ، ئۇنى ئەنسىرىتىدىغىنى ئۇنىڭ مەغرىبتىكى قوشنا دۆلەتلىرىنىڭ نوپۇسىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ئىسپانىيىنىڭكىدىن ئون ھەسسە

ئارتۇق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي دارامىتمۇ ئىسپانىيەنىڭ 1/10 گە توغرا كېلىدۇ.

خىرىسنىڭ ئۆزگىرىشى

ھەرقانداق جەمئىيەت ئىككى خانىلىق نىسبەتتىكى ئىقتىساد ئېشىشىنى چەكسىز مۇددەتكىچە ساقلاپ تۇرالمايدۇ. ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مەلۇم بىر مەزگىلدە مۇقىملىشىدۇ. ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى 70- يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا زور دەرىجىدە تۆۋەنلىگەن، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئامېرىكا، ياۋروپادىن روشەن ئېشىپ كېتەلمىدى. ئاسىيادىكى باشقا «ئىقتىسادىي مۆجىزە» ياراتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش نىسبىتىمۇ تۆۋەنلەپ ئۇنۇبۇرسال ئىقتىسادنىڭ «نورمال سەۋىيىسى»گە يېقىنلىشىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ھەرقانداق دىنىي گۈللىنىش ۋە ھەزىرەت ھەرىكەتلىرىمۇ چەكسىز داۋاملىشىپ كەتمەيدۇ. مەلۇم بىر مەزگىلدە ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىمۇ پەسكويغا چۈشىدۇ ياكى تارىخ قوينىدا غايىب بولىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭغا ئادەم كۆچى تەمىنلەپ ببرىدىغان نوپۇس 21- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 20 ياكى 30 يىلىدا ئازايسا، بۇ (يەنى ئىسلام ھەرىكىتىنىڭ پەسكويغا چۈشۈشى)نىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بەك زور. ئۇ چاغدا ئۇرۇشخۇمارلار، پېشقەدەم ئەسكەرلەر ۋە كۆچمەنلەر ئازىيەپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك توقۇنۇشى (10- بابقا قاراڭ) ئازىيىشى مۇمكىن. ئىسلام دۇنياسى ۋە غەربنىڭ مۇناسىۋىتى گەرچە بەك يېقىنلىشىپ كەتسىمۇ، توقۇنۇش ئازىيەپ، يېرىم ئۇرۇش (9- بابقا قاراڭ) سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىغا، ھەتتا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى تىنچلىققا ئورۇن بوشتىشى مۇمكىن.

5.3-جەدۋەل. مۇسۇلمان ياشلىرىنىڭ كۆپىيىشى

مەنبە: 5.2- جەدۋەلنىڭكى بىلەن ئوخشاش.

ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تېخىمۇ زور بايلىق، تېخىمۇ ئۇنۇملۇق ئىقتىسات، خەلقئارا ئىشلارغا كۆپلەپ قاتنىشىش، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بۇرژۇئازىيە ۋە باي ئوتتۇرا قاتلامدىن ئىبارەت مىراسلارنى قالدۇرۇپ قويىدۇ، بەلكىم بۇلار تېخىمۇ كۆپ مەنبەلەشكەن ھەم تېخىمۇ دېموكراتىك سىياسىينى مەيدانغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، بۇ دېموكراتىك سىياسىي غەربكە تېخىمۇ مايىل بولۇشى ناتايىن. ئەكسىچە، كۈچىنىڭ زورىيىشى بىلەن ئاسىيا خەلقئارا ئىشلاردا ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى تېخىمۇ قوغدايدىغان، غەربنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان شەكىلدە يەر شارى يۈزلىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا تىرىشىدىغان، غەربنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىدىن ۋاز كېچىپ، خەلقئارا تۈزۈلمىنى قايتا قۇرىدىغان بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ

گۇللىنىشى خرىستىئان دىنى ئىسلاھاتىغا ئوخشاش ھەربىرىدە كىشىلەرنىڭ مۇھىم مىراسلارنى قالدۇرۇپ قويىدۇ. مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىدىكى ئورتاق نەرسىلەر ۋە ئۆزلىرىنى غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يېتىدۇ. يېڭى بىر ئەۋلاد رەھبەرلەر بەلكىم ئەسلىيەتچى بولماسلىقى مۇمكىن، ئەمما ئۇلار چوقۇم ئۆزىدىن ئاۋۋالقىلارغا قارىغاندا ئىسلام دىنىغا تېخىمۇ كۆچلۈك ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ يەرلىكلىشىشى كۈچىيىدۇ. گۇللىنىش ھەربىر جەمئىيەتتە بىر ئىسلامىزمچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەشكىلاتلارنىڭ تورىنى قالدۇرۇپ قويىدۇ. ئەمما، ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق، سالاھىيەت، مەنە، ئېتىقاد مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن «ھەل قىلىش چارىسى» ئىكەنلىكىنى، ئەمما ئىجتىمائىي ئادالەت، سىياسىي زۇلۇم، ئىقتىسادىي قالاقلىق، ھەربىي ئاجىزلىق قاتارلىق مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىش چارىسى ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەپ قويىدۇ. بۇ مەغلۇبىيەتلەر بەلكىم سىياسىي رول ئويناۋاتقان ئىسلام دىنى ھەققىدىكى نۇرغۇن ئارزۇ-خىيالالارنى بەربات قىلىشى، ئۇنىڭغا پايدىسىز ئىنكاس پەيدا قىلىشى ۋە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان باشقا «ھەل قىلىش چارىسى»نى ئىزدەشكە سەۋەبچى بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ھەتتا تېخىمۇ كۆچلۈك غەربكە قارشى مىللەتچىلىك مەيدانغا كېلىشى، ئىسلامنىڭ مەغلۇبىيىتى تۈپەيلىدىن غەرب ئەيىبلىنىشى ياكى مالايسىيا، ھىندىنوزىيىنىڭ ئىقتىسادى ئىزچىل تەرەققىي قىلسا، بەلكىم ئۇلار تەرەققىيات جەھەتتە بىر «ئىسلام ئەندىزىسى» بەرپا قىلىشى، شۇنىڭ بىلەن غەرب ۋە ئاسىيا ئەندىزىسى بىلەن رىقابەتلىشىشى مۇمكىن.

قانداقلا بولمىسۇن، كەلگۈسىدىكى نەچچە ئون يىلدا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتى غەرب كونترول قىلىۋاتقان خەلقئارا تەرتىپىنىڭ مۇقىمسىزلىقىغا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى ئىزچىل تەرەققىي قىلسا، يەنە ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر مۇۋازىنەتسىدە غايەت زور ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئۇنىڭدىن

باشقا ھىندىستاندىمۇ ئىقتىساد ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى، ھەتتا ئۇ دۇنيا ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر چوڭ رىقابەتچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتلەرنىڭ مۇقىمسىزلىقىغا سەۋەب بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. زور تۈركۈمدىكى ئوتتۇرا مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ياشلار ئىسلام گۇللىنىشىنى كۈچ بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇشقاقلىقى، ملىتارىزمى ۋە كۆچمەن بولۇشنى كۈچەيتىپ قويىدۇ. نەتىجىدە، 21- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە غەيرىي غەرب كۈچلىرى ۋە مەدەنىيىتى ئۇزلۇكسىز گۇللىنىشى، شۇنداقلا غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىگە تەۋە ھەر قايسى مىللەتلەر غەرب بىلەن، بىر-بىرى بىلەن توقۇنۇشى، ھەتتا شۇ مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن.

III بۆلۈم شەكىللىنىۋاتقان مەدەنىيەتلەر تەرتىپى

ئالتىنچى باب

يەر شارى سىياسىيسىنىڭ ھەزارەت جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

ئىتتىپاق تۈزۈشنى كۆزلەش: سالاھىيەت سىياسىيى

زامانىۋىلىشىشنىڭ تۈرتكىسىدە يەر شارى سىياسىيى ھەزارەت چېگرا سىنى بويلاپ قايتا قۇرۇلۇۋاتىدۇ، ھەزارىتى ئوخشىشىدىغان مىللەت ۋە دۆلەتلەر بىر گەۋدىلىشىۋاتىدۇ، ھەزارىتى ئوخشاشمايدىغان مىللەت-دۆلەتلەر بولسا بۆلۈنۈۋاتىدۇ. ئىدىئولوگىيە ۋە دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئىتتىپاق تۈزۈش ھەزارەت ۋە مەدەنىيەتكە ئاساسەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە ئورۇن بوشىتىۋاتىدۇ، يېڭىۋاشتىن سىزىلغان سىياسىي چېگرالار بارغانسېرى ئىرق-مىللەت، دىن، ھەزارەت چېگرالىرى بىلەن بىرەكلىشىۋاتىدۇ. ھەزارەت ئورتاق گەۋدىلىرى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى لاگېرىنىڭ ئورنىنى بېسىۋاتىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۆزۈك سەپلەر يەر شارى سىياسىي توقۇنۇشلىرىنىڭ مەركىزىي لىنىيىسىگە ئايلىنىۋاتىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە دۆلەتلەر ئىتتىپاق

تۈزمىسىمۇ، ئىتتىپاق تۈزۈشىنى ئۆزگەرتسىمۇ، بىر تەرەپتىن يەنە بىر تەرەپكە ئۆتسىمۇ بولاتتى. بىر دۆلەت رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىخەتەرلىك مەنپەئىتىگە بولغان تونۇشى، تەڭپۇڭ كۈچلەرگە بولغان مۆلچىرى ۋە ئىدىئولوگىيىسىگە ئاساسەن قايسى تەرەپتە تۇرۇشىنى بەلگىلەيتتى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى يېڭى دۇنيادا ھەزارەت سالاھىيىتى بىر دۆلەتنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى ياكى قارشىلىشىشىدىكى ئاساسلىق ئامىلى. گەرچە بىر دۆلەت سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىتتىپاق تۈزۈشتىن ساقلىنالىغان بىلەن، ئەمما ھازىر بەلگىلىك بىر سالاھىيەتكە ئىگە بولماي مۇمكىن ئەمەس. ھازىر «سەن قايسى تەرەپتە؟» دېگەن سوئال تېخىمۇ چوڭقۇر مەنىگە ئىگە بولغان «سەن كىم؟» دېگەن سوئالغا ئالماشتى. ھەربىر دۆلەت بۇنىڭغا چوقۇم جاۋاب بېرىشى كېرەك. ھەزارەت سالاھىيىتىگە بولغان جاۋاب مەركۇر دۆلەتنىڭ دۇنيا سىياسىيىسىدىكى ئورنى، ئۇنىڭ دۇشمىنى، دوستلىرىنى بەلگىلەيدىغان بولدى.

90- يىللاردا يەر شارى خاراكتېرلىك سالاھىيەت كرىزىسى يۈز بەردى. يەر شارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كىشىلەر «بىز كىم؟»، «بىز قەيەردە؟»، «كىملەر بىز بىلەن بىر ئەمەس؟» دېگەن سوئاللارنى قويۇشقا باشلىدى. بۇ سوئاللار يېڭى دۆلەت قۇرۇشقا تىرىشۇاتقان خەلقلەرگىلا ئەمەس، سابىق يۇگوسلاۋىيەدەك ئادەتتىكى دۆلەتلەر ئۇچۇنمۇ مەركىزىي مەسىلە ئىدى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مىللىي سالاھىيەت مەسىلىسىنى جىددىي كەسكىن مۇزاكىرە قىلغان دۆلەتلەر ئالجىرىيە، كانادا، جۇڭگو، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ھىندىستان، تۈركىيە، ياپونىيە، مېكسىكا، مەراكەش، روسىيە، جەنۇبىي ئافرىقا، سۇرىيە، تۇنس، تۈركىيە، ئوكرائىنا، ئامېرىكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە، سالاھىيەت مەسىلىسى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە كىشىلەردىن تەركىب تاپقان دۆلەتلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى.

كىشىلەرگە نىسبەتەن سالاھىيەت كرىزىسىنى ھەل قىلىشنىڭ مۇھىم ئاملى قانداشلىق، ئېتىقاد، ساداقەتمەنلىك ۋە ئائىلىدۇر.

ئەجدادلىرى، دىنى، تىلى، قىممەت قارىشى، تۇرمۇشىدىكى ئوخشىشىدىغان كىشىلەر بىلەن بىر يەرگە جەم بولىدۇ، بۇ جەھەتلەردە ئوخشاشمايدىغانلار يىراقلىشىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە غەربنىڭ بىر تەرەپلىمە قىسمى بولغان ئاۋسترىيە، فىنلاندىيە، شۋېتسىيەلەر غەربتىن ئايرىلىپ بىتەرەپ دۆلەتلەر بولۇشقا مەجبۇر بولغان؛ ھازىر بولسا ئۇلار ھەرىكەت جەھەتتە تۇققان كېلىدىغان ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرەلەيدىغان بولدى. سابىق ۋارشاۋا ئەھدىنامىسى تەشكىلاتى دۆلەتلىرىدىن كاتولىك ۋە پروتېستانت دىنى دۆلەتلىرى پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە جۇمھۇرىيىتى، سلوۋاكىيەلەر ئاستا-ئاستا ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىغا ئايلىنىۋاتىدۇ. بالتىق دېڭىزى جۇمھۇرىيەتلىرىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىگە تىزىلىۋاتىدۇ. ياۋروپادىكى ئاساسلىق چوڭ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر مۇسۇلمان دۆلىتى بولغان تۈركىيىنى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرگۈزۈشنى خالمايدىغانلىقىنى، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا بوسنىيەدىن باشقا يەنە بىر مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ كۆپىيىپ قالدىغانلىقىدىن كۆڭلى غەش بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈرۈشتى. شىمالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بالتىق دېڭىزى دۆلەتلىرىنىڭ ئۆز ئارا ۋە شۋېتسىيە، فىنلاندىيە بىلەن يېڭىچە (ياكى كونىچە) ئىتتىپاق تۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى. شۋېتسىيەنىڭ باش ۋەزىرى بۇئاستە روسىيىگە بالتىق دېڭىزى دۆلەتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ «يېقىن قوشنىسى» ئىكەنلىكىنى، ئەگەر روسىيە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلسا ئەمدى قول قوشتۇرۇپ تۇرمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى.

بالقان رايونىدىمۇ مۇشۇنىڭدەك ئىتتىپاق تۈزۈشلەر بولدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە گرېتسىيە ۋە تۈركىيە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ، بۇلغارىيە، رۇمىنىيەلەر بولسا ۋارشاۋا شەرتنامىسى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. يۇگوسلاۋىيە بولسا بىتەرەپ دۆلەت ئىدى. ئالبانىيە بولسا تەنھا دۆلەت بولۇپ، بەزىدە كوممۇنىزم جۇڭگوسى بىلەن بىرلىشىپ قوياتتى. ھازىر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى

ئىتتىپاق تۇرۇش ئىسلام دىنى ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىغا يىلتىز تارتقان ئىتتىپاق تۇرۇشكە ئورۇن بوشاتتى. بالقاندىكى بەزى رەھبەرلەر گرېتسىيە، سېربىيە، بۇلغارىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پراۋوسلاۋىيە ئىتتىپاقى بەرپا قىلماقچى بولدى. گرېتسىيە زۇكلىسى: «بالقان ئۇرۇشى پراۋوسلاۋىيە ئىتتىپاقىنىڭ ئارغامچىسىنى نامايان قىلدى... بۇ بىر باغلايدىغان ئارغامچا. ئىلگىرى ئۇ يوشۇرۇن هالەتتە بولۇپ، بالقان ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. بۇ تۇراقسىز دۇنيادا كىشىلەر سالاھىيەت، بىخەتەرلىك ئىزدەش بىلەن بىر ۋاقىتتا نامەلۇم خەتەرلەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يىلتىز ۋە باغلىنىش ئىزدەۋاتىدۇ»، دېدى. بۇ قاراشلار سېربىيىدىكى ئاساسلىق ئۆكتىچى پارتىيىنىڭ رەھبىرىنىڭ سۆزىدە ئەكس ئەتتى: «شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتى پات ئارىدا ئىسلامىزمنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن سېربىيە، بۇلغارىيە، گرېتسىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرىنىڭ يېڭى بالقان ئىتتىپاقى بەرپا قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ». ياۋروپانىڭ شىمال تەرىپىگە قاراپ باقىدىغان بولساق، پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربىيە ۋە رۇمىنىيە كاتولىك دىنىدىكى ۋېنگرىيە بىلەن ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك ئورتاق مەسىلىلەر ئۈستىدە زىچ ھەمكارلىشىۋاتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەھدىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، گرېتسىيە ۋە تۈركىيىنىڭ ئېگىلىي دېڭىزى ۋە سىپرۇستىكى ھەربىي تەڭپۇڭلۇقى، ئۇلارنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقىدىكى رولى، شۇنداقلا ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپلىرىنىڭ كەسكىنلەشكەن چاغلىرىدا بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ «تەبىئىي بولمىغان» ئىتتىپاقى ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. تۈركىيە ئۆزىنىڭ بالقاندىكى مۇسۇلمانلارنى قوغداش رولىنى تەكرار تەكىتلەپ، بوسنىيىگە ياردەم بەردى. سابىق يۇگوسلاۋىيىدە روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربىيىنى قوللىدى، گېرمانىيە كاتولىك دىنىدىكى كرودىيىگە مەدەت بەردى. مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرى بوسنىيە ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. سېربىيىلىكلەر ۋە

كرودىيلىكلەر بوسنىيە مۇسۇلمانلىرى ۋە ئالبانىيە مۇسۇلمانلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. قىسقىسى، بالقان يەنە بىر قېتىم دىنىي چېگرا بويىچە بالقانلاشتى. خۇددى مىسخا گىللېننى كۆرسەتكەندەك: «ئىككى ئوق شەكىللىنىۋاتىدۇ، بىرى پراۋوسلاۋىيە يەكتىكىگە، يەنە بىرى ئىسلام ھىجاپىغا ئورالغان». ئۇنىڭ ئۈستىگە «بېلگراد ـــ ئافېنا ئوقى ۋە ئالبانىيە ـــ تۈركىيە ئوقى ئارىسىدا بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىۋاتقان تەسىر كۈچ تالىشىش كۈرىشى» مەۋجۇت[1].

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرالىرى ئىچىدە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى بېلوروسىيە، مولدوۋا، ئوكرائىنالار روسىيەگە مايىل بولدى، ئەرمىنىيە ۋە ئەزەربەيجان ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلدى، ئۇلارنىڭ تۈققانلىرى بولغان روسىيە ۋە تۈركىيىلەر ئۇلارنى بىر تەرەپتىن قوللاشقا، بىر تەرەپتىن توقۇنۇشنى چەكلەپ تۇرۇشقا ئۇرۇندى. روسىيە ئارمىيىسى تاجىكىستاندا مۇسۇلمان ئەسلىيەتچىلىرى بىلەن، چېچىنىيىدە مۇسۇلمان مىللەتچىلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەر قايسى مۇسۇلمانلار جۇمھۇرىيەتلىرى ئۆز ئارا ھەرخىل شەكىلدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي ھەمكارلىقلارنى كۈچەيتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ ھەمدە مۇسۇلمان قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىنى كېڭەيتىۋاتىدۇ. تۈركىيە، ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستانلار بۇ يېڭى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى قۇرۇقلۇقتا، ھىندىستان بىلەن پاكىستان كەشمىر مەسىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ھەربىي تەڭپۇڭلۇق مەسىلىلىرىدە يەنىلا بىر-بىرى بىلەن زىددىيەتلىشىپ، ئۇلارنىڭ كەشمىردىكى كۈرەشلىرى كەسكىنلەشتى. ھىندىستاندا مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندى دىنى ئەسلىيەتچىلىرى ئارىسىدا يېڭى توقۇنۇش يۈز بەردى.

شەرقىي ئاسىيا ئالتە خىل ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە خەلقنىڭ ئائىلىسى. ئۇ يەردە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىش ۋە

رايونلار ئارا توقۇنۇشلار باش كۆتۈردى. كىچىكرەك ئۇچ جۇڭگولۇقلار رايونى ۋە دۆلىتى ـــ تەيۋەن، شياڭگاڭ، سىنگاپور، شۇنداقلا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى چەت ئەللىك جۇڭگولۇقلار گۇرۇھلىرى پەيدىنپەي جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا مايىل بولۇشقا ۋە يۆلىنىشكە باشلىدى. چاۋشيەن ۋە كورىيە گەرچە ئىككىلەنگەندەك قىلسىمۇ، بىرلىككە كېلىش نىيىتىدە بولماقتا. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدە مۇسۇلمانلار بىر تەرەپ، جۇڭگولۇقلار ۋە خرىستىئانلار بىر تەرەپ بولۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى باغانسىرى جىددىيلىشىپ، بەزىدە ھەتتا زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىغا تەرەققىي قىلماقتا.

لاتىن ئامېرىكىسىدا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقلار (جەنۇب ئورتاق بازىرى، ئاندىس شەرتنامىسى گۇرۇھى، ئۇچ دۆلەت گۇرۇھى «مېكسىكا، كولۇمبىيە، ۋېنىسۇئېلا»، ئوتتۇرا ئامېرىكا ئورتاق بازىرى) يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشتى ھەم ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئوخشاش ھەزارەت ئورتاقلىقى ئاساسىغا قۇرۇلسا، تەرەققىياتنىڭ تېخىمۇ تېز، سەجىل بولىدىغانلىقىنى قايتا ئىسپاتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكا بىلەن كانادا مېكسىكىنى شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىگە ئەكىرىشكە كۈچەۋاتىدۇ، بۇ كېلىشىمنىڭ ئۇزاققىچە ئۇتۇقلۇق بولۇشى زور دەرىجىدە مېكسىكىنىڭ ھەزارەت جەھەتتە ئۆزىنى لاتىن ئامېرىكىسىغا ئەمەس، شىمالىي ئامېرىكىغا تەۋە دەپ بېكىتىشىگە باغلىق.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر يېڭىدىن ھەم قايتىدىن قارشلىشىش ۋە ئىتتىپاق تۈزۈشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدىغان گۇرۇھلارنى ۋە ئوخشاش ھەزارەتكە ئىگە دۆلەت-گۇرۇھلارنى ئىزچىل ئىزدەپ يۈرىدۇ. سىياسىئونلار دۆلەت، مىللەت چېگرالىرىدىن ھالقىغان «بۇيۇك» ھەزارەت گۇرۇھلىرى، «بۇيۇك سېرىسىيە»، «بۇيۇك جۇڭگو»، «بۇيۇك تۈركىيە»، «بۇيۇك ۋېنگرىيە»، «بۇيۇك كرودىيە»، «بۇيۇك ئەزەربەيجان»، «بۇيۇك روسىيە»، «بۇيۇك ئالبانىيە»، «بۇيۇك

ئىران»، «بۇيۇك ئۆزبېكستان»لارنى تەرغىب قىلىۋاتىدۇ، كىشىلەر مۇشۇنىڭ بىلەن سالاھىيەتلىنىپ يۈرىدۇ.

سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىتتىپاقلار ھەزارەت ۋە مەدەنىيەت ئىتتىپاقلىرى بىلەن مەڭگۈ بىردەك بولالامدۇ؟ ئەلۋەتتە، ئۇنداق بولمايدۇ. تەڭپۇڭ كۆچلەر غېمى بەزىدە مەدەنىيەت ھالقىغان ئىتتىپاق تۈزۈشكە ئېلىپ بارىدۇ. مەسىلەن، فرانسىيە پادىشاسى فرانسىس I ئوسمانلى تۈركلىرى بىلەن بىرلىشىپ خابسبورگ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغاندا ئەھۋال شۇنداق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بىر دەۋردە شەكىللەنگەن دۆلەت مەنپەئىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى يېڭى دەۋردىمۇ داۋاملىشالايدۇ. ئەمما، ئۇلار تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا چوقۇم يېڭى دەۋر ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئۇ مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش لازىم. شۇبھىسىزكى، تۈركىيە، گېرمانىيە يەنىلا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى، ئەمما ئۇلارنىڭ باشقا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاجىزلىشىشى مۇمكىن. ئامېرىكىنىڭ ياپونىيە، كورېيەلەر بىلەن بولغان بىخەتەرلىك مۇناسىۋىتىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىدۇ. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىتتىپاقدەك كۆپ ھەزارەتلىك خەلقئارالىق تەشكىلاتلارمۇ بىرەكلىكنى ساقلاش جەھەتتە بارغانسېرى چوڭ قىينىچىلىققا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. ھىندىستان، پاكىستاندەك دۆلەتلەر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتنىڭ ھەمراھى ئىدى، ھازىر ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قايتا بەلگىلەشكە، ھەزارەت سىياسىيسىدىكى رېئاللىقنى نەزەرگە ئالىدىغان يېڭى ھەمكارلىق ئىزدەشكە باشلىدى. ئىلگىرى غەربنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، روسىيىنىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرغان ئافرىقا دۆلەتلىرى، پەيدىنپەي جەنۇبىي ئافرىقىغا يۆزلىنىپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمىنى ئىزدەشكە باشلىدى.

نېمە ئۈچۈن ھەزارەت ئورتاقلىقى كىشىلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە ئۇيۇشقاقلىقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ھەزارەتتىكى پەرق بۆلۈنۈش ۋە توقۇنۇشنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ؟ چۈنكى:

بىرىنچىدىن، ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆز ئارا رىقابەتلىشىدىغان ۋە بىر-بىرىنى كۆچەيتىدىغان ئوخشاشمىغان سالاھىيەتلىرى بار. تۇققاندارچىلىق، كەسىپ، ھەزارەت، تۇرمۇش، جۇغراپىيىۋى، تەربىيىلىنىش، پارتىيە، ئىدىئولوگىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىكى سالاھىيەتلەر. بىر جەھەتتىكى سالاھىيەت بەلكىم يەنە بىر جەھەتتىكى سالاھىيەت بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىر تىپىك مىسالى شۇكى، 1914- يىلى گېرمانىيە ئىشچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ خەلقئارا پرولېتارىياتلىق سىنىپىي سالاھىيىتى ۋە گېرمان خەلقى ۋە ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت مىللىي سالاھىيىتى ئارىسىدا مەجبۇرىي تاللاش ئېلىپ بېرىشقا دۇچ كەلدى.

سالاھىيەت ئادەتتە بىۋاستە، يۈزمۇ-يۈز قاتلامدا ئەكس مەنىلىك بولىدۇ. ئەمما، تار دائىرىدىكى سالاھىيەت كەڭ دائىرىدىكى سالاھىيەت بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشى ناتايىن. بىر ھەربىي ئەمەلدار تۇرمۇلمە جەھەتتە ئۆزىنىڭ لىيەنى، تۇەنى، دىۋىزىيىسى بىلەن سالاھىيەتلىنىلەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا بىر ئادەم ھەزارەت جەھەتتە ئۆزىنىڭ قەبىلە-ئۇرۇقى، مىللىتى، دىنى، مەدەنىيىتى جەھەتتىن سالاھىيەتلىنىدۇ. تۆۋەن قاتلامدىكى ھەزارەت سالاھىيىتى پەيدىنپەي روشەنلىشىپ، بەلكىم ئۆزىنى يۇقىرىراق قاتلامدىمۇ گەۋدىلەندۈرۈشى مۇمكىن. خۇددى بىرىنىڭ ئېيتقانىدەك: «پۇتۇنلۈككە بولغان مۇھەببەت، قىسمەنلىككە بولغان مۇھەببەت تۇپەيلىدىن يوقاپ كەتمەيدۇ... بىز بۇ جەمئىيەتتىكى ئۆزىمىز تەۋە بولغان ئاشۇ قىسمەن ئادەملەرنى سۆيۈشىمىز باش پرىنسىپ (خۇددى ئىلگىرىمۇ شۇنداق بولغاندەك، ئۇ مۇھەببەتنىڭ بىخى)». ھەزارەت مۇھىم ھېسابلىنىدىغان دۇنيادا لېكىن بولسا قەبىلە-ئۇرۇق، تۇەن بولسا مىللەت، دىۋىزىيە بولسا مەدەنىيەتتۇر. پۈتۈن دۇنيادىكى ئادەملەرنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدە ھەزارەت

چىگرا سىغا ئاساسەن ئۆزىنى پەرقلەندۈرۈشى ھەزارەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ بارغانسېرى كەسكىنلىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەدەنىيەت ئەڭ كەڭ دائىرىدىكى ھەزارەت گەۋدىسى. شۇڭا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى توقۇنۇش يەر شارى سىياسىيسىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالىدۇ.

ئىككىنچىدىن، 3-، ۋە 4- بابلاردا مۇلاھىزە قىلغىنىمىزدەك، ھەزارەت سالاھىيىتىنىڭ كۈنسايىن روشەنلىشىشى جەھەتتىكى زور دەرىجىدە شەخسىلەر قاتلىمىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى زامانىۋىلىشىشىنىڭ مەھسۇلى. بۇ جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىق ۋە ياتلىشىش تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك سالاھىيەت ئېھتىياجىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىجتىمائىي جەھەتتە، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىقتىدار ۋە كۆچىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى يەرلىك سالاھىيەت ۋە ھەزارەتنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولدى.

ئۈچىنچىدىن، ھەر قانداق سالاھىيەت (خۇسۇسىي، قەبىلىۋى، ئېتنىك، مىللىي، ھەزارەت جەھەتتىكى) پەقەت «باشقىلار» (باشقا ئادەملەر، قەبىلىلەر، ھەزارەتلەر) بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ. تارىختا ئوخشاش مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەر ۋە باشقا گەۋدىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەر ۋە گۇرۇھلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن پەرقلىنەتتى. «بىزگە ئوخشاش» ئادەملەرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى بىلەن بىزگە ئوخشاشمايدىغان «ياۋايىلار»غا قىلىنىدىغان مۇئامىلىنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى ئاسمان-زېمىن پەرقلىنەتتى. خرىستىئان دۆلەتلىرىنىڭ بىر-بىرى بىلەن بارىدى-كەلدى قىلىش پرىنسىپى ئۇلارنىڭ تۈركلەر ۋە باشقا «غەيرىي دىندىكلەر» بىلەن بولغان بارىدى-كەلدى قىلىش پرىنسىپىغا ئوخشاشمايتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە خەلقىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىلەن باشقا دۆلەت ۋە خەلقىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ئوخشاشمايتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بىلەن باشقا چەت ئەللىكلەرگە تۇتقان

پوزىتسىيىسى ئوخشاشمايدۇ. ئىنسانلار تارىخىدا ئەزەلدىن مەدەنىيەت ئىچىدىكى «بىز» بىلەن مەدەنىيەت سىرتىدىكى «ئۇلار» مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. مەدەنىيەت ئىچىدىكى ھەرىكەتلەر بىلەن مەدەنىيەت سىرتىدىكى ھەرىكەتلەرنىڭ پەرقى تۆۋەندىكىلەردىن كېلىدۇ:

1) بىزدىن ئاسمان-زېمىن پەرقلىنىدۇ، دەپ قارالغان ئادەملەرگە نىسبەتەن پەيدا بولىدىغان ئەۋزەللىك تۇيغۇسى (بەزىدە پەيدا بولۇپ قالىدىغان ئۆزىنى كەمسىتىش تۇيغۇسى)؛

2) بۇ خىل كىشىلەردىن قورقۇش ۋە ئىشەنمەسلىك؛

3) تىل ۋە كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىدىكى پەرقتىن كېلىپ چىققان ئۆز ئارا ئالاقىدىكى قىيىنچىلىق؛

4) باشقا مىللەتلەرنىڭ تەسەۋۋۇر، مۇددىئا، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەتلىرى بىلەن پىشىشىق تونۇشماسلىق.

بۇگۈنكى دۇنيادا قانىتاش ۋە خەۋەرلىشىشنىڭ ياخشىلىنىشى ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدا تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ كۆچلۈك، تېخىمۇ سىمپاتىرىك، تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك تەسىرلىشىشنى مەيدانغا كەلتۈردى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتى بارغانسېرى روشەنلىشىشكە باشلىدى. فرانسىيەلىكلەر، گېرمانلار، بېلگىيەلىكلەر ۋە گوللاندىيەلىكلەر بارغانسېرى ئۆزىنى ياۋروپالىق دەپ قارايدىغان بولدى. ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمانلار بوسنىيەلىكلەر ۋە چېچەنلەرنى ئۆزى بىلەن بىر دەپ تونۇدى ھەم ئۇلارغا ياردەم بەردى. شەرقىي ئاسىيادىكى پۈتكۈل جۇڭگولۇقلار (مۇھاجىرلار ـــ ت) ئۆز مەنپەئىتىنى جۇڭگو قۇرۇقلۇقىغا باغلايدىغان بولدى. رۇسلار سېربلار ۋە باشقا پراۋوسلاۋىيە مىللەتلىرىنى ئۆزى بىلەن بىر تونۇيدىغان ھەم ئۇلارغا ياردەم بېرىدىغان بولدى. بۇ كەڭ دائىرىدىكى مەدەنىيەت سالاھىيەتلىرىنىڭ كىشىلەرگە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى پەرقنى، شۇنداقلا «بىز»نى «ئۇلار»دىن پەرقلەندۈرۈپ

تۇرىدىغان ئاشۇ خۇسۇسىيەتلىرىنى چوقۇم ساقلاش كېرەكلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

تۆتىنچىدىن، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەر ۋە گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ يىلتىزى ھەمىشە ھەر قايسى گۇرۇھلار ئارىسىدا توقۇنۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان نەرسىلەرگە تاقىلىدۇ. مەسىلەن، خەلق، تېررىتورىيە، بايلىق، بايلىق مەنبەسى ۋە نىسپىي كۆچكە بولغان كونترولۇق. يەنى، بىر گۇرۇھ باشقا بىر گۇرۇھقا ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى، مەدەنىيىتى، تۈزۈلمىسىنى تاڭالايدۇ. ئەمما، ھەزارەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش ھەزارەت مەسىلىلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. ماركسىزم ۋە ئەركىن دېموكراتىيە ئارىسىدىكى دىنىدىن خالىي ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ پەرقىنى ھەل قىلغىلى بولمىسىمۇ، ھېچبولمىغاندا مۇزاكىرە قىلىشقا بولىدۇ. ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىكى توقۇنۇشلارنى سۆھبەت، مادارا ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇخىل ئۇسۇل ئارقىلىق ھەزارەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئايوديادا بىر مەسچىت ياكى بۇتخانا سېلىش مەسىلىسىنى ھىندى دىنى مۇرىتلىرى بىلەن ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇتخانا ياكى مەسچىتلىرىنى تەڭلا سېلىش ياكى سالماسلىق ۋەياكى ھەم مەسچىت، ھەم بۇتخانا بار بولغان ئېتىقادنى مۇرەسسە قىلىدىغان بىر ئىمارەت سېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئالبانىيەدىكى مۇسۇلمانلار ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربلار ئارىسىدىكى كوسوۋو ئىختىلاپى، ئىسرائىلىيە ۋە ئەرەبلەر ئارىسىدىكى ئېرۇسالىم مەسىلىسى قاتارىلىقلار زېمىن مەسىلىسى، ئەمما ئۇلارنى ئوڭايلىق بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەر ئىككى تەرەپكە نىسبەتەن ئۇ يەرلەر چوڭقۇر تارىخىي قىممەت، ھەزارەت قىممىتى ۋە مەنىۋى مەنىگە ئىگە. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، فرانسىيە ھۆكۈمىتى ياكى مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى قىزلىرىنىڭ مەكتەپتىكى مەزگىلىدە مۇسۇلمانچە كىيىمنى كۆن ئارىلاپ كىيىش ھەققىدىكى مۇرەسسەنى

قوبۇل قىلالمايدۇ. بۇنداق ھەزاردەت مەسىلىلىرىنىڭ جاۋابى پەقەت يا ئۇنداق، يا مۇنداق بولۇش.

بەشىنچىدىن، توقۇنۇشنىڭ ئومۇميۈزلۈكلۈكى. ئۆچمەنلىك ئىنسانىنىڭ تەبىئىتى. ئۆزلۈكنى بېكىتىش ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئادەملەر دۇشمەنگە، يەنى سودىدىكى رىقابەتچىگە، مۇۋەپپەقىيەتتىكى رەقىبكە، سىياسىيدا ئۆكتىچىگە موھتاج . ئۆزى بىلەن ئوخشاش بولمىغان ھەم ئۆزىگە زىيان يەتكۈزۈش ئىقتىدارى بار ئادەملەرگە تەبىئىيلا ئىشەنمەيدۇ ھەم ئۇلارنى تەھدىت دەپ بىلىدۇ. بىر توقۇنۇشنىڭ ھەل بولۇشى ۋە بىر دۇشمەنلىك يوقىلىشى يېڭى توقۇنۇش، يېڭى دۇشمەن پەيدا قىلىدىغان خۇسۇسىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي كۈچلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خۇددى ئەلى مازۇرى ئېيتقاندەك «سىياسىي سەھنىدە (بىز) بىلەن (ئۇلار) ئوتتۇرىسىدا مەڭگۈلۈك قارشىلىشىش مەۋجۇت»[2]. بۇگۈنكى دۇنيادا «ئۇلار» پەيدىنپەي باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە كىشىلەر بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى توقۇنۇشنى ئاخىرلاشتۇرمىدى، ئەكسىچە ھەزاردەت ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭىچە سالاھىيەت ۋە ئوخشاش بولمىغان ھەزاردەتلەر گۇرۇھلىرى (ئەڭ كەڭ جەھەتتە، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى) ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ يېڭى ئەندىزىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئورتاق ھەزاردەت شۇ ھەزاردەتكە تەۋە دۆلەت-گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنى ھازىر مەيدانغا كېلىۋاتقان دۆلەت رايون ئىتتىپاقلىرى ئەندىزىسىدىن، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ساھەدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ھەزاردەت ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق

90- يىللارنىڭ باشلىرىدا كىشىلەر رايونچىلىق ۋە يەر شارى سىياسىيسىنىڭ رايونلىشىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى نۇرغۇن پاراڭلارنى

ئاڭلىدى. دۇنيا بىخەتەرلىك كۇنتەرتىپىدە رايون توقۇنۇشلىرى يەر شارى خاراكتېرلىك توقۇنۇشلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئاساسلىق چوڭ دۆلەتلەر — روسىيە، جۇڭگو، ئامېرىكا ۋە ئىككىلەمچى دۆلەتلەر شۆبىتسىيە، تۇركىيىلەر روشەن ھالدا ئۆزلىرىنىڭ بىخەتەرلىك مەنپەئىتىنى رايون نۇقتىسىدىن قايتا بەلگىلىدى. رايونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سودىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى رايون سىرتىدىكى سودىنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن تېز بولدى. ئۇرغۇن كىشىلەر ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا، شەرقىي ئاسىيا ۋە باشقا رايونلاردا رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي گۇرۇھلار مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن، دەپ ئالدىن قىياس قىلىشتى.

ئەمما، «رايونلۇق» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ھازىر يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارنى تەسۋىرلەش تارازا مۇۋاپىق ئەمەس. رايون ھەرىكەت يېكى سىياسىي گەۋدە ئەمەس، بەلكى جۇغراپىيىۋى گەۋدە. خۇددى بالقان رايونى ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى ئەھۋاللاردەك رايونلار بەلكىم مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىچكى يېكى ئۆز ئارا توقۇنۇشلىرى تۇپەيلىدىن بۇلۇنۇپ كېتىشى مۇمكىن. پەقەت جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ۋە ھەرىكەت جەھەتتە بىردەك بولغاندىلا، رايون ئاندىن دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ ئاساسى بولالايدۇ. ئۇ ھەرىكەتتىن ئايرىلغاندا، جۇغراپىيىۋى يېقىنلىق، ئورتاقلىق ھاسىل قىلالمايدۇ، بەلكىم ئەكسىچە ئېھتىياج مەيدانغا كېلىدۇ. ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ئىتتىپاقلار ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەمكارلىق بولسا ئىشەنچكە تايىنىدۇ. ئىشەنچ بولسا ئورتاق قىممەت قاراش ۋە ئورتاق ھەرىكەتتىن كېلىدۇ. نەتىجىدە، دەۋر ۋە مەقسەت رول ئوينىسىمۇ، رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنىڭ بىر پۈتۈن ئۇنۇمى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت كۆپ خىللىقىغا نىسبەتەن تەتۇر يۆنىلىشلىك ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، يەككە مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى كۆپ مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرىغا قارىغاندا كۆپ ئىش قىلالايدۇ ھەم ئىشلىرى تېخىمۇ ئۇتۇقلۇق بولىدۇ. مەيلى

سىياسىي بىخەتەرلىك تەشكىلاتى بولسۇن ياكى ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار بولسۇن شۇنىڭغا ئوخشاش.

شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ غەلبىسى ئۇنىڭ ئورتاق قىممەت قاراش ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىگە ئىگە غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسلىق بىخەتەرلىك تەشكىلاتى بولغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. غەربىي ياۋروپا ئىتتىپاقى ياۋروپا ئورتاق ھەزارىتىنىڭ مەھسۇلى. يەنە بىر جەھەتتىن، ياۋروپا بىخەتەرلىك ۋە ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى مۇھىم تۈزۈلمە ئورتاقلىقى ۋە كەڭ دائىرىدىكى مۇھىم پائالىيەتلەرگە توسالغۇ بولىدىغان، ئاز دېگەندىمۇ ئۇچ خىل ئوخشاشمىغان قىممەت قاراش ۋە مەنپەئەتكە ئىگە دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سابىق ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى بولغان 13 ئىنگلىز تىلى دۆلىتىدىن شەكىللەنگەن يەككە مەدەنىيەتلىك كارىب ئورتاق گەۋدىسى ھەرخىل ھەمكارلىشىشلارنى ئېلىپ بارىدى، بولۇپمۇ بەزى كىچىك گۇرۇھلار بىلەن تېخىمۇ زىچ ھەمكارلاشتى. ۋەھالەنكى، كارىب رايونىدىكى ئىنگلىز تىلى بىلەن ئىسپان تىلى ئۇزۇك سىپىدە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناۋاتقان تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى تەشكىلات قۇرۇش تىرىشچانلىقلىرى ئىزچىل مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭغا ئوخشاش، 1985- يىلى قۇرۇلغان ھىندى مۇرىتلىرى، مۇسۇلمانلار، بۇددىستلار دۆلىتىدىن ئىبارەت يەتتە دۆلەتتىن تەركىب تاپقان جەنۇبىي ئاسىيا رايونى ھەمكارلىقى ئىتتىپاقى ئاساسەن دېگۈدەك رولىنى يوقاتتى، ھەتتا يېغىنلىرىنمۇ ئاچالمىدى[3].

ئىقتىسادنىڭ بىردەكلىشىشى مەسلىسىدە ھەزارەت ۋە رايونچىلىقنىڭ مۇناسىۋىتى بىر قاراشقىلا ئايان بولىدۇ. دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنىڭ ئەڭ تۆۋەن ھالەتتىن ئەڭ يۇقىرى ھالەتكىچە بولغان تۆت دەرىجىسى مۇنۇلار:

1) ئەركىن سودا رايونى؛

2) تاموژنا ئىتتىپاقى؛
3) ئورتاق بازار؛
4) ئىقتىسادىي ئىتتىپاق؛

ئورتاق بازار ۋە ئىقتىسادىي ئىتتىپاقتەك ئاساسلارغا ئىگە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىرەكلىشىش يولىدا تېخىمۇ ئۇزاق ماڭالايدۇ. نىسبەتەن ئوخشاش تەركىبلىك جەنۇب ئورتاق بازىرى ۋە ئاندىس شەرتنامىسى دۆلەتلىرى 1994- يىلى تاموژنا ئىتتىپاقى قۇرۇش باسقۇچىدا ئىدى. ئاسىيادا كۆپ مەدەنىيەتلىك ش ج ئا د ئىتتىپاقى 1992- يىلى ئاندىن ئەركىن سودا رايونى قۇرۇش قەدىمىنى ئالدى. باشقا كۆپ مەدەنىيەتلىك ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار ئۇلارنىڭ كەينىدە قالدى. 1995- يىلى شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى تەشكىلاتىدىن باشقا، بۇنداق تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسى ئەركىن سودا رايونى قۇرالمىدى. تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ئىقتىسادىي بىرەكلىكتىن گەپ ئېچىش ھازىر مۇمكىن ئەمەس.

غەربىي ياۋروپا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيەت ئورتاقلىقى ھەمكارلىقىنى ۋە رايون تەشكىلاتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنىڭ نۇرغۇن ئورتاقلىقى بارلىقىنى بىلىدۇ. شەرقىي ئاسىيادا بەش خىل (ئەگەر روسىيىنىمۇ قوشساق ئالتە) مەدەنىيەت بار. شۇڭا، ئۇ يەرلەر ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئاساسىدا ئۇنۇملۇك تەشكىلات قۇرۇشنىڭ تەجرىبە مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. 1990- يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر شەرقىي ئاسىيادا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا سېلىشتۇرغىلى بولغۇدەك كۆپ مەدەنىيەتلىك تەشكىلات شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە ئىگە جۇڭگونى، بىر بۇددىزم دۆلىتى، بىر خرىستىئان دۆلىتى ۋە ئىككى مۇسۇلمان دۆلىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇ دۆلەتلەر كومموزىم زوراۋانلىقى، شىمالىي ژېيتنام ۋە جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن خرىستىغا دۇچ كەلگەنىدى.

شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقى ئۇنۇملۇك كۆپ مەدەنىيەتلىك تەشكىلاتنىڭ مىسالى سۈپىتىدە دائىم تىلغا ئېلىنىپلا قالماي، يەنە بۇ خىلدىكى تەشكىلاتلارنىڭ چەكلىملىكلىرىنى تىلغا ئالغاندىمۇ مىسال قىلىنىدۇ. ئۇ ھەربىي ئىتتىپاق ئەمەس، گەرچە ئەزا دۆلەتلەر ئارىسىدا بەزىدە قوش تەرەپلىك ھەربىي ھەمكارلىقلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ھەربىي خام چوتىنى كېڭەيتىپ، ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى كۆچەيتىۋاتىدۇ. بۇ غەربىي ياۋروپا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ھەربىي ئەسلىھەلەرنى قىسقارتىش بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقى دەسلەپىدىلا «بىر دەكلىشىش ئەمەس، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق»نى يولغا قويۇشنى پىلانلىغانىدى. نەتىجىدە، رايونچىلىق «ئاستا قەدەملەر» بىلەن تەرەققىي قىلدى. ھەتتا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇشنىمۇ 21- ئەسىرگە بارغاندا ئاندىن ئەستايىدىل ئويلىشىدىغان بولدى[4]. 1978- يىلى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقى مىنىستىر دەرىجىلىكلەر يىغىنىنى تەسىس قىلدى. بۇ يىغىندا ئۇلارنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى ئامېرىكا، ياپونىيە، كانادا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، كورېيە ۋە ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى قاتارلىق «سۆھبەتداشلىرى»نىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى بىلەن كۆرۈشىسە بولاتتى. ئەمما، مىنىستىرلار يىغىنى ئاساسلىق ئىككى تەرەپ مۇنبىرى بولۇپ قالدى. ئۇ «ھېچقانداق مۇھىم بىخەتەرلىك مەسىلىسى»نى ھەل قىلالمايتتى[5]. 1993- يىلى شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقى بىر تېخمۇ كەڭ دائىرىدىكى پائالىيەت سورۇنى يەنى شەرقىي ئاسىيا مۇنبىرىنى تەسىس قىلدى. ئۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر، سۆھبەتداشلىرى ۋە روسىيە، جۇڭگو، ۋېيتنام، لائوس، پاپۇئا يېڭى گۋېنىيەسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. خۇددى ئۇنىڭ نامى ئىما قىلغىنىدەك، بۇ بىر كوللېكتىپ ھەرىكەت سورۇنى بولماستىن، كوللېكتىپ مۇزاكىرە سورۇنى ئىدى. 1994- يىلى 7- ئايدا شەرقىي ئاسىيا مۇنبىرىنىڭ 1- قېتىملىق يىغىنى ئېچىلىپ «رايون

مەسىلىلىرى ھەققىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى»، ئىختىلاپلىق مەسىلىلەردىن ساقلاندى. چۈنكى، بىر ئەمەلدار دېگىنىدەك: «ئەگەر ئىختىلاپلىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلسا، يېغىن قاتناشچىلىرى چوقۇم بىر-بىرىگە ھۇجۇم باشلايتتى»⑥. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ئورگانلار كۆپ مەدەنىيەتلىك رايون نەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن چەكلىمىلىكىنى ئىسپاتلىدى.

پەقەت شەرقىي ئاسىيادا ھەزارەت ئورتاقلىقىنىڭ قوللىشى يېتەرلىك بولغاندىلا، ئۇنۇملۇك شەرقىي ئاسىيا رايون تەشكىلاتى ئاندىن مەيدانغا كېلىدۇ. شۇبھىسىزكى، شەرقىي ئاسىيا جەمئىيىتى ئۇلارنى غەربتىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان نەرسىلەرگە ئىگە. مالايسىيا زۇڭلىسى ماخادىر بۇ نەرسىلەر ھەمكارلىشىشنىڭ ئاساسىنى تىكلەپ بەردى ھەم بۇ ئاساستىكى شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي يادرولۇق مۇنبىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، دەپ قارايدۇ. بۇ مۇنبەر شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقى ئەزالىرىنى، بېرما، تەيۋەن، شياڭگاڭ، كورىيە، ئەڭ مۇھىمى جۇڭگو، ياپونىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماخادىر مۇنداق دەيدۇ: شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي يادرو مۇنبىرى، ئورتاق ھەزارەتكە يېلتىز تارتقان، «ئۇ پەقەت بىر رايون خاراكتېرلىك گۇرۇھ دەپلا قارالماستىن، بىر ھەزارەت گۇرۇھى، دەپ قارىلىشى كېرەك. شەرقىي ئاسىيالىقلار، ياپونلار، چاۋشىيەنلىكلەر ھىندونېزىيىلىكلەر ھەزارەت جەھەتتە مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە... ياۋروپالىقلارمۇ، ئامېرىكا قىتئەسىدىكىلەرمۇ بىر يەرگە جەم بولۇشتى. بىز ئاسىيالىقلارمۇ بىر يەرگە جەم بولۇشىمىز كېرەك». خۇددى ئۇنىڭ بىر خىزمەتچىسى دېگىنىدەك ئۇنىڭ مەقسىتى «ئاسىيادىكى ئورتاقلىقنى ئىگە دۆلەتلەر ئارىسىدىكى رايون سودىسىنى كۆچەيتىش»تىن ئىبارەت⑦.

شۇڭا، ئىقتىسادىنىڭ ھەزارەتكە ئەگىشىشى شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي يادرو مۇنبىرىنىڭ بىر يوشۇرۇن ئالدىنقى شەرتىدۇر.

ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، ئامېرىكىلار ھەزارەت جەھەتتە ئاسىيغا تەۋە بولمىغاچقا بۇنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى. ئەمما، شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي مۇنبىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئاساسلىقى ياپونىيە، جۇڭگونىڭ قاتنىشىشىغا تايىنىدۇ. ماخاتىر ياپونىيىنى شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي مۇنبىرىگە قاتنىشىشقا چاقىرىپ، ياپونىيىلىكلەرگە مۇنداق دېگەنىدى: «ياپونىيە ئاسىيانىڭ، يەنە كېلىپ شەرقىي ئاسىيانىڭ، سىلەر جۇغراپىيۋى ھەزارەت پاكىتىغا سەل قارىساڭلار بولمايدۇ، سىلەر بۇ يەرگە تەۋە»[8]. ئەمما، ياپونىيە ھۆكۈمىتى بۇ مۇنبەرگە قاتنىشىشنى خالىمىدى، ئۇ بىر جەھەتتىن ئامېرىكىنى رەنجىتىپ قويۇشنى خالمايدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن دۆلەت ئىچىدە ئاسىيا بىلەن سالاھىيەتلىنىش مەسىلىسىدە ئىختىلاپ بار. ئەگەر ياپونىيە بۇ مۇنبەرگە قاتناشسا، ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، بەلكىم بۇ جۇڭگونىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىشى ھەمدە ئەزا دۆلەتلەر ئارىسىدا ۋەھىمە، ئەنسىزلىك پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ياپونىيىنىڭ ئاسىيادا «ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمى» بىلەن تەڭپۇڭلىشىش ئۈچۈن «ياپونىيە يېنى گۇرۇھى» قۇرۇش ئويى ھەققىدە تولا گەپ بولدى. ئەمما، ياپونىيە بىر تەنھا دۆلەت بولۇپ، قوشنا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ھەزارەت باغلىنىشى ناھايىتى ئاجىز بولغاچقا، 1995- يىلىغىچە ياپونىيە يېنى گۇرۇھى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغان بولدى، ئەمما ياپونىيە يېنى گۇرۇھى يەنىلا خىيال پېتى قالدى. ياپونىيە بولسا بۇ ئارزۇسىدىن ۋاز كەچمىدى، شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي مۇنبىرى ئۆز ئورنىدا تۇرىۋەردى، ئەمما شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرلىشىشى جىددىي كۈچەيدى. بۇ كۈچىيىش شەرقىي ئاسىيا جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتى ئارىسىدىكى ھەزارەت باغلىنىشلىرىنى ئاساس قىلغان. بۇ باغلىنىشلار خەلقئارا ئىقتىسادتىكى جۇڭگولۇقلارنى ئاساس قىلغان «سىجىل، غەيرىي رەسمىي بىر گەۋدىلىشىش»نى

كەلتۇرۇپ چىقاردى، ئۇ نۇرغۇن جەھەتتە خەنسىتىك (HANSEATIC) بىرلەشمىسى بىلەن بەس تالىشالايدۇ. بۇ باغلىنىشلار «بەلكىم رېئال جۇڭخۇا ئورتاق بازىرىنى مەيدانغا كەلتۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن»[9]. شەرقىي ئاسىيادا خۇددى باشقا جايلاردىكىدەك، ھەزىرەتنىڭ ئورتاقلىقى ئەھمىيەتلىك، ئۇنۇملۇك ئىقتىسادىي بىرەكلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ قالدى.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەنلا رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى قۇرۇش ۋە كونىلىرىنى تىرىلدۇرۇش تىرىشچانلىقىغا تۈرتكە بولدى. بۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ غەلىبە قىلىش-قىلالماسلىقى ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ ھەزىرەت بىرەكلىكىگە باغلىق. سىمون پېرىس 1994- يىلى بىر ئوتتۇرا شەرق ئورتاق بازىرى ئېچىشنى پىلانلىغاندى، ئۇ بەلكىم يەنىلا يەتكىلى بولمايدىغان «قۇملۇق ئالۋۇنى» بولسا كېرەك. بىر ئەرەب ئەمەلدارى مۇنداق دېگەن: «ئەرەب دۇنياسى ئىسرائىلىيە قاتناشقان ئورگان ياكى تەرەققىيات بانكىسىغا موھتاج ئەمەس»[10]. 1994- يىلى قۇرۇلغان كارىب دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىنىڭ كارىب ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ھايتى ۋە شۇ رايوندىكى ئىسپان تىلى دۆلەتلىرىنى باغلاشتا، ئىتتىپاقنىڭ ئوخشاشمىغان ئەزا دۆلەتلىرىنىڭ تىل ۋە ھەزىرەت جەھەتلەردىكى ئۆز ئارا پەرقلىرىنى، شۇنداقلا سابىق ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇلارنىڭ كۆچلۈك ئامېرىكاپەرەس خاھىشىنى تۇغدۇرۇشتە ھېچقانداق رولى بولمىدى[11]. يەنە بىر جەھەتتە بولسا، ھەزىرەت جەھەتتە بىرەك تەشكىلاتلارنى قۇرۇشتا ئىلگىرىلەش زور بولدى. گەرچە ئىككىلەمچى مەدەنىيەت لىنىيىسى تەرىپىدىن بۆلۈنۈپ تۈرسىمۇ، پاكىستان، ئىران، تۈركىيە 1985- يىلى 1977- يىلى قۇرۇلۇپلا تۇنجۇقۇپ قالغان «رايون ھەمكارلىقى تەرەققىيات تەشكىلاتى»نى ئەسلىگە كەلتۇرۇپ، نامىنى «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى» غا ئۆزگەرتتى. ئارقىدىنلا تاموژنا بېجىنى كېمەيتىش ۋە باشقا تەدبىرلەرنى قوللىنىش جەھەتتە كېلىشىم ئىمزالىدى. 1992- يىلى بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى ئافغانىستان ۋە

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئالتە مۇسۇلمان جۇمھۇرىيەتلىرىگە قەدەم كېڭەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بەش جۇمھۇرىيەت 1991- يىلى ئورتاق بازار ئېچىشقا نەزەرىيە جەھەتتە قوشۇلدى. 1994- يىلى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى دۆلەت ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان بىر كېلىشىم ئىمزالاپ، «تاۋار، مۇلازىمەت ۋە كاپىتالنىڭ ئەركىن ئايلىنىشى»غا رۇخسەت قىلدى ھەم ئىككى دۆلەتنىڭ مالىيە، پۇل، تاموژنا سىياسىتىنى تەڭشىدى. 1991- يىلى برازىلىيە، ئارگېنتىنا، ئۇرۇگۋاي، پاراگۋايلار بىرلىكتە جەنۇب ئورتاق بازىرىغا كىردى ۋە ئىقتىسادىي بىر گەۋدىلىشىشنىڭ نورمال باسقۇچىدىن ھالقىپ، 1995- يىلىدىن بۇرۇن تاموژنا ئىتتىپاقىنى قىسمەن بولسىمۇ ئەملگە ئاشۇرۇشنى نىشان قىلدى. 1990- يىلى ئىلگىرى توختاپ قالغان ئوتتۇرا ئامېرىكا ئورتاق بازىرى بىر ئەركىن سودا رايونى قۇردى، ئىلگىرى پاسسىپ بولغان ئانىدىس گۇرۇھى 1994- يىلى تاموژنا ئىتتىپاقى قۇردى. 1992- يىلى ۋايسگراد (Visegrad) دۆلەتلىرى (پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيە) ئوتتۇرا ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇشقا بىردەك قوشۇلدى ھەم 1994- يىلى بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش قەدىمىنى تېزلەتتى[12].

ئىقتىساد بىر گەۋدىلىشىشنىڭ نەتىجىسى سودىنىڭ گۈللىنىشى بولدى، 80- يىللار ۋە 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا رايونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سودا رايونلار ئارىسىدىكى سودىغا قارىغاندا بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ قالدى. 1980- يىلى ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سودا ئورتاق گەۋدىنىڭ ئومۇمىي سودا سوممىسىنىڭ 50.6%نى ئىگىلىدى. 1989- يىلى 58.9% كە كۆپەيدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا لاتىن ئامېرىكىسىدا جەنۇب ئورتاق بازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئانىدىس گۇرۇھىنىڭ گۈللىنىشى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سودا مىقدارىنى شىددەت بىلەن كۆپەيتتى. 1990- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە برازىلىيە ۋە ئارگېنتىنا ئارىسىدىكى سودا ئىككى ھەسسە كۆپەيدى. كولومبىيە ۋە ۋېنېسۇئېلا ئارىسىدىكى سودا

ئۇچ ھەسسە ئاشتى. 1994- يىلى برازىلىيە ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئارگېنتىنانىڭ ئەڭ ئاساسلىق سودا ھەمراھى بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئامېرىكا بىلەن مېكسىكا ئارىسىدىكى سودا سوممىسىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى. شەرقىي ئاسىيانىڭمۇ ئىچكى قىسمىدىكى سودىنىڭ كېڭىيىشى تاشقى سودىغا قارىغاندا كۆپ تېز بولدى. ئەمما، ئۇنىڭ كېڭىيىشى ياپونىيىنىڭ بازىرىنى ئېتىۋېلىش مايىللىقى بىلەن توسالغۇغا ئۇچرىدى. يەنە بىر جەھەتتىن جۇڭخۇا ھەزىرەت چەمبىرىكى (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى تەشكىلاتى، تەيۋەن، شياڭگاڭ، كورىيە، جۇڭگو) نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سودا سوممىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 1970- يىلىدىكى 20%تىن 1992- يىلىدىكى 30% كە يېقىنلاشتى، ياپونىيىنىڭ جۇڭخۇا ھەزىرەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى سودا سوممىسى ئىچىدە ئىگىلەيدىغىنى 23%تىن 13%كە چۈشۈپ قالدى. 1992- يىلى جۇڭخۇا ھەزىرەت چەمبىرىكىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئېكسپورت مىقدارى ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىگە قىلىنغان ئېكسپورت سوممىسىنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى[13].

ياپونىيە ئۆزگىچە بىر جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەم ئامېرىكا ۋە ياۋروپا بىلەن بولغان ئىقتىسادىي پەرقلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا قىينىچىلىققا ئۇچرايدۇ. سودا ۋە سىلىنما ياپونىيە بىلەن شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنى مەيلى قانچىلىك مۇستەھكەم دەرىجىدە بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرسۇن، ئۇنىڭ بۇ دۆلەتلەر بىلەن بولغان ھەزىرەت پەرقى، بولۇپمۇ جۇڭخۇا ئىقتىساد سەرخىللىرى بىلەن بولغان پەرقى ياپونىيىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقىدەك، ئۆزىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى رايون ئىقتىسادىي گۇرۇھلىرىنى قۇرۇشىغا توسالغۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،

ياپونىيە بىلەن غەربنىڭ ھەزارەت پەرقى ئۇنىڭ ئامېرىكا ۋە ياۋروپا بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىدىكى ئوقۇشماسلىق ۋە قارشىلىشىنى كۆچەيتىپ قويىدۇ. ئەگەر ئىقتىسادنىڭ بىردەكلىشىشى ھەزارەت ئورتاقلىقىغا تايانسا (ئەھۋالمۇ شۇنداقتەك قىلىدۇ)، ياپونىيەدەك ھەزارەتتە تەنھا دۆلەت، بەلكىم كەلگۈسىدە ئىقتىسادتىمۇ تەنھا قېلىشى مۇمكىن.

ئىلگىرى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سودا فورمىسى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاق فورمىلىرىغا ئاساسەن بەلگىلىنەتتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەمما، مەيدانغا كېلىۋاتقان دۇنيادا، سودا فورمىسىنى ھەزارەت فورمىسى بەلگىلەيدۇ[14]. سودىگەرلەر ئۆزلىرى چۈشىنىدىغان ھەم ئىشىنەلەيدىغان كىشىلەر بىلەن باردى-كەلدى قىلىشۋاتىدۇ. دۆلەتلەر ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئۆزلىرى چۈشىنىدىغان، قارىشى ئوخشاش، ئىشىنەلەيدىغان دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان خەلقئارا تەشكىلاتلارغا تاپشۇرىدۇ. ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنىڭ يىلتىزى ھەزارەت ئورتاقلىقىدا.

مەدەنىيەتلەر قۇرۇلمىسى

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە ھەر قايسى دۆلەتلەر ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر، بېقىنىدى دۆلەت، قارام دۆلەت، بىتەرەپ دۆلەت ياكى ئىتتىپاق تۈزمەيدىغان دۆلەت دېگەندەك سالاھىيەت بىلەن ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بىلەن ئالاقە باغلايتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ھەر قايسى دۆلەتلەر ئەزا دۆلەت، يادرولۇق دۆلەت، تەنھا دۆلەت، پارچىلانغان دۆلەت ياكى ئارىسالدى دۆلەت سالاھىيىتىدە ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئالاقلىشىدىغان بولدى. قەبىلە ۋە مىللەتكە ئوخشاش مەدەنىيەتنىڭمۇ سىياسىي قۇرۇلمىسى بولىدۇ، مەدەنىيەتنىڭ ئەزا دۆلەتلىرى ھەزارەت جەھەتتە پۈتۈنلەي بىر خىل

مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلىنىدىغان دۆلەتلەردۇر. مەسىلەن، مىسىر ئەرەب- ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن، ئىتالىيە غەربىي ياۋروپا مەدەنىيىتى بىلەن سالاھىيەتلىنىدۇ. بىر مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن سالاھىيەتلىنىدىغان ھەم شۇنىڭغا ئورتاق ئىگە بولغان، ئەمما باشقا مەدەنىيەت ئىدارە قىلىدىغان دۆلەتلەردە ياشايدىغان كىشىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئەزالىرى بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئاساسلىق بۇلۇقى ياكى بىردىنبىر بۇلۇقى دەپ قارايدىغان بىر ياكى بىر نەچچە يېرى بولىدۇ. بۇ ئادەتتە ئاساسەن مەزكۇر مەدەنىيەتنىڭ بىر ياكى بەزى يادرو دۆلەتلىرىگە، يەنى ئەڭ كۆچلۈك، ھەزارەت جەھەتتە مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ياكى بىر نەچچە دۆلىتىگە جايلاشقان بولىدۇ.

يادرو دۆلەتلىرىنىڭ سانى ۋە رولى مەدەنىيىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمايدۇ ھەم ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ. ياپونىيە مەدەنىيىتى ئەمەلىيەتتە يەككە ياپونىيە يادرو دۆلىتىگە باراۋەر كېلىدۇ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى، پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ بىردىن بىتەكچى يادرو دۆلىتى ۋە بىر نەچچە ئەزا دۆلىتى ياكى باشقا مەدەنىيەت كونترولۇقىدىكى دۆلەتلەردە ياشايدىغان كىشىلىرى بار (چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلار، «يېقىن قوشنا» رۇسلار، سىرىلانكىدىكى تاميللار). تارىختا غەربتە بىر نەچچە يادرو دۆلەت بولغان، ھازىر ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى فرانسىيە، گېرمانىيەدىن ئىبارەت ئىككى يادروسى بار، ئەنگلىيە يەنە بىر كۈچ مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلار ئارىسىدا لەيلەپ يۈرىدۇ. ئىسلام دۇنياسى، لاتىن ئامېرىكىسى ۋە ئافرىقىدا يادرو دۆلەتلەر يوق، بۇ غەرب جاھانگىرلىكىنىڭ ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا شەرقىنى بۆلۈۋالغانلىقى بىلەن قىسمەن مۇناسىۋەتلىك. ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە غەرب جاھانگىرلىكى تېخى لاتىن ئامېرىكىسىنى ئۇنداق ئېنىق بۆلۈۋالالمىغانىدى.

ئىسلام دۇنياسىدا بىرەر يادرولۇق دۆلەتنىڭ بولماسلىقى ئىسلام جەمئىيىتى ۋە غەيرىي ئىسلام جەمئىيەتلىرىگە ئېغىر مەسىلە پەيدا قىلىدى. ئامېرىكا قىتئەسىگە كەلسەك، ئىسپانىيە ئىسپان تىلى مەدەنىيىتى ياكى ھەتتا ئېبىرىيە مەدەنىيىتى ئىچىدىمۇ يادرولۇق دۆلەت بولالايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ رەھبەرلىرى ئىلگىرىكى مۇستەملىكىلىرى بىلەن ھەزارەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، مەقسەتلىك رەۋىشتە ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇشنى تاللىۋالدى. برازىلىيە تېررىتورىيىسى، بايلىق مەنبەسى، نوپۇس، ھەربىي، ئىقتىسادىي كۆچى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ رەھبىرى بولۇش لاياقىتى بار، ئۇنىڭ بۇنى قىلالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما، برازىلىيىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئورنى ئىراننىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئورنىغا ئوخشىشىدۇ. مەدەنىيەتتىكى ئىككىلەمچى پەرقلەر (ئىراننىڭ دىنىي پەرقى، برازىلىيىنىڭ تىل پەرقى) ئۇلارنى بۇ رولنى ئۈستىگە ئېلىشتىن توسۇپ قويىدۇ. ئەگەر بۇ پەرقلەر بولمىغان بولسا، ئۇلار بۇنى ئۆز ئۈستىگە ئالالايتتى. شۇ سەۋەبتىن، لاتىن ئامېرىكىسىدا ھەم ئۆز ئارا ھەمكارلىشىدىغان، ھەم رەھبەرلىك ئورنىنى تالىشىدىغان برازىلىيە، مېكسىكا، ۋېنېسۇئېلا، ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەر بار. مېكسىكىنىڭ ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى قايتا بېكىتىپ، شىمالىي ئامېرىكىغا قوشۇلماقچى بولغىنىدىن ھەم چىلى ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ شۇنىڭغا ئەگىشىش ئېھتىماللىق بارلىقىدىن قارىغاندا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى بەلكىم ئەڭ ئاخىرىدا غەرب مەدەنىيىتىگە قوۋۇلۇپ كېتىشى ۋە ئۇچ تارامغا بۆلۈنگەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئىككىلەمچى مەدەنىيىتى بوپقېلىشى مۇمكىن. ھەر قانداق بىر يوشۇرۇن دۆلەتنىڭ سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش ئىقتىدارى مەزكۇر رايوندىكى ئىنگلىز تىلى دۆلەتلىرى ۋە فرانسۇز تىلى دۆلەتلىرىنىڭ

چەكلىمىسىگە ئۇچرىشى مۇمكىن. كورتودوۋا ئەزەلدىن ئافرىقىدىكى فرانسۇز تىلى دۆلەتلىرىنىڭ يادرو دۆلىتى، ئەمما ھېلىھەم فرانسىيە زور دەرىجىدە ئافرىقىدىكى فرانسۇز تىلى دۆلەتلىرىنىڭ يادرو دۆلىتى بولۇپ كەلمەكتە. ئافرىقىدىكى دۆلەتلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنمۇ، فرانسىيە ئۇلار بىلەن قويۇق ئىقتىسادىي، ھەربىي، سىياسىي ئالاقىنى ساقلاپ كەلگەن. يادرولۇق دۆلەت بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ ئىككىي ئافرىقا دۆلىتى ئىنگىلىز تىلىدا سۆزلەيدۇ. تېررىتورىيە، بايلىق مەنبەسى، جۇغراپىيىلىك ئورۇن نېگىرىيىنى يوشۇرۇن يادرو دۆلەت بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان، ئەمما ئۇ پات-پات شوئىداق بولالىسمۇ، ئۇنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق، ئىغىر چېرىكلىك، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، زالىم ھۆكۈمەت ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ئۇنى بۇ رولنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتىن چەكلەپ قويىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا كېڭىشىش ئارقىلىق ئىرقىي ئايرىمىچىلىق تۈزۈلمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈشنى تىنچ ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇنىڭ سانائەت كۈچى، باشقا ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى سەۋىيىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ھەربىي كۈچى، تەبىئىي بايلىقى، نېگىرلار ۋە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئورتاق سىياسىي رەھبەرلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالالايدىغان تۈزۈلمىسى ئۇنى ئافرىقىنىڭ جەنۇبىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا ئېرىشتۈرگەن، بەلكىم شۇ رايوندىكى ئىنگلىز تىلى دۆلەتلىرىنىڭ، ھەتتا پۈتۈن جەنۇبىي ئافرىقا، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىنىڭ رەھبىرى بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن ئورتاقلىقى يوق، ھەزىرەت جەھەتتە تەنھا بىر دۆلەت بار. مەسىلەن، ئېفىئوپىيە ھەزىرەت جەھەتتە تەنھا، سەۋەبى ئۇ يەردىكى ھۆكۈمران تىنىڭ ئامخار تىلى، ھۆكۈمران دىنىنىڭ كوپتىك (خرىستىئان بىر ئىلاھلىق دىنى) پراۋوسلاۋىيە دىنى بولغانلىقىدا ھەم ئۇنىڭ ئىمپېرىيە تارىخى ۋە ئەتراپىدىكى مىللەتلەر (كۆپىنچىسى مۇسۇلمان) بىلەن بولغان دىنىي پەرقىدە. ھايتىنىڭ سەرخىللىرى ئۆزلىرىنىڭ فرانسىيە بىلەن بولغان ھەزىرەت

ئالاقىسىدىن خوش، ھايتىدىكى كروۋل تىلى، ۋۇدۇ دىنى، ئىنقىلابىي قۇللارنىڭ كىيىپ چىقىشى ۋە ياۋايىلىق تارىخى قاتارلىقلار ھايتىنى بىر تەرەپ قىلىۋالغان. سىدنېي مىنتىز مۇنداق دەيدۇ: «ھەربىر دۆلەتنىڭ بىرەر ئۆزگىچىلىكى بار، ئەمما ھايتى پەقەتلا ھايتىدىلا ئىبارەت». 1994- يىلى ھايتىدا كرىزىس يۈز بەرگەندە، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەر ھايتىنى ئۆزىنىڭ بىر ئەزاسى دەپ قارىمىدى ھەمدە كۇبانىڭ مۇساپىرلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ھايتىنىڭ مۇساپىرلىرىنى قوبۇل قىلمىدى. خۇددى پاناماڭ سايلىنىپ چىققان زۇكتۇكى ئېيتقاندەك: «لاتىن ئامېرىكىسىدا ھايتى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ دۆلىتى دەپ قارالمايدۇ، ھايتىلارنىڭ تىلى باشقا، ئۇلارنىڭ (بىزنىڭكىگە) ئوخشاشمايدىغان ئەخلاق ئاساسى ۋە ھەزارتى بار. ئومۇمەن، ئۇلار (لاتىن ئامېرىكىسى) بىلەن سىغىشالمايدۇ». ھايتى بىلەن ئىنگلىز تىلىنى قوللىنىدىغان كارىب دۆلەتلىرى ئارىسىدىمۇ شۇنداق ئارىلىق مەۋجۇت. بىر ئوبزورچى مۇنداق دېگەنىدى: «گىرېنادالىقلار ياكى ياماپكىلىقلارنىڭ ھايتىلىقلارغا بولغان ناتونۇشلۇق دەرىجىسى لۇۋا ياكى مونتانالىقلارنىڭ ھايتىلارغا بولغان ناتونۇشلۇق دەرىجىسى بىلەن ئوخشاش». ھايتى «ھېچكىم كېرەك قىلمايدىغان قوشنا»، ھەقىقەتەن بىر تۇغقىنى يوق دۆلەت[13].

ئەڭ مۇھىم تەنھا دۆلەت ياپونىيە، باشقا دۆلەتلەر ئۇنىڭغا ئوخشىشىدىغان ھەزارەتكە ئىگە ئەمەس. باشقا دۆلەتلەردە ياپونىيە كۆچمەنلىرى ئاز ياكى شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەزارتى تەرىپىدىن ئاسسىملياتسىيە قىلىنغان (ياپون نەسەبلىك ئامېرىكىلىقلاردەك) ھەم ياپونىيىدە باشقا جەمئىيەتلەرگە تارقىتىپ، شۇ ئارقىلىق باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن ھەزارەت ئالاقىسى ئورناتقۇدەك بىرەر ھەمسباب دىن (خرىستىئان دىنى ياكى ئىسلام دىنىدەك) ياكى ئىدېئولوگىيە (لىبېرالىزم ياكى كوممۇنىزم) يوق. بۇ خىل ئەھۋالمۇ ياپونىيىنى تېخىمۇ يالغۇز قويغان.

ئاساسەن دېگۈدەك بارلىق دۆلەتلەر ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مىللەت، ئىرق، دىنىي گۇرۇھلاردەك ئوخشاشمىغان تەركىبلەردىن تەركىب تاپقان. نۇرغۇن دۆلەتلەر بۆلۈنۈش ھالىتىدە، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى پەرق، توقۇنۇشلار بۇ دۆلەتلەر سىياسىيسىدا مۇھىم رول ئويناندى. بۇ خىل بۆلۈنۈشنىڭ دەرىجىسى ئادەتتە ۋاقىتلىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىۋاتىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ چەكچىكىدىن بۆلۈنۈشى كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىققا سەۋەب بولۇشى ياكى بۇ دۆلەتنىڭ ھاياتىغا تەھدىت پەيدا قىلىشى مۇمكىن. ھەزىرەت جەھەتتىكى پەرق ۋە جۇغراپىيىۋى پەرق بىردەك بولۇپ قالغاندا، بەلكىم بايا بىز تىلغا ئالغان تەھدىت، ئاپتونومىيە ياكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ھەزىرەتتىكى پەرق بىلەن جۇغراپىيىۋى پەرق بىردەك بولمىسا، كىشىلەر بەلكىم ئىرقىي تارتىلاش ياكى مەجبۇرىي ئاھالە كۆچۈرۈش ئارقىلىق بۇنى بىردەكلەشتۇرۇشى مۇمكىن.

ئوخشاش بىر مەدەنىيەتكە تەۋە، ئەمما پەرقلىق ھەزىرەتكە ئىگە دۆلەتلەردە، ئېھتىمال ئاللىقاچان يۈز بېرىپ بولغان بۆلۈنۈش (چېخوسلوۋاكىيە) ياكى ئېھتىماللىققا ئىگە بۆلۈنۈش (كانادا) تۇيەيلىدىن چەكچىكىدىن پارچىلىنىش كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. ئەمما، تېخىمۇ چەكچىكىدىن پارچىلىنىش، دۆلىتى ئىچىدىكى چوڭ گۇرۇھلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەردە يۈز بېرىشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. مەلۇم مەدەنىيەتكە تەۋە بىر چوڭ گۇرۇھ بۇ دۆلەتنى ئۆزىنىڭ سىياسىي قورالىغا ئايلاندۇرماقچى بولۇپ، ئۆزىنىڭ تىلى، دىنى ۋە سىمۋوللىرىنى بۇ دۆلەتنىڭ تىلى، دىنى، سىمۋولىغا ئايلاندۇرماقچى بولغىنىدا، بۇ خىل پارچىلىنىش ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن جىددىيلىك تېخىمۇ تەرەققىي قىلىدۇ، مەسىلەن، ھىندىستان، سىرىلانكا، مالايسىيادىكى ھىندى دىنى مۇرىتلىرى، سىنخالالار ۋە مۇسۇلمانلار شۇنداق قىلماقچى بولغان.

تېررىتورىيىسى مەدەنىيەت ئۇزۇك سەپلىرىدىن ھالقىغان دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك ئالاھىدە مەسلىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. سۇداندا شىمالدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن جەنۇبتىكى خرىستىئانلار ئارىسىدا نەچچە ئون يىل ئۇرۇش بولدى. ئوخشاش بىر مەدەنىيەت ئىچىدىكى بۆلۈنۈش نېگىرىيە سىياسىيسىنى ئون نەچچە يىلدىن بويان چىرماپ تۇرىدۇ ھەم بىر مەيدان كەڭ كۆلەملىك بۆلگۈنچىلىك ئۇرۇشى، سىياسىي ئۆزگىرىش، توپىلاڭ ۋە زوراۋانلىق ھەربىكەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تانزانىيەدە خرىستىئان دىنى ئانىمىزم*چىلىرىنىڭ ماكانى بىلەن مۇسۇلمانلار تۇرغان زانزىبار يېراقلاشتى، نۇرغۇن جەھەتتە ئۇلار دۆلەت تۈسى بولۇپ قالدى. 1992-يىلى زانزىبار ئوغرىلىقچە ئىسلام قۇرۇلتىيى تەشكىلاتىغا كىردى، كېيىن تانزانىيىنىڭ خىزمەت ئىشلىشى بىلەن ئىككىنچى يىلى چېكىنىپ چىقتى[16]. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، خرىستىئانلار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ بۆلۈنۈشى كېنىيەدە جىددىيلىك ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلدى. ئافرىقىنىڭ تۈمشۇقىدا ئاساسلىق نوپۇسى خرىستىئان بولغان ئېفىئوپىيە بىلەن مۇسۇلمانلار كۆپ سانلىكى ئىرىتىرىيە بۆلۈنۈپ كەتتى، ئەمما، ئېفىئوپىيىدىكى ئورومۇلار ئىچىدە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قېپقالدى. مەدەنىيەت ئۇزۇك سېپى تەرىپىدىن بۆلۈۋېتىلگەن باشقا دۆلەتلەردىن ھىندىستان (مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندىلار)، سىرىلانكا (سىنخالالار بىلەن بۇددىستلار ۋە تامىل ھىندى دىنى مۇرىتلىرى)، مالايسىيا، سىنگاپور (جۇڭگولۇقلار ۋە مۇسۇلمانلار) جۇڭگو (خەنزۇ، تىبەت، بۇددىستلىرى ۋە تۇرك مۇسۇلمانلار) ۋە ھىندونېزىيە (مۇسۇلمانلار ۋە تىمور ئارىسىدىكى خرىستىئانلار) لەر بار.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە ماركسىزم ئىدېئولوگىيىسى تەرىپىدىن قانۇنلاشتۇرۇلغان كومپارتىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەجبۇرىي بىرلەشتۈرۈلگەن، پارچىلانغان دۆلەتلەر ئىچىدە

* Animism بۇ بىر خىل ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچە بولۇپ، بارلىق شەيئىدە روھ بار، دەپ قارايدۇ.

مەدەنىيەت ئۇرۇقى سېپىدىكى بۆلۈنۈش ئاقىۋىتى ئىنتايىن روشەن. كومموئنىزمنىڭ گۇمران بولۇشىغا ئەگىشىپ، ھەرىكەت ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ھەم تارتىدىغان، ھەم تېپىدىغان ماگنىتقا ئايلاندى. يۇگوسلاۋىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلدى ھەمدە مەدەنىيەت ئۇرۇقى سېپىنى بويلاپ بىر نەچچە يېڭى گەۋدە بولۇپ پارچىلاندى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بالتىق دېڭىزى جۇمھۇرىيەتلىرى (پروتېستانت دىنى ۋە كاتولىك دىنى)، پراۋوسلاۋىيە دىنى جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە مۇسۇلمانلار جۇمھۇرىيەتلىرى بار ئىدى. يۇگوسلاۋىيىدە كاتولىك دىنىدىكى سلوۋېنىيە، كرودىيە، بەزى قىسىمغا مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بوسنىيە-گېرىتسوگوۋىنا، شۇنداقلا پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربىيە، قارا تاغ ۋە ماكىدونىيەلەر بار ئىدى. ئۇلار ۋارىسلىق قىلغان گەۋدىلەرمۇ يەنىلا كۆپ ھەزارەتلىك گۇرۇھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچتىكى بۆلۈنۈش بۇ نۇقتىنى ئېنىقلەپ بېرىدۇ. بوسنىيە-گېرىتسگوۋىنا ئۇرۇش تۈپەيلىدىن سېربلار رايونى، مۇسۇلمانلار رايونى ۋە كرودىيەلىكلەر رايونىغا بۆلۈنۈپ كەتتى، سېربلار ۋە كرودىيەلىكلەر ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىشتى. پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى يۇگوسلاۋىيىگە جايلاشقان سېربىيىدىكى ئالبان مۇسۇلمانلىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان كوسوۋونىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش بەك قىيىن بولۇۋاتىدۇ. ماكىدونىيىدە ئاز سانىدىكى ئالبان مۇسۇلمانلىرى بىلەن كۆپ سانىدىكى پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرتلىرى ئارىسىدا جىددىي ھالەت مەيدانغا كەلدى. نۇرغۇن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىمۇ مەدەنىيەت لىنىيىسىدىن ھالقىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ بەزىسى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا سىزغاندا قەستەن بەزى پارچىلانغان دۆلەتلەرنى پەيدا قىلىپ قويغانلىقىدىن ئىدى. روسىيىدىكى كرىمىيە ئوكرائىنا، ئەرمىنىيىدىكى ناگورنو-قاراباغ ئەزەربەيجانغا قوشۇۋېتىلدى. روسىيىدە كىچىكرەك بىر نەچچە مۇسۇلمانلار توپى بار. ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىكى شىمالىي كاۋكاز رايونى ۋە ۋولگا رايونى.

ئىستونىيە، لاتۋىيە، قازاقستاندا! نۇرغۇن رۇس ئاز سانلىق مىللەتلىرى بار. بۇنىمۇ ئاساسەن دېگۈدەك روسىيىنىڭ سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئوكرائىنا ئۇكرائىن تىلى قوللىنىدىغان، ئۇنىئانىزم كاتولىك دىنى مىللەتچىلىرى جايلاشقان غەرب ۋە رۇس تىلى قوللىنىدىغان پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى شەرق دەپ ئىككىگە بۆلۈۋېتىلدى.

بىر پارچىلانغان دۆلەتتە ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن كۆپ مەدەنىيەتتىن كەلگەن ئاساسلىق گۇرۇھلار «بىز ئوخشاشمايدىغان كىشىلەرمىز، بىز باشقا يەرگە تەۋە» دەيدۇ. ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قېقىپ ئايرىلىدۇ، يەنە بىر جەمئىيەتتىكى مەدەنىيەت ماگنىتى ئۇلارنى تارتىدۇ. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، بىر ئارىسالدى دۆلەت مەلۇم بىر خىل مەدەنىيەت ئىچىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا قويالىغۇدەك ھەزارەتكە ئىگە، ئەمما ئۇنىڭ رەھبەرلىرى بولسا ئۇنى يەنە بىر ھەزارەتكە كىرگۈزۈشنى ئويلايدۇ. بۇ رەھبەرلەر ئەمەلىيەتتە: «بىز بىر مىللەت، بىر يەرگە تەۋە، ئەمما بىز بىرەر يەرگە ئالمىشىپ باقماقچى» دەيدۇ. پارچىلانغان دۆلەتلەردىكى خەلققە ئوخشاشمايدىغىنى ئارىسالدى دۆلەتتىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كىملىكى ھەققىدىكى مەسىلىدە ئىختىلاپ يوق، ئەمما ئۇلار قايسى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى ئىكەنلىكى مەسىلىسىدە ئوخشاشمايدىغان پىكىردە. ئەڭ تىپىك بولغىنى تۈركىيىنىڭ رەھبەرلىرى كامالىزم ئىستراتېگىيىسىنى ياقلايدۇ ھەم جەمئىيەتنى غەيرىي غەربنىڭ ھەزارەت، تۈزۈلمىلىرىدىن ۋاز كېچىپ، غەربكە قوشۇلۇپ ھەم زامانىۋىلىشىشى، ھەم غەربلىشىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. روسىيە ئىمپېراتور پېتىردىن باشلاپ ئىزچىل بىر ئارىسالدى دۆلەت، ئۇنىڭ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى ياكى ئۆزگىچە ياۋرو-ئاسىيا پراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى مەسىلىسىدە ئىختىلاپ تولا. ئەلۋەتتە، مۇستاپا كامالنىڭ تۈركىيىسى بىر تىپىك ئارىسالدى دۆلەت، 20- يىللاردىن بۇيان ئۇ ئىزچىل زامانىۋىلىشىش، غەربلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، غەربنىڭ بىر قىسمى بولۇشنى كۆزلەپ كەلدى. مېكسىكىنىڭ ئۆزىنى ئامېرىكىغا زىت لاتىن

ئامېرىكىسى دۆلىتى دەپ قاراپ كېلىۋاتقىنىغا ئاز كەم ئىككى ئەسىر بولۇپ قالدى. 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرى مېكسىكىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇنى قايتىدىن شىمالىي ئامېرىكىنىڭ بىر ئەزاسى دەپ بېكىتمەكچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتمۇ بىر ئارىسالدى دۆلەت بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن سىلىشتۇرما بولغىنىدا 80- يىللاردا ئاۋستىرالىيە رەھبەرلىرى دۆلىتىنى غەربتىن ئايرىپ، ئۇنى ئاسىيانىڭ ئەزاسىغا ئايلاندۇرماقچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتمۇ بىر ئارىسالدى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئارىسالدى دۆلەتلەر مۇنۇ ئىككى خادىسە بىلەن پەرقلەندۇرۇلدى: ئارىسالدى دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى ئۆزىنى ئىككىسى خىل ھەزارەت ئارىسىدىكى «كۆۋرۈك» دەپ ئاتايدۇ، كۆزەتچىلەر بولسا ئۇلارنى «ئىككى يۈزلىمچى» دەپ ئاتايدۇ. «رۇسلار غەربكىمۇ، شەرققىمۇ يۈزلىنىدۇ»، «تۈركىيە: شەرق، غەرب، قايسىسى ئەڭ ياخشى؟»، «ئاۋستىرالىيىنىڭ مىللەتچىلىكى: بۆلۈنگەن، ساداقەت» مانا بۇلار ئارىسالدى دۆلەتلەرنىڭ سالاھىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان تېمىلار ئاتالغۇلاردۇر[17].

ئارىسالدى دۆلەتلەر: مەدەنىيەت ئۆزگەرتىشنىڭ مەغلۇبىيىتى

ئارىسالدى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى قايتا بېكىتىش ئۈچۈن، ئاز دېگەندىمۇ ئۇچ خىل ئالدىنقى شەرتنى ھازىرلىشى كېرەك. بىرىنچىسى، مەزكۇر دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ساھەدىكى سەرخىللىرى چوقۇم ئومۇمىيۈزلۈك بۇ ھەرىكەتنى قوللىشى ھەم بۇنىڭغا قىزغىن بولۇشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، ھېچبولمىغاندا ئامما بۇ ئىشقا نىسبەتەن چوقۇم سۈكۈتتە تۇرۇشى كېرەك. ئۈچىنچىدىن، ئۇلار سالاھىيەتلىنىدىغان مەدەنىيەتتىكى يېتەكچى ئورۇندىكى دۆلەت (تولىسى غەرب) چوقۇم بۇنى قوبۇل قىلىشنى خالىشى كېرەك. سالاھىيەتنى قايتا بېكىتىش

بىر سىياسىي، ئىجتىمائىي، تۈزۈلمە ۋە ھەزارەت جەھەتلەردىكى ئۇزاق مۇددەتلىك، ئۇزۇلۇپ قالمىغان، ئازابلىق بىر ئۆزگىرىش جەريانى.

روسىيە. بۇ دۆلەت 90- يىللاردىن بۇيانقى بىر نەچچە يىل ئىچىدە بىر ئارىسالدى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى، مېكسىكا ئىزچىل بىر ئارىسالدى دۆلەت بولۇپكەلگەنىدى، تۈركىيەمۇ نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئاشۇنداق دۆلەت. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، روسىيە بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان شۇنداق بىر ئارىسالدى دۆلەت. ئۇنىڭ مېكسىكا، تۈركىيىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ يەنىلا بىر ئاساسلىق مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلىتى. ئەگەر تۈركىيە ياكى مېكسىكا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئۆزىنى قايتىدىن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەزاسى ئىكەنلىكىنى بېكىتەلىسە، بۇنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى ياكى لاتىن مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى ئاجىز ياكى چەكلىكەك بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر روسىيە بىر غەرب دۆلىتى بوپقالسا، پراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى قايتا مەۋجۇت بولمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھالاكىتى روسىيىلىكلەر ئارىسىدا روسىيە ۋە غەربنىڭ قايسىسى مەركەز دېگەن مەسىلە توغرىسىدا مۇنازىرە قوزغىۋەتتى.

روسىيە بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تۆت باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى: بىرىنچى باسقۇچ ئىمپېراتور پېتىرنىڭ دەۋرىگىچە (1725-1689). ئەينى ۋاقىتتا كېۋىئان دۆلىتى ۋە موسكۋا دۆلىتى غەربتىن مۇستەسنا بولۇپ، مۇستەقىل ھالەتتە مەۋجۇت ئىدى. غەربىي ياۋروپا جەمئىيىتى بىلەن ئاساسەن دېگۈدەك ئالاقىسى يوق ئىدى. روسىيە مەدەنىيىتى ۋىزانتىيە مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئەۋلادى بولۇپ تەرەققىي قىلدى ھەم 13- ئەسىردىن 15- ئەسىرگىچە روسىيە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇردى. روسىيە ئاساسەن دېگۈدەك ئۆزىنى غەرب مەدەنىيىتى سالاھىيىتىگە ئىگە قىلمىدىغان تارىخىي ھادىسىلەرنى باشتىن كەچۈرمىگەن، كەچۈرسىمۇ ناھايىتى ئاز بولغان، مەسىلەن، رۇم كاتولىك دىنى، فېئودالىزم، ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىشى، دىنىي ئىسلاھات،

كېڭەيمەچىلىك، مۇستەملىكىلەشتۈرۈش، ئاقارتىش ھەربىي ۋە مىللىي دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى قاتارلىقلار. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سەككىز ئالاھىدىلىكىنىڭ يەتتىسى — دىن، تىل، دىن بىلەن سىياسىينىڭ ئايرىلىشى، قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي كۆپ مەنبەچىلىك، ۋەكىل ئاپپاراتلىرى، شەخسچىلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك روسىيىنىڭ تارىخىدا مەۋجۇت بولغان ئەمەس. ئەمما، بىردىنبىر ئىھتىماللىققا ئىگە ئايرىم ئەھۋال ۋىزانتىيە ئارقىلىق روسىيىگە تارقالغان گرېتسىيە، رۇملارنىڭ كلاسسىك مىراسلىرى. شۇڭا، بۇ رۇمدىن بۇۋاستە غەربكە تارقالغىنىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. روسىيە مەدەنىيىتى كېيىنكى ۋە موسكۋادىن ئىبارەت يەرلىك مەنبەنىڭ، ۋىزانتىيىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنىڭ ۋە موڭغۇللارنىڭ ئۇزاق ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەھسۇلى. بۇ تەسىرلەر خىلمۇخىل كۈچلەرنىڭ تەسىرىدە كېلىپ چىققان غەربىي ياۋروپا بىلەن قىلچە ئوخشىمايدىغان بىر خىل جەمئىيەت ۋە ھەزارەتنى مەيدانغا كەلتۈردى.

17- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىمپېراتور پېتىر 1697 — 1698- يىلىنچە بولغان ياۋروپا سەپىرىدە روسىيىنىڭ ياۋروپاغا ئوخشاشمايدىغانلىقىنى ھەم ياۋروپادىن كۆپ ئارقىدا ئىكەنلىكىنى بايقىدى. ئۇ ئۆز دۆلىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ۋە غەربلەشتۈرۈشكە بەل باغلىدى، ئۇ خەلقنى ياۋروپالىقلارغا تېخىمۇ ئوخشىتىش ئۈچۈن، روسىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قىلغان بىرىنچى ئىش ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ساقىلىنى چۈشۈرگۈزۈش بولدى ھەم ئۇلارنىڭ ئۇزۇن يەكتەك، ئۇچلۇق قالپاق كىيىشىنى چەكلىدى. پېتىر گەرچە سىرىللىرلىك ئىلىپبەنى بىكار قىلمىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئۆزگەرتتى ۋە ئادەتىلاشتۇردى ھەم ئونىڭغا غەربنىڭ سۆز بىرىكمىلىرىنى كىرگۈزدى. ئۇ يەنە روسىيە ئارمىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇندا قويدى. بىر دېگىز ئارمىيىسى قۇردى. ئەسكەر قوبۇل قىلىش تۈزۈمى بېكىتىپ، دۆلەت مۇداپىئە

سانائىتىنى بەرپا قىلدى. تېخنىكا مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلدى، غەربكە ئوقۇشقا ئادەم ئەۋەتتى، ھەم غەربتىن قورال، پاراخوت ياساش، دېڭىزچىلىق، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، شۇنداقلا ھەربىي ئۇنۇم ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان بىلىم-تېخنىكلارنى كىرگۈزدى. بۇ ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئۇ باج تۈزۈلمىسىنى زور كۈچ بىلەن ئىسلاھ قىلدى ۋە كېڭەيتتى. ھەتتا، ئۇ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ھۆكۈمەت قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. ئىمپېراتور پېتىر روسىيىنى بىر ياۋروپا دۆلىتىلا ئەمەس، بەلكى ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەت قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ موسكۋانى تاشلاپ، سان پېتىر بۇرگىدا يېڭى پايتەخت قۇرۇپ، شۇنىڭدىن «شىمال ئۇرۇشى» قوزغىدى. مەقسىتى روسىيىنىڭ بالتىقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ھەم ئۆزىنىڭ ياۋروپادىكى مەۋجۇتلۇقىنى تىكلەش ئىدى.

ئەمما، ئۇ دۆلىتىنى غەربلەشتۈرۈش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە دىكتاتورا تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي كۆپ مەنبەچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەر قانداق يوشۇرۇن يىلتىزلارنى يوقىتىپ، روسىيىنىڭ ئاسىياچە ئالاھىدىلىكىنى كۈچەيتتى. روسىيىدە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى ئەزەلدىن كۈچلۈك بولمىغان. پېتىر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەزىپە ئۆتۈشىنى كېڭەيتىپ، كېلىپ چىقىشى يېڭى ئىجتىمائىي ئورنىنى ئەمەس، بەلكى تۆھپىسىنى ئاساس قىلىدىغان دەرىجە تۈزۈمىنى بەرپا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يەنمۇ ئاجىزلاشتۇردى. ئاقسۆڭەكلەرمۇ دېھقانلارغا ئوخشاش مەجبۇرىيەت ئۆتەيدىغان بولۇپ، كېيىن كۈستىنىنى غەزەپلەندۈرۈۋەتكەن «تىز پۈككەن ئاقسۆڭەكلەر تۈزۈمى» شەكىللەندى[18]. يانچىلار ئاپتونومىيىسى تېخىمۇ چەكلەندى، چۈنكى ئۇلار يەر ۋە پومېشچىكلارغا تېخىمۇ مەھكەم باغلىۋېتىلدى. پراۋوسلاۋىيە دىنى ئىلگىرى دۆلەتنىڭ كونترول ئاستىدا ئىدى، كېيىن ئۇنى چار پادىشاھ تەيىنلىگەن دىنىي كېڭەش كونترول قىلىدىغان ۋە

ئۆزگەرتىپ تەشكىللەيدىغان بولدى. شۇ ۋاقىتتىكى ۋارىسلىق تۈزۈمى مەيلى قانداق بولمىسۇن، چار پادىشاھ ئۆزىنىڭ ۋارىسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق پېتىر بىر تەرەپتىن روسىيىدە زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن غەربىلەشتۈرۈشنى زىچ باغلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىكتاتورا تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ھەر ئىككىلا جەھەتتە ئۇلۇغ تىكلەپ بەردى. لېنىن، سىتالىنلار، يېكاتېرىنا II ۋە ئالېكساندىر II لەرمۇ يەنە مەلۇم دەرىجىدە پېتىرنىڭ ئەندىزىسىگە ئەگىشىپ، ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن روسىيىنى غەربىلەشتۈرۈش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۇستەبىت ھوقۇقنىمۇ كۈچەيتتى. ئاز دېگەندىمۇ 20- ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە، روسىيىدە دېموكراتىيىنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ئادەتتە ئاساسەن دېگۈدەك غەربىلەشتۈرگۈچىلەر ئىدى، ئەمما، غەربىلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار دېموكراتىيىنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ئەمەس ئىدى. روسىيىنىڭ تارىخىي ساۋاقلىرى مەركىزىي ھاكىمىيەتلەشتۈرۈلگەنلىكتىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغانلىقىدا. 20- ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ ئاخىرى گورباچېۋنىڭ ھەمكارلاشقۇچىلىرى ئاشكارىلىقنىڭ ئىقتىسادىنى ئەركىنلەشتۈرۈشكە ئېلىپ كەلگەن توسالغۇلىرىغا قارشى تۇرغانىدا، بۇ پاكىتنى تونۇپ يېتەلمىگەنلىكىدىن قاتتىق ئەپسۇسلاندى.

پېتىرنىڭ روسىيىنى ياۋروپانىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇشى ياۋروپانى روسىيىنىڭ بىر قىسمى قىلىشىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. ئوسمانلىي ئىمپېرىيىسىگە سېلىشتۇرما بولغىنى شۇكى، روسىيە ئىمپېرىيىسى تەدرىجىي ھالدا ياۋروپا خەلقىدا سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق ھەقلىق ئىشتىراكچىسى، دەپ قارالدى. دۆلەت ئىچىدە پېتىرنىڭ ئىسلاھاتى بەزىبىر ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى، ئەمما ئۇنىڭ جەمئىيىتى يەنىلا ئارىلاشما جەمئىيەت ئىدى. ئازراق سەرخىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاسىيا ۋە ۋىزانتىيىنىڭ ئۇسۇلى،

تۈزۈلمىسى، ئېتىقادى روسىيە جەمئىيىتىدە يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا ئىدى، بۇنىڭغا نىسبەتەن، ياۋروپالىقلار ۋە رۇسلارمۇ مۇشۇنداق قاراشتا. دې ماستىرې مۇنداق دەيدۇ: «بىر رۇسنىڭ ياقىسىدىن ئالساڭ، بىر تاتارنى يارلاندۇرۇپ قويسەن». پېتىر بىر ئارىسالدى دۆلەت قۇرۇپ چىقتى. 19- ئەسىردە سلاۋىزمچىلار ۋە غەربلىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بۇ بەختسىز دۆلەت ئۈچۈن قايغۇرۇشتى ھەمدە بۇ خىل ۋەزىيەتنى روسىيىنىڭ ئۆزىنىڭ جەۋھەرلىرى بىلەن يا ئۈزۈل-كېسىل ياۋروپالىشىش ياكى ياۋروپانىڭ تەسىرىنى يوقىتىش ئارقىلىق ئاخىرلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە كەسكىن تالاش-تارتىش يۈز بەردى. چائاداييفدەك غەربلىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارمۇ: «قۇياش غەربنىڭ قۇياشى»، رۇسلار ئۈنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى يورۇتۇشى ۋە ئۆزگەرتىشى كېرەك، دېدى. دانىلۇسكىيدەك سلاۋىزمچىلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى تاكى 20- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدىمۇ ئاڭلىغىلى بولاتتى. ئۇ ياۋروپالىشىش تىرىشچانلىقىنى «كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى يوققا چىقىرىپ، يات، چەت ئەلچە فورمىلارنى ئۆز فورمىلىرىمىزغا دەسسىتىش»، «چەت ئەل تۈزۈملىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ، ئۇنى روسىيە تۇپرىقىغا كۆچۈرۈش»، «سىرتتىن كەلگەن ياۋروپا مەۋقەسىدە تۇرۇپ روسىيىنىڭ ئىچى، خەلقىنارا مۇناسىۋەتلىرى ۋە تۇرمۇش مەسلىسىگە قاراش خۇددى ئىلگىرىكىدەكلا رۇسلارنى ياۋروپاغىلا ماس كېلىدىغان كۆزەينەك بىلەن كۆزەتكەنلىك» دەپ ئەيىبلىدى[19]. ئۇنىڭدىن كېيىنكى روسىيە تارىخىدا پېتىر غەربلىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ قەلبىدە قەھرىمانغا، قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ نەزىرىدە بولسا شەيتانغا ئايلاندى. كېيىنكىلىرىنىڭ ئەڭ ئەسەبىي ۋەكىللىرى 20- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدىكى ياۋروپائاسىياچىلار بولۇپ، ئۇلار پېتىرنى خائىن دەپ ئەيىبلىدى. ھەم بولشېۋىكلارنىڭ غەربلىشىشتىن ۋاز كېچىپ، ياۋروپاغا خىرىس قىلغىنىدىن ھەم قايتىدىن موسكۋاغا كۆچۈپ كىرگىنىدىن تەنتەنە قىلىشتى.

بولشېۋىكلار ئىنقىلابى روسىيە بىلەن غەرب مۇناسىۋىتىنىڭ 3-باسقۇچىنى ئاچتى. ئۇ ئىلگىرىكى ئىككىي ئەسىرگە سوزۇلغان چۈشىنىكسىز، مۇجمەل 2- باسقۇچقا قەتئىي ئوخشاشمايدۇ. ئۇ بىر خىل غەربتە بەرپا قىلىنغان، ئەمما غەرب ئىدىئولوگىيىسىدە مەۋجۇت بولالمايدىغان سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈم ئورناتتى. سلاۋىزمچىلار ۋە غەربلەشتۇرگۈچىلەر روسىيە غەربنىڭ كەينىدە قالمايلا قالماستىن ، يەنە غەربكە ئوخشاشمايمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالامدۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە تالاش-تارتىش قىلىشقاندى. كوممۇنىستلار بۇ مەسىلىنى قالتىس جايىدا ھەل قىلدى: ئۇلار روسىيە غەربكە ئوخشاشمايدۇ ھەم غەربكە قەتئىي قارشى تۇرىدۇ، چۈنكى ئۇ غەربتىن ئىلغار، ئۇ كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانى قاپلايدىغان پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ، دەپ قارىدى. روسىيە ئاسىيانىڭ قالاق ئۈممۇشىنى ئەمەس، ئىلغار سوۋېتنىڭ كەلگۈسىنى گەۋدىلەندۈردى. ئەمەلىيەتتە، ئىنقىلاب روسىيىنى غەربنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزۈۋەتتى، ئۇنى غەربتىن پەرقلەندۈردى. خۇددى بىر سلاۋىزمچى ئېيتقانىدەك، «سىلەر بىزگە ئوخشاشمايسىلەر، شۇڭا بىز سىلەردەك بولمايمىز» ئەمەس، بەلكى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالدا ئېيتىلغاندەك: «بىز ئوخشاشمايمىز، شۇڭا سىلەر ئاخىر بىزدەك بولىسىلەر» بولدى.

ۋەھالەنكى، كوممۇنىزم سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىنى غەربتىن ئايرىغاندىن باشقا، يەنە ئۇلار بىلەن غەرب ئارىسىدا كۆچلۈك مۇناسىۋەت ئورناتتى. ماركس ۋە ئېنگېلىس گېرمانىيىلىك، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسلىق شەرھلىگۈچىلىرى ئاساسەن غەربىي ياۋروپالىق. 1910- يىلىغا كەلگەندە غەربىي ياۋروپا جەمئىيىتىدىكى نۇرغۇن ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى، ئىجتىمائىي دېموكراتىك پارتىيەلەر ۋە ئىشچىلار پارتىيىلىرى ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىگە ئېتىقاد قىلاتتى ھەم غەربىي ياۋروپادا تەسىرى بارغانسېرى زورايغانىدى. بولشېۋىك ئىنقىلابىدىن كېيىن، ياۋروپادىكى سول قانات پارتىيەلەر كومپارتىيە

ۋە سوتسىيال پارتىيىلەر بولۇپ بۆلۈندى. بۇلار ياۋروپا جەمئىيەتىدىكى كۆچلۈك كۈچلەر ئىدى. كۆپ ساندىكى غەرب دۆلەتلىرىدە ماركسىزم قاراشلىرى ناھايىتى بازار تاپقانىدى، كوممۇنىزم ۋە سوتسىيالىزم كەلگۈسىنىڭ يۈزلىنىشى دەپ قارالغان ھەم بۇنداق ياكى ئۇنداق شەكىللەر بىلەن سىياسىي سەرخىللار ۋە ئىلىم سەرخىللىرىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭا، روسىيەدىكى سلاۋىزمچىلار بىلەن غەربلەشتۈرگىچىلەر ئارىسىدىكى روسىيىنىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى تالاش-تارتىشلارنىڭ ئورنىنى ياۋروپا سول قاناتلىرى ۋە ئوڭ قاناتلىرىنىڭ غەربنىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى تالاش-تارتىشلىرى، شۇنداقلا روسىيەدە ئاشۇ كەلگۈسىگە بولغان يۈزلىنىش ئالامەتلىرى بارمۇ، يوق؟ دېگەن تالاش-تارتىشلار ئالدى. 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچى كوممۇنىزمنىڭ غەربتىكى، بولۇپمۇ ئەڭ مۇھىمى غەرب كونترول قىلغان غەيرىي غەرب مەدەنىيىتى جەمئىيەتلىرىدىكى جەلبكارلىقىنى كۈچەيتتى. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدە غەربنى ئالدىماچى بولغان سەرخىللار ئۆزى بەلگىلەش، دېموكراتىيە دېگەنلەرنىڭ گېپىنى تولا قىلىدۇ، غەرب بىلەن قارشىلاشماقچى بولغان سەرخىللار بولسا ئىنقىلاب ۋە مىللىيچە ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى قوزغايدۇ.

غەربنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى قوللىنىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن غەربكە خىرىس قىلىش ئارقىلىق رۇسلار مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، تارىختىكى ھەر قانداق دەۋرىدىكىدىن غەربكە تېخىمۇ يېقىنلاشتى ھەم غەربكە تېخىمۇ چىڭ چىگىلدى. گەرچە لىبېرالىزم ئىدىئولوگىيىسى بىلەن كوممۇنىزم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ پەرقى بەك زور بولسىمۇ، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، ئۇلار يەنىلا ئوخشاش تىلدا سۆزلەيدۇ، كوممۇنىزم ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گۈمران بولۇشى غەرب ۋە روسىيە ئارىسىدىكى بۇ خىل سىياسىي ـــ ئىدىئولوگىيىنىڭ ئۆز ئارا رول ئوينىشىنى ئاخىرلاشتۇردى. غەرب ئەركىن دېموكراتىيە ئاخىرى پۈتۈن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئىمپېرىيىسىدە غەلبە قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ ھەم

شۇنى ئۈمىد قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ كەلگۈسىگە پۈتۈۋېتىلگەن ئىش ئەمەس ئىدى. 1995- يىلىغىچە ئەركىن دېموكراتىيىنىڭ روسىيە ۋە باشقا پراۋوسلاۋىيە جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى كەلگۈسى تولىمۇ خىرە ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، رۇسلار بارغانسېرى ماركسىزمچىلارغا ئەمەس، ئۆزىگە ئوخشاشقا باشلىدى. رۇسلار بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ھاڭ كېڭىيىپ كەتتى. ئەركىن دېموكراتىيە بىلەن ماركسىزم، لېنىنىزم ئارىسىدىكى توقۇنۇش ئىدېئولوگىيىدىكى توقۇنۇشتىن ئىبارەت. گەرچە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق زور بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا زامانىۋى، دىندىن خالىي، ھەمدە ئەڭ ئاخىرىدا ئەركىن، باراۋەر، پاراۋان جەمئىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئورتاق نىشان قىلىدۇ. بىر غەرب دېموكراتچىسى بىر سوۋېت ئىتتىپاقى ماركسىزمچىسى بىلەن ئىدىيە جەھەتتە مۇنازىرە ئېلىپ بارالايدۇ، ئەمما بىر پراۋوسلاۋىيە دىنىي مىللەتچىسى بىلەن بولسا مۇمكىن ئەمەس.

سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە سولۇنتسېنلار ۋە ساخاروفلارنىڭ كومموئىزم تەلىماتىغا جەڭ ئېلان قىلىشى بىلەن سلاۋزمچىلار ۋە غەربلەشتۇرگۈچىلەر ئارىسىدىكى كۈرەش توختىدى. كومموئىزم تەلىماتىنىڭ گۈمران بولۇشىغا ئەگىشىپ، روسىيىنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتى ھەققىدىكى بەس-مۇنازىلەر يەنە قاينىاپ كەتتى. روسىيە غەربنىڭ قىممەت قارىشى، تۈزۈلمە، ئەمەلىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىشى، غەربنىڭ بىر ئەزاسى بولۇشى كېرەكمۇ؟ ياكى روسىيە ياۋروپا ۋە ئاسىيانى باغلايدىغان ئۆزگىچە پراۋوسلاۋىيە دىنىي ۋە ياۋرو-ئاسىيا مەدەنىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشى كېرەكمۇ؟ ئۇنىڭ ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى باغلايدىغان ئالاھىدە، ھېچقايسى مەدەنىيەتتە يوق ۋەزىپىسى بولغاچقا، ئۇ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. بۇ مەسىلىلەردە ئىلىم ۋە سىياسىي ساھەدىكى سەرخىللار ھەم ئاۋام ئارىسىدا كەسكىن ئىختىلاپ يۈز بەردى. بىر تەرەپ غەربلىشىش، «دۇنياۋىلىشىش» ياكى «ئاتلانتىكلىشىش»نى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپ، سلاۋزمچىلارنىڭ ۋارىسلىرى بولۇپ، كىشىلەر ئۇلارنى «مىللەتچىلەر»،

«ياۋرو-ئاسىياچىلار» ياكى «كۆچلۈك دۆلەتنىڭ قوللىغۇچىلىرى» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتايدۇ[20].

بۇ گۇرۇھلار ئاساسىدىكى ئاساسلىق ئىختىلاپ تاشقى سىياسەت جەھەتتىكى ھەم مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادىي ئىسلاھات ۋە دۆلەتنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى ئىختىلاپلاردۇر. كۆز قاراشلار بۇ قۇتۇپتىن ئۇ قۇتۇپقا سەكرەپ يۈرىدۇ. مۇنازىرىچىلەرنىڭ بىر تەرىپى بولسا گورباچېف ھىمايە قىلغان ھەم مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرگەن «ئورتاق ياۋروپا ئائىلىسى» نىشاندىكى «يېڭى تەپەككۇر»نى تەرغىب قىلغۇچىلار، شۇنداقلا يېلتسىننىڭ نۇرغۇن ئالىي دەرىجىلىك مەسلىھەتچىلىرى. ئۇلار مۇنداق بىر ئورتاق ئارزۇنى ئىپادىلىدى: روسىيە بىر «نورمال دۆلەت»كە ئايلىنىشى ئۈچۈن، ئاساسلىق يەتتە سانائەت دۆلىتىنىڭ سەككىزىنچى ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىشى كېرەك. سېگىيې ستانكۇيچتەك مۆتىدىل مىللەتچىمۇ روسىيە «ئاتلانتىزم» يولىنى تاشلىۋېتىپ، باشقا دۆلەتلەردىكى رۇسلارنىڭ تۇرمۇشىنى باشتا نەزەرگە ئىلىشى، تۈركىيە ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەكتىلىشى، «ئاسىيا ۋە شەرققە پايدىلىق بولۇش پرىنسىپىنى چىقىش قىلىپ، بايلىقلىرىمىزنى مۇۋاپىق تەقسىملەپ، تاللاش، مۇناسىۋەت، مەنپەئەتلىرىمىزنى قايتىدىن تەشكىللىشىمىز كېرەك» دەپ قارىدى[21]. بۇنداق تەشەببۇسكىلەر يېلتسىننىڭ روسىيىنىڭ مەنپەئىتىنى غەربنىڭ مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرغانلىقىنى روسىيىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، سىرىبىيەدەك دوستلىرىنى قوللىيالمىغانلىقى، روسىيىگە زىيانلىق ئىقتىسادىي، سىياسىي ئىسلاھات ئېلىپ بارغانلىقىنى تەنقىد قىلدى. بۇ خىل يۈزلىنىشنىڭ بەلگىسى پېتىر سۇبتسكىينىڭ ئىدىيىسىنىڭ قايتا بازار تاپقانلىقى ئىدى. ئۇ 20- يىللاردا روسىيە بىر يەككە-يېگانە ياۋرو-ئاسىيا مەدەنىيىتى دېگەنىدى.

بىر قەدەر ئەسەبىي مىللەتچىلەر سولىۋېتسىنەدەك رۇس مىللەتچىلىرى ۋە ئىمپېرىيە مىللەتچىلىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدى.

سولۇپتسېن بارلىق رۇسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەم يېقىن مۇناسىۋەتكە ئىگە سلاۋىيان پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى بېلورۇسلار ۋە ئوكرائىنالىقلارنىمۇ قوشۇۋالغان، بۇنىڭدىن باشقا مىللەت يوق بولغان بىر روسىيە قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. كېيىنكىسى، مەسىلەن، ۋىلادىمىر زىرىنوۋىسكىدەكلەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئىمپېرىيىسىنى قايتىدىن قۇرۇشنى، روسىيىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇلار يەھۇدىيلارغىمۇ، غەربكىمۇ قارشى بولۇپ، روسىيىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىنى شەرق ۋە جەنۇبقا قارىتىشنى يېقى مۇسۇلمانلار جەنۇبنى (زىرىنوۋىسكى كۈچەپ تەشەببۇس قىلغان) كونترول قىلىشنى ۋەيېقى مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىشىپ غەربكە قارشى تۇرۇشنى خالايتتى. مىللەتچىلەر ھەم سېرىلارنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشىنى قوللايتتى. دۇنياۋىزمچىلار ۋە مىللەتچىلەرنىڭ ئىختىلاپى ئاپپاراتچەھەتتە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى ۋە ھەربىي تەرەپنىڭ پىكىر ئىختىلاپىدا ھەم پىلىتسىننىڭ دىپلوماتىيە ۋە بىخەتەرلىك سىياسىتىنىڭ بىر نىشاندىن يەنە بىر نىشانغا ئۆزگەرگەنلىكىدە ئەكس ئېتىدۇ.

رۇس جامائىتىدىمۇ مۇشۇنداق ئىختىلاپلار كۆرۈلدى. 1992-يىلى ياۋروپادىكى 2061 نەپەر روسىيلىككە قارىتىلغان بىر قېتىملىق نۇقتىلىق تەكشۈرۈشتە 40% ئادەم «غەربكە ئېچىۋېتىشنى قوللىغان»، 30% ئادەم «غەربنى قوبۇل قىلمىغان»؛ 24% ئادەم «ھېچنېمە دېمىگەن». 1993- يىلىدىكى پارلامېنت سايلىمىدا ئىسلاھاتنى قوللايدىغان پارتىيە 34.2% ئاۋازغا، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرىدىغان پارتىيە ۋە مىللەتچى پارتىيىلەر 43.3% ئاۋازغا، ئوتتۇرىدىكى پارتىيىلەر 13.7% ئاۋازغا ئېرىشكەن[2]. شۇنىڭغا ئوخشاش، 1996- يىلى 6-ئايدىكى زۇكتۇك سايلىمىدا روسىيلىكلەردە يەنە بىر قېتىم ئىختىلاپ يۈز بەردى. تەخمىنەن 43% ئادەم غەربنىڭ كۆزى چوشكەن پىلىتسىننى ۋە ئىسلاھاتنى قوللايدىغان پارتىيىلەرنىڭ نامزاتىنى قوللىغان، 52% ئادەم مىللەتچىلەر ۋە كومپارتىيە نامزاتلىرىغا بىلەت

تاشلىغان. روسىيىنىڭ سالاھىيىتىدىن ئىبارەت بۇ مەركىزىي مەسىلىدە 20- يىللاردىكى روسىيە يەنىلا بىر ئارىسالدى ھالەتتە ئىدى. غەرب-سلاۋىزمدىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىق «رۇس مىللىتىنىڭ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن خۇسۇسىيىتى»[23].

ئۇركىيە. 20- ئەسىرنىڭ 20- ۋە 30- يىللىرىدا ئىنچىكىلىك بىلەن پىلانلانغان بىر قانار ئىسلاھاتلاردا ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال خەلقىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىدىن قۇتۇلدۇرماقچى بولغانىدى. كامالىزمنىڭ ئاساسلىق پرىنسىپى ياكى «ئالتە بەلگىسى» — نارودنىكىزم*، جۇمھۇرىيەتچىلىك، مىللەتچىلىك، ئەلمانىيە، دۆلەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىقتىن ئىبارەت. كامال كۆپ مىللەتلىك ئىمپېرىيە ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچتى. مەقسىتى بىر ئوخشاش تەركىبلىك مىللىي دۆلەت قۇرۇپ چىقىش ئىدى. بۇ جەريانىدا ئەرمىنىيىلىكلەر ۋە گرېكلار سۈرگۈن ۋە قىرغىنغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سۇلتانلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، غەربچە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى قۇردى. ئۇ خەلىپىنىڭ ئورنىنمۇ بىكار قىلدى (خەلىپە دىنىي نوپۇزنىڭ ۋەكىلى). ئەنئەنىۋى مائارىپ مىنىستىرلىقى ۋە دىنىي مىنىستىرلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇستەقىل دىنىي مەكتەپلەرنى بىكار قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن دىندىن خالىي ئاممىۋى مائارىپ تۈزۈمىنى ئورناتتى. ئىسلام قانۇنى قوللىنىلىدىغان قازىخانا (سوت)لارنىڭ ئورنىغا شۆبىتسارىيە خەلق قانۇنى ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭى قانۇن-تۈزۈمنى دەسسەتتى. ئۇ گىرىگورىيە ملادىيە كالېندارىنى ئەنئەنىۋى كالېندارنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇردى. ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت دىنىلىك ئورنىنى بىكار قىلدى. ئىمپېراتور پېتىردىن ئۆرنەك ئېلىپ كىشىلەرنى تۈركچە باش

---

* بۇ 19- ئەسىرنىڭ 60-، 70- يىللىرى روسىيىدە مەيدانغا كەلگەن بىر خىل سىياسىي ئىدىيە بولۇپ، بۇ ئىدىيە بىر دۆلەتتە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى بۇرۇن، كاپىتالىزمنىڭ بىر مەزگىل مەۋجۇت بلۇش مۇقەررەرلىكىنى ئىنكار قىلىپ، فېئودال ئىگىلىكتىن بىۋاستە سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە سەكرەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كۇرەشتە سىياسىي كۇرەشكە قارشى تۇرۇپ، تېررورلۇق ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. — ئۇ . ت

كىيىم كىيىشتىن چەكلەپ، قالپاق كىيىشكە ئىلھاملاندۇردى. چۈنكى تۈركچە باش كىيىم ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى تۈرك يېزىقىنى ئەمەس، رۇم يېزىقىنى ئىشلىتىشىنى ئېنىق بەلگىلىدى. بۇ ئىسلاھات ناھايىتى مۇھىم. «بۇنىڭ بىلەن رۇم يېزىقىدا ساۋات چىقارغانلار ئىلگىرىكى نۇرغۇن ماتېرىياللارنى كۆرەلمەيدىغان بولدى، ئۇ كىشىلەرنى ياۋروپانىڭ تىللىرىنى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇردى، ساۋاتسىزلىق مەسلىسىنى خېلى زور دەرىجىدە ھەل قىلدى»[24]. 30- يىللاردا مۇستاپا كامال تۈرك خەلقىنىڭ مىللىي، سىياسىي، دىنىي ۋە ھەزىرەت سالاھىيىتىنى قايتا تۇرغۇزغاندىن كېيىن، تۈركىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈردى. غەربلىشىش زامانىۋىلىشىش بىلەن قول تۇتۇشۇپ تەڭ ئىلگىرىلىدى ھەم غەربلىشىش زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان قورال قىلىپ بەلگىلەندى.

1939- يىلىدىن 1945- يىلىغىچە بولغان غەربتىكى ئۇرۇشتا، تۈركىيە يەنىلا بىتەرەپلىكنى ساقلىدى. ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىن دەرھال غەرب بىلەن سالاھىيەتلەندى. غەربكە ئەگىشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بىر پارتىيىلىك تۈزۈمدىن تېخىمۇ رىقابەتلىك كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈمگە كۆچتى. مۇستاپا كامال ۋەزىخانلىق قىلىپ يۈرۈپ ئاخىر 1952- يىلى تۈركىيىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا قىلدى. غەربنىڭ نەچچە يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق ئىقتىسادىي، بىخەتەرلىك ياردىمىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ ئارمىيىسىنى غەرب مەشىقلەندۈردى ۋە قوراللاندۇردى ھەم شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ قوماندانلىق سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلدى. زېمىندا ئامېرىكا ھەربىي بازا قۇردى. غەرب تۈركىيىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىز، ئوتتۇرا شەرق، پارس قولتۇقىغا كېڭىيىشىنى توسىدىغان شەرقتىكى ئىستىھكام دەپ قارىشىقا باشلىدى. تۈركىيە بىلەن غەربنىڭ بۇ خىل ئالاقىسى ۋە ئۇنىڭ غەرب بىلەن سالاھىيەتلىنىشى 1955- يىلى چاقىرىلغان باندۇڭ يىغىنىدا

غەيرىي غەرب دۆلەتلىرى ۋە ئىتتىپاق تۈزمەيدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى ھەم ئىسلام دۆلەتلىرى ئۇنىڭغا مۇناپىق، دەپ ھۇجۇم قىلدى[23].

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۈركىيىنىڭ سەرخىللىرىنىڭ كۆپىنچىسى يەنىلا تۈركىيىنىڭ غەرب ۋە ياۋروپانىڭ بىر ئەزاسى بولۇشىنى قوللىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىقىنى ساقلاش كەم بولسا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ ئارقىلىق غەرب بىلەن زىچ تەشكىلىي باغلىنىشنى ساقلىغىلى بولىدۇ ھەم ئۇ گرېتسىيە بىلەن تەڭپۇڭ تۇرۇشتىمۇ كەم بولسا بولمايدۇ. ئەمما، تۈركىيە بىلەن غەربنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى ئۇنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىق ئورنىدىلا ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ مەھسۇلى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئىككىسىنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبنى يوقاتتى ھەم بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ سۇسلىشىشى ۋە قايتا بېكىتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. غەربكە نىسبەتەن، تۈركىيە ئەمدى شىمالدىن كەلگەن تەھدىتنى توسىدىغان كارغا كېلىدىغان ئىستېھكام ئەمەس، بەلكى خۇددى دېڭىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىكىدەك جەنۇبتىن كېلىدىغان ئىككىلەمچى تەھدىتكە تاقابىل تۇرىدىغان ھەمراھ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا تۈركىيە ئىتتىپاق نېفىتىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتىشىدىغان تۈركىيە چېگرا سىزىقىدىكى نېفىت تۇرۇبىسىنى ئېتىش ۋە ئىراققا زەربە بېرىدىغان ئامېرىكا ئايروپىلانلىرىنىڭ تۈركىيە ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ بازىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈشىگە رۇخسەت قىلىش ئارقىلىق سادام ھۈسەينگە قارشى ئىتتىپاقتا مۇھىم ياردەم بەردى. ئەمما، زۇكۇتۇڭ ئۆزەل چىقارغان بۇ قارار تۈركىيە دۆلەت ئىچىدە قاتتىق دولقۇن پەيدا قىلىپ، تۈركىيىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ۋە باش سەنمۇجاڭنىڭ ئىستېپا بېرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ھەمدە ئۆزەل بىلەن ئامېرىكىنىڭ يېقىن ھەمكارلىقىغا قارشى

كەڭ كۆلەملىك نامايىش يۈز بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇكتۇك دېمىرىل ۋە زۇكلى سىللىر ب د ت نىڭ ئىراققا قاراتقان ئىمبارگوسىنى تېزرەك ئاخىرلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ خىل ئىمبارگو تۈركىيىگىمۇ ئېغىر ئىقتىسادىي يۇك پەيدا قىلدى. تۈركىيىنىڭ غەرب بىلەن مەكارلىشىپ، جەنۇبتىن كېلىدىغان ئىسلام تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇش خاھىشى ئۇنىڭ غەرب بىلەن بىرلىشىپ سوۋېتنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇش خاھىشىدىن بەكرەك ئېنىقسىز بولۇپ قالدى. دېگىز قولتۇقى كىرزىسىدا تۈركىيىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىتتىپاقدىشى گىرمانىيە ئىراقنىڭ تۈركىيىگە قىلغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا ھۇجۇمىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا قىلىنغان ھۇجۇم دەپ قاراشقا قارشى تۇردى. بۇ ئىشمۇ تۈركىيىنىڭ جەنۇبتىن كېلىدىغان تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇشتا غەربنىڭ ياردىمىنى كۈتۈشىنىڭ ئەخمىقانىلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قارشىلىشىش تۈركىيىنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتى مەسىلىسىنى قوزغىيالمىغانىدى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقتى.

80- يىللاردىن باشلاپ، غەربكە مايىل تۈركىيە سەرخىللىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسەتچىلىكى بىر مۇھىم نىشانى (ئېھتىمال بىردىنبىر نىشانى) ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزالىق سالاھىيىتىگە ئېرىشىش بولدى. 1987- يىلى 4- ئايدا تۈركىيە رەسمىي ئىلتىماس سۇندى، 1989- يىلى 12- ئايدا تۈركىيىگە ئىلتىماسى 1993- يىلىدىن بۇرۇن ئويلىشىلمايدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى. 1994- يىلى ياۋروپا ئىتتىپاقى ئاۋسترالىيە، فىنلاندىيە، نورۋېگىيىنىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلىدى. كىشىلەر كەلگۈسىدىكى بىر نەچچە يىلدا ياۋروپا ئىتتىپاقى بەلكىم پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە جۇمھۇرىيىتىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن سلوۋېنىيە، سلوۋاكىيە ۋە بالتىق بويىدىكى دۆلەتلەرنى قوبۇل

قىلىشى مۇمكىن دەپ قاراشتى. تۈركىيىنىڭ ئەڭ ئۈمىد سىزلەندۈرگىنى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئەڭ زور ئەزاسى گېرمانىيە تۈركىيىنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرىشىنى يەنە بىر قېتىم قىزغىن قوللىمىدى، بەلكى ئوتتۇرا ياۋروپا دۆلەتلىرىنى بالدۇر ئويلاشتى[67]. ئامېرىكىنىڭ بېسىمى ئارقىسىدا ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيە بىلەن تاموژنا ئىتتىپاقى قۇرۇشنى كېڭەيتتى. ئەمما، تۈركىيىنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇشى قارىغاندا بەك يىراقتىكى ئىشتەك قىلىدۇ، بۇنىڭ ئەملگە ئېشىشىدىن يەنە گۇمانلىنىشقا بولىدۇ.

تۈركىيە نېمىشقا نەزەرگە ئىلىنمايدۇ؟ ۋە ھەمىشە ئەڭ ئارقىغا تىزىلىدۇ؟ ئاشكارا سورۇنلاردا ياۋروپا ئەملدارلىرى بۇ تۈركىيىنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن، كىشىلىك ھوقۇقنى سىكاندىنوۋىيە دۆلەتلىرىدەكمۇ ھۆرمەت قىلمايدىغانلىقىدىن دېيىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا ياۋروپا ۋە تۈركىيەمۇ ھەقىقىي سەۋەبنىڭ گېرىتسىيىنىڭ كۆچلۈك قارشى تۇرغانلىقى، تېخىمۇ مۇھىمى تۈركىيىنىڭ بىر مۇسۇلمان دۆلىتى بوپقالغانلىقى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ياۋروپالىقلار ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ چېگرالىرىنى ئېچىۋەتكەندىن كېيىن، 60 مىليون مۇسۇلمان ۋە نۇرغۇن ئىشسىزلارغا ئىگە بۇ دۆلەتنىن كۆچمەنلەرنىڭ ياۋروپاغا ئېقىپ كىرىشىنى خالىمايدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇلار ھەزىرەت جەھەتتە تۈركىيىنىڭ ياۋروپاغا تەۋە ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان. خۇددى ئۆزەل 1992- يىلى دېگىنىدەك: «تۈركىيىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالى تۈركىيىنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرەلمەسلىكىدىكى ئۈيدۇرۇپ چىقىلغان باھانىسى. ھەقىقىي سەۋەب بولسا، ئۇلارنىڭ خرىستىئان، بىزنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىمىزدۇر». ئەمما، ئۇ يەنە تولۇقلاپ دەيدۇ: «ئەمما ئۇلار بۇنداق دېمەيدۇ». ياۋروپا ئەملدارلىرىمۇ ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بىر «خرىستىئانلار كۇلۇبى» بولۇشىغا قوشۇلىدۇ، «تۈركىيە بەك نامرات، نوپۇسى بەك كۆپ، ئىسلاملىشىش دەرىجىسى بەك يۇقىرى،

بەك ئەشەددىي، ھەزىرەتتە ئوخشاشمايمىز ھەمدە سىغىشالمايمىز»، دەپ قارايدۇ. بىر كۆزەتچى باھا بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: ياۋروپالىقلارنىڭ «يوشۇرۇن قورقۇنچلۇق چۈشى»، «ساراسون (ئەرەب) لەرنىڭ غەربىي ياۋروپاغا قىلغان تاجاۋۇزى ۋە تۈركىيىنىڭ ۋېنا قوۋۇقىنى قېقىشى» دەك تارىخىي ئەسلىمىدۇر. بۇ خىل پوزىتسىيە تۈركىيىدىمۇ «تۈركىيىلىكلەرنىڭ ئورتاق قارىشى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى، يەنى: «غەرب ياۋروپادا مۇسۇلمان تۈركىيىسى ئۇچۇن بىر كىشىلىك ئورۇن قالدۇرۇپ قويۇلغىنى يوق»[28].

مەككىنى رەت قىلىپ، يەنە بىرىۋسىبل تەرىپىدىن رەت قىلىنغاندىن كېيىن، تۈركىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلگەنلىك پۇرسىتىنى تۇتۇپ، تاشكەنتكە بۇرۇلدى. زۇكتۇڭ ئۆزەل ۋە باشقا تۈركىيە رەھبەرلىرى تۈركي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنى قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تۈركىيىنىڭ «ئادىرئاتىلىك دېڭىزىدىن جۇڭگو چېگرا سىغىچە» بولغان ئارىلىقتىكى «يېقىن قوشنىلىرى» بولغان «سىرتتىكى تۈركلەر» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىشكە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئەزەربەيجان ۋە تۆت تۈركىي دۆلەت ـــ ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان ـــ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. 1991- ۋە 1992- يىلى تۈركىيە بۇ جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ھەم ئۆزىنىڭ بۇ دۆلەتلەردىكى تەسىرىنى ساقلاشنى مەقسەت قىلغان بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدى، بۇلار: 1 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق ئۇزاق مۇددەتلىك تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز، 79 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق جىددىي ياردەم، سۈنئىي ھەمراھ تېلېۋىزىيىسى، رۇس تىلىنىڭ ئورنىنى ئالغان تېلېفون خەۋەرلىشىشى، ئاۋىئاتسىيە مۇلازىمىتى، شۇنداقلا تۈركىيىگە ئوقۇغىلى كەلگەن نەچچە مىڭ ئوقۇغۇچىغا تەسىس قىلىنغان ئوقۇش مۇكاپات پۇلى، تۈركىيىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەزەربەيجانلىق بانكىر، سودىگەر، دىپلومات ۋە نەچچە يۈز ئوفىتسېرلارنى تەربىيىلىشىنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ. تۈركىيىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاشۇ يېڭى جۈمھۇرىيەتلەرگە تۈرك تىلى دەرسى ئۆتۈشكە ئەۋەتىلدى، تەخمىنەن 2000 ئەتراپىدا ھەمكارلىق كارخانىلىرى قۇرۇلدى. ھەزارەت ئورتاقلىقى بۇ خىل ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىلگىرى سۈردى. خۇددى بىر تۈركىيىلىك سودىگەر ئېيتقانىدەك: «ئەزەربەيجان ياكى تۈركمەنستاندا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ھالقىسى جايىدا ھەمراھ تېپىش، تۈركىيىگە نىسبەتەن بۇ تەس ئەمەس، بىز ئورتاق ھەزارەتكە، خېلى ئوخشىشىدىغان تىلغا ئىگە، يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرىمىزمۇ ئوخشايدۇ»[29].

تۈركىيىنىڭ كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتا يۈزلىنىشى، تۈركىي تىللىق دۆلەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ رەھبىرى بولۇش ئارزۇسىنىڭ تۈرتكىسىدىلا ئەمەس، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ بۇ جايلاردىكى تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇش، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈندۇر. تۈركىيىلىكلەر ئۆزلىرىنى باشقا دۆلەتلەرنى بىر خىل دىندىن خالىي، دېموكراتىك، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان مۇسۇلمانچە دۆلەت ئەندىزىسى — «تۈركىيە ئەندىزىسى» ياكى «تۈركىيە ئىدىيىسى» بىلەن تەمىنلىدۇق، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۈركىيىلىكلەر روسىيىنىڭ تەسىرىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. تۈركىيىمۇ روسىيە ۋە ئىسلامدىن باشقا يەنە بىر خىل تاللاش بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق ياۋروپا ئىتتىپاقىدىن تەلىپىنى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىشى، ئاخىرىدا ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى بولالىشى مۇمكىن. تۈركىيىنىڭ تۈركىي تىللىق جۈمھۇرىيەتلەر بىلەن بولغان پائالىيەتلىرى تۈركىيىنىڭ بايلىق مەنبەلىرىنىڭ چەكلىكىكى، ئۆزەل ۋاپات بولغاندىن كېيىن سۇلايمان دېمىرىلنىڭ زۇكۇتۇك بولۇشى ۋە روسىيىنىڭ «يېقىن قوشنا» دەپ قارىغان دۆلەتلەردە تەسىرىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشى تۈپەيلىدىن 1993- يىلىغا كەلگەندە سەل توسالغۇغا ئۇچرىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىللىق

جۇمھۇرىيەتلەر ئەمدىلا مۇستەقىل بولغاندا، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرى ئەنقەرەگە ئېقىپ كېلىپ تۈركىيەگە ياخشىچاق بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن روسىيەنىڭ قاتتىق-يۈمشاق چارلىرى ئارقىسىدا ئۇلار يەنە بۇرۇلۇپ، ئۆزلىرى بىلەن ھەزرەت جەھەتتە تۇققان دۆلەتلەر بىلەن ئىلگىرىكى ئىگىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئېھتىياجىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكىتلەشكە باشلىدى. ئەمما، تۈركىيىلىكلەر ھەزرەت تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئۇلار بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، سىياسىي مۇناسىۋەتلەرنى كېڭەيتىشكە توختىماي تىرىشتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم پائالىيەتلىرى ئىچىدە، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ نېفىت شىركەتلىرى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ نېفىتىنى تۈركىيە زېمىنى ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا توشۇيدىغان ماي تۇرۇبىسى قۇرغان ئىشلىرى بار[30].

بىرىنچىدىن، تۈركىيە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىللىق جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىدە، ئۇلارنىڭ دىندىن خالىي كامالىزمچە سالاھىيىتى دۆلەت ئىچىدە خىرىسقا ئۇچرىدى. ئاۋۋال، تۈركىيىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەرگە ئوخشاش، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەيدا قىلغان قالايمىقانچىلىق «مىللىي سالاھىيەت ۋە ئىرقىي سالاھىيەت» مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى[31]. بۇنىڭغا نىسبەتەن دىن تەييار جاۋاب ھازىرلاپ بەردى. نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئاتاتۈرك ۋە تۈركىيە سەرخىللىرىنىڭ دىندىن خالىي مىراسلىرى بارغانسېرى شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۇچراشقا باشلىدى. چەت ئەلدىكى تۈركىيىلىكلەرنىڭ كەچمىشلىرىمۇ دۆلەت ئىچىدىكى ئىسلام كەيپىياتىنى كۈچەيتىۋەتتى. غەربىي گېرمانىيەدىن قايتىپ كەلگەن تۈركىيىلىكلەر «ئۆزلىرىگە تونۇشلۇق نەرسىگە، يەنى ئىسلام دىنىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئىسلام دىنى بىلەن غەربىي گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىلىكلەرگە بولغان ئۆچمەنلىكىگە زەربە بەردى».

غول جامائەت پىكرى ۋە ھەرىكەتلەر بارغانسېرى ئىسلاملىشىشقا باشلىدى. خەۋەر قىلىنىشچە، 1993- يىلى تۈركىيىدە «ئىسلامچە ساقال قويغان ئەرلەر ۋە چۈمبەل تارتقان ئاياللار شىددەت بىلەن كۆپەيدى، مەسچىتلەر تېخىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى جەلپ قىلدى. بەزى كىتابخانىلار ئىسلام تارىخى، ئەھكاملىرى، تۈرمۇش ئۇسۇلى مەدھىيىلەنگەن، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىممەت قارىشىنى قوغداش جەھەتتىكى ئويۇنغان رولى تەرىپلەنگەن كىتاب-ژۇرنال، لېنتا، پلاستىنكا، سىنئالغۇ لېنتىلىرىغا توشۇپ كەتتى». ئېيتىلىشىچە، «290 دىن ئارتۇق نەشرىيات ۋە ژاۋۇنلار، تۆت خىل كۇندىلىك گېزىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 300 خىلدىن ئارتۇق نەشر بۇيۇملىرى، تەخمىنەن 100 چە رويخەتكە ئالدۇرغان رادىئو ئىستانسىلىرى، تەخمىنەن 30 چە رويخەتكە ئالدۇرمىغان تېلېۋىزىيە قانالىرىنىڭ ھەممىسى ئىسلام ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ»[62]. ئىسلام كەيپىياتىنىڭ كۈچىيىشىگە قارىتا، تۈركىيە ھۆكۈمرانلىرى ئەسلىيەتچىلەرنىڭ ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. مۆلچەرلىنىشچە، 80 ـــ 90- يىللاردا تۈركىيىنىڭ دىندىن خالىي ھۆكۈمتىدە دىنىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ خام چوتى باشقا تارماقلارنىڭكىدىن كۆپ ئىكەن، ئۇ مەسچىت سېلىشقا يارەم بېرىدىكەن، بارلىق ھۆكۈمەت مەكتەپلىرىدە دىنىي مائارىپ يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدىكەن، ئىسلام مەكتەپلىرىگە پۇل يارەم قىلىدىكەن. 80- يىللاردا ئىسلام مەكتەپلىرىنىڭ سانى تۆت ھەسسە كۆپەيگەن، تىزىملىتىپ ئوقۇشقا قاتنىشىدىغانلار ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ 15%نى ئىگىلىگەن. بۇ مەكتەپلەر ئىسلام ئەقىدىلىرىنى دەرسلىك قىلغان، نەچچە مىڭ ئوقۇغۇچى بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا خىزمەتكە كىرگەن. فرانسىيەدىكى قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈمبەل تارتىشى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولغىنى ئاتا تۈرك تۈركچە

باش كىيىمىنى چەكلەپ 70 يىلدىن كېيىن تۈركىيە ھۆكۈمىتى قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلامچە ياغلىق ئارتىشىغا رۇخسەت قىلدى[13]. ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئىشلىرى ئاساسەن ئىسلامىزمچىلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىدى، ئۇ 80- يىللار ۋە 90- يىللارنىڭ باشلىرى ئىسلامىزمچىلار قوزغىۋەتكەن بوراننىڭ قانچىلىك كۈچلۈكلۈكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى تۈركىيىنىڭ سىياسىيسىنى ئۆزگەرتتى. سىياسىي رەھبەرلەر، ئەڭ دەققەتكە سازاۋەرى ئۆزەل مۇسۇلمانلارنىڭ سەمۇللىرى ۋە سىياستىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلدى. تۈركىيىدە خۇددى باشقا جايلاردىكىدەك، دېموكراتىيە يەرلىكلىشىش ۋە دىنغا قايتىشنى كۈچەيتىۋەتتى، «ئاۋامغا ياخشىچاق بولۇپ، بېلەت قولغا كەلتۈرۈش زۆرۈر بولغاچقا، سىياسىئونلار، ھەتتا ئارمىيە (ئەلمانىيىنىڭ ئىستىھكامى ۋە قوغدىغۇچىلىرى) ئاۋامنىڭ دىنىي قىزغىنلىقىنى ئويلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن يول قويۇشلىرى كىشىگە ئادەمنى قايمۇقتۇرغاندەك بىر خىل تەسىر بېرىدۇ». ئاۋامنىڭ ھەرىكەتلىرى دىنىي خاھىشقا ئىگە ئىدى. گەرچە سەرخىللار ۋە بيۇروكراتلار گۇرۇھى، بولۇپمۇ ئارمىيە ئەلمانىيىگە مايىل بولسىمۇ، ئىسلام كەيپىياتى ئارمىيە ئىچىدىمۇ ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. 1987- يىلى ھەربىي مەكتەپنىڭ نەچچە 100 ئوقۇغۇچىسى ئىسلام خاھىشىغا ئىگە دەپ سەپتىن تازىلاندى. ھەر قايسى پارتىيىلەر سايلامدا گۈللىنىۋاتقان مۇسۇلمانلار گۇرۇھلىرىنىڭ قوللىشىغا موھتاجلىقىنى ھېس قىلدى. ئىلگىرى ئۇلار ئاتا تۈرك دەۋرىدە چەكلەنگەنىدى[14]. 1994- يىلىدىكى يەرلىك سايلامدا بەش ئاساسلىق پارتىيە ئىچىدە پەقەت ئەسلىيەتچى پارتىيە گۈللىنىش پارتىيىسىلا ئېرىشكەن بىلەت سەل كۆپىيىپ تەخمىنەن 19% بىلەتكە ئېرىشكەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، زۇڭلى سىللىرنىڭ توغرا يول پارتىيىسى ئاران 21% ئاۋازغا، ئالەمدىن ئۆتكەن زۇڭتۇڭ ئۆزەلنىڭ ۋەتەن پارتىيىسى ئاران 20% ئاۋازغا ئېرىشكەن.

گۈللىنىش پارتىيىسى تۈركىيەدىكى ئاساسلىق ئىككى شەھەر — ئىستانبۇل ۋە ئەنقەرەنى كونترول قىلغان ھەم تۈركىيىنىڭ جەنۇبىدا كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقانلىقىدىن. 1995- يىلى 12- ئايدىكى سايلامدا گۈللىنىش پارتىيىسى باشقا ھەر قانداق پارتىيىگە قارىغاندا كۆپ بېلەتكە ۋە يۇقىرى ئورۇنغا ئېرىشكەن ھەم ئالتە ئايدىن كېيىن بىر دىندىن خالىي پارتىيە بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمەتنى ئۆتكۈزۈۋالغان. باشقا دۆلەتلەردىكىدەك ئەسلىيەتچىلەرنى قوللايدىغان ياشلار چەت ئەلدىن كەلگەن كۆچمەنلەر، «ئېزىلگۈچىلەر ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار»، شۇنداقلا «يېڭى شەھەر ئاھالىلىرى ۋە چوڭ شەھەرلەردىكى ئىشتانسىز پارتىيىلىكلەر (بەلكىم كىچىك، تەسىرى ئاجىز پارتىيىلەرنى كۆرسەتمەيمىز — ئۇ.ت)»دىن ئىبارەت[63].

ئۇچىنچىسى، ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى تۈركىيىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. ئۆزەلنىڭ رەھبەرلىكىدە تۈركىيە دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىدا مەيدانى مۇستەھكەم ھالدا غەرب بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، بۇ ئىشنىڭ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىگە ئەزا بولۇش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا يار دەمى بولۇشىنى ئۈمىد قىلدى. ئەمما، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ئەگەر تۈركىيە ئۇرۇشتا ئىراقنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇش مەسلىسىدە ئىككىلىنىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن تۈركىيىلىكلەر ئۆلارنىڭ دۆلتى روسىيەدىن كەلگەن بىرەر تەھدىتكە دۇچ كەلگەندە، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ قانداق ئىنكاس قايتۇرىدىغانلىقىغا جەزم قىلالمىدى[64]. تۈركىيە رەھبەرلىرىنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان ھەربىي مۇناسىۋىتىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇشى دۆلتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچلۈك تەنقىدىگە ئۇچرىدى. تېخىمۇ مۇھىمى 80- يىللاردا تۈركىيە ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۆچەيتتى. 90- يىللاردا ئۇ ئەزەربەيجان ۋە بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا يار دەم بېرىش ئارقىلىق ئاكتىپلىق بىلەن ئىسلام مەنپەئىتىنى ئىلگىرى سۈردى.

بالقان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرققە نىسبەتەن تۈركىيىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى بارغانسىرى ئىسلاملاشتى. كۆپ يىللاردىن بۇيان تۈركىيە بىر ئاز سالدى دۆلەتتىن بىر مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە ئىگە دۆلەتكە ئۆزگىرىشىنىڭ ئېھتىمالىي ئىككىسى شەرتىنى ھازىرلىدى، تۈركىيىنىڭ سەرخىللىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ھەربىر قوللىدى. ئاۋامىۋ بۇنىڭغا سۈكۈت قىلدى، ئەمما قوبۇل قىلغۇچىلار، يەنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سەرخىللىرى تۈركىيىنى قوينىغا ئالمىدى. بۇ مەسىلە ھەل بولماي ئېسىلىپ قالغاندا، تۈركىيىنىڭ ئىسلام گۇللىنىش ھەربىرى ئاۋام ئاز سىدا غەربىكە قارشى كەيپىياتنى قوزغىۋەتتى ھەم تۈركىيە سەرخىللىرىنىڭ دىندىن خالىي، غەربپەرەس خاھىشىغا زەربە بەردى. تۈركىيىنىڭ پۈتۈنلەي بىر ياۋروپا دۆلىتى بولۇش يولىدا ئۇچرىغان توسالغۇلىرى، ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق جۇمھۇرىيەتلەردىكى رەھبەرلىك كۈچىنىڭ چەكلىنىشى، ئاتاتۈرك مىراسلىرىغا قارشى ئىسلام خاھىشىنىڭ گۈللىنىشى كىشىنى تۈركىيىنىڭ يەنىلا بىر ئاز سالدى دۆلەت ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرىدۇ.

تۈركىيە رەھبەرلىرى ئادەتتە ئۆز دۆلىتىنى ئوخشاشمىغان ھەزارەتلەر ئاز سىدىكى بىر «كۆۋرۈك» دەپ قارايدۇ. بۇ بىر ئۆز ئارا زىت تارتىش كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. تۈركىيە زۇكلىسى سىللىر 1993- يىلى تۈركىيە ھەم «غەربچە دېموكراتىك» دۆلەت، ھەم «ئوتتۇرا شەرقنىڭ بىر قىسمى»، ھەم «ماددىي ۋە ئىدىيە جەھەتتە ئىككى خىل ھەزارەتنىڭ كۆۋرۈكى» دېگەنىدى. سىللىرنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ئاشكارا سورۇنلاردا ھەمىشە بىر مۇسۇلمان قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىشى بۇ خىل زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئەمما، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدا سۆزلىگەندە «جۇغراپىيەۋى ۋە سىياسىي ئەمەلىيەت شۇكى، تۈركىيە بىر ياۋروپا دۆلىتى» دېدى. زۇكتۇك سۇلايمان دېمىرىلمۇ ئوخشاشلا تۈركىيىنى «غەربتىن شەرققە، يەنى ياۋروپادىن جۇڭگو رايونىغىچە سوزۇلغان ئىنتايىن مۇھىم بىر كۆۋرۈك» دېگەنىدى. ئەمما، ئادەم ياسىغان كۆۋرۈك پەقەتلا ئىككى

مۇستەھكەم گەۋدىنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك بولالايدۇ، ھەرگىزمۇ ئىككىسىنىڭ ئىچىدىكى ھەر قانداقىنىڭ بىر قىسمى بولمايدۇ. تۈركىيە رەھبەرلىرى دۆلىتىنى بىر كۆۋرۈك دېگەندە، تولىمۇ سىلىق يوسۇندا ئۇنىڭ دەل بىر ئارىسالدى دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ قويدى.

مېكسىكا. تۈركىيە 20- يىللاردىلا بىر ئارىسالدى دۆلەت ئىدى، مېكسىكا 80- يىللارغا كەلگەندە ئاندىن مۇشۇنداق دۆلەت بولدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋىتىدە بەزى ئوخشىشىپ كېتىدىغان جايلار بار. تۈركىيەنگە ئوخشاش، مېكسىكىمۇ ئۆزگىچە غەيرىي غەرب ھەزارىتىگە ئىگە. خۇددى ئوكتاۋىئو پاز كۆرسەتكىنىدەك: «مېكسىكىنىڭ يادروسى يەنىلا ئىندىئان ھەزارىتى، ياۋروپاچە ھەزارەت ئەمەس»[18]. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە ئوخشاش، مېكسىكىمۇ 19- ئەسىردە غەرب جاھانگىرلىرى تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنغان. يەنە تۈركىيەگە ئوخشاش، 20- ئەسىرنىڭ 20 — 30- يىللىرىدا ئىنقىلاب ئارقىلىق مىللىي سالاھىيەتكە ئىگە يېڭى ئاساس ۋە يېڭى بىر پارتىيىلىك سىياسىي تۈزۈم بەرپا قىلدى. ۋەھالەنكى، تۈركىيىدە ئىنقىلاب ئەنئەنىۋى ئىسلام ھەزارىتى ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ھەزارىتىدىن ۋاز كېچىشىنى، شۇنداقلا غەرب ھەزارىتىنى قوبۇل قىلىشنى ۋە غەربكە قاتنىششىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مېكسىكىدا بولسا روسىيەدىكىدەك، ئىنقىلاب غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىدىغان، سىغدۇرىدىغان بەزى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ بىر خىل غەرب كاپىتالىزمى ۋە دېموكراتىيە تۈزۈلمىسىگە قارشى تۇرىدىغان يېڭى مىللەتچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇ سەۋەبتىن، 60- يىللاردا تۈركىيە ئۆزىنى ياۋروپا دۆلىتى قىلىشقا ئورۇنغان، مېكسىكا بولسا ئۆزىنى ئامېرىكا بىلەن قارشىلاشتۇرىدىغان دۆلەت قىلىشقا ئورۇنغان. 30- يىللاردىن 80- يىللارغىچە مېكسىكا رەھبەرلىرى ئىزچىل ئامېرىكا مەنپەئىتىگە خىرىس قىلىدىغان ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىيە سىياسىتى يۈرگۈزگەن.

80- يىللاردا ھەممىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. زۇكتۇڭ مىگۇل دىلامادرىد ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى كارلوس سالىناس مېكسىكىنىڭ نىشانى، ھەرىكىتى، سالاھىيىتىگە قارىتا قايتىدىن ئومۇمىيۈزلۈك بىر بېكىتىش ئېلىپ بارىدى. بۇ 1910- يىلىدىن بۇيانقى ئەڭ كەڭ دائىرىلىك تەرىشچانلىق. سالىناس ئەمەلىيەتتە مېكسىكىنىڭ مۇستاپا كامال ئاتا تۈركى بولۇپ قالدى. ئاتا تۈرك ئەلمانىيە بىلەن مىللەتچىلىكنى ئىلگىرى سۈردى، ئۇ شۇ دەۋردە غەربتە يېتەكچى ئورۇندىكى تېما ئىدى. سالىناس ئىقتىسادىي لىبېرالىزم (ئەركىنچىلىك) نى ئىلگىرى سۈردى. بۇ شۇ دەۋردە غەربتىكى ئىككى ئاساسلىق تېمىنىڭ بىرى ئىدى (يەنى بىرى سىياسىي دېموكراتىيە، ئۇ قوبۇل قىلمىغان). ئۇ خۇددى ئاتا تۈرك ئۇچرىغان ئەھۋالدىكىدەك، بۇ قاراشلارمۇ سىياسىي-ئىقتىسادىي سەرخىللارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر زۇكتۇڭ سالىناس ۋە دىلامادرىدلاردەك ئامېرىكىدا تەربىيە ئالغانىدى. سالىناس پۇل پاخاللىقىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەتتى. نۇرغۇن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى خۇسۇسىيلاشتۇردى. چەت ئەل مەبلىغىنى جەلپ قىلىپ، تاموژنا بېجىنى تۆۋەنلىتىپ، تولۇقلما يارەمنى ئازايتتى، تاشقى قەرزنى تەڭشىدى. ئىشچىلار ئۈيۇشمىلىرىغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى تېزلەتتى ھەم ئامېرىكا، كانادالارغا قوشۇلۇپ، شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىنى شەكىللەندۈردى. خۇددى ئاتا تۈركنىڭ ئىسلاھاتى تۈركىيىنى ئوتتۇرا شەرقتىكى بىر مۇسۇلمان دۆلىتىدىن بىر دىندىن خالىي ياۋروپا دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدەك، سالىناسنىڭ ئىسلاھاتىمۇ مېكسىكىنى بىر لاتىن ئامېرىكىسى دۆلىتىدىن بىر شىمالىي ئامېرىكا دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلدى.

مېكسىكىغا نىسبەتەن بۇ بىر ساقلانغىلى بولمايدىغان تاللاش ئەمەس ئىدى. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، مېكسىكىنىڭ سەرخىللىرى ئەسلىدە ئەجدادلىرى ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە ئەگەشكەن

ئامېرىكىغا قارشى 3- دۇنيا مىللەتچىلىكى ۋە بىتەرەپلىكى يولىدا ماڭسا ماڭالايىتتى ھەم يەنە خۇددى بەزى مېكسىكىلىقلار كۆچەپ تەشەببۇس قىلغاندەك، مېكسىكا تىرىشىپ ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئېيبېرىيە دۆلەتلىرى ئىتتىپاقى قۇرسا قۇرالايتتى.

مېكسىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا دۆلىتى بولۇش تىرىشچانلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدىمۇ؟ سىياسىي، ئىقتىساد، ئىلىم ساھەسىدىكى نۇرغۇن سەرخىللار بۇ يولدا مېڭىشقا قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئەھۋالىنىڭ تۈركىيىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشىمايدىغىنى غەربنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان سىياسىي، ئىقتىساد، ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر مېكسىكا ھەزارتىنى قايتىدىن تەشكىللەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ھالقىلىق مەسىلە كۆچمەنلەر مەسىلىسى بۇ پەرقنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈردى. تۈركىيىدىن كېلىدىغان كەڭ كۆلەمدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ۋەھىمىسى تۈپەيلىدىن ياۋروپا سەرخىللىرى ۋە ئاۋام تۈركىيىنى قوبۇل قىلىشقا قوشۇلمايدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئامېرىكىدا نۇرغۇن قانۇنلۇق ۋە قانۇنسىز كۆچمەنلەرنىڭ بولۇشى سالىناسىنىڭ مېكسىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىغا كىرىش كۈرىشىدىكى ئاساسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، «سىلەر يا بىزنىڭ تاۋارلىرىمىزنى، يا خەلقىمىزنى قوبۇل قىلىسىلەر» دېگەن شەرتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مېكسىكا بىلەن ئامېرىكىنىڭ ھەزارەت پەرقى تۈركىيە بىلەن ياۋروپانىڭكىدىن كۆپ كىچىك. مېكسىكىنىڭ دىنى كاتولىك دىنى، تىلى ئىسپان تىلى، ئۇلارنىڭ سەرخىللىرى تارىختىن بۇيان ياۋروپاغا مايىل (ئۇلار بالىلىرىنى ياۋروپاغا ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ). ئانگلو-ئامېرىكا بولغان شىمالىي ئامېرىكا بىلەن ئىسپانىيە-ئىندىئان بولغان مېكسىكىنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى بولۇپ، ئۇ ئەلۋەتتە خرىستىئان ياۋروپاسى بىلەن مۇسۇلمانلار تۈركىيىسىنىڭ ماسلىشىشىدىن كۆپ ئوڭاي بولىدۇ. گەرچە شۇنداق بەزى ئورتاقلىقلار بولسىمۇ، شىمالىي

ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنى ئىمزالىغاندىن كېيىن، ئامېرىكىدا مېكسىكا بىلەن تېخىمۇ يېقىن مۇناسىۋەت باغلاشقا قارشى سادالار چىقىشقا باشلىدى ھەم كۆچمەنلەرنى چەكلەشنى تەلەپ قىلدى. زاۋۇتلارنىڭ جەنۇبقا يۆتكەلگىنىدىن نارازى بولدى. مېكسىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئەركىنلىك ئۇقۇمى، قانۇن-تۈزۈم ئۇقۇملىرىغا رىئايە قىلىش ئىقتىدارىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى[39].

بىر ئاز سالدى دۆلەتنىڭ ئۆز سالاھىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىشتىكى ئوچىنچى شەرت (گەرچە ئومۇمىيۈزلۈك قوللاشقا ئېرىشەلمىگەن تەقدىردىمۇ) ئومۇمىيۈزلۈك سۆكۈتتە تۇرۇشتۇر. بۇ ئاملىنىڭ مۇھىملىقى مەلۇم دەرىجىدە جامائەت پىكرىنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ سىياسەت بەلگىلىشىدە قانچىلىك سالمىقى بارلىقىغا باغلىق. 1995- يىلىغىچە مېكسىكىنىڭ غەربىپەرەس مەيدانى دېموكراتىيلىشىشىنىڭ سىنىقىغا ئۇچراپ باقمىدى. 1- ئايدا تەشكىللىنىشى ياخشى، سىرتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن نەچچە مىڭ پارتىزانىنىڭ چاپاستا كۆتۈرگەن قوزغىلىڭى ھەرگىزمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ شىمالىي ئامېرىكىلىشىشقا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئەمما، بۇ مېكسىكا زىيالىيلىرى، مۇخبىرلىرى ۋە باشقا جامائەت پىكرى پەيدا قىلغۇچىلاردا ھېسداشلىق قوزغىدى. بۇ خىل ئىنكاس شىمالىي ئامېرىكىلىشىشنىڭ بولۇپمۇ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنىڭ مېكسىكا سەرخىللىرى ۋە خەلقىنىڭ بارغانسېرى كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زۇكۇتۇڭ سالىناس ناھايىتى مەقسەتلىك ھالدا ئىقتىسادىي ئىسلاھات بىلەن غەربلىشىشنى سىياسىي ئىسلاھات بىلەن دېموكراتىيلىشىشنىڭ ئالدىغا قويدى. ئەمما، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ قويۇقلىشىشى مېكسىكا سىياسىيسىنىڭ ھەقىقىي دېموكراتىيلىشىشىنى تەلەپ قىلىدىغان كۈچنى كۈچەيتىدۇ. مېكسىكىنىڭ كەلگۈسىدىكى

ھالقىلىق مەسىلىسى: زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن دېموكراتىيلىشىش غەيرىي غەربلىشىش خاھىشىنى قانچىلىك دەرىجىدە قوزغىتالايدۇ؟ بۇ خاھىش مېكسىكىنى شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىدىن چېكىندۈرۈپ چىقالامدۇ؟ بۇ خاھىش يەنە بۇ تەشكىلاتنى جىددىي ئاخىرلاشتۇرۇۋېتەلەمدۇ؟ 80- ۋە 90- يىللاردىكى غەربپەرەس سەرخىللارنىڭ مېكسىكىغا تاڭغان سىياسىتىدە قانچىلىك مابىن قەدەملىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلالايدۇ؟ مېكسىكنىڭ شىمالىي ئامېرىكىلىشىشى ئۇنىڭ دېموكراتىيلىشىشى بىلەن ماسلىشالامدۇ، يوق؟ دېگەنلەردىن ئىبارەت.

ئاۋسترالىيە. روسىيە، تۈركىيە، مېكسىكىغا سېلىشتۇرغاندا، ئاۋسترالىيە ئەزەلدىن بىر غەرب دۆلىتى ئىدى. ئۇ 20- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاۋۋال ئەنگلىيە بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن ئامېرىكا بىلەن يېقىن ئىتتىپاق تۈزدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە بۇ غەربنىڭلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئامېرىكا-ئەنگلىيە-كانادا-ئاۋسترالىيە ھەربىي ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئاساسى بولدى. ئەمما، 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاۋسترالىيە رەھبەرلىرى ئاۋسترالىيىنى غەربتىن ئايرىپ، ئۆزىنى قايتىدىن ئاسىيا دۆلىتى قىلىپ بېكىتىشىنى ھەم ئۆزى بىلەن زېمىن جەھەتتە قوشنا دۆلەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى قارار قىلدى. زۆكلى پائۇل كىتىڭ ئاۋسترالىيە ئەمدى «ئىمپېرىيىنىڭ بىر قىسمى ئەمەس»، ئۇ چوقۇم بىر جۇمھۇرىيەت بولۇشى ھەمدە ئاسىياغا «قېتىلىش»نى نىشان قىلىشى كېرەك، دەپ جاكارلىدى. ئۇ بىر مۇستەقىل دۆلەتلىك سالاھىيىتىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن، بىۋاسىتە زۆرۈر دەپ قارىدى ھەمدە «دۇنيا سەھنىسىدە ئاۋسترالىيە بىر كۆپ ھەزارەتلىك جەمئىيەت ھالىتىدە ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئاسىيا بىلەن بىرىش-كېلىش قىلىپ، مۇناسىۋەت ئورنىتىپ يۈرسە، بۇ مۇناسىۋەت قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولماي قالىدۇ ھەم ھېچبولمىغاندا ئاساسىي قانۇن جەھەتتىمۇ يەنىلا بىر شاخلانما جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ» دېدى. نەچچە يىلدىن بۇيان

ئاۋسترالىيە «ئەنگلىيەپەرەسلىك ۋە پارالىچ كېسىلى»نىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتتى. دىپلوماتىيە مىنىستىرى گارس ئېۋانس مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەرزدە مۇنداق دەيدۇ: ئەنگلىيە بىلەن ئىزچىل ئالاقىنى ساقلاش «بىزنىڭ مىللىي ھەرىكىتىمىز، ئىقتىسادىي ئىستىقبالىمىز ۋە ئاسىيا، تىنچ ئوكيانىدىكى تەقدىرىمىزنى سەلبىي تەسىرگە ئۇچرىتىدۇ»[40].

ئاۋسترالىيىنى قايتىدىن بىر ئاسىيا دۆلىتى قىلىپ بېكىتىش مۇنداق بىر قىياس ئۈستىگە قۇرۇلغان: مىللەتنىڭ تەقدىرىنى يارىتىش جەريانىدا ئىقتىساد ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىدۇر. ئاۋسترالىيە ئاسىيا بىلەن بولغان سودىسىنى تېزلىكتە كېڭەيتتى. 1971- يىلى ئاۋسترالىيىنىڭ شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا بىلەن بولغان ئېكسپورت سودىسىنىڭ مىقدارى ئۇنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 39%نى ئىگىلىگەن. 1994- يىلىغا كەلگەندە 62%كە، بۇ رايونلاردىن كىرگۈزۈلگەن ئىمپورت مىقدارى 42%كە يەتكەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرما بولغىنى 1991- يىلى ئاۋسترالىيىنىڭ ياۋروپا بىلەن بولغان ئېكسپورت سودىسىنىڭ مىقدارى 11.8% نى، ئامېرىكا بىلەن بولغان ئېكسپورت سودىسىنىڭ مىقدارى 10%نى ئىگىلىگەن. ئاسىيا بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ كۈنسايىن كۈچىيىشى ئاۋسترالىيىلىكلەرنى دۇنيانىڭ ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي گۇرۇھقا قاراپ تەرەققىي قىلۇاتقانلىقىنى، ئۆز ئورنىنىڭ شەرقىي ئاسىيا گۇرۇھىدا ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرگەن.

گەرچە بۇ ئىقتىسادىي ئالاقىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئاۋسترالىيىنىڭ ئاسىيا ئىستراتېگىيىسىدىن بىر ئارىسالدى دۆلەتنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىدىغان ھەر قانداق بىر شەرتنى ھازىرلىيالمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاۋسترالىيە سەرخىللىرى بۇ يولغا نىسبەتەن ئۇنچۇالا

قىزغىن ئەمەس ئىدى. مەلۇم ھالەتتىن قارىغاندا، بۇ ھازىرچە پارتىيە-مەزھەپلەر مۇنازىرە قىلىشىدىغان مەسىلە. ئەركىنلىك پارتىيىسى بۇنىڭغا سوغۇق مۇئامىلە تۇتتى ۋە قارشى تۇردى. ئىشچىلار پارتىيىسى ھۆكۈمىتىمۇ زىيالىيلار ۋە مۇخبىرلارنىڭ نۇرغۇن تەنقىدىگە ئۇچرىدى. ئاسىيانى تاللاش مەسىلىسىدە سەرخىللار ئارىسىدا ئېنىقراق بىر ئورتاق تونۇش يوق. ئىككىنچىدىن، جامائەت پىكرىمۇ ئىككى خىل، 1987- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئاخىرلاشتۇرۇشنى قوللايدىغان ئاۋسترالىيە ئاممىسىنىڭ نىسبىتى 21%تىن 46%كە يەتكەن، ئەمما بۇ نۇقتىغا يەتكەندىن كېيىن، قوللاش تەڭرىنىشكە ۋە چېكىنىشكە باشلىغان. ئەنگلىيە دۆلەت بايرىقىنىڭ رەسمىنى ئاۋسترالىيە دۆلەت بايرىقىدىن چىقىرىۋېتىشنى قوللايدىغانلار 1992- يىلى 5- ئايدىكى 42%تىن 1993- يىلى 8- ئايدىكى 35% چۈشۈپ قالغان. خۇددى بىر ئاۋسترالىيە ئەمەلدارى ئېيتقاندەك، «ئاممىنىڭ بۇنى قوبۇل قىلىشى تەس، مەن پات-پات ئاۋسترالىيە ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولۇشى كېرەك دېگەن چېغىمدا مېنىڭ قانچىلىك ئۆچمەنلىك خېتى تاپشۇرۇۋالىدىغانلىقىمنى سىزگە ئېيتىپ بېرەلمەيمەن»[11].

ئۇچىنچىسى، يەنى ئەڭ مۇھىمى، ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ سەرخىللىرىنىڭ ئاۋسترالىيىنىڭ دوستانىلىقىنى قوبۇل قىلىش دەرىجىسى ھەتتا ياۋروپا زىيالىيلىرىنىڭ تۇركىيىنى قوبۇل قىلىش دەرىجىسىگىمۇ يەتمىدى. ئۇلارنىڭ گېپى ناھايىتى ئېنىق. ئەگەر ئاۋسترالىيە ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولۇشنى خالايدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ چوقۇم ھەقىقىي ئاسىيادەك بولۇشى كېرەك. ئەمما، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل ئېھتىماللىق بار دېيىلگەندىمۇ، ئىنتايىن ئاز. بىر ھىندونېزىيە ئەمەلدارى مۇنداق دەيدۇ: «ئاۋسترالىيىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولالىشى بىر ئىشقا، يەنى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ئاۋسترالىيىنى قانچىلىك دەرىجىدە قارشى ئېلىشىغا باغلىق. ئاۋسترالىيىنىڭ ئاسىيادىكى قارشى ئېلىنىش

دەرىجىسى بولسا، ئاۋسترالىيە ھۆكۈمىتى ۋە خەلقىنىڭ ئاسىيا جەمئىيىتى ۋە ھەزارىتىنى قانچىلىك دەرىجىدە چۈشىنىدىغانلىقىغا باغلىق. ئاسىيالىقلار ئاۋسترالىيىنىڭ ئاسىيا ھەققىدىكى سۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان غەربنىڭ رېئاللىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى كۆردى. ئاۋسترالىيىلىك بىر دىپلوماتنىڭ ئېيتىشىچە، تايلاند ئاۋسترالىيىنىڭ ئاسىيا دۆلىتى ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇشىغا بىر خىل ئاسىيالىقلارنىڭ «مۇجمەل كەڭ قورساقلىقى» بىلەن مۇئامىلە قىلدى[42]. مالايسىيا زۇڭلىسى ماخادىر 1994- يىلى 10- ئايدا مۇنداق جاكارلىدى: «ھەزارەت جەھەتتە ئاۋسترالىيە يەنىلا ياۋروپا دۆلىتى... بىز ئۇنى ياۋروپا دۆلىتى دەپ قارايمىز. شۇڭا ئاۋسترالىيە شەرقىي ئاسىيا ئىقتىساد مۇنبىرىنىڭ ئەزاسى بولماسلىقى كېرەك، بىز ئاسىيالىقلار باشقا دۆلەتلەرنىڭ يەنە بىر دۆلەتنى ئاساسسىز ئەيىبلىشىگە ۋە ئۇ ھەقتە تاقىلا-تۇقا گەپلەرنى قىلىشىغا كۆنەلمەيمىز، ئاۋسترالىيە بولسا ھەزارەت جەھەتتە ياۋروپاغا تەۋە. شۇڭا، ئۆزىنى باشقا دۆلەتلەرگە بۇنى قىلىش كېرەك، بۇنى قىلماسلىق كېرەك، بۇ توغرا، ئاۋۇ خاتا دېيىش ھوقۇقى بارەك ھېس قىلىپ قالىدۇ. شۇڭا، ئەلۋەتتە ئۇ بىزنىڭ بۇ گۇرۇھلىرىمىز بىلەن سىغىشالمايدۇ. مانا بۇ مېنىڭ (ئۇنىڭ شەرقىي ئاسىيا ئىقتىساد مۇنبىرىگە ئەزا بولۇشىغا) قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىم. بۇ ئاۋسترالىيىلىكلەر تېرىسىنىڭ رەڭگى سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى ھەزارەت سەۋەبىدىندۇر»[43]. قىسقىسى، ئاسىيالىقلار خۇددى ياۋروپالىقلار تۈركىيىنى رەت قىلغان سەۋەب بىلەن ئاۋسترالىيىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۆلۈبىغا كىرىشىنى رەت قىلدى. زۇكتۇڭ كىتىڭ ئۇلار بىز بىلەن ئوخشاشمايدۇ، دېگىلى ئامراق. ئۇ ئاۋسترالىيىنى ئاسىيانىڭ «بىر غەلىتە چىكارىگەردىن بىر غەلىتە رولچىسىغا» ئايلاندۇرماقچى. ۋەھالەنكى، بۇ بىر زىددىيەتلىك گەپ، چۈنكى غەلىتىلەر ئومۇملۇقنىڭ ئەزاسى بولالمايدۇ.

خۇددى ماخادىر ئېيتقانىدەك، ھەزارەت ۋە قىممەت قاراش ئاۋسترالىيىنىڭ ئاسىياغا قېتىلىشىدىكى ئاساسلىق توساق. توقۇنۇش

ھەمىشە تۆۋەنلەيدىكى مەسىلىلەردە يۇز بېرىۋاتىدۇ: ئاۋسترالىيە دېموكراتىيە، كىشىلىك ھوقۇق، ئاخبارات ئەركىنلىكىگە ئېتىقاد قىلىدۇ ھەم قوشنا ھۆكۈمەتلەرنىڭ بۇ ھوقۇقلارغا تاجاۋۇز قىلىشىغا قارشى تۇرىدۇ. ئاۋسترالىيىنىڭ بىر پىشقان دىپلوماتىيە ئەمەلدارى مۇنداق دەيدۇ: «ئاۋسترالىيىنىڭ بۇ رايوندىكى ھەقىقىي مەسلىسى بىزنىڭ بايرىقىمىز ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ توپ قىممەت قارىشىمىز. مەن ئاشۇ رايون تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش ئۈچۈن، بۇ قىممەت قاراشلىرىدىن ۋاز كېچىدىغان ئاۋسترالىيىلىك بارلىقىدىن گۇمانلىنىمەن»[49]. خۇسۇسىيەت، ئۇسلۇب، يۇرۇش-تۇرۇشى جەھەتتىكى پەرقلەرمۇ گەۋدىلىك. خۇددى ماخادىر ئېيتقانىدەك، ئاسىيالىقلار ئادەتتە بىر خىل ئەپچىل، ۋاستىلىك، تەكشىلىشچان، ئەخلاق بىلەن مۇناسىۋەتسىز، قارشىلىشىسىز يوللار ئارقىلىق ئۆز نىشانىنى ئىزدەيدۇ. ئاۋسترالىيىلىكلەر بولسا ئىنگلىز تىلى دۇنياسىدىكى ئەڭ گېپىي تۇز، ئوچۇق، ھېچنېمىنى يوشۇرمايدىغان مىللەت، بەزىدە ئۇلارنى بىر گول مىللەت دېيىش مۇمكىن. بۇ خىل ھەزىرەت توقۇنۇشى پائۇل. كىتسىڭنىڭ ئاسىيالىقلار بىلەن بولغان بىاردى-كەلدىسىدە مانا مەن دەپ ئىپادىلەندى. كىتسىڭ ئاۋسترالىيىلىكلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى تەلتۆكۈس ئىپادىلىدى. كىشىلەر ئۇنى «تېگىدىن ئۆكتەم، سوقۇشقاق»، «لۇكچەك سىياسىئون» دېيىشەتتى. ئۇ سىياسىي دۇشمەنلىرىنى ئىككىلەنمەيلا «ئەخلەت ساندۇقى»، «ئەتىر چېچىۋالغان ناينىاق (ئەر) ئۇسسۇلچى»، «كاللىسى بۇزۇق ھاماقەت» دەپ تىللاۋېرىدۇ[48]. ئۇ ئاۋسترالىيىنىڭ چوقۇم ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە گەپ قىلغانىدا، كىتسىڭ تولىمۇ تۇزلۇكسىز بىلەن ئاسىيا رەھبەرلىرىنى چۆچۈتۇۋېتىدۇ، غەزەپلەندۇرۇۋېتىدۇ، ئۇلار بىلەن قارشىلىشىپ قالىدۇ. ھەزىرەتتىكى بۇ ھاڭ شۇنچىلىك چوڭ، مەدەنىيەتنىڭ، ھەزىرەتنىڭ بىردەكلىشىشنى قوللايدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن بۇ بىر توسالغۇ بولدى. ئۇنىڭ ھەربىر ھەرىكەت قىلىقلىرىمۇ ئۆزى

ھەزىرەت جەھەتتىكى قېرىنداشلىرىم دەپ ئاتايدىغان كىشىلەرنىمۇ بىزار قىلىپ قويدى.

كىتىكچە ئېۋانىنىڭ بۇ خىل تاللىشىنى ئىقتىسادىي ئامىلنى ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەپ، بۇ دۆلەتنىڭ ھەزىرتىنى يېڭىلاشقا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا سەل قارىغانلىقىدەك چولتىلىقتىن، دەپ قاراشقا ھەم ئاۋسترالىيە ئىقتىسادىي مەسلىسىدىن دىققەتىنى بۇراشنىڭ سىياسىي ۋاستىسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇ ئاۋسترالىيىنى شەرقىي ئاسىيانىڭ كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئاخىرىدا ھەربىي ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان يىراقنى كۆرەلىك بىلەن چىقىرىلغان دانا تەكلىپ دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ئاۋسترالىيە غەربتىن چانىقچى ھەم كۆتۈرۈلۈۋاتقان غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىگە ئەگىشىش ئېھتىمالى بار نۇرغۇن غەرب دۆلەتلىرىنىڭ بىرىنچىسى بولماقچى. 22- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا بارغاندا، تارىخشۇناسلار ئۆتمۈشكە نەزىرىنى ئاغدۇرغاندا، بەلكىم كىتىكچە ئېۋانىنىڭ تاللىشىنى غەربنىڭ ئاجىزلىشىشىنىڭ مۇھىم بىر ئالامىتى، دەپ قارىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ تاللاش ئەمەلگە ئاشسا، ئۇ ئاۋسترالىيىلىكلەرنىڭ غەرب مىراسلىرىنى يوقىتىۋەتمەيدۇ، ئەمما بۇ «تەلەيلىك دۆلەت» مەڭگۈ بىر ئارىسالدى دۆلەت، يەنى كىتىكچە ئەيىبلىگەن «ئىمپېرىيىنىڭ بىر قىسمى»، يەنە لى گۇاڭيياۋ مەسخىرە بىلەن تىلغا ئالغان «ئاسىيادىكى يېڭى ئاق ئەخلەت» بولۇپ قېلىشى مۇمكىن[49].

بۇ ئاۋسترالىيىنىڭ ھازىر ساقلانغىلى بولمايدىغان تەقدىرى ئەمەس. ئىلگىرىمۇ ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئاۋسترالىيە رەھبەرلىرى ئەنگلىيەدىن ئايرىلىش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاۋسترالىيىنى بىر ئاسىيا دۆلىتى ئەمەس، بەلكى بىر تىنچ ئوكيان دۆلىتى قىلىپ بېكىتەلەيدۇ. خۇددى كىتىكچە ئاۋۋالقى روبېرت . خوك قىلماقچى بولغاندەك، ئەگەر ئاۋسترالىيە ئەنگلىيىنىڭ خان تاجىنى سىلىۋېتىپ بىر جۇمھۇرىيەت بولۇشنى خالىسا، ئۇ

دۇنيادىكى بىرىنچى قېتىم مۇشۇنداق قىلغان دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزەلەيدۇ. بۇ دۆلەت ئاۋسترالىيىگە ئوخشاش ئەنگلىيە يىلتىزىغا ئىگە بىر كۆچمەنلەر دۆلتى بولۇپ، ھەم كەڭ قۇرۇقلۇققا ئىگە، ھەم ئىنگلىز تىلى قوللىنىدۇ. ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىتتىپاقداش دۆلەت بولغان، نوپۇسىنىڭمۇ كۆپ قىسمىنى ياۋروپالىقلار ئىگىلەيدىغان ۋە ئاۋسترالىيىگە ئوخشايدىغان دۆلەتلەر ئاسىيالىقلار زېمىنىدا بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ، ھەزارەت جەھەتتە 1776- يىلىدىن 7- ئاينىڭ 4- كۈنىدىكى «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىممەت قارىشى ھەرقانداق بىر ئاسىيا دۆلىتىنىڭ قىممەت قارىشىغا قارىغاندا، ئاۋسترالىيىگە ئەڭ ماس كېلىدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاۋسترالىيە بىر ھەزارىتى ئوخشىمايدىغان ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ئۇنى رەت قىلغان گۇرۇھقا كىرىشكە ئۇنچىلا كۈچەپ كەتمەسلىكى كېرەك، ئاۋسترالىيىنىڭ رەھبەرلىرى شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنى ئامېرىكا، كانادا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالىي ئامېرىكا-تىنچ ئوكيان ئىتتىپاقىغا كېڭەيتىش تەكلىپىنى بېرەلەيدۇ. بۇنداق بىر گۇرۇھ ھەزارەت ۋە ئىقتىسادنى تەڭشىيەلەيدۇ ھەم ئاۋسترالىيە ئۇچۇن بىر مۇستەھكەم، ئۇزاق مەزگىللىك بىر سالاھىيەت بېكىتىپ بېرەلەيدۇ. بۇ خىل سالاھىيەتنى ئۇ ئاسىياغا كىرىشكە ئۇرۇنۇشتەك بەھۇدە تىرىشچانلىق بىلەن قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ.

غەرب ئۇرۇسلىرى ۋە ھەزارەت روھى يېمىرىلىش كېسىلى.

ئاۋسترالىيە ئاسىياغا ئەگىشىپ ماڭغاندا، باشقا ئارىسالدى دۆلەتلەر — تۈركىيە، مېكسىكا، روسىيەلەر غەربنى ئۆز جەمئىيىتىگە كىرگۈزۈشكە تىرىشۋاتاتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى يەرلىك ھەزارەتنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ يېڭىلاش، تاقابىل تۇرۇش، چەكلەش، غەربتىن كىرگەن نەرسىلەرگە قانداق ماسلىشىش ئىقتىدارى بارلىقىنى روشەن كۆرسىتىپ قويدى. گەرچە غەربنى رەت قىلىش ئاقمىسمۇ، كامالزمۇ

مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. ئەگەر غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولىدىكەن، چوقۇم غەربنىڭ ئەمەس، ئۆزىنىڭ يولىدا مېڭىشى كېرەك، ياپونىيەدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىسى، تۇرمۇشى، قىممەت قاراشلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، شۇ ئاساستا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

سىياسىي رەھبەرلەر كۆرەڭگىلىك بىلەن ئۆز جەمئىيىتىمىزدىكى ھەزىرىتسىمزنى تۇيۇتسىن قايتا قۇرالايمىز، دەپ قارايدۇ. بۇ مۇقەررەر مەغلۇب بولىدۇ. گەرچە ئۇلار غەرب ھەزىرىتىنىڭ ئاممىلىرىنى كىرگۈزەلىسىمۇ، بۇ ئاممىلار ئۆز دۆلىتىنىڭ يەرلىك ھەزىرىتىنىڭ يادرولۇق ئاممىلىرىنىڭ ئورنىنى مەڭگۈ باسالمايدۇ، ئۇلارنى يوق قىلىۋېتەلمەيدۇ. ئەكسىچە، غەربنىڭ ژىرۇسلىرى بىرەر جەمئىيەتكە يىلتىز تارتىپ قالىدىكەن، ئۇنى يىلتىزىدىن يوقاتماق تەس. ژىرۇس مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ، ئەمما جانىنى ئالمايدۇ. بىمار يەنىلا ياشىيالايدۇ، ئەمما مەڭگۈ مۇكەممەل بولالمايدۇ. سىياسىي رەھبەرلەر تارىخنى يارىتالايدۇ، ئەمما تارىختىن ئۆزىنى قاچۇرالمايدۇ. ئۇلار ئارىسالدى دۆلەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئەمما، غەرب جەمئىيىتىنى يارىتالمايدۇ. ئۇلار دۆلىتىگە بىر ھەزىرەت روھى يىمىرىلىش كېسىلى يۇقتۇرۇپ قويىدى، بۇ شۇ دۆلەتنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك، ئېنىق بىر ئالاھىدىلىكى بوپقالىدۇ.

يەتتىنچى باب

يادرو دۆلەتلەر، چەمبىرەك ۋە مەدەنىيەت تەرتىپى

مەدەنىيەت ۋە تەرتىپ

شەكىللىنىۋاتقان يەر شارى سىياسىيسىدا ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرو دۆلەتلىرى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، باشقا دۆلەتلەرنى ئۆزىگە تارتىدىغان ۋە تېپىدىغان بىر نەچچە ئاساسلىق قۇتۇپقا ئايلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەر غەرب مەدەنىيىتى، پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيەتلىرىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەندى. مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى مۇشۇنداق شەكىللىنىۋاتىدۇ. ئۇ يادرو دۆلەتلەرنى، ئەزا دۆلەتلەرنى، قوشنا دۆلەتلەردىكى ھەزارەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى، يادرولۇق دۆلەتلەر بىخەتەرلىك ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن كونترول قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغان باشقا ھەزارەتكە تەۋە مىللەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل ھالەتلەر مەدەنىيەتلەر گۇرۇھى ئىچىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بىر يادرو دۆلەت يېكى بىر نەچچە يادرو دۆلەتنى چۆرىدەپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى دائىرىگە چېچىلىش، ئۇلارنىڭ ئاشۇ مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلىنىش ۋە مۇشۇ مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىغا كىرىش دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدى. ئىسلام دۇنياسىدا ھەممە ئېتىراپ قىلغان بىر يادرو دۆلەت يوق. ئۇلار ئورتاق تونۇشنى

كۆچەيتىۋاتىدۇ، ئەمما ھازىرغىچە ئاران بىر ئىپتىدائىي، ئورتاق سىياسىي قۇرۇلما شەكىللەندۈردى.

دۆلەتلەر ھەزارىتى ئوخشىشىدىغان دۆلەتلەرگە ئەگىشىشكە، ھەزارەت ئورتاقلىقى يوق دۆلەتلەر بىلەن تېپىشىشكە مايىل. يادرو دۆلەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭ كۆچى ھەزارەت جەھەتتە ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش دۆلەتلەرنى جەلپ قىلىدى، ئوخشىمايدىغان دۆلەتلەرنى چەتكە قاقتى. يادرو دۆلەتلەر بىخەتەرلىك ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە مىللەتلەرگە سىڭىپ كىرىشكە ۋە ئۇلارنى ئىدارە قىلىشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن. تارىخىي مۇناسىۋەت ۋە كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئېھتىياجى بىلەن بەزى دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ يادرو دۆلىتىنىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرىدۇ. گرۇزىيە ۋە روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلىتى، ئەمما گرۇزىيە تارىختا ئىزچىل روسىيىگە قارشى تۇرغان، يەنە شۇنداقلا روسىيە بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلىغان. ۋېيتنام ۋە جۇڭگو كۆڭزى مەدەنىيىتىگە تەۋە دۆلەتلەر، ئەمما تارىختا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دۇشمەنلىشىش يۈز بەرگەن. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ھەزارەت ئورتاقلىقى، شۇنداقلا خۇددى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكىدەك تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە، تېخىمۇ كۆچلۈك مەدەنىيەت ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەلكىم بۇ دۆلەتلەرنى بىر-بىرىگە باغلىشى مۇمكىن.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ھەر قانداق تەرتىپ دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ ئۆز لاگېرىدىكى كونتروللۇقى ۋە ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىكى تەسىرنىڭ مەھسۇلى ئىدى. شەكىللىنىۋاتقان ھازىرقى دۇنيادا بولسا، يەر شارى خاراكتېرلىك چوڭ دۆلەتنىڭ ۋاقتى ئۆتتى، يەر شارى ئورتاق گەۋدىسى پەقەت بىر چوشكە ئايلىنىپ قالدى. ھېچقانداق بىر دۆلەتنىڭ، ھەتتا ئامېرىكىنىڭمۇ يەر شارى خاراكتېرلىك بىخەتەرلىك مەنپەئىتى قالمىدى. بۈگۈنكى تېخىمۇ مۇرەككەپ، كۆپ تەرەپلىك دۇنيادا تەرتىپنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدا ۋە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا مەۋجۇت. دۇنيا تەرتىۋى يا مەدەنىيەت ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ، ياكى بوشلۇقتىكى

راۋاقلا (خىيالىي چۈشكە ـــ ئۇ. ت)ئايلىنىپ قالىدۇ. ھازىرقى دۇنيادا، مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلەتلىرى مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەرتىپنىڭ مەنبەسى، يادرو دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سۆھبەتلەر مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى تەرتىپنىڭ مەنبەسى.

يادرو دۆلەتلەر رەھبەرلىك رولىنى ئويناشقان دۇنيا ـــ بىر كۈچلەر تەسىرى رايونلىرىغا بۆلۈنگەن دۇنيادۇر. ئەمما، يەنە شۇنداقلا، بىر يادرو دۆلەتنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى، باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش مەدەنىيەتكە ئىگە دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئاجىزلىتىلغان دۇنيا. ھەزارەت ئورتاقلىقى يادرو دۆلەتلەرنىڭ ئەزا دۆلەتلەرگە ۋە تاشقى دۆلەت ئاپپاراتلىرىغا بولغان رەھبەرلىكىنى، ئۇلارغا تەرتىپ تاڭدىغان رولىنى ھەقلىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئەمما ب د ت باش كاتىپى غالى 1994- يىلى بىر «كۈچ تەسىرى دائىرىسىنى ساقلاش» قائىدىسىنى ئېلان قىلدى. يەنى، يېتەكچى ئورۇنغا ئىگە رايون خاراكتېرلىك چوڭ دۆلەتنىڭ ب د ت غا تەمىنلىگەن تىنچلىق ساقلاش قىسمىنىڭ ئادەملىرى جەمئىي سانىنىڭ 1/3 دىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. بۇنداق تەلەپ مەلۇم بىر رايوندىكى يېتەكچى دۆلەتنىڭ تىنچلىقىنىڭ پەقەت شۇ دۆلەتنىڭ رەھبەرلىكى ئارقىلىق ئاندىن قوغدىلىدىغان ھەم قولغا كېلىدىغان بىر رايون سىياسىيسى رېئاللىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلدى. ب د ت رايون خاراكتېرلىك كۈچنىڭ ئورنىنى ئالالمايدۇ. يادرو دۆلەتلەر ئۆز مەدەنىيىتىدىكى باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە رايون خاراكتېرلىك ھوقۇقنى يۈرگۈزگەندە، بۇ خىل ھوقۇق ھەم ئىشەنچلىك بولىدۇ ھەم ھەقلىقلىققا ئىگە بولىدۇ.

يادرو دۆلەتلەرنىڭ تەرتىپ ساقلاش فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرالىشى، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۇنى ھەزارەتتە تۇغقىنىمىز دەپ قارىغانلىقىدىن بولىدۇ. مەدەنىيەت بىر چوڭايتىلغان ئائىلە، يادرو دۆلەت شۇ ئائىلىدىكى بىر مويسىپىتقا ئوخشايدۇ، ئۇ باشقا تۇغقانلىرى ئۈچۈن ئىنتىزام تۈزۈپ بېرىدۇ ۋە يۆلەنچۈك بولىدۇ. ئەگەر مۇنداق تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بولمىسا، تېخىمۇ كۈچلۈك بىر دۆلەتنىڭ

ئۇلارنىڭ رايون توقۇنۇشىنى ھەل قىلىش ۋە تەرتىپلەرنى ئۇلارغا تېگىش ئىقتىدارى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. پاكىستان، بېنگال، ھەتتا سىرىلانكىمۇ ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي ئاسىيا تەرتىپىنىڭ قوغدىغۇچىسى بولۇشىنى قوبۇل قىلىشنى خالمايدۇ. ھېچقانداق بىر جەنۇبىي ئاسىيا دۆلىتى ياپونىيەنىڭ بۇنداق فۇنكسىيەنى جارى قىلدۇرۇشىنى تېخىمۇ خالمايدۇ.

مەدەنىيەتتە يادرو دۆلەت بولمىغاندا، مەدەنىيەتلەر ئىچىدە تەرتىپ تۇرغۇزۇش ۋە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا سۆھبەت ئارقىلىق تەرتىپ تۇرغۇزۇش ئىنتايىن قىيىن بىر مەسىلىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. خۇددى روسىيەنىڭ سېربىيە بىلەن، گېرمانىيەنىڭ كرودىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدەك، بوسنىيە بىلەن شۇنداق مۇناسىۋەت ئورناتقان بىرەر نوپۇزلۇق، ھەقلىق ئىسلام يادرو دۆلىتى يوق. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا بۇ رولنى سىناپ بېقىشقا مەجبۇر بولدى. ئامېرىكىنىڭ بۇ چېگرالىرى سابىق يۇگوسلاۋىيە دەۋرىدە سىزىلغان بۇ رايوندا ئىستراتېگىيىلىك مەنپەئىتى بولمىغانلىقى؛ ئامېرىكا بىلەن بوسنىيەنىڭ ھەزىرەت باغلىنىشى بولماسلىقى؛ ياۋروپانىڭ ياۋروپادا بىر مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قارشى تۇرۇشى، ئامېرىكىنىڭ بۇ رولنى سىناپ بېقىشىنى ئۇنۇمسىز بىر ئىشقا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئافرىقا ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ يادرو دۆلىتى بولماسلىقى سۇدانىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشنى ھەل قىلىش تىرىشچانلىقلىرىنى تولىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈپ قويدى. يەنە بىر جەھەتتىن، يادرو دۆلەت قەيەردە بولسا، ئۇلار مەدەنىيەت ئاساسىدا بېكى خەلقئارا تەرتىپ ئورنىتىشنىڭ ئاساسلىق ئامىلىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

غەرب چېگرالىرىنىڭ شەكىللىنىشى

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئامېرىكا بىر غايەت زور، تارقاق، كۆپ مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر گۇرۇھىنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىشىنى توسۇشتەك

ئورتاق بىر نىشانى بار ئىدى. بۇ گۈرۇھلارنىڭ «ئەركىن دۇنيا»، «غەرب»، ياكى «ئىتتىپاقداش دۆلەت» دېگەندەك ناملىرى بولۇپ، نۇرغۇن دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئەمما، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىلا غەرب دۆلىتى ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، تۈركىيە، گرېتسىيە، ياپونىيە، كورېيە، فىلىپپىن، ئىسرائىلىيە ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تايلاند، پاكىستانلار. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغىنى، تەركىبى سەل ئوخشاشمايدىغان دۆلەتلەر گۈرۇھى مەسىلەن، بارلىق پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرى (گرېتسىيەدىن باشقا)، تارىختا ئىزچىل غەربكە تەۋە بولۇپ كەلگەن بىر نەچچە دۆلەت، ۋېيتنام، كۇبا، تاررىق مەنسۇر ھىندىستان ۋە بىر نەچچە ئافرىقا دۆلىتى بار. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ئىككى كۆپ مەدەنىيەتلىك، ھەزارەت ھالقىغان گۈرۇھ پارچە-پارچە بولۇپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى سىستېمىسىنىڭ يىمىرىلىشى، بولۇپمۇ ۋارشاۋا شەرتنامىسىنىڭ يىمىرىلىشى ئىنتايىن تېز بولدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى مەزگىلىدىكى كۆپ مەدەنىيەتلىك «ئەركىن دۇنيا» تولىمۇ ئاستا ھالدا شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بىر ياكى بىر قانچە گۈرۇھ بولۇپ شەكىللىنىۋاتىدۇ. ھازىر چېگرىلار شەكىللىنىش ئىچىدا. ئۇ غەرب خەلقئارا تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرىنىڭ سالاھىيىتىنى قانداق بەلگىلەش مەسىلىسىگە چېتىلىدۇ.

ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ يادرو دۆلەتلىرى بولغان فرانسىيە ۋە گېرمانىيىنى باشتا بېلگىيە، گوللاندىيە، لىيۇكسېمبورگدىن تەركىب تاپقان ئىچكى گۈرۇھ چۆرىدەيدۇ. بۇ دۆلەتلەر مال-تاۋار ۋە خادىملارنىڭ ئۆز ئارا يۆرۈشىشىدىكى بارلىق توسالغۇلارنى يوقىتىشقا قوشۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىتالىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، دانىيە، ئەنگلىيە، ئىرلاندىيە، گرېتسىيە؛ 1995- يىلى ئەزا بولغان ئاۋسترالىيە، فىنلاندىيە، شۋېتسىيە ۋە شۇ چاغدا ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيە،

بۇلغارىيە، رۇمىنىيىلەر چۆرىدىدى. بۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، 1994- يىلى كۆزدە گېرمانىيىنىڭ ھاكىمىيەت تۈتۈۋاتقان پارتىيىسى ۋە فرانسىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۆز ئالدىغا بىر ئوخشاشمايدىغان ئىتتىپاق قۇرۇش توغرۇلۇق تەكلىپ ئوتتۇرىغا قويۇشتى. گېرمانىيىنىڭ پىلانى بولسا دەسلەپتىكى ئەزا دۆلەتلەردىن ئىتالىيىنى چىقىرىۋېتىپ «قاتتىق يادرو» تەشكىل قىلىش، «گېرمانىيە بىلەن فرانسىيە بولسا قاتتىق يادرو ئىچىدىكى يادرونى تەشكىل قىلىش»؛ قاتتىق يادرو دۆلەتلەر تېزلىكتە بىر پۈل ئىتتىپاقى قۇرۇش ھەم ئۇلارنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە دۆلەت مۇداپىئە سىياسىتىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فرانسىيە زۇكلىسى ئېدۋارد بالادۇر مۇنداق بىر ئۇچ قاتلاملىق ئىتتىپاق قۇرۇش تەكلىپى بەردى: بىرىدەكلىشىكە قوشۇلىدىغان بەش يادرو دۆلەت يادرو شەكىللەندۈرۈش، باشقا دۆلەتلەرئىككىنچى ھالقىنى شەكىللەندۈرۈش، ئەزا بولۇش ئالدىدىكى دۆلەتلەر بولسا سىرتقى ھالقىنى شەكىللەندۈرۈش، ئۇنىڭدىن كېيىنلا فرانسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى ئالايىن جۇپپې بۇ ئۇقۇمنى تەپسىلىي شەرھلەپ: «ھەمراھ دۆلەتلەرنىڭ سىرتقى ھالقىسىنى شەرقىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپا دۆلەتلىرى شەكىللەندۈرىدۇ؛ ئوتتۇرا ھالقا بەزى ساھەلەرنىڭ (يەككە بازار، تاموژنا ئىتتىپاقى قاتارلىقلار) ئورتاق قائىدىلىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان ئەزا دۆلەتلەردىن تەركىب تاپىدۇ، ئىچكى ھالقىسى بولسا مۇداپىئە، پۇلنى بىرىدەكلەشتۈرۈش، دىپلوماتىيە سىياسىتى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا، تېخىمۇ ئالدىدا مېڭىشنى خالايدىغان ھەم شۇنداق قىلالايدىغان دۆلەتلەردىن شەكىللىنىدۇ[1]. باشقا سىياسىي رەھبەرلەرمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، مۇشۇ ئورۇنلاشتۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى تاكى ئەزا دۆلەتلەر بىلەن ئەزا ئەمەس دۆلەتلەرنى ئايرىيدىغان چېگرا سىزىقىنچە ئالاقىسى ناھايىتى زىچ باغلانغان دۆلەتلەردىن

تەشكىللەنگەن ئىچكى گۇرۇھ ۋە يادرو دۆلەتلەر بىلەن بىرەكلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنرەك بولغان دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان سىرتقى گۇرۇھقا چېتىلدى.

ياۋروپادا ئۇنداق بىر چېگرانى سىزىش سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا غەرب دۇچ كەلگەن خىرىسنىڭ بىرى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە بىر گەۋدە سۈپىتىدىكى ياۋروپا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئەمما، كوممۇنىزمنىڭ گۈمران بولۇشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ياۋروپا دېگەن نېمە؟ دېگەن سوئالغا چوقۇم يۇزلۇنمىسە ۋە بۇنىڭغا جاۋاب بەرمىسە بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ياۋروپانىڭ شىمال، غەرب، جەنۇب تەرەپلىرى دېڭىز بىلەن قورشالغان، جەنۇبتىكى چېگرا سىزىقى ھەزارەت جەھەتتىكى روشەن لىنىيە بىلەن بىرەك. ئەمما، شەرقتىكى چېگرا قەيەردە؟ كىملەر ياۋروپا دۆلىتى دەپ قارىلىشى ھەم ياۋروپا ئىتتىپاقى، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى دېگەندەك تەشكىلاتلارنىڭ يوشۇرۇن ئەزاسى بولۇشى كېرەك؟

بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان غەرب خرىستىئان دىنىدىكى مىللەتلەر بىلەن مۇسۇلمانلار ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى مىللەتلەرنى ئايرىپ تۇرغان ئۇلۇغ تارىخىي چېگرا بۇ سوئاللارغا ئەڭ قايىل قىلارلىق، ئەڭ تولۇق جاۋاب بەردى. بۇ چېگرانى تا 4- ئەسىردىكى رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە 10- ئەسىردىكى مۇقەددەس رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قەدەر سۈرۈشتۈرگىلى بولىدىغان بولۇپ، ئاز دېگەندىمۇ 500 يىلدىن بۇيان ئاساسەن دېگۈدەك ھازىرقى ئورنىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇ شىمالدىن باشلىنىپ، ھازىرقى فىنلاندىيە ۋە بالتىق دۆلەتلىرىنىڭ روسىيە بىلەن بولغان چېگراسىنى بويلاپ، غەربىي بېلورۇسىيە ۋە ئوكرائىنانى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇنىئاتىزم كاتولىك غەربى بىلەن پراۋوسلاۋىيە شەرقىنى ئايرىيدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن رۇمىنىيەدىكى ترانزىلۋانىيەدىن كېسىپ ئۆتۈپ، كاتولىك دىنىدىكى ۋېنگرىيىنى بۇ دۆلەتنىڭ باشقا قىسىملىرىدىن ئايرىيدۇ؛

ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە سلوۋېنىيە بىلەن كرودىيىنى باشقا جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئايرىيدىغان چېگرانى بويلاپ سابىق يۇگوسلاۋىيەدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ چېگرا بالقان رايونىدا ھون ئىمپېرىيىسى ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىي چېگرالىرى بىلەن ماس كېلىپ قالىدۇ. بۇ ياۋروپا ھەزارىتىنىڭ چېگرا سى بولۇپ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ئۇ يەنىلا ياۋروپا ۋە غەربنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي چېگرا سى ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، مەدەنىيەت ئەندىزىسى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى دۇچ كەلگەن ياۋروپانىڭ دائىرىسى قەيەردە ئاخىرلىشىدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە مۇنداق بىر گۇمانسىز جاۋابنى بەردى: ياۋروپانىڭ دائىرىسى خرىستىئان دىنىنىڭ دائىرىسى ئاخىرلاشقان، ئىسلام دىنى بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنى باشلانغان جايدا ئاخىرلىشىدۇ. مانا بۇ غەربىي ياۋروپالىقلار تەشنا بولغان جاۋاب. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆڭلىدە بۇ جاۋابنى توغرا تاپىدۇ. ھەر ساھەدىكى زىيالىيلار ۋە سىياسىي رەھبەرلەرمۇ بۇ جاۋابقا قوشۇلىدۇ. خۇددى مايكىل خوۋارد كۆرسەتپ ئۆتكىنىدەك، سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە مۇجەللەشكەن قالغان ئوتتۇرا ياۋروپا (مەركىزىي ياۋروپا) بىلەن شەرقىي ياۋروپا ئارىسىدىكى پەرقنى ئېنىق تونۇۋالماس رۆرۇر. ئوتتۇرا ياۋروپا «ئىلگىرى خرىستىئان دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى بولغان دۆلەتلەرنى، خابسبورگ ئىمپېرىيىسىگە تەۋە ئاۋسترىيە، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيە، پولشا، گېرمانىيىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شەرقىي ياۋروپا» دېگەن سۆز پراۋوسلاۋىيە دىنى ھىمايىسىدىكى رايونلارنى، 19- ئەسىردە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بۇلغارىيە ۋە رۇمىنىيىنىڭ قارا دېڭىز مەھەللىلىرى، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «ياۋروپا» قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دەللەپ مۇنداق دەيدۇ: غەربىي ياۋروپانىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى «ئوتتۇرا ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنى قايتىدىن ئۇلار ئەسلىدىلا

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ شەرقىي چېگراسى

تەۋە بولۇشقا تېگىشلىك بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز ۋە ئورتاق گەۋدىمىزگە جەلپ قىلىپ ئەكېلىش ۋە لوندون، پارىژ، رۇم، مىيۇنخېن، لېيپزىگ، ۋارشاۋا، بۇخارېست، بۇداپېشتلار ئارىسىدا قايتىدىن تور توقۇش». ئىككى يىلدىن كېيىن پىئېر بەھار مۇنداق دېدى: «بىر يېڭى ئۇزۇك سەپ مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ»، ئۇ ئاساسەن بىر ھەزارەت چېركاسى بولۇپ، غەرب خرىستىئان دىنىنى (رۇم كاتولىك دىنى ياكى پروتېستانت دىنى)نى بەلگە قىلغان ياۋروپا بىر تەرەپ، شەرق خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنىنى بەلگە قىلغان يەنە بىر ياۋروپا بىر تەرەپ بولىدۇ. يەنە بىر قىتئالىدىيىلىك مۇھىم شەخس ياۋروپادا تۆمۇر پەردىسىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان چېگرا سىزىقىنى «شەرق ۋە غەرب ئارىلىقىدىكى قەدىمى ھەزارەت چېركاسى» دەپ قارىدى، ئۇ ياۋروپانىڭ غەربىي قىسمىدىكى پولشا، بالتىق دۆلەتلىرى، ئىلگىرىكى ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنلىرى ۋە غەربىي ياۋروپانىڭ سىرتىدىكى شەرقىي ياۋروپا ۋە بالقان دۆلەتلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. بىر مەشھۇر ئەنگلىيىلىكمۇ بۇنىڭ «شەرق بىلەن غەرب چېركاۋلىرى ئارىسىدىكى ... بىر غايەت زور دىنىي چېگرا ئىكەنلىكىگە؛ كەڭرەك مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ رۇمدىن بۇۋاستە تەرىقىدە ھەم كېلىتكلار ۋە نېمىسلارنىڭ ۋاستىسىدە خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان مىللەتلەر بىلەن خرىستىئان دىنىنى شەرقتىن ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى ۋىزانتىيەدىن قوبۇل قىلغان خرىستىئان مىللەتلىرى ئارىسىدىكى غايەت زور دىنىي چېگرا ئىكەنلىكىگە قوشۇلىدۇ»[2].

ئوتتۇرا ياۋروپالىقلارمۇ بۇ چېگرىنىڭ ئەھمىيىتىنى تەكتىلىشىدۇ. كومۇنىزم مىراسلىرىدىن قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك سىياسىيىغا ۋە بازار ئىگىلىكىگە مېڭىش جەھەتتە زور ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بۇ دۆلەتلەر كاتولىك دىنى ۋە پروتېستانت دىنىغا ئاساسەن بىر تەرەپ، پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئاساسەن بىر تەرەپ بولغان دۆلەتلەرگە ئوخشاشمايدۇ. لىتۋا زۇكتۇكى بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرى لىتۋالىقلار «ئىككى خىل مەدەنىيەت» ئارىسىدا

تاللاشقا مەجبۇر بولغان ھەم «لاتىن ئامېرىكىسىنى تاللىغان، رۇم كاتولىك دىنىنى ۋە قانۇن ئاساسىغا قۇرۇلغان دۆلەت تەشكىلىي شەكلىنى قوبۇل قىلغان» دەپ قارايدۇ. پولشىلىقلارمۇ 10- ئەسىردىن بۇيان لاتىن خرىستىئان دىنىنىڭ ۋەزانتىيىگە قارشى كۆرىشىدە ئالدىنقىسىنى تاللىۋالغاندىن كېيىن، ئىزچىل تۇردە غەربنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن③. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، شەرقىي ياۋروپادىكى پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرى خەلقى كىشىلەرنىڭ بۇ ھەزارەت چېگراسىنى قايتا تەكتىلىشىگە بىر خىل زىددىيەتلىك نەزەردە قارايدۇ. بۇلغارىيىلىكلەر ۋە رۇمىنىيىلىكلەر غەربنىڭ بىر قىسمى بولۇشنىڭ ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىشنىڭ غايەت زور پايدىسىنى تونۇپ يەتتى. ئەمما، ئۇلار يەنىلا ئۆزىنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنى بىلەن سالاھىيەتلىنىدۇ. بۇلغارىيىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭ تارىختا روسىيە، ۋىزانتىيە بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان.

ياۋروپالىقلارنىڭ خرىستىئانلىق سالاھىيىتى غەربىي ياۋروپا تەشكىلاتلىرىغا يېڭى ئەزا قوبۇل قىلىشتا ئېنىق ئۆلچەم ھازىرلاپ بەردى. ياۋروپا ئىتتىپاقى غەربنىڭ ياۋروپادىكى ئاساسلىق گەۋدىسى. 1994- يىلى ھەزارەت جەھەتتە غەربكە تەۋە ئاۋسترىيە، فىنلاندىيە، شۋېتسىيىلەرنىڭ قاتنىشىشى نەتىجىسىدە، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزالىرى يەنمۇ كېڭەيدى. 1994- يىلى ئەتىيازدا بالتىق دۆلەتلىرىدىن باشقا، بارلىق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرىش ئېھتىماللىقىنىڭ يوقلۇقىنى ياۋروپا ئىتتىپاقى ئېنىق بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تۆت ئوتتۇرا ياۋروپا دۆلىتى (پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيە)، ئىككى شەرقىي ياۋروپا دۆلىتى (رۇمىنىيە، بۇلغارىيە) بىلەن «بىرلىشىش كېلىشىمى» ئىمزالىدى. ھالبۇكى، بۇ دۆلەتلەردىن بىرەرى 21- ئەسىردىن بۇرۇن ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي ئەزاسى بولالىشى ناتايىن، ئوتتۇرا ياۋروپا دۆلەتلىرى شۇبھىسىزكى رۇمىنىيە، بۇلغارىيىلەردىن بالدۇر ئەزالىق سالاھىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ناۋادا رۇمىنىيە، بۇلغارىيىلەر ھەقىقەتەن

ياۋروپا ئىتتىپاقىغا قاتنىشالىسا، بالتىق دۆلەتلىرى ۋە سلوۋېنىيەنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭغا ئەزا بولالىشىدىن ئۈمىد زور. مۇسۇلمان دۆلىتى تۈركىيە، كېچىك دۆلەت مالتا ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېرۋىسلارنىڭ ئىلتىماسى 1995- يىلىدىمۇ نۆۋەت ساقلاپ تۇردى. ياۋروپا ئىتتىپاقى ئەزالىرىنى كېڭەيتىش جەريانىدا باشتا ئويلىشىدىغىنى ھەزارەت جەھەتتە غەربكە تەۋە، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر. ئەگەر بۇ ئۆلچەملەر قوللىنىلسا، ۋايسگراد دۆلەتلىرى (پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيە)، بالتىق دۆلەتلىرى، سلوۋېنىيە، كرودىيە، مالتا ئاخىر ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولالايدۇ. خۇددى ياۋروپا تارىخىدا ئىلگىرى شۇنداق بولۇپ كەلگىنىدەك، ئىتتىپاقداشلىق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئۆز ئارا تەڭ مەۋجۇت بولىدۇ.

مەدەنىيەت مەنتىقىسى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ كېڭىيىشىدىن شۇنىڭغا ئوخشاش بىر يەكۈن چىقىرالايدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي، ھەربىي كونترولىغا ئوتتۇرا ياۋروپاغىچە كېڭەيتكەنىدە باشلانغان. ئامېرىكا ۋە غەرب دۆلەتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنى چەكلەش، زۆرۈر تېپىلسا ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىشىنى توسۇش ئۈچۈن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنى قۇردى.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىنكى دۇنيادا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر بۆلىكىنى تەشكىلاتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى روسىيىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن ئوتتۇرا ياۋروپاغا تېگىشىنى چەكلەش ئارقىلىق سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىنىڭ قايتا يۈز بەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى مەركىزى نىشان قىلىپ بېكىتتى. شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى غەربنىڭ بۆلىكىنى

تەشكىلاتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆزىگە ئەزا بولۇشنى خالايدىغان، ھەربىي ئىقتىدار، سىياسىي دېموكراتىيە، قەلەمدار-ئەلەمدارلارنى (ئارمىيىنى) باشقۇرۇش جەھەتلەردە ئاساسلىق شەرتلەرگە چۈشكەن دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئىشكىنى ئېچىۋېتىشى، ئۇلارنى ئەزالىققا قوبۇل قىلىشى كېرەك.

ئامېرىكىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى بىخەتەرلىك سىياسىتى ئەڭ باشتا تېخنىۋ ئۇمۇملاشقان فاكتورنىڭ ئىپادىلىدى. ئۇ «تىنچ ھەمراھلار» مۇناسىۋەتتىدە گەۋدىلەندى، ئۇ ياۋروپا دۆلەتلىرىگە، ئەمەلىيەتتە ياۋرو-ئاسىيا دۆلەتلىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىلدى. بۇ فاكتور ياۋروپا بىخەتەرلىك ۋە ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ رولىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ زۇكتۇڭ كلىنتوننىڭ 1994-يىلى ياۋروپانى زىيارەت قىلغاندا سۆزلىگەن مۇنۇ سۆزىدە ئەكس ئېتىدۇ: «ھازىرقى ئەركىن دۇنيانىڭ چېگرالىرى تارىخ بىلەن ئەمەس يېڭى ھەربىكەتلەر بىلەن بېكىتىلىشى كېرەك، مەن ياۋروپادا يېڭى چېگرا سىزىشنى خالايدىغان بارلىق كىشىلەرگە دەيدىغىنىم، بىز ياۋروپانىڭ كەلگۈسىنىڭ گۈزەل بولۇش ئېھتىماللىقىنى ـــ ھەممە يەرنىڭ دېموكراتىيە، بازار ئىگىلىكى ۋە بىخەتەرلىك ئۈچۈن ھەمكارلىشىدىغان دۆلەتلەر بىلەن قاپلىنىدىغانلىقىنى چەتكە قاقماسلىقىمىز لازىم. بىز چوقۇم سەلبىي ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى توسۇشىمىز لازىم». ۋەھالەنكى، بىر يىلدىن كېيىن ئامېرىكا ھۆكۈمىتى «تارىخ»قا ئاساسەن چېگرا سىزىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى ھەم مەدەنىيەت پەرقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رېئاللىقنىڭ «سەلبىيرەك نەتىجىلىرى»نى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. بۇ ھۆكۈمەت ئاكتىپ ھەربىكەتلىنىپ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئۆلچەم، كۆنتەرتىپ بېكىتىپ، باشتا پولشا، ۋېنگرىيە، چېخىيە، سلوۋاكىيىنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن سلوۋېنىيىنىڭ شىمالىي

ئانلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇشنى تەستىقلىدى، ئارقىدىن بالتىق دېڭىزىدىكى ئۇچ دۆلەتكە نۆۋەت كېلىشى مۇمكىن.

روسىيە شىمالىي ئانلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەر قانداق شەرقىقە كېڭىيىش ھەرىكىتىگە ئىنتايىن قارشى. خېلى كاللىسى ئوچۇق، غەربكە مايىل رۇسلارمۇ شەرقىقە كېڭىيىش روسىيە ئىچىدىكى مىللەتچىلىك ۋە غەربكە قارشى سىياسىي كۈچنى كۈچەيتتى، دېيىشتى. ئەمما، شىمالىي ئانلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقىقە كېڭىيىشى تارىختا خرىستىئان غەرب دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى بولغان دۆلەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى ھەم ئۇ روسىيىگە سەربىيە، بۇلغارىيە، رۇمىنىيە، مولداۋا، بېلوروسىيە، ئوكرائىنا (پەقەت ئوكرائىنا بىرلىكىنى ئىزچىل ساقلىيالمىسا) لارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەردى. شىمالىي ئانلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقىقە كېڭىيىشىنىڭ پەقەت غەرب دۆلەتلىرى دائىرىسىدىلا چەكلىنىشى روسىيىنىڭ بىر مۇستەقىل، پراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتىنىڭ يادرو دۆلىتىلىك رولىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنى چېركاسى ئىچى ۋە بويىدىكى تەرتىپكە مەسئۇل بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى.

مەدەنىيەتكە ئاساسەن دۆلەتلەرنى ئايرىشنىڭ پايدىسى بالتىق دۆلەتلىرىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەندى. تارىخ، ھەزارەت، دىنغا ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ غەربكە تەۋە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغان بىر قانچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرى ئىزچىل غەربنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە. ئامېرىكا ئەزەلدىن ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلغانلىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلمىغان، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندە، ئامېرىكا ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغان ھەم رۇسلارنىڭ بۇ جۇمھۇرىيەتلەردىن قوشۇن چېكىنىدۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىت جەدۋىلىگە رىئايە قىلىشىنى كەسكىن تەلەپ قىلغان. رۇسلارغا نىسبەتەن بۇ بالتىق دۆلەتلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ باشقا سابىق سوۋېت

ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىدە شەكىللەندۈرگەن تەسىر دائىرىسىدىكى تەسىر دائىرىسىگە تەۋە ئەمەسلىكىنى چوقۇم ئېتىراپ قىلىشى كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. خۇددى شۇنىسىيە باش ۋەزىرى ئېيتقاندەك، كلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مۇڭەپپەقىيىتى «ياۋروپانىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىغا قوشقان ئەڭ مۇھىم تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ». ئۇ ھەم رۇس دېموكراتچىلىرىغا رۇس ئەشەددىي مىللەتچىلىرىنىڭ ھەر قانداق ئۆچ ئېلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ غەربنىڭ بۇ جۇمھۇرىيەتلەرگە بەرگەن ئېنىق ۋەدىسى ئالدىدا بىكار ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بىلەن يارىدەم بەردى④.

كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ كېڭىيىشىگە ئومۇمىيۈزلۈك دىققەت قىلغاندا، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ ھەزىرەت جەھەتتە قايتا قۇرۇلۇشى ئۇلارنىڭ كېچىكىلەش ئېھتىماللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. غەيرىي غەرب دۆلىتى گرېتسىيە بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى، غەيرىي غەرب دۆلىتى تۈركىيە بولسا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى، ئۇ ھازىر ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرىشنى ئىلتىماس قىلىۋاتىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتلەر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ مەھسۇلى، ئۇلار سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەدەنىيەت دۇنياسىدا يەنە پۈت تىرەپ تۇرالارمۇ؟

تۈركىيەنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي ئەزاسى بولۇشىدا تېخى مەسىلە كۆپ، تۈركىيەدىكى گۇللىنىش پارتىيىسى تۈركىيەنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇشىغا ئىزچىل قارشىلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ، تۈركىيە بەلكىم گۇللىنىش پارتىيىسى سايلامدا غەلبە قىلمىسا ياكى تۈركىيە ئاتاتۈركنىڭ مىراسلىرىنى تاشلاپ، ئۆزىنى قايتىدىن ئىسلام دۆلىتىنىڭ رەھبىرى دەپ بېكىتمىسىلا، يەنىلا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدا تۈرىئوبرىشى مۇمكىن. تۈركىيەگە نىسبەتەن، بۇنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ ھەم ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىنچىلىكىمۇ بار. ئەمما، يېقىنقى

كەلگۈسىدە تۈركىيىنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كىرىشى مۇمكىن ئەمەس. مەيلى تۈركىيىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدىكى رولى قانداق بولسۇن، تۈركىيە بالقان رايونى، ئەرەبلەر دۇنياسى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىللىرىدە بارغانسېرى ئۆزىنىڭ باشقىچە مەنپەئىتىنى كۆزلەۋاتىدۇ.

گرېتسىيە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى ئەمەس، ئەمما ئۇ كلاسسىك مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر بۇلىقى. تارىختا گرېكلار تۈركلەرگە تاقابىل تۇرغاندا، ئۆزلىرىنى خرىستىئانلارنىڭ ئاۋانگارتى دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ سېرىلار، بۇلغارلار، رۇمىنىيىلىكلەرگە ئوخشاشمايدىغان يېرى، گرېتسىيىنىڭ تارىخى بىلەن غەربنىڭ تارىخى بىر-بىرىگە چىگىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما گرېتسىيە يەنىلا باشقىچە دۆلەت. ئۇ غەرب تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىچىدىكى پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى يات دۆلەت. ئۇ ئەزەلدىن ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئەركىن، نورمال ئەزاسى ئەمەس. ئۇ ئۆزىنى بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ پرىنسىپلىرى، ئەخلاق-ئىدىيىلىرىگە ماسلاشتۇرۇشتا زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. 60- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە گرېتسىيە ھەربىي ھۆكۈمەت ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان، تا ئۇ دېموكراتىيە تۈزۈمىنى ئورناتقاندا ئاندىن ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىگە كىرەلىگەن. ئۇنىڭ رەھبەرلىرى كۆپىنچە غەربنىڭ پرىنسىپلىرىدىن قەستەن چەتلەيدۇ ھەم غەرب ھۆكۈمەتلىرى بىلەن قېرىشىدۇ. گرېتسىيە ئورتاق گەۋدە ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ باشقا ئەزالىرىغا سېلىشتۇرغاندا نامرات، ھەم ھەمىشە بىرىۋسېل ئۆلچىمىنى كۆزگە ئىلمايدىغان ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى يۈرگۈزۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ 1994- يىلى ياۋروپا ئىتتىپاقى كېڭىشىنىڭ رەئىسى بولغان چاغدىكى ئىشى باشقا ئەزا دۆلەتلەرنى غەزەپلەندۈرۈۋەتتى، غەربىي ياۋروپا ئەمەلدارلىرى كۆڭلىدە ئۇنى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا قاتناشتۇرۇشنىڭ ئۆزى بىر خاتالىق دەپىشتى.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا گرېتسىيىنىڭ سىياسىتى بارغانسېرى غەربنىڭ سىياستىدىن يىراقلىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ماكېدونىيىنى قامال قىلىۋېلىشى غەرب ھۆكۈمەتلىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، نەتىجىدە ياۋروپا كومىتېتى ياۋروپا سوتىدىن گرېتسىيىنى چەكلەش بۇيرۇقى چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. سابىق يۇگوسلاۋىيىدىكى توقۇنۇشقا نىسبەتەن گرېتسىيە قوللانغان سىياسەت غەربتىكى ئاساسلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ سىياستى بىلەن ئوخشاشمىدى. ئۇ سېربىلارنى ئاكتىپ قوللاپ، ب د ت نىڭ ئۇلارغا قاراتقان ئىمبارگوسىغا ئاشكارا خىلاپلىق قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە كومۇنىزم تەھدىتىنىڭ ئاياغلىشىشىغا ئەگىشىپ، گرېتسىيە بىلەن روسىيە ئورتاق دۈشمىنى تۈركىيەگە قارشى تۇرۇشتا ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە بولدى، گرېتسىيە روسىيىنىڭ گرېك مىللىتى كونترولللۇقىدىكى جەنۇبىي سېرۇستا ھەربىي كۈچ تۇرغۇزۇشىغا يول قويدى. «ئۇلار ئورتاق پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا»، گرېكلار رۇسلارنى ھەم سېربىلارنىڭ ئارالغا كېلىشىنى قارشى ئالدى[3]. 1995- يىلى رۇسلار سېرۇستا تەخمىنەن 2000 شىركەت ئاچتى؛ رۇس تىلى، سېرب تىلى، كروئات تىللىرىدا گېزىت نەشر قىلىنىدى ھەم سېرۇستىكى گرېكلار ھۆكۈمىتى ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ئاساسەن روسىيەدىن سېتىۋالدى، گرېتسىيەمۇ روسىيە بىلەن بىرلىكتە كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نېفتىنى تۈركىيە ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرالىرىدىن ئۆتىدىغان بۇلغارىيە-گرېتسىيە نېفت تۇرۇبىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا توشۇش ئىمكانىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتىدۇ. گرېتسىيىنىڭ پۈتكۈل دىپلوماتىيە سىياستىدە قويۇق پراۋوسلاۋىيە دىنى مايىللىقى بار. شۇنىسىزكى، گرېتسىيە يەنىلا ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ رەسمىي ئەزاسى، ئەمما ھەزارەت قايتا قۇرۇلۇشىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بۇ ئەزالىق سالاھىيىتى چوقۇم تېخىمۇ ئاجىز، تېخىمۇ ئەھمىيەتسىز بولۇپ قېلىپ،

مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە تېخىمۇ زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۈشمىنى ئەمدىلىكتە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى روسىيىنىڭ ئىتتىپاقدىشىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ.

روسىيە ۋە ئۇنىڭ يېقىن قوشنىلىرى

چارروسىيە ۋە كومموئنىستلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋارىسى بىر مەدەنىيەت گۇرۇھىدۇر، ئۇ نۇرغۇن جەھەتتە ياۋروپاغا ئوخشىشىدۇ. بۇ گۇرۇھتا روسىيە يادرولۇق ئورۇندا بولۇپ، غەربتىكى فرانسىيە-گېرمانىيىلەرگە باراۋەر كېلىدۇ، ئۇ بىر ئىچكى هالقا بىلەن زىچ باغلانغان، بۇ ئىچكى هالقا پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىككى ئاساسلىق سلاۋيان جۇمھۇرىيىتى — بېلوروسىيە ۋە مولدوۋا، قازاقىستان (رۇسلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 40%نى تەشكىل قىلغان)، ئەرمىنىيە (تارىختا ئۇ روسىيىنىڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى ئىدى)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ دۆلەتلەرنىڭ هۆكۈمەتلىرى سايلام ئارقىلىق هاكىمىيەت بېشىغا چىققان رۇسپەرەس هۆكۈمەتلەر ئىدى. روسىيە بىلەن گرۇزىيە (مۇتلەق كۆپ قىسمى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ) ۋە ئوكرائىنا (مۇتلەق كۆپ قىسمى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ) ئارىسىدا يېقىن، ئەمما سەل نازۇك مۇناسىۋەت بار. بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ كۆچلۈك مىللىي سالاهىيىتى ۋە مۇستەقىللىق تارىخى بار بولۇپ، بالقان يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى روسىيە بۇلغارىيە، گرېتسىيە، سېربىيە، سپرۇسلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە. ئۇلارنىڭ رۇمىنىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئانچە يېقىن ئەمەس. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مۇسۇلمان جۇمھۇرىيەتلىرى ئېقتىساد، بىخەتەرلىك ساهەلىرىدە يەنىلا زور دەرىجىدە روسىيىگە تايىنىدۇ. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ياۋروپانىڭ جەلپ قىلىشىغا بولغان ئىنكاسى

ئەمەلىيەتتە بالتىق دۆلەتلىرىنى روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىن ئايرىپ چىقتى.

ئومۇمەن، روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنىنى يادرو قىلغان ئۆزىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى بىر گۇرۇھ، شۇنداقلا ئۇنى ئوراپ تۇرغان ئاجىزراق ئىسلام دۆلەتلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىر سوۋۇتۇش بەلۋىغى قۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ بۇ دۆلەتلەرنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىدارە قىلىدۇ ھەم باشقا دۆلەتلەرنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنى سىقىپ چىقىرىشقا ئۇرۇنىدۇ.

روسىيە دۇنيانىڭ بۇ سىستېمىنى قوبۇل قىلىشى ۋە قوللىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. خۇددى يېلتسىن 1993- يىلى 2- ئايدا ئېيتقاندەك: چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى ۋە خەلقئارا تەشكىلاتلار «روسىيىگە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ تىنچلىقى، مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئالاھىدە ھوقۇق بېرىشى زۆرۈر». سوۋېت ئىتتىپاقى بىر يەر شارى خاراكتېرلىك مەنپەئەتكە ئىگە دۆلەت، روسىيە بولسا رايون مەنپەئىتى ۋە مەدەنىيەت مەنپەئىتىگە ئىگە ئاساسلىق چوڭ دۆلەت.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىققان پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرى ياۋرو-ئاسىيا ئىشلىرىدا ئۈيۇشۇش كۈچىگە ئىگە بىر روسىيە گۇرۇھى قۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان مەزگىلدە بۇ بەش دۆلەت باشتا يۈكسەك مىللەتچىلىككە قاراپ ماڭغان ھەم ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى، روسىيە بىلەن بولغان ئارىلىقىنى كېڭەيتىشنى تەكىتلىگەن. كېيىن ئىقتىساد، جۇغراپىيەۋى، سىياسىي ۋە ھەزارەت پاكىتىغا بولغان تونۇش بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تۆت دۆلەتنىڭ سايلىغۇچىلىرىنىڭ رۇسپەرەس ھۆكۈمەت سايلاپ چىقىشىغا ھەم رۇسپەرەس سىياسەتلەرنى قوللىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ دۆلەتلەر روسىيىنىڭ قوغدىشىنى، قوللىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. بەشىنچى دۆلەت گرۇزىيىدە روسىيىنىڭ ھەربىي ئارىلىشىشى گرۇزىيە

ھۆكۈمىتىنىڭ مەيدانىدا شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى.

ئەرمىنىيە تارىختىن بۇيان مەنپەئىتىنى روسىيىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئوخشاش بىلگەن. روسىيەمۇ ئەرمىنىيىنى ئەتراپىدىكى مۇسۇلمان قوشنىلىرىنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىدىن قوغداپ كەلگەنلىكىدىن پەخىرلەنگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ مۇناسىۋەت قايتا جانلاندى. ئەرمىنىيە ئىزچىل روسىيەنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ كەلدى ھەم سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىدە روسىيىنى قوللىدى. بۇ ئىككى دۆلەت ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە.

بېلوروسىيەنىڭ ئەرمىنىيىگە ئوخشاشمايدىغان يېرى ئۇنىڭدا ئاساسەن دېگۈدەك مىللىي سالاھىيەت تۇيغۇسى يوق، روسىيەنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج. بۇ دۆلەتتىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ روسىيىگە بولغان تونۇشى ئۆز دۆلىتىگە بولغان تونۇشىدىن قېلىشمايدۇ. 1994- يىلى 1- ئايدا قانۇن تەۋرۈش تارماقلىرى بىر مۇنەئەسسىپ رۇسپەرەسىنى ھوقۇق تۇتۇۋاتقان ئوتتۇرا ھاللار ۋە مۆتىدىل مىللەتچىلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. 1994- يىلى 7- ئايدا 80% سايلىغۇچى بىر ئەشەددىي رۇسپەرەسىنى زۇكۇتۇكلۇقتا سايلىدى. ئۇ ۋىلادىمىر زىرىنوۋىسكىنىڭ ئىتتىپاقدىشى ئىدى. بېلوروسىيە باشتىلا مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىگە كىرگەنىدى ھەم روسىيە، ئوكرائىنالار قاتارىدا 1993- يىلى قۇرۇلغان ئىقتىسادىي ئىتتىپاقنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇ يەنە روسىيە بىلەن پۈل ئىتتىپاقى قۇرۇشقا، يادرو قوراللىرىنى روسىيىگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە، روسىيە ئارمىيىسىنىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ قالغان يىللىرىدا ئۆز زىممىسىدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلدى. دۆلەت نامىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، 1995- يىلىغا كەلگەندە بېلوروسىيە ئەمەلىيەتتە روسىيىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مولداۋا بىر مۇستەقىل دۆلەت بولدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى ئاخىر رۇمىنىيە بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، دەپ پەرەز قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىگە بولغان ئەندىشە رۇسلىشىپ كەتكەن شەرقىي رايوندا بۆلۈنۈشكە قارشى ھەرىكەت قوزغىدى. بۇ ھەرىكەت موسكۋانىڭ ئاستىرتىن قوللىشىغا ئېرىشتى. روسىيەنىڭ 14- ئارمىيەسىنىڭ قوللىشى بىلەن «دېنېستر دەريا بويى جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلدى. مولداۋانىڭ رۇمىنىيىگە قوشۇلۇش قىزغىنلىقى مەركۇر ئىككى دۆلەتتىكى ئىقتىسادىي مەسىلە ۋە روسىيەدىن كەلگەن ئىقتىسادىي بېسىم بىلەن ئاجىزلاپ قالدى. مولداۋا مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىگە ئەزا بولۇپ، روسىيە بىلەن بولغان سودىسىنى كېڭەيتتى. 1994- يىلى 2- ئايدا رۇسپەرەس پارتىيىلەر پارلامېنت سايلىمىدا زور غەلىبىگە ئېرىشتى.

يۇقىرىقى ئۇچ دۆلەتتە ئىستراتېگىيە بىلەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىغان جامائەت پىكرى ھۆكۈمەتنىڭ روسىيە بىلەن يېقىن ئىتتىپاق ئورنىتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوكرائىنا دۇمۇ ئاخىر شۇنىڭغا ئوخشايدىغانراق ئۆزگىرىش يۈز بەردى. گرۇزىيىدە بۇ باسقۇچ ناھايىتى مۇشەققەتلىك بولدى. گرۇزىيە 1801- يىلى مۇستەقىل دۆلەت ئىدى. شۇ يىلى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى جورج XIII رۇسلاردىن ئۆزلىرىنى تۈركىيىلىكلەردىن قوغداپ بېرىشنى ئۆتۈندى. 1918- يىلىدىن 1921- يىلىغىچە بولغان رۇس ئىنقىلابىنىڭ ئۇچ يىلىدا گرۇزىيە يەنە مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما بولشېۋىكلار ئۇنى مەجبۇرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇۋالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان بولسىمۇ، ئەمما گرۇزىيە يەنە بىر قېتىم مۇستەقىللىققە ئېرىشتى. بىر مىللەتچى ئىتتىپاق سايلامدا غەلىبە قىلدى. ئەمما، ئۇنىڭ رەھبىرى قاتتىق باستۇرۇش ئېلىپ بارغاچقا زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولغان شۋارد نادزې بۇ دۆلەتكە رەھبەرلىك قىلدى ھەم 1992- ۋە 1995- يىلىدىكى زۇكتۇك

سايلىمدا غەلىبە قىلىپ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. ئەمما، ئۇ روسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئابغازىيە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ۋە گىرۇزىيەدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتىلگەن گامساخۇردىيانىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭغا دۇچ كەلدى. ئۇ پادىشاھ جورجىنى دوراپ مۇنداق يەكۈن چىقاردى: «بىزنىڭ تېخىمۇ چوڭ تاللىشىمىز يوق». ئۇنىڭدىن كېيىن موسكۋاغا يۈزلىنىپ ئۇنىڭدىن ياردەم كۈتتى. روسىيە ئارمىيىسى ئۇنى قوللىدى، بۇنىڭ بەدىلىگە گىرۇزىيە مۇستەقىل دۆلەتلەر گەۋدىسىگە كىردى. 1994- يىلى گىرۇزىيە روسىيىنىڭ گىرۇزىيەدىكى ئۇچ ھەربىي بازىسىنى ساقلاپ قېلىشنى مۇددەتسىز ئۇزارتىپ بېرىشكە قوشۇلدى. رۇس ئارمىيىسى ئاۋۋال گىرۇزىيە ھۆكۈمىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئارقىدىن يەنە ئۇنى قوللاپ، شۇنىڭ بىلەن مۇستەقىل بولۇشقا تولىمۇ ئىنتىزار گىرۇزىيىنى روسىيە لاگېرىغا سۆرەپ كىردى.

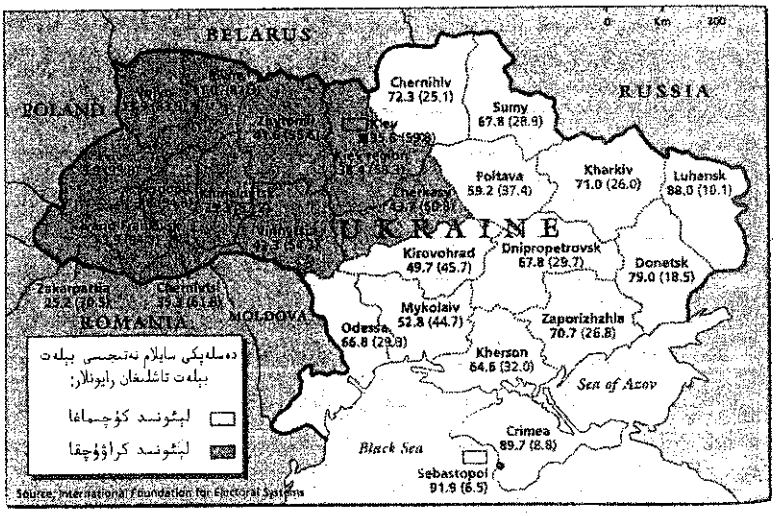
روسىيەدىن سىرت، نوپۇسى ئەڭ كۆپ، ئەڭ مۇھىم سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيىتى ئۇكرائىنا. تارىختا ئۇكرائىنا مۇستەقىل بولغان مەزگىللەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى دەۋرلەردە موسكۋا ھۆكۈمرانلىقىدىكى سىياسىي گەۋدىنىڭ بىر قىسمى بولغان. ھەل قىلغۇچ ۋەقە 1654- يىلى يۈز بەرگەن بولۇپ، . ئەينى چاغدا پولشا ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كازاكلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىيىسى خاملىتىسكى روسىيە كازاكلارنىڭ پولشىلىقلارغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بەرسە، ئۇنىڭغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇ چاغدىن ھازىرغىچە ۋە 1917- يىلىدىن 1920- يىلىغىچە ۋاقىتنى ھېسابلىمىغاندا، ئۇكرائىنا سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل موسكۋانىڭ كونتروللۇقىدا بولۇپ كەلگەن. ئەمما، ئۇكرائىنا ئىككى ھەزارەت ئىككىگە ئايرىپ تۇرغان بولۇپ، غەرب بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنى ئارىسىدىكى ئۇزۇن سەپ ئۇنىڭ مەركىزىي رايونىنى كېسىپ ئۆتكەن. بۇ ئەھۋال نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئۆزگەرمەي كەلدى. ئىلگىرى غەربىي ئۇكرائىنا بەزىدە پولشا، لىتۋا، ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر

قىسمى بولغان. ئۇنىڭ كۆپ قىسىم ئادەملىرى ئۇنىئاتىزم كاتولىك دىنىنىڭ مۇرىتلىرى بولۇپ، پراۋوسلاۋىيە دىنى بويىچە ئىبادەت قىلىدۇ، ئەمما پاپانى ئېتىراپ قىلىدۇ. تارىختا ئوكرائىنالىقلار ئوكرائىن تىلىنى قوللانغان، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا كۆچلۈك مىللەتچىلىك تۇيغۇسى بولغان. يەنە بىر جەھەتتە، شەرقىي ئوكرائىنالىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ ھەم رۇس تىلىنى قوللىنىدۇ. 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇسلار ئوكرائىنا نوپۇسىنىڭ 22% نى، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ئوكرائىنالىقلار بولسا 31%نى تەشكىل قىلاتتى. كۆپىنچە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە رۇس تىلىدا دەرس ئۆتۈلگەن⑥. كرىمىيە نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى رۇس بولۇپ، 1954- يىلىغىچە ئۇ ئىزچىل روسىيە فېدراتسىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن، ئۇ يىلى خرۇششىنى ئۇنى ئوكرائىنىغا قوشۇۋەتتى، ئۇنىڭ باھانىسى 300 يىل ئاۋۋالقى خاملىتىسكىنىڭ قارارىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئىدى.

شەرقىي ئوكرائىنا بىلەن غەربىي ئوكرائىنا ئارىسىدىكى پەرق بۇ ئىككى رايوندىكى كىشىلەرنىڭ پوزىتسىيىسىدە روشەن ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، 1992- يىلىنىڭ ئاخىرى غەربىي ئوكرائىنا نوپۇسىنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان رۇسلار رۇسلارغا قارشى دۈشمەنلىشىشنىڭ دەرىجىسى بولۇشىچە تارتقانلىقىدىن قاقشىغان⑦. ئەمما، بۇ خىل پوزىتسىيىدىكىلەر كىيېۋدا ئاران 10% بولغان. ئوكرائىنانىڭ شەرق-غەرب ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈشى 1994- يىلى 7- ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن زۇكۇتۇك سايلىمدا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ناھايىتى قوزغىدى. گەرچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان زۇكۇتۇك لېئونىد كراۋۇچنىڭ روسىيە رەھبەرلىرى بىلەن يېقىن خىزمەت مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنى بىر مىللەتچى دەپ قارىدى. ئۇ غەربىي ئوكرائىنادىكى 13 ئۆلكىنىڭ كۆپ سانلىق بىلىتىگە ئېرىشتى، ھەتتا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 90% تىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭ رەقىبى لېئونىد كۈچما سايلامدا ئوكرائىن تىلىدا نۇتۇق

سۇرلىگەنلىكىدىن ساۋاق ئېلىپ، شەرقتىكى 13 ئۆلكىنىڭ شۇنچىلىك ئاۋازىغا ئېرىشتى. نەتىجىدە كۆچما ئومۇمىي ئاۋازنىڭ 52% ى بىلەن سايلامدا غەلبە قىلدى. ئەمەلىيەتتە 1994- يىلى ئوكرائىنالىقلار پەرقى ناھايىتى كىچىك ئاۋاز بىلەن، 1654- يىلدىكى خاملىتىسكىينىڭ تاللىشىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. خۇددى بىر ئامېرىكىلىق مۇتەخەسسىس ئېيتقانىدەك، بۇ قېتىملىق سايلام «غەربىي ئوكرائىنادىكى ياۋروپالاشقان سلاۋيانلار بىلەن رۇس-سلاۋيانلار ئارىسىدىكى ئوكرائىنا زادى قانداق دۆلەت بولۇشى كېرەك؟ دېگەن مەسىلە توغرىسىدىكى ئىختىلاپنى ئەكس ئەتتۈردى، ھەتتا مەركەزلىك گەۋدىلەندۈردى. بۇنى مىللەتنىڭ بۆلۈنۈشى دېگەندىن كۆرە، ئوخشاشمىغان ھەزىرەتلەرنىڭ بۆلۈنۈشى دېگەن تۈزۈك»[8].

ئوكرائىنا بىر پارچىلانغان دۆلەت

خەرىتىدىكى سانلار بىلەت تاشلاش نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ.
ئىناۋەتسىز قىلىۋېتىلگەن ئىمزاسىز بىلەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇشۇ بۆلۈنۈش سەۋەبىدىن ئوكرائىنا بىلەن بېلوروسسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇچ يولنىڭ بىرىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. 90-يىللارنىڭ باشلىرىدا يادرو قوراللىرى، كرېمىيە ئوكرائىنادىكى رۇسلارنىڭ هوقۇقى، قارا دېڭىز فلوتى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئېغىر تالاش-تارتىش بار بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئىككى دۆلەت ئارىسىدا هەربىي توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىشقانىدى. بەزى غەرب تەهلىلچىلىرى روسسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، غەرب ئوكرائىنانىڭ يادرو قوراللىغا ئىگە بولۇشىنى قوللىشى كېرەك، دەپ هېسابلاشتى[9]. ئەمما، مەدەنىيەت رول ئويناپ قالسا، روسىيە بىلەن ئوكرائىنانىڭ توقۇنۇشۇش ئېهتىماللىقى ئىنتايىن كىچىك بولىدۇ، چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەت ئوخشاشلا سلاۋيان دۆلىتى، خەلقلىرى ئاساسەن پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىزچىل يېقىن بولۇپ كەلگەن. ئۆز ئارا تويلىشىش ناهايىتى ئومۇملاشقان. گەرچە تالاش-تارتىش كۆچلۈك بولسىمۇ هەم هەر ئىككى تەرەپ چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلىكنىڭ بېسىمىغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ رەهبەرلىرى يەنىلا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بۇ تالاش-تارتىشلارنى زور دەرىجىدە يەڭگىللەتتى. 1994- يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوكرائىنا روسىيىگە مايىل زۇكتۇڭ سايلاپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئېغىر توقۇنۇش پارتلاش ئېهتىماللىقىنى ئازايتتى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا جايلىرىدا مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدا قاتتىق توقۇنۇش يۈز بەردى. رۇسلار بىلەن بالتىق دۆلەتلىرى خەلقلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ناهايىتى جىددىيلەشتى هەم بەزى توقۇنۇشلار يۈز بەردى. ئەمما، 1995- يىلىغىچە روسىيە بىلەن ئوكرائىنا ئارىسىدا هېچقانداق زوراۋانلىق توقۇنۇشى يۈز بەرمىدى.

ئىككىنچى خىل ئېهتىماللىق، يەنى مەلۇم دەرىجىدە ئېهتىماللىقى تېخىمۇ زور بولغىنى ئوكرائىنا مەدەنىيەت ئۆزۈك سېپىنى بويلاپ ئىككى

مۇستەقىل گەۋدىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي قىسمى بەلكىم روسىيگە قوشۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن. بۆلۈنۈش باشتا كرېمىيەدىن باشلىنىدۇ. كرېمىيە نوپۇسىنىڭ 70.8% رۇس، 1991- يىلى 12- ئايدىكى ئومۇمىي خەلق قارارىدا، ناھايىتى نۇرغۇن كرېمىيلىكلەر ئوكرائىنانىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇشىنى قوللىغان. 1992- يىلى 5- ئايدا كرېمىيە پارلامېنتى بېلەت تاشلاش ئارقىلىق ئوكرائىنادىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىغان. ئەمما، كېيىن يەنە ئوكرائىنانىڭ بېسىمى بىلەن بېلەت تەتقىسىنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما، روسىيە پارلامېنتى بېلەت تاشلاش ئارقىلىق 1954- يىلى كرېمىينى ئوكرائىنالىغا بۆلۈپ بېرىش قارارىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. 1994- يىلى 1- ئايدا كرېمىيلىكلەر «روسىيگە قوشۇلۇش»نى سايلام پروگراممىسى قىلغان ئادەمنى زۇكۇتۇكلۇقا سايلىغان. شۇنىڭ بىلەن بەزى كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا «كرېمىيە يەنە بىر ناگورنو-قاراباغ ياكى ئابغازىيە بوپقالامدۇ، قانداق؟»[10] دېگەن بىر سوئال پەيدا بولدى. كرېمىينىڭ يېڭى زۇكۇتۇكىنىڭ مۇستەقىللىق مەسلىسىنى ئومۇم خەلق ئاۋازغا قويۇش ۋەدىسىدىن چېكىنگىنىدىن كېيىن ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتلەشكۈچە بولغانلا قەدەر بۇ سوئالنىڭ جاۋابى ـــ ياڭراق «ياق!» ئىدى. 1994- يىلى 5- ئايدا كرېمىيە پارلامېنتى بېلەت تاشلاش ئارقىلىق 1992- يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە، (بۇ ئاساسىي قانۇن ئەمەلىيەتتە ئۇنى ئوكرائىنادىن ئايرىپ چىقىپ مۇستەقىل قىلاتتى) ۋەزىيەت يەنە بىر قېتىم يامانلىشىپ كەتتى. ۋەھالەنكى، روسىيە بىلەن ئوكرائىنانىڭ رەھبەرلىرى يەنە بىر قېتىم ئۆزئارا تۈتۈۋېلىپ، بۇ ئىختىلاپنىڭ توقۇنۇش پەيدا قىلىشىدىن ساقلىنىپ قالدى. ئىككى ئايدىن كېيىن رۇسپەرەس كۇچما زۇكۇتۇك بولۇپ، كرېمىينىڭ بۆلۈنۈش قەدىمىنى ئاستىلاتتى.

ئەمما، ئۇ قېتىمقى سايلام ئوكرائىنانىڭ غەربىي قىسمى بىلەن بارغانسېرى روسىيگە يېقىنلىشىۋاتقان شەرقىي قىسمىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى كۆرسەتمەي بەردى. بەزى روسىيلىكلەر بۇنى

قوللىشى مۇمكىن، مەسىلەن بىر رۇس گېنېرالى: «ئوكرائىنا ياكى شەرقىي ئوكرائىنا كەلگۈسىدىكى بەش يىل ئىچىدە ياكى ئون يىل ياكى 15 يىل ئىچىدە روسىيە قوينىغا قايتىپ كېلىدۇ. غەربىي ئوكرائىنا بېرېپ ئارپىسىنى ئورسۇن!» دېگەن[11]. ئەمما، ئۇنىئاتىزم كاتولىك دىنىغا بولغان ئېتىقادى سۇس، غەربكە مايىل ئوكرائىنا پەقەت غەربنىڭ كۆچلۈك قوللىشى ئارقىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. بۇ خىل قوللاش بەلكىم غەرب بىلەن روسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى قاتتىق يامانلىشىپ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكىدەك مۇناسىۋەتكە ئايلىنىپ قالغاندا، ئاندىن ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى خىل ئېھتىماللىق، تېخىمۇ مەيدانغا كېلىش ئېھتىماللىقى بار ۋەزىيەت شۇكى، ئوكرائىنا يەنىلا بىرلىككە كەلگەن، جاراھەتلەرگە تولغان مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە ئومۇمىي جەھەتتىن، روسىيە بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىدۇ. يادرو قورالى ۋە ھەربىي كۈچكە مۇناسىۋەتلىك ئۆتكۈنچى مەسىلىلەر ھەل بولسا، ئەڭ ئېغىر، ئۇزاق مۇددەتلىك مەسىلە ئېقتىسادىي مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. بۇ مەسىلىنى قىسمەن جەھەتتە ئورتاق ھەزىرەت ۋە يېقىن خۇسۇسىي مۇناسىۋەتكە تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. جون مورسون مۇنداق كۆرسىتىدۇ: روسىيە بىلەن ئوكرائىنانىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى مۇناسىۋىتى، فرانسىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ غەربىي ياۋروپادىكى مۇناسىۋىتىگە ئوخشىشىدۇ. خۇددى كېينكىسى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ يادروسىنى شەكىللەندۈرگەندەك، ئالدىنقىسىمۇ پراۋوسلاۋىيە دۇنياسىنىڭ بىرلىكىگە نىسبەتەن كەم بولسا بولمايدىغان يادرو ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ ئورتاق گۈللىنىش چەمبىرىكى

جۇڭگو تارىختىن بۇيان ئۆزىنى بىر مۇجەسسەم دۆلەت دەپ قارايدۇ، يەنى بىر «جۇڭخۇا چەمبىرىكى» — چاۋشيەن، ۋېيتنام، رىيۇكيۇ تاقىم ئاراللىرى، بەزىدە ياپونىيىنىمۇ ھەم خەنزۇ ئەمەس

مىللەتلەرنىڭ «ئاسسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇق بەلۋىغى» دىكى مىللەتلەرنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىخەتەرلىك ئېھتىياجىدىن، ئۇلار چوقۇم كونترول قىلىنىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا بىر ياۋايىراق «ئاشقى بەلۋاغ» بار بولۇپ، «ئۇ پەقەت ئولپان تاپشۇرسىلا ھەم جۇڭگونىڭ يۇكسەك ئورنىنى ئېتىراپ قىلسىلا بولىدۇ». ھازىرقى جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دەل مۇشۇنداق شەكىلدە قۇرۇلۇۋاتىدۇ؛ ئۇ خەنزۇلار جۇڭگوسىنى يادرو قىلىدۇ ۋە جۇڭگوغا تەۋە، ئەمما زور ئاپتونومىيىگە ئىگە چەت ئۆلكە-رايونلارنى؛ قانۇن جەھەتتە جۇڭگوغا تەۋە، ئەمما نوپۇسنىڭ زور كۆپ سانلىكىسى باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە، خەنزۇ ئەمەس مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان ئۆلكىلەرنى مەلۇم شەرت ئاستىدا بېيجىڭنى مەركەز قىلغان جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولماقچى بولغان ھەم بولۇش ئېھتىمالى بولغان جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتىنى (شياڭگاڭ، تەيۋەن)؛ جۇڭگولۇقلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن بارغانسېرى بېيجىڭغا مايىل بولۇۋاتقان دۆلەتلەرنى (سىنگاپور)؛ تايلاند، ۋېيتنام، مالايسىيا، ھىندونېزىيە ۋە فىلىپپىنلىكى زور تەسىرگە ئىگە ئاھاللىرنى؛ شۇنداقلا جۇڭگونىڭ كۆڭزى مەدەنىيىتىنىڭ ئىزچىل كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان غەيرىي جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتىنى (چاۋشيەن، كورىيە، ۋېيتنام) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

50- يىللاردا جۇڭگو ئۆزىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئىتتىپاقدىشى قىلىپ بېكىتتى. جۇڭگو سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتكە قارشى 3- دۇنيا ئەللىرىنىڭ داھىيىسى دەپ قاراپ، بۇنىڭ ئۈچۈن زور بەدەل تۆلىگەن بولسىمۇ، ۋەھالەنكى، ئېرىشكىنى بەك ئاز بولدى. نىكسون ھۆكۈمىتى سىياسىتىنى تەڭشىگەندىن كېيىن، جۇڭگو ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ئويۇنىدىكى ئۈچىنچى شەخس بولۇشنى ئىستىدى. 70- يىللاردا ئامېرىكا سەل ئاجىزلىشىپ قالغاندا، ئۇ ئامېرىكا بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. 80- يىللاردا ئامېرىكىنىڭ ھەربىي كۈچى

كۈچەيگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئىقتىسادتا ئاجىزلاشقان ھەم ئافغانىستان ئۇرۇشىغا پېتىپ قىلغانىدا، ئۇ ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن باراۋەر ئارىلىق ساقلىدى. ئەمما، دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى رىقابەتنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، «جۇڭگو كوزىرى»نىڭ قىلچە قىممىتى قالمىدى. جۇڭگو يەنە بىر قېتىم ئۆزىنىڭ دۇنيا ئىشلىرىدىكى رولىنى قايتىدىن بېكىتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئىككى نىشان تىكلىدى: 1) جۇڭخۇا ھەزارىتىنىڭ باشلامچىسى، باشقا بارلىق جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ھەزارەتتە ماگنىتلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە يادرو دۆلىتى بولۇش، 2) ئۆزىنىڭ 19- ئەسىردە يوقىتىپ قويغان شەرقىي ئاسىيادىكى تارىخى كۈچلۈكلۈك ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش.

جۇڭگونىڭ ھازىر ئىۋناۋاتقان رولىنى جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ دۇنيا ئىشلىرىدىكى مەيدانىنى بايان قىلىش ئۇسۇلىدىن، چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭگوغا ئارىلىشىش دەرىجىسىدىن، شۇنداقلا جۇڭگولۇقلار گەۋدىسى بولغان شياڭگاڭ، تەيۋەن، سىنگاپورلارنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، سىياسىي، دىپلوماتىيە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىدىن، شۇنداقلا جۇڭگولۇقلار مۇھىم سىياسىي تەسىرگە ئىگە شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئېغىۋاتقانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى جۇڭگونى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يادرو دۆلىتى، بارلىق جۇڭگولۇقلار جەمئىيەتلىرى ئۈنىڭغا ئېغىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. چەت ئەلدىكى مەنپەئىتىنى ئۆز جايىدىكى كوممۇنىستىك پارتىيە ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈشتىن ۋاز كەچكەن ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئىزچىل ئۆزىنىڭ «دۇنيادىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋەكىللىك ئورنىنى» ئىستەپ كەلدى[19]. جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن، بارلىق يەن-خۇاڭ ئەۋلادلىرى باشقا دۆلەت پۇقرالىرى بولسىمۇ، جۇڭخۇا ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئەزاسى. شۇڭا، مەلۇم جەھەتتە ئۇلار جۇڭگو

ھۆكۈمەتنىڭ نوپۇزىغا بويسۇنۇشى كېرەك. جۇڭگولۇقلار سالاھىيىتىنى ئىرقىغا ئاساسەن بېكىتىشكە باشلىدى. خوددى جۇڭگولۇق بىر ئالىم كۆرسەتكىنىدەك، جۇڭگولۇقلار ئوخشاش «ئىرق، قان، مەزارەت» كە ئىگە. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇخىل گەپلەر بارغانسېرى ھۆكۈمەت ۋە ئاۋام ئارىسىدا مودا بولۇشقا باشلىدى. جۇڭگولۇقلار ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ پۇشتىلىرىغا نىسبەتەن، «ئەينەك» ئۇلارنىڭ كىملىكىنى دەللىلەپ بېرىدىغان ۋاستە بولدى. «ئەينەككە قاراپ باقە!» دېگەن سۆز بېيجىڭغا مايىل جۇڭگولۇقلارنىڭ چەت ئەل جەمئىيەتلىرى بىلەن ئاسسىمىلياتسىيە بوپكەتمەكچى بولغان جۇڭگولۇقلارغا دەيدىغان ئاگاھلاندۇرۇشى بولۇپ قالدى. ھەر قايسى جايلارغا تارقالغان جۇڭگولۇقلار، يەنى جۇڭگولۇقلارنىڭ پۇشتىلىرى (ئۇلار مۇشۇنىڭ بىلەن جۇڭگودا ياشايدىغان جۇڭگولۇقلاردىن پەرقلىنىدۇ) پەيدىنپەي روشەن ھالدا «ھەزارەت جۇڭگوسى» دەيدىغان ئۇقۇم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق تونۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بولدى. 20- ئەسىردە غەربنىڭ ھۇجۇم نىشانىغا ئايلىنىپ قالغان جۇڭگولۇقلارنىڭ سالاھىيىتى ھازىر پەيدىنپەي جۇڭگو ھەزارىتى دېگەن ئىرچىل ئامىل بىلەن قايتىدىن شەرھلىنىشكە باشلىدى.

تارىختا بۇ خىل سالاھىيەت جۇڭگولۇقلار دۆلەتلىرى بىلەن جۇڭگو مەركىزى نوپۇزىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىردەك بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ خىل مەزارەت سالاھىيەت تۈيغۇسى بىر قانچە جۇڭگولۇقلار دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماي، ئۇلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ. جۇڭگولۇقلار دۆلەتلىرى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە چوڭ قورۇقلۇق ۋە باشقا جايلاردا ئىقتىسادنىڭ شىددەت بىلەن ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئاملىغا ئايلىنىپ، جۇڭگونىڭ مەزارەت سالاھىيىتىنىڭ كۈچىيىشى ئۈچۈم ماددىي ۋە پسىخىك مەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھازىرلاپ بەردى.

شۇڭا، «بۇيۇك جۇڭخوا» بىر ئابستراكت ئۇقۇملا ئەمەس. ئۇ بىر ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان ھەزارەت ۋە ئىقتىساد رېئاللىقى بولۇپ، ھازىر بىر سىياسىي رېئاللىققا قاراپ ئۆزگىرىۋاتىدۇ. 80 — 90-يىللاردىكى چوڭ قۇرۇقلۇق، «كىچىك يولۋاسلار» (تۆت كىچىك يولۋاس ئىچىدىكى جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتى) ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە جۇڭگولۇقلار كونترول قىلىۋالغان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى قالتىس ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا جۇڭگولۇقلارنىڭ تۆھپىسى ئىنتايىن زور. شەرقىي ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى بارغانسېرى جۇڭگونى مەركەز، جۇڭگولۇقلارنى يېتەكچى قىلىۋاتىدۇ. 90-يىللاردا شياڭگاڭ، تەيۋەن، سىنگاپوردىكى جۇڭگولۇقلار چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى زور مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى جۇڭگولۇقلار ئۆزى تۇرۇۋاتقان دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىغا يېتەكچىلىك قىلدى. 90-يىللارنىڭ باشلىرىدا فىلىپپىن نوپۇسىنىڭ 1%نى ئىگىلەيدىغان جۇڭگولۇقلار فىلىپپىن دۆلەت ئىچىدىكى سېتىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 35%نى ئىگىلىدى. 80-يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا جۇڭگولۇقلار ھىندونېزىيە نوپۇسىنىڭ 2% — 3%نى تەشكىل قىلدى، ئەمما دۆلەت ئىچىدىكى خۇسۇسىي مەبلەغنىڭ 70%نى ئىگىلىدى. ھىندونېزىيەدىكى ئەڭ چوڭ 25 كارخانىنىڭ 17 سىنى جۇڭگولۇقلار كونترول قىلغان. خەۋەرلەرگە ئاساسلانغاندا، بىر جۇڭگولۇقلار بىرلەشمە چوڭ كارخانىسىنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش سوممىسى ھىندونېزىيەنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش سوممىسىنىڭ 5%نى ئىگىلىگەن. 90-يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭگولۇقلار تايلاند ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 10%نى ئىگىلىگەن، ئەمما ئەڭ چوڭ ئون سودا گۇرۇھىنىڭ توققۇزىنى ئىگىلىگەن، بۇ دۆلەتنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش سوممىسىنىڭ يېرىمى شۇلارنىڭ. جۇڭگولۇقلار مالايسىيا نوپۇسىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئەمما ئاساسەن دېگۈدەك مالايسىيا ئىقتىسادىنى كونترول قىلغان[18]. ياپونلار ۋە كورىيىلىكلەرنى

ھېسابقا ئالمىغاندا، شەرقىي ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ئاساسەن جۇڭگولۇقلارنىڭ.

ئائىلە ۋە خوسۇسىي مۇناسىۋەتتىن شەكىللەنگەن «بامبۇك تورى» (يەنى مۇناسىۋەت تورى) ۋە ئورتاق ھەزارەت بۇيۇك جۇڭگو ئورتاق گۈللىنىش چەمبىرىكىنىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق. چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلار جۇڭگودا سودا قىلىشقا، غەربلىكلەر ۋە ياپونلارغا قارىغاندا قابىل. جۇڭگودا ئىشەنچ، ۋەدە، توختام، قانۇن ياكى باشقا ھۆججەتلەرگە ئەمەس، خوسۇسىي مۇناسىۋەتكە تايىنىدۇ. غەربلىكلەر ھىندىستاندا سودا قىلىشنىڭ جۇڭگودا سودا قىلىشتىن ئۇڭايلىقىنى بايقىدى. جۇڭگودا توختامنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ئىككى تەرەپنىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتىگە باغلىق. بىر داڭلىق ياپونلۇق 1993- يىلى ھەسەت قىلغان ھالدا جۇڭگولۇقلار «شياڭگاڭ، تەيۋەن ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى چېگرا سىيوق جۇڭگولۇقلار تورىنىڭ پايدىسىنى كۆردى»[17]. بىر ئامېرىكىلىق سودىگەرمۇ بۇ قاراشقا قوشۇلۇپ مۇنداق دەيدۇ: «چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ سودىغا ئېچىپ بار، تەل بىلىدۇ، ئۇلار ئائىلە مۇناسىۋىتىنى يىلتىز قىلغان مۇناسىۋەت تورىنى توختامغىمۇ ئېلىپ كەلگەن، ئۇلار ئاكرون ياكى فىلادېلفىيەدىكى مۇدىرىيەتتىدىن كۆرسەتمە سورايدىغان كىشىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، غايەت زور ئەۋزەللىككە ئىگە. لى گۇاڭياۋمۇ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن ئالاقە قىلغانىدىكى ئەۋزەللىكىنى سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھەممىمىز جۇڭگولۇقلار، بىز ئورتاق ئەجداد ۋە ھەزارەتتىن كەلگەن خوسۇسىيەتلەرگە ئىگە ... كىشىلەر ئۆزى بىلەن ئورتاق فىزىئولوگىيىلىك خوسۇسىيەتكە ئىگە كىشىلەرگە تەبئىيلا مايىل كېلىدۇ. كىشىلەر ئورتاق ھەزارەت ۋە تەل ئاساسىغا ئىگە بولغاندا، بۇ خىل يېقىنلىق تۇيغۇسى تېخىمۇ كۈچلىنىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا يېقىن مۇناسىۋەت ۋە ئىشەنچ تۈرغۇزۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ دەل بارلىق سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى»[18]. 80- يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە

90- يىللاردا چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلار «ئۆزلىرىگە گۈمان نەزىرىدە قاراۋاتقان دۇنياغا ئورتاق تىل ۋە ھەزاراتتىن شەكىللەنگەن مۇناسىۋەتنىڭ قانۇن-قائىدىلىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلىيالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى». ئۇل ئىقتىساد تەرەققىي قىلىشتا تايىنىدىغان ئورتاق ھەزاراتى يىلتىزى 1993- يىلى شياڭگاڭدا ئېچىلغان «ئىككىنچى قېتىملىق دۇنيا جۇڭگولۇق كارخانىچىلىرى قۇرۇلتىيى»دا روشەن گەۋدىلەندى. بۇ قۇرۇلتاي «دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن جۇڭگولۇق سودىگەرلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ غەلبىسى ئىشەنچىسى ئۈچۈن ئۆتكۈرلۈكەن بىر قېتىملىق تەبرىكلەش مۇراسىمى» دەپ ئاتالدى[9]. خۇددى باشقا جايلاردىكىدەك، جۇڭگولۇقلار دۇنياسىنىڭ ھەزاراتى ئورتاقلىقى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەمكارلىقىنى كۈچەيتتى.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى ئون يىل ئۇدا تېز سۈرئەتتە ئاشقاندىن كېيىن، غەربنىڭ جۇڭگو ئىقتىسادىغا كىرىشى تېخىمۇ ۋەقەسى تۈپەيلىدىن ئازلاپ قالدى. چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇقلارغا ئورتاق ھەزاراتى ۋە شەخسىي ئالاقە ئارقىلىق جۇڭگودا زور مەبلەغ سېلىش پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى. نەتىجىدە ھەر قايسى جۇڭگولۇقلار گۇرۇھى ئارىسىدىكى پۈتكۈل ئىقتىسادىي ئالاقە كۆرۈنەرلىك كېڭەيدى. 1992- يىلى چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ جۇڭگوغا بۇ ئاستە سالغان مەبلىغىنىڭ (11 مىليارد 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى) 80% ى چەت ئەللىك بولۇپ، ئاساسلىقى شياڭگاڭ (68.3%)، تەيۋەن (9.3%)، سىنگاپور، ئاۋمېن ۋە باشقا جايلاردىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ياپونىيەنىڭ مەبلىغى ئاران 6.6%نى، ئامېرىكىنىڭ مەبلىغى 4.6%نى ئىگىلىگەن. 50 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى تاشقى مەبلەغ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 6.7%تى جۇڭگولۇقلارنىڭ. سودىنىڭ ئېشىشىمۇ ئوخشاشلا كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. تەيۋەننىڭ چوڭ قۇرۇقلۇققا قىلغان ئېكسپورتى 1986- يىلى نۆل بولغان بولسا، 1992- يىلى تەيۋەن

ئومۇمىي ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 8%نى ئىگىلىدى. پەقەت 1992-يىلىدىلا ئالدىنقى يىلدىكىدىن 35% ئاشقان. 1992- يىلى سىنگاپورنىڭ جۇڭگوغا قىلغان ئېكسپورت مىقدارى 22% ئاشقان. خۇددى مۇرى ۋېيدىنبۇم 1993- يىلى ئېيتقانىدەك، «گەرچە ھازىر ياپونىيە بىلەن رايونغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگولۇقلارنى ئاساس قىلغان ئاسىيا ئىقتىسادى تېزلىكتە سانائەت، سودا ۋە پۇل-مۇئامىلە مەركىزىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بۇ ئىستراتېگىيىلىك رايون خېلىلا زور تېخنىكا ۋە ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە (تەيۋەن)، كۆزگە كۆرۈنگەن كارخانىلار، سېپتىش، مۇلازىمەت ماھىرلىرى (شياڭگاڭ)، بىر ئىلغار خەۋەرلىشىش تورى (سىنگاپور)، زور مىقدارداكى مەبلەغ توپلانغان جاي (يۇقىرىقى ئۈچ يەر)، زور مىقدارداكى يەر بايلىقى ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى (جۇڭگو)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان»[20]. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭدىن باشقا چوڭ قۇرۇلۇق بارلىق كېڭىيىۋاتقان بازارلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ يوشۇرۇن بازار. 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگونىڭ مەبلىغى بارغانسېرى ئۆزىنىڭ بازىرىدا سېپتىش ۋە شۇ يەردىن سىرتقا ئېكسپورت قىلىشقا يۈزلەندى.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى جۇڭگولۇقلار ئاللىقاچان ئوخشاشمىغان دەرىجىدە شۇ جايدىكى ئادەملەرنى ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا ئۆچمەنلىك نەزىرىدە قارايتتى. بۇ خىل ئەھۋال بەزىدە زوراۋانلىق ۋەقەلىرىگە ئايلىنىپ قالاتتى. 1994- يىلى 4- ئايدا ھىندونېزىيىنىڭ مېدانىدا بىر مالىمانچىلىق يۈز بەردى. بەزى مالايسىيالىقلار ۋە ھىندونېزىيىلىكلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ مەبلىغىنىڭ جۇڭگوغا ئېقىشىنى «مەبلەغنىڭ قېچىشى» دەپ تەنقىد قىلدى. شۇ سەۋەبتىن زۇكۇتۇڭ سۇھارتو باشلىق سىياسىي رەھبەرلەر ئامالسىز خەلققە بۇنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىغا تەسىر يەتكۈزمەيدىغانلىقى توغرىسىدا قايتا-قايتا كاپالەت بەردى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى جۇڭگولۇقلار ئەجدادلىرىنىڭ دۆلىتىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزى تۇغۇلغان دۆلەتكە

بەكرەك سادىق بولۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ مەبلىغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىن چوڭ قۇرۇقلۇققا ئېقىشى بىلەن تەڭ ئىكىلەرنىڭ فىلىپپىن، مالايسىيا ۋە ھىندونېزىيىگە زور مەبلەغ سېلىشى بىلەن تەڭدۇر تاناسىپ بولۇپ قالغان.

ئىقتىسادىي كۈچنىڭ ئېشىشى ۋە ئورتاق جۇڭگو ھەزارتىنىڭ قوشۇلۇشى شياڭگاڭ، تەيۋەن، سىنگاپورنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ «ۋەتىنى» جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇردى. پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغان ھوقۇق ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، شياڭگاڭدىكى جۇڭگولۇقلارمۇ لوندونىنىڭ ئەمەس، بېيجىڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ماسلىشىشقا باشلىدى. سودىگەرلەر ۋە باشقا رەھبەرلەرمۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى تەنقىد قىلمايدىغان ۋە جۇڭگونىڭ چىشىغا تېگىپ قويىدىغان ئىشلارنى قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ چىشىغا تەگكەندە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى قىلچە ئىككىلەنمەي دەرھال ئۆچ ئالدى. 1994- يىلىغا كەلگەندە، بىر نەچچە يۈز سودىگەر بېيجىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ «شياڭگاڭ ئىشلىرى مەسلىھەتچىلىرى» بولدى، ئەمەلىيەتتە بولسا «كۆلەڭگە ھۆكۈمەت» تەشكىل قىلغانىدى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭگونىڭ شياڭگاڭدىكى ئىقتىسادىي تەسىرىمۇ شىددەت بىلەن كېڭىيىشكە باشلىدى. خەۋەر قىلىنىشىچە، 1993- يىلىغىچە چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ شياڭگاڭغا سالغان مەبلىغى ياپونىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ شياڭگاڭغا سالغان مەبلىغىنىڭ يېغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى[20]. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، (شياڭگاڭنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇققا قايتىشى 1997- يىلىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ) شياڭگاڭنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر گەۋدىلىشىشى ئاللىقاچان ئىشقا ئېشىپ بولغانىدى.

تەيۋەن بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ كېڭىيىشى شياڭگاڭ بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ كەينىدە تۇردى.

ئەمما، 80- يىللاردا مۇھىم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. 1949- يىلىدىن كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ھەقلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلىپ كەلگەن، ئۆز ئارا ھېچقانداق باردى-كەلدىسى يوق ئىدى، ھەتتا پات-پات دېگۈدەك بويىدىكى ئاراللاردا زەمبىرەك ئېتىشىپ تۇراتتى. ئەمما، دېگەن شىاۋپىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەپ، ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى باشلىغاندىن كېيىن، چوڭ قۇرۇقلۇق ھۆكۈمىتى بىر قانار يارىشىش تەدبىرلىرىنى قوللانىدى. 1981- يىلى تەيۋەن ھۆكۈمىتىمۇ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئىلگىرىكى جۇڭگوغا قارانىقان «ئۈچىنى قىلماسلىق» (ئارىلاشماسلىق، سۆھبەت ئۆتكۈزمەسلىك، مۇرەسسە قىلماسلىق)نى تەڭشەشكە باشلىدى. 1986- يىلى 5- ئايدا، ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى تۇنجى قېتىم ئۇچراشتى. تەيۋەنگە ئۇچقان ئايروپىلاننىڭ بۇلىنىپ، چوڭ قۇرۇقلۇققا ئېلىپ بېرىلغان ۋەقە ھەققىدە سۆھبەتلەشتى، ئىككىنچى يىلى تەيۋەن جۇڭگودا سايلاھەت قىلىشنى چەكلەش بۇيرۇقىنى بىكار قىلدى[2].

«ئوخشاش جۇڭگولۇقلار»، شۇنداقلا مۇشۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ئۆز ئارا ئىشەنچ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەيۋەن بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ كېڭىيىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. خۇددى تەيۋەننىڭ بىر سۆھبەت ۋەكىلى ئېيتقانىدەك، تەيۋەنلىكلەر بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇقتىكىلەرنىڭ «قان بىلەن گۆشتەك تۇغقانداراچلىق»ى بار ھەم بىر-بىرىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىرىدىن پەخىرلىنىدۇ. 1993- يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، تەيۋەندىن چوڭ قۇرۇقلۇققا سايلاھەتكە بارغانلارنىڭ سانى 4 مىليون 200 مىڭ ئادەم قېتىمدىن، چوڭ قۇرۇقلۇقتىن تەيۋەنگە بارغانلارنىڭ 40 مىڭ ئادەم قېتىمدىن ئېشىپ كەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ ھەر كۈنلۈك خەت-چەكلىرى 40 مىڭ پارچىگە، تېلېفون 13 مىڭ ئادەم قېتىم بولدى. خەۋەر قىلىنىشچە، 1993- يىلى چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن تەيۋەننىڭ سودا سوممىسى 14 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا

دوللىرىغا يەتكەن، 20 مىڭ تەيۋەن كارخانىسىنىڭ چوڭ قۇرۇلۇققا سالغان مەبلىغى 15 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بىلەن 30 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئارىسىدا بولغان. تەيۋەن بارغانسېرى دىققىتىنى چوڭ قۇرۇلۇققا مەركەزلەشتۈرۈشكە، ئۇنىڭ مۇۋاپىپەقىيىتىمۇ بارغانسېرى چوڭ قۇرۇلۇققا تايىنىشقا باشلىدى. بىر تەيۋەنلىك ئەمەلدار 1993- يىلى مۇنداق دېدى: «1980- يىللىدىن بۇرۇن تەيۋەننىڭ ئەڭ مۇھىم بازىرى ئامېرىكا ئىدى، ئەمما 90- يىللارغا كەلگەندە، بىز تەيۋەن ئىقتىسادىنىڭ مۇۋاپىپەقىيەت قازىنىشىدىكى ئاملىنىڭ چوڭ قۇرۇلۇق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتۇق». چوڭ قۇرۇلۇقنىڭ ئەرزان ئەمگەك كۈچى ئارالدا ئەمگەك كۈچى كەم بولۇشتەك ئەھۋالغا دۇچ كېلىۋاتقان تەيۋەنلىك مەبلەغ سالغۇچىلارغا نىسبەتەن مۇھىم جەلپكار نۇقتا ھېسابلىنىدۇ. 1994- يىلى چوڭ قۇرۇلۇق بىلەن تەيۋەننىڭ كاپىتال ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىنى تەڭشەشنى مەقسەت قىلغان تەتۇر جەريان مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. تەيۋەننىڭ بەزى بىلىقچىلىق شىركەتلىرى 10 مىڭ نەپەر چوڭ قۇرۇلۇقتىن كەلگەن ئادەمنى يالىلىدى[8].

ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىياتى ئىككى ھۆكۈمەتنى سۆھبەتلىشىشكە ئىلىپ باردى. 1991- يىلى تەيۋەنده «دېڭىز بوغۇزى ئالاقە فوندى»، چوڭ قۇرۇلۇقتا «تەيۋەن بوغۇزى ئىككى قىرغاق مۇناسىۋىتى جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. 1994- يىلى 8- ئايدا ئىككى تەرەپ نۆرغۇن ھالقىلىق مەسىلىلەردە «بۆسۇش خاراكتېرلىك» كېلىشىملەرنى ئىمزالىدى. كىشىلەرمۇ ئىككى تەرەپ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئېھتىماللىقىنى پەرەز قىلىشقا باشلىدى.

90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى بېيجىڭ بىلەن تەيبېي ئارىسىدا يەنىلا ئىگىلىك ھوقۇق، تەيۋەننىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتلارغا كىرىش مەسىلىسى ۋە باشقا بەزى مۇھىم مەسىلىلەر بار ئىدى. تەيۋەننىڭ ئۆزىنى مۇستەقىل دۆلەت دەپ بېكىتىش ئېھتىماللىقى

بارغانسېرى كىچىكلەۋاتىدۇ، چۈنكى مۇستەقىللىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئاساسلىق پارتىيە — دېموكراتىيە ۋە ئىلگىرىلەش پارتىيىسى تەيۋەن سايلىغۇچىلىرىنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بۇزۇپ قويغۇسى يوقلۇقىنى؛ بۇ مەسىلىدە بەك كۆچەپ كەتسە ئۆزلىرىنىڭ سايلام ئىستىقبالىغا تەسىر يېتىپ قالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، دېموكراتىيە ۋە ئىلگىرىلەش پارتىيىسىدىكىلەر ئەگەر ئۇلار ھوقۇقنى قولغا ئالسا، مۇستەقىللىقنىڭ ئۇلارنىڭ يېقىنقى مەزگىلدىكى كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلمەيدىغانلىقىنى تەكتىلىدى. ئىككى تەرەپنىڭ ھۆكۈمىتى يەنە جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىدىكى نەنشا تاقىم ئاراللىرى ۋە باشقا ئاراللارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇق مەسىلىسى، شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا ئەڭ مەنپەئەتدار دۆلەتلىك تەمىناتى بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىلىرىدە ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ بېيجىڭ ۋە تەيبېي بىر-بىرىگە ئاستا-ئاستا يېقىنلاشتى ھەمدە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى كېڭەيتىش ۋە ئورتاق ھەزىرەت سالاھىيىتى مەسىلىسىدە ئورتاق مەنپەئەتنى ئىلگىرى سۈردى. ئىككى تەرەپنىڭ يارىشىشقا قاراپ ئالغان قەدەملىرى 1995- يىلى تۇيۇقسىز توختاپ قالدى. چۈنكى، تەيۋەن ھۆكۈمىتى دىپلوماتىيىدە ئېتىراپ قىلىنىشنى ھەم خەلقئارا تەشكىلاتلارغا قاتنىشىشنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىستىدى. «زۇڭتۇڭ» لى دېڭخۇي ئامېرىكىدا «خۇسۇسىي زىيارەت»تە بولدى. تەيۋەن 1995- يىلى 12- ئايدا قانۇن تۈرغۇزۇش سايلىمى، 1996- يىلى 3- ئايدا زۇڭتۇڭ سايلىمى ئۆتكۈزدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا نىسبەتەن تەيۋەننىڭ ئاساسلىق پورتلىرىغا يېقىن جايلاردا باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناق قىلدى ۋە تەيۋەن كونتروللۇقىدىكى بىڭخەي ئارلىغا يېقىن جايدا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزدى. ئىشلارنىڭ بۇ خىل تەرەققىياتى مۇنداق ئىككى ئاچقۇچلۇق مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى: ھازىر تەيۋەن رەسمىي مۇستەقىل بولمىغان ئەھۋالدا دېموكراتىيىنى ساقلاپ

قالالامدۇ، يوق؟ كەلگۈسىدە تەيۈەن ئەمەلىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمسا، دېموكراتىيىنى ساقلاپ قالالامدۇ، يوق؟

ئەمەلىيەتتە، چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن تەيۈەننىڭ مۇناسىۋىتى ئىككى باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى، بەلكىم ئۈچىنچى باسقۇچىغا كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنى پۈتۈن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمىتى دەپ ئاتاپ كەلدى. بۇنداق دېيىش ئەمەلىيەتتە تەيۈەننىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن توقۇنۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. 80- يىللاردا تەيۈەن ھۆكۈمىتى بۇ تەشەببۇستىن ۋاز كېچىپ ئۆزىنى تەيۈەننىڭ ھۆكۈمىتى دەپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ «بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم» بولۇش ئۇقۇمىنى شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەمما، تەيۈەندىكى ھەر خىل ئادەم ۋە گۇرۇھلار بارغانسېرى تەيۈەننىڭ مۇستەقىل ھەزارەتلىك سالاھىيىتىنى، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرغان ۋاقىتنىڭ بىر قەدەر قىسقىلىقىنى، ئۇلارنىڭ شېۋىسىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ چۈشىنەلمەيدىغانلىقىنى تەكىتلەشكە باشلىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار تەيۈەننى بىر غەيرىي جۇڭگو جەمئىيىتى قىلىپ بېكىتىپ، ئاندىن جۇڭگودىن ئايرىپ مۇستەقىل قىلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇنىڭدىن باشقا، تەيۈەن ھۆكۈمىتى خەلقئارا جەمئىيەتتە ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغاندا، خۇددى ئۆزى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل دۆلەتتەك بېشارەت بەردى. قىسقىسى، تەيۈەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزىنى بېكىتىشى پۈتۈن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمىتى بولۇشتىن جۇڭگونىڭ بىر قىسمىنىڭ ھۆكۈمىتى بولۇشقىچە، ئارقىدىن يەنە جۇڭگو ھۆكۈمىتى بولماسلىققىچە بولغان ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈردى. كېيىنكى ئەھۋالنى، يەنى تەيۈەننىڭ رەسمىي مۇستەقىل بولۇش مەيدانىنى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى قوبۇل قىلالمايدۇ. بېيجىڭ ھۆكۈمىتى تەيۈەننىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى توسۇش ئۈچۈن، قورال كۈچى ئىشلىتىشتىن يانمايدىغانلىقىنى قايتا-قايتا تەكىتلىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى

رەھبەرلىرى 1997- يىلى شياڭگاڭنى، 1999- يىلى ئاۋمېننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن تەيۋەننى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى قول تۇتۇپ باشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىشنىڭ قانداق ئېلىپ بېرىلىشى ئومۇمەن تەيۋەننىڭ رەسمىي مۇستەقىللىقىنى قوللايدىغان كۈچلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش دەرىجىسىگە، بېيجىڭ ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلىش كۈرىشى نەتىجىسىنىڭ چىقىش-چىقماسلىقىغا؛ (بۇ كۈرەش، سىياسىي ھەربىي رەھبەرلەرنىڭ كۈچلۈك مىللەتچىلەرگە ئايلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ)، تەيۋەننى قامال قىلىش ۋە ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلىشنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدىغان جۇڭگونىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق. 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەجبۇرلاش ۋە ماسلاشتۇرۇش، ئىككى تەرەپنىڭ ئۆز ئارا ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە، تەيۋەن چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن تېخىمۇ زىچ بىرلىشىشى مۇمكىن.

70- يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، كومموننىزمغا جاھىللىق بىلەن قارشى تۇرىدىغان سىنگاپور بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يەنىلا سوغۇق ئىدى. لى گۇاڭياۋ ۋە باشقا يېڭى سىنگاپور رەھبەرلىرى جۇڭگونىڭ قالاقلىقىنى كەمسىتەتتى. ئەمما، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى 80- يىللاردا گۈللىنىشكە باشلىغاندا، سىنگاپور يەنىلا ئەنئەنىۋى ئەگىشىش ئادىتى بويىچە جۇڭگوغا ئاغدى. 1992- يىللارغىچە سىنگاپورنىڭ جۇڭگودىكى مەبلىغى 1 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. ئىككىنچى يىلى سىنگاپور شاڭخەي ئەتراپىدا بىر «سىنگاپور II» سانائەت-باغچا رايونى قۇرۇش پىلانىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭغا بىر نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغ كەتتى. لى گۇاڭياۋمۇ جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىنىڭ كەلگۈسىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدىغان قىزغىن قوللىغۇچىغا ئايلاندى ۋە جۇڭگونىڭ كۈچىگە قايىل بولدى. ئۇ 1993- يىلى «جۇڭگو ھەرىكەت قىلىشقا بولىدىغان جاي» دېدى[2]. 1993- يىللىق سىنگاپور ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەلگە يارىدەم بېرىش تۈرىنىڭ يېرىمى جۇڭگوغا بېرىلدى.

ئىلگىرى سىنگاپورنىڭ چەت ئەلگە سالغان مەبلىغىنىڭ زور قىسمى مالايسىيا، ھىندونېزىيىلەرگە مەركەزلەشكەنىدى. ھازىر جۇڭگوغا يۆزلىنىشكە باشلىدى. ئېيتىلىشىچە، 70- يىللاردا لى گۇاڭيۇ بىرىنچى قېتىم بېيجىڭنى زىيارەت قىلغانىدا، جۇڭگو رەھبەرلىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئەمەس، ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەشكەنىكەن. 20 يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ بۇنداق قىلالىشى مۇمكىن بولمايدىغان بولدى.

ئىسلام: ئۇيۇشتۇرۇش كۈچى يوق ئاڭ

ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدا سىياسىي ساداقەتمەنلىكنىڭ قۇرۇلمىسى ئادەتتە ھازىرقى غەربنىڭكىگە قارىمۇقارشى، غەربكە نىسبەتەن مىللىي دۆلەت سىياسىي ساداقەتمەنلىكنىڭ چوققىسى، تار دائىرىلىك ساداقەتمەنلىك شۇنىڭغا بويسۇنىدۇ ھەم مىللىي دۆلەتكە بولغان ساداقەتمەنلىككە تەۋە قىلىنىدۇ. مىللىي دۆلەتتىن ھالقىغان گۇرۇھلار، تىل ۋە دىنىي ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ياكى مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىنىڭ ساداقەتمەنلىك ۋە مەجبۇرىيەتكە بولغان تەلىپى ئۇنچىۋالا كۈچلۈك ئەمەس. تاراق گەۋدىدىن كەڭرەك گەۋدىگىچە بولغان ئەگىرى سىزىقنى بويلاپ ماڭغاندا، غەربتە ساداقەتمەنلىك دەل ئوتتۇرىدا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ، ساداقەتمەنلىكنىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى مەلۇم دەرىجىدە U ھەرپىي شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا ساداقەتمەنلىكنىڭ قۇرۇلمىسى بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئىسلامنىڭ ساداقەت ئەگىرى سىزىقنىڭ ئوتتۇرا بۆلۈكى بوش. خۇددى ئىرا لاپىدۇس ئېيتقانىدەك، «ئىككى خىل ئاساسلىق، ئىپتىدائىي، ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ساداقەت قۇرۇلمىسى بار» بولۇپ، بىر جەھەتتىن ئائىلە، جەمەت، قەبىلىگە بولغان ساداقەتمەنلىك، يەنە بىر جەھەتتىن «تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ھەزارەت، دىن ۋە ئىمپېرىيىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىگە بولغان ساداقەتمەنلىك»تىن ئىبارەت[2]. بىر لۇئىيە

ئالمىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان مۇنداق بىر قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ: «ئەرەب جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتنىڭ قەبىلىۋازلىق ۋە دىن (ئىسلام دىنى) ئىنتايىن زور ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان، ھېلىھەم ئويناۋاتىدۇ. ھەقىقەتەن ئۇلار شۇنداق بىر-بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن، ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي ھەزىرىتى ۋە سىياسىي ئىدىيىسىنى بەلگىلىگەن ۋە شەكىللەندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل دەپ قارىلىدۇ». قەبىلە ئەزىلدىن ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي مەركىزى، خۇددى تەھسىن باشىر كۆرسەتكىنىدەك، نۇرغۇن دۆلەتلەر پەقەتلا «بايرىقى بار قەبىلىلەر»، خالاس. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئاساسەن ئۇنىڭ تويلىشىش ۋە باشقا ۋاستىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ بىر قەبىلە ئىتتىپاقى قۇرغىنىدىن كەلگەن. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ سىياسىيسى يەنىلا زور دەرىجىدە قەبىلە سىياسىيسى. ئۇ سەئۇدى ئەرەبىستانلىقلارنى شامارلار ۋە باشقا قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغۇزالايدۇ. لۇيىنىڭ تەرەققىياتىدا ئاز دېگەندىمۇ 18 قەبىلە مۇھىم رول ئويناۋاتىدۇ. ئېيتىلىشىچە سۇداندا 500 قەبىلە بار بولۇپ، ئەڭ چوڭ قەبىلىنىڭ ئادەم سانى پۈتۈن دۆلەت نوپۇسىنىڭ 12%نى ئىگىلەيدىكەن[26].

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا دۆلەت سالاھىيىتى مەۋجۇت بولمىغان. «ساداقەتمەنلىك دۆلەتكە ئەمەس، بەلكى قەبىلە، ئۇرۇق ۋە كېڭەيتىلگەن ئائىلىلەرگە بەخشىندە قىلىناتتى». يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەر ھەقىقەتەن ئورتاق «تىل، دىن، ھەزىرەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئىگە»، «ئىسلام دىنى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك بىرلىككە كەلتۈرگۈچى كۈچ بولۇپ، ئۇنىڭ كۈچى ئەمىرنىڭ ھوقۇقىدىنمۇ زور». چېچەنلەر ۋە شىمالىي كاۋكازلىقلار ئارىسىدا 100 «تاغلىق رايون» قەبىلىسى ۋە 70 «تۈزلەڭلىك» مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادنى ناھايىتى چىڭ كونترول قىلىپ تۇرىدۇ،

ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پىلانلىق ئىگىلىكى بىلەن سېلىشتۇرما بولىدىغان چېچەنلەرنىڭ «قەبىلە» ئىگىلىكى بار[2].

پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىدا كىچىك گۇرۇھ ۋە چوڭ ئېتىقاد، يەنى قەبىلە ۋە ئۈممەت ئەزەلدىن سادىقەت ۋە مەجبۇرىيەتنىڭ مەركىزى بولۇپ، مىللىي دۆلەت ئانچە مۇھىم ئەمەس. ئەرەب دۇنياسىدا، ھازىرقى مەۋجۇت دۆلەتلەرنىڭ ھەقىقىقىمۇ بىر مەسىلىگە ئايلانغان، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ياۋروپا جاھانگىرلىرى ئۆزلىرى خالىغانچە ياساپ قويغان (گەرچە ئۆزگىرىشچان بولسىمۇ) بولۇپ، جاھانگىرلىكنىڭ مەھسۇلى، ئۇلارنىڭ چېگرىلىرىمۇ بىر-بىرلار ۋە كۇردلارنىڭ چېگرا سىغا ئوخشاش ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ چېگرا سى بىلەن بىردەك ئەمەس. بۇ دۆلەتلەر ئەرەب مىللەتلىرىنى ئايرىپ تاشلىغان. يەنە بىر جەھەتتىن بىر پان ئەرەب دۆلىتى ئەزەلدىن ئەمەلگە ئاشقان ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا مىللىي دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇق ئىدىيىسى ئىللاھ ئەڭ ئالىي ھوقۇققا ئىگە ھەم ئۈممەت ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەيدىغان ئىدىيە بىلەن سىغىشالمايدۇ. بىر ئىنقىلابىي ھەرىكەت سۈپىتىدىكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىمۇ خۇددى ماركس مىللىي دۆلەتنى تاشلۇۋېتىپ، خەلقئارا پرولېتارىياتلىرىنىڭ ئېتتىپاقلىقىنى قوللىغىنىدەك، مىللىي دۆلەتنى تاشلۇۋېتىپ، ئىسلامنىڭ چوڭ ئېتتىپاقلىقىنى قوللاشتى. ئىسلام مىللىي دۆلەتلىرىنىڭ ئاجىزلىقىمۇ مۇنۇ پاكىتتا روشەن ئەكس ئېتىدۇ:

2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى چاغلاردا گەرچە مۇسۇلمان گۇرۇھلىرى ئارىسىدا سان-ساناقسىز توقۇنۇشلار بولغان بولسىمۇ، مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئارىسىدا زور ئۇرۇشلار ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش، يەنى ئىراقنىڭ قوشنا دۆلەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىشى.

70- ۋە 80- يىللاردا ھەر قايسى ئەللەردە ئىسلام گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاممىلارمۇ ئىسلام ئۈممەتلىرى ۋە پۈتكۈل ئىسلام مەدەنىيىتىگە بولغان تونۇشنى كۈچەيتتى. بىر ئالىم 80- يىللارنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

مۇستەملىكىسىزلىشىش، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، شەھەرلىشىش، شۇنداقلا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ نېفىت بايلىقى ۋە باشقا ئاممىلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆزگىرىۋاتقان ئىقتىسادىي تەرتىپ مۇسۇلمانلىق سالاھىيەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بولغان دىققەتنى يەنمۇ قوزغاتتى... زامانىۋى خەۋەرلىشىش ھەر قايسى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. مەككىگە ھەجگە بارىدىغانلار شىددەت بىلەن كۆپەيدى. يىراقتا جۇغلىنىدىن باشلاپ سېنگال، يەمەن، بېرمىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا تېخىمۇ كۈچلۈك ئورتاق سالاھىيەت تۇيغۇسى مەيدانغا كەلدى. ئوتتۇرا شەرقتىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ھىندونېزىيە، مالايسىيا، فىلىپپىنىنىڭ جەنۇبى ۋە ئافرىقىدىن ئوقۇغۇلى كېلىدىغان ئوقۇغۇچىلار يىلسېرى كۆپەيدى. ئۇلار ئىدىيە تارقاتتى، دۆلەت ھاللىغان خۇسۇسىي مۇناسىۋەت قۇردى. تېھران، مەككە، كۇئالالامپۇردەك مەركەزلەردە مۇسۇلمانلار زىيالىيلىرى ۋە ئۆلىمالار نىڭ مەجلىس، كېڭەشلىرى تولا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ قالدى. ماگنىتلىق لېنتا (ئۇنىڭغا ۋە سىنئالغۇ لېنتىلىرى) مەسچىتتىكى ئىمامنىڭ تەبلىغنى دۆلەت چېگرا سىدىن ھالقىتىۋەتتى. شۇ سەۋەبتىن تەسىرى بار خاتىبلارنىڭ ئاڭلارمەنلىرى ئۆز رايونىدىن ھالقىپ كەتتى [2].

مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتتىپاقلىق ئېڭى ئۇلارنىڭ دۆلەت ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلاردىكى ھەرىكەتلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ ھەم بۇ ھەرىكەتلەردىن ئىلھام ئالىدۇ. 1969- يىلى سەئۇدى ئەرەبىستانى، پاكىستان، مەراكەش، ئىران، تۇنس، تۈركىيە رەھبەرلىرى مەراكەشنىڭ رابادتا بىرىنچى قېتىملىق ئىسلام دۆلىتى باشلىقلىرى يىغىنى ئاچتى. بۇ قېتىملىق يىغىنىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە «ئىسلام مەجلىس تەشكىلاتى» مەيدانغا كەلدى. بۇ تەشكىلات 1972- يىلى رەسمىي قۇرۇلۇپ، باش شىتابى جىددىدە تەسىس قىلىندى.

ئەمەلىيەتتە، مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى كۆپ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تەشكىلاتقا تەۋە. ئۇ ئىسلامدىكى بىردىنبىر دۆلەتلەر ئارا تەشكىلات. خرىستىئان دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، بۇددا دىنى ۋە ھىندى دىنى دۆلەتلىرىنىڭ دىنىي ئاساس قىلغان دۆلەتلەر ئارا تەشكىلاتى يوق. ئەمما، مۇسۇلمان ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بار. ئۇنىڭدىن باشقا سەئۇدى ئەرەبىستانى، پاكىستان، ئىران، لىۋىيە ھۆكۈمەتلىرى بەزى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مەسىلەن، دۇنيا مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى (پاكىستاندا قۇرۇلغان) ۋە دۇنيا مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى (سەئۇدى قۇرغان)دەك تەشكىلاتلارنى قۇردى ۋە قوللىدى، شۇنداقلا «ئۇلار بىلەن ئوخشاش ئىدىئولوگىيە خاھىشىغا ئىگە، ئۇلاردىن ناھايىتى يىراق بولغان ھاكىمىيەت، پارتىيە، ھەرىكەت-ئىشلار»نى قوللىدى. بۇ تەشكىلاتلار «ئۇچۇر ۋە بايلىقنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئېقىشىنى تېزلەتتى»[29].

ئەمما، ئىسلام ئېڭىنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچىگە ئايلىنىشى تۆۋەندىكى ئىككى زىددىيەتكە چېتىلىدۇ: بىرىنچى، ئىسلام دۇنياسى بىر نەچچە كۈچ مەركىزىنىڭ ئۆز ئارا رىقابەتلىشىشى ئارقىسىدا پارچىلىنىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام ئېتىقادىغا بولغان سادالىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچىنى كۈچەيتمەكچى بولىدۇ. بۇ خىل رىقابەت ھازىرقى ھاكىمىيەت ۋە ئۇنىڭ تەشكىلاتلىرى بىلەن ئىسلامىزم ھاكىمىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلاتلىرى ئارىسىدا قانات يايىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتى قىسمەن جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەرەب ئىتتىپاقى بىلەن بەس تالىشىش ئۈچۈن قۇرۇلغاندى (كېيىنكىسىنى شۇ چاغدا ناسىر كونترول قىلغانىدى). 1991- يىلى دېڭىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىن كېيىن، سۇدان رەھبىرى ھەسەن تۇرابى «ئەرەب ئىسلام ئەللىرى قۇرۇلتىيى»نى قۇرۇپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ كونتروللۇقىدىكى ئىسلام قۇرۇلتىيى تەشكىلاتى بىلەن بەس

تالاشماقچى بولدى. «ئەرەب ئىسلام ئەللىرى قۇرۇلتىيى»نىڭ ئۈچىنچى قېتىملىقى يىغىنى 1995- يىلى خارتۇمدا ئېچىلدى. 80 دۆلەتتىن كەلگەن ئىسلام تەشكىلاتلىرى ۋە ئىسلام ھەربىكەتلىرىنىڭ نەچچە يۈز ۋەكىلى يىغىنغا قاتناشتى[30]. بۇ رەسمىي تەشكىلاتلاردىن باشقا ئافغانىستان ئۇرۇشى پېشقەدەم مۇجاھىدلاردىن شەكىللەنگەن بىر رەسمىي يەر ئاستى گۇرۇھلىرىنىڭ تورىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار مۇسۇلمانلار ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ئالجىرىيە، چېچىنىيە، مىسىر، تۇنس، بوسنىيە، فىلىپپىن ۋە باشقا جايلاردا ئۇزۇن يىل قان كېچىپ جەڭ قىلغان. ئۇرۇشتىن كېيىن بەزى مۇجاھىدلار پىشاۋۇرنىڭ سىرتىدىكى داۋا جىھاد ئۇنىۋېرسىتېتىلىرىدا ۋە ئافغانىستاندىكى چەت ئەللىك قوللىغۇچىلار ئاچقان ھەربىي لاگېرلاردا مەشغۇلاتلاردىكى ئۇلارنىڭ سېپى يېڭىلانغان. رادىكال ھاكىمىيەتلەر ۋە ھەربىكەتلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى بەزىدە پات-پات ئەنئەنىۋى دۈشمەنلىكنى يېڭەلەيدۇ. ئىرانىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، سۇننىي مەزھىپى ۋە شىئە مەزھىپىدىكى ئەسلىيەتچى تەشكىلاتلار ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى. سۇدان بىلەن ئىران ئارىسىدا يېقىن ھەربىي ھەمكارلىق بار. ئىرانىنىڭ ھاۋا ئارمىيىسى ۋە دېڭىز ئارمىيىسى سۇدانىنىڭ ئەسلىھەلىرىنى ئىشلىتىدۇ ھەم ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى ئالجىرىيە ۋە باشقا جايلاردىكى ئەسلىيەتچى تەشكىلاتلارنى بىرلىشىپ قوللايدۇ. ئېيتىلىشىچە، ھەسەن تۇرابى ۋە سادام ھۈسەيىن 1994- يىلى يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان، ئىران بىلەن ئىراقمۇ يارىشىشقا قاراپ مېڭىۋاتىدۇ[31].

ئىككىنچىدىن، ئۈممەت دېگەن بۇ ئۇقۇم باشتىلا مىللىي دۆلەتنىڭ يولسىزلىقىنى بەلگىلەپ قويغان. ئەمما، ئىسلام دۇنياسى پەقەت بىر ياكى بىر قانچە كۈچلۈك يادرولۇق دۆلەت ئارقىلىق بىرلىككە كېلەلەيدۇ. ھازىر دەل مۇشۇنداق دۆلەت يوق. بىر بىرلىككە كەلگەن سىياسىي، دىنىي ئورتاق گەۋدە بولۇش سۈپىتىدىكى ئىسلام ئۇقۇمى ئىلگىرى يادرولۇق دۆلەتلەرنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي

رەھبەرلىك (خەلىپە ـــ سۇلتان) پەقەت يەككە سىياسىي ئاپپاراتتا بىر ئادەمگە مەركەزلەشكەندىلا ئاندىن شەكىللىنەلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. 7- ئەسىردە ئەرەبلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا شەرقنى تېزلىكتە بويسۇندۇرۇپ، ئۇممەۋىيلەر سۇلالىسى دەمەشىقنى پايتەخت قىلىپ بېكىتكەندە يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن 8- ئەسىردە باغدادنى مەركەز قىلغان پارسلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابباسىيلار سۇلالىسى مەيدانغا كەلدى. 10- ئەسىردە قاھىرە ۋە كۇردوبادا ئىكىنچى دەرىجىلىك خەلىپىلىك مەيدانغا كەلدى. 400 يىلدىن كېيىن، ئوسمانلى تۈركلىرى ئوتتۇرا شەرقنى سۇر-توقاي قىلىپ، 1453- يىلى كونستانتىنوپولنى ئىشغال قىلدى ھەم 1517- يىلى بىر يېڭى خەلىپىلىك قۇردى. تەخمىنەن شۇنىڭ بىلەن تەڭ ۋاقىتتا يەنە بەزى تۈركلەر ھىندىستانغا بېسىپ كىرىپ موغۇل ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ يوقىلىشى بىلەن ئىسلام دۇنياسى ئۆزىنىڭ يادرو دۆلىتىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيەسى غەرب جاھانگىرلىرى تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىندى. جاھانگىرلار چېكىنىپ چىققاندا، بۇ زېمىنلاردا تولىمۇ ئاجىز دۆلەتلەر قېپقالدى. ئۇ ئىسلام ئەنئەنىسىگە ئوخشاشمايدىغان غەرب ئەندىزىسى ئۇستىگە قۇرۇلغانىدى. شۇڭا، 20- ئەسىرنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقىتلىرىدا يادرولۇق رول ئوينىيالمىغۇدەك يېتەرلىك كۈچ، يېتەرلىك دىنىي ۋە ھەزىرەت ھەقلىقىغا ئىگە ھەمدە باشقا ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە غەيرىي ئىسلام دۆلەتلىرى تەرىپىدىن ئىسلامىيەتنىڭ رەھبىرى دەپ قوبۇل قىلىنغۇدەك دۆلىتى مەيدانغا كەلمىدى.

يادرو دۆلەتنىڭ بولماسلىقى ئىسلامنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قىسمىدا ئومۇميۈزلۈك توقۇنۇش يۈز بېرىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى. ئۇيۇشتۇرۇش كۈچى يوق ئاڭ ئىسلامنىڭ ئاجىزلىقىنىڭ مەنبەسى ۋە باشقا مەدەنىيەتلەرگە تەھدىت پەيدا قىلىشنىڭ يىلتىزى. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ داۋاملىشىۋېرىشى مۇمكىنمۇ؟!

ئىسلام يادرولۇق دۆلىتىنىڭ چوقۇم ئىقتىسادىي بايلىقى، ھەربىي كۈچى، تەشكىللەش ئىقتىدارى ۋە ئىسلاملىق سالاھىيىتى بولۇشى ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ، ھەم سىياسىي، ھەم دىنىي رەھبىرى بولغاندىكى مەجبۇرىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. كىشىلەر پات-پات تىلغا ئالىدىغان ئىسلام دۇنياسىنىڭ رەھبىرى بولۇپ قېلىش مۇمكىنچىلىكى بار دۆلەت ئالتە. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرەرسىمۇ قابىل رەھبەر بولۇشىنىڭ بارلىق شەرتلىرىنى ھازىرلىغىنى يوق. ھىندونېزىيە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمان دۆلىتى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تېز، ئەمما ئۇ ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىرتىدا، ئەرەبلەر مەركىزىدىن يىراق. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياچە سىغدۇرۇشچان ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ۋاريانتى. ئۇنىڭ خەلقى ۋە ھەزارىتىگە يەرلىك، مۇسۇلمانچە، ھىندىچە، جۇڭگوچە ۋە خرىستىئانچە ئالاھىدىلىكلەرنىڭ سىڭىشىپ كەتكەن. مىسىر ئەرەب دۆلىتى، نوپۇسى كۆپ، ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنىغا جايلاشقان، بۇ دۆلەتتە ئىسلام دۇنياسى بويىچە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى بار. ئەمما، ئۇ يەنىلا بىر نامرات دۆلەت بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئامېرىكا، غەربنىڭ كونترولۇقىدىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋە نېفتى مول ئەرەب دۆلەتلىرىگە تايىنىدۇ.

ئىران، پاكىستان، سەئۇدى ئەرەبىستانى ئۆزلىرىنى ئېنىق رەۋىشتە مۇسۇلمان دۆلىتى دەپ بېكىتكەن بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدا تەسىرىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىزچىل تىرىشىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تەشكىلات قۇرۇش، ئىسلام گۈرۈھلىرىغا ياردەم بېرىش، ئافغانىستان ئۇرۇشلىرىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنى قوللاش جەھەتلەردە بەسلىشىۋاتىدۇ. ئىراننىڭ كۆلىمى، ئورنى، نوپۇسى، تارىخىي ئەنئەنىسى، نېفىت بايلىقى ۋە ئوتتۇرا ھال ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ئۇنى يادرو دۆلەت بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە قىلغان.

ئەمما، ئىرانىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 90%ى شىئە مەزھىپىدە، پارس تىلىمۇ ئىسلام تىلى بولغان ئەرەب تىلىدىن چاندۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پارسلار بىلەن ئەرەبلەر تارىختىن بېرى ئىزچىل تىركىشىپ كەلگەن.

پاكىستان تېررىتورىيە، نوپۇس، ھەربىي تېخنىكا جەھەتلەردىكى شەرتلەرنى ھازىرلىغان. ئۇنىڭ رەھبىرى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئىسلام دۇنياسىنىڭ خەلقئارادىكى بايانىچىسى بولۇشقا تىرىشىۋاتىدۇ. ئەمما، پاكىستان بىر قەدەر نامرات، ئىچكى جەھەتتە ئېغىر دەرىجىدىكى مىللىي، دىنىي پارچىلىنىشلارغا يېتىپ قالغان، سىياسىيسى ئىزچىل مۇقىم ئەمەس، ھىندىستان بىلەن بولغان بىخەتەرلىك مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلمىسە بولمايدۇ. بۇ نۇقتا پاكىستاننىڭ نېمە ئۈچۈن باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە جۇڭگو، ئامېرىكا دېگەندەك كۈچلۈك غەيرىي مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنىي تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ھېرىس ئىكەنلىكىنى زور دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سەئۇدى ئەرەبىستانى ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن مۇقەددەس جاي، تىلى ئىسلام تىلى، ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ زور نېفىت زاپىسغا ۋە شۇنىڭغا ئەگەشكەن پۇل-مۇئامىلە تەسىرىگە ئىگە، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى قاتتىق ئىسلام پرىنسىپلىرى بىلەن سەئۇدى جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىققان. 70 — 80- يىللاردا سەئۇدى ئەرەبىستانى ئىسلام دۇنياسىدىكى تەسىرى ئەڭ زور دۆلەت ئىدى. ئۇ نەچچە ئون مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى قوللىغان (مەسىجىت، دەرسلىكتىن تارتىپ پارتىيە، ئىسلام تەشكىلاتلىرى ۋە تېرورلۇق ھەرىكەتلىرىگىچە). ئەمما، نوپۇسى ئاز ھەم جۇغراپىيىۋى ئورنى ھۇجۇمغا ئاسان ئۇچرايدىغان بولغاچقا، بىخەتەرلىك مەسىلىسىدە غەربكە تايىنىدۇ.

تۈركىيە يادرو دۆلەت بولۇش تارىخىغا، نوپۇسقا، ئوتتۇرا دەرىجىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا، مىللىي ئۇيۇشۇش كۈچىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، ھەربىي ئەنئەنە ۋە ھەربىي تېخنىكا قاتارلىق

جەھەتلەردىكى شەرتلەرنىمۇ ھازىرلىغان. ئەمما، تۈركىيە ئۆزىنى ئېنىق دىندىن خالىي دۆلەت قىلىپ بېكىتتى. ئاتاتۈرك تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشتىن توسقان. تۈركىيە، ھەتتا ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولالمىدى. چۈنكى، ئۇ ئاساسىي قانۇنىدا ئەلمانىيىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. تۈركىيە يەنىلا ئۆزىنى دىندىن خالىي جەمئىيەت دەپلا تۇرسا، ئىسلام دۇنياسىنىڭ رەھبەرلىك ئورنى ئۇنىڭدىن تولىمۇ يىراق.

ئۇنداقتا تۈركىيە ئۆزىنى قايتىدىن بېكىتىپ چىقسىچۇ؟ تۈركىيە كەلگۈسىدە بەلكىم غەرب جەمئىيىتىگە قاتنىشىشقا يېلىنىدىغان، ئادەمنى مەيۈسلەندۈرىدىغان ھەم نومۇسىنى كەلتۈرىدىغان قىلىقلىرىنى تاشلاپ، ئىسلام دۇنياسىغا ۋاكالىتەن غەرب دۇنياسى بىلەن سۆزلىشىدىغان ياكى قارشىلىشىدىغان، ئەسلىدىكى تېخىمۇ ئالىيجاناب تارىخىي رولىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى مۇمكىن. ئەسلىيەتچىلىك ئاللىقاچان تۈركىيىدە گۈللەندى؛ ئۆزەلىنىڭ رەھبەرلىكىدە تۈركىيە ئۇمۇمىيۈزلۈك تىرىشىپ، ئەرەب دۇنياسى بىلەن سالاھىيەتلەندى، ئۇ مىللەت ۋە تىل جەھەتتىكى باغلىنىشتىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا مۆتىدىل رول ئوينىدى. بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا مەدەت-ياردەم بەردى. مۇسۇلمانلار دۆلەتلىرى ئىچىدە تۈركىيە بالقان، ئوتتۇرا شەرق، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان تارىخىي باغلىنىشچانلىقى ئۆزگىچە. ھېچقايسى ئىسلام دۆلىتى ئۇنىڭ ئورنىنى ئالالمايدۇ. تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، تۈركىيە ئەمەلىيەتتە «(ئىسلام دۇنياسىنىڭ) جەنۇبىي ئافرىقىسى» بولالايدۇ ھەم ھازىرقى ئەلمانىيىدىن ۋاز كېچىپ (خۇددى جەنۇبىي ئافرىقا ئىرقىي ئايرىش تۈزۈمىدىن ۋاز كەچكەندەك) ئۆزىنى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئاسىيسىدىن، بۇ مەدەنىيەتنىڭ باشلامچى دۆلىتىگە ئايلاندۇرالايدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا غەرب خرىستىئان دىنى ۋە ئىرقىي ئايرىش تۈزۈمىدىكى ياخشى-يامان نەرسىلەرنى تېتىپ

باققاندىن كېيىن، ئافرىقىغا رەھبەرلىك قىلىشقا تېخىمۇ لايىق بولۇپ قالدى. غەربنىڭ ئەلمانىيە ۋە دېموكراتىك تۈزۈمىنىڭ ياخشى-يامانلىرىنى تېتىپ باققاندىن كېيىن، تۈركىيىمۇ بەلكىم ئىسلام دۇنياسىغا رەھبەرلىك قىلىشتا شۇنداق سالاھىيەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق قىلىش ئۈچۈن، تۈركىيە ئاتاتۈركنىڭ ئەنئەنىسىنى، ھەتتا روسىيە لېنىنىڭ ئەنئەنىسىنى تاشلىۋەتكەندىنمۇ بەكرەك ئۆزۈل-كېسىل تاشلىۋېتىشى كېرەك. ئۇ بىر ئاتاتۈركتەك ئىقتىدارلىق، شۇنداقلا دىن ۋە سىياسىيىنىڭ ھەقلىقىنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈركىيىنى بىر ئارىسالدى دۆلەتتىن قايتا بىر يادرو دۆلەتكە ئايلاندۇرالايدىغان رەھبەرگە موھتاج.

IV بۆلۈم مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى

سەككىزىنچى باب
غەرب ۋە غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرى ئارىسىدىكى مەسىلىلەر

غەربنىڭ ھەممىبابچىلىقى

يېتىپ كېلىۋاتقان دۇنيادا ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرگە تەۋە دۆلەت، گۇرۇھلارنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىن بولمايلا قالماستىن، ئەكسىچە توقۇنۇشلۇق بولىدۇ. ئەمما، بەزى مەدەنىيەتلەر باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىغاندا، ئۆز ئارا توقۇنۇشۇشقا تېخىمۇ يېقىن تۇرىدۇ. مىكرو قاتلامدا ئەڭ كەسكىن ئۇرۇڭ سەپ ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنى، ھىندى دىنى، ئافرىقا ۋە غەرب خرىستىئان دىنىدىكى قوشنا دۆلەتلەر ئارىسىدا مەۋجۇت. ماكرو قاتلامدا بولسا، ئەڭ ئاساسلىق بۆلۈنۇش غەرب بىلەن غەيرىي غەرب ئارىلىقىدا، يەنى مۇسۇلمانلار ۋە ئاسىيا جەمئىيىتى بىلەن غەرب جەمئىيىتى ئارىسىدا ئېغىر توقۇنۇش مەۋجۇت. كەلگۈسىدىكى خەتەرلىك توقۇنۇش ئېھتىمال غەرب دۇنياسىنىڭ ھاكاۋۇرلۇقى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ سەۋرسىزلىكى، جۇڭگونىڭ ئۆكتەملىكى ئارىسىدا يۈز بېرىشى مۇمكىن.

بارلىق مەدەنىيەتلەر ئىچىدە پەقەت غەرب مەدەنىيىتىلا باشقا مەدەنىيەتلەرگە ئىنتايىن زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن، بەزىدە تەسىرى ھەممىنى بېسىپ چۈشكەن. شۇڭا، غەربنىڭ كۈچى، ھەزارىتى بىلەن باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ كۈچى ۋە ھەزارىتى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئومۇميۈزلۈك ئالاھىدىلىكىگە ئايلىنىپ قالدى. باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ كۈچى نىسبەتەن كۈچەيگەن، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ئاجىزلىغاندا، غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھەزارىتىگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى شۇنىڭغا ماس ھالدا كۈچەيدى. شۇڭا، غەربنىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ يەر شارى مىقياسىدا غەرب ھەزارىتىنى كېڭەيتىش تىرىشچانلىقى بىلەن كېڭەيتىش ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ئارىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق غەيرىي غەربنىڭ مۇناسىۋەتىدىكى مەركىزىي مەسىلىگە ئايلىنىپ قالدى.

كوممۇنىزمنىڭ گۈمران بولۇشى غەربلىكلەرنى ئۆزلىرىنىڭ دېموكراتىك لىبېرالىزم ئىدىيىسىنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك غەلبىسە قىلغانلىقىغا ھەم ئۇنىڭ ھەممىباب ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈردى. غەرب، بولۇپمۇ بۈرچ تۇيغۇسى كۈچلۈك ئامېرىكا، غەيرىي غەرب دۆلەتلىرى خەلقى غەربنىڭ دېموكراتىيە، ئەركىن بازار، ھوقۇقى چەكلىك ھۆكۈمەت، شەخسچىلىك، قانۇن تۈزۈم، قىممەت قارىشىنى قوبۇل قىلىشى ھەم بۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلمىسىگە ئېلىپ كىرىشى لازىم، دەپ قارايدۇ. ئەمما، باشقا مەدەنىيەت خەلقلىرىدىن بۇنى قوللايدىغان ۋە تەشەببۇس قىلىدىغان كىشىلەر ئاز ساندا، كۆپ سانىدىكى غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىگە تەۋە كىشىلەر ئۆلاردىن ئومۇميۈزلۈك گۇمانلىنىدۇ ياكى ئۇلارغا كۈچلۈك قارشى تۇرىدۇ. غەربلىكلەر نەزىرىدىكى ھەممىباچىلىق غەيرىي غەربكە نىسبەتەن جاھانگىرلىكتۇر.

غەرب ھازىر ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى «دۇنيا ئۇرتاق گەۋدىسى»نىڭ مەنپەئىتى دەپ بېكىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ

يېتەكچى ئورنىنى ۋە مەنپەئىتىنى قوغداۋاتىدۇ. «ئەركىن دۇنيا» دېگەن بۇ سۆز بىر سىلىق بىرىكمە ئىسىمغا ئايلاندى، ئۇ ئامېرىكا ۋە باشقا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن قوللىنىدىغان ھەرىكەتلىرىنى يەر شارى خاراكتېرلىك ھەقلىقلىقا ئىگە قىلدى. مەسىلەن، غەرب ھازىر غەيرىي غەرب ئىقتىسادىنى ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان يەر شارى ئىقتىسادى سىستېمىسىغا ئېلىپ كىرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

غەرب خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە باشقا خەلقئارا ئىقتىسادى ئورگانلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى كېڭەيتىۋاتىدۇ ھەمدە ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغان ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى باشقا دۆلەتلەرگە تېڭىۋاتىدۇ. ئەمما، ھەر قانداق بىر غەيرىي غەرب جەمئىيىتىدىكى خەلق رايىنى سىناش نەتىجىسى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، گەرچە خەلقئارا پۇل فوندى جەمئىيىتى مالىيە مىنىستىرلىرى ۋە ئاز سانىدىكى باشقا كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئەكسىز ئېرىشەلىسىمۇ، ئەمما ئاساسەن دېگۈدەك بارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان باھاسى مەنپىي كۆرسەتكۈچتە. ئۇلار ئارباتوفنىڭ خەلقئارا پۇل فوند جەمئىيىتى ھەققىدىكى مۇنۇ بايانىغا قوشۇلىدۇ: «ئۇلار باشقىلارنىڭ پۇللىرىنى تارتىۋېلىشقا ئامراق، دېموكراتىك بولمىغان ھەم بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىقتىسادىي، سىياسىي ھەرىكەت قائىدىلىرىنى باشقىلارغا تاڭىدىغان، ئىقتىسادىي ئەركىنلىكىنى باسىدىغان بىر ئوچۇم يېڭىچە بولشېۋىكلاردۇر».

غەيرىي غەرب ئەللىرى ئىككىلەنمەستىن غەربنىڭ پرىنسىپى بىلەن ھەرىكىتى ئارىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ساختىپەز، قوش تۆلچەم، «ئايرىم ئەھۋال» پرىنسىپلىرىنى قوللانغان دەپ ئەيىبلىنىش ھەمىشىبابچىلىقنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ بەدىلى بولىدى. دېموكراتىيە تەرغىب قىلىنىدى، ئەگەر ئۇ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىگە كۆچ ئەكېلىپ قالسا، ئۇنىڭغا باشقىچە مۇئامىلە قىلىندى؛ يادرو كېڭىيىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش نەسەھەتلىرى ئىران،

ئىراققىلا قارىتىلىدى، ئىسرائىلىيە سىرتتا قالدى؛ ئەركىن سودا ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ دورىسى بولدى، ئەمما يېزا ئىگىلىكى سىرتتا قالدى؛ كىشىلىك ھوقۇق جۈملىسىگا نىسبەتەن بىر مەسىلە ھېسابلاندى، ئەمما سەئۇدى ئەرەبىستانىغا نىسبەتەن ئۇنداق بولمىدى. نېفىتى مول كۈۋەيتكە قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق تارمار قىلىندى. ئەمما، نېفىتى يوق بوسنىيەگە قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى.

سىياسىي مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، غەيرىي غەرب دۇنياسى غەربنىڭ ئىقتىسادى، ھەربىي، ھەزىرەت كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ. شەرقىي ئاسىيا جەمئىيىتى ئىقتىسادىي جەھەتتە غەرب بىلەن باراۋەر بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. ئاسىيا ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ھەربىي جەھەتتە غەرب بىلەن تەڭپۇڭ بولۇشنىڭ يولىنى ئىزدەشكە كىرىشتى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ پۈتۈن يەر شارى مىقياسىدا تارقىلىشى، غەرب كۈچىنىڭ نىسبەتەن ئاجىزلىشىشى ۋە باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزىنى كۈنسايىن تەكىتلىشى دېگەندەك ئامىللار بىرلىشىپ، غەرب ۋە غەيرىي غەرب مۇناسىۋەتلىرىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. ئەمما، بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ زىددىيەتلىشىش دەرىجىسىدە زور پەرق بار. ئۇلارنى ئۇچ تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: غەربنىڭ رەقىب مەدەنىيەتلەرگە تەۋە ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن جۈملىسىگە مۇناسىۋىتى بەلكىم تېخىمۇ جىددىيلىشىشى ھەم ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پات-پات ئېغىر دەرىجىدىكى قارشىلىشىلار بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن؛ ئاجىزراق مەدەنىيەتكە تەۋە (قىسمەن دەرىجىدە غەربكە تايىنىدۇ) لاتىن ئامېرىكىسى ۋە ئافرىقا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشۇش ناھايىتى ئاجىز بولىدۇ. روسىيە، ياپونىيە ۋە ھىندىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يۇقىرىقى ئىككى خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئارىسىدا بولۇشى مۇمكىن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ھەمكارلىشىش ۋە توقۇنۇش ئامىللىرىمۇ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ ئۇچ يادرولۇق دۆلەت

گاھىدا رەقىب مەدەنىيەتلەر تەرەپتە، گاھىدا غەرب تەرەپتە تۇرغاچقا، ئۇلار غەرب ـــ ئىسلام ـــ جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئارىسىدا لەيلەپ يۇرۇيدۇ.

ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە جۇڭگو ھەزارتىسىدىن تۆپتىن پەرقلىنىدىغان ئۇلۇغ ھەزارەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلار ئۆز ئەنئەنىسىنى غەربنىڭكىدىن كۆپ ئەۋزەل دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆچىي ۋە ئۆزلۈك تەكتلىمىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەرب بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا غەرب قىممەت قاراشلىرى ۋە مەنپەئىتى جەھەتتىكى توقۇنۇش كۈنسايىن كۆپىيىدۇ ۋە ئۆتكۈرلىشىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا بىر يادرولۇق دۆلەت بولمىغاچقا، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئىنتايىن زور پەرق بار. ئەمما، 70-يىللاردىن بۇيان غەربكە قارشى بىر ئۇزلۇكسىز دولقۇن كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭ ئالامەتلىرى: ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ گۈللىنىشى، مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ھاكىمىيەتلىرىنىڭ غەربپەرەس كىشىلەردىن غەربكە قارشى كىشىلەرگە يۆتكىلىشى، بەزى ئىسلام گۇرۇھلىرى بىلەن غەرب ئارىسىدىكى يېرىم ئۇرۇش، شۇنداقلا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە مەۋجۇت بولغان مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن غەرب ئارىسىدىكى بىخەتەرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ بوشاپ قېلىشى قاتارلىقلار. بەزى بەلگىلىك مەسىلىلەردە پەرق كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇنداق بىر تۈپ مەسىلە بار، يەنى غەربكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كەلگۈسى دۇنيانى قۇرۇشتا بۇ مەدەنىيەتلەر قانداق رول ئوينايدۇ؟ 21-ئەسىردىكى يەر شارى تۈزۈلمىسى، كۈچ تەقسىماتى، شۇنداقلا ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىيسى ۋە ئىقتىسادى ئاساسلىقى غەربنىڭ قىممەت قارىشى ۋە مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرەمدۇ ياكى بۇلارنى ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە جۇڭگونىڭ قىممەت قارىشى ۋە مەنپەئەتى بەلگىلەمدۇ؟

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىكى رېئالىزملىق نەزەرىيە، غەيرىي غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يادرو دۆلەتلىرى غەربنىڭ كونتروللۇق ھوقۇقىغا

بىرلىكتە قارشى تۇرىدۇ، دەپ پەرەز قىلىدۇ، بەزى رايونلاردا بۇ ئەھۋال ئاللىقاچان يۈز بەردى. ئەمما، يەنىمۇ كەلگۈسىدە غەربكە قارشى ئومۇميۈزلۈك ئىتتىپاق تېخى مەيدانغا كەلمەيدۇ. ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئارىسىدا دىن، ھەزارەت، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، ئەنئەنە ۋە سىياسىي، تۇرمۇش ئۇسۇلىغا يىلتىز تارتقان تۈپكى قاراش قاتارلىق جەھەتلەردە ماھىيەتلىك پەرقلەر مەۋجۇت. تۈپكى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت ئارىسىدىكى ئۇرتاقلىق بەلكىم ھەر ئىككىلىسىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئۇرتاقلىقىغا يەتمەسلىكى مۇمكىن. ئەمما سىياسىي جەھەتتە ئۇرتاق دۈشمەن ئۇرتاق مەنپەئەتنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ۋە جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتى ھەر ئىككىلىسى غەربنى دۈشمەن دەپ تونۇيدۇ. شۇڭا، ئۇلاردا ھەمكارلىشىپ غەربكە قارشى تۇرغۇدەك ئاساس بار. ھەتتا، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ستاللىن بىلەن بىرلىشىپ گىتلېرغا زەربە بەرگىنىدەك ئىش قىلالايدۇ. ئۇلار بەلكىم بەزى ئوخشاشمىغان مەسىلىلەردە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشى مۇمكىن. بۇ ئىككى مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەرگىشىلىك ھوقۇق، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى، بولۇپمۇ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار ۋە توشۇغۇچى راكېتالارنى بىرلىشىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، غەربنىڭ ھەربىي ئۈستۈنلۈكى بىلەن بەس تالاشماقچى بولۇشتى، يەنىلا ئەڭ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، 90- يىللارنىڭ باشلىرىغىچە جۇڭگو ۋە شىمالىي چاۋشىيەن بىر تەرەپ، پاكىستان، ئىران، ئىراق، سۈرىيە، لىۋىيە، ئالجىرىيىلەر بىر تەرەپ بولغان «كۈڭزى-ئىسلام زەنجىرى» مەيدانغا كەلگەندى. ئۇلار يۇقىرىقى مەسىلىلەردە بىرلىشىپ غەربكە قارشى تۇرىدۇ.

غەرب ۋە يۇقىرىدىكى باشقا جەمئىيەتلەردە ئىختىلاپ پەيدا قىلىۋاتقان بۇ مەسىلىلەر خەلقئارا كۈنتەرتىپتە كۈنسايىن مۇھىم ئورۇنغا ئۆتۈشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تۆۋەندىكى ئۈچ مەسىلە غەربنىڭ تىرىشچانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك:

1) يادرو قوراللىرىغا، بىئولوگىيىلىك-خىمىيىلىك قوراللارغا ۋە ئۇلارنى توشۇش ۋاستىلىرىگە قارشى تۇرۇش ئۇلارنى كېڭەيتمەسلىك سىياسىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھەربىي ئەۋزەللىكىنى ساقلاش.

2) باشقا جەمئىيەتلەرنى غەربكە ئوخشاش كىشىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىشقا، دېموكراتىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇرلاپ، غەربنىڭ سىياسىي قارىشىنى ۋە تۈزۈلمىسىنى كېڭەيتىش.

3) غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ كۆچمەن، سەرگەردانلىرىنىڭ چېگرىدىن كىرىش سانىنى چەكلەپ، غەرب جەمئىيىتىنىڭ ھەزىمىتى، ئىجتىمائىي، ئىرقىي، مىللىي بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش. بۇ ئۆچلا ساھەدە غەرب غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداشتا، قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلدى ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئىزچىل دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

قوراللارنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى

ھەربىي كۈچنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى يەر شارى ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ياپونىيە، جۇڭگو ۋە باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادى تېخىمۇ پاراۋانلاشقان چاغدا، ئۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىمۇ شۇنچە كۈچىيىدۇ. ئىسلام دۆلەتلىرىدىمۇ ئاخىر شۇنداق ئەھۋال مەيدانغا كېلىدۇ. ئەگەر روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، ئۇنىڭدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. 20- ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئون نەچچە يىلىدا نۇرغۇن غەيرىي غەرب دۆلەتلىرى غەربتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر، روسىيە، ئىسرائىلىيە ۋە جۇڭگودىن ئىلغار قوراللارغا ئېرىشتى ھەم ئۆزىنىڭ ئىلغار قوراللارنى ياسايدىغان ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ جەريانلار يەنە داۋاملىشىدۇ ھەم تېزلىشىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. ئەمما، 21- ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىنكى خېلى بىر مەزگىلگىچە پەقەت غەربلا (ئاساسلىقى ئەنگلىيە

ۋە فرانسىيىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن ئامېرىكىنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە ھەربىي مۇداخىلە ئېلىپ بارالايدىغان ئىقتىدارنى ۋە دۇنيانىڭ ھەر قانداق جايىدىكى ھاۋا كۈچىنى ئۇنۇملۇك بومباردىمان قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلايدۇ. بۇلار دۇنيادىكى كۈچلۈك دۆلەت بولمىش ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى، شۇنداقلا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ دۇنيانىڭ ھۆكۈمران مەدەنىيىتى بولۇشىنى بەلگىلىگەن ئاساسلىق ئامىل. يېقىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە غەرب غەيرىي غەرب بىلەن بولغان مۇنتىزىم ھەربىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە.

ئەڭ خىل ھەربىي كۈچنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋاقىت، تىرىشچانلىق، مەبلەغ تەلەپ قىلىدۇ. بۇلار غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ غەربنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي ئىقتىدارىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن باشقا ۋاستە، يول ئىزدىشىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ. ئۇلار بۇنىڭدىكى يېقىن يول كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار ۋە ئۇلارنى توشۇش ۋاستىلىرىگە ئېرىشىش دەپ قارايدۇ. ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرولۇق دۆلەتلىرى، شۇنداقلا ئۆزى تەۋە رايونىنى ئىداره قىلىشنى ئارزۇ قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بۇ قوراللارغا ئېرىشىشكە كۈچلۈك ئىنتىلىدۇ. بۇ قوراللار باشتا ئۇلارنى ئۆز مەدەنىيىتىگە تەۋە ۋە ئۆزى تەۋە رايوندىكى باشقا دۆلەتلەرنى كونترول قىلىش ئىمكانىيىتىگە، ئارقىدىن ئامېرىكا ياكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى ۋە رايونىنىڭ ئېچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا نىسبەتەن تەھدىت سالالىغۇدەك ۋاستىگە ئىگە قىلىندۇ. ئەگەر سادام ھۈسەينىنىڭ كۆۋەيتكە ئىككى-ئۈچ يىل كېيىن، يەنى ئىراق يادرو قورالىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن تاجاۋۇز قىلغان بولسا، كۆۋەيتنى بېسىۋېلىش ئېھتىماللىقى بەك زور ئىدى. غەيرىي غەرب دۆلەتلىرى دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىن تەجرىبە-ساۋاقلارنى قوبۇل قىلدى. شىمالىي چاۋشيەننىڭ ھەربىيلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ساۋاق دەل «ئامېرىكىلىقلارنى ئارمىيىسىنى توپلۇۋېلىشىغا، ھاۋا ئارمىيىسىنى

ئىشلىتىشىگە، تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىۋېلىشىغا، ئۆلۈش-يارىلىنىش ئەھۋالى ناھايىتى يېنىك ئۇرۇش قىلىشىغا يول قويماسلىق كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت بولدى①. بىر ھىندىستان گېنېرالنىڭ نىسبەتەن ئېنىق ھالدا «يادرو قوراللىرى بولمىغۇچە ئامېرىكىلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىق كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت بولدى②. پۈتۈن غەيرىي غەرب دۇنياسىنىڭ سىياسىي رەھبەرلىرى ۋە گېنېرالنىڭ بۇ ساۋاقنى ئېسىدە چىڭ تۇتتى، چۈنكى ئۇلار مۇنداق بىر ئەقىلگە مۇۋاپىق يەكۈنگە كېلىشتى: «ئەگەر سەندە يادرو قورالى بولسا، ئامېرىكا ساڭا ئۇرۇش ئوتى ئاچمايدۇ».

لاۋرېنىس فرىدمان مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «يادرو قوراللىرىنىڭ زورلۇقىنى سىياسىيسىغا ئوخشىمايدىغان يېرى ئۇ خەلقئارا سىستېمىنىڭ پارچىلىنىشىنى تېزلەتتى. بۇ سىستېمىدىكى، ئىلگىرىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ رولى ئاجىزلىشىۋاتىدۇ». شۇڭا، غەربكە نىسبەتەن، يادرو قوراللىرىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ئويناىدىغان رولى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنى مەزگىلىدىكى رولىنىڭ ئەكسىچە. خۇددى ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى لېس ئاسپىن كۆرسەتكەندەك، يادرو قوراللار ئەينى يىللاردا غەربنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا سېلىشتۇرغاندىكى مۇنتىزىم قوراللار جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنى تولۇقلىغانىدى. ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىرى «تەڭداش قوراللار» ئىدى. ئەمما، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ئامېرىكا «تەڭداشسىز مۇنتىزىم ھەربىي كۈچكە ئىگە. ناۋادا بىزنىڭ يوشۇرۇن دۈشمىنىمىزدە يادرو قوراللىرى بولۇپ قالسا ئۇلار بىز بىلەن تەڭلىشىپ قالىدۇ»③.

روسىيە ئۆزىنىڭ مۇداپىئە پىلانىدا يادرو قوراللىرىنىڭ رولىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ 1995- يىلى ئوكرائىنادىن قىتئەلەر ئارا ئۇچىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە بومبارداىمانچى ئايروپىلان سېتىۋېلىشى تېخىمۇ ھەيران قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ. ئامېرىكىنىڭ بىر قورال مۇتەخەسسىسى مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر بىزنىڭ ئاڭلاۋاتقىنىمىز

دەل بىز 50- يىللاردا رۇسلارنى ئەيىبلىگەنده قىلغان گەپلەر. ھازىر رۇسلار: «بىز يادرو قوراللىرى ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ مۇنتىزىم قوراللار جەھەتتىكى ئاجىزلىقىمىزنى تولۇقلاشقا موھتاج دەۋاتىدۇ» ». يەنە بىر مىسال شۇكى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىده ئامېرىكا تەھدىت پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئاۋۋال يادرو قوراللىرىنى ئىشلىتىشتىن ۋاز كېچىشنى رەت قىلغانىدى، 1993- يىلى روسىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يادرو قوراللىرىنى باشتا ئىشلەتمەسلىك ۋەدىسىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو ئۆزىنىڭ چەكلىك يادرو تەھدىتى ئىستراتېگىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا 1964- يىلى جاكارلىغان بالدۇر يادرو قورالى ئىشلەتمەسلىك ۋەدىسىگە سوئال قويىدى ھەم بۇنى تەكشەشكە باشلىدى④. بۇلار يادرو قوراللىرى ۋە باشقا كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارغا ئىگە بولغانداı، باشقا يادرو دۆلەتلەر ۋە رايونلۇق كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۇلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئۆز قوراللىرىنىڭ غەربنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي ھەرىكىتىگە قارىتىلغان تەھدىتىنى زورايتىدۇ.

يادرو قوراللىرى غەربكە بۇ ئاستە تەھدىت پەيدا قىلىشى مۇمكىن. جۇڭگو ۋە روسىيەدە ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىغا يېتىپ بارالايدىغان يادرولۇق ئوق بېشى ئېلىپ ماكالايدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا بار. شىمالىي چاۋشىيەن، پاكىستان ۋە ھىندىستانمۇ باشقۇرۇلىدىغان بومبىلىرىنىڭ ئېتىش مۇساپىسىنى يىراقلاشتۇرۇۋاتىدۇ، بەلكىم كەلگۈسىدە، غەربكە بۇ ئاستە زەربە بېرەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يادرو قوراللىرىنى باشقا ئۇسۇلدىمۇ توشۇغىلى بولىدۇ. ھەربىي تەھلىلچىلەر، تېررورلۇق، پارتىزانچە ئۇرۇش، چەكلىك ئۇرۇش، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار ئىشلىتىلگەن غايەت زور ئۇرۇش، يادرو ئۇرۇشىنىڭ تەسىرىگە قەدەر ھەممىسىگە بىر-بىرلەپ تەبىر بېرىپ چىقتى. تارىختا تېررورلۇق ئاجىزلارنىڭ، يەنى ھېلىقى مۇنتىزىم

ھەربىي كۈچكە ئىگە ئەمەسلەرنىڭ قورالى ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن باشلاپ، يادرو قوراللىرىمۇ ئاجىزلارنىڭ مۇنتىزىم قوراللار كەم بولۇشتەك بوشلۇقنى تولۇقلايدىغان ۋاستىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىلگىرى تېررورچىلارنىڭ ئېلىپ بارالايدىغىنى پەقەت چەكلىك دائىرىدىكى زورلۇق پائالىيەتلىرى بولۇپ، بۇ يەردە بىر نەچچە ئادەمنى، ئۇ يەردە بىرەر ئەسلىھەنى پارتلىتاتتى. كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق ھەرىكەت كەڭ كۆلەملىك ھەربىي كۈچ ھازىرلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، كەلگۈسىدە، ئاز سانداكى تېررورچىلار بەلكىم كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشى ھەم تېخىمۇ زور كۆلەمدىكى بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلىشى مۇمكىن. تېررورىزم ۋە يادرو قوراللىرى غەيرىي غەرب ئاجىز دۆلەتلىرىنىڭ قورالى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككىسى بىرلەشسە، غەيرىي غەرب ئاجىز دۆلەتلىرىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى ۋە ئۇلارنى توشۇش ۋاستىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تېرىشچانلىقى ئىسلام دىنى ۋە كۈڭزى دۆلەتلىرىگە مەركەزلىشىدۇ. پاكىستان، بەلكىم شىمالىي چاۋشيەنمۇ ئاز مىقداردىكى يادرو قوراللىرىغا ياكى ھېچبولمىغاندىمۇ يادرو قوراللىرىنى تېزلىكتە سەپلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇلار يەنە يادرو قوراللىرىنى توشۇيالايدىغان مۇساپىسى تېخىمۇ يىراق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى تەتقىق قىلىۋاتىدۇ. ئىراق سەل قارىغىلى بولمايدىغان خىمىيىۋى ئۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ھەم بىئولوگىيىلىك قورال ۋە يادرو قوراللىرىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، غايەت زور تېرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئىران يادرو قوراللىرىنى ياساش ھەققىدە بىر زور پىلان تۈزگەن ھەم ئۆزى ياسىغان قوراللارنى توشۇش ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ. 1988- يىلى ئىران زۇڭتۇڭى رافسانجانى مۇنداق جاكارلىدى: «ئىران چوقۇم ھەم ھۇجۇمچان، ھەم مۇداپىئەچان بولۇشى، خىمىيىۋىلىك، باكتېرىيىلىك، رادىئاتسىيىلىك قوراللار بىلەن ئۆزىنى ئومۇميۈزلۈك قوراللاندۇرۇشى كېرەك». ئۇچ يىلدىن

كېيىن ئىرانىنىڭ مۇئاۋىن رۇكتۇكى بىر قېتىملىق ئىسلام يىغىنىدا «ئىسرائىلىيە يادرو قورالىرىغا ئىگە بولغانلىقىمىز، بىز مۇسۇلمانلارمۇ چوقۇم ھەمكارلىشىپ، ئاتوم بومبىسىنى ئىشلەپچىقىرىشىمىز، ب د ت يادرو كېڭىيىشىدىن توسۇشى بىلەن كارىمىز بولماسلىقى كېرەك» دېدى. 1992- ۋە 1993- يىلى ئامېرىكىنىڭ بىر ئالىي دەرىجىلىك ئاخبارات ئەمەلدارى «ئىران ھازىر يادرو قورالغا ئېرىشىشكە تىرىشىۋاتىدۇ» دېدى. 1995- يىلى ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى كرىستون ئېنىق قىلىپ مۇنداق كۆرسەتتى: «بۈگۈن ئىران ھېچنېمىگە قارىماي يادرو قورالىرىنى تەتقىق قىلماقتا، باشقا لۇيە، ئالجىرىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق مۇسۇلمان دۆلەتلىرىمۇ يادرو قورالى تەتقىقاتىغا قىزىقىدۇ». ئەلى مازورى قويۇق شېئىرىي تۈستە مۇنداق دەيدۇ: «ھىلال ئاي موگۇسىمان بۇلۇتقا ئېسىلىپ تۇرماقتا»، ئۇ يەنە غەربتىن باشقا دۆلەتلەرگىمۇ تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. ئىسلام ئاخىر «باشقا ئىككى خىل مەدەنىيەت ـــ جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندى مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا شەرقتىكى يەھۇدىي زېئونىزمى ۋە سىياسىيلاشقان يەھۇدىي مەدەنىيىتى بىلەن نۆۋەتلىشىپ يادرو قىمارى ئويناۋاتىدۇ»[5].

قورالارنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ئىزچىل تۈردە كۈچلۈك بىلەن ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتىگە ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ كونكرېت ئامىل بولۇپ كەلدى. جۈملىدىن ئىسلام دۆلەتلىرىگە مۇنتىزىم قورالار ۋە غەيرىي مۇنتىزىم قورالارنى ئۆتۈنۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپ، جۈملىدىن ئۆتۈنۈپ بەرگەن نەرسىلەر: «ئالجىرىيىگە ئوبنىڭ قوملۇقىدا مۇداپىئەسى مۇكەممەل بىر مەخپىي يادرو رېئاكتورى قۇرۇپ بەردى، قارىماققا ئۇ تەتقىقاتقا ئىشلىتىلىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما غەرب مۇتەخەسسىسلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۇنى پلوتونىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە، دەپ قارايدۇ. لۇيىگە خىمىيىۋى قورال ئەسىيالىرىنى سېتىپ بەردى؛ سەئۇدى ئەرەبىستانىنى CSS-2 بەلگىلىك ئوتتۇرا مۇساپىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا بىلەن

تەمىنلىدى؛ ئىراق، لىۋىيە، سۇرىيە، شىمالىي چاۋشىيەنگە يادرو تېخنىكىسى ۋە ئەشيالىرىنى سېتىپ بەردى؛ ئىراقنى زور مىقداردىكى مۇنتىزىم قوراللار بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي چاۋشىيەن ئىران ئارقىلىق سۇرىيىگە باشتا «يەلتاپان C بەلگىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا» كېيىن بومبىلارنىڭ قويۇپ بېرىش سۇپىلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى⑥.

كۇۋېيت بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ھەربىي ئالاقىسىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى جۇڭگو (شىمالىي چاۋشىيەنمۇ بار) بىلەن پاكىستان-ئىران ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. 1980- يىلىدىن 1991- يىلىغىچە جۇڭگو قوراللىرىنىڭ ئاساسلىق خېرىدارلىرى ئىران بىلەن پاكىستان، ئۇلاردىن قالسا ئىراق ئىدى. 70- يىللاردىن باشلاپ، جۇڭگو بىلەن پاكىستان ئارىلىقىدا پەۋقۇلئاددە يېقىن ھەربىي مۇناسىۋەت شەكىللەندى. 1989- يىلى جۇڭگو پاكىستانىنىڭ قورال سېتىۋېلىشى ئۈچۈن قەرز بېرىش ھەققىدە بىر تولۇقلىما كېلىشىم ئىمزالىدى. نەتىجىدە جۇڭگو «پاكىستانىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ چوڭ قورال تەمىنلىگۈچىسى بولۇپ قالدى ھەم پاكىستاننى ئاساسەن ھەممە تۈردىكى ۋە ھەرخىل ئارمىيىلەر ئىشلىتىدىغان قوراللار بىلەن تەمىنلىدى». ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو پاكىستانغا يارەملىشىپ، رېئاكتىپ ئايروپىلان، تانكا، بورونېۋىك ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئەسلىھەلىرىنى ياساپ بەردى. تېخىمۇ مۇھىمى، جۇڭگو پاكىستانغا يادرو قوراللىرى ياساش تەتقىقاتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان يارەملەرنى بەردى. ئېيتىلىشىچە، جۇڭگو پاكىستاننى ئۇران بىلەن تەمىنلىگەن، باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ لايىھىسى ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن؛ بەلكىم پاكىستان جۇڭگونىڭ سىناق مەيدانلىرىدا يادرو قوراللىرىنى پارتلىتىپ سىناق قىلىۋېلىشىمۇ مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو يەنە پاكىستانغا يادرو قورالى توشۇيالايدىغان، مۇساپىسى 300 كىلومېتىرلىق M-11 بەلگىلىك باللىستىك سىنارەد تەمىنلەپ بېرىپ، ئامېرىكىغا قىلغان ۋەدىسىگە

خىلاپلىق قىلدى. بۇنىڭ بەدىلىگە، جۇڭگو پاكىستاندىن ھاۋادا مايى قاچىلاش تېخنىكىسى ۋە زەھەرلىك تىكەن بەلگىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبىغا ئېرىشتى⑦.

90- يىللارغا كەلگەندە، جۇڭگو بىلەن ئىران ئارىسىدىكى ھەربىي مۇناسىۋەت بارغانسېرى قويۇقلىشىپ كەتتى. 80- يىللاردىكى ئىران-ئىراق ئۇرۇشىدا جۇڭگو ئىراننىڭ پۈتۈن قوراللىرىنىڭ 22%نى تەمىنلىدى ھەم 1989- يىلى جۇڭگو ئىراننىڭ ئەڭ چوڭ قورال تەمىنلىگۈچىسى بولۇپ قالدى. جۇڭگو يەنە ئىراننىڭ يادرو قوراللىرىغا ئېرىشىش تىرىشچانلىقىغا ئاكتىپ ھەمكارلاشتى. «جۇڭگو-ئىران ھەمكارلىق كېلىشىمى نۇسخىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئىككى دۆلەت 1990- يىلى 1- ئايدا ئىلىم-پەن ھەمكارلىقى ۋە ھەربىي تېخنىكا ئۆتۈنۈپ بېرىش ھەققىدە ئون يىللىق چۈشىنىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. 1992- يىلى 9- ئايدا زۇڭتۇڭ رافسانجانى ئىراننىڭ يادرو مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا پاكىستاندا زىيارەتتە بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگوغا بېرىپ يەنە بىر يادرو ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. 1993- يىلى 2- ئايدا جۇڭگو ئىراندا 300 مېگا ۋاتلىق يادرو رېئاكتورىدىن ئىككىنچى قۇرۇشقا قوشۇلدى. بۇ كېلىشىملەرنى ئىجرا قىلغاندا، جۇڭگو ئىرانغا يادرو تېخنىكىسى ۋە يادرو ئاخباراتى تەمىنلەپ بېرىپ، ئىراننىڭ ئالىم، ئىنژېنېر يېتىشتۈرۈشىگە ياردەم بەردى ھەمدە ئىرانغا كالۇترون قويۇلدۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى تەمىنلەپ بەردى. 1995- يىلى ئامېرىكىنىڭ توختىماي بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن جۇڭگو بۇ ئىككى 300 مېگا ۋاتلىق يادرو رېئاكتورىنى سېتىپ بېرىشنى «بىكار قىلىش» (ئامېرىكىنىڭ ئېيتىشىچە) ياكى «توختىتىش» (جۇڭگونىڭ ئېيتىشىچە)قا قوشۇلدى. ئەمما، جۇڭگو يەنىلا ئىرانغا باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە يادرو تېخنىكىسىنى ئاساسلىق تەمىنلىگۈچى دۆلەت بولۇپ، ئىرانىنى 80-يىللارنىڭ ئاخىرى شىمالىي چاۋشەن ئارقىلىق پىلە قۇرتى بەلگىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا، 1994-، 1995- يىللىرى «نەچچە ئون ياكى

نەچچە يۈز باشقۇرۇلىدىغان بومبا باشقۇرۇش سىستېمىسى ۋە كومپيۇتېرلاشقان ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرى بىلەن تەمىنلىگەن». جۇڭگو يەنە ئىرانىڭ جۇڭگوچە يەردە ئاتىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئىشلەپچىقىرىشىغا رۇخسەت قىلغان. شىمالىي چاۋشىيەنمۇ ئىرانغا يارەملىشىپ باشقۇرۇلىدىغان بومبا توشۇپ بەرگەن، ئىرانىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يارەم قىلغان ھەمدە 1993- يىلى يەنە ئىراننى مۇساپىسى 600 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان نۇدۇڭI تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبا بىلەن تەمىنلەشكە قوشۇلغان. بۇ ئۇچ بۇلۇڭلۇق مۇناسىۋەتنىڭ ئۇچىنچى پۈتىدا پاكىستان بار. ئىران پاكىستان بىلەن يادرو ساھەسىدە كەڭ دائىرىدە ھەمكارلىق ئورناتقان. پاكىستان ئىرانغا ئالىملىرىنى تەربىيىلەپ بەرمەكچى بولغان. 1992- يىلى 11- ئايدا پاكىستان، ئىران، جۇڭگو ئۈچ تەرەپ يادرو قۇرۇلۇشىنى ھەمكارلىشىپ ئىشلەش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى®. جۇڭگو، پاكىستان ۋە ئىراننىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ دائىرىدە يارەم بەردى. بۇلار بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ئۇستىگە ئېلىشقان مەجبۇرىيەت ۋە ھەمكارلىقنىڭ پەۋقۇلئادده سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

8.1- جەدۋىل. جۇڭگونىڭ 1980—1991- يىلىغىچە بەزى قوراللارنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ئەھۋالى

ئىراق	پاكىستان	ئىران	قوراللار
1,300	1,100	540	ئاساسلىق جەڭ قىلغۇچى تانكا
650	-	300	ئەسكەر توشۇيدىغان قوراللانغان ماشىنا
-	100	7500	تانكىغا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا
720	50	1,200*	زەمبىرەك/ راكېتا ئاتار
-	212	140	كۆرەشچى ئايروپىلان
-	32	332	پاراخوتقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا
-	222*	788*	بەردىن ھاۋاغا ئاتىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا

* تەھقىقلەنمىگەن.

مەنبە: كارل W . ئېكىنبېررىي: «جۇڭگونىڭ قورال ئۆتۈنۈپ بېرىشىنى

چۈشەندۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىش» (ۋاشىنگتون: دۆلەت مۇداپىئە ئۇنىۋېرسىتېتى دۆلەتلىك ئىستراتېگىيە تەتقىقات ئورنى، مىكېنىير ھۆججىتى 36- سان. 1995- يىلى 2- ئاي) 12- بەت.

بۇ ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە بۇلارنىڭ غەرب مەنپەئىتىگە شەكىللەندۈرگەن يوشۇرۇن تەھدىتى كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قورالларنىڭ كېڭىيىپ كېتىش مەسىلىسىنى غەرب بىخەتەرلىك كۈنتەرتىپىنىڭ باش مەسىلىسىگە ئايلاندۇردى. مەسىلەن، 1990- يىلى 59% ئامېرىكىلىق يادرو قوراللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئامېرىكا دىپلوماتىيە سىياسىتىنىڭ بىر مۇھىم نىشانى دەپ قارىدى. 1994- يىلى 82% ئامما ۋە 90% دىپلوماتىيە سىياسىتى تۈزگۈچىلەر يۇقىرىقىدەك قاراشتا بولدى. 1993- يىلى 9- ئايدا زۇكتۇك كىلىنتون يادرو قوراللىرىنى كېڭەيتمەسلىكنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. 1994- يىلىى «يادرو قوراللار، بىئولوگىيىلىك قوراللار ۋە خىمىيىۋى قوراللار ۋە ئۇلارنى توشۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئامېرىكىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى، تاشقى سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىغا شەكىللەندۈرگەن غايەت زور پەۋقۇلئادە تەھدىتى»گە تاقابىل تۇرۇشقا «مەملىكەت بويىچە جىددىي سەپەرۋەرلىك» ئېلان قىلدى. 1991- يىلى، ئامېرىكا مەركىزىي ئاخبارات ئىدارىسى 100 خادىمغا ئىگە يادرو قوراللارنى كېڭەيتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەركىزى قۇردى. 1993- يىلى 12- ئايدا ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ئاسپىن دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ قوراللارنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە قارشى بىر قارارنى ئېلان قىلدى ھەم يادرو بىخەتەرلىكى ۋە يادرو كېڭەيتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل يارەمچى مىنىستىر ئورنى تەسىس قىلدى[9].

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىر مەيدان تېپىك ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى ھەم تېخنىكا جەھەتتە تېخىمۇ ئىلغار يادرو قوراللىرى ۋە توشۇش ئەسلىھەلىرىنى ياساپ چىقتى. بۇ ھەربىي ئىقتىدارنى

كۈچەيتىش ئارقىلىق ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىشكە قارشى تۇرۇش ھېسابلىنىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ئاساسلىق ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى باشقىچە شەكىلدە بولىدۇ. غەربنىڭ رەقىبلىرى كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارغا ئىرىشمەكچى، غەرب ئۇلارنى ئۇنىڭغا ئىرىشتۈرمەسلىككە تىرىشماقچى. بۇ ئۆزئارا ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشكە قارشى تۇرۇش ئەمەس، بەلكى ئۆزئارا ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشتىن چەكلەش ھېسابلىنىدۇ. ئېغىزدىكى تالاش-تارتىشلاردىن باشقا، غەربنىڭ يادرو قوراللىرى ئامېرىكىنىڭ كۆلىمى ۋە ئىقتىدارى رىقابەتنىڭ بىر قىسمى ئەمەس. ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىش بىلەن ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىشكە قارشى تۇرىدىغان قورال مۇسابىقىسىنىڭ نەتىجىسى ئىككى تەرەپنىڭ بايلىق، مەنبەسى، مەجبۇرىيىتى، تېخنىكا جەھەتتىكى رىقابىتىگە باغلىق. ئۇ ئالدىن بەلگىلەنگەن ئەمەس، ئەمما ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھەربىي ئىقتىدارنى كۈچەيتىشتىن چەكلەيدىغان قورال مۇسابىقىسىنىڭ نەتىجىسىنى ئوڭايلا پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. غەربنىڭ تىرىشچانلىقى بەلكىم باشقا جەمئىيەتلەرنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشنى ئاستىلىتالىشى مۇمكىن، ئەمما ئۇلارنى توپتىن چەكلىيەلمەيدۇ. غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بارلىق غەرب ۋە غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ قورال سېتىش، تېخنىكا ۋە كەسپىي بىلىملەر ئارقىلىق پايدىغا ئىرىشىشتەك سودا ئىستىكى، شۇنداقلا يادرو دۆلەتلەر ۋە رايونلۇق كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئۆز رايونىدىكى زوراۋانلىق ئورنىنى ساقلاشقا ئۇرۇنۇشلىرى، ئامېرىكىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

غەرب يادرو قوراللىرىنى كېڭەيتمەسلىك دۇنيادىكى خەلقئارا تەرتىپ ۋە بارلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش مەنپەئىتىگە

ئۇيغۇن دەپ قارايدۇ. ئەمما، باشقا دۆلەتلەر بولسا يادرو قوراللىرىنى كېڭەيتمەسلىك غەربنىڭ زوراۋانلىقى ۋە مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قارايدۇ. بۇ ئەھۋال غەربنىڭ بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن بىخەتەرلىك مەنپەئىتى يادرو كېڭەيمەسلىكنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان رايونلۇق كۈچلۈك دۆلەتلەر يادرو كېڭەيىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئىختىلاپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېردى. چاۋشيەنىڭ ئەھۋالى دەل شۇنداق. 1993- ۋە 1994- يىلى شىمالىي چاۋشيەنىڭ يادرو قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەسىلىسىدە ئامېرىكا ئامالسىز پىسخىك كرىزىسكە پېتىپ قالدى. 1993- يىلى 11- ئايدا ئامېرىكا زۆكتۇكى كىلىنتون ئېنىق قىلىپ: «شىمالىي چاۋشيەنىڭ يادرو بومبىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يول قويۇشقا بولمايدۇ، بۇ مەسىلىدە بىزنىڭ پوزىتسىيىمىز چوقۇم قەتئىي بولۇشى كېرەك» دەپ جاكارلىدى. پارلامېنت ئەزالىرى، ۋەكىللەر ۋە سابىق بۇش ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى شىمالىي چاۋشيەنىڭ يادرو ئەسلىھەلىرىگە بالدۇر قول سېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلىشتى. شىمالىي چاۋشيەنىڭ يادرو كۈچى ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ئاسىيادا قوللىنىشى ئېھتىمالغا يېقىن ھەربىكەتلىرىنى چەكلەپ، مۇرەككەپلەشتۈرۈپلا قويماستىن، ناۋادا شىمالىي چاۋشيەن يادرو تېخنىكا قوراللىرىنى ساتسا، يەنە ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى مەنپەئىتىگىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، كورىيە يادرو بومبىسى بىلەن ئۆز رايونىنىڭ مەنپەئىتىنى بىرلەشتۈرىدۇ. ئۇرغۇن كورىيەلىكلەر شىمالىي چاۋشيەنىڭ يادرو بومبىسىنى «چاۋشيەن»نىڭ يادرو بومبىسى دەپ قارايدۇ، يەنى ئۇ مەڭگۈ باشقا چاۋشيەنلىكلەرگە ئىشلىتىلمەيدۇ، بەلكى چاۋشيەنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن ياپونىيە ۋە باشقا يوشۇرۇن تەھدىتلەرگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. كورىيەنىڭ قەلەمدار ۋە ئەلەمدارلىرى يادرو ئىقتىدارىغا ئىگە بىر چاۋشيەن قۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ. كورىيەنىڭ مەنپەئىتى

ئوبدان كاپالەتلەندۈرۈلدى. چۈنكى، شىمالىي چاۋشيەن يادرو بومبىسى ياساش ئۇچۇن مەبلەغ سەرپ قىلدى. شىمالىي چاۋشيەننىڭ يادرو قوراللىرى بىلەن كورېيىنىڭ سانائەت كۆچى بىرلىشىپ، بىرلىككە كەلگەن چاۋشيەننى شەرقىي ئاسىيا سەھنىسىدە مۇھىم بىر رولچىغا ئايلاندۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئامېرىكا بىلەن كورېيە ئارىسىدىكى زور ئىختىلاپ مۇنداق بىر دەرىجىگە يەتتى: 1994- يىلى ۋاشىنگتون چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدا ئېغىر كرىزىس يۈز بەردى دەپ قارىدى، ئەمما سېئۇلدا ھېچقانچە كرىزىس تۇيغۇسى كۆرۈلمىدى، بۇ ئىككى پايتەخت ئارىسىدا «كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان پەرق» پەيدا قىلدى. بىر مۇخبىر 1994- يىلى 6- ئايدا «كرىزىس» يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە مۇنداق دېدى: «نەچچە يىل ئاۋۋال شىمالىي چاۋشيەننىڭ يادرو قوراللىرى بىر غەلىتە ھادىسە ئىدى، كرىزىس تۇيغۇسى چاۋشيەندىن كەلگەن تېخمۇ چوڭ كرىزىسنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى». ئامېرىكىنىڭ بىخەتەرلىك مەنپەئىتى بىلەن جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ بىخەتەرلىك مەنپەئىتى ئارىسىدا ئوخشاش ئىرادىلىق مەۋجۇت. ئامېرىكىنىڭ ئۇ رايوندىكى يادرو قوراللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە بولغان دىققىتى مەزكۇر رايون ئاھالىلىرىنىڭكىدىنمۇ كۈچلۈك. ھىندىستان بىلەن پاكىستانىنىڭ بىر-بىرىنىڭ يادرو تەھدىتىنى قوبۇل قىلىشى ئامېرىكىنىڭ بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ يادرو پوپۇزىسىنى چەكلەش، يېنىكلىتىش يېقىن كەلگۈسىدە قوبۇل قىلىشتىن ئۆكۈي دەپ قارايدۇ[10].

ئامېرىكا ۋە باشقا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللاردىن ئىبارەت بۇ «تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچ»نىڭ كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تىرىشچانلىقىنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولمايۋاتىدۇ، ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئامېرىكا زۇكۇنۇڭى كىلىنتون شىمالىي چاۋشيەننىڭ يادرو قوراللىغا ئىگە بولۇشىغا يول قويغىلى بولمايدىغانلىقىنى جاكارلاپ، بىر ئايدىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ ئاخبارات تارماقلىرى شىمالىي چاۋشيەن بەلكىم ئاللىقاچان بىر ياكى

ئىككى يادرو قورالنغا ئىگە بولۇپ بولغان بولۇشى مۇمكىن، دېدى⑪. ئارقىدىنلا ئامېرىكا شىمالىي چاۋشيەنگە سەۋزە تەكلەپ، ئۇنى يادرو قورالىلار ئامبىرىنى كېڭەيتمەسلىككە جەلپ قىلدى. ئامېرىكا ئوخشاشلا، ھىندىستان ياكى پاكىستانىنىڭ يادرو قورالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىنى ئۆزگەرتەلمىدى ياكى توسالمىدى، ئىرانغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق بولدى.

1995- يىلى 4- ئايدا چاقىرىلغان يادرو قورالىرىنى كېڭەيتمەسلىك شەرتنامىسى يىغىنىنىڭ مەركىزىي تېمىسى مەزكۇر شەرتنامە مۇددەتسىز كۈچكە ئىگە بولۇشى كېرەكمۇ ياكى مۇددەتنىنى 25 يىل قىلىپ بەلگىلەش كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم دۆلەتلەر مۇددەتسىز ئۇزارتىشنى قوللىدى، ئەمما باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەر بەش چوڭ يادرو دۆلىتى ئۆزىدىكى يادرو قورالىرىنى زور دەرىجىدە قىسقارتمىسا، بۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇنىڭدىن باشقا مىسىر، ئەگەر ئىسرائىلىيە شەرتنامىسىگە قاتناشمىسا ھەم يادرو بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشىنى قوبۇل قىلمىسا، ئۆزىنىڭ مۇددەتسىز ئۇزارتىشقا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەڭ ئاخىرىدا ئامېرىكا ئىنتايىن مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا قۇۋلۇق، پارا بېرىش، تەھدىت سېلىش دېگەندەك ۋاستىلەر بىلەن، مۇددەتسىز ئۇزارتىش مەسلىسىدە مۇتلەق كۆپ سانىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ماقۇللۇقىنى قولغا كەلتۈردى. مەسلەن، مىسىر، مېكسىكىلار مۇددەتسىز ئۇزارتىشقا قارشى تۇردى، ئەمما ئۇلار ئىقتىسادتا ئامېرىكىغا تايانغاچقا، ئۆزىنىڭ مەيدانىدا ئاخىرغىچە چىڭ تۇرالمىدى، ئەمما يەتتە مۇسۇلمان دۆلىتى (سۇرىيە، ئىئوردانىيە، ئىران، ئىراق، لىۋىيە، مىسىر، مالايسىيالار) ۋە بىر ئافرىقا دۆلىتى (نېگېرىيە) ئەڭ ئاخىرقى مۇنازىرىدىمۇ ئۆزىنىڭ قارشى مەيدانىنى بىلدۈردى⑫.

1993- يىلى غەربنىڭ ئاساسلىق نىشانى خۇددى ئامېرىكىنىڭ سىياسىتى ئىپادىلىگەندەك، يادرو كېڭەيتمەسلىكتىن كېڭەيتىشكە

قارشى تۇرۇشقا ئۆزگەردى. بۇ خىل ئۆزگەرتىش رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىش، يەنى بەزىبىر يادرو كېڭىيىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ئىدى. مۇۋاپىق بىر ۋاقىتتا ئەگەر ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى تەپەككۇر ئۇسۇلىدىن ھالقىپ يادرو كېڭىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇنى ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلدۇرالسا، ئامېرىكىنىڭ سىياسىتى يادرو كېڭىيىشىگە قارشى تۇرۇشتىن كېڭىيىشنى قوبۇل قىلىشقا ئۆزگىرىدۇ. ئەمما، ئامېرىكا ۋە غەرب 1995- يىلىغىچە ئىزچىل چەكلەش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ كەلدى، ۋەھالەنكى بۇ سىياسەت مۇقەررەر مەغلۇب بولىدۇ. بىر كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادا يادرو قورالى ۋە باشقا كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ كېڭىيىشى كۈچىنىڭ ئاستا-ئاستا، ئەمما ساقلانغىلى بولمايدىغان تەرزدە تارقىلىشىنىڭ بىر مۇھىم ئىپادىسى.

كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە

70-، 80- يىللاردا 30 نەچچە دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى مۇستەبىتلىكتىن دېموكراتىيىگە ئۆزگەردى. بەزى سەۋەبلەر بۇ خىل ئۆزگىرىش دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي تەرەققىيات شۇبھىسىزكى، بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ سەۋەب. بۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر ۋە خەلقئارا ئورگانلارنىڭ سىياسىتى ۋە ھەرىكىتىنىڭ ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى، فىلىپپىن، كورىيە ۋە شەرقىي ياۋروپالاردا دېموكراتىيىنىڭ ئورنىتىلىشىغا بولغان ياردىمى زور بولدى. دېموكراتىيىلىشىش جەريانىدىكى دىنىي ۋە غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەردە ئەڭ مۇۋاپىق قىممەتلىك بولدى. يېڭى دېموكراتىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ كاتولىك دىنى ۋە پروتېستانت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان جەنۇبىي

ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپادا مۇقملىقنى ساقلاش مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور. لاتىن ئامېرىكىسىدا بولسا ئانچە مۇقىم ئەمەس. شەرقىي ئاسىيادا كاتولىك دىنىدىكى ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىنتايىن زور تەسىرىگە ئۇچرىغان فىلىپپىن 80- يىللاردا دېموكراتىك دۆلەتلەر قاتارىغا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كورىيە ۋە تەيۋەندىكى خرىستىئان دىنى داھىيلىرىمۇ دېموكراتىيلىشىش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇقىم دېموكراتىيە تۈزۈمى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، بالتىق جۇمھۇرىيەتلىرىدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. پراۋوسلاۋىيە دىنى جۇمھۇرىيەتلىرىدە دېموكراتىك تۈزۈمنىڭ مۇقملىق دەرىجىسىدە زور پەرق بار ھەم ئۇنى پەرەز قىلماق تەس. مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ دېموكراتىيە ئىستىقبالى بولسا تولىمۇ غۇۋا. 90- يىللارغىچە كۈبادىن باشقا كۆپ سانلىقى خرىستىئان دىنىدىكى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك دۆلەتلەر دېموكراتىيىگە ئۆتۈشنى باشلىدى. ئەمما، ئافرىقا بۇنىڭ سىرتىدا قالدى.

بۇ ئۆزگىرىشلەر ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گۈمران بولۇشى غەربلىكلەرنى، بولۇپمۇ ئامېرىكىلىقلارنى پۈتۈن دۇنيادا بىر مەيدان دېموكراتىيە ئىنقلابى ئېلىپ بېرىلۇاتىدۇ، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە غەربنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشى ۋە سىياسىي دېموكراتىيە فورمىسى پۈتۈن دۇنيادا گۈللىنىدۇ، دېگەنگە ئىشەنمۇردى. شۇڭا، دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش تەشۋىقاتلىرى غەربلىكلەرنىڭ باش نىشانى بولۇپ قالدى. (كونا) بۇش ھۆكۈمىتىمۇ بۇ قاراشقا قوشۇلدۇ. 1990- يىلى 4- ئايدا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى جامېس بېيكىر مۇنداق دېدى: «چەكلەشتىن كېيىن كۈتۈۋاتقىنىمىز دېموكراتىيە تۈزۈمى»، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «زۇكۇتۇكۇ بۇش كۆرسىتىپ ئۆتتى، بىزنىڭ يېڭى ۋەزىپىمىز دېموكراتىيە تۈزۈمىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش». 1992- يىلىدىكى سايلامدا بىل كلىنتونمۇ

دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ بۇ ھۆكۈمەتنىڭ باش ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى قايتا-قايتا تەكىتلىدى. ئۇ بىر قېتىملىق سايلام نۇتقىدا تاشقى سىياسەت ھەققىدە گەپ قىلغاندا، پۈتۈن سۆزى دېموكراتىيىلەشتۈرۈش مەسلىسى ئۈستىدە بولدى. كلىنتون تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ پۈتۈن دۆلەتتىكى دېموكراتىيە فوندلىرىغا ئاجرىتىپ بېرىدىغان مەبلەغنى يەنە ئۇچتىن ئىككى قىسىم كۆپەيتىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىك يارداەمچىسى كلىنتوننىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ باش تېمىسىنى «دېموكراتىيە كېڭەيتىش» دەپ بايان قىلدى. ئۇنىڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مەركىزىي مىنىستىرلىقىنىڭ تۆت ئاساسلىق نىشانىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەمدە مىنىستىرلىققا بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن تەسىس قىلىپ، بۇ نىشاننى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولدى. كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئاستا-ئاستا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىدى. غەرب كونتروللۇقىدىكى خەلقئارا ئىقتىسادىي ئورگانلارمۇ بۇنى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە يارداەم قەرزى بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالدى.

1995- يىلىغىچە ياۋروپا بىلەن ئامېرىكىنىڭ يۇقىرىقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ئوخشاش بولدى. ئاساسەن دېگۈدەك بارلىق غەيرىي غەرب دۆلەتلىرى غەربتىن كەلگەن بۇ بېسىمغا قارشىلىشىش پوزىتسىيىسىنى بىلدۈردى. بۇلار ھىندى دېنىي، پراۋوسلاۋىيە دىنى ۋە ئافرىقا دۆلەتلىرىنى، يەنە مەلۇم دەرىجىدە لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، غەربنىڭ دېموكراتىيىسىگە ئەڭ كۈچلۈك قارشى تۇرغىنى يەنىلا ئىسلام بىلەن ئاسىيا. بۇ خىل قارشىلىق ئۆز ھەزارىتىنى تەكىتلەشتىكى كەڭ دائىرىلىك ھەرىكەتلەرگە يىلتىز تارتقان بولۇپ، كونكرېت ئىپادىسى

ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتى ۋە ئاسىيانىڭ ئۆز-ئۆزىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىدىن ئىبارەت.

ئامېرىكىنىڭ ئاسىيادىكى مەغلۇبىيىتى، ئاساسەن ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي بايلىقىنىڭ ئېشىشى ۋە ئاسىيا دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ كۈچەيگەنلىكىدىن بولغان. ئاسىيانىڭ خەلقئارا قانۇن مۇتەخەسسىسلىرى ئاسىيانىڭ غەربكە تايىنىدىغان ۋەقەسىدىغان كونا دەۋرنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى؛ 40- يىللاردا غەربنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەنلىكىنى، ب د ت نى كونترول قىلغان، دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى يازغانلىرىنىڭ ئاللىقاچان تارىخقا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى غەربلىكلەرنىڭ قايتا-قايتا سەمىگە سېلىپ قويىدى. سىنگاپورنىڭ بىر ئەمەلدارى: «ئاسىيادا كىشىلىك ھوقۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش تىرىشچانلىقى چوقۇم سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا كۈچ تەقسىماتىدىكى ئۆزگىرىشنى نەزەردە تۇتۇشى كېرەك... غەربنىڭ شەرقىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىياغا بولغان تەسىرى ئاللىقاچان زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى» دېدى.

ئۇنىڭ گېپىنىڭ ئاساسى بار. ئامېرىكىنىڭ شىمالىي چاۋشىيەن بىلەن ھاسىل قىلغان يادرو مەسىلىسى ھەققىدىكى كېلىشىمنى «شەرتلىك تەسلىم» دېسەك ، ئامېرىكىلىقلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىدە جۇڭگو ۋە باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە باش ئېگىشنى بولسا، شەرتسىز تەسلىم دېيىش بەك مۇۋاپىق. ئامېرىكا ئىلگىرى تەھدىت سېلىپ، ئەگەر جۇڭگو كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىدە ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ئەكس مەنپەئەتدار دۆلەتلىك تەمىناتى بەرمەيمىز، دېگەنىدى. نەتىجىدە كىلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپىنىڭ بېيجىڭدا يۈز-خاتىرسىمۇ قىلمىغاي سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. ئامېرىكا بۇنىڭغا ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئەسلىدىكى سىياسەتتىن ۋاز كېچىپ، ئەكس مەنپەئەتدار دۆلەتلىك سالاھىيىتى بىلەن كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى باغلىمايدىغان

بولدى. ئامېرىكىنىڭ بۇ ئاجىزانە ئىپادىسىگە قارىتا جۇڭگو كىلىنتون ھۆكۈمىتى قارشى تۇردىغان ئىشنى قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سىنگاپوردا بىر ئامېرىكا پۇقراسىنىڭ قامچا يېيىش ۋەقەسى، ھىندونېزىيىنىڭ شەرقىي تىموردىكى زوراۋانلىق باستۇرۇش ۋەقەسى قاتارلىق مەسىلىلەردە، توگىلۇۋېلىش پوزىتسىيىسىدە بولدى.

ئاسىيا دۆلەتلىرى ھاكىمىيەتلىرىنىڭ غەربنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىدىكى بېسىمغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى، باشقا ئامىللار سەۋەبىدىنمۇ كۈچەيدى. ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كارخانىلىرىنىڭ ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن سودىنى بەك تەرەققىي قىلدۇرغۇسى، ئىقتىسادى ئۈچقانىدەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ دۆلەتلەرگە مەبلەغ سالغۇسى بولغاچقا، ھۆكۈمىتىگە زور بېسىم ئىشلىتىپ، ھۆكۈمىتىدىن ئۇلارنىڭ بۇ دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىگە كاشىلا قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئاسىيا دۆلەتلىرى غەربنىڭ بېسىمىنى ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق دەپ قارىدى ھەم بۇنداق مەسىلىلەر يۈز بەرگەندە، ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ بىر-بىرىنى قوللاشتى. جۇڭگونىڭ ئامېرىكىنىڭ ئەڭ مەنپەئەتدار دۆلىتەت تەمىناتىغا ئېرىشىش-ئېرىشەلمەسلىكى جۇڭگوغا مەبلەغ سالغان تەيۋەن، ياپونىيە، شىياڭگاڭ سودىگەرلىرىنىڭ زور مەنپەئىتىگە چېتىلىدۇ. ياپونىيە ھۆكۈمىتى ھەمىشە ئامېرىكىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى بىلەن ئارىلىق ساقلايدۇ. تەبىئىيكى، تەيۋەن ۋەقەسى يۈز بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ياپونىيە باش ۋەزىرى گوكۇرى شىيى مۇنداق دېدى: بىز «ئابستراكت كىشىلىك ھوقۇق قارىشى»نىڭ ياپونىيە-جۇڭگو مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزۈشىگە يول قويمايمىز. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقى بىرمۇنچە بېسىم ئىشلىتىشنى خالىمايدۇ، ھەتتا 1994- يىلى ئۇنىڭ ھەربىي ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭىنغا قانۇنىشىنى قارشى ئالدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا كەلسەك، خۇددى ئۇنىڭ بايانىتچىسى ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ

سىياسىتىنىڭ «ئەزەلدىن ئانچە مۇۋاپىقسىيەتلىك بولمىغانلىقىنى» ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارمۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ بىرمىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىقتىسادى كۈچىنىڭ ئېشىشى مالايسىيا، ھىندونېزىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى شۇ دۆلەتلەرنى تەنقىد قىلىدىغان، شۇ دۆلەتلەر كىشىنى بىزار قىلىدىغان ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ دەپ قارىغان دۆلەت ۋە شىركەتلەرگە «تەتۇر شەرتلىك چەكلىمە» يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى[١٥].

ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ئۇمۇميۈزلۈك ئېشىشى بىلەن ئۇلار غەربنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە مەسىلىلىرىدە ئىشلەتكەن بېسىمىغا بارغانسېرى پەرۋا قىلمايدىغان بولدى. رىچارد نىكسون 1994- يىلى مۇنداق دېدى: «بۈگۈن جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي كۈچى ئامېرىكىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ھەققىدىكى تەرغىباتلىرىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوققا چىقاردى، ئۇن يىلدىن كېيىن بولسا ھېچكىمنىڭ ئۇلار بىلەن چاتىقى بولمايدىغان بولىدۇ، يىگىرمە يىلدىن كېيىن بولسا ئۇلار بەك كۆلكىلىك بولۇپ قالىدۇ»[١٦]. ئەمما، ئۇ چاغقا بارغانداۋا، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى سەۋەبلىك غەربنىڭ داۋاملىق ۋەز ئېيتىپ يۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ. ئىقتىسادنىڭ كۈچىيىشى ئاسىيا دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ غەرب دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرىگە بولغان كۈچىنى كۈچەيتىدۇ، تېخىمۇ يىراقنىى كۆزلىگەندە، ئۇ ئاسىيا جەمئىيەتلىرىنىڭ ئاسىيا ھۆكۈمەتلىرىگە بولغان كۈچىنى كۈچەيتىدۇ. دېموكراتىيە تۈزۈم قارىشى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بۇرژۇئازىيە ۋە ئوتتۇرا بۇرژۇئازلارنىڭ تۇرتكىسىدە تېخىمۇ كۆپ ئاسىيا دۆلەتلىرىدە دېموكراتىيە ئىشقا ئاشىدۇ.

يادرو كېڭەيتمەسلىكنى مۇددەتسىز ئۇزارتىش شەرتنامىسىگە سىلىشتۇرغاندا، غەربنىڭ ب د ت ئورگىنىدا كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش تىرىشچانلىقى ئومۇمەن ھېچنېمىگە

ئەسقاتمىدى. ئايرىم ئەھۋالنى ھېسابقا ئالمىغاندا (مەسىلەن، ئىراقنى ئەيىبلەش) كىشىلىك ھوقۇق توغرىسىدىكى قارارلار ھەمىشە ب د ت دا بىلەت تاشلاشتا رەت قىلىنىپ كېتىدۇ. بەزى لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىدىن باشقا دۆلەتلەر نۇرغۇن كىشىلەر تەرىپىدىن «كىشىلىك ھوقۇق جاھانگىرلىكى» دەپ قارىلىدىغان تەرىشچانلىقلارنى ئىنتايىن تۆۋەن ئاۋازدا قوللايدۇ. مەسىلەن، 1990- يىلى شۆبتسىيىنىڭ 20 نەچچە غەرب دۆلىتىگە ۋاكالىتەن ئوتتۇرىغا قويغان بىرما ھەربىي ھۆكۈمىتىنى ئەيىبلەش لايىھىسى ئاسىيا ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن رەت قىلىندى. ئىرانىنى كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلدى، دېگەن ئەيىبنامىمۇ رەت قىلىندى، ھەتتا 90- يىللىرىن كېيىنكى ئۇدا بەش يىل ئىچىدە جۇڭگو ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، غەربنىڭ ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىش ھەققىدىكى لايىھىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. 1994- يىلى پاكىستان ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتىدا لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھىندىستاننى كەشمىردە كىشىلىك ھوقۇققا تاجاۋۇز قىلدى، دەپ ئەيىبلىدى. ئەمما، پاكىستان ھىندىستان بىلەن دوستانە دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى، ھەتتا پاكىستاننىڭ ئەڭ يېقىن ئىككى ھەمراھى، ئىلگىرىمۇ ھۇجۇم نىشانى بولۇپ قالغان جۇڭگو بىلەن ئىرانمۇ قارشى تۇردى ھەم پاكىستانغا لايىھىنى بىكار قىلىۋېتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. «ئىقتىسادشۇناسلار» ژۇرنىلى مۇنداق دېدى: «ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتى ھىندىستاننىڭ كەشمىردىكى ۋەھشىي قىلمىشلىرىنى ئەيىبلىيەلمەسلىكى سەۋەبىدىن رولىنى يوقىتىپ، ھىندىستاننىڭ قىلمىشىغا «ھەئە» دېدى، باشقا دۆلەتلەرمۇ قانۇن سىرتىدا يۇرۇۋاتىدۇ؛ تۈركىيە، ھىندونېزىيە، كولومبىيە، ئالجىرىيەلەرمۇ ئەيىبلەشتىن قۇتۇلدى. كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتى قىرغىنچىلىق ۋە ۋەھشىي جازا يۈرگۈزگەن ھۆكۈمەتلەرنى مانا شۇنداق قوللىدى. بۇ، بۇ كومىتېتنى قۇرغۇچىلارنىڭ ئارزۇسىنىڭ پۈتۈنلەي

ئەكسىچە ئىش بولۇپ قالدى»[18].

غەرب بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشىدىكى پەرقى، غەربنىڭ ئۆز نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى چەكلىك ئىقتىدارى 1993- يىلى 6- ئايدا ۋېنادا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ كىشىلىك ھوقۇق يىغىنىدا ئېنىق ئاشكارىلاندى. بۇ يىغىندا ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكا بىر تەرەپ، تەخمىنەن 50 غەيرىي غەرب دۆلىتى يەنە بىر تەرەپ بولدى، كېيىنكىلىرى ئىچىدە 15 دۆلەت ئەڭ جانلىق بولۇپ، ئۇلار بىر لاتىن ئامېرىكىسى دۆلىتى (كۇبا)، بىر بۇددا دىنى دۆلىتى (بىرما)، سىياسىي ئىدېئولوگىيىسى، ئىقتىسادىي تۈزۈمى، تەرەققىيات سەۋىيىسىدە زور پەرق بار تۆت كۈچلۈك دۆلىتى (سىنگاپور، ۋېيتنام، شىمالىي چاۋشىيەن، جۇڭگو)، توققۇز مۇسۇلمان دۆلىتى (مالايسىيا، ھىندونېزىيە، پاكىستان، ئىران، ئىراق، سۇرىيە، يەمەن، سودان، لىۋىيە) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ ئاسىيا-ئىسلام گۇرۇھىنىڭ داھىيلىرى جۇڭگو، سۇرىيە ۋە ئىران. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئارىسىدا كۇبادىن باشقا لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە غەربنى قوللايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئافرىقا ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرىمۇ بار. ئۇلار بەزىدە غەربنى قوللاپ قويىدۇ، ئەمما ھەمىشە دېگۈدەك غەربكە قارشى مەيدان تۇتىدۇ.

ھەر قايسى دۆلەتلەرنى مەدەنىيەت سىزىقى بويىچە ئايرىشتا تايىنىدىغان مەسىلىلەر مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: كىشىلىك ھوقۇق ھەققىدىكى ھەممىبابچىلىق ۋە ھەزىرەت نىسپىيچىلىكى؛ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇق (بۇ تەرەققىيات ھوقۇقى ئالدىدا تۇرامدۇ ياكى سىياسىي ھوقۇق ۋە پۇقرالار ھوقۇقى ئالدىدىمۇ؟ دېگەن تالاش-تارتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ ئىقتىسادىي يارەمگە سىياسىي چەكلەش شەرتى قويۇشقا بولامدۇ، يوق؟ ب د ت مەخسۇس كىشىلىك ھوقۇق ھەيئىتى تەسىس قىلىشى كېرەكمۇ؟ بىرلا ۋاقىتتا ۋېنادىكى يىغىنغا قاتناشقان غەيرىي ھۆكۈمەت كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەت يىغىنلىرىغا قاتنىشىشقا قانچىلىك دەرىجىدە

رۇخسەت قىلىنىشى كېرەك؟ يېغىن قوشۇلغان ئالاھىدە ھوقۇقلار شۇنداقلا بەزى تېخنىكا كونكرېت مەسىلىلەر، مەسىلەن، دالاي لامانى يېغىندا سۆز قىلىشقا رۇخسەت قىلىش كېرەكمۇ، يوق؟ بوسنىيىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلغان ھەربىكتىنى ئېنىق ئەيىبلەش كېرەكمۇ، يوق؟ قاتارلىقلار.

غەرب دۆلەتلىرى بىلەن ئىسلام گۇرۇھلىرى ئارىسىدا بۇ مەسىلىلەر توغرىسىدا زور ئىختىلاپ بار. ۋېنادىكى يېغىن ئېچىلىشتىن ئىككى ئاي ئىلگىرى ئاسىيا دۆلەتلىرى باشكوكتا يېغىن ئېچىپ بىر خىتابنامە ماقۇللىدى. خىتابنامىدە كىشىلىك ھوقۇق چوقۇم «دۆلەت ۋە رايون ئالاھىدىلىكىگە، شۇنداقلا تارىختا شەكىللەنگەن دىن، ھەزرەت ئاستىغا قويۇپ تەھلىل قىلىنىشى كېرەك»؛ كىشىلىك ھوقۇقنى نازارەت قىلىش دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلدى؛ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىنى ئىقتىسادىي يارەمنىڭ شەرتى قىلىش تەرەققىيات ھوقۇقىغا خىلاپ، دېگەنلەر تەكتىلەندى. يۇقىرىقى مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپ بەك چوڭ بولغاچقا، ۋېنادىكى چوڭ يېغىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تەييارلىق يېغىنىدا ھاسىل قىلىنغان ئاساسەن دېگۈدەك بارلىق ھۆججەتلەرگە بىر ياكى بىر نەچچە دۆلەتنىڭ قوشۇلمىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تىرناق ئېچىپ قويۇلدى.

غەرب دۆلەتلىرى ۋېنادا ئېچىلىدىغان يېغىنغا ئوبدان تەييارلىق قىلمىغانىدى. ئۇلار سان جەھەتتە پاسسىپ ئورۇندا ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار يېغىندا رەقىبلىرىگە كۆپ يول قويدى. نەتىجىدە، ئاياللار ھوقۇقىنى قوغداش ھەققىدە كۆچلۈك قوللاش ئىپادىسى بىلدۈرگەندىن باشقا، يېغىنىڭ ماقۇللىغىنى پەقەت ناھايىتى تۆۋەن چەكتىكى بىر ھۆججەت بولدى. بىر كىشىلىك ھوقۇق قوللىغۇچىسى ئۇ ھۆججەت ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: بۇ بىر «ئىختىلاپ ۋە زىددىيەت» كە تولغان ھۆججەت بولۇپ، ئۇ ئاسىيا ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ غەلىبىسىگە، غەربنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ۋەكىللىك قىلدى[17]. ۋېنا خىتابنامىسى سۆز، خەۋەر، يېغىلىش، ۋە دىنىي

ئەركىنلىككە قوشۇلىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈرمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نۇرغۇن جەھەتتىكى مەيدانى 1948- يىلى ماقۇللانغان ب د ت دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسىدىن ئاجىز بولدى. بۇ ئۆزگىرىش غەرب كۈچىنىڭ ئاجىزلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بىر ئامېرىكىلىق كىشىلىك ھوقۇق قوللىغۇچىسى مۇنداق كۆرسەتتى: «1945- يىلىدىكى خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق تۈزۈمى يوقالدى، ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكى ئاجىزلىدى، 1992- يىلى يۈز بەرگەن بەزى ۋەقەلەرگە نىسبەتەن ياۋروپاموۇ پەقەتلا بىر پىرسىم ئاراللىق رولىنى ئويناياليدى. ھازىرقى دۇنيا خۇددى ئىلگىرى غەربلىكلەرنىڭ دۇنياسى بولغاندەك يەنە، ئەرەبلەرنىڭ، ئاسىيالىقلارنىڭ، ئافرىقىلىقلارنىڭ دۇنياسى بولۇپ قالدى. ھازىر دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى ۋە خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ئەھدىنامىسى دېگەنلەر دۇنياغا نىسبەتەن، 2- دۇنيا ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاخىرلاشقان ۋاقىتتىكىدەك مۇھىم ئەمەس». غەربكە تەنقىدىي پوزىتسىيەدىكى بىر ئاسىيا ئوبزورچىسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشراق بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى: «1948- يىلى دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى ماقوللانغاندىن بۇيان، يەھۇدىي-خرىستىئان دىنى ۋە تەبىئىي قانۇن ئەنئەنىسىگە كىرمىگەن دۆلەتلەر بىرنەچچە قېتىملىق ئالدىنقى قاتاردىكى دۆلەتلەر قاتارىغا كىردى. بۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋەزىيەت ئەمدى يېڭى خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق سىياسىيسىنى بەلگىلەيدۇ ھەم تېخىمۇ كۆپ توقۇنۇش پۈرسەتلىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ»[18].

يەنە بىر كۆزەتچى مۇنداق دېدى: «ئەگەر غەلبە ھېچبولمىغاندا باشقىلارغا بىكار ئىشقا ئارىلاشما دېيىش ئارقىلىق ئۆلچىنىدىغان بولسا ۋېنادىكى ئەڭ چوڭ ئۇتقۇچى جۇڭگو بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن يىغىن جەريانىدا جۇڭگو ئۆزلۈكسىز غەلبە قىلىپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۇسۇلى ھەممىلا جايدا ئۆزىنىڭ ۋەزىنىي نامايان قىلىش»[19]. ئەمما، ۋېنادىكى يىغىندا ئېرىشكەن بېلىتى ئاز ھەم كونترولۇق ھوقۇقنى يوقىتىپ قويغان غەرب بىر نەچچە ئاي كېيىن جۇڭگوغا قارشى

تۇرۇشتا خېلى زور غەلىبىگە ئېرىشتى. 2000- يىللىق ئولىمپىك تەنھەرىكىتى يېغىنىنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈشنى قولغا كەلتۈرۈش جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىر مۇھىم نىشانى ئىدى. جۇڭگودىمۇ بۇنى تەلەپ قىلىش سادالىرى بەك يۇقىرى، ئاممىنىڭ ئۈمىدىمۇ زور ئىدى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىمۇ باشقا دۆلەتلەر ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى؛ تەيۋەن بىلەن شياڭگاڭمۇ ھەمدەمدە بولدى. يەنە بىر تەرەپتە ئامېرىكا پارلامېنتى، ياۋروپا پارلامېنتى ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى ئولىمپىك تەنھەرىكەت يېغىنىنىڭ بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلۈشىگە كۈچلۈك قارشى تۇردى. گەرچە ئولىمپىك تەنتەربىيە كومىتېتىدا بىلەت تاشلاش مەخپىي ئېلىپ بېرىلسىمۇ، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ پوزىتسىيىسى مەدەنىيەتكە ئاساسەن روشەن ئايرىلدى. ئېيتىلىشىچە، 1- قېتىملىق بىلەت تاشلاشتا بېيجىڭ ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ كەڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ بىرىنچى ئورۇندا تۇرۇپتۇ، سىدنېي ئىككىنچى ئورۇندا ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە قېتىملىق بىلەت تاشلاشتا ئىستانبۇل شاللۇېتلىگەندىن كېيىن، مۇتلەق كۆپ سانداىكى كۈڭزىچى دۆلەتلەر بىلەن ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەتنى بېيجىڭغا تاشلىدى؛ بېرلىن ۋە مانچېستىر چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ ئىككىي شەھەرنىڭ ئىلگىرى ئېرىشكەن بىلەتلىرى سىدنېيغا تاشلىنىپ، تۆتىنچى قېتىملىق بىلەت تاشلاشتا سىدنېي غەلىبە قىلىپ، بېيجىڭ شاللۇېتلىدى. جۇڭگو بۇ ھېسابنى ئامېرىكىنىڭ ئۈستىگە يازدى. لى گۇاڭياۋ مۇنداق دېدى: «ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە مۇھەپپەقىيەتلىك ھالدا جۇڭگونىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇردى،... ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا قارشى تۇرۇشىدىكى يۈزەكى سەۋەب (كىشىلىك ھوقۇق)، ھەقىقىي سەۋەب سىياسىي، مەقسەت غەربنىڭ سىياسىي تەسىرىنى نامايان قىلىش»[20]. شۇبھىسىزكى، دۇنيادىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كۆڭلى بۆلىدىغىنى كىشىلىك ھوقۇق ئەمەس، تەنتەربىيە. ئەمما، غەربنىڭ ۋېنا ۋە باشقا جايلاردىكى كىشىلىك

هوقۇق مەسلىسىدە ئۇچرىغان مەغلۇبىيەتنى نەزەردە تۇتقاندا، غەربنىڭ «تەسىرى»نى نامايان قىلىدىغان بۇ بىردىنبىر ئىش يەنىلا ئادەمگە غەربنىڭ ئاجىزلىقىنى ئەسلىتىدۇ.

2000- يىللىق ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا بېلەت تاشلاش ئەھۋالى

قېتىم سانى / شەھەر	1- قېتىم	2- قېتىم	3- قېتىم	4- قېتىم
بېيجىڭ	32	37	40	43
سىدنېي	30	30	37	45
مانچېستىر	11	13	11	
بېرلىن	9	9		
ئىستانبۇل	7			
هوقۇقدىن ۋاز كەچكەن			1	1
جەمئىي	89	89	89	89

غەربنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىپلا قالماستىن، يەنە غەربنىڭ دېموكراتىيە مەسلىسىدىكى ئۆز ئارا زىددىيىتى ئۇنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارزۇسىنمۇ ئاجىزلاشتۇردى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە غەرب، بولۇپمۇ ئامېرىكا «دوستانە زالىم» مەسلىسىگە دۇچ كەلگەن. ئۇ مەزگىلدە كومپارتىيىگە قارشى هەربىي هاكىمىيەتلەر ۋە مۇستەبىتلەر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى يارىملىق هەمراهلار ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئامېرىكىنى ئۇلار بىلەن هەمكارلاشسا تەڭقىسلىقتا قويىاتتى. بۇ هاكىمىيەتلەر كىشىلىك هوقۇقنى ۋەهشىيلەرچە دەپسەندە قىلغاندا، بۇ خىل هەمكارلىق ئادەمنى خاتىرجەمسىزلەندۈرەتتى، بەزىدە كىشىنى گاڭگىرىتاتتى. ئەمما، غەرب چۈشەندۈرۈپ، بۇ خىل هەمكارلىقنىڭ زىيىنى كۆپ ئەمەس، چۈنكى بۇ هۆكۈمەتلەر كوممۇنىزم هاكىمىيىتىگە ئوخشاش پۈتۈنلەي زۇلۇم خاراكتېرىدە ئەمەس، يەنە كېلىپ ئۇلار ئۇزاققىچە داۋاملىشالمايدۇ،

ئۇلار ئامېرىكا ۋە باشقىلارنىڭ تاشقى تەسىرىنى ئۆگەي قوبۇل قىلىدۇ، دەيتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا بىر دوستانە زالىم بىلەن يەنە بىر دوستانە ئەمەس دېموكراتىيە تۈزۈمى ئارىسىدىكى تاللاش تېخىمۇ قىيىن. غەربنىڭ مۇقەررەر پەرىزى شۇكى، دېموكراتىك سايلانغان ھۆكۈمەت بىلەن ئەلۋەتتە ھەمكارلاشقىلى بولىدۇ، ئەمما غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى غەربپەرەس بولۇشى ناتايىن، چۈنكى ئۇ يەردە سايلام غەربكە قارشى مىللەتچىلەر ياكى ئەسلىيەتچىلەرنى ھوقۇق بېشىغا چىقىرىپ قويىدۇ. 1992- يىلى ئالجىرىيە ھەربىيلىرى ئىسلام ئەسلىيەتچى پارتىيىسى — ئىسلام قۇتقۇزۇش فرونتىنىڭ سايلام غەلىبىسىنى بىكار قىلىۋەتكەندە، غەرب «ئۇھ» دېدى. 1995- ۋە 1996- يىلى تۈركىيىدىكى ئەسلىيەتچى پارتىيە — گۈللىنىش پارتىيىسى، ھىندىستاندىكى مىللەتچىلەر پارتىيىسى — ھىندى خەلق پارتىيىسى سايلامدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىلىپ، غەربلىكلەرنىڭ يۈرىكى جايىغا كەلدى. يەنە بىر تەرەپتە ئىران ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئىنقىلابى جەريانىدا مەلۇم جەھەتلەردىن ئالغاندا، ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. سەئۇدى ئەرەبىستانى، مىسىر قاتارلىق نۇرغۇن ئەرەب دۆلەتلىرىدە سايلام چوقۇم غەربنىڭ مەنپەئىتىگە ئەسلىدىكى غەيرىي دېموكراتىك دۆلەتلەردەكمۇ كۆڭۈل بۆلمەيدىغان ھۆكۈمەتلەرنى تەختكە چىقىرىدۇ، جۇڭگودا پۇقرالارنىڭ سايلىمى ئارقىلىق تەختكە چىققان ھۆكۈمەت بەلكىم يۈكسەك دەرىجىدە مىللەتچى ھۆكۈمەت بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. غەرب رەھبەرلىرى غەيرىي غەرب جەمئىيىتىدىكى دېموكراتىيلىشىشنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزلىرىگە مايىللىقى يوق ھۆكۈمەتلەرنى تەختكە چىقىرىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا، ئۇلار بۇ سايلاملارغا تەسىر كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش بىلەن بىرگە بۇ جەمئىيەتلەردە دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش قىزغىنلىقىنى يوقاتتى.

كۆچمەنلەر

ئەگەر نوپۇسنىڭ تارقىلىشى خۇدانىڭ تەقدىرى بولسا، ئۇنداقتا نوپۇسنىڭ ئېقىشى تارىخنىڭ ماتورىدۇر. ئىلگىرىكى بىر نەچچە ئەسىردە ئوخشاشمىغان ئېشىش نىسبەتلىرى، ئىقتىسادىي ھالەت ۋە ھۆكۈمەت سىياسىتى گرېكلار، يەھۇدىيلار، ئارىيانلار قەبىلىلىرى، سىكاندىناۋىئانلار، تۈركلەر، رۇسلار ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ زور كۆلەمدە سىرتقا ئېقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بەزى ئەھۋاللاردا بۇ يۆتكىلىشلەر نىسبەتەن تىنچ بولدى، يەنە بەزىبىر ئەھۋاللاردا يېغىلىققا تولدى. 19- ئەسىردە ياۋروپالىقلار سىرتقا كېڭەيگەن ئاساسلىق ئىرق بولۇپ قالدى. 1821- يىلىدىن 1924- يىلىغىچە تەخمىنەن 55 مىليون ياۋروپالىق چەت ئەللەردە ئولتۇراقلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە 34 مىليونى ئامېرىكىغا باردى. غەربلىكلەر باشقا مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى، ھەتتا بەزىلىرىنى يوقىتىپ، نوپۇسى شالاڭراق يەرلەرنى ئىچىپ ئولتۇراقلاشتى. نوپۇسنىڭ سىرتقا چىقىرىلىشى بەلكىم 16 — 20- ئەسىرلەردە غەربنىڭ كۆتۈرۈلۈشىنىڭ بىردىنبىر ئەڭ مۇھىم پىشاڭى ھېسابلىنىشى مۇمكىن.

20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان، كۆلىمى تېخىمۇ زور كۆچمەنلەر دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1990- يىلى قانۇنلۇق خەلقئارا كۆچمەنلەر 100 مىليونغا، سەرگەردانلار 19 مىليونغا يېقىنلاشقان، قانۇنسىز كۆچمەنلەر بولسا 10 مىليونغا يەتكەن. بۇ يېڭى كۆچمەنلەر دولقۇنى قىسمەن دەرىجىدە مۇستەملىكىسىزلىشىش، يېڭى دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، كىشىلەرنى كۆچۈشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان ياكى مەجبۇرلايدىغان دۆلەت سىياسىتىنىڭ، زامانىۋىلىشىش ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. قاتناش قوراللىرىنىڭ ياخشىلىنىشى كۆچۈشكە تېخىمۇ قولايلىق شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەردى. خەۋەرلىشىشنىڭ ياخشىلىنىشى ئىقتىسادىي پۇرسەت ئىزدەش

قىزغىنلىقىنى كۆچەيتتى ھەم كۆچمەنلەرنىڭ ۋەتىنىدە قالغان ئائىلىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى پېقىنلاشتۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، خۇددى غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئېشىشى 19- ئەسىردىكى كۆچۈشىنى قوزغۇتكىنىدەك، غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمۇ ئوخشاشلا 20- ئەسىردىكى كۆچۈشىنى قوزغۇتتى. كۆچۈش بىر ئۆزىنى ئۆزى كۆچەيتىدىغان جەريان بولۇپ قالدى. مايرون ۋېينىر مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر بىرلىككە كەلگەن (كۆچمەنلەر) قائىدىسى بولسا، كۆچمەنلەر يۇرتىدىكى تۇغقان، دوستلىرىغا ئۇچۇر، خىراجەت تەمىنلەپ بېرىپ، ئۇلارنىمۇ كۆچۈرەلەيدۇ ھەم ئۇلارنىڭ خىزمەت، ئۆي تېپىشىغا ياردەم قىلىدۇ». بۇنىڭ نەتىجىسى ئۇنىڭ سۆزى بويىچە بىر «يەر شارى خاراكتېرلىك كۆچمەنلەر كرىزىسى» بولۇپ قالىدۇ[2].

غەربلىكلەر ئەزەلدىن يادرو كېڭىيىشىگە كۈچلۈك قارشى تۇرۇپ، دېموكراتىيە، كىشىلىك ھوقۇقىنى قوللاپ كەلگەن. ئەمما، ئۇلارنىڭ كۆچمەنلەر مەسىلىسىگە بولغان قارىشى بۇنىڭ بىلەن زىت ھەم بۇ 20- ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى 20 يىلىدا تەڭپۇڭ كۈچلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەردى. 70- يىللارغىچە ياۋروپادىكى دۆلەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك كۆچمەنلەرنى قوللايتتى. بەزى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ گېرمانىيە ۋە شۆبېتسارىيە ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۆچمەنلەرنى ئۆز دۆلەتلىرىگە كېلىشكە ئىلھاملاندۇردى. 1965- يىلى ئامېرىكا 20- يىللاردا بەلگىلىگەن ياۋروپاغا كۆچۈشنىڭ چەكلىمە سانىنى بىكار قىلدى ھەم قانۇننى ئۈزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىپ، 70-، 80- يىللاردا كۆچمەنلەرنىڭ كۆپلەپ ئېقىپ كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتتى ھەم يېڭى كۆچمەنلەر مەنبەسى پەيدا قىلدى، ئەمما 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدا، يۇقىرى ئىشسىزلىق نىسبىتى، كۆچمەنلەر سانىنىڭ كۆپىيىشى، كۆچمەنلەر ئۈستۈنلۈكنى ئېگىلىگەن «غەيرىي غەربچە» ئالاھىدىلىكلەر ياۋروپالىقلارنىڭ پوزىتسىيىسى ۋە سىياسىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن

ئوخشاش سەۋەبتىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ پوزىتسىيىسىدىمۇ، شۇنداق ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كۆپ ساندىكى كۆچمەن، سەرگەردانلار بىر غەيرىي غەرب دۆلىتىدىن يەنە بىر غەيرىي غەرب دۆلىتىگە كۆچتى. ئەمما، غەرب دۆلەتلىرىگە كىرگەن كۆچمەنلەرنىڭ سانى 19- ئەسىردە ياۋروپادىن باشقا جايلارغا كۆچكەنلەرنىڭ سانى بىلەن تەڭلىشىپ قالدى. 1990- يىلى تەخمىنەن 20 مىليون بىرىنچى ئەۋلاد كۆچمەن ئامېرىكىدا، 15 مىليون 500 مىڭ كۆچمەن ياۋروپادا، 8 مىليون كۆچمەن ئاۋستىرالىيە ۋە كانادادا ياشىدى. ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەردە كۆچمەنلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىتكى نىسبىتى 7% — 8%كە يەتكەن. 1994- يىلى ئامېرىكىدا 8.7%كە يېتىپ، 1970- يىلىدىكىدىن ئىككى ھەسسە كۆپەيگەن بولۇپ، كالىفورنىيە شىتاتى نوپۇسىنىڭ 25%نى، نيويورك شەھىرى نوپۇسىنىڭ 16%نى ئىگىلىگەن. 80- يىللاردا تەخمىنەن 8 مىليون 300 مىڭ ئادەم ئامېرىكىغا كىرگەن، 90- يىللارنىڭ دەسلەپكى تۆت يىلىدا بۇ سان تەخمىنەن 4 مىليون 500 مىڭ بولغان.

يېڭى كۆچمەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىدىن كەلگەن. گېرمانىيىدە 1990- يىلى تۈركىيە كۆچمەنلىرى 1 مىليون 675 مىڭغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن قالسا يۇگوسلاۋىيە، ئىتالىيە، گرېتسىيىدىن كەلگەن كۆچمەنلەر ئەڭ كۆپ. ئىتالىيىگە ئاساسلىق كۆچمەنلەر مەراكەش، ئامېرىكىدىن (پەرەز قىلىنىشىچە نۇرغۇن ئىتالىيان ئامېرىكىلىقلار قايتىپ كەلگەن)، تۇنس، فىلىپپىن قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەخمىنەن 4 مىليون مۇسۇلمان فرانسىيىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادا مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى 13 مىليونغا يەتكەن. 50- يىللاردا ئامېرىكىغا كىرگەن كۆچمەنلەرنىڭ 2/3 قىسمى ياۋروپا ۋە كانادادىن كەلگەن؛ 80- يىللاردا ئامېرىكىغا كېلىدىغان كۆچمەنلەر كۆپىيىپ 35% تى ئاسىيادىن، 45% تى لاتىن ئامېرىكىسىدىن كەلگەن؛ ياۋروپا

ۋە كاناداددىن كەلگەنلەر 15%كىمۇ يەتمىگەن. ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى بەك تۆۋەن، ياۋروپانىڭ ئەملىيەتتە نۆل. كۆچمەنلەرنىڭ تۇغۇش نىسبىتى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلار غەرب دۆلەتلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى نوپۇسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. نەتىجىدە غەربلىكلەر كۈنسېرى ئازمىيە ياكى تانكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن ئەمەس، بەلكى باشقا تىلدا سۆزلەيدىغان، باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان، باشقا ھەزارەتكە تەۋە كۆچمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىنى تارتۇۋېلىشىدىن، يەرلىرىنى ئىگىلۇۋېلىشىدىن، پاراۋانلىق تۇرمۇشىدىن بەھرىمەن بولۇشىدىن ھەمدە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تەھدىت سېلىشىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىدۇ[22]. ستاتلى خوفمان مۇنداق قارايدۇ: غەرب دۆلەتلىرى نوپۇسىنىڭ نىسبەتەن ئازىيىشىدىن كېلىپ چىققان قورقۇنچ «ھەقىقىي ھەزارەت توقۇنۇشى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ قويۇش ئەندىشىسىدىن كەلگەن»[23].

90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادىكى كۆچمەنلەرنىڭ 2/3سى مۇسۇلمانلاردىن تەكىب تاپقان. كۆچمەنلەر مەسلىسىدە ياۋروپالىقلارنىڭ ئەڭ دىققەت قىلىدىغىنى مۇسۇلمان كۆچمەنلەر. خىرىس نوپۇس ۋە ھەزارەتتىن كېلىدۇ. كۆچمەنلەر غەربىي ياۋروپادا تۇغۇلغان نوپۇسنىڭ 10%نى ئىگىلەيدۇ. مەيلى گېرمانىيىدىكى تۈركىيىلىكلەر ياكى فرانسىيىدىكى ئالجىرىيىلىكلەر بولسۇن، ھېچقايسىسى ئۆزى تۇرغان دۆلەتنىڭ ھەزارىتىگە سىڭىشىپ كەتمىدى، ھەتتا كەلگۈسىدىمۇ مۇنداق بولىدىغانلىقىنىڭ قىلچە ئالامىتى يوق. ژان . ماری . دومىناك 1991- يىلى مۇنداق دەيدۇ: «پۈتۈن ياۋروپادا كىشىلەر بارغانسېرى ياۋروپا ھەزارەت لىنىيىسىدىن ھالقىپ كەتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىنىڭ 13- دۆلتى بولۇپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىدۇ. بىر ئامېرىكىلىق مۇخبىر كۆچمەنلەر مەسلىسى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

ھەيران قالارلىقى شۇكى، ياۋروپالىقلارنىڭ ئۆچمەنلىكى تالالاشچان ئىكەن، فرانسىيەدە ناھايىتى ئاز سانداكى شەرقتىن كېلىدىغان تاجاۋۇزچىلىقتىن ئەندىشە قىلىدۇ ـــ پولشىلىقلار ھامىنى ياۋروپالىق ھەم كاتولىك دىنى مۇخلىسى. مۇنلاق كۆپ سانداكى كىشىلەر ئەرەب بولمىغان ئافرىقىلىق كۆچمەنلەردىن قورقمايدۇ، شۇنداقلا ئۇلارغا سەل قارىمايدۇ. ئۆچمەنلىكنىڭ تىغ ئۇچى كۆپىنچە مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان. «كۆچمەن» دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە «ئىسلام» دېگەن سۆزگە مەنداش بولۇپ قالغان. ئىسلام دىنى ھازىر فرانسىيەدىكى ئىككىنچى چوڭ دىن. بۇ ھادىسە فرانسىيە تارىخىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ھەزىرەت كەمستىشى ۋە ئىرقىي كەمستىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى [2].

ئەمما، كەسكىنرەك ئېيتقاندا، فرانسۇزلار ئىرقچىلار ئەمەس، ھەزىرەتچىلەردۇر. ئۇلارنىڭ قانۇنى فرانسۇزچە سۆزلەيدىغان ئافرىقىلارنى قوبۇل قىلدى. ئەمما، مەكتەپلەردىمۇ ياغلىققا پۈركىنىپ يۈرىدىغان مۇسۇلمان قىزلارنى قوبۇل قىلالمىدى. 1990- يىلى 76% فرانسىيىلىك فرانسىيەدە ئەرەبلەر بەك كۆپ، دەپ قارىغان؛ 46% كىشى نېگىرلار بەك كۆپ، دەپ قارىغان؛ 40% كىشى ئاسىيالىقلار بەك كۆپ، دەپ قارىغان. 24% كىشى يەھۇدىيلار بەك كۆپ، دەپ قارىغان؛ 1994- يىلى 47% گېرمانىيىلىك ئەرەبلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەھەللىسىدە ياشىشىنى خالىمىغان، 39% ئادەم پولەكلەرنىڭ، 36% ئادەم تۈركلەرنىڭ تۇرۇشىنى خالىمىغان، 20% ئادەم يەھۇدىيلارنىڭ ئۇلارنىڭ قوشنىسى بولۇشىنى خالىمىغان. غەربىي ياۋروپادا ئەرەبلەرنى يەكلەش زور دەرىجىدە يەھۇدىيلارغا بولغان ئۆچمەنلىكنىڭ ئورنىنى ئالغان.

ئاممىنىڭ كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرۇشى ۋە ئۇلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى كۆچمەنلەر مەھەللىسى ۋە خۇسۇسلارغا قارىتىلغان چېكىدىن ئاشقان زورلۇق ۋەقەلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. 90- يىللارنىڭ بېشىدا بۇ گېرمانىيەدە بىر مەسىلىگە ئايلانغان. تېخىمۇ مۇھىمى، ئوڭ

قانات، مىللەتچى ۋە كۆچمەنلەرگە قارشى پارتىيىلەرنىڭ ئېرىشكەن سايلام بېلىتىنىڭ سانى گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆپەيگەن، گېرمانىيە جۇمھۇرىيەت پارتىيىسى 1989-يىلىدىكى ياۋروپا پارلامېنتى سايلىمىدا 7% تىن ئارتۇق سايلام بېلىتىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئەمما، 1990- يىلى دۆلەتلىك چوڭ سايلامدا ئاران 2.1% بىلەتكە ئېرىشكەن. فرانسىيىدە خەلق فرونتى 1981- يىلى تىلغا ئالغۇچىلىكىمۇ يوق ئاۋازغا ئېرىشكەن، ئەمما 1988-يىلى 9.6% ئاۋازغا ئېرىشكەن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى رايونلۇق ۋە پارلامېنت سايلىمىدا ئىزچىل 12% ـــ 15% ئاۋازغا ئېرىشكەن. 1995-يىلى ئىككىنچى نەپەر مىللەتچى زۇكتۇڭ نامزاتى 19.9% ئاۋازغا ئېرىشكەن. خەلق فرونتى بىر نەچچە شەھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). قولغا كەلتۈرگەن (تۆلۈن ۋە نايس شەھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىتالىيىدە ئىجتىمائىي ھەرىكەت ـــ خەلق ئىتتىپاقىنىڭ بىلەتكە ئېرىشىش نىسبىتى 80- يىللاردىكى 5% تىن 90- يىللارنىڭ باشلىرىدىكى 10% ـــ 15%كە يەتكەن. بېلگىيىدە فلېمىش گۇرۇھى خەلق فرونتىنىڭ سايلام بېلىتى 1994- يىلىدىكى يەرلىك سايلامدا 9% ئاشقان. بۇ گۇرۇھ يەنە ئانتېرپىتا 28% بىلەتكە ئېرىشكەن. ئاۋسترالىيەدىكى چوڭ سايلامدا ئەركىنلىك پارتىيىسىنىڭ بىلەتكە ئېرىشىش نىسبىتى 1986- يىلىدىكى 10%كىمۇ يەتمەيدىغان ھالەتتىن 1990- يىلىدىكى 15% ئارتۇق ھالەتكە يەتكەن. 1994- يىلى 23% بېقىنلاشقان[20].

ياۋروپادىكى مۇسۇلمان كۆچمەنلەرگە قارشى پارتىيىلەر دەل مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى ئىسلام پارتىيىلىرىنىڭ نۇسخىسىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياۋا پارتىيە، ھوقۇق ئورگانلىرى ۋە ئۇنىڭ پارتىيىسىنىڭ چىرىكلىكىنى ئەيىبلەيدۇ، ئىقتىسادىي قىينچىلىق، بولۇپمۇ ئىشسىزلىق مەسىلىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىرقىي، دىنىي گۇرۇھلارغا مۇراجىئەت قىلىدۇ، ھەممىسى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۆز جەمئىيىتىدىكى تەسىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ

پارتىيلەرنىڭ ئەسەبىي ئۇنسۇرلىرى تېررورلۇق، زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان. كۆپىنچە ئەھۋاللاردا ئىسلام پارتىيلىرى ۋە ياۋروپا مىللەتچى پارتىيلىرى يەرلىك سايلاملاردا مەملىكەتلىك سايلامغا قاتناندا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ھوقۇق ئورگانلىرى بۇ ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئوخشاش ئىنكاستا بولىدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمەتنىڭ خاھىشى، سەمۇلى، سىياسەت ۋە ھەرىكەتلىرىدە ئومۇميۈزلۈك ئىسلاملىشىشقا يۈزلەندى. ياۋروپادىكى ئاساسلىق پارتىيلەرمۇ كۆچمەنلەرگە قارشى ئوڭ قانات پارتىيلەرنىڭ خىتابلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈشكە، ئۇلارنىڭ تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا باشلىدى. دېموكراتىك سىياسىي ئۆز رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇۋاتقان ھەم ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق پارتىيە بار جايلاردا ئىسلامزم پارتىيلىرى ياكى مىللەتچى پارتىيلەر بىلىتىنىڭ 20%كە يېتىشىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. پەقەت ئورۇنباسار پارتىيە ياكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بىرلەشمە پارتىيە يوق ئەھۋالدىلا، ئۆكتىچى پارتىيە ئاندىن بۇ نىسبەتنى بۇزالايدۇ. مەسىلەن، ئالجىرىيە، ئاۋسترالىيە ۋە ئىتالىيىدە ئەھۋال شۇنداق.

90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ياۋروپانىڭ سىياسىي داھىيلىرى كۆچمەنلەرگە قارشى كەيپىياتقا كەينى-كەينىدىن ئىنكاس قايتۇرۇشتى. فرانسىيىدە شىراك 1990- يىلى « كۆچمەنلەرنىڭ فرانسىيىگە كىرىشىنى چوقۇم پۈتۈنلەي توختىتىش كېرەك» دەپ جاكارلىدى. ئېچكى ئىشلار مىنىستىرى چارلىس پاسكا 1993- يىلى «نۆل كۆچمەن»نى ئوتتۇرىغا قويدى؛ مېتران، كىرىسسون، گىسكارد ۋە باشقا ئاساسلىق سىياسىئونلارمۇ كۆچمەنلەرگە قارشى مەيدانىدا تۇردى. كۆچمەنلەر مەسىلىسى 1993- يىلى پارلامېنت سايلىمىدىكى ئاساسلىق مەسىلە بولۇپ قالدى ھەم مۇتەئەسسىپ پارتىيلەرنىڭ غەلبە قىلىشىغا كۈرۈنەرلىك ياردەم بەردى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا فرانسىيە ھۆكۈمىتى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ

پەرزەنتلىرىنىڭ فرانسىيە دۆلىتى تەۋەلىكىگە ئۆتۈشىنى، چەت ئەللىكلەر تەۋەلىرىنىڭ كۆچمەن بولۇشىنى، پاناھلىق ئىلتىماس قىلىشىنى، شۇنداقلا ئالجىرىيەلىكلەرنىڭ ۋەزىغا ئېرىشىشىنى تېخىمۇ قىينىلاشتۇرۇۋەتتى. قانۇنسىز كۆچمەنلەر چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ساقچىلار ۋە باشقا كۆچمەنلەرگە مەسئۇل ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ھوقۇقى كۈچەيدى.

گېرمانىيىدە كول ۋە باشقا سىياسىي رەھبەرلەرمۇ كۆچمەنلەر مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بۇ جەھەتتە ھۆكۈمەتنىڭ قىلغان ئەڭ مۇھىم ئىشى گېرمانىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ 16-ماددىسىغا (بۇ مادداسىي سىياسىي زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارغا پاناھلىق بېرىش، دەپ بەلگىلەنگەن) تۈزىتىش كىرگۈزۈش بولدى ھەم پاناھلانغۇچىلار ئېرىشىدىغان پاراۋانلىقنى ئازايتتى. 1992- يىلى گېرمانىيىگە پاناھلانغىلى بارغانلارنىڭ سانى 438 مىڭغا يەتتى، 1994- يىلى ئاران 127 مىڭ بولدى. 1980- يىلى ئەنگلىيىلىكلەرمۇ چېگرىدىن كىرىدىغان كۆچمەنلەرنىڭ سانىنى زور دەرىجىدە ئازايتىپ، ھەر يىلى 50 مىڭ ئادەم ئەتراپىدا كونترول قىلدى. شۇڭا، كۆچمەنلەر مەسىلىسى ئەنگلىيىدە ياۋروپانىڭ باشقا جايلىرىدىكىدەك جىددىي كەيپىيات ۋە قارشىلىق قوزغىمىدى. ئەمما، 1992 — 1994- يىللىرى ئەنگلىيە پاناھلىق بېرىدىغانلارنىڭ سانىنى يەنە بىر قېتىم 20 مىڭدىن 10 مىڭغا چۈشۈردى. ياۋروپا ئىتتىپاقى دۆلەتلىرى چېگرىلىرىنى ئېچىۋەتكەچكە، ئەنگلىيە ياۋروپا كۆچمەنلىرىنىڭ چوڭ قورۇقلۇقتىن ئەنگلىيىگە كىرىشىدىن ئەڭ ئەندىشە قىلدى. 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بارلىق غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى غەيرىي ياۋروپا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىگە كىرىشىنى پۈتۈنلەي چەكلىمىگەن بولسىمۇ، ئەمما كۆچمەنلەرنىڭ سانىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈردى.

ئامېرىكىدا كۆچمەنلەرنىڭ بىر جىددىي مەسىلىگە ئايلىنىشى، ياۋروپادىن كېيىنرەك بولدى ھەم جىددىي كەيپىياتمۇ پەيدا قىلمىدى.

چۈنكى، ئامېرىكا ئەزەلدىن بىر كۆچمەنلەر دۆلتى ھەم ئۆزىمۇ شۇنداق قارايدۇ، ئۇ تارىختا يېڭى كۆچمەنلەرنى ئاسسىملياتسىيە قىلىدىغان ئىنتايىن ئۈنۈملۈك ۋاستىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، 80-، 90- يىللاردا ئامېرىكىنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسى ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكىدەك ئېغىر ئەمەس ھەم ئىشسىزلىقتىن قورقۇش كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن باشقىچە پوزىتسىيە پەيدا قىلىدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس ئىدى. ئامېرىكىغا كېلىدىغان كۆچمەنلەرنىڭ مەنبەلىرىمۇ ياۋروپاغا كېلىدىغان كۆچمەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ خىل. شۇڭا، گەرچە ئامېرىكىنىڭ بەزى رايونلىرىدا ياۋروپادىكىدەك ئەھۋاللار مەۋجۇت بولسىمۇ، بىرەر يەككە چەت ئەللىكلەر توپى تەرىپىدىن كۆمۈلۈپ قېلىش قورقۇنچى جەمئىيەتتە ئۇنچىلىك ئومۇملاشمىغانىدى. ئەڭ چوڭ ئىككى كۆچمەنلەر توپى بىلەن ئامېرىكىنىڭ ھەزارەت جەھەتتىكى پەرقى ياۋروپانىكىدەك ئۇنداق چوڭ ئەمەس ئىدى. مېكسىكىلىقلار كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىسپان تىلىدا سۆزلەيدۇ، فىلىپپىنلىقلارمۇ كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىنگلىزچە سۆزلەيدۇ.

گەرچە يۇقىرىقىدەك ئامىللار مەۋجۇت بولسىمۇ، 1965- يىلى ئاسىيا، لاتىن ئامېرىكىسى كۆچمەنلىرىنىڭ زور مىقدارىدا كۆپىيىشىگە رۇخسەت قىلىدىغان قانۇن لايىھىسى ماقۇللانغاندىن بۇيانقى چارەك ئەسىر ئىچىدە، ئامېرىكا جامائەت پىكرىدە ھەل قىلغۇچ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 1965- يىلى كۆچمەنلەرنى ئازايتىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلار ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ 33%نى ئىگىلىگەن بولسا، 1990- يىلى خەلق رايىنى سىناشتا 60% دىن ئېشىپ كەتكەن[27]. گەرچە ئىقتىساد غېمى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋال ئامىنىڭ كۆچمەنلەرگە بولغان پوزىتسىيىسىگە تەسىر كۆرسەتسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرىدىغانلارنىڭ سانى ئىزچىل ئاشقان. بۇ ئېشىش ھەزارەت، جىنايەت، تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئاۋامنىڭ قارىشىنى ئۆزگەرتىدىغان تېخىمۇ مۇھىم سەۋەب

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. بىر ئوبزورچى 1994- يىلى مۇنداق دېدى: «نۇرغۇن ئامېرىكىلىقلار، بەلكىم كۆپ سانداكى ئامېرىكىلىقلار، يەنىلا ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى ياۋروپالىقلار ئولتۇراقلاشقان دۆلەت دەپ قارايدۇ، چۈنكى ئۇلار ئەنگلىيەنىڭ قانۇنى، تىلى (بەلكىم داۋاملىق شۇنداق بولىدۇ) غا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە جامائەت قۇرۇلۇشلىرى غەربنىڭ كلاسسىك ئۇسلۇبىدىن ئىلھام ئالدى، ئۇلارنىڭ دىنى يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلارنىڭ بۈيۈكلۈكى پروتېستانت دىنىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپلىرىدىن كەلگەن». ئۇلۇغ ئىلىم تەكشۈرۈلگەنلەر ئىچىدە، 55% ئادەم كۆچمەنلەرنى ئامېرىكا هەرزارىتىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ قارىغان هەم بۇ جەھەتتىكى ئەندىشىنى ئىپادىلىگەن. ياۋروپالىقلار كۆچمەنلەر تەھدىتى مۇسۇلمانلار ياكى ئەرەب دۆلەتلىرىدىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ، ئامېرىكىلىقلار بولسا تەھدىت لاتىن ئامېرىكىسى ۋە ئاسىيادىن، ئاساسلىقى مېكسىكىدىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. 1990- يىلىدىكى ئۇلۇغ ئىلىم تەكشۈرۈشتە، ئامېرىكىدا قايسى دۆلەتتىن كەلگەن كۆچمەنلەر ئەڭ كۆپ؟ دەپ سورالغاندا، مېكسىكىلىقلاردىن كەلگەن كۆچمەنلەر، دەپ قارايدىغانلار باشقىلاردىن ئىككى هەسسە كۆپ بولغان. ئۇنىڭدىن قالسا، كۇبا، شەرق (كونكرېت كۆرسەتمىگەن) جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى، لاتىن ئامېرىكىسى (كونكرېت كۆرسەتمىگەن)، ياپونىيە، ۋېيتنام، جۇڭگو، چاۋشيەنلەردىن كېلىدىغانلار كۆپ دەپ قارىغان[8].

90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكا جامائەتچىلىكىنىڭ كۆچمەنلەرگە قارشى كەيپىياتىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشى ياۋروپادىكىدەك سىياسىي ئىنكاس قوزغىدى. ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى تۈپەيلىدىن، ئوڭ قانات پارتىيىلەر ۋە كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرىدىغان خەلقئارا قانۇن مۇتەخەسسىسلىرى ۋە مەنپەئەت گۇرۇھلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ، هەربىرى كۆتلىرىنى جانلىنىپ كەتتى، هەر قانداق گەپ-سۆزلىرىنى دەۋېرىدىغان بولدى.

كىشىلەرنىڭ نارازىلىقى ئاساسەن 3 مىليون 500 مىڭدىن 4 مىليونغىچە بولغان قانۇنسىز كۆچمەنلەرگە مەركەزلەشتى. بۇ ئىشقا سىياسىئونلارمۇ ئىنكاس قايتۇرۇشتى. خۇددى ياۋروپادىكىدەك، ئىنكاسى ئەڭ كۈچلۈك بولغىنى كۆچمەنلەرنىڭ كۆپ قىسىم خراجىتىنى ئۈستىگە ئالغان شتاتلار ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەر بولدى. نەتىجىدە 1994- يىلى فلورىدا شتاتى فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتىدىن مائارىپ، پاراۋانلىق، قانۇن ئىجرا قىلىش، قانۇنسىز كۆچمەنلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان چىقىملار ئۈچۈن يىلىغا 884 مىليون دوللار ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئارقىدىنلا ئالتە شتات بۇنىڭغا ئەگەشتى. كالىفورنىيە شتاتىدىكى كۆچمەنلەر مەيلى ساندا، مەيلى نىسبەتتە بولسۇن بىرىنچى ئورۇندا. بۇ شتاتنىڭ شتات باشلىقى پېتىر . ۋىلسون قانۇنسىز كۆچمەنلەرنىڭ ئائىلىسىدىكى مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇشىغا يول قويماسلىقنى، قانۇنسىز كۆچمەنلەرنىڭ ئامېرىكىدا تۇغۇلغان بالىلىرىغا پۇقرالىق ھوقۇقى بەرمەسلىكنى، شتاتنىڭ قانۇنسىز كۆچمەنلەرگە بېرىدىغان جىددىي داۋالاش خراجىتىنى توختىتىشنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلىپ، كەڭ دائىرىلىك قوللاشقا ئېرىشتى. 1994- يىلى 10- ئايدا كالىفورنىيە شتاتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈك بىلەن 187- نومۇرلۇق قانۇن لايىھىسىنى ماقۇللاپ، قانۇنسىز كۆچمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە داۋالاش، مائارىپ، پاراۋانلىق تەمىناتى بېرىشنى رەت قىلدى. يەنە شۇ 1994- يىلى كىلىنتون ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى مەيدانىنى ئۆزگەرتىپ، كۆچمەنلەرنى قاتتىق كونترول قىلىشقا باشلىدى: سىياسىي پاناھلىقنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى چىڭىتتى، كۆچمەنلەر ئىدارىسىنى كېڭەيتتى، چېگرا چارلاشنى كۈچەيتتى، مېكسىكا چېگراسىنى بويلاپ توسما سالدى. 1990- يىلى پارلامېنت ھوقۇق بەرگەن كۆچمەنلەر ئىسلاھات كومىتېتى 1995- يىلى ھەر يىللىق قانۇنلۇق كۆچمەنلەرنىڭ سانىنى 800 مىڭدىن 550 مىڭغا ئازايتتى، ھازىرقى پۇقرالار، ئاھاللىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە جورىلىرىغا (باشقا تۇغقانلىرىغا

ئەمەس) ئەۋزەللىك بەردى. بۇ: «ئاسىيا، لاتىن ئامېرىكىسى پۇشتىدىن بولغان ئامېرىكا ئائىلىلىرىنى غەزەپلەندۈرۈۋەتتى»[29]. 1995- يىلىدىن 1996- يىلىغىچە نۇرغۇن كومىتېتلارنىڭ تەكلىپى ۋە باشقا كۆچمەنلەرنى قاتتىق چەكلەيدىغان قانۇن لايىھىلىرى پارلامېنتنىڭ قانۇن تۈزۈش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كۆچمەنلەر ئامېرىكىدىكى چوڭ بىر سىياسىي مەسىلە بولۇپ قالدى. 1996-يىلى پاترىك بۇچنان زۇڭتۇڭ سايلىمىدا، كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق سىياسىي پروگراممىسى قىلدى. ئامېرىكا ياۋروپاغا ئەگىشىپلا غەيرىي غەربلىكلەرنىڭ چېگرىدىن كىرىش سانىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى.

ياۋروپا ياكى ئامېرىكا كۆچمەنلەر دولقۇنىنى كونترول قىلالامدۇ؟ فرانسىيە ئاللىقاچان نوپۇس ئۆمىدسىزلىكىنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. 70- يىللاردىكى ژان راسپايلىنىڭ رومانلىرى، 90- يىللاردىكى ژان كلاۋدىنىڭ ئىلمىي تەھلىللىرىدىن تارتىپ پىئېررى لېلوسىنىڭ ئوبزورىغىچە: «تارىخ، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە نامراتلىق فرانسىيە ۋە ياۋروپانىڭ جەنۇبتىكى مۇۋاپىقىيەتسىز دۆلەتلەردىن كەلگەن خەلقلەرنى سىقىپ چىقىرىشىنىڭ لازىملىقىنى مۇقەررەرلەشتۈرۈۋەتتى، ياۋروپا ئىلگىرى يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنىدىكى ئاق تەنلىكلەرنىڭ ياۋروپاسى ئىدى، كەلگۈسىدە ئۇنداق بولمايدىغان بولدى»[30]. ئەمما، كەلگۈسى ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان نەرسە ئەمەس، چۈنكى ھەر قانداق شەيئى مەڭگۈلۈك بولمايدۇ. مەسىلە ياۋروپانىڭ ئىسلاملىشىپ كېتىش-كەتمەسلىكىدە ياكى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ لاتىنلىشىپ كېتىش-كەتمەسلىكىدە ئەمەس، بەلكى ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ بىر پارچىلانغان، ئىككى خىل مەدەنىيەتكە تەۋە، قەتئىي ئوخشاشمايدىغان جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قېلىش قالماسلىقىدا. بۇ مەسىلە كۆچمەنلەرنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ ياۋروپا-ئامېرىكىدا ئۇستۈنلۈككە ئىگە غەرب ھەزىرىتىگە سىڭىشىش دەرىجىسىگە باغلىق.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ياۋروپا جەمئىيىتى كۆچمەنلەرنى ئاسسىملياتسىيە قىلىۋېلىشنى خالىمايدۇ، چۈنكى بۇنداق قىلىش ئىنتايىن قىيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇسۇلمانلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاسسىملياتسىيە بولۇشنى خالاش-خالىماسلىقىنمۇ ئۇققىلى بولمايدۇ. شۇڭا توختىماي كۆپىيىۋاتقان كۆچمەنلەر بەلكىم دۆلەتنى خىرىستىئانلار ۋە مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت ئىككى توپقا ئايرىۋېتىشى مۇمكىن. ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ۋە خەلقى كۆچمەنلەرنى چەكلەش بەدىلىنى (كۆچمەنلەرگە قارشى تەدبىرلەرنىڭ بىۋاستە مالىيە چىقىمى، ھازىرقى كۆچمەنلەر مەھەللىلىرىنى تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇشتەك ئىجتىمائىي بەدەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە ئەمگەك كۈچىنىڭ كەمچىل ۋە تۇغۇش نىسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇزاق مۇددەتلىك ئىقتىسادىي بەدەللەرنى ئۈستىگە ئېلىشنى خالىسا، بۇ ئاقىۋەتتىن ساقلىنىش مۇمكىن.

مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ ئېغىپ كىرىش مەسىلىسى بەلكىم يېنىكلىشى مۇمكىن. چۈنكى، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا شەرق جەمئىيەتلىرىدە نوپۇسنىڭ ئېشىش نىسبىتى ئاللىبۇرۇن يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، ھازىر تۆۋەنلەشكە باشلىدى①. كۆچمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان نوپۇس بېسىمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، 2005- يىلىغىچە، مۇسۇلمان كۆچمەنلىرى بەلكىم زور دەرىجىدە ئازلىشى مۇمكىن. ئەمما، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس، ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، غەربىي ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى ئىلگىرى سۈرسە، كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارمۇ كۈچىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ياۋروپانىڭ «ئىسلاملىشىش» تەھدىتىنىڭ ئورنىنى «ئافرىقىلىشىش» تەھدىتى ئالىدۇ. بۇ خىل تەھدىت قانچىلىك دەرىجىدە ئىشقا ئاشىدۇ، بۇ ئافرىقا نوپۇسىنىڭ ئەيدىز كېسىلى ۋە باشقا كېسەللەر بىلەن يۇقۇملىنىشىنىڭ ئازىيىش دەرىجىسىگە،

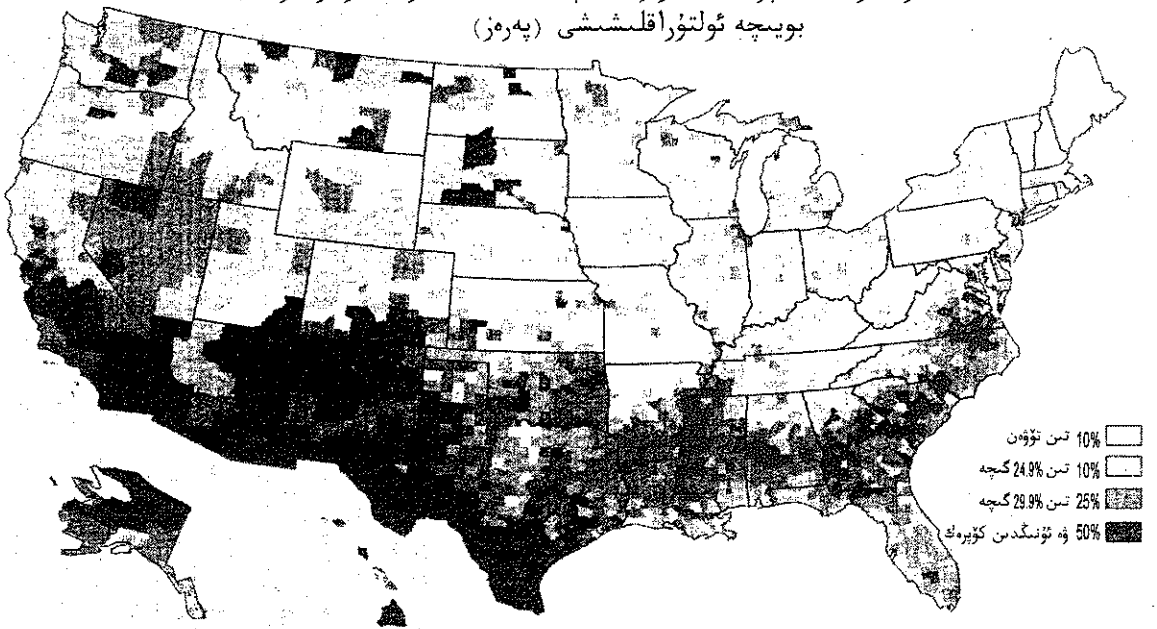
شۇنداقلا جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ، ئافرىقىنىڭ باشقا دۆلەتلىرىدىن كۆچمەن قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىغا باغلىق.

مۇسۇلمانلار ياۋروپاغا نىسبەتەن، مېكسىكىلىقلار بولسا ئامېرىكىلىقلارغا نىسبەتەن بىۋاستە مەسىلە پەيدا قىلىدى. ھازىرقى يۇنىلىش، سىياسەتنى مۇشۇ پېتى داۋاملاشتۇرۇش دەپ پەرەز قىلساق، ئامېرىكا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ نىسبىتىدە 2.8- جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەك غايەت زور ئۆزگىرىش پەيدا بولۇپ، 21- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا 50% نى ئاق تەنلىك ۋە 25% نى لاتىن ئامېرىكىلىقلار ئىگىلەيدۇ. خۇددى ياۋروپادىكىگە ئوخشاش، ئامېرىكىدا كۆچمەنلەر سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە كۆچمەنلەرگە قارشى تەدبىرلەرنىڭ ئۇنۇملۇك يولغا قويۇلۇشى بەلكىم بۇ پەرەزلەرنى ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇمكىن، ئەمما ئەھۋال شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، لاتىن پۇشتى بولغان ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىلگىرىكى كۆچمەنلەر توپىدەك قانچىلىق دەرىجىدە ئامېرىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنالىشى يەنىلا مەركىزىي مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئەۋلاد لاتىن ئەۋلادلىرى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشتەك بېسىمغا دۇچ كېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن، مېكسىكىلىقلار بىلەن باشقا كۆچمەنلەرنىڭ زور يوشۇرۇن ئوخشاشماسلىقلىرى بار. ئاۋۋال، ئاسىيا ياكى ياۋروپا كۆچمەنلىرى ئامېرىكىغا كىرىش ئۈچۈن كۆچمەنلەر دېگىز-ئوكيانلاردىن ھالقىشى كېرەك، ئەمما مېكسىكىلىقلار پىيادە مېڭىپمۇ ياكى قولۇاققا ئولتۇرۇپمۇ كىرەلەيدۇ. قاتناش ۋە خەۋەرلىشىشنىڭ كۈنسېرى قولايلىشىشى ئۇلارنى يۇرتىدىكى ئائىلىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاش ۋە ئۆز يۇرتىدىكى ئىجتىمائىي گەۋدە بىلەن سالاھىيەتلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدى. ئىككىنچى، مېكسىكا كۆچمەنلىرى ئامېرىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، يۇكاتاندىن كولورادوغىچە بىر مېكسىكا جەمئىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۈچىنچىدىن، پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، مېكسىكا

كۆچمەنلەرنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىگە بولغان قارشىلىقى باشقا كۆچمەنلەر گۇرۇھىدىن كۈچلۈك، ئۇلار ئۆزىنىڭ مېكسىكىلىق سالاھىيىتىنى ساقلاشقا مايىل. تۆتىنچىدىن، مېكسىكا كۆچمەنلىرى ئولتۇراقلاشقان رايون 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامېرىكا مېكسىكىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئامېرىكا تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىنغان زېمىن. مېكسىكىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى مېكسىكىلىقلارنى مۇقەررەر قىساس تۇيغۇسىنى قوزغايدۇ. مەلۇم ۋاقىتقىچا بارغاندا ئامېرىكىنىڭ 19- ئەسىردىكى ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنىڭ نەتىجىسى بەلكىم 21- ئەسىردىكى مېكسىكا نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش تەھدىتىگە دۇچ كېلىشى ھەم شۇ سەۋەبتىن ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئۆزگىرىشى بەلكىم غەربنىڭ قورال-ياراغ كېڭىيىش، كىشىلىك ھوقۇق، كۆچمەنلەر ۋە باشقا مەسىلىلەردە ئۆز نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىنى تېخىمۇ تەسلەشتۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. بۇنداق ۋەزىيەتتە، غەرب ئامال بار زىيانىنى ئازايتىمەن دەيدىكەن، چوقۇم باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن ئالاقە قىلغاندا ئىقتىسادىي بايلىقتىن سەۋزە، كالتەك ئورنىدا ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنالىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ بىر غەرب دۆلىتىنى يەنە بىر غەرب دۆلىتىگە قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقىدىغان ۋاستىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن، غەرب ئىتتىپاق تۈزۈشىنى كۈچەيتىشى، سىياسىتىنى تەڭشىشى كېرەك ھەم غەيرىي غەرب دۆلەتلىرىنىڭ پەرقىدىن پايدىلىنىش ھەم ئۇ پەرقنى چوڭايتىشى كېرەك. غەربنىڭ بۇ ئىستراتېگىيىلەرنى يولغا قويۇش ئىقتىدارى، بىر جەھەتتىن ئۇنىڭ رەقىب مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرى ۋە دەرىجىسىگە، يەنە بىر تەرەپتىن لىگىشۋاتقان مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلىنىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئورتاق مەنپەئەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ.

ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى بىر پارچىلانغان دۆلەتمۇ؟ 2020-يىلىدىكى نېگىرلار، ئاسىيالىقلار، يەرلىك ئامېرىكىلىقلار ۋە ئىسپان تىلىدىكىلەرنىڭ رايونلار بويىچە ئولتۇراقلىشىشى (پەرەز)

مەنبەسى: ئا ق ش نوپۇس تەكشۈرۈش ئورگىنىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىدىن ئېلىندى

2.8- جەدۋەل: ئىرق ۋە مىللەت بويىچە ھېسابلانغان ئامېرىكا نوپۇسى (%)

يىل / ئىرقلار	1995	2020 (پەرەز)	2050 (پەرەز)
لاتىن ئامېرىكىسىدىن بولمىغان ئاق تەنلىكلەر	74	64	53
لاتىن ئامېرىكىسى ئۇۋلادلىرى	10	16	25
نېگىرلار	12	13	14
ئاسىيالىقلار ۋە تىنچ ئوكيان ئاراللىرىدىن كەلگەنلەر	3	6	8
ئامېرىكا ئىندىئانلىرى ۋە ئالياسكا يەرلىك ئاھالىلىرى	<1	<1	1
جەمئىي	26300	32300	39400

مەنبە: ئامېرىكا نوپۇسى تەكشۈرۈش ئىدارىسى: «ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ ياش، جىنس، ئىرق ۋە لاتىن تەسلىگە ئاساسەن پەرقلەندۈرۈش قىياسى، 1995 — 2050» (ۋاشىنگتون: ئامېرىكا ھۆكۈمەت نەشرىياتى، 1996- يىلى) 12-، 13- بەتلەر.

توققۇزىنچى باب

كۆپ مەدەنىيەتلىك يەر شارى سىياسىيسى

يادرو دۆلەت ۋە ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى

مەدەنىيەت ـــ ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئاداققى قەبىلىسىدۇر، مەدەنىيەت توقۇنۇشى بولسا، دۇنياۋى دائىرىسىدىكى قەبىلىلەر توقۇنۇشىدۇر. بۇگۇنكى رېئال دۇنيادا ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتكە مەنسۇپ بولغان دۆلەت ۋە گۇرۇھ، ئۇچىنچى خىل مەدەنىيەتتىن كېلىدىغان تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن ياكى باشقا ئورتاق نىشان ئۇچۇن ئىستراتېگىيە جەھەتتە چەكلىك دائىرىدە ۋاقىتلىق ئۆز ئارا ئالاقە باغلىشى ۋە ئىتتىپاق شەكىللەندۇرۇشى، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئىلگىرى سۇرۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەزەلدىن بەك يېقىن ئەمەس، دائىم دېگۇدەك بىر خىل سوغۇق ھالەتتە بولىدۇ ياكى ئۆز ئارا دۇشمەنلىككە تولغان بولىدۇ. ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي ۋارىسلىق مۇناسىۋەت خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر دەۋرىدىكى ھەربىي ئىتتىپاقلارغا ئوخشاش، ئاجىزلاپ كېتىشمۇ ياكى يوقلىپ كېتىشمۇ مۇمكىن. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا يېقىن «ھەمراھلىق مۇناسىۋەت» ئورنىتىش ئارزۇسى خۇددى روسىيە بىلەن ئامېرىكا رەھبەرلىرى ئىلگىرى ئېنىق ئېپادە بىلدۇرۇشكەن ئارزۇلارغا ئوخشاش ئەملىگە ئاشمايدۇ. ھازىر شەكىللىنىۋاتقان مەدەنىيەتلەر

ئۇتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يېقىنلىقتىن يىغىلىققىچە بولغان جەريانىدا پەرق كۆرۈلىدۇ، كۆپ قىسمى بولسا مۇشۇ ئىككى ئارىلىقتا بولۇشى مۇمكىن. كۆپىنچە ئەھۋاللاردا بۇ خىل مۇناسىۋەت بەلكىم يېلىتسىن ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتقان روسىيە بىلەن غەربنىڭ كەلگۈسى «سوغۇق تىنچلىق» مۇناسىۋىتى بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن، دېگەن مۇناسىۋەتكە، باشقا مەدەنىيەتلەر ئۇتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولسا بىرخىل «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» ھالىتىگە يېقىنلىشىشى مۇمكىن. 13- ئەسىردىكى ئىسپانىيىلىكلەر ئۇتتۇرا دېڭىزدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن «خاتىرجەمسىز بىللە تۇرۇش» ھالىتىنى تەسۋىرلەپ La guerra fria («سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى») دېگەن سۆزنى ئىجاد قىلىشقانىدى. 90- يىللاردا يەنە نۇرغۇن كىشىلەر، ئىسلام بىلەن غەرب ئۇتتۇرىسىدا بىر خىل «مەدەنىيەت سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋالدى ①. كۆپ خىل مەدەنىيەتلەردىن تەركىب تاپقان بۈگۈنكى دۇنيادا بۇ خىل مۇناسىۋەت بىردىنبىر مۇناسىۋەت ئەمەس. سوغۇق تىنچلىق، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى، سودا ئۇرۇشى، يىرىم ئۇرۇش، مۇقىمسىز تىنچلىق، قىيىن مۇناسىۋەت، جىددىي تاقابىل تۇرۇش، رىقابەتتە ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، ھەربىي ھازىرلىقلىرى مۇسابىقىسى دېگەندەك ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسى بەلكىم ئۇخشاشمىغان مەدەنىيەت گەۋدىلىرى ئۇتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى جايىدا ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئىشەنچ ۋە دوستلۇق بۇنىڭدىن كېيىن كەمدىن-كەم ئۇچرايدۇ.

مەدەنىيەتلەر ئۇتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش رايون ياكى مىكرو قاتلاملاردا يۈز بېرىدۇ، يەنى ئۇزۇك سەپ ئۇتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئۇخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ قوشنا دۆلەتلەر ياكى بىر دۆلەتتىكى ئۇخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ گۇرۇھلار ياكى قالدۇق كۈچىدىن پايدىلىنىپ يېڭى دۆلەت قۇرۇشنى ئويلايدىغان گۇرۇھلار ئۇتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ. خۇددى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە

يوگوسلاۋىيەدىكىگە ئوخشاش، ئۇرۇك سەپ توقۇنۇشى مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان دۆلەت، گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولىدۇ. كىتابنىڭ 10-، 11- بابلىرىدا بۇ خىل توقۇنۇشنىڭ سەۋەبى، خاراكتېرى ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەر شارى مىقياسىدا ياكى ماكرو قاتلامدا يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ ئاساسلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ. بۇ توقۇنۇش پەيدا قىلغان مەسىلىلەر خەلقئارا سىياسىيسىدىكى تىپىك مەسىلىلەر بولۇپ، مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. بۇ مەسىلىلەرنىڭ يەر شارى تەرەققىياتىغا بولغان نىسبىي تەسىرى، شۇنداقلا ب د ت، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا بانكىسى قاتارلىق خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ ھەرىكىتىگە بولغان تەسىرى.

2. يادرو قوراللىرىنىڭ كېڭىيىپ كەتمەسلىكى، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش ۋە ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىدە ئىپادىلىنىدىغان نىسپىي ھەربىي كۈچ.

3. سودا، مەبلەغ سېلىش ۋە باشقا مەسىلىلەردىكى تالاش-تارتىشلاردا ئىپادىلىنىدىغان ئىقتىسادىي كۈچ ۋە پاراۋانلىق.

4. بىر مەدەنىيەت ئىچىدىكى دۆلەتنىڭ باشقا مەدەنىيەت ئىچىدە ياشاۋاتقان قېرىنداشلىرىنى قوغداشقا تىرىشىۋاتقان، يەنە باشقا مەدەنىيەت كىشىلىرىنى كەمسىتىۋاتقان ياكى تېررىتورىيەدىكى باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە كىشىلەرنى قوغلاپ چىقىرىۋاتقان كىشىلەر.

5. قىممەت قارىشى ۋە ھەزىرەت توقۇنۇشلىرى بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى كېڭەيتىشنى نىيەت قىلغاندا ياكى ئۇنى باشقا بىر مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتكە مەجبۇرىي يوسۇندا تاڭغاندا يۈز بېرىدىغان توقۇنۇشلار.

6. بەزىدە تېررىتورىيە مەسىلىلىرىدە، ئۇزۇك سەپ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا، يادرو دۆلەت بۇنىڭغا بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچى بولۇپ قالىدۇ.

ئەلۋەتتە، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەسىلىلەر پۈتكۈل تارىختا ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ مەنبەسى بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەر توقۇنۇشقا كىرىپ قالغاندا، ھەزىرەت پەرقى توقۇنۇشنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. ئۆز ئارا رىقابەتتە ھەر قايسى يادرو دۆلەت ئۆز مەدەنىيىتىگە تەۋە ھەمراھلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇچىنچى خىل مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قارىمۇقارشى مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەتنى بۆلۈش ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاسىيلىقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دىپلوماتىيە، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋاستە، مەخپىي ھەرىكەت، تەشۋىقات ئارقىلىق ئازدۇرۇش ۋە زورلاش ۋاستىلىرىدىن دەل ھەم ئۇنۇمۇرسال يوسۇندا پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئەمما، يادرو دۆلەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز ئارا بۇاسىتە قورال كۈچى ئىشلەتمەيدۇ، ئوتتۇرا شەرق ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىغا ئوخشاش ئەھۋاللاردىن باشقا ئەھۋالدا، يادرو دۆلەتلەر ئۆزۈك سەپتە ئۆز ئارا قوشنا ھالەتتە ئۆتىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش پەقەت مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالدا يۈز بېرىشى مۇمكىن: بىرىنچى، بىر رايوندىكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈك سەپ توقۇنۇشى ئۆزلۈكسىز كۈچىيىپ، يادرو دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇناسىۋەتنى يېقىن گۇرۇھلار بىرلىشىپ ئۇرۇشقا قاتناشقۇچىلارنى قوللايدۇ. ئەمما، بۇ خىل مۇمكىنچىلىك قارىمۇقارشى مەدەنىيەتكە مەنسۇپ يادرو دۆلەتلەرنىڭ ئۆزۈك سەپ توقۇنۇشىنى ئامال قىلىپ چەكلەش ھەم ھەل قىلىشنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىككىنچى، مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى يەر شارى خاراكتېرلىك كۈچلەر باراۋەرلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش

كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. خۇددى ھېردوت كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك، گرېك مەدەنىيىتىدە ئافېنانىڭ كۆچىيىشى بابىلون ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئوخشاشلا، غەرب مەدەنىيىتى تارىخى، گوللەنگەن ھەم خارابلاشقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى «زوراۋانلىق ئۇرۇش» تارىخىدۇر. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئامىللار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردىكى گوللىنىۋاتقان ۋە خارابلىشىۋاتقان يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ دەرىجىسىنى كۆچەيتىۋېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، شۇ خىل مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەتنىڭ تەڭپۇڭ كۆچلەر چارىسى ياكى ئەگىشىش چارىسى ئارقىلىق يېڭى بىر كۆچنىڭ گوللىنىشىگە ماسلىشىشنى قىسمەن جەھەتتىن بەلگىلەيدۇ. ئەگىشىش ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇشى مۇمكىن، بىراق جۇڭگونىڭ باش كۆتۈرۈشى ئامېرىكا، ھىندىستان ۋە روسىيىگە ئوخشاش دۆلەتلەرنىڭ تەڭپۇڭ كۆچلەر ھەرىكىتىنى قوللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. غەرب تارىخىدا ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا زوراۋانلىق ئۇرۇشى يۈز بېرىپ باقمىغان، ئەنگلىيە زوراۋانلىقىدىكى دۇنيا تىنچلىقىدىن ئامېرىكا زوراۋانلىقىدىكى دۇنيا تىنچلىقىغىچە بولغان تىنچلىقنىڭ يۆنكىلىشى بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەزارەت جەھەتتىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە باغلىق بولۇشى مۇمكىن. غەرب بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا بۇ خىل يېقىنچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېتەرسىز بولۇشى تۇيۇقسىز كېلىپ چىققان كۈچ يۆنكىلىشىدە قوراللىق توقۇنۇش مۇقەررەر يۈز بېرىشى ناتايىن، ئەمما ئۇنىڭ مۇمكىنچىلىكى چوڭ. ئىسلامنىڭ قوزغىتىش كۆچى بىر قەدەر كىچىك بولغان نۇرغۇن ئۇرۇق سەپ ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەب؛ جۇڭگونىڭ باش كۆتۈرۈشى بولسا يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زور كۆلەملىك مەدەنىيەتلەر ئارا ئۇرۇشنىڭ يوشۇرۇن مەنبەسىدۇر.

ئىسلام ۋە غەرب

پرېزىدېنت بىل كلىنتوننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى غەربلىكلەر غەرب بىلەن پەقەت ئىسلام ئەشەددىي (رادىكال) زوراۋانلىرى ئارىسىدا مەسىلە بار، ئىسلام دۇنياسى بىلەن ھېچ ئىش يوق، دەپ قارايتتى. بىراق، 1400 يىللىق تارىخ باشقىچە دەلىلىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى: ئىسلام دىنى بىلەن خرىستىئان دىنى (پراۋوسلاۋىيە مەزھىپى، پروتېستانت ۋە كاتولىك مەزھىپىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ ئارىسى ئەزەلدىن بوران-چاپقۇنلۇق بولۇپ كەلدى، ئۇلار بىر-بىرىنى يەكلىدى. ئەركىن دېموكراتىزم بىلەن ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ 20- ئەسىردىكى توقۇنۇشىنى ئىسلام دىنى بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان، چوڭقۇر توقۇنۇشىغا يۇزەكى سېلىشتۇرغاندا، پەقەت قىسقا ۋاقىتلىق يۈزەكى تارىخىي ھادىسىدىن ئىبارەت. ئىسلام دىنى بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ مۇناسىۋىتىدە بەزىدە تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش ئۇسۇلىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلارنىڭ ئارىسى ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى كەسكىن رىقابەت ۋە جىددىي ئۇرۇشلار بىلەن تولغان. جون ئېسپوزىتو مۇنداق دەيدۇ: «تارىخنىڭ ئۆزگىرىشى ھەمىشە بۇ ئىككى قۇتۇمنى رىقابەتكە سېلىپ قويدى، ھەتتا بەزىدە ھوقۇق، زېمىن، روھىيەت تالىشىشتەك ھايات-ماماتلىق جەڭگىمۇ مۇپتىلا قىلدى»[2]. بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان بۇ ئىككى دىنىنىڭ تەقدىرى خۇددى دېڭىز دولقۇنىدەك گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ كەلدى.

7- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 8- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئەرەب-ئىسلام دىنى كېڭىيىش ئارقىلىق شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئىبېرىيە يېرىم ئارىلى، ئوتتۇرا شەرق، ئىران ۋە شىمالىي ھىندىستاندا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. ئىسلام دىنى بىلەن خرىستىئان دىنى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ئىككى ئەسىرگىچە

مۇقىم تۇردى. 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرى خرىستىئان دىنى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ غەربىي رايونلىرىنى قايتا كونترول قىلدى، سىتسىلىيىنى بويسۇندۇرۇپ، تولۇق بويسۇندى. 1095- يىلى خرىستىئان دۇنياسى ئەھلىسلېپنىڭ شەرققە ئىستېلا ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يېرىم ئەسىر ئىچىدە خرىستىئانلار ئىرۇسالىم (قۇددۇس شەرىف) ۋە يېقىن شەرقتە خرىستىئان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇب بولۇپ، 1291- يىلى ئەڭ ئاخىرقى بازىسى ئەكرى شەھىرىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوسمان تۈركلىرى تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولدى. ئۇلار ئاۋۋال ۋىزانتىيىنى ئاجىزلاشتۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن بالقان يېرىم ئارىلى ۋە شىمالىي ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىنى بويسۇندۇردى. 1453- يىلى كونستانتىنوپول شەھرىنى ئىشغال قىلدى. 1529- يىلى ۋېنانى قورشىدى. بىرنارد لۇيىس مۇنداق دەيدۇ: «مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، مۇر (شىمالىي ئافرىقىدىكى قەدىمكى بابىل قەبىلىرىنىڭ ئەرەبلىشىپ كەتكەن ئەۋلادى)لار ئىسپانىيىگە تۇنجى قېتىم قەدەم قويۇپ، تۈركلەر ئىككىنچى قېتىم ۋېنانى قورشىۋالغاندىن كېيىن، ياۋروپا ئىزچىل ئىسلام تەھدىتى ئاستىدا تۇرۇپ كەلدى»③. ئىسلام مەدەنىيىتى غەربنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەھدىتكە ئۇچرىتالايدىغان بىردىنبىر مەدەنىيەتتۇر، يەنە كېلىپ بۇنداق ئەھۋال تارىختا ئاز دېگەندىمۇ ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن.

15- ئەسىرگە كەلگەندە بۇرۇلۇش يۈز بەردى. خرىستىئانلار ئىبېرىيە يېرىم ئارىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا باشلاپ، بۇ ئىشنى 1492- يىلى گرانادانى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياۋروپا دېڭىزچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى پورتۇگالىيىلىكلەرنى ۋە باشقىلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھىندى ئوكيان ۋە باشقا يىراق جايلارغا يېتىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. دەل شۇ ۋاقىتتا، رۇسلار تاتارلارنىڭ 200 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا ئوسمانىيلار ئەڭ

ئاخىرقى تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ، 1683- يىلى ۋېنانى قايتا قورشىۋالدى. ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى مەغلۇبىيىتى ئوسمانىيىلارنىڭ خارابلىشىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى، يەنى بالقاندىكى پراۋوسلاۋىيە مۇرتلىرى ئوسمانىيىلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قوتۇلۇش كۈرىشىنى باشلىدى. خابسبورگ ئىمپېرىيىسى كېڭەيدى، رۇسلارمۇ قارا دېڭىز ۋە كاۋكازغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى. بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە «ئاپەت ئەكەلگەن خرىستىئانلار» «ياۋروپا كېسەل كۆرپە»لىرىگە ئايلىنىپ قالدى④. 1- دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيەلەر ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىدا ئۆزلىرىنىڭ ۋاستىلىك ۋە بۇۋاستە ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. پەقەت تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىلا قالدى. 1920- يىلىغىچە پەقەت تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، ئىران ۋە ئافغانىستاندىن ئىبارەت تۆت مۇسۇلمان دۆلىتىلا غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى مەلۇم مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى⑤.

غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ چېكىنىشى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-، 30- يىللىرى باشلاندى ۋە 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تېخمۇ تېزلەشتى... سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى نۇرغۇن مۇسۇلمان جەمئىيەتلىرىنى مۇستەقىللىققا ئېرىشتۈردى. ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا 1757- يىلىدىن 1919- يىلىغىچە 92 ئورۇندىكى مۇسۇلمانلار رايونىغا غەيرىي ھۆكۈمەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 1995- يىلىغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ 69ى مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى 45 مۇستەقىل دۆلەت ئىچىدە كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن. ئوخشاشمىغان دىندىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى 1820- يىلىدىن 1929- يىلىغىچە بولغان ئۇرۇشلارنىڭ 50%تى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن. بۇ پاكىتلار شۇ ئۆزگىرىۋاتقان مۇناسىۋەتلەردىكى توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ خىل توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەب 12-ئەسىردىكى خرىستىئان ئەسەبىيلىكى ياكى 20- ئەسىردىكى ئىپتىدائىي ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىدەك ۋاقتىلىق ھادىسىلەردە ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككى دىنىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلغان مەدەنىيەتتە. بولۇپمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دىنى قارىشى نوقۇل بىر خىل تۈرمۇش ئۇسۇلى بولغان ھالدا دىنىدىن ۋە سىياسەتتىن ھالقىپ كەتكەن، دىن بىلەن سىياسىي بىرلەشتۈرۈلگەن. خرىستىئان دىنى بولسا، دىن بىلەن سىياسىنى ئايرىپ قارايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن توقۇنۇش ئۇلارنىڭ ئوخشاشلىقىدىن كەلگەن. بۇ ئىككى دىن بىر ئىلاھلىق دىن، ئۇلار باشقا كۆپ ئىلاھلىق دىنلارغا ئوخشاش باشقا ئىلاھنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلار مېنىڭلا ھېساب دەيدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ ھەر ئىككى دىن ئۆزىنى ھەممىباب دىن، پۈتكۈل دۇنيا ئىنسانلىرى ئىمان كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك بىردىنبىر ھەقىقىي ئېتىقاد، دەپ تەرغىب قىلىدۇ. بۇ دىنلار بۇرچ تۇيغۇسىغا ئىگە دىن بولۇپ، ئۆز مۇخلىسلىرىنىڭ غەيرىي دىن مۇرتىلىرىنى قايىل قىلىپ، بۇ بىردىنبىر ھەقىقىي ئېتىقادقا باشلاش مەجبۇرىيىتى بار، دەپ قارايدۇ. ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن باشلاپ كېڭەيمچىلىك ئىستېلاسى يۈرگۈزدى، خرىستىئان دىنىمۇ پۈرسەت تاپسىلا شۇنداق قىلدى. «جىھاد» ۋە «ئەھلىسلېمنىڭ شەرق ئىستېلاسى» دېگەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۇقۇملارمۇ بۇ ئىككى دىنىنى بىر-بىرىگە تېخىمۇ ئوخشاشتۇرۇۋىلا قالماي، بەلكى يەنە باشقا ئاساسلىق دىنلاردىن روشەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە يەھۇدىي دىنى بىر خىل مەقسەتلىك تارىخ قارىشىغا ئىگە بولۇپ، باشقا مەدەنىيەتلەردىكى دەۋرىي نۆۋەتلىشىش ياكى تۈرغۇنلۇق قارىشىغا قەتئىي ئوخشاشمايدۇ.

ئىسلام دىنى بىلەن خرىستىئان دىنى ئارىسىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ دەرىجىسى تارىختا نوپۇس، ئىقتىسادىي تەرەققىيات، تېخنىكا ئۆزگىرىشلىرى ۋە دىنىي مەجبۇرىيەت

تۈيغۇسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. 7- ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەرەبلەر ۋىزانتىيە ۋە ساسانىيلار ئىمپېرىيىسىگە كۆلەم ۋە سۈرئەتتە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۆچۈپ كىرگەن. بىر نەچچە ئەسىر كېيىنكى ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى ئەھمەلىيەتتە 11- ئەسىردىكى ياۋروپا ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى، نوپۇس كۆپىيىشى ۋە «كلۇنىيە»* ئىسلاھاتىنىڭ نەتىجىسى. مانا بۇلار نۇرغۇن چەۋانداز لار ۋە زور تۈركۈمدىكى دېھقانلارنىڭ ئېروسالىمغا يۈرۈش قىلىشىنى مۇمكىنچىلىككە ئايلاندۇردى. بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئىستېلاسىدا ئۇلار كونستانتىنوپولغا كەلگەندە بىر ۋىزانتىيىلىك: «پۈتكۈل ياۋروپا، ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى ۋە يىراق خېرىستىكى ياۋا ئادەملەرمۇ زور كۆلەملىك يۆتكىلىشىنى باشلاپ، ھەممە نەرسىلىرىنى ئېلىپ ئاسىياغا كىرىپ كەلدى» دېگەنىدى⑥. 19- ئەسىردىكى دۇنياۋى نوپۇس كۆپىيىش ياۋروپادا نوپۇس پارتلاشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تارىختىكى ئەڭ چوڭ كۆلەملىك نوپۇس كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى، كۆچمەنلەر مۇسۇلمانلار رايونلىرى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئېقىپ كىردى.

بىر تۈركۈم ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئاممىلار 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنى ۋە غەربنىڭ توقۇنۇشىنى كەسكىنلەشتۈردى. ئاۋۋال مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ئىشسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىسلام ئىشلىرىغا ئۆزىنى ئاتىغان ياشلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، نەتىجىدە جەمئىيەتكە بېسىم شەكىللىنىپ، نوپۇسنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى. ئىككىنچىدىن، ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىدە، مۇسۇلمانلا ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە قىممەت قارىشىنى غەرب بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ۋە مۇھىملىقىغا نىسبەتەن قايتا ئىشەنچ تۇرغۇزدى. ئۇچىنچىدىن،

* فرانسىيەدىكى بىر ئىبادەتخانىنىڭ نامى. مىلادىيە 10-، 11- ئەسىرلەردە ئىبادەتخانىلارنى باشقۇرۇش، مۇخلىسلارنى تەلىملەندۈرۈش جەتلەشتۈرۈش، نىكاھلاندۇرماسلىق، پاپالىق ھوقۇقىنى دەھرىي پادىشاھلارغا تۇتقۇزماسلىق، پاپاغا پادىشاھنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بېرىش ئەۋج ئالغان. بۇ ھەرىكەت تارىختا «كلونىيە ئىسلاھاتى»، «كلونىيە ھەرىكىتى» دەپ ئاتالغان.

غەربنىڭ پۈتكۈل دۇنياغا ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۈزۈلمىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى توقۇنۇشلارغا ئارىلىششى مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. تۆتىنچىدىن، كوممۇنىزمنىڭ گۈمران بولۇشى مۇسۇلمانلار بىلەن غەربنىڭ ئورتاق دۈشمىنىنى يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر-بىرىنى ئاساسلىق تەھدىت، دەپ قارايدىغان بولدى. بەشىنچىدىن، مۇسۇلمانلار بىلەن غەربلىكلەرنىڭ ئارىلىششى ۋە بىللە ئولتۇراقلىششىغا ئەگىشىپ، ئۇلاردا ئۆزلىرىگە نىسبەتەن يېڭى تونۇش پەيدا بولدى ھەم ئادەت قاراشلىرىنىڭ قايسى جەھەتتە ئوخشىمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان يەرلىرىگە نىسبەتەن يېڭى تونۇش ھاسىل قىلدى. بۇ ئىككى دىندىكىلەرنىڭ ئۆز ئارا رول ئوينىشى ۋە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىششى مۇناسىۋەتلىرىنى مەسىلىدىكى، يەنى بىر مەدەنىيەت ئەزالىرىنىڭ باشقا مەدەنىيەت ئەزاسى كونترول قىلغان دۆلەتتىكى ھوقۇق مەسىلىسى جەھەتتىكى ئىختىلاپىنى كۈچەيتىپ قويدى. 1980- ۋە 1990- يىللاردا مۇسۇلمانلار ۋە خرىستىئانلار جەمئىيىتىنىڭ بىر-بىرى بىلەن پەتىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدى. ئىسلام بىلەن غەرب ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ يەنە باش كۆتۈرۈشىگە ھوقۇق ۋە ھەزارەتتىن ئىبارەت تۈپ مەسىلە سەۋەب بولدى. كىم كىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ؟ كىم ھۆكۈمران؟ كىم مەھكۇم؟ لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان سىياسىي مەركەز مەسىلىسى ئىسلام بىلەن غەربنىڭ كۈچ سىنىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ سەۋەبتۇر. ئەمما، لېنىن ئېھتىمال قىلچە ئەھمىيىتى يوق، دەپ قارىغان يەنە بىر زىددىيەت مەۋجۇت. ئۇ بولسىمۇ ھەق ۋە ناھەق زىددىيىتىدىن كېلىپ چىققان، كىمنىڭ ھەق، كىمنىڭ ناھەق دەيدىغان توقۇنۇشتۇر. ئىسلام يەنىلا ئىسلام (چوقۇم ھەق)، غەرب يەنىلا (بۇنىڭدا نۇرغۇن گۇمان مەۋجۇت) بولۇپ تۇرىدىكەن، بۇ ئىككى ئۇلۇغ ھەزارەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ئارىسىدىكى تۈپكى

توقۇنۇش ئۆتكەنكى 1400 يىلدىكىدەك، كەلگۈسىدىمۇ ئىزچىل ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ.

بۇ ئىككىسىنىڭ نۇرغۇن ماھىيەتلىك مەسىلىلەردىكى مەيدان ئىختىلاپى ۋە توقۇنۇشى ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. تارىختا زېمىن كونترول قىلىش مۇھىم مەسىلە ئىدى، بىراق ھازىر ئۇنچىۋالا مۇھىم بولماي قالدى. 1990- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن 38 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ 19 قېتىملىقى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدا، 11 قېتىملىقى مۇسۇلمانلار بىلەن پىروسلاۋىيىلىكلەر ئارىسىدا، قالغان يەتتە قېتىملىقى بولسا ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن. بۇ زوراۋانلىق ۋە يوشۇرۇن زوراۋانلىق توقۇنۇشىدا پەقەت بىرلا قېتىملىقى بولسا ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن. بۇ زوراۋانلىق ۋە يوشۇرۇن زوراۋانلىق توقۇنۇشىدا پەقەت بىرلا قېتىملىقى بۇاستە ئىسلام بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئۇرۇش سەپ بويلاپ يۈز بەرگەن، يەنى كروديىيە ۋە بوسنىيە ئارىسىدىكى توقۇنۇش. غەرب زېمىن جاھانگىرلىكىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئاخىرلىشىشى ۋە مۇسۇلمانلار زېمىن كېڭەيمىچىلىكىنىڭ قايتا باشلىنالماسلىقى جۇغراپىيە جەھەتتىن ئايرىپ تۇرىدىغان بىر قاشا شەكىللەندۇرۇپ، مۇسۇلمانلار بىلەن غەربلىكلەرنى بالقانىدىكى كىچىككىنە يەردىلا چېگرا ئايرىپ تۇرىدىغان قىلىپ قويىدى. شۇڭا، غەرب بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى توقۇنۇش زېمىن مەسىلىسى ئۈستىگە ئەمەس، بەلكى قورال-ياراغلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشى، كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە، نېفىت ئىگىدارچىلىقى، كۆچمەنلەر، ئىسلام تەررورچىلىقى، غەربنىڭ ئارىلىشىشى دېگەندەك مەسىلىلەر ئۈستىگە مەركەزلەشتى.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ ئەزالىرى بۇ تارىخىي زىددىيەتنىڭ كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتتى. 1991- يىلى بارىي بۇزان «ئىسلام بىلەن غەرب ئارىسىدا» شەكىللىنىۋاتقان ئىجتىمائىي سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنى كۆرۈپ يېتىپ: «بۇ توقۇنۇشتا ياۋروپا ئالدىنقى سەپ بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال» ئىكەنلىكىنى مۇنداق بايان قىلدى:

بۇ ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى مەلۇم جەھەتتىن نەچچە ئەسىر داۋاملاشقان دەھرىيلىك بىلەن دىنىي ئەقىدە قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارىشىلىقتىن كەلگەن. بىر جەھەتتىن، غەربنىڭ كۈچىگە بولغان ھەسەتتىن كەلگەن بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن غەربنىڭ كېيىنكى مۇستەملىكچىلىك دەۋرىدىكى ئوتتۇرا شەرق سىياسىيسىغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقىنىغا بولغان ئۆچمەنلىكتىن ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆتكەن 200 يىل ئىچىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈغاندا ھېس قىلىدىغان ئازاب ۋە نومۇستىن كەلگەن.

ئۇ يەنە: «ياۋروپانىڭ بىرلىشىش جەريانىنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە ئىسلام بىلەن بولغان ئىجتىمائىي سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ياۋروپانىڭ ئورتاق تونۇشقا كېلىشىگە پايدىلىق» بولۇپ قالدى. شۇڭا، «غەرب ئىسلام بىلەن بولغان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنى قوللاش بىلەنلا توختاپ قالماي، ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىش سىياسىتىنمۇ قوللىنىدىغان مۇستەھكەم بىر ئورتاق گەۋدە ھاسىل قىلىشى لازىم» دەيدۇ. 1990- يىلى، غەربتە مۇھىم تەسىرگە ئىگە ئىسلام تەتقىقاتچىسى بېرنارد لۇئىس «مۇسۇلمانلارنىڭ غەزەپلىنىشىنىڭ مەنبەسى»نى تەھلىل قىلغاندا مۇنداق يەكۈن چىقارغان:

بىز ھازىر بىلىشكە تېگىشلىك ئىش شۇكى، بىز شۇنداق بىر خىل كەيپىيات ۋە ھەرىكەتكە دۇچ كېلىۋاتىمىزكى، ئۇلار ئاللىقاچان مەسىلە ۋە سىياسەت دائىرىسىدىن، شۇنداقلا ئۇنى يۇرگۈزىدىغان

*ھۆكۈمەت قانالملىرىدىن ھالقىپ كەتتى، بۇ، مەدەنىيەتنىڭ توقۇنۇشىدىن باشقا ئىش ئەمەس (بەلكىم بۇ ئاقىلانلىق ئەمەستۇ). ئەمما بۇ چوقۇم بىزنىڭ كونا رەقىبلىرىمىزنىڭ (يەنى مۇسۇلمانلارنىڭ) بىزنىڭ يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئەنئەنىلىرىمىزگە، ھازىرقى دىندىن خالىي ھالىتىمىزگە، شۇنداقلا بۇ ئىككىسىنىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى كېڭىيىشىگە بولغان تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە قارىشى ئىنكاسىدىن ئىبارەت*⑦.

ئىسلام قوۋمى ئىچىدىمۇ شۇنداق قاراشلار مەيدانغا كەلدى. زور تەسىرگە ئىگە مىسرلىق مۇخبىر مۇھەممەد سەيدئەھمەد 1994- يىلى مۇنداق دېگەن: «ئېنىق ئالامەتلەر شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، غەرب ئەقىدىسى بىلەن ئىسلامنى جانلاندۇرۇش ھەرىكىتى ئارىسىدىكى توقۇنۇش ئۆتكۈرلىشىۋاتىدۇ. ئۇ توقۇنۇش غەربتىكى ئانلانتىك ئوكيانىدىن شەرقتىكى جۇڭگوغىچە يېتىپ بارىدى». مەشھۇر بىر ھىندىستانلىق مۇسۇلمان 1992- يىلى مۇنداق بېشارەت بەرگەن: «كېلەركى قەدەمدىكىسى شۇبھىسىزكى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ قارشىلىقىدىن ئىبارەت. مەغرىبتىن پاكىستانغىچە ئىسلام دۆلەتلىرىنى قاپلىغان، يېڭى دۇنيا تەرتىپى ئورنىتىدىغان بىر مەيدان كۈرەش باشلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ». تۇنسلىق بىر مەشھۇر ئادۇوكات بۇ كۈرەش ئالىلىقاچان باشلاندى، دەپ قارىغان: «مۇستەملىكىچىلىك ئىسلامنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى بۇزۇشنى كۆزلەۋاتىدۇ. مەن ئىسلام مۇرىتى ئەمەس. مەن دىنلار ئارىسىدا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەت ئارىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت، دەپ قارايمەن»⑧.

1980- ۋە 1990- يىللاردا ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى پۈتكۈل يۈزلىنىش غەربكە قارشى بولدى. بۇنىڭ بىر قىسمى ئىسلامنى جانلاندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ، شۇنداقلا ئاتالمىش «gharbzadegi»غا، يەنى غەربنىڭ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى زەھەرلىشىگە قايتۇرغان ئىنكاسىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مەيلى كونكرېت مەزھەب شەكلى قانداق بولسۇن، ئىسلام ھەرىكىتىنىڭ ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ شۇ

يەرلەرگە ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتتىن كۆرسەتكەن تەسىرىنى تازىلايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى⑨. مۇسۇلمانلار رەھبەرلىرى ئىلگىرى ھەقىقەتەن ئۆز خەلقىگە: «بىز چوقۇم غەربلىشىشىمىز كېرەك» دەپ ئېيتقان. ئەمما ئۇلار بۇ گەپنى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە دېگەن بولسا، چوقۇم يالغۇز قالاتتى. ھازىر مەيلى ئۇلار سىياسىئون، ھۆكۈمەت ئەمەلدارى، ئالىم، سودىگەر ياكى مۇخبىر بولسۇن، غەرب قىممەت قارىشى ۋە تۈزۈلمىسىنى ماختايدىغان مۇسۇلمان تېپىشمىز ھەقىقەتەن تەس. ئەكسىچە ئۇلار ئۆزىنىڭ مەدەنىيىلىكى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئېۋزەللىكىنى تەكىتلەيدۇ، مەدەنىيىتىنىڭ مۇكەممەللىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، غەربنىڭ كۆچىدىن، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇلارنىڭ جەمئىيىتىگە، ئېتىقادىغا بولغان تەھدىتىدىن قورقىدۇ ۋە نەپرەتلىنىدۇ. ئۇلار غەرب مەدەنىيىتىنى دۇنياپەرەسلىك، چېركەلەشكەن، پەسكەش، ئەخلاقسىز، دەپ قارايدۇ. شۇنداقلا، غەرب مەدەنىيىتىنى ئازدۇرغۇچى دەپمۇ قارايدۇ، شۇڭا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا بولغان تەسىرىنى توسۇشنى تەكىتلەيدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ غەربكە ھۇجۇم قىلىشى غەربلىكلەرنىڭ ئېتىقادىدا كەمتۈكلۈك بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئەمەس (ھېچبولمىسا «قەغەز يۈزىدىكى دىن»)، بەلكى غەربنى ھېچقانداق دىنغا ئېتىقاد قىلمايدۇ، دەپ قارايدىغانلىقىدىن. مۇسۇلمانلارنىڭ نەزىرىدە غەرب دىندىن خالىي، ھېچقانداق دىنىي ئېتىقادى يوق، شۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇلار ئەخلاقسىز. غەربتىكى بۇ ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان خرىستىئان دىنىغا سېلىشتۇرغاندا يوقىرىقى ھادىسىلەر تېخىمۇ چوڭ جىنايەت. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە مۇسۇلمانلار غەربنى «خۇداغا ئىشەنمەيدىغان كوممۇنىزم» دەپ قارايتتى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەدەنىيەت توقۇنۇشىدا، غەربنى «خۇداغا ئىشەنمەيدىغان غەرب» دەپ قارايدىغان بولدى.

غەربنى ھاكاۋۇر، دۇنياپەرەس، زالىم، رەھىمسىز، خۇنۇك دەپ قارايدىغانلارنىڭ ئىچىدە ئەسلىيەتچى مۇسۇلمان ئۆلىمالارلا ئەمەس، بەلكى غەرب بىزنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقدىشىمىز دەپ قارايدىغان كىشىلەرمۇ بار. 1990- يىللاردا مۇسۇلمان يازغۇچىلار نەشر قىلغان كىتابلارنىڭ ئىچىدە فاتىمە مۇنسەنىڭ غەربتە ئاجايىپ ئالقىشلانغان «ئىسلام دىنى ۋە دېموكراتىيە» ناملىق ئەسىرىدەك ئەسەر يوق. غەربلىكلەر ئۇمۇميۈزلۈك ھالدا بۇ كىتابنى ھازىرقى زامان ئەركىن ئىسلام ئاياللىرىنىڭ دادىل پىكرى دەپ قارايدۇ[10]. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق بىر كىتابتىمۇ غەربنىڭ ئوبرازىغا يۈز-خاتىر قىلىنمىغان. فاتىمە مۇنداق كۆرسەتكەن: «غەرب ـــ «ملىتارىزم ۋە جاھانگىردۇر». ئۇلار باشقا دۆلەتلەرگە «مۇستەملىكچىلىك ۋەھىمىسى» بىلەن زەخمەت كەلتۈردى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى بولغان شەخسچىلىك «بارلىق يامانلىقنىڭ مەنبەسى». غەربنىڭ كۆچى قورقۇنچلۇق. «سۈنئىي ھەمراھ ئەرەبلەرنى تەربىيەلەشكە ئىشلىتىلەمدۇ ياكى ئەرەبلەرنىڭ بېشىغا بومبا تاشلاشقا ئىشلىتىلەمدۇ، بۇنى غەربلا قارارلاشتۇرالايدۇ... غەرب بىزنىڭ كۆچمەنلىرىنى ئاجىزلاشتۇرماقتا. ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتى ۋە تېلېۋىزىيە قانالىرى، كىنو فىلىملىرى بىلەن بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنى قالايمىقانلاشتۇرماقتا، بىزنى ۋەيران قىلماقتا. بازارلىرىمىزنى ئىگىلىمەكتە. بىزنىڭ بايلىق مەنبەلىرىمىزنى، ئىجادچانلىقىمىزنى ۋە يوشۇرۇن كۈچىمىزنى كونترول قىلىۋالماقتا. بۇ، بىزنىڭ ۋەزىيەتكە بولغان قارىشىمىز. دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشى بىزنىڭ قارىشىمىزنى ئىسپاتلىدى» ». («ئىسلام دىنى ۋە دېموكراتىيە» 146-، 147- بەتلەر) «غەرب ھەربىي پەن-تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كۈچىنى بەرپا قىلدى، كېيىن بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى تەرەققىي تاپىمغان دۆلەتلەرگە سېتىپ بەردى». بۇ دۆلەتلەر «پاسسىپ ئىستىمالچىلار» دۇر. بۇ خىل بېقىندىلىقتىن قوتۇلۇش ئۈچۈن ئىسلام چوقۇم ئۆزىنىڭ قۇرۇلۇش، پەن-تېخنىكا خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈشى، قورالارنى ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ (ئۇ، يادرو قورالى ياكى ئادەتتىكى

قورال ئىكەنلىكى ئېنىق ئېيتىلمىغان)، «غەربكە ھەربىي بېقىندى بولۇشتىن قۇتۇلۇش لازىم». (ئىسلام دىنى ۋە دېموكراتىيە 43-، 44-بەت) شۇنى يەنە تەكىتلەپ ئۆتەيكى، بۇ، ئۇزۇن ساقال قويۇۋالغان، ئۇزۇن يەكتەك كىيىۋالغان ئاياتوللاھنىڭ قارىشى ئەمەس.

سىياسىي ياكى دىنىي قاراشنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇسۇلمانلار بىردەك ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئارىسىدا تۇپكى پەرق بار، دەپ قارايدۇ. خۇددى سەيىق قانۇش ئېيتقاندەك: «تۇپ مەسىلە بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزنىڭ غەربكە ئوخشىمايدىغان قىممەت قارىشى ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقىدا». بىر مىسر ھۆكۈمەت خادىمى مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكىلىقلار بۇ يەرگە كېلىپ، بىزنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش بولۇشىمىزنى ئۈمىد قىلىدۇ، ئۇلار بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىز ھەققىدە ھېچنېمە بىلمەيدۇ». بىر مىسر مۇخبىرى شۇنداق قاراشتا مۇنداق دېگەن: «بىز ئوخشىمايمىز. بىز ئوخشىمايدىغان ئارقا كۆرۈنۈش، ئوخشىمايدىغان تارىخقا ئىگە. شۇڭا، ئوخشىمايدىغان كەلگۈسىگە ئىگە بولۇش ھەققىمىز بار». مەيلى ئېقىۋاتقان گېزىت-ژۇرنال ياكى كەسكىن ئىسلامچە ئىلمىي مەتبۇئات بولسۇن، ھەممىسى غەربنىڭ سۈيىقەستلىرىنى، شۇنداقلا غەربنىڭ ئىسلام تۈزۈلمىسىنى ۋە مەدەنىيىتىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش، بۇرمىلاش غەرىزىنى قايتا-قايتا چۈشەندۈرۈشتى[11].

غەربكە قارشى ئىنكاسىنى ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىلىرى ئارىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ غەربكە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مۇستەملىكىچىلىكتىن كېيىنكى مەزگىللەردە مۇسۇلمان دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىدىيە سىستېمىسى ۋە سىياسىتى غەربچە، تاشقى سىياسىتى غەربكە مايىل بولۇپ قالدى، پەقەت ئالجىرىيە ۋە ھىندونېزىيىلا ئۇنداق بولمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىقى مىللەتچىلىك ئىنقىلابىنىڭ

نەتىجىسى ئىدى. بىراق، ئىراق، لۇبىيە، يەمەن، ئىران، سۇدان، لىۋان ۋە ئافغانىستاندىكى غەربكە مايىل ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئورنىنى غەربنى تازا ئېتىراپ قىلىپ كەتمەيدىغان ياكى غەربكە ئېنىق قارشى تۇرىدىغان ھۆكۈمەتلەر بىر-بىرلەپ ئالدى. باشقا دۆلەتلەرنىڭ يۆنىلىشى ۋە ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىمۇ مۇشۇ يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. بىراق، ئۆزگىرىش ئۇنداق كەسكىن بولمىدى، بۇ دۆلەتلەر تۇنس، ھىندونېزىيە ۋە مالايسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئامېرىكىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى دەۋرىدىكى ئەڭ مۇستەھكەم ئىككى ھەربىي ئىتتىپاقدىشى تۈركىيە ۋە پاكىستانمۇ دۆلەت ئىچىدە ئىسلامىزمدىن كەلگەن سىياسىي بېسىمغا ئۇچرىدى، ئۇلار بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتى كۈنسايىن تېخىمۇ زور بېسىمغا ئۇچراۋاتىدۇ.

مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئىچىدە 1995- يىلىغىچە ئون يىل ئاۋۋالقىغا قارىغاندا، غەربكە خىلىلا يېقىنلاشقان دۆلەت بىرلا كۈۋەيت. غەربنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى يېقىن دوستلىرى غەربكە كۈۋەيت، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىدەك غەربكە ھەربىي جەھەتتىن تايىنىدىغان دۆلەتلەر ئەمەس، بەلكى مىسىر، ئالجىرىيەدەك ئىقتىسادىي جەھەتتە تايىنىدىغان دۆلەتلەردۇر. 1980- يىللارنىڭ ئاخىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ياۋروپانى ئىقتىسادىي ھەربىي جەھەتتە قوللىيالمىشى مۇمكىن بولمىغان ياكى قوللاشنى خالىمىغان چاغدا، بۇ ھاكىمىيەتلەر ئارقا-ئارقىدىن غۇلاپ چۈشتى. ئەگەر غەربمۇ مۇسۇلمان بېقىنىدى دۆلەتلەرنىڭ ھاكىمىيەتلىرىنى قوللىيالمىغاندا، بۇلارمۇ شۇ خىل تەقدىرگە قالغان بولاتتى.

مۇسۇلمانلارنىڭ غەربكە قارشى ھېسسىياتىنىڭ ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ، غەربنىڭ «ئىسلام تەھدىتى»گە بولغان دىققىتىمۇ بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. بولۇپمۇ ئۇلار مۇسۇلمان ئەشەددىيلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تەھدىتتىن بەكرەك ئەنسىرەيدۇ. ئىسلام يادرو قوراللىرىنى كېڭەيتىشنىڭ ۋە تېررورىزمنىڭ بىر مەنبەسى، دەپ قارالماقتا. ھەتتا ياۋروپادا، قارشى ئېلىنمايدىغان كۆچمەنلەرنىڭ

مەنبەسى، دەپ قارالماقتا. بۇلارغا ئاممۇ ۋە رەھبەرلەرمۇ ئوخشاشلا باش قاتۇرماقتا. مەسىلەن، 1994- يىلى نويابىردىكى بىر تەكشۈرۈشتە كىشىلەردىن «ئىسلام گۇللىنىشى» ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى مەنپەئىتىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىدىغان ياكى ئېلىپ كەلمەيدىغانلىقى ھەققىدە سوراغاندا، دېپلوماتىيىگە قىزىقىدىغان 35 مىڭ ئامېرىكا پۇقراسى ئىچىدە 60% ى: «ھەئە»، 20% ى: «ياق» دەپ جاۋاب بەرگەن. بىر يىل ئاۋۋالقى ئىختىيارىي تەكشۈرۈشتە، قايسى دۆلەت ئامېرىكىغا نىسبەتەن ئەڭ خەتەرلىك دەپ سورالغاندا، ئۇلارنىڭ جاۋابىدىكى ئالدىنقى ئۇچ دۆلەت ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىران، جۇڭگو ۋە ئىراق بولغان. يەنە 1994- يىلى ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە نېمىنىڭ ئامېرىكىغا «ئەڭ زور تەھدىت» ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، 72% ئاممۇ ۋە 61% دېپلوماتىيە رەھبەرلىرى يادرو كېڭىيىپ كېتىشى دەپ قارىغان، 69% ئاممۇ ۋە 33% رەھبەرلەر خەلقئارا تېررورىزم دەپ قارىغان. بۇ ئىككى مەسىلە ئىسلام دىنى بىلەن كەڭ دائىرىدە مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىن باشقا 33% ئاۋام ۋە 39% رەھبەر كېڭىيىپ كېتىش ئېھتىمالى بولغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى دەپ قارىغان، ياۋروپالىقلارمۇ ئاساسەن شۇنداق قاراشتا. مەسىلەن، 1991- يىلى ئەتىيازدا 52% فرانسىيلىك فرانسىيىگە كېلىدىغان ئاساسىي خەۋپ جەنۇبتىن كېلىدۇ، دەپ قارىغان. فرانسىيلىكلەر ئەڭ ئەنسىرەيدىغان تۆت دۆلەتنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان دۆلەتلەر. خەلقنىڭ 52% ى ئىراقنى، 35% ئى ئىراننى، 26% ى لىۋىيىنى، 22% ى ئالجىرىيىنى كۆرسەتكەن[12]. غەربنىڭ سىياسىي رەھبەرلىرى، گېرمانىيە، فرانسىيە باش مىنىستىرلىرىمۇ شۇنداق قاراشتا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ باش كاتىپىمۇ ئىسلام تەقۋادارلىرى غەربكە نىسبەتەن «ھېچبولمىغاندىمۇ ئىلگىرىكى كوممۇنىزمغا ئوخشاشلا «خەتەرلىك» دەپ جاكارلىدى. كلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ بىر «مۇتەخەسسىلىرى» ئىسلام، غەربنىڭ پۈتكۈل يەر شارىدىكى رەقىبى، دەپ كۆرسەتتى[13].

شەرقتىن كېلىدىغان تەھدىت ئەمەلىيەتتە تۈگىگەندىن كېيىن، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ يىلانى بارغانسېرى جەنۇبتىن كېلىدىغان يوشۇرۇن تەھدىتكە يۆتكىلىشكە باشلىدى (بۇ يەردىكى جەنۇب ياۋروپانىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ـــ ت). ئامېرىكىنىڭ بىر ھەربىي مەسلىھەتچىسى 1992- يىلى: «جەنۇب مۇداپىئە لىنىيىسى» مەركىزىي مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ ئورنىنى ئالماقتا ھەم «تېزلا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ يېڭى ئالدىنقى سېپى بولۇپ قالىدۇ» دېدى. جەنۇبتىن كېلىدىغان تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا جەنۇبتىكى ئىتالىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە پورتۇگالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىرلەشمە ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە غەربتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىدىن ئىسلام ئەشەددىيلىرىگە قارشى تۇرۇشنىڭ چارىلىرىنى سورىدى. مانا بۇ تەسەۋۋۇردىكى تەھدىتمۇ زور بىر تۇركۈم ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ ياۋروپادىكى مەۋجۇتلۇقىغا ئاساس بولۇپ بەردى. ئامېرىكىنىڭ بىر ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارى: «ئامېرىكىنىڭ ياۋروپادىكى ھەربىي قىسمى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئەگىگۈشتىرى بولمىسمۇ، بۇ پۈتكۈل رايوننىڭ ھەربىي پىلانىغا ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتتى. 1990- ۋە 1991- يىلى ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيە ئارمىيىلىرىنىڭ دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى ھېلىمۇ ئېسىگىزدىمۇ؟ بۇ، دېگىز قولتۇقى رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېسىدە» دېدى[14]. ئۇ بەلكىم بۇ جۈملىگە ئۇلار بۇنى ھەمىشە غەزەپ-نەپرەت بىلەن ئەسلەيدۇ، دېگەن جۈملىنى قوشۇپ قويۇشى كېرەكتۇ.

غەرب بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان قارىشىنى، شۇنداقلا ئىسلام ئەشەددىيزمنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئىسلام بىلەن غەربنىڭ 1979- يىلىدىكى ئىران ئىسلام

ئىنقىلابىدىن كېيىن كېڭەيگەن مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى يېرىم ئۇرۇشى ھېچقانچە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. يۇنى «يېرىم ئۇرۇش» دەپ ئاتاشنىڭ مۇنداق ئۇچ سەۋەبى بار. بىرىنچى، ئۇ پۈتكۈل ئىسلامىيەت بىلەن پۈتكۈل غەربنىڭ كۈرىشى ئەمەس، بەلكى ئىككى ئەسلىيەتچى دۆلەت (ئىران، سۇدان)، ئۇچ ئەسلىيەتچى ئەمەس دۆلەت (ئىراق، لىۋىيە، سۇرىيە) ۋە باشقا ئىسلامىزمچى تەشكىلاتلارنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ يار دىمى ئارقىسىدا ئامېرىكا بەزىدە ئەنگلىيە، فرانسىيە، باشقا غەرب دۆلەتلىرى ۋە گۇرۇھلار، ئىسرائىلىيە ـــ يەھۇدىيلارغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىدۇر. ئىككىنچى، 1990- ۋە 1991- يىللىرىدىكى دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۈرەش چەكلىك ۋاستىلەرگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغاندى، بىر تەرەپ تېررورزمنى، يەنە بىر تەرەپ ھاۋادىن زەربە بېرىش، مەخپىي ھەرىكەت ۋە ئىقتىسادىي جازا دېگەندەك ھەرىكەتلەرنى قوللاندى. ئۇچىنچى، زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى گەرچە داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۇرۇلمەي ئىزچىل داۋاملاشمىدى. بۇ يېرىم ئۇرۇش بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ئىنكاسىنى قوزغايدىغان، پات-پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما يېرىم ئۇرۇشمۇ يەنىلا ئۇرۇشتۇر. 1991- يىلى يانۋاردىن فېۋرالغىچە غەربتە يۈز بەرگەن پارتلاشلاردا ئۆلگەن، يارىلانغان ئەسكەر ۋە پۇقرا نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. 1979- يىلىدىن كېيىنمۇ ئەمەلىيەتتە ھەر يىلى ئۆلۈش-يارىلىنىش بولۇپ تۇردى. بۇ يېرىم ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ سانى دېگىز قولتۇقىدىكى «ھەقىقىي ئۇرۇش»تا ئۆلگەنلەرنىڭ سانىدىن كۆپ.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىككى تەرەپ ئەمەلىيەتتە بۇ خىل توقۇنۇشنى ئۇرۇش دەپ قارايدۇ. ئاياتوللاھ ھۇمەينى بۇرۇنلا توغرا ئېيتقان: «ئىران ئەمەلىيەتتە ئامېرىكا بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ»[13]. كازافىي غەربكە قارشى جىھاد ئېلىپ بېرىشنى قەرەللىك ھالدا

جاكارلاپ تۇردى. باشقا ئەشەددىي تەشكىلات ۋە دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمان رەھبەرلىرىمۇ شۇنداق پوزىتسىيە تۇتقان. ئامېرىكا «تېررورچى دۆلەت» دەپ تىزغان يەتتە دۆلەتنىڭ بەشى مۇسۇلمان دۆلەت (ئىران، ئىراق، سۇرىيە، لىۋىيە، سۇدان)، قالغان ئىككىسى كۇبا، شىمالىي چاۋشىيەنلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۇلارنى دۇشمەن دەپ قارىغانلىق بىلەن باراۋەر. چۈنكى، بۇ دۆلەتلەر ئۆزىدە بار ئەڭ ئىلغار قوراللار بىلەن ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىغا ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇلارمۇ بۇ دۆلەتلەر بىلەن ئاردا ئۇرۇش ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقتۇر.

ئامېرىكا ئەمەلدارلىرى بۇ دۆلەتلەرنى «قانۇنسىز»، «ئەكسىيەتچى»، «ئىشەنچسىز» دەپ ئەيىبلىدى ۋە ئۇلارنى ھەزارەتلىك دۆلەتلەر قاتارىدىن چىقىرىۋېتىپ، قوش تەرەپلىمە ۋە كۆپ تەرەپلىمە قارشى تەدبىر قوللىنىدىغان قانۇنلۇق ئوبيېكتقا ئايلاندۇردى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى خەلقئارا سودا مەركىزىنى پارتلاتقانلارنى (بۇ، 1993- يىلدىكى پارتلىتىشنى كۆرسىتىدۇ) «ئامېرىكىغا قارشى بىر مەيدان شەھەر تېررورلۇقى ئۇرۇشى قوزغىماقچى» دەپ ئەيىبلىدى، يەنە مانخاتتوندا پارتلىتىش دېلوسىنى پەيدا قىلماقچى بولغانلارنى «ئامېرىكىغا قارشى بىر مەيدان ئۇرۇشقا قاتناشقان جەڭچى» دەپ ئەيىبلىدى. ئەگەر مۇسۇلمانلار غەرب ئىسلامغا قارشى ئۇرۇش ئاچتى دەپ، غەرب بولسا مۇسۇلمانلار غەربكە قارشى ئۇرۇش ئاچتى دەپ جاكارلىسا، ئۇنداقتا بىز ئۇرۇشقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەلۇم بىر ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ، دەپ قاراشقا ھەقلىمىز. بۇ يېرىم ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن ۋە بىر-بىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىۋاتىدۇ. ھەربىي نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش تېررورىزمنىڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇشىدۇر. ئاتۇر ئىسلام مۇجاھىدلىرى ئېچىۋېتىلگەن غەرب جەمئىيىتىدىن پايدىلىنىپ، تاللىغان نىشانلىرىنى پارتلىتىدۇ، غەربنىڭ كەسىپىي ئەسكەرلىرى بولسا ئىسلام

دۆلەتلىرىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدىن پايدىلىنىپ، تاللىغان نىشانلىرىغا بومبا تاشلايدۇ. ئىسلام مۇجاھىدلىرى مەشھۇر غەرب رەھبەرلىرىنى قەستلەيدۇ، ئامېرىكا بولسا ئەشەددىي ئىسلام ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشنى پىلانلايدۇ. 1980- يىلىدىن باشلاپ 1995- يىلىغىچە بولغان 15 يىل ئىچىدە، ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ گېپىي بويىچە ئېيتقانداﻫ، ئامېرىكا ئوتتۇرا شەرقتە 17 قېتىملىق ھەربىي ھەرىكەتكە قاتناشقان. نىشاننىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلار. ئامېرىكا باشقا ھەزارەتكە تەۋە خەلققە بۇنداق ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىپ باقمىغان.

دېگىز قولتۇقى ئۇرۇشىدىن باشقا، ھەر ئىككى تەرەپ ئومۇميۈزلۈك ئۇرۇش پارتلاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى مۇۋاپىق تۆۋەن دەرىجىدە ساقلاپ كەلدى. «ئىقتىسادشۇناسلار» ژۇرنىلى مۇنداق دېگەن: «ئەگەر لۇئىيە ئۆزىنىڭ سۇ ئاستى پاراخوتى بىلەن ئامېرىكىنىڭ يولۇچىلار پاراخوتىنى پارتلىتىۋەتسە، ئامېرىكا بۇنى ھۆكۈمەتنىڭ ئۇرۇش ھەرىكىتى دەپ قاراپ، سۇ ئاستى پاراخوت خادىملىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يوللايدۇ. پرىنسىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، لۇئىيە ئالاھىدە ھەرىكەت خادىملىرىنىڭ يولۇچىلار ئايروپىلانىنى پارتلىتىۋەتكىنىمۇ ئوخشاش ئىش» (بۇ 1988- يىلى لۇئىيە ئالاھىدە خادىملىرىنىڭ ئامېرىكا يولۇچىلار ئايروپىلانىنى پارتلىتىۋەتكىنىنى دېمەكچى. ـــ ت)[18]. بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقانلارنىڭ قوللانغان زوراۋانلىق ۋاستىلىرى ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە قوللانغان زوراۋانلىق ۋاستىلىرىدىن كۆپ خىللىشىپ كەتتى. ئوخشىمايدىغىنى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنىڭ پۈقرالىرىنى، ھەتتا ھەربىيلىرىنمۇ مەقسەتلىك ئۆلتۈرمىگەن. بولمىسا بۇنداق ئىشلار يېرىم ئۇرۇشتا بولۇپ تۇرىدۇ.

ئامېرىكا رەھبەرلىرى: يېرىم ئۇرۇشقا قاتناشقىنى پەقەت ئاز ساندىكى مۇسۇلمانلار، ئۇلارنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىمۇ كۆپ ساندىكى مۆتىدىل مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى دېيىشىدۇ. بۇ بەلكىم توغرىدۇ، بىراق دەلىل كەم. تا ھازىرغىچە مۇسۇلمان دۆلەتلەردە غەربكە قارىتىلغان زوراۋانلىق ھەرىكەتلەرگە قارشى ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرى بولۇپ باقمىدى. مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى، ھەتتا غەرب بىلەن دوستانە، غەربكە تايىنىدىغان، قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ھۆكۈمەتلەرمۇ غەربكە قارشى زوراۋانلىق ھەرىكەتلەر ئەيىبلەنگەندە، كىشىنى تولىمۇ ھەيران قالدۇرۇپ سۆكۈت قىلدى. يەنە بىر جەھەتتىن ياۋروپا دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرى ۋە خەلقنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىنىڭ مۇسۇلمان رەقىبلىرىگە قوللانغان ھەرىكىتىنى قوللايدۇ ھەم ناھايىتى ئاز ئەيىبلەيدۇ. بۇ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى قوللانغان ھەرىكەتلىرىگە كۆچەپ قارشى تۇرغانلىقى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. مەدەنىيەت توقۇنۇشىدا، ئىدېئولوگىيە توقۇنۇشىغا ئوخشىمايدىغان ھالدا، مەۋقەنى ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بەلگىلەيدۇ. غەرب دۇچ كەلگەن تۈپ مەسىلە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى ئەمەس، بەلكىم ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ـــ ئىسلام. ئۇنىڭ خەلقى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكىگە قەتئىي ئىشىنىدۇ ھەم ئۆز كۆچىنىڭ زەئىپ ئورۇندا تۇرۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. ئىسلامنىڭ دۇچ كەلگىنى ئامېرىكا مەركىزىي ئاخبارات ئىدارىسى ۋە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر مەدەنىيەت ـــ غەرب. ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىبابلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدۇ. ھەتتا، ئۇلارنىڭ كۆچى ئاجىزلاۋاتقان بولسىمۇ، بۇ ئەۋزەللىكىنىڭ يەنىلا ئۇلارغا ئۆز مەدەنىيىتىنى پۈتكۈل دۇنياغا كېڭەيتىش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلىگەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. مانا بۇلار ئىسلام بىلەن غەربنىڭ توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ سەۋەبتۇر.

ئاسىيا: جۇڭگو ۋە ئامېرىكا

كۆپ مەدەنىيەتلىك داشقالىناق (ئارىلاشما). ئاسىيا، بولۇپمۇ شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىدىكى ئۆزگىرىش 20- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى دۇنيادا يۈز بەرگەن ئەڭ مۇھىم ھادىسىلەرنىڭ بىرى. 90- يىللارغىچە بولغان، شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى، نۇرغۇن ئادەملەرنى خۇشال قىلدى، ئۇلار شەرقىي ئاسىيا ۋە پۈتكۈل تىنچ ئوكيان بەلۋېغى رايونىدا سىجىل زورايغان سودا توري ئۆز ئارا تۇتاشتى، ئۇ ئەمدى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق ۋە ھەمكارلىققا كاپالەتلىك قىلىدۇ، دەپ قاراشتى. بۇ خىل ئۇمىدۋار پوزىتسىيە بىر خىل شۇبھىلىك تەسەۋۋۇرنى، يەنى سودا جەھەتتىكى باردى-كەلدى قىلىش تىنچلىقنى قوغدايدىغان كۈچ بولالايدۇ، دېگەن قاراشنى ئاساس قىلاتتى. بىراق، ئەھۋال ئۇنداق بولمىدى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى دۆلەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلەر بارا‌ۋەرلىكىنى ئۆزگەرتۋېتىپ، دۆلەتلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدا ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا سىياسىي مۇقىمسىزلىق پەيدا قىلدى. ئىقتىسادىي ئالاقە كىشىلەرنى ئۆز ئارا ئۇچراشتۇرىدۇ، ئەمما ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلالمايدۇ. تارىختا، ئىقتىسادىي ئالاقە دائىم ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىگە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشماسلىقنى تونۇتۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ۋەھىمە شەكىللەندۈرگەن. دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا دۆلەتلەرگە پايدا ئېلىپ كېلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ. مۇبادا بۇرۇنقى تەجرىبە ۋە يەكۈنلەر پۈت تىرەپ تۇرالىسا، ئۇنداقتا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتى سىياسىي ئەندىشە، مۇقىمسىزلىق ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ.

ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگەشىشىنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىشى، خەلقئارانىڭ

سىياسىي مۇھىتتىدا ئاز دېگەندىمۇ ئۇچ جەھەتتە قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئالدى بىلەن، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىۋەتتى، نەتىجىدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتىدە مۇقىمسىزلىق پەيدا قىلىپ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە چەكلىنىپ قالغان مەسىلە ۋە زىددىيەتلەر بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ، بۇ رايونىدا توقۇنۇش ۋە مۇقىمسىزلىقنىڭ پەيدا بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئىككىنچىسى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاسىيا بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى، ئاساسلىقى ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى ھەم ئاسىيانىڭ كۈرەشتە غەلبە قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى. ئۇچىنچى، جۇڭگودىن ئىبارەت ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇنىڭ ئاشۇ رايوندىكى تەسىرىنى كېڭەيتىدۇ، شۇنداقلا شەرقىي ئاسىيادىكى ئەنئەنىۋى زوراۋانلىقنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىنى پەيدا قىلىپ، باشقا دۆلەتلەرنى يا «ئەگىشىش» ئارقىلىق بۇ تەرەققىياتقا ماسلىشىشقا قىستايدۇ، يا بولمىسا «تەكپۈڭ كۈچلەر ئارقىلىق» جۇڭگونىڭ تەسىرىنى چەكلەيدۇ.

غەرب ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۆتكەنكى بىر قانچە ئەسىردە، خەلقئارا مۇناسىۋەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغىنى پەقەتلا غەربتىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇيۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا مەلۇم دەرىجىدە باشقا دۆلەتلەرمۇ قوشۇلغان، ئالدى بىلەن 18- ئەسىردە روسىيە قوشۇلغان، 20- ئەسىرگە كەلگەندە ياپونىيە قوشۇلغان. ياۋروپا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ توقۇنۇشى ۋە ھەمكارلىشىشىدىكى ئاساسلىق سورۇن بولۇپ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىقنىڭ ئاساسلىق ئورۇش لىنىيىسىمۇ، ياۋروپانىڭ مەركىزي بەلۋېغىدا بولغان. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئاتالمىش خەلقئارا مۇناسىۋەتتە يەنە بىر مۇھىم رايون، يەنى ئاسىيا، بولۇپمۇ شەرقىي ئاسىيا بار بولدى.

ئاسىيادا كۆپ خىل مەدەنىيەت ئۆز ئارا ئارىلىشىپ كەتكەن. پەقەت شەرقىي ئاسىيادىلا ياپون مەدەنىيىتى، جۇڭگو مەدەنىيىتى، پراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى، بۇددا دىنى مەدەنىيىتى، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتى ۋە غەرب مەدەنىيىتى قاتارلىق ئوخشاشمىغان ئالتە خىل مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ جەمئىيەت مەۋجۇت. بۇنىڭغا يەنە جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندى دىنى مەدەنىيىتىنىمۇ قوشۇشقا بولىدۇ. تۆت خىل مەدەنىيەتكە مەنسۇپ يادرو دۆلەتلەردىن ياپونىيە، جۇڭگو، روسىيە، ئامېرىكا شەرقىي ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدىكى ئاساسلىق رول ئالغۇچىلار بولۇپ، جەنۇبىي ئاسىيادىن يەنە ھىندىستاننى قوشۇپ قويۇشقا بولىدۇ. ھىندونېزىيە بولسا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ئىسلام دۆلىتىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، شەرقىي ئاسىيادا يەنە ئىقتىسادىي تەسىرى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئوتتۇرا دەرىجىلىك دۆلەت ۋە رايونلاردىن جەنۇبىي چاۋشىيەن، تەيۋەن، مالايسىيا ھەم غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە دۆلەت ۋېيتنام قاتارلىقلار بار. يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئامىللار خەلقئارا مۇناسىۋەت ئەندىزىسىنىڭ زور دەرىجىدە مۇرەككەپلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ئۇنى نۇرغۇن تەرەپلەردىن 18-، 19- ئەسىردىكى ياۋروپا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ كۆپ قۇتۇپلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ تۇراقسىزلىقى ۋە مۇقىمسىزلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

شەرقىي ئاسىيانىڭ كۆپ خىل كۈچ، كۆپ خىل مەدەنىيەت ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىكى، غەربىي ياۋروپاغا ئوخشاشمايدۇ، ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتىكى پەرق يەنە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى يەنىمۇ چوڭايتىۋەتكەن. غەربىي ياۋروپادىكى ھەممە دۆلەتلەردە مۇقىم ئىستراتېگىيە تۈزۈمى بولۇپ، ئۇلار بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاچقا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرماقتا. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي ئاسىيادا بىر مۇقىم دېموكراتىك دۆلەت، بىر قانچە يېڭى تۇراقسىز دېموكراتىك دۆلەت مەۋجۇت ئىدى. شۇنداقلا، دۇنيادىكى بەش كوممۇنىستىك

پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى دۆلەتنىڭ تۆتى شەرقىي ئاسىيادا ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا ھەربىيلەر ھاكىمىيەت باشقۇرغان ھۆكۈمەت، شەخس مۇستەبتلىكى ۋە بىر پارتىيىلىك ئىستىبدات تۈزۈملەر بار ئىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ياپونىيە ۋە سىنگاپوردىن ۋېيتنام، شىمالىي چاۋشيەنگىچە ئوخشاشمايدۇ. گەرچە شەرقىي ئاسىيانىڭ ئومۇمى تەرەققىيات يۆنىلىشى بازارلىشىش ۋە ئىقتىسادنى ئەركىنلەشتۈرۈشكە يۈزلەنگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا تۈرلۈك ئىقتىسادىي تۈزۈملەر مەۋجۇت، يەنى جەنۇبىي چاۋشيەندە بۇيرۇق خاراكتېرلىك ئىقتىسات، دۆلەت تىزگىنلەش بىلەن شەخسىي كارخانىلار ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۈرۈشتەك ئالاھىدىلىكى ئىقتىسادىي تۈزۈم مەۋجۇت، يەنە شياڭگاڭ رايونىدا ئەركىن قويۇۋېتىلگەن ئىقتىساد مەۋجۇت.

جۇڭگونىڭ زومىگەرلىكى بەزىدە بۇ رايونلارغا ۋاقتىلىق تەرتىپ ئېلىپ كەلگەندىن باشقا، شەرقىي ئاسىيادا ئەرەلدىن غەربىي ياۋروپادىكىگە ئوخشاش خەلقئارا جەمئىيەت (ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ ئۇقۇمىغا ئاساسلانغاندا) مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان[1]. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياۋروپا بىر يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن خەلقئارا ئاپپاراتنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، بۇ ئاپپاراتلار: ياۋروپا ئىتتىپاقى، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى، غەربىي ياۋروپا ئىتتىپاقى، ياۋروپا مۇدىرىيىتى، ياۋروپا بىخەتەرلىكى ۋە ھەمكارلىق تەشكىلاتى قاتارلىقلاردۇر. شەرقىي ئاسىيادا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىدىن باشقا، ياۋروپادىكىدەك تەشكىلاتلار يوق، شۇنداقلا مەزكۇر ئىتتىپاقمۇ ھېچقانداق بىر ئاساسلىق دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، بۇ ئىتتىپاق بىخەتەرلىك مەسىلىلىرىگە ئارىلىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئەمدىلا ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر گەۋدىلىشىشنىڭ دەسلەپكى شەكلىدىكى تەرەققىياتىنى باشلىدى. 90- يىللاردا، كۆپ قىسىم تىنچ ئوكيان ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تىخمۇ چوڭ بىر

تەشكىلات ـــ ئاسىيا تىنچ ئوكيان ئىقتىسادى ھەمكارلىق تەشكىلاتى بارلىققا كەلدى، بىراق ئۇ شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقىغا قارىغاندا تېخىمۇ بوش بىر مۇنازىرە سەھنىسى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاسىيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنى ئۆز ئارا باغلايدىغان مۇھىم كۆپ قىرلىق ئاپپاراتلار يوق.

ئوخشاشلا غەربىي ياۋروپا بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان تەرىپىي، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەردە يەنە نۇرغۇنلىغان زىددىيەتلەرنىڭ ئۇرۇقى مەۋجۇت. ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان ئىككى خەتەرلىك نۇقتا ئىككى چاۋشىيەن ۋە «ئىككى جۇڭگو» بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىككىسىلا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ قالدۇقىدۇر. ئەمما، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىختىلاپنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسى تۆۋەنلەۋاتىدۇ. 1995- يىلىدىن باشلاپ «ئىككى جۇڭگو» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە زور يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى، ئىككى چاۋشىيەن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ تەرەققىي قىلىشقا قاراپ يۈزلەندى، چاۋشىيەنلىكلەرنىڭ چاۋشىيەنلىكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش قىلىش مۇمكىنچىلىكى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل مۇمكىنچىلىك چوڭ ئەمەس. خۇددى جۇڭگونىڭ بىر ھەربىي ئىشلار ھۆججىتىدە، قوشۇلغان تەرزدە «ئۆز بىلەن ئۆز ئۇرۇشمايدۇ» دېيىلگىنىدەك®. جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش مۇمكىنچىلىكى بىر قەدەر چوڭ بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا چەكلىك، تەيۋەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگولۇق سالاھىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەقىقىي يوسۇندا تەيۋەن جۇمھۇرىيىتى قۇرسا بىر گەپ. گەرچە ئىككى چاۋشىيەن يېقىن ئىككى جۇڭگو» ئوتتۇرىسىدا زوراۋانلىق توقۇنۇشى يۈز بېرىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئوتراقلىقى ئاخىرقى ھېسابتا بۇ خىل مۇمكىنچىلىكنى يوققا چىقىرىۋېتىشى مۇمكىن.

شەرقىي ئاسىيادا، بۇرۇنقى دۇشمەنلىك مۇناسىۋەت ۋە يېڭى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت كەلتۈرۈپ چىقارغان يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى

بولغان توقۇنۇش، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىن قالغان توقۇنۇشنى تولۇقلاشقا ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئېلىشقا باشلىدى. 90-يىللىرىڭ باشلىرىدىكى شەرقىي ئاسىيانىڭ بىخەتەرلىك مەسلىسى ھەققىدىكى تەھلىللەردە، شەرقىي ئاسىيا ئومۇمەن «خەتەرلىك قوشنا»، «تەبىيارلىقى تولۇق رەقىب»، «بىر قانچە مەيدان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى قىلىدىغان» رايون، ئۇرۇش ۋە تۇراقسىزلىقنا تولغان «كېلەچەككە قاراپ مېڭىۋاتىدۇ» دەپ تەسۋىرلىنەتتى[19]. غەربىي ياۋروپا بىلەن ئوخشىمايدىغان تەرىپى، 90-يىللاردىكى شەرقىي ئاسىيادا تېخى ھەل بولمىغان تېررىتورىيە ماجىراسى مەۋجۇت ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرى روسىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ شىمالدىكى تاقىم ئاراللار ماجىراسى، جۇڭگو، ۋىيتنام ۋە فىلىپپىن، يەنە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىز مەسلىسى ماجىراسىدۇر. جۇڭگونى بىر تەرەپ، روسىيە بىلەن ھىندىستاننى بىر تەرەپ قىلغان چېگرا ماجىراسى 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەسەيگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇبادا جۇڭگو موڭغۇلىيىگە ھوقۇق يۈرگۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ماجرا يەنە يۇز بېرىدۇ. زوراۋانلىق ۋە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى مىنداناۋ ئارىلى، شەرقىي تىمور، شىزاڭ، جەنۇبىي تايلاند ۋە بىرمىلاردا يەنىلا مەۋجۇت، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چەت ئەللەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، گەرچە 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي ئاسىيادا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى 50 يىلدا چاۋشىيەن ۋە ۋىيتنامىلاردا چوڭ ئۇرۇش يۈز بەردى، شۇنداقلا ئاسىيادىكى چوڭ مۇھىم دۆلەت جۇڭگو ئامېرىكىلىقلار بىلەن ۋە ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنىلىرى (جەنۇبىي) چاۋشىيەن، ۋىيتنام، گومىنداڭ پارتىيىسىگە مەنسۇپ جۇڭگولۇقلار ۋە روسىيىلىكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى. 1993-يىلى، جۇڭگو ھەربىي تەرەپ بىر ئانالىز دوكلاتىدا، جۇڭگونىڭ ھەربىي ئىشلار بىخەتەرلىكىگە تەھدىت

شەكىللەندۈرىدىغان سەككىز رايونىنى بېكىتتى، ج ك پ مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى شەرقىي ئاسىيانىڭ بىخەتەرلىك ۋەزىيىتىنى «ئىنتايىن جىددىي» دەپ خۇلاسىلىدى. بىر قانچە ئەسىرلىك توقۇنۇشنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا تىنچلىققا ئىرىشىپ، ئۇرۇش ئادەمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمايدىغان ھالەت شەكىللەندى. بىراق، شەرقىي ئاسىيانىڭ كەلگۈسى خۇددى ئىلون . فىرىد بىرىگ ئېيتقانىدەك، ياۋروپانىڭ ئۆتمۈشى ئاسىيانىڭ كەلگۈسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن[20].

ئىقتىسادىي تەرەققىيات، زېمىن ماجىراسى، قايتا پەيدا بولغان قارشىلىق ۋە سىياسىي مۇقىمسىزلىق، شەرقىي ئاسىيانىڭ ھەربىي خىراجەت خام چوتى ھەربىي ئىقتىدارىنى 80-، 90- يىللاردا زور كۆلەمدە كۆپەيتىۋەتتى. بايلىقنىڭ كۆپىيىشى ۋە نوپۇس ساپاسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر قالاق «پارتىزان»لار ئارمىيىسى ھالىتىدىن تەدرىجىي ھالدا كۆلەملەشكەن، كەسىپلەشكەن، تېخنىكىسى تېخمۇ ئىلغارلاشقان قوشۇنغا ئىگە بولۇشقا باشلىدى. ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى تەسىر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، ھەر قايسى دۆلەتلەر ھەربىي ئىشلار جەھەتتىن تەدرىجىي ئۆزىگە تايىنىشنى نىشان قىلىشقا باشلىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر گەرچە داۋاملىق ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن زور مىقداردا قورال-ياراغ سېتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تېخنىكا ئىمپورت قىلىپ ئۆز دۆلىتىدە ئىلغار ئايروپىلان، باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە ئېلېكترونلۇق ئەسلىھەلەرنى ياسىيالايدىغان بولۇشقا بەكرەك مايىل بولدى. ياپونىيە ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دائىرىسىدىكى بىر قىسىم دۆلەت ۋە رايونلار (جۇڭگو، تەيۋەن، سىنگاپور، كورىيە) كۈنسېرى ئىلغارلىشىۋاتقان ھەربىي سانائەتكە ئىگە بولماقتا. شەرقىي ئاسىيا ئۆزىنىڭ دېڭىز بويى بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى نەزەرگە ئېلىپ، نۇقتىلىق ھالدا يىراق ئارىلىقتىن كونترول قىلىدىغان ئارمىيە كۈچى ئىقتىدارى ۋە ھاۋا،

دېگۈز ئارمىيىسى ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇردى. نەتىجىدە، ئىلگىرى ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارى ھازىرلىمىغان دۆلەتلەر، بارغانسېرى بۇ خىل ئىقتىدارنى ھازىرلاشقا باشلىدى. بۇ دۆلەتلەردىكى ھەربىي ئىشلار قۇرۇلۇشىنىڭ ئەھۋالى ئېنىق بولمىغاچقا، تېخىمۇ شۇبھە ۋە ئېنىقسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى[21]. كۆچلەر مۇناسىۋىتى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىۋاتقان ۋەزىيەتتە، ھەر قايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ئۆز-ئۆزىگە: «يەنە ئون يىلدىن كېيىن، كىم مېنىڭ دۈشمىنىم، كىم (ئەگەر بولۇپ قالسا) دوستۇم بولىدۇ؟» دېگەن سوئالنى قويۇشقا مەجبۇر.

ئاسىيانىڭ ھەرىكىتى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى. 80- يىللارنىڭ ئاخىرى 90- يىللارنىڭ بېشىدا، ۋېيتنامدىن باشقا، ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارغانسېرى قارشىلىشىش ھالىتىگە ئۆتتى، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇشتا غەلبە قىلىش ئىقتىدارى كۈنسېرى ئاجىزلاشتى. بۇ يۈزلىنىش شەرقىي ئاسىيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەردە ئېنىق گەۋدىلەندى، ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو، ياپونىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ئاشۇنداق يۈزلىنىشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. ئامېرىكا بىر تەرەپ، جۇڭگو ۋە ياپونىيە بىر تەرەپ بولۇپ تۇرۇپ، ئوخشاشلا ئارىمىزدا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىلۋاتىدۇ، دەپ داۋراڭ قىلىشتى[22]. بىرلا ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشتەك بۇ خىل يۈزلىنىش (كونا) بۇش ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدىن باشلىنىپ، كلىنتون دەۋرىگە كەلگەندە يۇقىرى سۈرئەتتە تېزلەشتى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئامېرىكا بىلەن ئاسىيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ ياخشى بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن ۋاقىتتىمۇ پەقەت «جىددىي» دەپ قارالدى، شۇنداقلا ياخشىلىنىش يۈزلىنىش مەيدانغا كەلمىدى*.

---

* دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بايانىدا ھېچ بولمىغاندا ئامېرىكىدا سۆز ئىشلىتىش جەھەتتىكى مۇجمەللىك بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى كېرەك. كىشىلەر مۇناسىۋىتى «ياخشى» دېگەنلىك مۇناسىۋىتىنىڭ دوستانە ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇناسىۋىتى «يامان» دېگەنلىك دۈشمەنلىشىش، قارشىلىشىش دېگەنىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل ئىپادىلەش ناھايىتى ئوخشاشمىغان ئىككى تەرەپنى ئاربلاشتۇرۇپ قويىدۇ: دوستانىلىكمۇ ياكى دۈشمەنلىشىشمۇ؟ قوبۇل قىلىشقا بولامدۇ ياكى قوبۇل قىلىشقا بولمامدۇ؟

90- يىللارنىڭ بېشىدا ياپونىيە-ئامېرىكا مۇناسىۋىتى نۇرغۇن مەسىلىدىكى تالاش-تارتىش تۇپەيلى كۈنسېرى جىددىيلەشتى. بۇ مەسىلىلەر ياپونىيەنىڭ پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدىكى رولى، ياپونىيەدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكا ئارمىيىسى، ياپونىيەنىڭ ئامېرىكىنىڭ جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەرگە قاراتقان كىشىلىك ھوقۇق سىياسەتلىرىگە بولغان پوزىتسىيىسى، ياپونىيەنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشى، شۇنداقلا مۇھىم ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت، بولۇپمۇ سودا مەسىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سودا ئۇرۇشى ئاللىبۇرۇن ئادەتتىكى تېمىغا ئايلىنىپ قالدى[23]. ئامېرىكا ئەمەلدارلىرى، بولۇپمۇ كلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ياپونىيەنىڭ بارغانسېرى يول قويۇشىنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، بىراق ياپونىيە ئەمەلدارلىرى بۇ خىل تەلەپكە كۈندىن-كۈنگە كۈچلۈك قارشى تۇرۇۋاتىدۇ. ئىلگىرىكى تالاش-تارتىش بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھازىرقى ھەر بىر سودا ماجىراسى تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ، ھەل قىلىش تەس بولۇپ قالدى. مەسىلەن، 1994- يىلى 3- ئايدا زۇكتۇڭ كلىنتون ياپونىيەگە تېخىمۇ قاتتىق سودا ئىمبارگوسى يۈرگۈزۈش ھوقۇقىنىڭ بولىدىغانلىقى توغرىسىدا بىر بۇيرۇق ئىمزالىدى. بۇ ھەرىكەت ياپونىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپلا قالماستىن، يەنە دۇنيادىكى ئاساسلىق سودا تەشكىلاتلىرىنىڭ چېگرا بېجى ۋە سودا باش كىلىشىمگە مەسئۇل كىشىلەرنىڭمۇ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ياپونىيە بۇنىڭغا قارىتا ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئامېرىكىنىڭ سىياسىتىگە «زەھەرخەندىلىك» بىلەن زەربە بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئامېرىكا ناھايىتى تېزلا ياپونىيىنى ھۆكۈمەت توختامى بىلەن تەمىنلىگەندە ئامېرىكا شىركەتلىرىنى كۆزگە ئىلمىدى، دەپ ھەقىقىي يوسۇندا ئەيىبلىدى. 1995- يىلى باھاردا، كلىنتون ھۆكۈمىتى ياپونىيەنىڭ ئالىي پىكاپلىرىغا قارىتا 100%لىك چېگرا بېجى ئالماقچى، دەپ تەھدىت سالدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىمبارگو كۈچكە ئىگە بولۇشتىن سەللا ئىلگىرى بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتمەكچى بولغان بىر كېلىشىم ھاسىل قىلدى. ئامېرىكا-ياپونىيە ئىككى دۆلەت

ئوتتۇرىسىدا، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سودا ئۇرۇشى ھەرىكىتى يۈز بېرىپ تۇردى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى زەھەرخەندىلەرچە ھۇجۇم يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، ياپونىيە سىياسىي سەھنىسىدىكى مۇھىم ئەربابلار ياپونىيىدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكا ئارمىيىسىدىن ئەنسىرەشكە باشلىدى.

مۇشۇ يىللاردا، ئىككى دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى بارغانسېرى بىر-بىرىدىن نارازى بولۇشقا باشلىدى. 1985- يىلى 87% ئامېرىكا پۇقراسى ياپونىيىگە بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ دوستانە ئىكەنلىكىنى ئېپادىلىگەن. 1990- يىلىغا كەلگەندە، بۇ سان تۆۋەنلەپ 67%كە چۈشۈپ قالغان، 1993- يىلىغا كەلگەندە، پەقەت 50% ئامېرىكا پۇقراسى ياپونىيىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئېپادىلىگەن 2/3 قىسىم ئامېرىكىلىق ياپونىيە مەسئۇلاتلىرىنى سېتىۋالمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. 1985- يىلى 73% ياپونىيىلىك ياپونىيە-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنى دوستانە دەپ قارىغان. 1993- يىلى 64% ياپونىيىلىك ياپونىيە-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنى دوستانە ئەمەس دەپ قارىغان. ئەينى يىللىرى، ئىككىلا دۆلەت قارشى تەرەپكە مۇئامىلە قىلىشتا رۇسىيىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلىپ قويغان. ئامېرىكىلىقلار تۇنجى قېتىم ياپونىيىنى ئامېرىكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت شەكىللەندۈرىدىغان دۆلەت دەپ قاراپ روسىيىنىڭ ئالدىغا قويغان، ياپونىيىلىكلەرمۇ ئوخشاشلا ئامېرىكىنى روسىيىگە قارىغاندا ياپونىيە بىخەتەرلىكىگە تەھدىت شەكىللەندۈرىدىغان دۆلەت دەپ قارىغان[29].

پۇقرالار پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن سەرخىللار قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشى بىردەكلىككە ئىگە بولىدۇ. ئامېرىكىدا، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر، زىيالىيلار ۋە سىياسىي ئىسلاھاتچىلاردىن تەركىب تاپقان مۇھىم بىر گۇرۇھ مەيدانغا كەلدى، ئۇلار ئامېرىكا ۋە ياپونىيىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ ھەزارەت ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەرقلىنىدىغانلىقى، ئامېرىكا ياپونىيە بىلەن بولغان ئىقتىسادى مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلغاندا تېخىمۇ كەسكىن پوزىتسىيە تۇتۇشى

كېرەكلىكىنى تەكتىلىدى. ئامېرىكا ئاخبارات ۋاستىلىرى، نەشر بۇيۇملىرى ۋە بازارلىق رومانلاردىكى ياپونىيەنىڭ ئوبرازى بارغانسېرى بۇزۇلۇشقا باشلىدى. ياپونىيەدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش بولدى. ياپونىيەنىڭ يېڭى دەۋرىدىكى رەھبەرلىرى، ئامېرىكىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى كۆچى ۋە 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ساخاۋەتنىنى ھېس قىلمىغاچقا، ئۇلار ياپونىيەنىڭ ئىقتىسادى نەتىجىلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ، ئىلگىرىكىلەر قوللىنىپ باقمىغان ئۇسۇللار بىلەن ئامېرىكىنىڭ تەلەپلىرىنى رەت قىلىشنى تاللىدى. ياپونىيەدىكى «قارشى تۇرغۇچىلار» بىلەن ئامېرىكىدىكى «ئىسلاھ قىلغۇچىلار» تەپمۇتەكۇ بولۇپ، ئىككىلا دۆلەتتىكى سايلانغۇچىلار ئامېرىكا-ياپونىيە مۇناسىۋىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مەسىلىلەردە تېخىمۇ قاتتىق بولۇشنى تەشەببۇس قىلغاندىلا سايلىغۇچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى بايقىغان.

80- يىللارنىڭ ئاخىرى 90- يىللارنىڭ بېشىدا ئامېرىكا جۇڭگو مۇناسىۋىتى بارغانسېرى زىتلىشىشقا باشلىدى. 1991- يىلى 9- ئايدا دېڭ شياۋپىڭ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش «يېڭى بىر سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى»نى شەكىللەندۈردى، دېدى. بۇ گەپ جۇڭگو ئاخبارات ساھەسىدە قايتا-قايتا تىلغا ئېلىندى. 1995- يىلى 8- ئايدا، ھۆكۈمەت ئاخبارات ئاپپاراتلىرى: جۇڭگو-ئامېرىكا مۇناسىۋىتى 1979- يىلى ئىككى دۆلەت دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى جاكارلىدى. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئامېرىكىنىڭ دائىم جۇڭگونىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى ئەيىبلىدى. 1992- يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ئىچكى ھۆججىتىدە: «شۇنى كۆرسىتىشىمىز كېرەككى، ئامېرىكا ئۆزىنى بىزدىن چوڭ بىردىنبىر دەپ بىلىدىن تاشقىرى دۆلەت دەپ ئانىۋالغاندىن بۇيان، يېڭى زوراۋانلىق ۋە زورلۇق سىياسىسىنى تىكلەش ئۈچۈن، ھەممە يەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ كېلىۋاتىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ كۆچى ئاجىز بولغاچقا ئارمانغا چۈشلۈق دەرمانى

يوق». دېيىلدى. 1995- يىلى 8- ئايدا دۆلەت رەئىسى جياڭ زېمىن: «غەربتىكى دۈشمەن كۈچلەر، دۆلتىمىزنى غەربلەشتۈرۈش ۋە پارچىلاشتىن ئىبارەت يامان غەرىزىدىن بىرەمەمۇ ۋاز كەچكىنى يوق» دېدى. 1995- يىلىغىچە، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جۇڭگو رەھبەرلىرى ۋە ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا ئامېرىكا «جۇڭگونى تېررىتورىيە جەھەتتىن پارچىلىۋېتىش، سىياسىي جەھەتتىن ئاغدۇرۇۋېتىش، ئىستراتېگىيە جەھەتتىن چەكلەش، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مەغلۇب قىلىش قەستىدە بولۇۋاتىدۇ» دېگەن بىر خىل قاراش كەڭ ئەۋج ئالغان[28].

بۇ ئەيىبلەشلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دەلىل-ئىسپاتى بار بولۇپ، ئامېرىكا تەيۋەننىڭ «زۇڭتۇڭى» لى دېڭخۇيىنى ئامېرىكىنى زىيارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىدى، تەيۋەنگە F—16 كۆرەشچى ئايروپىلاندىن 150نى سېتىپ بەردى، شىزاڭنى «بېسۇبلىنغان مۇستەقىل تېررىتورىيە» دەپ ئاتىدى، جۇڭگونى كىشىلىك ھوقۇقتا تاجاۋۇز قىلدى، دەپ ئەيىبلىدى، 2000- يىلى بېيجىڭدا ئولىمپىك تەنھەرىكەت يېغىنىنى ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلدى، ۋېيتنام بىلەن مۇناسىۋەتنى نورمالالاشتى، جۇڭگونى ئىرانغا خىمىيىلىك قورالالارنىڭ زاپچاسلىرىنى سېتىپ بەردى، دەپ ئەيىبلىدى، جۇڭگو پاكىستانغا باشقۇرۇلىدىغان بومبا قۇرۇلمىلىرىنى سېتىپ بەرگەچكە جۇڭگوغا سودا ئىمبارگوسى يۈرگۈزدى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن جۇڭگوغا تېخمۇ ئىمبارگو يۈرگۈزمىز، دەپ تەھدىت سالدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭگونىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشىنى چەكلىدى. ئىككىلا تەرەپ قارشى تەرەپنى ئىشەنچسىز دەپ ئەيىبلىدى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، جۇڭگو باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئېكسپورت قىلماسلىقتا، بىلىم مۇلۇك ھوقۇقى ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش جىنايەتچىلىرى توغرىسىدا تۈرلۈگەن كېلىشمگە خىلاپلىق قىلغانىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىچە، ئامېرىكا تەيۋەن «زۇڭتۇڭى» لى دېڭخۇيىنى ئامېرىكىنى زىيارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىپ، تەيۋەنگە كۆرەشچى ئايروپىلان سېتىپ بېرىپ، جۇڭگو-ئامېرىكا كېلىشمگە خىلاپلىق قىلدى.

جۇڭگودا، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسى تۇتىدىغان ئەڭ ئاساسلىق گۇرۇھ ھەربىيلەردۇر. ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلار دائىم ھۆكۈمەتكە بېسىم ئىشلىتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئامېرىكىغا نىسبەتەن كەسكىن مەيدانغا تۇرۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، 1993- يىلى 6- ئايدا 100 نەپەر جۇڭگو گېنېرالى بىرلىشىپ دېڭ شياۋپىڭغا خەت يېزىپ، ھۆكۈمەتنى ئامېرىكىغا «پاسسىپ» سىياسەت قوللىنىۋاتىدۇ، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا كۆرسەتكەن «پوپوزا» سىنى چەكلىيەلمىدى، دەپ ئاغرىنغان. شۇ يىلى كۈزدە، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىر قەتئىي مەخپىي ھۆججىتىدە ئارمىيە تەرەپنىڭ ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇشىدىكى سەۋەبلەر مۇنداق خۇلاسىلەنگەن: «جۇڭگو ۋە ئامېرىكىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئۇزۇن دەۋرلەردىن بېرى ئىدىئولوگىيە، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە تاشقى سىياسەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان توقۇنۇش مەۋجۇت بولغاچقا، جۇڭگو-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنى تۈپتىن ياخشىلاش مۇمكىن ئەمەس». ئامېرىكىلىقلار شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانى «دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارىغاچقا... ئامېرىكا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا بىر كۈچلۈك رەقىبىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى خالىمايدۇ»[28]. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە ھەر قايسى ئاپپاراتلار ئوخشاشلا ئامېرىكىنى دۈشمەن كۆچ دەپ قارايتتى.

جۇڭگو-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنىڭ كۈنسېرى قارشىلىشىش يولىغا مېڭىشىنى ئىككىلا دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىيىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئامېرىكا-ياپونىيە مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشلا، ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى قاراشلاردا ئىختىلاپ بار. نۇرغۇن مۇھىم ئەربابلار، جۇڭگو بىلەن ئۇنۇملۇك ئۇچرىشىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىسادىي ئالاقىنى كېڭەيتىش، جۇڭگونى خەلقئارا جەمئىيەتلەرگە كىرگۈزۈش كېرەك، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر جۇڭگونىڭ ئامېرىكا مەنپەئىتىگە بولغان يوشۇرۇن تەھدىتىنى

تەكتلەپ، جۇڭگو بىلەن بولغان كېلىشىم سەلبىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. 1993- يىلى ئامېرىكا پۇقرالىرى جۇڭگونى ئىرانغا قالسىلا ئامېرىكىغا ئەكچوك تەھدىت شەكىللەندۈرىدىغان دۆلەت دەپ قارىغان. ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ساھەسىمۇ دائىم سىمۇزول خاراكتېرلىك پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلدى. مەسىلەن، لى دېڭخۇينىڭ كورنېل ئۇنىۋېرسىتېتىنى زىيارەت قىلىشى، كلىنتوننىڭ دالاي لاما بىلەن ئۇچرىشىشى دېگەندەك. بۇ ھەرىكەتلەر جۇڭگونى ئىنتايىن غەزەپلەندۈرۈۋەتتى، شۇنداقلا ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈچۈن كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى قۇربان قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، مەسىلەن، جۇڭگونىڭ ئەكچ ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەتلىك سالاھىيىتىنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق مەسىلىلەر. جۇڭگو تەرەپ، دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتچىلەرگە بولغان جەلبكارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ھاكىمىيەتنى ھەقلىقەشتۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بىر دۈشمەن تىكلەشكە موھتاج ئىدى.

ئون يىل ئىچىدە ئامېرىكىنىڭ ياپونىيە ۋە جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋىتى شۇنداق قىلىپ «ياماق»لىشىپ كەتتى. ئاسىيا بىلەن جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى بۇ ئۆزگىرىش شۇ دەرىجىدە كەكچ، ئۇ ئۇخشاشمىغان ساھە ۋە ئۇخشاشمىغان مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ سەۋەبىنى قانداقتۇر ئايرىم مەنپەئەت توقۇنۇشىغا يىغىنچاقلىغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، بىر تەرەپنىڭ ماشىنا زاپچاسلىرى، فوتو ئاپپاراتى سېتىش ياكى ھەربىي بازا مەسلىسى، يەنە بىر تەرەپنىڭ ئۇخشاشمىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرنى تۇتۇش، قاماش، قورال-ياراغ سېتىش، ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقى مەسلىسى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا ئەگەر ئاسىيادىكى ئىككى ئاساسىي دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۇرۇۋەتسە، ئېنىقكى ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. دىپلوماتىيە ۋە زوراۋانلىق سىياسىيسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئامېرىكا

ئىككى دۆلەتنىڭ بىرىنى بىرىگە قارشى تۇرغىلى سالىدۇ ياكى ئەڭ بولمىغاندا بىر تەرەپ بىلەن بولغان توقۇنۇش كۆچىيىپ كەتكەندە، ئامال قىلىپ يەنە بىر تەرەپ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىنى ياخشىلايدۇ. ئەمما، ئامېرىكا مۇنداق قىلمىدى. يەنە تېخىمۇ نۇرغۇن ئاممىلارنىڭ تەسىرى ئامېرىكا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى كۆچەيتىۋېتىپ، بۇ مۇناسىۋەتتىكى ئايرىم مەسىلەرنى ھەل قىلىشنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى. بۇنداق ئومۇميۈزلۈك ھادىسىلەرنى ئومۇميۈزلۈك سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئالدى بىلەن، ئاسىيا جەمئىيىتى بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى كۆچەيدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق شەكلى ئالماشتۇرۇش، سودا، مەبلەغ سېلىش ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى كېڭەيتىش بولدى. بۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يۈز بېرىپ بولغان ياكى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان مەنپەئەت توقۇنۇشى مەسىلىرى ۋە تۈرلىرىنى كۆپەيتتى. ئۆز ئارا تەسىرنىڭ كۆچىيىشى ئىككى تەرەپنى قارشى تەرەپنىڭ ھەرىكەت ۋە ئېتىقادى بىزگە تەھدىت شەكىللەندۈرەلەيدۇ، دەيدىغان تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويدى، ۋەھالەنكى ئىلگىرى ئارىلىق يىراق بولغاچقا ئۇلار بىر-بىرىدىن خاتىرجەم ئىدى. ئىككىنچىسى، 50- يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئامېرىكا-ياپونىيە ئورتاق بىخەتەرلىك شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى. 70- يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆچىيىشى ئامېرىكا بىلەن جۇڭگونىڭ 1979- يىلى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشىنى ئىلگىرى سۈردى ھەم ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىدىكى ئالاھىدە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان تەھدىتنى ئازايتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ئامېرىكا بىلەن ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئورتاق مەنپەئەتنى يوق قىلدى. نەتىجىدە زور مەنپەئەت توقۇنۇشى مەۋجۇت مەسىلەر گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. ئۇچىنچىدىن، شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۇلار بىلەن ئامېرىكا

ئوتتۇرىسىدىكى نورمال يۇزلىنىشنى ئومۇميۈزلۈك ئۆزگەرتىۋەتتى. خۇددى بىز كۆرگەندەك، ئاسىيا ئەللىرى بارغانسېرى ئۆزلىرىنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇشلىنىشنىڭ ئۇنۇمىگە قەتئىي ئىشىنىدۇ ھەم ئۆز ھەزارىتىنى غەرب ھەزارىتىدىن ئەۋزەل دەپ قارايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىلىقلار بولۇپمۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر تۇرۇشىدا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇلىسىنى ھەممىباب، دەپ قاراشقا مايىل بولدى. ئۇلارنىڭ ھازىرمۇ ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى تاشقى سىياسىتىنى ئۇيان-بۇيان قىلىۋەتكۈدەك كۈچى بار.

خەلقئارا مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن ئامېرىكا مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى توپكى ھەزارەت پەرقىنى گەۋدىلەندۈردى. ئەڭ كەڭ قاتلامدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۆپ قىسىم ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ كۈڭزىچىلىق روھى ھوقۇق، دەرىجە تۇرمۇمى، ئىجابىي توقۇنۇشتىن ساقلىنىش، «يۇز-ئابرويىنى قوغداش»، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، دۆلەت جەمئىيەتتىن، جەمئىيەت شەخستىن ئۈستۈن تۇرۇش شەخس ھوقۇقى ۋە مەنپەئىتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇش، دېگەندەك قىممەتلەرنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاسىيالىقلار يۇز يىل ۋە مىڭ يىلنى بىر بىرلىك قىلىپ ئۆز جەمئىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ھېسابلاشقا مايىل بولۇپ، ئۇلار يىراق مەنپەئىتىنى كېڭەيتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. بۇ خىل پوزىتسىيەلەر ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، دېموكراتىيە ۋە شەخسچىلىك قاتارلىق ئېتىقاد مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان پوزىتسىيىسى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. ئامېرىكىلىقلار ھۆكۈمەتكە ئىشەنمەيدۇ، ئىمتىيازغا قارشى تۇرىدۇ، رىقابەتكە ئىلھام بېرىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى يۇكسەك بىلىدۇ. ئۇلار ئۆتمۇشنى ئونتۇش، كەلگۈسىگە سەل قاراش، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈشكە مايىل. توقۇنۇشنىڭ تۈپ يىلتىزى جەمئىيەت ۋە ھەزارەت جەھەتتىكى پەرقتۇر.

بۇ خىل پەرقلەر ئامېرىكا ۋە ئاسىيادىكى ئاساسلىق ئەللەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. دىپلوماتلار پۈتۈن كۈچى بىلەن ئامېرىكا ۋە ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەردىكى توقۇنۇشىنى ھەل قىلىشقا، بولۇپمۇ ياپونىيىنىڭ سودىسىنىڭ ئاكتىپ بالانسى ۋە ئامېرىكا مەھسۇلاتلىرى، مەبلەغ سېلىشنى چەكلەش مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا تىرىشتى. ئامېرىكا بىلەن ياپونىيىنىڭ سودا سۆھبىتى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يادرو قوراللىرىنى چەكلەش سۆھبىتىنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. 1995- يىلىغىچە ئامېرىكىنىڭ ياپونىيە بىلەن بولغان سودا سۆھبىتىدە ئېرىشكەن نەتىجىسى ياپونىيىنىڭكىدىن كۆپ بولمىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب بۇ توقۇنۇشنىڭ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى تۈپكى پەرقىنى مەنبە قىلغانلىقىدىن، بولۇپمۇ ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق سانائەتلەشكەن دۆلەتلەردىكى ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىكىدىن بولغان. ياپونىيىنىڭ ئېكسپورت مىقدارى خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئاران 3.1% نى ئىگىلەيدۇ، ئەمما باشقا ئاساسلىق سانائەتلەشكەن دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئىمپورت مىقدارى 7.4%نى ئىگىلەيدۇ. چەت ئەللەرنىڭ بۇ ئاسىتە مەبلىغى ياپونىيە ئېچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مىقدارىدا 0.7% كېمۇ يەتمەيدۇ. ئەمما، ئامېرىكىنىڭ 28.6% كە، ياۋروپانىڭ 38.5% كە يېتىدۇ. 90- يىللارنىڭ دەسلىپىدە، سانائەتلەشكەن چوڭ دۆلەتلەر ئېچىدە پەقەت ياپونىيىنىڭ خام چوتىدىلا پايدا كۆرۈلگەن[17].

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ياپونىيە ئىقتىسادى غەرب ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كۆرسىتىلگەن ئومۇمىي قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلمىغان. 80- يىللاردا غەرب ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىددىي ھالدا ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ تۆۋەنلىشى ياپونىيە سودىسىدىكى ئاكتىپ بالانسنى كېمەيتەلەيدۇ، دەپ قارىغان. ئەمما،

بـۇ ئۇسـۇل سـىناقتىن ئۆتەلمىگـەن. 1985- يىلـى مېھمانسـارايـ كېلىشـىمىدە ئامېرىكـا ياۋروپـانىڭ سـودىدىكى پاسسـىپ بالانسـىغا قارىتـا تەڭشـەش ئېلىپ بـاردى. ئەمما، بـۇنىڭ ياپونىيە سودىسـىنىڭ پاسسىپ بالانس مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ئۈنۈمى چوڭ بولمىدى. ياپونىيە يېنىنىڭ قىممىتى ئۆسۈپ ئامېرىكـا دوللىرى بىلەن بولغان نىسبىتى 100:1دىن تۆۋەن بولغان ئەھۋالدا، ياپونىيە سودىسى يەنىلا يـۇقىرى ئـوڭ بالانسـلىقنى سـاقلاپ قالـدى، ھـەتتا ئۆسـتى. شـۇڭا، ياپونىيە شـۇنىڭ بىلـەن بىـر ۋاقىتتـا پـۇل تـۇراقلىقى ۋە سـودا ئـوڭ بالانسىنى ساقلىدى. غەربنىڭ ئىقتىساد قارىشىدا ئىشسىزلىق بىلەن پـۇل پـاخاللىقى ئوتتۇرىسـىدا بىرسـى-بىرسـىنىڭ ئورنىنـى ئالىـدىغان مۇناسـىۋەت بولىـدۇ، شـۇڭا ئىشسـىزلىق نىسـبىتى 5% تـىن تـۆۋەن بولغانـدا، پـۇل پـاخاللىقى بېسـىمى كـېلىپ چىقىـدۇ، دەپ قارىلاتتى. ئەمما، ياپونىيىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئىشسىزلىق نىسبىتى 3% كە يەتمىدى. ئوتتۇرىچە پۇل پاخاللىقى نىسبىتى 1.5% بولۇپ كەلدى. 90- يىلارغىچـە ئامېرىكـا ۋە ياپـونىيە ئىقتىسادىشۇناسـلىرى ئىككـى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى تۈزۈمىدىكى ئاساسىي پەرقنى تونۇپ يېتىشكە باشلىغان، شـۇنداقلا ئـۇنى نەزەريىلەشتۈرگەنىدى. بىر ئەسـتايىدىل تەتقىقات دوكلاتىـدا مۇنـداق خۇلاسىلەنگـەن: ياپـونىيىدە ياسـالغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئىمپورت قىلىنىش سەۋىيىسـىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدەك ئـەھۋالنى «ئۆلچـەملىك ئىقتىسـادىي ئـامىللار ئـارقىلىق چۈشەندۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق». يەنە بىر ئالىملارچى مۇنداق دەيدۇ: «غەربلىكلەر مەيلى قانداق پەرەز قىلسۇن، ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى غەربنىڭ لوگىكىسى بويىچە ئايلانمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ياپونىيە ئىقتىسادى غەربنىڭ ئەركىن بازار ئىگىلىكى ئەمەس. ياپونىيىلىكلەر... بىر خىل ئىگىلىك شەكلىنى يارىتقـان بولـۇپ، ئـۇنىڭ ئـايلىنىش ئۈسـۈلى، غـەربنىڭ كۆزەتكۈچىلىرىنىڭ پەرەز ئىقتىدارىدىن ھالقىپ كەتكەن»[8].

ئۇنداقتا، ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ سانائەتلەشكەن ئاساسلىق ئەللەر ئىچىدە ياپونىيە ئىقتىسادى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، چۈنكى ياپونىيە غەرب جەمئىيىتىگە مەنسۇپ بولمىغان جەمئىيەتتۇر. ياپونىيە جەمئىيىتى ۋە ھەزارىتى غەرب بىلەن، بولۇپمۇ ئامېرىكا جەمئىيىتى ۋە ھەزارىتى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. بۇ پەرقلەر بارلىق ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىلغان ئامېرىكا ياپونىيە سېلىشتۇرما ئانالىزىدا گەۋدىلەنمەكتە[29]. ئامېرىكا-ياپونىيە ئىقتىسادىي مەسلىسىنىڭ ھەل بولۇشى، بىر تەرەپ يېكى ئىككىلا تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي خاراكتېرىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىشكە باغلىق، ئەمما بۇ خىل ئۆزگىرىش يەنىلا بىر دۆلەت يېكى ئىككىلا دۆلەتنىڭ جەمئىيەت ۋە ھەزارىتىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىشكە باغلىق. بۇ خىل پەرقنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس، دېگىلى بولمايدۇ. جەمئىيەت ۋە ھەزارەت ھامان ئۆزگىرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش زور بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ۋەقەلەرنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىشى مۇمكىن: گېرمانىيە ۋە ياپونىيە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئۆرۈل-كېسىل مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، بۇ مەغلۇبىيەت دۇنيادىكى ئىككى ئەلنىڭ ئەشەددىي ملىتارىزمچى دۆلەتنى دۇنيادىكى تىنچلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. بىراق، مەيلى ئامېرىكا ياكى ياپونىيە بولسۇن ئىقتىسادىي جەھەتتە قارشى تەرەپنى ئۆرۈل-كېسىل ئاغدۇرۇۋېتەلمەيدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىمۇ بىر دۆلەتنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە ھەزارىتىنى خۇددى 50- يىللارنىڭ بېشىدىن 70-يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئىسپانىيىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشكە ئوخشاش ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى گۈللىنىش بەلكىم ياپونىيىنى ئامېرىكىغا ئوخشاش ئىستېمالغا يۈزلەنگەن جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدا ياپونىيە ۋە ئامېرىكا خەلقلىرى ئۆز دۆلەتلىرىنى قارشى تەرەپكە تېخىمۇ ئوخشىشى كېرەك، دەپ قارايتتى. ئامېرىكا-ياپونىيىنىڭ «قۇرۇلما خاراكتېرلىك

توسالغۇ كېلىشىمى»نى ئىمزالىشى دەل مۇشۇ خىل يۈزلىنىشنى چەكلىك ئۇسۇلدا ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. بۇ خىل سىناق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تىرىشچانلىقلارنىڭ مەغلۇب بولۇشى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقنىڭ ئىككى جەمئىيەتنىڭ ھەزارىتىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

ئامېرىكا ۋە ئاسىيانىڭ توقۇنۇشى ھەزارەت پەرقىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان بولۇپ، توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى ئامېرىكا ۋە ئاسىيانىڭ ھوقۇق مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئامېرىكا بۇنداق تالاش-تارتىشلاردا بىر قىسىم غەلبىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئاسىياغا پايدىلىق بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا كۈچىنىڭ ئۆزگىرىشى توقۇنۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئامېرىكا ئاسىيا ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئۆزىنى «خەلقئارا جەمئىيەت»نىڭ رەھبىرى دەپ ئېتىراپ قىلىشىنى ھەم ئۆز دۆلەتلىرىدە غەربنىڭ پرىنسىپ ھەم قىممەت قارىشىنى يولغا قويۇشنى ئۈمىد قىلدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئامېرىكىنىڭ يارەمچى دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ۋىنستون رود ئېيتقاندەك: «ئاسىيا ئەللىرى ئۆزلىرى ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈچۈن كۈنسېرى پەخىرلىنىش كەيپىكلىكىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى». ئۇلار باراۋەر مۇئامىلىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىپ، ئامېرىكىنى «بىر خەلقئارالىق بالا باققۇچى، ئەگەر ئۇلار زوراۋان بولمىسىلا» دەپ قاراشقا مايىل. ئەمما، ئامېرىكا ھەزارىتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ئۇنى خەلقئارا ئىشلاردا ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بىر بالا باققۇچىلىك رولىنى ئويناشقا مەجبۇر قىلىدۇ، نەتىجىدە ئامېرىكا بىلەن ئاسىيانىڭ ئارزۇسى بارغانسېرى بىردەك بولماي قالدى. نۇرغۇن مەسىلىلەردە، ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ داھىيلىرى ئامېرىكىدىن ئىبارەت بۇ رەقىبكە «ياق» دېيىشنى ئۆگىنىۋالدى، بەزىدە ھەتتا ئاسىيالىقلارغا خاس سىپايىلىقى بىلەن «يوقال!» دېيىشنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. ئاسىيا-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىدىكى سىمۋول خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش، بىر ياپونىيىلىك

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئېيتقانىدەك، ئامېرىكا-ياپونىيە مۇناسىۋىتىدىكى «بىرىنچى قېتىملىق ئۇسۇشۇش» بولۇشى مۇمكىن، يەنى 1994- يىلى 2- ئايدا ياپونىيە ۋەزىرى مورىخىرو خوساكاۋا ئامېرىكا زۇكتۇكى كلىنتون ئوتتۇرىغا قويغان ياپونىيىنىڭ ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى ئىمپورت قىلىش كۆرسەتكۈچى توغرىسىدىكى تەلەپنى قەتئىي رەت قىلدى. يەنە باشقا بىر ياپونىيە ئەمەلدارى بۇنىڭغا باھا بېرىپ: «بىر يىل بۇرۇن، بىز بۇ خىل ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىنى خىيالىمىزغىمۇ كەلتۈرمىگەن» دېدى. بىر يىلدىن كېيىن، ياپونىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بۇ بىر ئۆزگىرىشنى تەكىتلەپ، دۆلەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي رىقابەت قانات يېيىۋاتقان بۇ دەۋردە، ياپونىيىنىڭ دۆلەت مەنپەئىتى غەربنىڭ ئەزاسى بولۇش «سالاھىيەت»تىدىن مۇھىم ئۇرۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى[60].

ئامېرىكىنىڭ 90- يىللاردىكى ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتى، ئامېرىكىنىڭ تەدرىجىي ھالدا كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئالدى بىلەن، ئامېرىكا ئۆزىنىڭ ئاسىيا ئەللىرىگە بېسىم ئىشلىتىش ئىرادىسى ياكى ئىقتىدارىنىڭ يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ئەھۋالدا، ئۇلار توقۇنۇشلۇق مەسىلىلەرگە ۋە شۇنداق ساھەلەرگە دۇچ كېلىدۇ. كلىنتون گەرچە كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان دىپلوماتىيە سىياسىتىدە ئالدى بىلەن ئويلىشىدىغان مەسىلە دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، لېكىن 1994- يىلى ئۇ ئامېرىكىنىڭ سودا ساھەسى، تەيۋەن ۋە باشقا تەرەپلەردىن كېلىدىغان بېسىم ئاستىدا، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى بىلەن ئىقتىساد مەسىلىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايرىپ، ئەڭ ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت مۇئامىلىسىنى ئۇزارتىشنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئوخشاشمىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرگە مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇلىغا تەسىر كۆرسىتىش تىرىشچانلىقىدىن ۋاز

كەچتى، شۇنىڭغا ئوخشاش ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ياپونىيىگە قارىتىلغان بىخەتەرلىك سىياسىتىنى، ياپونىيە بىلەن توقۇنۇش ئەڭ كەسكىن بولغان سودا ۋە باشقا ساھەلەردىن ئايرىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكا جۇڭگونىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە ياپونىيىنى سودىدا يول قويۇشقا قىستايدىغان قورالدىن ۋاز كەچتى.

ئىككىنچىدىن، ئامېرىكا ئىزچىل ھالدا ئاسىيا ئەللىرى بىلەن ئالدىن ئۆز ئارا ئېتىبار بېرىش يولى ئۇستىدە ئىزلەندى. ئامېرىكا ئۆزى يول قويغاندا، ئاسىيا ئەللىرىنىڭمۇ ئوخشاشلا يول قويۇشىنى ئۈمىد قىلدى ھەم دائىم ئاسىيا ئەللىرى بىلەن «ئۇنۇملۇك ئۇچرىشىش» ياكى «سۆھبەتلىشىش»نى ساقلاش كېرەكلىكىدەك فاڭجېننىڭ باھانە قىلىپ ئۆزىنى ئاقلىدى. ئەمما، ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ بۇ خىل يول قويۇشىنى ھەمىشە ئامېرىكىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قاراپ، ئامېرىكىنىڭ تەلىپىنى ئىلگىرىلىگەن ھالدا قەتئىي رەت قىلىشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەھۋال ئامېرىكا جۇڭگو ئالاقىسىدە روشەن ئىپادىلەندى. ئامېرىكىلىقلار «دوستانە» مۇناسىۋەتنى «ياخشى» مۇناسىۋەتكە تەڭداش دەپ قارايدىغان بولغاچقا، ئاسىيا ئەللىرى بىلەن بولغان رىقابەتتە ئامېرىكا ناھايىتى ناچار ۋەزىيەتتە قالدى. چۈنكى، كېيىنكىلەر «ياخشى» مۇناسىۋەتنى ئۆزلىرى ئۈچۈن غەلبە قىلىشنىڭ پۇرسىتى دەپ قارىدى. ئاسىيالىقلارغا نىسبەتەن ئامېرىكىنىڭ يول قويۇشىغا جاۋاب قايتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى، ئۇلار بۇنىڭدىن پايدىلىنىش كېرەك، دەپ قارايتتى.

ئۈچىنچى، ئامېرىكا-ياپونىيە سودىسىدا تەكرار يۈز بەرگەن توقۇنۇش مۇنداق بىر ئەندىزىنى شەكىللەندۈردى: ئامېرىكا سودا مەسىلىسىدە ياپونىيىگە تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەگەر تەلىپىنى قاندۇرمىسا ياپونىيىگە ئىمبارگو يۈرگۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە تەھدىت سالدى. ئارقىدىنلا ئىككىسى تەرەپ توختىماي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىككىلا تەرەپ ئىمبارگو ئىناۋەتلىك بولۇشتىن ئىلگىرى كېلىشىم ھاسىل قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. كېلىشىمنىڭ ئىپادىلىنىش

ئۇسلۇبى دائىم دېگۈدەك لىگگىر تاق-تاق، تۈتۈرۇقسىز بولۇپ كەلدى. شۇڭا، ئامېرىكا پرىنسىپ جەھەتتىن غەلبە قىلغانلىقىنى جاكارلىدى، ياپونىيە ئۆز خاھىشى بويىچە كېلىشىمنى گاھى ئىجرا قىلدى، گاھى ئىجرا قىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن ھەممە ئىش يەنىلا كونا يوسۇندا داۋاملىشۇھردى. ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشمۇ چوڭ جەھەتتىن شۇنداق بولۇپ كەلدى. جۇڭگو كىشىلىك ھوقۇق، ئەقلىي مۇلۇك ھوقۇقى ۋە يادرو قوراللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىش مەسىلىسىدىكى پرىنسىپال بايانلىرىغا مەجبۇرىي يوسۇندا قوشۇلدى. ئەمما، بايانلىنىڭ چۇشەندۈرۈلۈشىدە ئامېرىكا بىلەن تۇپتىن ئوخشىمىدى، شۇنداقلا ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى سىياسەتلىرىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىۋەردى.

بۇ خىل ھەزىرەت جەھەتتىكى پەرقلەر، شۇنداقلا ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئاسىيا جەمئىيىتى بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە ئۆز ئارا قوللاشنى ئىلگىرى سۈردى. مەسىلەن، 1994- يىلى «ئاۋسترالىيە، مالايسىيادىن تارتىپ جەنۇبىي چاۋشىيەنگىچە «ئەمەلىيەتتە بارلىق ئاسىيا ئەللىرى ياپونىيە تەرەپتە تۇرۇپ، ئامېرىكىنىڭ ياپونىيىنىڭ ئىمپورت مىقدار كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەش توغرىسىدىكى تەلىپىنى توستى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جۇڭگونىڭ ئەڭ ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت بولۇش مەسىلىسىدىمۇ، ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقلىشىپ جۇڭگونى قوللاش ئەھۋالى كۆرۈلدى. ياپونىيە ۋەزىرى مورىخىرو خوساكاۋا غەربنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشىنى «قارىغۇلارچە» ئاسىياغا كۆچۈرۈپ كېلىشكە بولمايدۇ، دېدى. سىنگاپۇردىن لى گۇئاكيۇمۇ ئاگاھلاندۇرۇپ، ئامېرىكا ئەگەر جۇڭگوغا بۇئاستە بېسىم ئىشلەتسە، «ئامېرىكا تىنچ ئوكيان رايونىدا يالغۇز قالىدۇ» دېدى[1]. ئىتتىپاقلىشىشنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى: ئاسىيا، ئافرىقا ۋە باشقا ئەللەر غەربنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي ياپونىيە تەرەپتە تۇرۇپ، ياپونىيىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ئەمەلدارلىرىنىڭ قايتىدىن دۇنيا سەھنىسە

تەشكىلاتىنىڭ رەھبىرى بولۇپ سايلىنىشىنى قوللىدى، ياپونىيە بولسا ئامېرىكا كۆرسەتكەن ـــ مېكسىكىنىڭ سابىق زۇكتۇگى كارلوس سالىناسقا قارشى تۇرۇپ، كورپىلىك بىرسىنى دۇنيا سودا تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىكىگە كۆرسەتتى. خاتىرلەر شۇ نەرسىنى كۆرسىتىپ بەردىكى، 90- يىللارغا كەلگەندە، تىنچ ئوكيان كېڭەيمىچىلىكى مەسلىسىدە، بارلىق شەرقىي ئاسىيا ئەللىرى، ئۆزلىرىنى ئامېرىكىغا قارىغاندا باشقا شەرقىي ئاسىيا ئەللىرى بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە دەپ قارىدى.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئىياغلىشىپ، ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى كۇنسېرى كېڭىيىۋاتقان ئۆز ئارا تەسىر ۋە ئامېرىكا كۇچىنىڭ نىسبىي تۆۋەنلىشى، ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ھەزىرەت توقۇنۇشىنى گەۋدىلەندۇردى ھەم ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا ئەللىرىنى ئامېرىكىنىڭ بېسىمىغا قارشى تۇرالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلدى. جۇڭگونىڭ باش كۆتۇرۇشى ئامېرىكىغا نىسبەتەن تۇپكى خىرىسىنى شەكىللەندۇردى. ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ئامېرىكا-ياپونىيە توقۇنۇشىغا سېلىشتۇرغاندا دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇ ئىقتىساد، كىشىلىك ھوقۇق، شىزاڭ، تەيۋەن، جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى ۋە قورال-ياراغلارنىڭ كېڭىيىپ كېتىش مەسلىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئامېرىكا بىلەن جۇڭگونىڭ بارلىق زور مەسىلىلەردە ئورتاق نىشانى يوق، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ ئومۇميۈزلۈك. ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا ئوخشاشلا، ئامېرىكا - جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش چوڭ دەرىجىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا، ئىككى جەمئىيەتنىڭ ھەزىرەت پەرقىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، كۇچتىن ئىبارەت تۇپكى مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ. جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى رەھبەرلىك ئورنى ياكى زومىگەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىنى خالىمايدۇ، ئامېرىكىمۇ جۇڭگونىڭ ئاسىيادىكى رەھبەرلىك ئورنى ياكى زومىگەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىنى

خالمايدۇ. 200 يىلدىن بۇيان، ئامېرىكا ئىزچىل هالدا ياۋروپادا رەھبەرلىك ئورنىنى ئىگىلەيدىغان بىرەر چوڭ دۆلەتنىڭ مەيدانغا كېلىپ قېلىشىنى چەكلەپ كەلدى. جۇڭگودا «سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش» سىياسىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئامېرىكا شەرقىي ئاسىيادىكى مۇشۇنداق قىلىپ كەلدى. مۇشۇ مەقسەتتىگە يېتىش ئۈچۈن ئامېرىكا گېرمانىيە ئىمپېرىيىسى، نېمىس ناتسىتلىرى، ياپونىيە ئىمپېرىيىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن ئىككى قېتىم دۇنيا ئۇرۇشى ۋە بىر مەيدان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى قىلدى. ئامېرىكىنىڭ بۇ مەنپەئىتى يەنىلا مەۋجۇت، ئۇنى رېگان ۋە بۇش زۇكۇتۇكلار قايتا تەكتىلىدى. جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى يېتەكچىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالغان چوڭ دۆلەت بولۇشتەك هالەت يەنە داۋاملىشىدىغان بولسا، ئۇ ئامېرىكىنىڭ يادرولۇق مەنپەئىتىگە تەھدىت شەكىللەندۈرىدۇ. ئامېرىكا بىلەن جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى مەسلىسىدىكى تۈپكى ئىختىلاپ ئامېرىكا جۇڭگو توقۇنۇشىنىڭ ئىچكى سەۋەبىدۇر.

جۇڭگونىڭ زومىگەرلىكى، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىمۇ ياكى ئەكىشىشمۇ؟ شەرقىي ئاسىيادا ئالتە خىل مەدەنىيەت، 18 دۆلەت بولغاچقا ۋە ئىقتىساد تېز تەرەققىي قىلغاچقا، دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ساهەسىدە زور پەرقلەر مەۋجۇت، بۇ خىل پەرقلەر 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن بىر قانچە تۈرلۈك خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەلۇم بىر خىلى بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ رايوندىكى كۆپ قىسىم ئاساسلىق ۋە ئۇتتۇرا سەۋىيىدىكى دۆلەتلەر ئىچىدە بەلكىم ئىنتايىن مۇرەككەپ هەمكارلىق ۋە توقۇنۇش مۇناسىۋىتى بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ياكى جۇڭگو، ياپونىيە، ئامېرىكا ۋە روسىيە، هىندىستان ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا تەڭپۇڭ ۋە رىقابەتكە تولغان كۆپ قۇتۇپلۇق خەلقئارا سىستېما بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. يەنە بىر خىل مۇمكىنچىلىك شۇكى،

شەرقىي ئاسىيا سىياسىيسى جۇڭگو ۋە ياپونىيە ياكى جۇڭگو ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قارشىلىق بولۇپ قېلىشى، باشقا دۆلەتلەر بىرتەرەپ بىلەن ئىتتىپاق شەكىللەندۈرۈشى ياكى ئىتتىپاق تۈزمەسلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇشى مۇمكىن. يەنە شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، شەرقىي ئاسىيا سىياسىيسى ئەنئەنىۋى بىر قۇتۇپلۇق ئەندىزىگە قايتىپ كېلىشى، جۇڭگونى مەركەز قىلىپ كۈچ دەرىجە ئايرىمىسىنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. ئەگەر جۇڭگو 21- ئەسىردە يەنىلا يۇقىرى سۈرئەتلىك ئىقتىسادىي ئېشىشنى ساقلاپ قالسا، دېگۈدەك شياۋېڭدىن كېيىنكى دەۋردە بىرلىكىنى ساقلاپ، ۋاربسلىق هوقۇقى كۈرىشى تۈپەيلى پالەچ هالغا كېلىپ قالمىسا، ئۇ بۇ ئەڭ ئاخىرقى ئىمكانىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن. جۇڭگونىڭ غەلبىسى قىلىچ قىلالماسلىقىنى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچ كۈرىشىدىكى ئىنكاسى بەلگىلەيدۇ.

جۇڭگونىڭ تارىخ، هەزارەت، ئەنئەنە، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي كۈچى ۋە ئۇزۇلۈك ئوبرازى ئۇنىڭ شەرقىي ئاسىيادا بىر خىل زومىگەرلىك ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نىشان جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئۆچقانىدەك تەرەققىي قىلىشىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى. باشقا چوڭ دۆلەتلەردىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا ۋە روسىيەلەر يۇقىرى سۈرئەتتە سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنى باشتىن كەچۈرۈش بىلەن بىرگە كېيىنكى يىللاردا، سىرتقا كېڭەيدى، ئۆز-ئۆزىنى كېڭەيتتى ۋە جاهانگىرلىكنى يولغا قويدى. جۇڭگونىڭمۇ ئىقتىسادىي ۋە هەربىي كۈچى كۈچەيسە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىش كۆرمەيدۇ، دەپ قارىشقا ئاساسىمىز يوق. 2000 يىلىدىن بۇيان، جۇڭگو ئىزچىل هالدا شەرقىي ئاسىيادىكى كۆزگە كۆرۈنگەن چوڭ دۆلەت بولۇپ كەلدى. هازىر، جۇڭگولۇقلار بارغانسېرى ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ تارىخىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئار-نومۇس ۋە غەرب بىلەن ياپونىيىگە بېقىنىشتەك ئۇزۇن يىللارنى

ئاخىرلاشتۇرۇشنى ئېنىق ئىپادىلەشكە باشلىدى. بۇ يىللار 1842- يىلى ئەنگلىيە جۇڭگوغا تاڭغان نەنجىڭ شەرتنامىسىدىن باشلىنىدۇ.

80- يىللارنىڭ ئاخىرى، جۇڭگو ئۆزلۈكسىز ئېشىۋاتقان ئىقتىسادىي ئېنېرگىيىنى ھەربىي كۈچ ۋە سىياسىي تەسىرگە ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. ئەگەر جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى سەجىل ئاشسا، بۇ ئايلاندۇرۇشنىڭ كۆلىمى تېخىمۇ زورىيىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگونىڭ ھەربىي چىقىمى 80- يىللاردا تۆۋەنلىگەن. ئەمما، 1988- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە جۇڭگونىڭ ھەربىي چىقىمى ئەينى چاغدىكى باھا بويىچە ھېسابلىغاندا بىر قاتلانغان، ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا 50% ئاشقان ھەم 1995- يىلىغىچە 21% ئاشۇرۇش پىلانلانغان. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ پېرىنسىپى نىسبىتى مۆلچەرلىگە ئاساسلانغاندا، جۇڭگونىڭ 1993- يىلىدىكى ھەربىي خىراجەت چىقىمى تەخمىنەن 22 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن 37 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغىچە بولۇپ، سېتىۋېلىش كۈچى نورمال باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا 90 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. 80- يىللارنىڭ ئاخىرى، جۇڭگو ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىسىنى قايتا تۈزۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن، يىراق مۇساپىدىن ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇشنى مۇھىم نۇقتا قىلىشتەك رايون خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىگە ئۆزگەرتتى. بۇ خىل ئۆزگىرىشكە ماسلىشىش ئۈچۈن، جۇڭگو دېڭىز ئارمىيىسى كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باشلاپ، يىراق مۇساپىلىق زامانىۋى ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنى سېتىۋېلىپ، ھاۋا بوشلۇقىدا ماي قاچىلاش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى ھەم بىر ئاۋئاماتكا سېتىۋېلىشنى قارار قىلدى. جۇڭگو يەنە روسىيە بىلەن ئۆز ئارا ئېتىبار بېرىلىدىغان قورال سېتىۋېلىش مۇناسىۋىتى ئورناتتى.

جۇڭگو ھازىر شەرقىي ئاسىيادىكى ھۆكۈمران دۆلەتكە ئايلىنىۋاتىدۇ. شەرقىي ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

بارغانسېرى جۇڭگوغا يۆزلىنىپ، چوڭ قۇرۇقلۇق ۋە باشقا ئوچ خەنزۇ تىلى قوللىنىدىغان دۆلەت ۋە رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئۈچقانىدەك تەرەققىي قىلىشىنىڭ قوللىشىغا، شۇنداقلا تايلاند، مالايسىيا، ھىندونېزىيە ۋە فىلىپپىندىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىكى غوللۇق رولىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. جۇڭگو بارغانسېرى جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقى تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ پالاسىر تاقىم ئاراللىرى (شىشا تاقىم ئاراللىرى)دا ھەربىي بازا قۇردى. 1988- يىلى جۇڭگو ۋېيتنام بىلەن بىر قانچە ئارالنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلدى، فىلىپپىنغا يېقىن مىسچىف ئارلىدا قوشۇن تۇرغۇزدى، ھىندونېزىيىنىڭ ناتۇن ئارلىدىكى تەبىئىي گازلىقنى ئىگىلىك ھوقۇقى تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. جۇڭگو يەنە ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ئاسىيادا قوشۇن تۇرغۇزۇشىنى پاسسىپ قوللاشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، پائال قارشى تۇرۇشنى كۈچەيتتى. ئوخشاشلا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە جۇڭگو ياپونىيىنىڭ ھەربىي كۈچىنى زورايتىشىنى يوشۇرۇن تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن ياپونىيىنىڭ ھەربىي ئىشلار قۇرۇلۇشىغا كۈنسېرى دىققەت قىلىشقا باشلىدى. ئەنئەنىۋى رايون خاراكتېرلىك زومىگەرلىك ئۇسۇلى بويىچە ئىش كۆرسە، جۇڭگو ئۆزىنىڭ رايون خاراكتېرلىك ھەربىي ئەۋزەللىكىگە ئېرىشىش جەھەتتىكى توسالغۇلارنى ئازايتالايدۇ.

ئايرىم ئەھۋاللاردىن باشقا (مەسىلەن جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىدا) جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى زومىگەرلىكى بىۋاسىتە قورال كۈچىگە تايىنىپلا ئۆز تېررىتورىيىسىگە بولغان كونترولىنى كۈچەيتىشىنىڭ ئانچە مۇمكىنچىلىكى يوق. ئەمما، بۇ خىل ئېھتىماللىق، جۇڭگو باشقا شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تۆۋەندىكى بىر قىسىم ياكى ھەممە ئىشنى قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

● جۇڭگونىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ۋە جۇڭگونىڭ شىزاڭ، شىنجاڭغا بولغان كونترولۇقىنى، شۇنداقلا شياڭگاڭ ۋە تەيۋەننىڭ جۇڭگو قوينىغا قايتىپ كېلىشىنى قوللاش.

● جۇڭگونىڭ جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى يېقى موڭغۇلىيەگە بولغان زېمىن تەۋەلىك هوقۇقىغا سۇيقەست قىلىش.

● جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، كىشىلىك هوقۇق، قورال-ياراغ كېڭەيمىچىلىكى ۋە باشقا مەسىلىلەردە توقۇنۇش كۆرۈلگەندە ئۇمۇمىيۈزلۈك جۇڭگونى قوللاش.

● جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيا رايونىدىكى هەربىي جەهەتتىكى ئەۋزەللىك ئورنىنى قوبۇل قىلىش، بۇ خىل ئەۋزەل ئورۇنغا تەهدىت پەيدا قىلىدىغان يادرو قورالى ۋە باشقا دائىمىي كۈچلەرنى تەرەققىي قىلدۇرماسلىق.

● جۇڭگونىڭ مەنپەئىتى بىلەن بىردەك هەم جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا پايدىلىق سودا ۋە مەبلەغ سېلىش سىياسەتلىرىنى قوللىنىش.

● رايون مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا جۇڭگونىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇش.

● جۇڭگودىن كېلىدىغان كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن ئۇمۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىش.

● ئۆز دۆلەتلىرىدىكى، جۇڭگوغا ۋە جۇڭگولۇقلارغا قارشى هەرىكەتلەرنى چەكلەش ۋە باستۇرۇش.

● جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى هوقۇقىغا هۆرمەت قىلىش، ئۇ جۇڭگو بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ۋە جۇڭگوغا بېقىنىدىغان هوقۇقلارنى قوغداشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

● باشقا چوڭ دۆلەتلەر بىلەن هەربىي ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ياكى جۇڭگوغا قارشى هەمكارلىق تۈزمەسلىك.

● خەنزۇچە ئورتاق تىلنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇنى شەرقىي ئاسىيادا كەڭ قوللىنىلىدىغان ئالاقە تىل قورالىغا

ئايلاندۇرۇش ھەم شۇ ئارقىلىق ئىنگلىز تىلىنىڭ رولىنى تولۇقلاش ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئورنىنى بەلگىلەش.

ئانالىزچىلار جۇڭگونىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن ۋىليام I نىڭ گېرمانىيىنى كونترول قىلغاندىن كېيىن 19- ئەسىردىكى ياۋروپانىڭ باش كۆتۈرۈشىنى سېلىشتۇرۇپ، يېڭىدىن چوڭ دۆلەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى دائىم ئىنتايىن مۇقىمسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئەگەر يەنە مۇشۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە، جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ چوڭ دۆلەتنىڭ باش كۆتۈرۈشى، ئىككىنچى مىڭ يىلنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى ھەر قانداق بىر ھادىسە بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ئەھۋال بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارىدى. لى گۇاڭياۋ 1994- يىلى «جۇڭگو مۇبادا دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشىغا قانىنىپ قالسا، دۇنيا 30 ياكى 40 يىل ئىچىدە چوقۇم بىر خىل يېڭى تەڭپۇڭلۇقتا ئېرىشىدۇ. جۇڭگونىڭ باشقا بىر خىل قاتناشقۇچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ قاتناشقۇچىدۇر» دېگەنىدى[32]. ئەگەر جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى يەنە سىجىل ئون يىل ئاشسا (شۇنداق بولۇشى مۇمكىن)، جۇڭگو ھاكىمىيەت ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەزگىلىدە پۈتۈنلۈكىنى ساقلىيالسا (شۇنداق بولۇشى مۇمكىن)، ئۇنداقتا شەرقىي ئاسىيا ئەللىرى ۋە پۈتكۈل دۇنيا، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بۇ ئەڭ چوڭ قاتناشقۇچىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان ئۆز-ئۆزىنى كېڭەيتىشىگە نىسبەتەن ئىنكاس قايتۇرىدۇ.

كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈشىگە نىسبەتەن، ھەر قايسى ئەللەر بۇ خىل ئۇسۇل ياكى ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈپ ئىنكاس قايتۇرىدۇ. ئۇلار مۇستەقىل يوسۇندا ياكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ ھەم جۇڭگونى چەكلەيدۇ، شۇنداقلا زۆرۈر تېپىلغان ئەھۋالدا، ئۇلار ئۇرۇشتا جۇڭگونى مەغلۇب قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ

بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. يەنە بىر خىل ئىنكاس، ھەر قايسى ئەللەر بۇ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان چوڭ دۆلەتنىڭ ھارۋىسىغا چىقىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئىككىنچى ئورۇندا ياكى ئۇنىڭغا بېقىنىدىغان ئورۇندا تۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى سىناپ كۆرۈشى مۇمكىن، ياكى ھەر قايسى ئەللەر مەلۇم كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقنى ۋە ئەگىشىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈپ سىناپ كۆرۈشى مۇمكىن. بىراق، بۇ خىل ئۇسۇل ئۇلار بىلەن بۇ يېڭىدىن گۈللەنگەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قارشىلىشىش ۋە ئۆزئارا قوغدىيالماسلىقتەك قوش قاتلاملىق خەتەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. غەربنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق تەڭپۇڭلۇق ساقلاش ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك تاللاش، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ ئەگىشىشكە قارىغاندا كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇلدۇر. خۇددى ستېفېن ۋولت ئېيتقاندەك:

ئومۇمەن، ھەر قايسى ئەللەر ئۆز مەقسىتى ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئىستراتېگىيىسىنى قوللىنىشقا مايىل بولىدۇ. ھارۋىغا چىقىۋېلىشنىڭ خەتىرى شۇكى، ھارۋىغا چىقىۋالغۇچى ئىشەنچىكە موھتاج. ئۇنىڭدىن باشقا بىر دۆلەت يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىۋالغان يەنە بىر چوڭ دۆلەتنى قوللىغانداۋ، ھەمىشە چوڭ دۆلەتنىڭ ئۆزىگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئەگەر يېتەكچى دۆلەت بىر تاجاۋۇزچى دۆلەت بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئەڭ بىخەتەر بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر قەدەر تاجىز تەرەپ بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇ ھالدا بىر دۆلەتنىڭ ھەمكارلىق جەريانىدىكى تەسىرىنى كۈچەيتەلەيدۇ، چۈنكى بىر قەدەر تاجىز تەرەپ قوللاشقا موھتاج بولىدۇ[83].

ۋولتنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تەھلىلىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەر قايسى

دۆلەتلەر ھەمىشە كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئىستراتېگىيىسى ئارقىلىق تاشقى تەھدىتكە قارشى تۇرىدۇ. كىشىلەرمۇ ئومۇميۈزلۈك شۇنداق پەرەز قىلىدۇكى، ياۋروپانىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى زور كۆپ قىسىم دەۋرىدە، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى بىر خىل ئۆلچەملىك ھەرىكەت شەكلى بولۇپ كەلدى. بىر قىسىم دۆلەتلەر قايتا ئىتتىپاق تەشكىللەپ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق ئۆلار ئۈچراۋاتقان (ئىسپانىيە پادىشاھى) فىلىپ II، (فرانسىيە پادىشاھى) لۇيى XIV، (پروسسىيە ئىمپېراتورى) فىردىرىخ، ناپولېئون، قەيسەر ۋە گىتلېر قاتارلىقلار شەكىللەندۈرگەن تەھدىتنى چەكلىدى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەڭپۇڭلاشتۇردى. ئەمما، ۋولت يەنە شۇ نەرسىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، «مەلۇم ئەھۋال» دا، ھەر قايسى ئەللەر ئەگىشىش ئۈسۈلىنى تاللىشى مۇمكىن، شۇنداقلا رانداڭ سكۆيللىر كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، تۈزىتىش پوزىتسىيىسىدىكى (revisionist) دۆلەتلەر بەلكىم گۈللەنگەن دۆلەتلەرگە ئەگىشىش ئىستراتېگىيىسى ئارقىلىق مۇئامىلە قىلىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن قانائەتلەنمەيدۇ، ھازىرقى ھالىتنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق نەپكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىدۇ[34]. ئۇنىڭدىن باشقا، ۋولت ئېيتقانىدەك، ئەگىشىش ھەقىقەتەن مۇئەييەن دەرىجىدە كۈچى تېخىمۇ زور بولغان دۆلەتلەرگە ئىشىنىش، ئۇلارغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق بىر دۆلەتنىڭ كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرغاندا، ھەر قايسى ئەللەر ئاساسىي رول ئالسىمۇ، قوشۇمچە رول ئالسىمۇ بولىدۇ. ئالدى بىلەن، A دۆلەت، C دۆلەت ۋە D دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق ئۇ ھەقىقەتەن يوشۇرۇن رىقابەتچى دەپ قارىغان B دۆلەت بىلەن بولغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ ياكى ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچى ۋە باشقا كۈچىنى (ھەربىي تەييارلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن) تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ياكى مۇشۇ ۋاستىلەرنى

بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، A دۆلەت بىلەن B دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي كۈچ تەڭپۇڭلىشىدۇ. ئىككىنچىدىن، A دۆلەت ھېچقايسى دۆلەتنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە رىقابەتچىسى دەپ قارىمايدۇ، ئەمما ئۇ Bدۆلەت بىلەن C دۆلەتنىڭ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەريانىدىن مەنپەئەتكە ئېرىشىشى مۇمكىن، چۈنكى، B ۋە C دىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ قايسىسى ھەددىدىن زىيادە كۈچىيىپ كەتسە، ئۇ A دۆلەتكە تەھدىت شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، A دۆلەت، B ۋە C دۆلەتكە نىسبەتەن ئىككىلەمچى تەڭپۇڭ كۈچ ئورنىغا چۈشۈپ قېلىشى، ئەمما كېيىنكى ئىككى دۆلەت ئاساسلىق تەڭپۇڭ كۈچ ئورنىغا چىقىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئەگەر جۇڭگو بىر زومىگەر دۆلەت سۈپىتىدە شەرقىي ئاسىيادا باش كۆتۈرسە، ھەر قايسى ئەللەر قانداق ئىنكاس قايتۇرىدۇ؟ شۈبھىسىزكى، بۇ خىل ئىنكاس تۈپتىن ئوخشاش بولمايدۇ. جۇڭگو ئامېرىكىنى ئاساسلىق دۈشمەن دەپ قارىغانىكەن، ئامېرىكا بىر ئاساسلىق تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى سۈپىتىدە جۇڭگو زومىگەرلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا مايىل بولىدۇ. بۇ خىل رولنى ئېلىش، ئامېرىكىنىڭ ياۋروپا ياكى ئاسىيادا ھەر قانداق بىر دۆلەتنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىسى بىلەن بىردەك بولۇشى مۇمكىن. بۇ نىشان ياۋروپادا قايتا قوللىنىلمىدى، ئەمما ئۇ ئاسىيادا داۋاملىق قوللىنىلىشى مۇمكىن. ھەزارەت، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئامېرىكا بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ كېلىۋاتقان چېچىلاڭغۇ ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئامېرىكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت شەكىللەندۈرمەيدۇ، ئەمما بىرلىككە كەلگەن، كۈچىيىۋاتقان ۋە ئۆز-ئۆزىنى كېڭەيتىۋاتقان جۇڭگو بۇ خىل تەھدىتنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. زۆرۈر تېپىلغاندا، ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى زومىگەرلىكىنى چەكلەش ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلەمدۇ، يوق؟ ئەگەر جۇڭگو ئىقتىسادى داۋاملىق تەرەققىي قىلسا، بۇ 21- ئەسىرنىڭ بېشىدا ئامېرىكا سىياسەت

تۇرگۇچىلىرى دۇچ كېلىدىغان بىردىنبىر ھەل قىلىش قېيىن بولغان بىخەتەرلىك مەسىلىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئامېرىكا ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ ئاسىيادىكى يېتەكچىلىك ئورنىنى چەكلىمەكچى بولىدىكەن، ئۇ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ياپونىيە بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ، باشقا ئاسىيا ئەللىرى بىلەن زىچ ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇشى، ئاسىيادا تۇرغۇزغان قوشۇنىنى كۆچەيتىشى ھەم ئاسىيادىكى قوشۇنلارنى ئىشقا سالالايدىغان بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئامېرىكا جۇڭگونىڭ زومىگەرلىكى بىلەن ئۇزەكگە سوقۇشتۇرۇشنى خالىمسا، ئۇنداقتا ئامېرىكا ئۆزىنىڭ ھەمىبابچىلىقىدىن ۋاز كېچىشى، جۇڭگونىڭ زومىگەرلىكى بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈشكە كۆنۈشى، ئۆزىنىڭ تىنچ ئوكيانىنىڭ يەنە بىر قىرغىقىدىكى بەلگىلەش ئىقتىدارىنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىشىگە قاراپ تۇرۇشى كېرەك. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇل ئۇچۇن ئوخشاشلا زور بەدەل تۆلەشكە ۋە خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، ئەڭ چوڭ خەتەر ئامېرىكىنىڭ ئېنىق بىر قارارغا كەلمەي تۇرۇپ، بۇ ئىشنىڭ دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىش-كەلمەسلىكىنى ئەستايىدىل ئويلاشمايلا ھەم ئۇرۇش قوزغاش تەييارلىقىنى ياخشى ئىشلىمەيلا، جۇڭگو بىلەن بىر مەيدان ئۇرۇش قاينىمىغا كىرىپ قېلىشتۇر.

نەزەرىيىۋى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەر باشقا چوڭ دۆلەتلەر كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئاساسلىق رولىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناياليسا، ئامېرىكا ئىككىلەمچى تەڭپۇڭلۇق رولىنى ئويناش ئۈسۈلى ئارقىلىق جۇڭگونى چەكلىسە بولىدۇ. تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ئىمكانىيەت ياپونىيە، بۇنىڭ ئۈچۈن ياپونىيىنىڭ سىياسىتىدە زور ئۆزگىرىش بولۇشى، ياپونىيە قايتىدىن قوراللىنىشى، يادرو قورالىغا ئىگە بولۇشى، ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە جۇڭگو بىلەن رىقابەتلىشىشى كېرەك. ياپونىيە ئامېرىكا

رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگوغا قارشى ئىتتىپاققا قاتنىشىشنى خالىشى مۇمكىن، ئەگەر بۇ بىر نۇقتىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمىسا، ئۇنداقتا ياپونىيە جۇڭگونىڭ ئاساسلىق تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچىسى بولالىشى ناتايىن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا ئىككىلەمچى رولنى ئويناشقا بولغان قىزىقىش ۋە ئېھتىماللىقنى ئىپادىلىمىدى.

ناپولېئون دەۋرىدە، ئامېرىكا بىر يېڭى دۆلەت بولۇش سۈپىتىدە مۇشۇنداق ئىككىلەمچى ئورۇنداشكا رولىنى ئېلىپ، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلغان. 20- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئامېرىكا ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن ئاز تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، نەتىجىدە بۇزۇۋېتىلگەن كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوزغالغان دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئامېرىكا ئامالسىز ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسلىق تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچىسىغا ئايلىنىپ قالدى، بىر چوڭ دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئامېرىكا شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككىلەمچى ئورۇندىكى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى بولۇپ باقمىدى. ئىككىلەمچى ئورۇندىكى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى بولۇش، چېچەن، جانلىق، ئىككى بىسلىق، ھەتتا سەممىيەتسىزلىكتەك بىر رولنى ئېلىشتىن دېرەك بېرەتتى، شۇنداقلا بۇ يەنە ئامېرىكىنىڭ بىر تەرەپنى قوللاشتىن يەنە بىر تەرەپنى قوللىغۇچىغا ئۆزگىرىشى، ئامېرىكىنىڭ قىممەت قارىشىغا ئاساسەن ئادالەت جەھەتتە تۇغرا دۆلەتلەرنى قوللاشنى رەت قىلىش ياكى قارشى تۇرۇشتىن ۋە ياكى ئادالەت جەھەتتە خاتا دۆلەتلەرنى قوللاشتىن دېرەك بېرىشى مۇمكىن. گەرچە ياپونىيە ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ ئاسىيادىكى ئاساسلىق تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچىسى بولسىمۇ، ئامېرىكىنىڭ بۇ خىل تەڭپۇڭلۇقنى قوللاش ئىقتىدارىنىڭ بار-يوقلۇقى يەنىلا بىر مەسىلە. ئامېرىكا باشقىلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ مەۋجۇت بولۇۋاتقان بىر تەھدىتكە بۆلۈنگەن قارشى تۇرالىسىمۇ، لېكىن كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق

ئىككىي يوشۇرۇن تەھدىتنى تەڭپۇڭلاشتۇرمايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا، ئاسىيا ئەللىرىدىكى ئەگىشىش خاھىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، ئامېرىكىنىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن قىلغان بارلىق تىرىشچانلىقلىرىغا توسالغۇ بولۇشى مۇمكىن.

ئەگىشىشنى ئىشەنچنىڭ دەرىجىسى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپكە دىققەت قىلىش كېرەك. بىرىنچى، ھارۋىغا چىقىۋېلىش ئوخشاش بىر مەدەنىيەتكە تەۋە ياكى ھەزارەت ئورتاقلىقىغا ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى يۇقىرى، ئەمما ھېچقانداق ھەزارەت ئورتاقلىقى بولمىغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىشى ناتايىن.

ئىككىنچىسى، ئىشەنچنىڭ دەرىجىسى ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ئوخشىماش بولماسلىقى مۇمكىن. بىر ئوغۇل بالا باشقا بالىلار بىلەن قارشىلاشقاندا، ھەمىشە ئاكىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنىدۇ، ئەمما ئۇلار ئۆيدە يالغۇز قالغاندا بولسا، ئۇكىسى ئۆز ئاكىسىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش، ئوخشاش بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھارۋىغا چىقىۋېلىش ھادىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇچىنچى، ئەگىشىش ۋە تەڭپۇڭلۇقنى چەكلەش خاھىشى مەدەنىيەتنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىشىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇرا شەرقتە ئومۇمىيۈزلۈك كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى چارىسىنى قوللىنىش ئەرەب ھەزارىتى ۋە باشقا ئوتتۇرا شەرق ھەزارىتىدىكى ھەممىگە مەلۇملۇق بولغان تازا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدىغان ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تەسىرلەردىن باشقا، كۈچنىڭ تەقسىملىنىشىگە بولغان تەقەززالىق، خاھىشمۇ شۇنىڭغا ئېغىشمۇ ئەگىشىش ياكى كۈچلەر

تەڭپۇڭلۇقى خاھىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ياۋروپا دىكى ھەر قايسى جەمئىيەتلەر ھاكىممۇتلەق تۈزۈم باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاسىيا ئەللىرى تارىخىدەك ئۇزۇن مەزگىل داۋاملاشقان ھۆكۈمدارلار ئىمپېرىيىسى ياكى «شەرقچە مۇستەبىت دۆلەت»لەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ساقلانغان. فېئودالزمنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشى شۇنداقلا مەلۇم ھوقۇقنىڭ تارقاق بولۇشى، تەبىئىي ھالدا كىشىنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا، خەلقئارا قاتلامدا، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقمۇ تەبىئىي ۋە كىشىنى ئىنتىلدۇرىدىغان ئۇسۇل دەپ قارىلىدۇ، سىياسىئونلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ئۇنى قوغداش ۋە ساقلاشتۇر. شۇڭا، تەڭپۇڭلۇق تەھدىتكە ئۇچرىغاندا، تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. قىسقارتىپ ئېيتقاندا، خەلقئارا جەمئىيەتتىكى ياۋروپا ئەندىزىسى ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جەمئىيەت ئەندىزىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ئاسىيادىكى بىۇروكرات ئىمپېرىيىلەر جەمئىيەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىن كۆپ مەنبەلىشىشى ۋە ھوقۇق ئايرىشىغا بوشلۇق قالدۇرمىغان. ياۋروپادىكى ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگودا ئەگىشىش كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىدىن كۆپ مۇھىمدەك كۆرۈنىدۇ. رۇسسىن پىر 20- يىللاردا «ملتارىستلار ئالدى بىلەن كۈچلۈكلەر بىلەن بىللە تۇرسا نېمىگە ئېرىشىدىغانلىقىنى چۈشىنىشكە تىرىشىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار ئاجىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە نېمىگە ئىگە بولىدىغانلىقى ئۈستىدە باش قاتۇرىدۇ... جۇڭگودىكى ملتارىستلارغا نىسبەتەن، ئۆز-ئۆزىنى باشقۇرۇش ياۋروپانىڭ ئەنئەنىۋى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى نەزەريىسىدە كۆرسىتىلگەندەك ئاخىرقى قىممەت ئەمەس، راستىنى ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قارارى ئەمەلىي كۈچنى ئاساس قىلىدۇ»، دەپ قارىغانىدى. ئېلفىر گىرتىس مۇنداق كۆرسەتكەن: 1949-، 1966- يىللىرى ھوقۇقلۇق ئاپپاراتلار ئېنىق چاغدا، ھارۇنغا چىقىۋېلىش

كوممۇنىستىك جۇڭگونىڭ سىياسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالغانىدى، ئەمما، ھەزارەت ئىنقىلابى ھۆكۈمەتسىز ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن ھوقۇق ئۆزگىرىشچان بولۇپ قېلىپ، سىياسىئونلارنىڭ ھاياتىغا تەھدىت يەتكەندە، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى[18]. 1978- يىلىدىن كېيىن بىر قەدەر ئېنىق بولغان ھوقۇق ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلگەندە، ئەگىشىشتىن ئىبارەت سىياسىي ھەرىكەت ئەندىزىسى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى.

تارىختا، جۇڭگولۇقلار دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىشلارنى ئېنىق ئايرىمىغان. ئۇلارنىڭ «كاللىسىدىكى دۇنيا تەرتىپى پەقەت دۆلەت ئىچى تەرتىپىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، شۇڭا بۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى سالاھىيىتىنىڭ بىر خىل كېڭىيىشىدۇر»، ئۇلار بۇ خىل سالاھىيىتىنىڭ «نورمال كائىنات تەرتىپىدىن ئىبارەت مۇشۇ تېخىمۇ زور بولغان كېڭىيىش چەمبىرىكىدە قايتا پەيدا بولۇشىنى» ئۈيلايدۇ ياكى خۇددى رودېرەك ماكفاركۇخار تەسۋىرلىگەندەك: « «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى دۇنيا قارىشى بولسا، كۈڭزى ئىدىيىسىنىڭ ئەستايىدىل ۋە ئېنىق ئىپادىلىگەن دەرىجىگە ئايرىلغان جەمئىيەت قارىشىنىڭ ئىنكاسىدۇر». ئۇلارنىڭ قارىشىچە چەت ئەللىك ھۆكۈمرانلار ۋە بەگلىكلەر جۇڭگو ئىمپېرىيىسىگە ئولپان تاپشۇراتتى، ئۇلارچە دۇنيادا ئىككى قۇياش بولمىغاندەك، ئەلدە ئىككى خان بولمايدۇ، شۇڭا جۇڭگولۇقلاردا ئەزەلدىن كۆپ قۇتۇپلىشىش، ھەتتا كۆپ تەرەپلىك بىخەتەرلىك قارىشى مەۋجۇت ئەمەس. دۆلەتلەر مۇناسىۋىتىدە، ئاسىيالىقلار ئاساسەن، دەرىجىلىك تۈزۈمنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، شەرقىي ئاسىيا تارىخىدا ياۋروپاغا ئوخشاش زوراۋانلىق ئۇرۇشى بولۇپ باقمىغان. ياۋروپا تارىخىدىكى تىپىك ئۇنۇملۇك كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى سىستېمىسىنى ئاسىياغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناتونۇش. 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەرب ئەللىرى يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن، شەرقىي ئاسىيانىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلىرى جۇڭگونى مەركەز قىلاتتى، باشقا ئەللەر يا بېيجىڭغا بويسۇناتتى، يا بېيجىڭ بىلەن

ھەمكارلىشاتتى ۋە ياكى بېيجىڭنىڭ كونتروللۇقىغا بويسۇنماي ئۆز-ئۆزىنى ئىداره قىلاتتى»[19]. ئەلۋەتتە، كۇئېنى ئېقىمىدىكىلەرنىڭ دۇنيا تەرتىپى غايىسى ئەزەلدىن تولۇق ئىشقا ئېشىپ باقمىغان. ئەمما، ئاسىيانىڭ خەلقئارا سىياسىي دەرىجە تۆزۈمى ئەندىزىسى بىلەن ياۋروپانىڭ كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئەندىزىسى كۆچلۈك سېلىشتۇرما شەكىللەندۇردى.

دۇنيا تەرتىپىگە مۇشۇنداق قارايدىغان بولغاچقا، جۇڭگولۇقلارمۇ خەلقئارا مۇناسىۋەتتىمۇ، دۆلەت ئىچى سىياسىيسىدىكى ئەگىشىش خاھىشىغا مايىل. بۇ خىل خاھىش ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ دەرىجىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭزى ھەزارىتى ۋە تارىختا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى-يامانلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمىغان، چاۋشيەن بىلەن جۇڭگو ھەزارەت جەھەتتە نۇرغۇن ئورتاقلىقلارغا ئىگە، شۇنداقلا چاۋشيەنمۇ تارىختىن بۇيان ئىزچىل جۇڭگوغا مايىل. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە سىنگاپور كومۇنىستىك جۇڭگونى دۇشمەن دەپ قارايتتى، بىراق 80- يىللارغا كەلگەندە سىنگاپور مەيدانىنى ئۆزگەرتتى ھەم ئۇنىڭ رەھبەرلىرى ئامېرىكا ۋە باشقا ئەللەرنىڭ جۇڭگو ھوقۇقىنىڭ ربئاللىقىنى ئېتىراپ قىلىشىنى پائال تەشەببۇس قىلدى. جۇڭگولۇقلار زور كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان ۋە رەھبەرلىرى غەربكە قارشى تۇرۇشقا مايىل مالايسىيمۇ جۇڭگوغا ئىنتايىن مايىل. 19- ۋە 20- ئەسىردە تايلاند ياۋروپا ۋە ياپونىيەگە ماسلىشىش ئارقىلىق ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلگەندى، ھازىر ئۇلارمۇ جۇڭگوغا شۇنداق پوزىتسىيە تۇتۇۋاتىدۇ، بۇ خىل مايىللىق تايلاند ئۆز بىخەتەرلىكىنىڭ ۋېيتنامنىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەندىن كېيىن كۆچەيدى.

ھىندونېزىيە ۋە ۋېيتنام كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق جۇڭگونى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋە چەكلەشكە ئەڭ مايىل ئىككى دۆلەت. ھىندونېزىيە جۇڭگودىن يىراق مۇسۇلمان دۆلەت، بىراق باشقا

دۆلەتلەرنىڭ يارديمى بولمىسا، ئۇلار جۇڭگونىڭ جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىنى كونترول قىلىش هوقۇقى تەلىپىنى چەكلىيەلمەيدۇ. 1995- يىلى كۈزدە، هىندونېزىيە بىلەن ئاۋسترالىيە بىر تۈرلۈك بىخەتەرلىك شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئىككى تەرەپنىڭ بىخەتەرلىكى «دۇشمەن تەرەپلەرنىڭ خىرىسى»غا دۇچ كەلگەندە، ئورتاق هەل قىلىشنى قارار قىلدى. گەرچە ئىككىلا تەرەپ بۇنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان ئورۇنلاشتۇرۇش ئىكەنلىكىنى بىردەك ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئوخشاشلا جۇڭگونى دۇشمەنلىك خىرىسىنىڭ ئەكس ئاساسىي مەنبەسى، دەپ قاراشتى[63]. ۋېيتنام چوڭ جەهەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆڭزى مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ دۆلەت، بىراق تارىختا ئۇلار ئىزچىل جۇڭگو بىلەن دۇشمەنلىشىپ كەلدى هەم 1979- يىلى جۇڭگو بىلەن بىر مەيدان قىسقا ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى. جۇڭگو بىلەن ۋېيتنام ئوخشاشلا سىپرورات (نەنشا تاقىم ئارىلى) ئارلىنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ، 70-، 80- يىللاردا ئىككى تەرەپنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى بەزىدە ئۇرۇشۇپ قالاتتى. 90- يىللارنىڭ بېشىدا، ۋېيتنامنىڭ هەربىي كۈچى جۇڭگوغا قارىغاندا كۆپ دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. ۋېيتنام شەرقىي ئاسىيادىكى هەر قانداق بىر دۆلەتكە قارىغاندا، هەمراھ ئىزدەش ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن تەڭپۇڭلىشىش غەرىزىدە بولۇپ كەلدى. ۋېيتنامنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىغا قاتنىشىشى، 1995- يىلى ئامېرىكا بىلەن مۇناسىۋەتنىنى نورماللاشتۇرۇشى بۇ نىشانغا قاراپ تاشلىغان ئىككى قەدەمدۇر. ئەمما، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ جۇڭگوغا خىرىس شەكىللەندۈرۈشنى خالىماسلىق پوزىتسىيىسى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنى جۇڭگوغا قارشى ئىتتىپاققا ئايلاندۇرالماسلىقى ياكى بۇ ۋېيتنامنىڭ جۇڭگوغا قارشى تۇرۇشنى قوللىيالماسلىقى مۇمكىن. ئامېرىكا جۇڭگونى چەكلەشنى تېخىمۇ خالىشى مۇمكىن، ئەمما 90- يىللاردا، ئامېرىكا جۇڭگونىڭ جەنۇبىي

جۇڭگو دېڭىزى هوقۇقى تەلىپىنى كونترول قىلىشقا قارشى تۇرۇشتا قانچىلىك يىراقلىققا بارالايدۇ، بۇ ئېنىق ئەمەس. شۇڭا، ۋېيتنامغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «زىيىنى ئەڭ كىچىك بولغان تاللاش» جۇڭگوغا ماسلىشىش هەم «فىنلاندىيىلىشىش» بولۇشى مۇمكىن، بۇ «ۋېيتنامنىڭ غۇرۇرىغا زىيان يەتكۈزىدۇ، ... بىراق شۇ ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ»[38].

90- يىللاردا، جۇڭگو ۋە شىمالىي چاۋشىيەندىن باشقا، ئەمەلىيەتتە بارلىق شەرقىي ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ شۇ رايوندا قوشۇن تۇرغۇزۇشىنى قوللايدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. ئەمما، ئەمەلىيەتتە، ۋېيتنامدىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ هەممىسى جۇڭگوغا ماسلىشىشقا مايىل بولدى. فىلىپپىن ئامېرىكىنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى ئاساسلىق هاۋا ۋە دېڭىز ئارمىيىسى بازىسىنى تاقىۋەتتى، چوڭ شېكى ئارىلىدا ئامېرىكىنىڭ قوشۇن تۇرغۇزۇشىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىمۇ كۈنسېرى كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1994- يىلى تايلاند، مالايسىيا ۋە ھىندونېزىيە ئۆز دېڭىز تەۋەلىكىدە ئامېرىكىنىڭ ئالتە تەمىنلىگۈچى پاراخوتىنى تۇرغۇزۇش تەلىپىنى رەت قىلدى (ئامېرىكا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ياكى غەربىي جەنۇبىي ئاسىياغا هەربىي مۇداخىلە يۈرگۈزسە، بۇ پاراخوتلار تەمىنات بىلەن تەمىنلەيدىغان لەيلىمە بازا قىلىناتتى). ماسلىشىش پوزىتسىيىسىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى شۇكى، شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقى مۇنبىرىنىڭ تۇنجى يىغىنىدا، جۇڭگونىڭ نەشا تاقىم ئاراللىرى مەسلىسىنى كۈنتەرتىپكە كىرگۈزمەسلىك تەلىپى باشقىلارنىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشتى، جۇڭگونىڭ 1995- يىلى فىلىپپىن ئەتراپىدىكى مىسىچىف مارجان ئارىلىنى ئىگىلىۋېلىشى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىتتىپاقىدىكى باشقا ئەللەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىمىدى. 1995-، 1996- يىللىرى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ هۆكۈمەتلىرى جۇڭگونىڭ تەيۋەنگە ئاغزاكى ۋە هەربىي ئىشلار ئارقىلىق تەھدىت سېلىشىغا يەنە بىر قېتىم مۇتلەق پوزىتسىيە بىلدۈرمىدى. مايكىل ئوكسنبېرگ بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەگىشىش خاھىشىنى خۇلاسىلەپ

مۇنداق دەيدۇ: «كەلگۈسىنى مۆلچەرلىگەندە، ئاسىيا ئەللىرىنىڭ رەھبەرلىرى كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ جۇڭگوغا پايدىلىق بولۇپ قېلىش مۇمكىنچىلىكىدىن ئەنسىرەيدۇ، بىراق ئۇلار ھازىر بېيجىڭ بىلەن قارشىلىشىشنى خالىمايدۇ». شۇنداقلا «ئۇلار ئامېرىكىنىڭ جۇڭگونى جازالاش ھەرىكىتىگە قاتناشمايدۇ»[69].

جۇڭگونىڭ باش كۆتۈرۈشى ياپونىيەگە زور خىرىس شەكىللەندۈرىدۇ، ياپونىيىلىكلەرنىڭ بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئىستراتېگىيە مەسلىسىدە ئېغىر ئىختىلاپ كۆرۈلىدۇ. ياپونىيە جۇڭگوغا ماسلىشىپ، جۇڭگونىڭ سىياسىي ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى كونترول‌ۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بەدىلىگە جۇڭگونىڭ ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلاردىكى مۇھىم ئورنىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشنى خالامدۇ، يوق؟ ياكى ئامېرىكا-ياپونىيە ئىتتىپاقىغا يېڭى مەنە ۋە ھاياتى كۈچ بېرىپ، ئۇنى كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق جۇڭگونى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋە چەكلەشنىڭ بىرلەشمە يادروسىغا ئايلاندۇرۇشى كېرەكمۇ، يوق؟ ۋە ياكى ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۆز مەنپەئىتىنىڭ جۇڭگونىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىشىشىدىن ساقلىنىشى كېرەكمۇ، يوق؟ ياپونىيە بەلكىم بۇ مەسىلىلەرگە ئېنىق جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى ئۇزۇنغىچە چەتكە ئېلىشى مۇمكىن.

كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق جۇڭگونى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋە چەكلەشتىكى ھەر قانداق ئەھمىيەتلىك تىرىشچانلىقنىڭ يادروسى مۇقەررەركى ئامېرىكا-ياپونىيىنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى ئىتتىپاقىدۇر. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ياپونىيە بەلكى بۇ ئىتتىپاقنىڭ مۇشۇ مەقسىتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان تەڭشىشنى تەدرىجىي ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنداق قىلىش ياپونىيىنىڭ تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپكە بولغان ئىشەنچىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ: «ئامېرىكا دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەت بولۇش ۋە دۇنيا ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ رەھبەرلىك رولىنى پائال جارى

قىلدۇرۇشتەك ئومۇمىي ئىقتىدارىنى ساقلاش، ئىككىنچى، ئامېرىكا ئاسىيادا قوشۇن تۇرغۇزۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشنى پائال چەكلەشتەك مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، ئۈچىنچى، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە يۇقىرى بايلىق بەدىلى تۆلىمەسلىك، ئۇرۇش خىيىمخەتىرىگە تەۋەككۇل قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا جۇڭگونى چەكلەش.

مۇبادا ئامېرىكا ئاساسىي مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالمسا ياكى زور قارار چىقارمسا، ياپونىيە جۇڭگوغا بويسۇنۇشى مۇمكىن. تارىختا، ياپونىيە دائىم ئالاقىدار كونترول قىلغۇچى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئارقىلىق ئۆز بىخەتەرلىكى ئۈستىدە ئىزدەنگەن بولۇپ، پەقەت 30-، 40- يىللار بۇنىڭ سىرتىدا، ئەينى چاغدا ياپونىيە شەرقىي ئاسىيادا تاق لىنىيىلىك بويسۇندۇرۇش سىياستىنى يولغا قويغان، نەتىجىدە ئېچىنىشلىق مەغلۇب بولغان. گەرچە 30- يىللاردا ئوق مەركىزى دۆلەتلىرىگە قاتناشقان بولسىمۇ، ياپونىيە ئەينى دەۋردىكى دۇنيا سىياسىيسىدىكى كۈچلۈك هاياتىي كۈچكە ئىگە ھەربىي كۈچ-ئىدىئولوگىيە كۈچى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا، ياپونىيە غەرەزلىك ھالدا ئەنگلىيە-ياپونىيە ئىتتىپاقىغا قاتناشقان، چۈنكى ئەينى چاغدا ئەنگلىيە دۇنيا ئىشلىرىدىكى رەھبىرىي كۈچ ئىدى. 50- يىللاردا ياپونىيە ئوخشاشلا دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ھەم ياپونىيىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالايدىغان ئامېرىكا بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. جۇڭگوغا ئوخشاش، ياپونىيەمۇ خەلقئارا سىياسىينى دەرىجىلىك تۈزۈلمە، دەپ قارايتتى. چۈنكى، ياپونىيىنىڭ ئېچكى ھاكىمىيىتىمۇ شۇنداق ئىدى. خۇددى ياپونىيىلىك بىر مەشھۇر ئالىم كۆرستېپ ئۆتكەندەك:

ياپونىيىلىكلەر دۆلىتىنىڭ خەلقئارا جەمئىيەتتىكى ئورنى ئۈستىدە ئويلانغاندا، دائىم ئۆز دۆلىتىنىڭ ئېچكى ئەندىزىسىگە ئاساسەن خۇلاسە چىقىرىدۇ. ئۇلار خەلقئارا تەرتىپنى ياپونىيە جەمئىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ھەزارەت ئەندىزىسىنىڭ

تاشقى ئىپادىلىنىشى دەپ قارايدۇ، ئەمما بۇ خىل ئەندىزە تىك سىزىقلىق تەشكىلات قۇرۇلمىسىنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىشىنى ئۆزىگە ئالاھىدىلىك قىلغان بولىدۇ. ياپونىيىنىڭ خەلقئارا تەرتىپىگە بولغان بۇ خىل قارىشى، ئۇنىڭ بۇرۇن جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى (ئوليان تاپشۇرۇش تۈرۈمى) ئۇزۇن مەزگىللىك تەجرىبىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

شۇڭا، ياپونىيىنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈش ھەرىكىتى «ئاساسىي جەھەتتىن ئەگىشىش بولۇپ، كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئەمەس»، شۇنداقلا ئۇلار ھەمىشە «ھۆكۈمران كۆچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدۇ»[10]. ياپونىيىدە ئۇزۇن يىل تۇرغان بىر غەربلىك ئالىم مۇنداق دەيدۇ: «ياپونىيىلىكلەرنىڭ زور كۆپ قىسمى ئۆزى قارشى تۇرالمايدىغان كۈچ ئالدىدا ھەمىشە ناھايىتى تېزلا باش ئېگىدۇ ھەم ئۆزلىرى ئەخلاقىي جەھەتتە ئەۋزەللىككە ئىگە، دەپ قارىغانلار بىلەن ھەمكارلىشىدۇ... شۇنداقلا ناھايىتى تېزلا ئەخلاقىي جەھەتتە ئاجىز ۋە چېكىنىپ كېتىۋاتقان زومىگەرنىڭ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشىدىن ئاغرىنىشقا باشلايدۇ». ئامېرىكىنىڭ ئاسىيادىكى رولىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ، جۇڭگو ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈكلەردىن بولۇپ قالدى. ياپونىيە سىياسىتىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ماس تەڭشەلەر بولدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار مۇشۇنداق قىلىشنى باشلىۋەتتى. كىسورى ماخبۇبانى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ، جۇڭگو ياپونىيە مۇناسىۋىتىدىكى ھالقىلىق مەسىلە «كىمنىڭ كاتتىۋاش بولۇش مەسىلىسى» بولۇپ، ئۇنىڭ جاۋابى كۈنسېرى ئېنىقلىشىۋاتىدۇ. «گەرچە ئېنىق بىرەر بايانات ياكى كېلىشىم بارلىققا كەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ياپونىيە خانى 1992- يىلى جۇڭگونى زىيارەت قىلىشنى قارار قىلدى، ئەينى چاغدا بېيجىڭ خەلقئارا يەنىلا ئىنتايىن يېتىم ھالەتتە ئىدى، بۇ چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ئىدى»[11].

شۇبھىسىزكى، ياپونىيە رەھبەرلىرى ۋە ياپونىيە خەلقىنىڭ نەزىرىدە ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەندىزە يەنىلا ئون نەچچە يىل بۇرۇنقى ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولغان ئامېرىكىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى ئەندىزە

ئىدى. بىراق، ئامېرىكىنىڭ ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، ياپونىيىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ياپونىيىنى «قايتىدىن ئاسىيالاشتۇرۇش»نى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچلەر كۈچەيدى، ياپونىيە جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيا سەھنىسىدە قايتىدىن ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىشىنى ئېتىراپ قىلىشتىن ساقلىنالمايدۇ. مەسىلەن، 1994- يىلى 21- ئەسىردە ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە دۆلەت قايسى بولۇپ قالىدۇ؟ دەپ سورالغاندا، 44% ياپونىيىلىك جۇڭگو، 30% ياپونىيىلىك ئامېرىكا، پەقەت 16%لا ياپونىيىلىك ياپونىيە دەپ قارىغان[42]. خۇددى 1995- يىلى ياپونىيىنىڭ بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى پەرەز قىلغانىدەك، ياپونىيىنىڭ جۇڭگونىڭ باش كۆتۈرۈشىگە بويسۇنىدىغان بىر يۇرۇش «چارىسى» بار. ئارقىدىن ئۇ يەنە ئۇلاپلا ئامېرىكىنىڭ مۇشۇنداق قىلىش-قىلماسلىق مەسىلىسىنى تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ ئالدىنقى قارىشىنىڭ ئاساسى بارىدەك قىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىگە بەرگەن جاۋابى ئېنىق ئەمەس.

جۇڭگونىڭ زومىگەرلىكى شەرقىي ئاسىيانىڭ مۇقىمسىزلىقىنى ۋە توقۇنۇشىنى ئازايتىدۇ ھەم ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ شۇ يەردىكى تەسىرىنى ئاجىزلىتىپ، ئامېرىكىنىڭ تارىختا ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئورۇنۇپ باققان ئىشلارنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ: دۇنيادىكى بىر ھالقىلىق رايونغا يەنە باشقا بىر چوڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئەمما، ئاسىيادىكى باشقا ئەللەر ياكى ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىگە كىم قانچىلىك دەرىجىدە تەھدىت شەكىللەندۈرىدۇ، بۇنى جۇڭگودا يۈز بېرىدىغان ئىشلار قىسمەن دەرىجىدە بەلگىلەيدۇ. ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ھەربىي كۈچ ۋە سىياسىي تەسىرنى كېڭەيتىدۇ، بىراق ئۇ يەنە سىياسىينىڭ تەسىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە تېخىمۇ ئېچىۋېتىلگەن، كۆپ مەنبەلىك، دېموكراتىك سىياسىي شەكىلگە يۈزلەندۈرىدۇ. تەيۋەندە مۇشۇ بولدى، دېيىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇ يەردە

دېموكراتىيىنى پائال ئىلگىرى سۈرىدىغان رەھبەرلەرنىڭ كۆپى خرىستىئان مۇرىتلىرىدۇر.

نوپۇز، تەرتىپ، دەرىجە تۈزۈمى ۋە كوللېكتىپنى شەخستىن يۇقىرى ئورۇنغا قويۇشنى تەكتلەيدىغان جۈڭگو كۇڭزىچىلىق ئەنئەنىسى، دېموكراتىيلىشىشكە توسالغۇ شەكىللەندۈردى. بىراق، جۈڭگونىڭ جەنۇبىدىكى ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى، كۇنسېرى زورىيىۋاتقان باي، ھاياتىي كۈچكە ئىگە كاپىتالىستلار سىنىپى، ھۆكۈمەت كونترولىۇقىنىڭ سىرتىدىكى ئىقتىسادىي كۈچنىڭ توپلىنىشى ۋە كۇنسېرى كېڭىيىۋاتقان ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە سىنىپىنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، جۈڭگولۇقلار سودا، مەبلەغ سېلىش ۋە مائارىپ جەھەتتە تاشقى دۇنيا بىلەن قويۇق ئۇچرىشىشقا باشلىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى جۈڭگونىڭ سىياسىي جەھەتتە كۆپ مەنبەلىشىش يولىغا مېڭىشىنى ئىجتىمائىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

سىياسىي جەھەتتە ئېچىۋېتىشنىڭ ئالدىنقى ھەل قىلغۇچ شەرتى، دائىم مۇستەبىت تۈزۈم ئىچىدىكى ئىسلاھاتچىلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىدۇر. جۈڭگودا بۇ خىل ئەھۋال يۈز بېرەمدۇ؟ دېڭ شياۋېپىڭدىن كېيىنكى ژارىستا يۈز بېرىشى ناتايىن، ئەمما ئۇنىڭ كەينىدىكىسىدە يۈز بېرىپ قېلىش ئېھتىماللىقى بار. يېڭى ئەسىردە، كىشىلەر جۈڭگونىڭ جەنۇبىدا سىياسىي پىلانغا ئىگە گۇرۇھلارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرىدۇ. ئەگەر ئۇلار نام جەھەتتىلا بۇنداق بوپقالمىسلا، ئۇلار ئەمەلىيەتتىمۇ سىياسىي پارتىيىلەرنىڭ تۆرەلمىسى بولۇپ قالىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار يەنە تەيۋەن، شياڭگاڭ، سىنگاپورىدىكى جۈڭگولۇقلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشى مۇمكىن. ئەگەر جۈڭگونىڭ جەنۇبىدا بۇ خىل ھەرىكەت بارلىققا كەلسە، ئىسلاھاتچىلار گۇرۇھىدىكىلەر بېيجىڭدا ھوقۇقتا ئېرىشەلسە، ئۇنداقتا مەلۇم شەكىلدىكى سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىشى مۇمكىن. دېموكراتىيىلىشىش سىياسىئونلارنىڭ مىللەتچىلىك چاقىرىقىنى، كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇش مۇمكىنچىلىكىنى ئىلگىرى

سۇرۇشى مۇمكىن. بىراق، يىراق كەلگۈسىدىن قارىغاندا، جۇڭگودا مۇقىم بىر كۆپ مەنبەلىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى ئۇنىڭ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى پەسەيتىدۇ. خۇددى فرىنسىيە ئېيتقاندەك، ياۋروپانىڭ ئۆتمۈشى ئاسىيانىڭ كەلگۈسى بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئاسىيانىڭ ئۆتمۈشى ئاسىيانىڭ كەلگۈسى بولۇپ قېلىشى تېخىمۇ مۇمكىن. ئاسىيا توقۇنۇشىنى بەدەل قىلغان كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى يېڭى زوراۋانلىقنى بەدەل قىلغان تىنچلىق ئوتتۇرىسىدا تاللاش ئېلىپ بېرىش كېرەك. غەرب جەمئىيىتى بەلكىم توقۇنۇش ۋە كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى تاللىشى مۇمكىن. تارىخ، ھەزارەت ۋە كۈچ رېئاللىقىدىن قارىغاندا، ئاسىيا تىنچلىق ۋە زومىگەرلىكنى تاللايدۇ. 19- ئەسىرنىڭ 40- 50 يىللىرىدىكى غەربنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن باشلانغان دەۋر ئاخىرلىشىۋاتىدۇ، جۇڭگو ئۆز رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋاتىدۇ، شەرق ئۆز دەۋرىگە كىرىپ كېلىۋاتىدۇ.

مەدەنىيەت ۋە يادرو دۆلەت: شەكىللىنىۋاتقان ئىتتىپاق

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن بۇ كۆپ قۇتۇپلۇق، كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش يېتەكچىلىك ئورنىدىكى چەك-چېگرا ئايرىش لىنىيىسى كەمچىل بولۇۋاتىدۇ. ئەمما، مۇسۇلمانلار نوپۇسى ۋە ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش دولقۇنى داۋاملىشىۋەرسە، غەرب ۋە خىرىس شەكىللەندۈرگۈچى مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ھەر قانداق چەك-چېگرا ئايرىش لىنىيىسىدىن ھالقىپ كېتىپ يەر شارى سىياسىيسىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى غەربكە بارغانسېرى دوستانە بولماسلىقى، ئىسلام گۈرۈھلىرى ۋە غەرب جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئارىلاپ-ئارىلاپ توقۇنۇش

دەرىجىدىكى، بەزىدە ھەتتا كۆچلۈك دەرىجىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشى يۈز بېرىشى مۇمكىن.

ئامېرىكا بىر تەرەپ، جۇڭگو، ياپونىيە ۋە ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەر بىر تەرەپ بولسا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆچلۈك توقۇنۇشچانلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەگەر ئامېرىكا جۇڭگونىڭ ئاسىيادا زومىگەر كۈچ سۈپىتىدە باش كۆتۈرۈشىگە خېرىس قىلسا، بىر مەيدان چوڭ ئۇرۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن.

بۇنداق ۋەزىيەتتە، كۇڭزى ئېقىمىدىكى دۆلەتلەر ۋە ئىسلام ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت داۋاملىشىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت كېڭەيمىسى ۋە چوڭقۇرلىشىشىمۇ ھەم مۇمكىن. بۇ مۇناسىۋەتنىڭ مەركىزى مۇسۇلمانلار ۋە جۇڭگولۇقلار جەمئىيىتى، قورال-ياراغلارنىڭ كېڭەيىپ كېتىشى، كىشىلىك ھوقۇق ۋە باشقا مەسىلىلەردە غەربكە قارشى تۇرۇشتا ھەمكارلىشىشتىن ئىبارەت. پاكىستان، ئىران ۋە جۇڭگونىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى ھەمكارلىشىشنى يادرو قىلغان، 90- يىللارنىڭ بېشىدا رەئىس ياڭ شياڭكۇننىڭ ئىران ۋە پاكىستاننى زىيارەت قىلىشى، رافسانجانىنىڭ پاكىستان ۋە جۇڭگونى زىيارەت قىلىشى بۇ بىر نۇقتىنى روشەنلەشتۇرۇۋەتتى. بۇ ھەرىكەت «پاكىستان، ئىران ۋە جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقداشلىق ھامىلىسىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى». جۇڭگوغا بېرىش يولىدا، رافسانجانى ئىسلام ئاباتتا ئىران بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدا «ئىستراتېگىيىلىك ئىتتىپاق»نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، پاكىستانغا قىلىنغان ھۇجۇم ئىرانغا قىلىنغان ھۇجۇم دەپ قارىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ بىر ئەندىزىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، بەنەزىر بوتتۇ 1993- يىلى 10- ئايدا زۇڭلىيلىققا تەيىنلەنگەندىن كېيىن دەرھال ئىران ۋە جۇڭگونى زىيارەت قىلدى. بۇ ئۇچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قەرەللىك ئۆز ئارا زىيارەت قىلىشىنى؛ شۇنداقلا ھەر خىل ئاممىۋى ۋە ھەربىي ساھەدىكى ھەمكارلىقنى؛

ھەربىي سانائەتتىكى ھەمكارلىقنى؛ جۇڭگونىڭ قالغان ئىككى دۆلەتكە قورال-ياراغ سېتىپ بېرىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت تەرەققىياتى پاكىستاننىڭ تاشقى سىياسەت ئىدىيە ساھەسىدىكى «مۇستەقىللىق»نى تەرغىب قىلغۇچى گۇرۇھلار بىلەن «مۇسۇلمان»لار گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇ كىشىلەر «تېھران ـــ ئىسلام ئاباد ـــ بېيجىڭ ئوق مەركىزى»نى شەكىللەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلىشتى. تېھرانىدا كىشىلەر «ھازىرقى دۇنيانىڭ ئالاھىدىلىكى» ئىران، جۇڭگو، پاكىستان ۋە قازاقىستانىنىڭ «بېيقىن ۋە سىجىل ھەمكارلىشىش»نى تەلەپ قىلىدۇ، دەپ قاراشتى. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئاساسەن ئىشقا ئېشىپ قالغان بۇ ئىتتىپاق ئۇچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئاللىبۇرۇن مەۋجۇت ئىدى، بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئاساسى غەربكە قارشى تۇرۇش، بىخەتەرلىك مەسىلىسىدە ھىندىستانغا دىققەت قىلىش شۇنداقلا تۇركىيە ۋە روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىگە قارشى تۇرۇش ئىدى[43].

بۇ ئۇچ دۆلەت باشقا ئىسلام ئەللىرى ۋە ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە چېتىلىدىغان تېخىمۇ كېڭەيگەن بىر گۇرۇھنىڭ يادروسى بولالامدۇ؟ گىراخام فوللېرنىڭ قارىشىچە: بىر ھەقىقىي «كۆڭزى-ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ ئىشقا ئېشىشى، قانداقتۇر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە كۈڭزىنىڭ غەربكە قارشى تۇرغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد ۋە ھەزارەت جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىۋالغان ھەمدە بارغانسېرى دۇنيا خەلقىنىڭ نەپرىتىنى قوزغىۋاتقان غەرب دۇنياسى كەلتۇرۇپ چىقارغان ئازاب-ئۇقۇبەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچى بولۇپ قالغانلىقىدىندۇر، بەزى دۆلەتلەر «ئۆزلىرىنىڭ يەنە داۋاملىق سەۋر قىلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق» ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشتى. بۇ خىل ھەمكارلىقنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەشەببۇسكارى كازاقى بولۇپ، ئۇ 1994- يىلى 3- ئايدا مۇنداق جاكارلىدى:

بىزگى دۇنيا تەرتىپى يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئان مۇرتىلىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنى كونترول قىلىشىدىن دېرەك بېرىۋاتىدۇ، ئەگەر

مۇمكىن بولسا، ئۇلار ئەڭ ئاخىرى ھىندىستان، جۇڭگو ۋە ياپونىيىنىڭ كۈچىنى ئېقىمى ۋە باشقا دىنلارنى كونترول قىلىدۇ.

خرىستىئان مۇرتلىرى ۋە يەھۇدىي دىنىدىكىلەر، بىز ئىلگىرى كومموئىزمنى ۋەيران قىلغان، ئەمدى ھازىر ئىسلام دىنى، كۈچىنى ئېقىمدىكىلەرنى ۋەيران قىلىشىمىز كېرەك دېيىشمەكتە.

ھازىر بىز جۇڭگونى يېتەكچى قىلغان كۈچىنى ئېقىمى لاگېرى بىلەن ئامېرىكىنى يېتەكچى قىلغان خرىستىئان ئەھلىسىلىچىلىرى لاگېرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىقنى كۈرۈۋاتىمىز. بىزنىڭ ئەھلىسىلىكە قانىناشقانلارغا باشقىچە قارىماسلىققا ئاساسىمىز يوق، بىز كۈچىنى ئېقىمدىكىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇلار بىلەن ئوخشاش بىر خەلقئارا كۈرەش سېپىدە تۇرۇپ، مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىپ، ئورتاق دۈشمىنىمىزنى يوقىتىمىز.

شۇڭا، بىز مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن جۇڭگونىڭ ۋە بىزنىڭ ئورتاق دۈشمىنىمىز بىلەن كۈرەش قىلىشنى قوللايمىز...

بىز جۇڭگونىڭ غەلبە قىلىشنى ئۈمىد قىلىمىز... [44]

ئەمما، جۇڭگو تەرەپنىڭ غەربكە قارشى تۇرىدىغان كۈچىنى ئېقىمى ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىتتىپاقىغا بولغان قىزغىنلىقى ئىزچىل ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ كەلدى. رەئىس جىياڭ زېمىن 1995- يىلى، جۇڭگونىڭ ھېچقانداق بىر دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى. جۇڭگو تەرەپنىڭ بۇ مەيدانى ئەنئەنىۋى جۇڭگو قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. مەركەز ئىمپېرىيىسى، يەنى مەركىزىي دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۇڭگو رەسمىي ئىتتىپاقداشقا موھتاج ئەمەس، بەلكى باشقا دۆلەتلەر جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ ئۆزى مەنپەئىتىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگو ۋە غەربنىڭ توقۇنۇشى جۇڭگونىڭ باشقا غەربكە قارشى دۆلەتلەر بىلەن ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىسلام دۆلەتلىرى زور بىر بۆلەكنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار ئەڭ

تەسىرگە ئىگە ئەزالاردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگونىڭ نېفتكە بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۈنسېرى ئېشىشى جۇڭگونىڭ ئىران، ئىراق، سەئۇدى ئەرەبىستان، قازاقىستان ۋە ئەزەربەيجان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشكە سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. بىر ئېنېرگىيە مۇتەخەسسىسى 1994- يىلى مۇنداق دېگەن: قورالغا نېفىت ئالماشتۇرۇشتەك بۇ خىل ئوق مەركىزى» ئەمدى يەنە لوندۇن، پارىژ ۋە ۋاشىنگتونىنىڭ كۆرسەتمىسىنى ئاڭلىمىسىمۇ بولىدىغان بولدى»[63].

باشقا مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلەتلىرى بىلەن غەرب ۋە خىرىس شەكىللەندۈرگۈچى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ئەمدى تۈپتىن ئۆزگىرىش كۆرۈلىدۇ. يادرو دۆلەت كەمچىل بولغان جەنۇب مەدەنىيىتى، لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى ۋە ئافرىقا مەدەنىيىتى ئىزچىل يوسۇندا غەربكە بېقىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادى كۈچى ئىنتايىن ئاجىز (گەرچە لاتىن ئامېرىكىسى بۇ ھالەتنى تېز سۈرئەتتە ئۆزگەرتىۋاتقان بولسىمۇ). ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەكسىچە يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. لاتىن ئامېرىكىسى ۋە غەربنىڭ يېقىن ھەزارەت ئالاقىسى بار. 80- ۋە 90- يىللاردا ئۇنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى بارغانسېرى غەربكە يېقىنلاشقان. ئىلگىرى يادرو قورالغا ئېرىشىش غەرىزىدە بولۇپ كەلگەن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىككى دۆلەت بۇ نىيىتىدىن يانىدى. ئومۇمىي ھەربىي كۈچى بارلىق مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇۋاتقان لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەر، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي ئەۋزەللىكىدىن رازى بولماسلىقى مۇمكىن. بىراق، ئۇلارنىڭ ئامېرىكىغا خىرىس قىلىش غەرىزى يوق. كۆپلىگەن لاتىن ئامېرىكىسى جەمئىيىتىدە پروتېستانت دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە گۈللىنىشى، ئۇلارنى غەربتىكى كاتولىك دىنى بىلەن پروتېستانت دىنى ئۆز ئارا ئارىلىشىپ كەتكەن دۆلەتلەرگە بارغانسېرى يېقىنلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مۇناسىۋەتنى بارغانسېرى كېڭەيتىپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى ئىلگىرى رىم ئارقىلىق بەرپا

قىلىنغان دىنىي مۇناسىۋەتتىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىغا ئېقىپ كىرگەن مېكسىكىلىقلار، ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئامېرىكانلار ۋە كارىبىلىقلارنىڭ ئامېرىكا جەمئىيىتىگە ئېلىپ كەلگەن تەسىرى ھەرقانداق ئوخشاشلىشىشنى ئىلگىرى سۈردى. لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسلىق توقۇنۇش كۆچمەنلەر مەسىلىسى، زەھەرلىك چېكىملىك ۋە زەھەرلىك چېكىملىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تېررورچىلىق، شۇنداقلا ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىدۇر. (مەسىلەن، لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنى شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئەركىن سودا رايونىغا كىرگۈزۈش، شۇ ئارقىلىق جەنۇبنىڭ ئورتاق بازىرى ۋە ئاندىس شەرتنامىسىگە ئوخشاش لاتىن ئامېرىكىسى گۇرۇھلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى تۇرۇش). خۇددى مېكسىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىغا كىرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىلەردە ئىپادىلىگەندەك، لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىرلىشىشى ئاسان ئىش ئەمەس، بۇ بەلكىم 21- ئەسىرنىڭ زور كۆپ قىسىم ۋاقتىدا تەدرىجىي بارلىققا كېلىشى مۇمكىن، شۇنداقلا مەڭگۈ ئىشقا ئاشماسلىقمۇ ھەم مۇمكىن. گەرچە مۇشۇنداق بولسىمۇ، غەرب بىلەن لاتىن ئامېرىكىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يەنىلا غەرب بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن كىچىك.

غەرب بىلەن ئافرىقا ئەللىرىنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەت بىر قىسىم ئېغىر توقۇنۇشنى (ئاساسلىق سەۋەب ئافرىقىنىڭ ئاجىزلىقىدىنىدۇر) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنە بىر قىسىم مۇھىم مەسىلىلەرمۇ مەۋجۇت. جەنۇبىي ئافرىقا گەرچە ئەسلىي بار بولغان يادرو قوراللىرىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن برازىلىيە بىلەن ئارگېنتىناغا ئوخشاش يادرو قوراللىرى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانىدىن ۋاز كەچكىنى يوق. بۇ يادرو قوراللارنى ئاق تەنلىكلەرنىڭ ھۆكۈمىتى ياسىغان بولۇپ، ئۇنى چەت ئەللەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىرقىي ئايرىمچىلىق سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلىشىغا تەھدىت سېلىش

مەقسىتىدە ياسىغان، شۇڭا ئۇلار قارا تەنلىكلەر ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى باشقا مەقسەتلەر ئۈچۈن ئىشلىتىپ قويۇشىنى خالىمايدۇ. بىراق، ئۇنىڭ يادرو قورال ياساش ئىقتىدارىنى يوق قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ. كېيىنكى ئىرقىي ئايرىمچىلىق دەۋرىدىكى جەنۇبىي ئافرىقا ھۆكۈمىتى بەلكىم يېڭى يادرو قورال ئامبىرى ياساپ، شۇ ئارقىلىق ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدىكى يادرو دۆلەت بولۇشتەك ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىشى ھەم غەربنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىنى چەكلىشى مۇمكىن. كىشىلىك ھوقۇق، كۆچمەنلەر مەسىلىسى، ئىقتىسادىي مەسىلە ۋە تېررورلۇقمۇ جەنۇبىي ئافرىقا ۋە غەربنىڭ كۈندىلىك ئىشلار تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى. گەرچە فرانسىيە ھۆكۈمىتى ئۆزلىرى ئىلگىرى مۇستەملىكە قىلغان دۆلەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ئافرىقا ئەللىرى غەيرىي غەربلىشىشتىن ئىبارەت ئۇزۇن مۇساپىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقاندەك قىلىدۇ، غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەسىرى بارغانسېرى كىچىكلەۋاتىدۇ، يەرلىك ھەزىرەتكە ئەھمىيەت بېرىش تەشەببۇس قىلىنىۋاتىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا ئەڭ ئاخىرى، بەلكى ئۆز ھەزىرىتى تەركىبىدىكى ئافرىقا ئەنگلىيە ئامىللىرىنى ئافرىقا ئامىللىرىدىن تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈرۈشى مۇمكىن. لاتىن ئامېرىكىسى بارغانسېرى غەربلىشىۋاتقاندا، ئافرىقا بارغانسېرى غەربسىزلىشىۋاتىدۇ. ئەمما، ئىككىسى ئوخشاشمىغان ئۇسۇلدا غەربكە يېقىنلىشىۋاتىدۇ. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا بېلەت تاشلىغاندىن باشقا، ئۇلار غەرب ۋە ئۇنىڭغا خىرىس شەكىللەندۈرگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقنىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

ناھايىتى ئېنىقكى، ئۈچ «تەۋرەنمە» مەدەنىيىتىنىڭ ئەھۋالى ئۇنداق ئەمەس، ئۇلارنىڭ يادرولۇق دۆلىتى دۇنيا سەھنىسىدىكى باش رولچىلار بولۇپ، ئۇلار بىلەن غەرب ۋە ئۇلارغا خىرىس شەكىللەندۈرگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارىلىشىپ كەتكەن، زىددىيەتلىك ۋە توقۇنۇشلار بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بىر-

بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىمۇ تۈپتىن ئۆخشاشمايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدەك، ياپونىيە بىر مەزگىللىك ئازاب ۋە ئۆز-ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئامېرىكىدىن يۈز ئۆرۈپ جۇڭگوغا يېقىنلاشقانغا ئوخشاش. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى مەدەنىيەتتىن ھالقىغان باشقا ئىتتىپاقداشلىرىغا ئوخشاش، ياپونىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ بىخەتەرلىك بەلۋېغى ئاجىزلاپ كەتتى، گەرچە بۇ نۇقتىنى مەڭگۈ رەسمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، روسىيە 1945- يىلى ئىگىلىۋالغان تاقىم ئارال مەسىلىسىدە مۇرەسسەلىشىشنى رەت قىلغاچقىلا، ياپونىيە بىلەن روسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا قاتمال ھالەتتە تۇرماقتا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ پۇرسىتى يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن روسىيەدىكى مىللەتچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشى بۇ مەسىلىنى يوققا چىقاردى. كەلگۈسىدە، ئامېرىكىنىڭ ياپونىيىنىڭ تېررىتورىيە تەلىپىنى بۇرۇنقىغا ئوخشاش قوللىشىنىڭ ئاساسى قالمايدۇ.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى 20 ـــ 30 يىلىدا جۇڭگو، روسىيە ۋە ئامېرىكا بىلەن «جۇڭگو كوزىرنى» غەلىبىلىك ئوينىدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن روسىيەمۇ «روسىيە كوزىرى»نى ئويناۋاتىدۇ. روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ بىرلىشىشى ياۋرو-ئاسىيا بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى ھەل قىلغۇچ يوسۇندا روسىيە تەرەپكە ئاغدۇرۇپ 50- يىللاردىكى جۇڭگو سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشلا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. غەربكە يېقىندىن ماسلىشىپ كېلىۋاتقان روسىيە يەر شارى مەسىلىسىدىكى كۆڭزى-ئىسلام ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشقا كۆچ قوشۇپ، جۇڭگونىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى شىمالدىن كېلىدىغان تاجاۋۇزچىلىق تەشۋىشىنى قايتىدىن قوزغاپ قويدى. ئەمما روسىيە بىلەن بۇ ئىككى قوشنا مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىمۇ مەسىلە مەۋجۇت. غەرب بىلەن

بولغان مۇناسىۋەتتە، روسىيە قىسقا مۇددەتلىك ھەرىكەتكە تېخىمۇ مايىل بولماقتا. بۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، روسىيە بىلەن غەربنىڭ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى قايتىدىن بېكىتتىشىنىڭ ئېھتىياجى. شۇنداقلا ئىككىلا تەرەپنىڭ ئاساسىي باراۋەرلىكى ۋە ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز تەۋەلىكىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىشىنىڭ ئېھتىياجى. ئەمەلىيەتتە بۇ مۇنۇلاردىن دېرەك بېرىدۇ:

1. روسىيە ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنى ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى غەرب خرىستىئان دىنى دۆلەتلىرىگىچە كېڭەيتىشكە قوشۇلىدۇ، ئەمما غەرب ئوكرائىنا ئىككى دۆلەتكە بۆلۈنۈپ كەتمەسلا، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنى داۋاملىق كېڭەيتمەسلىككە ۋەدە بېرىدۇ.

2. روسىيە بىلەن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ، ئۆز ئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىققا كاپالەتلىك قىلىدۇ، قەرەللىك بىخەتەرلىك مەسىلىلىرىنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىدىن ساقلىنىدۇ، ئىككى تەرەپنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى بىخەتەرلىك ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان قوراللارنى چەكلەش كېلىشىمى ئۇستىدە سۆھبەتلىشىدۇ.

3. غەرب روسىيىنىڭ پروۋىسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرى ھەم پراۋوسلاۋىيە دىنى نوپۇسى كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئاساسلىق مەسئۇل بولۇشنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

4. غەرب روسىيىنىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە دۇچ كېلىدىغان ئەمەلىي ۋە يوشۇرۇن بىخەتەرلىك مەسىلىلىرىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، غەرب ياۋروپانىڭ دائىملىق كۈچ شەرتنامىسىنى ئۆزگەرتىشكە قوشۇلىدۇ ھەم روسىيىنىڭ مۇشۇ تەھدىتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان زۆرۈر تەدبىرلىرىنى قوللايدۇ.

5. روسىيە بىلەن غەرب بىر قىسىم غەرب ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ مەنپەئىتىگە ئورتاق مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلىلەردە، مەسىلەن، بوسنىيە مەسىلىسىدە باراۋەر ھەمكارلىشىشقا قوشۇلدى.

ئەگەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇسۇل بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلسا، روسىيە بىلەن غەربنىڭ قارشى تەرەپىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئۇزۇن مۇددەتكىچە خىرىس شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. ياۋروپا بىلەن روسىيە تۇغۇلۇش نىسبىتى تۆۋەن، نوپۇس قېرىلاشقان جەمئىيەت. بۇنداق جەمئىيەتنىڭ كېڭىيىش ۋە ھۇجۇم ئۇچۇن ياشلار زاپاس كۈچى ھازىرلىيالىشى مۇمكىن ئەمەس.

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى يېڭى ئاخىرلاشقاندا، روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى بىر قەدەر ھەمكارلىشىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، چېگرا ماجىرالىرى ھەل قىلىندى؛ ئىككىلا تەرەپ چېگرىدا تۇرىدىغان قوشۇننىي ئازايتتى؛ سودىنى كېڭەيتتى؛ ئىككىلا تەرەپ قارشى تەرەپنى يادرو باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ ھۇجۇم نىشانى قىلىشنى توختاتتى؛ ئىككى دۆلەت دىپلوماتلىرى دىنىي ئەسلىيەتچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىسلام ئەللىرىگە تاقابىل تۇرۇشتەك ئورتاق مەنپەئەت ئۇستىدە ئىزدەندى. ئەڭ مۇھىم بولغىنى روسىيە جۇڭگونىڭ تانكا، ئۇرۇش ئايروپىلانى، يىراق مۇساپىلىك ھۇجۇمچى ئايروپىلان ۋە يەردىن يەرگە قويۇپ بېرىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا قاتارلىق ھەربىي قورال-ياراغ ۋە تېخنىكىسىغا ئېھتىياجلىق چوڭ خېرىدار ئىكەنلىكىنى بايقاپ قالدى[47]. روسىيىنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، جۇڭگو-روسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشى شۇ نەرسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، روسىيە-ياپونىيە مۇناسىۋىتى داۋاملىق سۈسلىشىۋاتقان ئەھۋالدا، روسىيە مەقسەتلىك ھالدا جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ ئاسىيادىكى ھەمكارلاشقۇچى «ھەمراھى» قىلىشنى قارار قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەنە روسىيىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى، ئىقتىسادىي ئىسلاھات، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش،

ئىقتىسادىي ياردەم، شۇنداقلا غەربنىڭ خەلقئارا ئاپپاراتىغا قاتنىشىش قاتارلىق مەسىلىلەردىكى غەرب بىلەن بولغان توقۇنۇشقا قايتۇرغان ئىنكاسىدۇر. جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگو غەربلىكلەرگە ئۆزلىرىنىڭ دۇنيادا يېتىم ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىشى كېرەك، شۇنداقلا جۇڭگو شۇ ئارقىلىق زۆرۈر بولغان ھەربىي ئىقتىدارغا ئېرىشىپ يېراق مۇساپىدىن ئەسكەر ئاتلاندۇرۇشتەك رايون خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىنى يۈرگۈزەلەيدۇ. ئىككىي دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، روسىيە-جۇڭگو مۇناسىۋىتى كۆڭزىچىلىق بىلەن ئىسلامنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ غەربنىڭ كۆچى ۋە ھەمبابچىلىقىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى.

بۇ خىل مۇناسىۋەت داۋاملىشامدۇ، يوق؟ بۇنى ئەڭ زور دەرىجىدە تۆۋەندىكى ئەھۋاللار بەلگىلەيدۇ: بىرىنچى، روسىيە ۋە غەرب مۇناسىۋىتىنىڭ ئىككىلا تەرەپ رازى بولغۇدەك ئاساستىكى مۇقىملىق دەرىجىسى؛ ئىككىنچىدىن، جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيادا باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنىڭ ئىقتىساد، نوپۇس ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە روسىيىنىڭ مەنپەئىتىگە تەھدىت سېلىش دەرىجىسى. جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي كۆچى سىبىرىيىگە كېڭىيىپ بولدى. جۇڭگو، كورىيە، ياپونىيە سودىگەرلىرى ئۇ يەردىكى پۈرسەتلەرنى ئېچىۋاتىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىۋاتىدۇ. سىبىرىيەدىكى روسىيلىكلەر كەلگۈسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ روسىيىنىڭ ياۋروپادىكى بۆلۈكى بىلەن ئەمەس بەلكى شەرقىي ئاسىيا بىلەن بولىدىغانلىقىنى كۆنسىرى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى. روسىيلىكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ چوڭ تەھدىت سىبىرىيىگە كىرگەن جۇڭگو كۆچمەنلىرىدۇر. مەلۇماتلارغا ئاساسلاغاندا، جۇڭگونىڭ سىبىرىيەدىكى قانۇنسىز كۆچمەنلەرنىڭ سانى 1995- يىلى 3 ـــ 5 مىليونغا يەتكەن، ئەمما سىبىرىيەدىكى رۇسلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 7 مىليون ئىكەن. روسىيىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى كىراچوف ئاگاھلاندۇرۇپ: «جۇڭگولۇقلار روسىيىنىڭ يىراق شەرق رايونىنى تىنچ بويسۇندۇرۇۋاتىدۇ»، دېدى.

روسىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇش ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلۇپ: «بىز جۇڭگونىڭ كېڭەيمەچىلىكىگە قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك» دېگەن[48]. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگونىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش غەرىزى بەلكىم جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. ئەگەر جۇڭگو موڭغۇلىيەگە بولغان ئىگىلىك ھوقۇقى تەلىپىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويسا، جۇڭگونىڭ كېڭەيمەچىلىكى ھەربىي كېڭىيىشكە ئۆزگىرىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. موڭغۇلىيىنى 1- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن رۇسلار جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئىزچىل ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىسىدىكى دۆلەت بولۇپ كەلدى. مۇڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن بۇيان ئىزچىل روسىيىلىكلەرنىڭ كاللىسىدا ئەگىپ يۈرگەن «سېرىق ئاپەت» بىر كۈنلەردە يەنە بىر قېتىم رېئاللىققا ئايلىنىپ قېلىشمۇ مۇمكىن.

روسىيە بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى بىر قانچە ئەسىردىن بۇيانقى روسىيىنىڭ تۈركلەر، شىمالىي كاۋكازلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەبىلە مىللەتلىرىگە كېڭەيمەچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بارغاندىكى تارىخىي نەتىجىسىدۇر. ھازىر روسىيە ئۆزىنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنى ئىتتىپاقداشلىرى ۋە گرېتسىيە بىلەن بىرلىشىپ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق تۈركىيىنىڭ بالقاندىكى تەسىرىنى ھەم پراۋوسلاۋىيە دىنى ئىتتىپاقدىشى ئەرمىنىيە بىلەن بىرلىشىپ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق تۈركىيىنىڭ تاشقى كاۋكازدىكى تەسىرىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ. روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي تەسىرىنى ئىزچىل ھالدا قوغداۋاتىدۇ ھەم ئۇلارنى مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇ دۆلەتلەرگە ھەربىي قوشۇن ئورۇنلاشتۇردى. روسىيىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەركىزىي مەسلىسى كاسپىي دېڭىزىدىكى نېفىت ۋە تەبىئىي گاز زاپىسى، شۇنداقلا غەرب ۋە شەرقىي ئاسىيانى مۇشۇ بايلىقلارنى

يۆتكەيدىغان يولدۇر. روسىيە يەنە شىمالىي كاۋكازدا ئىزچىل چېچىنىيە مۇسۇلمانلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ ھەم تاجىكىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئىسلام دىنى ئەسلىيەتچىلىرىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىنى باستۇرۇشىنى قوللاپ، تاجىكستاندا ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ. بۇ خىل بىخەتەرلىك ئۇستىدىكى غەملەر روسىيىنىڭ جۇڭگو بىلەن ھەمكارلىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئىسلام تەھدىتى»نى چەكلىشىگە سەۋەب بولدى، شۇنداقلا بۇ روسىيىنىڭ ئىران بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم مۇددىئالارنىڭ بىرى. روسىيە ئىرانغا سۇ ئاستى پاراخوتى، يېڭى ھۇجۇمچى ئايروپىلان، بومبارديمانچى ئايروپىلان ۋە يەردىن قويۇپ بېرىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا، شۇنداقلا كۆزىتىش ۋە ئېلېكترونلۇق ھەربىي ئىشلار جابدۇقلىرىنى سېتىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، روسىيە ئىراندا يېنىك تىپلىق سۇ يادرو رېئاكتورى قۇرۇشقا قوشۇلدى ھەم ئىراننى ئۇران قويۇقلاشتۇرۇش ئەسۋابى بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، روسىيە ئاشكارا ھالدا ئىراننىڭ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭىيىپ كېتىشىنى چەكلەشنى ئۈمىد قىلدى ھەم ئىراننىڭ روسىيە بىلەن ھەمكارلىشىپ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى ئارقىلىق تۈركىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكازدىكى تەسىرىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشىنى بىلدۈردى. كەلگۈسى ئون نەچچە يىلدا، روسىيىنىڭ ئىسلام بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى روسىيىنىڭ جەنۇبى چېگرا سىدىكى مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ پارتلىشى شەكىللەندۈرىدىغان تەھدىتكە بولغان قارىشى بەلگىلەيدۇ.

ئۈچىنچى «تەۋرەنمە» يادرو دۆلەت ھىندىستان بولۇپ، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە ئۇ روسىيىنىڭ ئىتتىپاقدىشى ئىدى، ئۇ جۇڭگو بىلەن بىر قېتىم، پاكىستان بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشقان. ئۇنىڭ غەرب بىلەن بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كېلىشىلمەسلىك ھالىتىدە بولمىسىمۇ، يەنىلا بەلگىلىك ئارىلىق ساقلانغان. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن،

ھىندىستان بىلەن پاكىستان كەشمىر، يادرو قوراللىرى، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچىسى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئۇمۇمىي ھەربىي تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسىدە ئېغىر توقۇنۇش يەنە داۋاملىشىشى مۇمكىن. ئەگەر پاكىستان باشقا ئىسلام ئەللىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىسە، ھىندىستان بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھامان ناھايىتى قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ھالەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھىندىستان ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى، بۇرۇنقىغا ئوخشاش ئىسلام ئەللىرىنى پاكىستاندىن يىراق تۇرۇشقا نەسىھەت قىلىشى مۇمكىن. بىراق، بۇ خىل يۇزلىنىش ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشالمايدۇ، چۈنكى جۇڭگو جەنۇبىي ئاسىيا سىياسىيسىغا پائال قاتناشتى، شۇنداقلا ئۇ داۋاملىق پاكىستان بىلەن يېقىنلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ، پاكىستانىنىڭ يادرو قورال ۋە مۇنتىزم ئارمىيە ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي ياردەم، مەبلەغ سېلىش ۋە ھەربىي ياردەم ئارقىلىق بېرمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يەنە ئۇ يەردە دېگىز ئارمىيىسى ئەسلىھەلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى مۇمكىن. ھازىر جۇڭگونىڭ كۈچى كېڭىيىۋاتىدۇ، 21-ئەسىرنىڭ بېشىدا ھىندىستانىنىڭ كۈچىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىدۇ، جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. بىر تەھلىلچى مۇنداق كۆرسەتتى: «ئاسىيادىكى ئىككى گىگانت ئوتتۇرىسىدىكى يوشۇرۇن كۈچ رىقابىتى، شۇنداقلا ئىككىلا دۆلەتنىڭ ئۆزىنى چوڭ چاغلاش، ئۆزىنى ھەزارەت مەركىزى دەپ قاراش، ئۇلارنىڭ ئوخشاشمىغان دۆلەت ۋە كەسىپلەرنى قوللىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ھىندىستان باش كۆتۈرۈشكە تىرىشىپ، كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنياسىدىكى بىر مۇستەقىل كۈچ مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، جۇڭگونىڭ كۈچى ۋە تەسىرىگە قارشى تۇرغۇچى دۆلەت بولۇپ قالىدۇ[48].

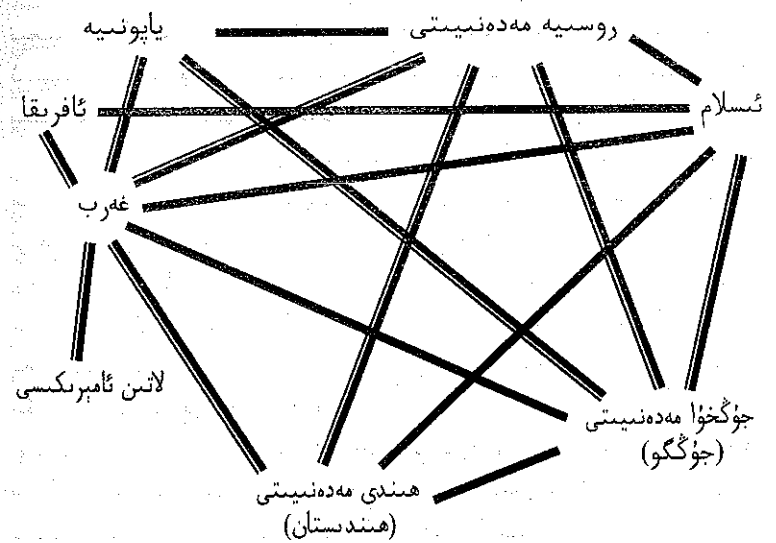
جۇڭگو-پاكىستان ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، تېخىمۇ كېڭىيىۋاتقان كۈڭزى-ئىسلام مۇناسىۋىتىگە قارشى تۇرماستىن، روسىيە بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، روسىيەنىڭ ھەربىي

قورال-ياراغلىرىنى داۋاملىق زور مىقداردا سېتىۋېلىش، ئېنىقكى ھىندىستاننىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھىندىستان روسىيەدىن بارلىق ئاساسلىق تېپىتكى قوراللارغا ئېرىشتى، بۇ قوراللار بىر ئاۋىئاماتكا ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق راكىتا تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ تۇپەيلى ئامېرىكا ھىندىستانغا ئىمبارگو يۈرگۈزدى. قورال-ياراغلارنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن باشقا، ھىندىستان بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى، كەشمىر مەسىلىسى ۋە ئىقتىسادنى ئەركىنلەشتۈرۈش مەسىلىسى قاتارلىق مەسىلىلەر مەۋجۇت. ئەمما، ئامېرىكا-پاكىستان مۇناسىۋىتىنىڭ يىراقلاپ كېتىشى ۋە جۇڭگونى چەكلەشتىن ئىبارەت ئورتاق مەنپەئەت مەسىلىسى ئەڭ ئاخىرى بەلكىم ئامېرىكا ھىندىستان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي ئاسىيادىكى كۈچىنىڭ كېڭىيىشى ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەستىن، بەلكى پايدىلىق.

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇرەككەپ بولۇپ، شۇنداقلا يەنە ئۆز ئارا زىت. شۇنداقلا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشىمۇ مۇمكىن. بىر خىل مەدەنىيەت ئىچىدىكى كۆپ سانلىقى دۆلەتلەر باشقا بىر خىل مەدەنىيەتكە مەنسۇپ دۆلەت بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقاندا، دائىم يادرو دۆلەتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئەگىشىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى بىر خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى بارلىق دۆلەتلەر ئىككىنچى خىل مەدەنىيەت ئىچىدىكى بارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش مۇناسىۋەتكە ئىگە بولمايدۇ. ئورتاق مەنپەئەتنى كۆپىنچە ھاللاردا ئۇچىنچى خىل مەدەنىيەتتىن كېلىدىغان ئورتاق دۈشمەنلىرى شەكىللەندۈرۈپ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ھەمكارلىق ھاسىل قىلىدۇ. ئېنىقكى مەدەنىيەتنىڭ ئېچكى قىسمىدىمۇ توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ، بولۇپمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدا شۇنداق. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇڭ

سەپ ئەتراپىدىكى گۈرۈھلارنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلار ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ئىچىدىكى يادرولۇق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن پەرقلىق بولىدۇ. ئەمما، ئومۇمىي يۈزلىنىش ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە يادرو دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەكىللىنىۋاتقان ئىتتىپاق ۋە قارشىلىشىشلار ھەققىدە مۇۋاپىق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ. 9.1- رەسىمدە مۇشۇ ھالەت خۇلاسىلەنگەن. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ناھايىتى ئاددىي ئىككى قۇتۇپ مۇناسىۋىتى، كۆپ قۇتۇپلىشىشقا يۈزلىنىپ كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىنى ئالدى.

9.1- رەسىم ھەر قايسى مەدەنىيەتلەردىن شەكىللەنگەن دۇنيا سىياسىيسى: شەكىللىنىۋاتقان بىرىكىش

ئونىنچى باب

ئۆتكۈنچى ئۇرۇشتىن ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىغىچە

ئۆتكۈنچى ئۇرۇش: ئافغانستان ئۇرۇشى ۋە پارس قولتۇقى ئۇرۇشى

مەراكەشلىك داڭلىق ئالىم مەھدى ئەرمەنجال پارس قولتۇقى ئۇرۇشىنى باشلانغان چاغدا ئۇنى «مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىنچى مەيدان ئۇرۇش» [1] دېگەنىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى مەيدان ئۇرۇش بولۇپ، بىرىنچى مەيدان ئۇرۇش 1979 — 1989-يىللىرىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى-ئافغانىستان ئۇرۇشى ئىدى. بۇ ئىككى مەيدان ئۇرۇش ئوخشاشلا بىر دۆلەت يەنە بىر دۆلەتكە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن باشلىنىپ، ئارقىدىن پۈتۈنلەي مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئايلىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئوخشىمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي توقۇنۇش ۋە ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنى ئاساس قىلغان دەۋردىكى ئۆتكۈنچى ئۇرۇش ئىدى.

ئافغانىستان ئۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقى بىر بېقىندى دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن يۈز بەرگەن. ئامېرىكا بۇنىڭغا پائال ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئافغانىستاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشىنى تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى قوراللاندۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئۇرۇش سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئامېرىكىلىقلارغا نىسبەتەن

ئىيتقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى رېگان ھۆكۈمىتىنىڭ كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتكە قارشى قورالللىنىشنىڭ تۇغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى ھەم ئامېرىكىلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىلىقلارنىڭ ئۆزلىرى ۋەيتنامدا ئۇچرىغانغا ئوخشاش ھاقارەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن تەسەللىگە ئېرىشتى. بۇ ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى پۈتكۈل سوۋېت ئىتتىپاقى جەمئىيىتى ۋە سىياسىي تۈزۈمىگە تەسىر كۆرسەتتى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئامېرىكىلىقلار ۋە غەربلىكلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئافغانىستان ئۇرۇشىنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى ئەڭ ئاخىرقى، ھەل قىلغۇچ غەلىبە دەپ قارىدى.

ئەمما، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئۇرۇشقانلارغا نىسبەتەن ئىيتقاندا، ئافغانىستان ئۇرۇشى باشقىچە بىر ئىش ئىدى. غەربلىك بىر ئالىم بۇ ھەقتە توختىلىپ[2]: بۇ «بىر مەيدان مىللەتچىلىك ياكى سوتسىيالزم پرىنسىپىنى ئاساس قىلغان غەلىبە ئەمەس»، بەلكى ئىسلام پرىنسىپىنى ئاساس قىلىپ تاشقى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە دېدى. بۇ ئۇرۇش جىھاد نامى بىلەن قوزغالغان بولۇپ، ئىسلامنىڭ ئىشەنچى ھەم كۈچىنى ئەڭ زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان تەسىرىنى، ياپونىيەنىڭ 1905- يىلىي شەرق دۇنياسىدا روسىيىلىكلەرنى مەغلۇپ قىلغان چاغدىكى غەلىبىسى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشنى غەربلىكلەر ئەركىن دۇنيا غەلىبە قىلغان ئۇرۇش دەپ قارىغان بولسا، مۇسۇلمانلار ئۇنى ئىسلامنىڭ غەلىبىسى دەپ قارىدى.

ئامېرىكا دوللىرى بىلەن باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ ھېچقايسىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىشتا كەم بولسا بولمايدۇ، ئەمما ئىسلام جامائىتىنىڭ تىرىشچانلىقىمۇ ئوخشاشلا كەم بولسا بولمايدۇ. ھەر قايسى ئىسلام ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ۋە ھەر خىل گۇرۇھلار بىردەك سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىگە پايدىلىق غەلىبىنى

قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشاتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇشىغا كېتەرلىك ياردەم مەبلىغى ئاساسلىقى سەئۇدى ئەرەبىستاندىن كېلەتتى. 1984 — 1986- يىللىرى سەئۇدى ئەرەبىستان قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈنلا 525 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بىلەن تەمىنلىگەن. 1989- يىلى سەئۇدى ئەرەبىستان يەنە 715 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق يارەمنىڭ 61% نى، يەنى 436 مىليون ئامېرىكا دوللىرىنى تەمىنلەشكە قوشۇلغان. بۇ مەبلەغنىڭ قالغان قىسمىنى ئامېرىكا تەمىنلىگەن. 1993- يىلى سەئۇدى ئەرەبىستان ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنى 193 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بىلەن تەمىنلىگەن. پۈتكۈل ئۇرۇش داۋامىدا، سەئۇدى ئەرەبىستان تەمىنلىگەن ئومۇمىي مەبلەغ ئامېرىكا تەمىنلىگەن 3 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن 3 مىليارد 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغىچە بولغان مەبلەغگە تەڭداش كېلىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. ئۇرۇش مەزگىلىدە باشقا ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن مۇجاھىدلارنىڭ زور كۆپ قىسمى ئەرەب. مۇجاھىد قوبۇل قىلىش ئاساسلىقى ئىئوردانىيىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، مۇجاھىدلار پاكىستان ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ مەشىقىنى قوبۇل قىلغان. پاكىستان قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى كەم بولسا بولمايدىغان سىرتقى بازا ھەم ئارقا سەپ تەمىناتى ۋە باشقا ياردەملەر بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، پاكىستان يەنە ئامېرىكا مالىيە ياردىمىنىڭ ۋاكالەتچىسى ۋە يەتكۈزگۈچىسى بولغاچقا، ئۇلار مەقسەتلىك ھالدا ياردەم مەبلىغىنىڭ 75%نى بىر قەدەر كۆچلۈك بولغان ئىسلام دىنى ئەسلىيەتچىلىرى گۇرۇھىغا بەرگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى 50% مەبلەغنى ھېكمەتيار باشچىلىقىدىكى ئەڭ ئەكسىيەتچى بولغان سۇننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي ئەسلىيەتچىلىرى قولغا تاپشۇرغان. گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇش بولۇۋاتسىمۇ، لېكىن زور كۆپ سانىدىكى ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەرەبلەر غەربكە كۆچلۈك قارشى ئىدى، ئۇلار غەربلىكلەر ئىنسانپەرۋەرلىك ياردەم ئاپپاراتلىرىنىڭ غەرىزى باشقا، ئىسلامنى ئاغدۇرۇشنى قەستلەيدۇ دەپ

ئەيىبلىەيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەڭ ئاخىرى ئامېرىكىنىڭ تېخنىكىسى، سەۋىيىسى ئەرەبىستانىنىڭ مەبلىغى، مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى ۋە قىزغىنلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئارا سېلىشتۇرغىلى ۋە ئامال قىلغىلى بولمايدىغان ئۈچ ئاملىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن مەغلۇپ بولدى③.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئانچە مۇقىم بولمىغان ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى قالدۇرۇپ قويدى، بۇ ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى ئىسلامنىڭ بارلىق غەيرى ئىسلام كۈچلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى. بۇ ئۇرۇشنىڭ قالدۇقلىرى يەنە ساپالىق، تەجرىبىلىك ئەسكەرلەر، ھەربىي لاگېر، مەشىق مەيدانى ۋە ئارقا سەپ ئەسلىھەلىرى، تەشكىلات ۋە پائىئسلامىزمنىڭ شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت تورلىرى، شۇنداقلا 300 — 500گە قەدەر تېخى پۇل تۆلەنمىگەن زەھەرلىك تىكەن بەلگىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا قاتارلىق ھەربىي جابدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەڭ مۇھىم بولغىنى مۇسۇلمانلار ئۇرۇش غەلىبىسى ئارقىلىق ئەمەلىي كۈچلۈكلۈك تۇيغۇسى ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىكە ھەم باشقا غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىغا ئېرىشتى. بىر ئامېرىكىلىق ئەمەلدار 1994- يىلى: «ئافغانىستان پىدائىيلىرىنىڭ مۇجاھىدلىق سالاھىيىتى دىنىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن يەڭگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كۈچلۈكتۇر. ئۇلار دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى دۆلەتنىڭ بىرىنى يەڭدى، ھازىر ئىككىنچىسىگە تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ» دېگەنىدى④.

ئافغانىستان ئۇرۇشى بىر مەيدان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش، چۈنكى دۇنيادىكى بارلىق مۇسۇلمانلار مۇشۇنداق قارىدى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاقلاشتى. پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا، غەرب ئارمىيىسى مۇسۇلمانلارنىڭ توقۇنۇشىغا ئارىلاشقانلىقى ھەم كۆپ قىسىم غەربلىكلەر بۇ خىل ئارىلىشىشنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشمۇ مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى بولۇپ قالدى. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلار بۇ خىل ئارىلىشىشنى

ئۆزلىرىگە جەڭ ئېلان قىلغانلىق دەپ قارىغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ غەرب جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرغانلىقى بۇنىڭ يەنە بىر دەللىدۇر.

ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمان ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىراق ئۇرۇشى باشلىنىپلا ئىختىلاپ تۇغۇلدى. سادام ھۈسەيىن مۇقەددەس چېگرادىن بېسىپ كىرگەچكە، ئەرەب ئىتتىپاقى زور كۆپ سانلىق ئاۋازنىڭ قوللىشى بىلەن (14 ئاۋاز قوشۇلغان، ئىككى ئاۋاز قارشى تۇرغان، بەش ئاۋاز ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن) ئىراقنى ئەيىبلەش قارارىنى ماقۇللىدى. مىسىر ۋە سۇرىيە ئامېرىكىنىڭ ئىراققا قارشى تۇرۇش بىرلەشمە قىسمىنى نۇرغۇن خادىم بىلەن تەمىنلىدى. پاكىستان، مەراكەش ۋە بېنگاللار ئازراق يارەدەم بىلەن تەمىنلىدى. تۈركىيە ئىراقنىڭ تۈركىيە زېمىنىدىن ئوتتۇرا دېڭىزغا نېفىت يەتكۈزۈش تۇرۇبىسىنى ئېتىۋەتتى ھەم ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھاۋا ئارمىيە بازىسىنى ئىشلىتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. بۇ ھەربىكەتنىڭ ئىنكاسى سۇپىتىدە، تۈركىيە ياۋروپاغا قېتىلىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلدى، پاكىستان بىلەن مەراكەشمۇ سەئۇدى ئەرەبىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشنى قايتا ئىلتىماس قىلدى. مىسىرنىڭ قەرزى بىكار قىلىندى، سۇرىيە لۇئانغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغىنى، گەرچە ئىران ئىئوردانىيە، لۇبىيە، ماۋرىتانىيە، يەمەن، سۇدان، تۇنىس ۋە پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى، خامىاس ھەربىكىتى ۋە ئىسلام قۇتقۇزۇش فرونتى قاتارلىقلارنىڭ زور كۆپ قىسمى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا غەربنىڭ ئازلىششىنى ئەيىبلەپ ئىراقنى قوللىدى. باشقا مۇسۇلمان ئەللىرى ھۆكۈمىتى، مەسىلەن ھىندونېزىيىگە ئوخشاش دۆلەتلەر مۇرەسسە قىلىش مەيدانىدا تۇردى ياكى ئۆز مەيدانىنى ئېنىق ئىپادىلىمىدى.

ئىسلام ئەللىرى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا دەسلەپ گەرچە ئىختىلاپ ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسىم ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلار باشتىن تارتىپ غەربكە قارشى تۇرۇپ كەلدى. كۈۋەيتكە

ئىراق تاجاۋۇز قىلىپ ئۇچ ھەپتىدىن كېيىن يەمەن، سۈرىيە، مىسىر، ئىئوردانىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستاندا زىيارەتتە بولغان بىر نەپەر ئامېرىكىلىق كۆزەتكۈچى ئۆز دوكلاتىدا ⑤«ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئامېرىكىغا بولغان ئۆچمەنلىكى قاينىاپ تاشقاچقا، بىر ئەرەب رەھبەرنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئاشكارا قارشى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەرەب دۇنياسى قەلبىدىكى خۇشاللىقىنى باسالماي قالدى» دېگەن. مەراكەشتىن جۇڭگوغىچە بولغان نەچچە ئون مىڭلىغان مۇسۇلمان سادام ھۈسەيىن تەرەپتە تۇرۇپ ئۇنى «مۇسۇلمانلارنىڭ قەھرىمانى»⑥ دەپ ئاتىدى. بۇ بىر مەيدان توقۇنۇشتىكى ئەڭ چوڭ بىمەنىلىك دەل دېموكراتىيىنىڭ بىمەنىلىكى بولدى، سىياسىي جەھەتتىمۇ قوبۇلۇشتىلگەن، پىكىر بايان قىلىش ئەركىن ئەرەب دۆلەتلىرىدە سادام ھۈسەيىننى قوللاشىمۇ «كۆچلۈك ۋە كەڭ دائىرىلىك بولدى»⑦. مەراكەش، پاكىستان، ھىندونېزىيە، ئىئوردانىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردە غەربنى ئەيىبلەيدىغان كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئېلىپ بېرىلدى ۋە پادىشاھ ھەسەن، بەنەزىر بۇتتو، سۇخارتو قاتارلىق سىياسىي داھىيلار غەربنىڭ غالچىلىرى دەپ قارالدى. ھەتتا، سۈرىيىدە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە قارشى ھەربىكەت ئېلىپ بېرىلىپ «كەڭ خەلق ئاممىسى چەت ئەل ئارمىيىسىنىڭ پارس قولتۇقىدا قوشۇن تۇرغۇزۇشىغا قارشى تۇردى». ھىندىستاندىكى 100 مىليوندىن ئارتۇق مۇسۇلماننىڭ 75% ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇش قوزغىشىنى ئەيىبلىدى. ھىندونېزىيىدىكى 171 مىليون مۇسۇلماننىڭ «ھەممىسى ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك» ئامېرىكىنىڭ پارس قولتۇقىدىكى ھەربىكىتىگە قارشى تۇردى. ئەرەب ئەللىرىدىكى زىيالىيلارمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش شەكىلدە ئىتتىپاقلىشىپ، ئوخشاش بىر مەيداندا تۇرۇپ، سادامنىڭ زوراۋانلىق ھەربىكىتىنى كۆرمەسكە سېلىش ھەم غەربنىڭ ئارلىشىشىنى ئەيىبلەش ئۈچۈن مۇرەككەپ نەزەرىيىۋى ئاساس تېپىپ چىقتى⑧.

ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلار ئومۇميۈزلۈك سادام ھۈسەينىنىڭ بىر مۇستەبىت ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئەمما ئەينى چاغدىكى روزۋېلىت زۇكتۇگنىڭ قارىشىغا ئوخشاش، «سادامنى بىزنىڭ زالىم ھۆكۈمرانىمىز» دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىق «ئائىلە ئىشى» بولۇپ، ئۇنى ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەل قىلىش كېرەك، ھەققانىيەت نامىدا بۇ دۆلەتنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشقان دۆلەتلەر، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغداپلا قالماستىن، ئەرەب ئەللىرىنى داۋاملىق غەربكە بېقىندى قىلىپ قويىدۇ. بىر دوكلاتتا ئېيتىلىشىچە: «ئەرەب ئەللىرىدىكى زىيالىيلار ئىراق ھاكىمىيىتىنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ئۇنىڭ رەھىمسىزلىك ۋە مۇستەبىتلىكىنى ياقتۇرمايدۇ، ئەمما ئۇنى ئەرەب دۇنياسىنىڭ چوڭ دۈشمىنى بولغان غەربكە قارشى تۇرۇشنىڭ مەركىزى دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئەرەب دۇنياسى بىلەن غەربنى قارىمۇقارشى ئورۇنغا قويغان. پەلەستىنلىك بىر پروفېسسور مۇنداق دەيدۇ: «سادامنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى خاتا، ئەمما بىز ئىراقنىڭ غەربنىڭ ھەربىي ئارىلىشىشىغا كۆكرەك كېرىپ، قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئەيىبلىيەلمەيمىز». غەربتىكى ۋە باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمانلار دىنسىز ئارمىيىنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇشىنى، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس جايىغا قىلىنغان ھاقارەت دەپ ئەيىبلەيدۇ[9]. يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئومۇميۈزلۈك قاراش شۇكى: سادامنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى خاتا، غەربنىڭ ئارىلىشۋېلىشى تېخىمۇ خاتا، شۇڭا سادام بىلەن غەربنىڭ ئۇرۇش قىلىشى توغرا، بىزنىڭ سادامنى قوللىشىمىزمۇ توغرا.

سادام ھۈسەين باشقا ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرىغا ئوخشاش دىندىن خالىي ھاكىمىيەت بىلەن ئەڭ كەڭ چاقرىق كۈچىگە ئىگە ئىشنى بىرلەشتۈرىدۇ، ئۇ دەل ئىسلامدۇر. ئىسلام دۇنياسى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان U شەكىللىك جايلىشىشنى نەزەردە تۇتقاندا، سادامنىڭ باشقا ھەقىقىي تاللىشى

يوق. مسىرلىق بىر تەھلىلچى مۇنداق كۆرسەتكەن: ئىسلام ئەرەب مىللەتچىلىرى ۋە ئېنىقسىز ئۇچىنچى دۇنيانىڭ غەربكە قارشى تۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى تاللاش بولۇپ، ئۆزىنىڭ «ئىسلام قوللىغۇچى كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلىشتىكى سىياسىي ئىدىئولوگىيىلىك قىممىتىنى ئىسپاتلىدى»[10]. سەئۇدى ئەرەبىستان گەرچە ئەمەلىيەت ۋە تۇزۇم جەھەتتە ئىران ۋە سۇداندىن باشقا بارلىق ئىسلام ئەللىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇسۇلمانلاشقان، پۈتكۈل دۇنيادىكى ئىسلام گۈرۈھلىرىنى ئىقتىسادىي ياردەم بىلەن تەمىنلەيدىغان بولسىمۇ، بىراق ھېچقانداق بىر دۆلەتتىكى ئىسلام ھەرىكىتى ئۇنىڭ غەرب بىلەن بىرلىشىپ ئىراققا قارشى تۇرۇشىنى قوللىمىدى، شۇنداقلا ئۇلارمۇ ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى تۇراتتى.

مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇرۇش ناھايىتى تېزلا مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى، چۈنكى ئىسلامنىڭ تاجاۋۇز قىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەسلىكى تەھدىتكە ئۇچرىغانىدى. مىسىر، سۇرىيە، ئىئوردانىيە، پاكىستان، مالايسىيا، ئافغانىستان، سۇداندىن تارتىپ باشقا جايلاردىكى ئىسلام ئەسلىيەتچى گۇرۇھلىرىغىچە، ھەممىسى بۇ ئۇرۇشنى «ئەھلىسەلىبلەر ۋە يەھۇدىيلار» نىڭ بىرلىشىپ «ئىسلام ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى»گە قارشى قوزغىغان ئۇرۇش دەپ ئەيىبلىدى، ھەم ئۇلار «ئىراق خەلقى ئۈچرىغان ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تاجاۋۇزچىلىق» ئالدىدا يەنىلا ئىراقنى قوللايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 1980- يىلى كۆزدە مەككىدىكى ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان سەفا خاۋەرى سەئۇدى ئەرەبىستاندا كەڭ تارقالغان بىر ئۇنىئالغۇ لېنتىسىدا بۇ ئۇرۇشنى: «دۇنيانىڭ ئىراققا ئەمەس، غەربنىڭ ئىسلامغا قارشى تۇرغان ئۇرۇشى» دېدى. ئىئوردانىيە پادىشاھى ھۇسەينمۇ ئوخشاشلا تەكىتلەپ: «بۇ ئىراققىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان ئۇرۇش» دېدى. ئۇنىڭدىن باشقا فاتىمە مۇنىس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇش زۇكتۇكنىڭ ھەمىشە

ئامبرىكىنىڭ نامى بىلەن خۇداغا تىلاۋەت قىلىشى، ئەرەبلەرنىڭ «بۇ بىر مەيدان دىنىي ئۇرۇش» دېگەن قارىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. چۈنكى، بۇش زۇكىتۇكنىڭ گېپىدىن ھەمىشە «ئۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ7- ئەسىردىكى ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى چارۋىچى قەبىلىنىڭ پايدا-مەنپەئەتىنلا كۆزلەيدىغان يالالانما قوشۇنى ئىكەنلىكى ۋە كېيىنكى خرىستىئان ئەھلىسىلىرىنىڭ سېپىق پۇرىقى» چىقىپ تۇراتتى. ئەرەبلەر بۇ ئۇرۇش غەرب ۋە يەھۇدىيلارنىڭ قەستى بىلەن پىلانلانغان ئەھلىسىلىنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىدۇر، شۇڭا، جىھاد ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش توغرا ھەم زۆرۈر دەپىشتى⑪.

مۇسۇلمانلار بۇ ئۇرۇشنى غەربنىڭ ئىسلامغا قارشى ئۇرۇشى دەپ قارىغاچقا، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ئاجىزلىدى ۋە پەسەيدى. مۇسۇلمانلار ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان پەرق بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىدىكى پەرقنىڭ مۇھىملىقى ئاجىزلىدى. ئۇرۇش مەزگىلىدە ھەر قايسى ئىسلام ئەللىرى ھۆكۈمىتى ۋە گۇرۇھلىرى ئۆزلۈكسىز ھالدا غەربتىن يىراقلاشتى. ئەسلىدىكى ئافغانىستان ئۇرۇشىغا ئوخشاش، پارس قولتۇقى ئۇرۇشى ئۆتمۈشتىكى ھەمىشە زىددىيەتلىشىپ ياشايدىغان مۇسۇلمانلارنى بىرلەشتۈردى. بۇ: ئەرەبلەر ئىچىدىكى دىندىن خالىيچىلار (ئەلمانىيچىلار)، مىللەتچىلەر ۋە دىنىي ئەسلىيەتچىلەر؛ ئىئوردانىيە ھۆكۈمىتى ۋە پەلەستىنلىكلەر؛ پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى ۋە خاماس ھەربىكتى؛ ئىران ۋە ئىراق؛ ئۇمۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەكسىيەتچى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خۇددى سەفا خاۋەرى ئېيتقاندەك، «ئىراقنىڭ گۇللىنىش پارتىيىسىدىكىلەر پەقەت بىزنىڭ بىر نەچچە سائەتلىكلا دۇشمىنىمىز، ئەمما رىم قىيامەتكىچە بىزنىڭ دۇشمىنىمىزدۇر»⑫. ئۇرۇش يەنە ئىران بىلەن ئىراقنى ئۆز ئارا مۇرەسسەلەشتۈردى. ئىراندىكى شىئە مەزھىپىي دىنىنىڭ داھىيسى غەربنىڭ

ئارىلىشىشنى ئەيىبلەپ، غەربكە قارشى جىھاد قىلىشقا چاقىرىق قىلدى. ئىران ھۆكۈمىتى ئىراقتىن ئىبارەت ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دۈشمىنىگە قارشى تەدبىرلەرنى ئازايتتى، ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىككى ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەدرىجىي ياخشىلاندى.

تاشقى دۈشمەن ئوخشاشلا دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشنى پەيدا قىلدى. مەسىلەن، 1991- يىلىدىكى بىر دوكلاتتا، پاكىستان «غەربكە قارشى پىكىر ئىچىگە غەرق بولغان بولۇپ، ۋاقىتلىق ئىتتىپاقلاشقاندى» دېيىلگەن. «پاكىستان ئەزەلدىن بۇنداق ئىتتىپاق بولۇپ باقمىغان، جەنۇبتىكى يەرلىكلەر ۋە ھىندىستان كۆچمەنلىرى ئالدىنقى بەش يىلدا ئىزچىل ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشىپ كەلگەن، ئەمما ھازىر مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ ئامېرىكىغا قارشى نامايىش قىلىۋاتىدۇ. غەربىي شىمالىي چېگرا سىدىكى ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ قەبىلە رايونىدىكى جۇمە كۈنىدىن باشقا چاغدا بىر يەرگە توپلاشمايدىغان يەرلىكلەردىن مانا ئەمدى ھەتتا ئاياللارمۇ كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىۋاتىدۇ[13].

ئاممىنىڭ ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش پوزىتسىيەسىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بار ھۆكۈمەتلەرمۇ ئۆزىنى تارتتى، بۆلۈندى ياكى كۈچىنىڭ بارىچە ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ھەقلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھاپىز ئاسادقا ئوخشاش ئىلگىرى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنى قوشۇن بىلەن تەمىنلىگەن رەھبەرلەر ھازىر ئەكسىچە بۇ قوشۇننى چەكلەش ھەم ئاخىرقى ھېسابتا غەربنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش زۆرۈر، بۇ قوشۇنمۇ ھەر قانداق ئەھۋالدا پەقەت مۇداپىئەدە تۇرۇش پوزىتسىيەسىدە بولۇشى ۋە مەككىنى قوغداشقا ئىشلىتىلىشى كېرەك دەپ قارىۋاتىدۇ. تۈركىيە ۋە پاكىستاننىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلىرى ئاشكارا ھالدا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۇرۇشنى

ئەيىبلىدى. ئىتتىپاقداش ئارمىيە ئۇچۇن ئارمىيە ئەۋەتكەن مىسىر ۋە سۇرىيە ھۆكۈمىتى، ئۆز جەمئىيىتىنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىپ، شۇ ئارقىلىق غەربكە قارشى تۇرۇشنى بېسىقتۇردى ياكى چەكلىدى. بىر قەدەر ئېچىۋېتىلگەن ئىسلام ئەللىرى ھۆكۈمىتى غەربتىن يىراقلىشىشقا يېتەكلىنىپ، بارغانسېرى غەربكە قارشى تۇرۇش مەيدانىنى ئىپادىلىمەكتە. مەغرىبتىكى «ئىراقنى قوللاشنىڭ پارتلىشى»، «بۇ ئۇرۇشتىكى ئەڭ تاسادىپىي نەتىجىلەرنىڭ بىرى بولدى». تۇنس جامائەتچىلىكى غەربكە قارشى تۇرۇشنى كۈچلۈك غۇلغۇلا قىلدى، زۇكتۇك بىننى ئىلىي ناھايىتى تېزلا غەربنىڭ ئارىلىشىشىنى ئەيىبلىدى. مەراكەش ھۆكۈمىتى دەسلەپ ئىتتىپاقداش ئارمىيىگە 1500 ئەسكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بىراق غەربكە قارشى تۇرۇش گۇرۇھى سەپەرۋەر قىلغاندىن كېيىن، ئىراقنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ غەربكە ھۇجۇم قىلدى. ئالجىرىيەدە 400 مىڭ ئادەم نامايىش ئۆتكۈزۈپ ئىراقنى قوللىدى، غەربكە مايىل زۇكتۇكمۇ غەربنى ئەيىبلىدى ھەم: «ئالجىرىيە ئىراقتىن ئىبارەت قېرىنداشلىرى تەرەپتە تۇرىدۇ» [14] دەپ جاكارلىدى. 1990- يىلى 8- ئايدا مەغرىبتىكى ئۇچ دۆلەت ھۆكۈمىتى ئەرەب ئىتتىپاقىدا ئىراقنى ئەيىبلەپ ئاۋاز بەرگەنىدى، ئەمما شۇ يىلى كۈزدە، خەلقئارا كۈچلۈك قىزغىنلىقىغا ماسلىشىش ئۇچۇن، ئامېرىكىنىڭ ئارىلىشىشىنى ئەيىبلەپ ئاۋاز بەرگەنىدى.

غەربنىڭ ھەربىي تىرىشچانلىقىمۇ مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ بولمىغان غەيرىي غەرب مەدەنىيىتى خەلقلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. 1991- يىلى 1- ئايدىكى خەلق رايىنى سىناشتا 53% ياپونىيەلىك بۇ ئۇرۇشقا قارشى تۇردى 25% ئادەم قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھىندىستاندا سادام ھۇسەيىن ۋە جورجى بۇشنىڭ ئۇرۇش قوزغىشىنى ئەيىبلەيدىغانلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا تەڭ يېرىمىنى ئىگىلىدى. «ھىندىستان ۋاقىت گېزىتى» ئاگاھلاندۇرۇپ، بۇ ئۇرۇش بەلكىم «كۈچلۈك، ھاكاۋۇر يەھۇدىي دىنى-خرىستىئان دىنى دۇنياسى ۋە ئاجىز ئىسلام دۇنياسى ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئەسەبىيلىك كەلتۈرۈپ

چىقارغان تېخىمۇ كەڭ توقۇنۇش» سەۋەبىدىن بولۇشى مۇمكىن دېدى. شۇڭا، ئىراق ۋە كۇۋەيت ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن باشلانغان پارس قولتۇقى ئۇرۇشى، ئىراق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى، كېيىن ئىسلام بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا نۇرغۇنلىغان غەربلىك بولمىغان كىشىلەر بۇ ئۇرۇشنى شەرقنىڭ غەربكە قارشى ئۇرۇشى «بىر مەيدان ئاقلار ئۇرۇشى، كونىچە جاھانگىرلىكنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشى»[13] دەپ قارىدى.

كۇۋەيتلىكلەردىن باشقا مۇسۇلمانلار بۇ ئۇرۇشقا قىزغىن پوزىتسىيە تۇتمىدى، شۇنداقلا بىردەك غەربنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى تۇردى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا، لوندون ۋە نيويوركتا غەلىبىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى، ئەمما باشقا جايلاردا بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمىدى. سۇھەير ھاشىم: «ئەرەبلەرگە نىسبەتەن، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى تەبرىكلەشكە ئەرزىمەيدۇ» دېدى. ئەكسىچە ئۇلار ئومۇميۈزلۈك ئۈمىدسىزلىك، ھاقارەت ۋە غەزەپ بىلەن تولدى. غەرب يەنە بىر قېتىم غەلىبە قىلدى. ئەرەبلەرنىڭ ئۈمىدىنى نۇرلاندۇرغان سالاھىدىنغا ئوخشاش ئەڭ ئاخىرقى قەھرىمان، ئىسلام جەمئىيىتىگە قوراللىق باستۇرۇپ كىرگەن كۇچلۇك غەربنىڭ كۇچى ئالدىدا بىر زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. فاتىمە مونىس مۇنداق دەيدۇ: «ئەرەبلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتىدىنمۇ يامان ئىش بارمۇ؟ پۈتۈنلەي تېخنىكا بىلەن قوراللانغان پۈتكۈل غەرب بىزگە بومبا تاشلىدى. بۇ ئۇچىغا چىققان تېررورلۇقتۇر»[14].

ئۇرۇشتىن كېيىن، كۇۋەيتتىن باشقا ئەرەب ئەللىرى جامائەتچىلىكى ئامېرىكىنىڭ پارس قولتۇقىدىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقىدىن بارغانسېرى رازى بولمىدى. كۇۋەيتنىڭ ئازاد بولۇشى سادام ھۈسەينىڭ قارشى بارلىق سەۋەبلەرنى يوق قىلدى، شۇنداقلا ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ پارس قولتۇقىدا يەنە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇش جەھەتتىكى باھانىسىنى يوق قىلدى. شۇڭا، ھەتتا مىسىردىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر دۆلەتتىمۇ، جامائەتچىلىك بارغانسېرى ئىراققا

ھېسداشلىق قىلىشقا باشلىدى. ئىتتىپاقلا قاتناشقان ئەرەب ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرىمۇ مەيدانىنى ئۆزگەرتتى[17]. 1992- يىلى 8- ئايدا، مىسىر ۋە سۇرىيەمۇ باشقا دۆلەتلەرگە ئوخشاش ئىراقنىڭ جەنۇبىدا ئۇچۇش چەكلەنگەن رايون قۇرۇشقا قارشى تۇردى. 1993- يىلى 1- ئايدا ئەرەب دۆلەتلىرى ھۆكۈمىتى ۋە تۈركىيە ئىراققا ھاۋا ھۇجۇمى قىلىشقا قارشى تۇردى. غەربنىڭ ھاۋا ئارمىيىسى سۇننىي مەزھەپتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ شىئە مەزھىپى ۋە كۇردلارغا قىلغان ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بەرسە بولىدىكەنۇ، ئۇلار نېمىشقا پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربلارنىڭ بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا قايتۇرما زەربە بەرسە بولمايدىكەن؟ 1993- يىلى 6- ئايدا كلىنتون زۇكۇتۇكۇ ئىراقلىقلارنىڭ سابىق زۇكۇتۇكۇ بۇشنى يوشۇرۇن قەستلەشكە ئۇرۇنغانلىقىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، باغداتنى بومبارىدىمان قىلىشقا بۇيرۇق قىلغانداء، خەلقئارانىڭ بۇنىڭغا قارىتا ئىنكاسى مەدەنىيەت لىنىيىسى بويىچە بۆلۈندى. ئىسرائىلىيە ۋە غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بومبارىدىمان قىلىشنى قىزغىن قوللىدى، روسىيە بۇنى «توغرا بولغان» ئۆز-ئۆزىنى قوغداش دەپ قارىدى، جۇڭگو «يېقىندىن دېققەت قىلىدىغان» لىقىنى بىلدۈردى، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە پارس قولتۇقىدىكى خەلىپىلىك دۆلەتلەر ئىپادە بىلدۈرمىدى، باشقا مۇسۇلمان ئەللىرى ھۆكۈمىتىدىن مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەر ئۇنى غەربنىڭ قوش ئۆلچەمنىڭ يەنە بىر دەللىلى دەپ ئەيىبلىدى. ئىراننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئامېرىكىنىڭ «يېڭى كېڭەيمىچىلىك ۋە مەنپەئەتپەرەسلىك» يۆنىلىشىدىكى «ئاشكارا تاجاۋۇزچىلىقى» بولۇپ ھېسابلاندى[18]. نېمە ئۈچۈن ئامېرىكا ۋە خەلقئارا جەمئىيەت (يەنى غەرب) ئىسرائىلىيەنىڭ زوراۋانلىقى ۋە ئۇنىڭ ب د ت نىڭ قارارلىرىغا خىلاپلىق قىلىشىغا ئوخشاش ئىنكاس قايتۇرمايدۇ؟ دېگەن بۇ سوئال تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىر مەيدان بايلىق

تالىشىش ئۇرۇشى بولدى. بۇ يەردىكى ئەڭ ھالقىلىق مەسىلە، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ نېفىت زاپىسىنى، غەربنىڭ ھەربىي كۈچى ئارقىلىق ئۆز بىخەتەرلىكىنى قوغداۋاتقان سەئۇدى ھۆكۈمىتى ۋە خەلىپىلىك ئەللەر ھۆكۈمىتى كونترول قىلىشى كېرەكمۇ ياكى ھەم نېفىتنىن ئىبارەت مۇشۇ قوراللىنىپ پايدىلىنىپ مۇستەقىل غەربكە قارشى ئىقتىدارلىق ھاكىمىيەتلەر كونترول قىلىشى كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. غەرب سادام ھۈسەينىنى ئاغدۇرۇۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما پارس قولتۇقىدىكى ئەللەرنىڭ بىخەتەرلىك جەھەتتە غەربكە تايىنىشىدەك غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى ھەم تىنچلىق مەزگىلىدىكى پارس قولتۇقىدىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقىنى بارغانسېرى كېڭەيتىۋەتتى. ئۇرۇشتىن بۇرۇن، ئىران، ئىراق، پارس قولتۇقى ھەمكارلىق كومىتېتى ۋە ئامېرىكا پارس قولتۇقى رايونىدىكى تەسىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن رىقابەتلەشكەنىدى، ئۇرۇشتىن كېيىن، پارس قولتۇقى ئامېرىكىنىڭ ئىچكى دېگىزىغا ئايلاندى.

ئۈزۈك سەپ ئۇرۇشنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇلۇس، قەبىلە، ئىرق، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ھەر قايسى دەۋر ۋە مەدەنىيەتلەردە يۈز بېرىشىدىكى سەۋەب، بۇلارنىڭ خەلقلەرنىڭ سالاھىيىتىدە يىلتىز تارتىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىندۇر. بۇ توقۇنۇشلار ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ تاشقى گەۋدىلىرىنىڭ ئىنسانىيەتكە غەمخورلۇقىنى قوزغىشى مۇمكىن بولسىمۇ، ئۇلار ئۇرۇشقا قاتناشمىغانلارنىڭ بىۋاستە مەنپەئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تېخىمۇ كەڭ ئىدېئولوگىيە ۋە سىياسىي مەسىلىگە چېتىشلىق بولمايدۇ. سالاھىيەتنىڭ تۆپكى مەسىلىلىرى تەھدىتكە ئۇچرىغاندا، بۇ خىل توقۇنۇشلار ھەمىشە كەسكىن قانلىق توقۇنۇشلارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ توقۇنۇشلار گەرچە ئۇرۇش توختىتىش

كېلىشىمى ياكى شەرتنامىسى بىلەن ۋاقىتلىق توختىتىلىپ تۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىش تۈپەيلى يەنە قايتا قوزغىلىدۇ ھەم ئۇزۇن مەزگىلگىچە داۋاملىشىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن، سالاھىيىتىنى قوغداش ئۈچۈن پارتلىغان ئىچكى ئۇرۇشلاردا، ئەگەر بىر تەرەپ ھەل قىلغۇچ ھەربىي غەلىبىنى قولغا كەلتۈرسە، ئىرقىي يوقىتىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى كۆچىيىدۇ[1].

ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەت ياكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ توقۇنۇشىدۇر. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ خىل ئۇرۇش بەلكىم دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا، ھۆكۈمەتسىز گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا، شۇنداقلا دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتسىز گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىشى مۇمكىن. دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى بەلكىم ئالاھىدە رايونلاردىكى ئوستۇنلۇككە ئىگە گۇرۇھلارغا چېتىلىشى مۇمكىن، بۇ خىل ئەھۋالدا، ھۆكۈمەت كونترول قىلمايدىغان گۇرۇھلار دائىم مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىدۇ، ئۇلار بەلكىم مۇستەقىللىقتىن تۆۋەن تۇرىدىغان شەرتتە قويۇشنى خالىشىمۇ-خالماسلىقىمۇ مۇمكىن. دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشىمۇ بەلكىم ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى گۇرۇھلارغا چېتىلىشى مۇمكىن، بۇنداق ئەھۋالدا، خۇددى ھىندىستاندىكى بۇددا مۇخلىسلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى، مالايسىيادىكى مۇسۇلمانلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋاللارغا ئوخشاش ئىرچىل جىددىي تۇرىدىغان مۇناسىۋەت پات-پات توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ ياكى بۇ تەرەققىي قىلىپ ئومۇميۈزلۈك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن، بولۇپمۇ يېڭى دۆلەت قۇرۇلغاندا ۋە ئۇنىڭ چېگرا سىنى بەلگىلىگەن ۋاقىتتا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ خىل ئۇرۇش بەلكىم قورال كۈچى ئىشلىتىپ خەلقنى رەھىمسىزلىك بىلەن پارچىلىۋېتىشى مۇمكىن.

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى بەزىدە خەلقنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا زېمىننى كونترول قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇرۇشتۇر. ئاز دېگەندىمۇ ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى بىر تەرەپنىڭ مەقسىتى زېمىننى بويسۇندۇرۇش، باشقا مىللەتلەرنى قولغلاش ياكى قىرغىن قىلىش ۋە ياكى ئىككىلا خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ «ئىرق تازىلاش» ئارقىلىق شۇ زېمىنىدىكى باشقا مىللەتلەرنى تازىلاش ئۈچۈندۇر. بۇ خىل توقۇنۇش زوراۋانلىق ۋە قەبىھلىك بىلەن تولىدۇ، ئىككىلا تەرەپ قىرغىن قىلىش، تېررورلۇق، باسقۇنچىلىق ۋە قىيناپ جازالاشقا قاتنىشىدۇ. تالاشقان مۇھىم رايون ھەمىشە بىر ياكى ئىككىلا تەرەپنىڭ تارىخىي ۋە مىللىي سالاھىيىتىنىڭ سىمۋولى، غەربىي قىرغاق، كەشمىر، ناگورنو-قاراباغ، دىرىنا دەريا ساھىلى ۋە كوسوۋوغا ئوخشاش تاجاۋۇز قىلسا بولمايدىغان مۇقەددەس جايلاردۇر.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى ئادەتتىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ئەمەس، بەلكى قىسمەن ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇلار ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان توقۇنۇشتۇر. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەندە، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا سېلىشتۇرغاندا ۋاقتى تەخمىنەن ئالتە ھەسسە ئۇزۇن بولىدۇ. ئەگەر بۇ توقۇنۇش گۇرۇھلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە ھوقۇقىدىن ئىبارەت تۈپكى مەسىلە بىلەن ئالاقىدار بولسا، ئۇنى سۆھبەت ۋە كېلىشىم ئارقىلىق ھەل قىلىش تەس. ھاسىل قىلغان كېلىشىمنى ھەر قايسى تەرەپلەردىكى بارلىق گۇرۇھلار ئورتاق ئېتىراپ قىلمايدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئۇزۇنغا سوزۇلمايدۇ. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى پات-پات يۈز بېرىپ پەسىيىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئۇرۇش بولۇپ، ئۇلار كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا ئايلىنىشى، ئارقىدىن يەنە تۆۋەن دەرىجىدىكى ئۇرۇشقا ئاجىزلىشىشى ياكى دۇشمەنلىكنى باسىدىغان ئىشقا ئايلىنىشى، ئارقىدىن يەنە پارتلىشى مۇمكىن. قارىمۇقارشى سالاھىيەت ۋە ئۆچمەنلىك ئوتى، ئىرق-مىللەت تۈپتىن

يوقىتىلمىغۇچە پۈتۈنلەي يوقالمايدۇ. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى ئوزۇنغا سوزۇلمىدىغان بولغاچقا، باشقا ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئۇرۇشىغا ئوخشاش، دائىم زور كۆلەملىك ئۆلۈش-يارىلىنىش، كۆچمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرمىدۇ. بۇ ئىككى سانغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش كېرەك، 90- يىللارنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدا ئۆلۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ سانى تۆۋەندىكىدەك؛ فىلىپپىندا 50 مىڭ، سىرىلانكىدا 50 مىڭدىن 100 مىڭغىچە، كەشمىردە 20 مىڭ، سۇدانىدا 500 مىڭدىن 1 مىليون 500 مىڭغىچە، تاجىكىستانىدا 100 مىڭ، كرودىيىدە 50 مىڭ، بوسنىيىدە 50 مىڭدىن 20 مىڭغىچە، چېچنىيىدە 30 مىڭدىن 50 مىڭغىچە، شىزاڭدا 100 مىڭ، شەرقىي تىموردا 200 مىڭ[10]. بۇ توقۇنۇشلار ئەمەلىيەتتە يەنە تېخىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كۆچمەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ھازىرقى زامانىدىكى بۇ ئۇرۇشلارنىڭ زور كۆپ قىسمى تارىختىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق توقۇنۇشنىڭ ئەكسى بېكىگە تەكرارلىنىشىدۇر. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشنىڭ بىر تىرىشچانلىق كۆرسىتىپلا مەڭگۈلۈك ھەل قىلىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، 1956- يىلى سۇدانىدا پارتلىغان ئۇرۇش تاكى 1972- يىلىغىچە داۋاملاشتى. گەرچە ئەينى يىلى سۇدانىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا بىر قىسىم ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بېرىش كېلىشىمى ھاسىل قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق 1983- يىلى ئۇرۇش يەنە قايتىدىن پارتلىدى. سىرىلانكىدىكى تامىل توپىلىڭى 1983- يىلى باشلانغان، توپىلاڭنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان تىنچلىق سۆھبىتى 1991- يىلى ئۆزۈلۈپ قالغان، 1994- يىلى يەنە بىر قېتىم سۆھبەت ئېلىپ بېرىلغان. 1995- يىلى 1- ئايدا ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالانغان. ئەمما، تۆت ئايدىن كېيىن، تامىل يولۋاس تەشكىلاتى ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىگە خىلاپلىق قىلىپ، تىنچلىق سۆھبىتىدىن چېكىنىپ چىقتى، ئارقىدىنلا تېخىمۇ كەسكىن ئۇرۇش باشلاندى، فىلىپپىندىكى مورولارنىڭ قوزغىلىڭى 70- يىللارنىڭ

بېشىدا باشلانغان، 1976- يىلى مىرەنلونىڭ بەزى رايونلىرىغا ئاپتونومىيە هوقۇقى بېرىش كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن پەسەيشكە باشلىغان. بىراق، 1993- يىلىغا كەلگەندە، ئوخشاشمىغان سىياسىي كۆز قاراشقا ئىگە ئەكسىيەتچى گۇرۇھلار تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش تىرىشچانلىقىنى چەكلىگەچكە، زوراۋانلىق توقۇنۇشى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇردى، كۆلىمىمۇ كۈنسېرى كېڭەيدى. روسىيە بىلەن چېچىنىيە رەھبەرلىرى 1995- يىلى 7- ئايدا ئارمىيىسىزلەشتۈرۈش كېلىشىمى ئىمزالىغاندى، بۇ كېلىشىم 1994- يىلى 12- ئايدا باشلانغان زوراۋانلىق توقۇنۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بۇ ئۇرۇش بىر مەزگىل تىنچىغان بولسىمۇ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي قايتىدىن پارتلىغان. چېچىنىيىلىكلەر رۇسلار ياكى روسىيىگە يېقىن رەھبەرلەرگە هۇجۇم قىلدى. رۇسلار بۇنىڭدىن قىساس ئالدى، چېچەنلەر 1996- يىلى 1- ئايدا داغىستانغا تاجاۋۇز قىلدى، 1996- يىلىنىڭ بېشىدا رۇسلار قايتۇرما هۇجۇمغا ئۆتتى.

ئۇزۇن سەپ ئۇرۇشى گەرچە باشقا ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئۇرۇشىغا ئوخشاش ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان، زوراۋانلىق دەرىجىسى يۇقىرى ۋە ئىدىئولوگىيىسى ئېنىقسىز بولۇشتەك ئالاهىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئىككىسى تۆۋەندىكىدەك ئىككى جەهەتتە ئوخشاشمايدۇ. ئالدى بىلەن، ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئۇرۇشى مىللەت، دىن، ئىرق ياكى مەلۇم بىر تىل كوللېكتىپى ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ. ئەمما، دىنىي ئېتىقاد مەدەنىيەتنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسلىق ئالاهىدىلىك بولغاچقا، ئۇزۇنغا سەپ ئۇرۇشى هەمىشە ئوخشاشمىغان دىنىي ئېتىقادتىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ. بىر قىسىم تەهلىلچىلار مەقسەتلىك هالدا بۇ خىل ئاملىنىڭ مۇهىملىقىنى چۈشۈرۈۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار بوسنىيىدىكى سېربلار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ئىرقىي ئالاهىدىلىككە ۋە تىلغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، تارىختا ئۇلارنىڭ ئىناق ئۆتۈپ كەلگەن تۇرمۇش ئارا تويلاشقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، دىنىي ئاملىنى فىروئىدنىڭ «كىچىك

پەرقلەردىكى ئۆزىنى سۆيۈش جەريانى» ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ[1]. بۇ بىر دىندىن خالىي قاراشنى ئاساس قىلغان يەكۈن. ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى دىنىنىڭ بىر «كىچىك پەرق» ئەمەس، بەلكى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولىدىغان ئەڭ تۈپكى پەرق بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ قېتىم سانى، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى ۋە زوراۋانلىق دەرىجىسى دىنىي ئېتىقادنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى زور دەرىجىدە كۆچىيىدۇ.

ئىككىنچىدىن، باشقا ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئۇرۇشى ھەمىشە مۇئەييەن بىر خىل ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغاچقا، نىسپىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كېڭىيىپ كەتمەيدۇ ياكى بۇ خىل ئۇرۇشقا ئارىلىشىدىغانلار كۆپ بولمايدۇ. تەبىرگە ئاساسلانغاندا ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى، تېخىمۇ چوڭ ھەزىرەت گەۋدىسىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتۇر. ئادەتتىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا، A گۇرۇھ بىلەن B گۇرۇھ ئۇرۇشسا، C، D ۋە E گۇرۇھلار، A گۇرۇھ ياكى B گۇرۇھ ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە بۇ ئاستە تەھدىت شەكىللەندۈرمىسە، ئۇ ئۇرۇشقا قاتناشمايدۇ. بىراق، ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدا، A گۇرۇھ بىلەن B گۇرۇھ ئۇرۇشۇپ، ئىككىلىسى ئۇرۇشنى كېڭەيتمەكچى بولسا، ئۆز مەدەنىيىتىدىكى گۇرۇھلاردىن A_2، A_3، A_4 ۋە B_2، B_3، B_4 لەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنى قوللايدۇ، شۇنداقلا ئۇ گۇرۇھلار ئۆزلىرى ياردەم بېرىپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان قېرىنداش گۇرۇھلارنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ھازىرقى دۇنيادىكى قاتناش-تىرانسپورت ۋە ئالاقە تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن قولايلىق يارىتتى. شۇڭا، ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى «خەلقئارالىشىپ» كەتتى. كۆچمەنلەر ئۇچىنچى مەدەنىيەت رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون قوزغىدى. ئالاقە تېخنىكىسى قارشىلىشىۋاتقان ھەر قايسى تەرەپلەرنى تېخىمۇ ئاسان يارىدەمگە ئېرىشىش ھەم قېرىنداش گۇرۇھلارنى تېزلىك

بىلەن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش پۈرسىتىگە ئىگە قىلدى. دۇنيا ئۇمۇمىي گەۋدىسىنىڭ كىچىكلىشى قېرىنداش گۇرۇھلارنى توقۇنۇشىدىغان ھەر قايسى تەرەپلەرنى ئادالەت، دىپلوماتىيە، مالىيە ۋە مەدەنىي يارەم بىلەن تەمىنلەيدىغان قىلدى. گىلنۇر ئېيتقان «قېرىنداش ئەللەر يېغىنىدى كېسەللىكى (سىندروما)»، 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر[2]. تېخىمۇ ئۇمۇميۈزلۈك بولۇۋاتقىنى، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتتىكى خەلقلەرنىڭ كېچىك كۆلەملىك توقۇنۇشى، مەدەنىيەتنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش پەيدا قىلالايدىغان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. 1995- يىلى ئىككىنچى ئايدا، كاراچىدىكى بىر مەسچىتتە نامازغا ئوقۇۋاتقان 18 نەپەر كىشىنى سۇننىي مەزھىپىدىكىلەر ئېتىۋەتكەن، بۇ ۋەقە كاراچىنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ، پاكىستانغا ئىش تېپىپ بەرگەن. دەل بىر يىل بۇرۇن بىر يەھۇدىي ھىبرون مەسچىتىدە نامازغا ئوقۇۋاتقان 29 مۇسۇلماننى ئېتىۋەتكەن، نەتىجىدە ئوتتۇرا شەرق تىنچلىقى بۇزۇلۇپ، دۇنيادا يەنە مەسىلە كېلىپ چىققان.

قانلىق ئىسلام چېگراسى

ئىجتىمائىي گۇرۇھلار توقۇنۇشى ۋە ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى ئەزەلدىن تارىخنىڭ مەزمۇنى. بىر تۈرلۈك ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە تەخمىنەن 32 قېتىم ئىرقىي توقۇنۇش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ ئەرەبلەر بىلەن ئىسرائىلىيە، ھىندىستان بىلەن پاكىستان، سۇداندىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار، سىربلانكىدىكى بۇددىستلار بىلەن تامىللار، لۇبنىدىكى شىئە مەزھىپى بىلەن مارۇن مەھىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 40-، 50-يىللاردىكى ئېچكى ئۇرۇشلارنىڭ تەخمىنەن يېرىمى سالاھىيەت

ئۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدىن كېيىن يۇز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ 3/4 ى سالاھىيەت ئۇرۇشى، 50-يىللارنىڭ بېشى 80-يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئىرقىي گۇرۇھلارغا چېتىلىدىغان قارشىلىق ئۇچ ھەسسە ئاشقان.ئەمما ، ئايرىم ئوچۇق-ئاشكارا مىسىللاردىن باشقا، دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر قارشىلىقى ھەممە يەردە مەۋجۇت بولغاچقا ، بۇ خىل توقۇنۇشلار ئانچە دىققەت قوزغىمىدى. شۇنداقلا كىشىلەر ئۇلارغا دائىم سوغۇق مۇناسىۋەتتە ئۇرۇشى نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىدى.سوغۇق مۇناسىۋەتتە ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ توقۇنۇشى بارغانسىرى گەۋدىلىك بولىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ خىل توقۇنۇش ئىلگىرىكىدىن بارغانسىرى گەۋدىلىك بولىدى. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، بۇ خىل توقۇنۇش ئىلگىرىكىدىن بارغانسىرى ئومۇملاشتى. ئىرقىي توقۇنۇشتا ئەملىيەتتە مەلۇم «يۇقىرى دولقۇن» بارلىققا كەلدى[27].

بۇ خىل ئىرقىي توقۇنۇش ۋە ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى دۇنياىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرگە ئوخشاش ھالەتتە تارقالمىغان. زور ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى سېربىيىلىكلەر بىلەن كروەتىيىلىكلەر، سىربىلانكىدىكى بۇددا دىنىدىكىلەر بىلەن ھىندى دىنىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن. ئەمما، ئاز سانىدىكى باشقا رايونلاردا غەيرىي مۇسۇلمان گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا پەقەت زوراۋانلىق دەرىجىسى بىر قەدەر تۆۋەن توقۇنۇش يۇز بەرگەن، ئەمما زور كۆپ قىسىم ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئايرىلغان رايونلارنى چۆرىدەپ، ياۋروئاسىيا ۋە ئافرىقا چېگرىلىرىدا يۇز بەرگەن. گەرچە دۇنيا سىياسىيىسىدىكى ماكرولۇق قاتلام ياكى ئومۇمىي يەر شارى قاتلىمىدا بولسۇن، مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق توقۇنۇشى غەرب بىلەن غەيرىي غەرب ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن، ئەمما مىكرولۇق قاتلام ۋە رايون قاتلىمىدا بۇ خىل توقۇنۇش ئىسلام ۋە غەيرىي ئىسلام ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن.

كەسكىن قارشىلىق ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇشى ئوخشاش بىر رايوندىكى مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇميۈزلۈك ئىھتىمال. بوسنىيەدە مۇسۇلمانلار ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى سېربلار بىر مەيدان بۈزغۇنچىلىق خاراكتېرى ئىنتايىن زور بولغان قانلىق ئۇرۇش قىلدى. يەنە كاتولىك دىنىدىكى كروتلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى، كوسوۋودا ئالبانىيەدىكى مۇسۇلمانلار سېربىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايىل بولماي، ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ كەلدى، بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىنتايىن كەسكىن توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن. ئالبانىيە ھۆكۈمىتى ۋە گرېتسىيە ھۆكۈمىتى ئۆز مىللىتىنىڭ ئىككى دۆلەتتە تۇرۇشلۇق ئاھالىسىنىڭ ھوقۇقى ئۈچۈن توختىماي ماجىرا قىلىۋاتىدۇ. تۈركىلەر بىلەن گرېتسىيىلىكلەر تارىختىلا بىر-بىرى بىلەن چىقىشالمايتتى. سېرۇستىكى ئۆز ئارا قوشنا مۇسۇلمان تۈركىلەر بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئىشىنىدىغان گرېكلار ئىزچىل ئۆز ئارا دۇشمەنلىشىپ كەلمەكتە. كاۋكازدىكى تۈركىلەر بىلەن ئەرمىنىيىلىكلەر بۇرۇندىن ئۆز ئارا دۇشمەن، ئەزەربەيجانلىقلار ۋە ئەرمىنىيىلىكلەر ناگورنو-قاراباغنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىدۇ. شىمالىي كاۋكازدا، 200 يىلدىن بىرى چېچەنلەر، ئىنگۇشلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار روسىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ كەلدى، رەھىمسىز ئۇرۇش 1994- يىلى رۇسلار ۋە چېچەنلەر ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم يۈز بەردى، ئىنگۇشلار بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئوستولار ئوتتۇرىسىدىمۇ يۈز بەردى. ۋولگا ئويمانلىقىدا مۇسۇلمان تاتارلار ئىلگىرى ۋە 90- يىللارنىڭ بېشىدا رۇسلار بىلەن ئۇرۇشقانىدى، ئەڭ ئاخىرى چەكلىك ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىندى.

پۈتكۈل 19- ئەسىردە، رۇسلار قورال كۈچىگە تايىنىپ تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنى كونترول قىلىپ كەلگەنىدى. 80- يىللارغا كەلگەندە، ئافغانلار بىلەن رۇسلار ئۆز ئارا

ئۇرۇشۇپ رۇسلار چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇرۇش يەنە تاجىكستانغا كېڭەيدى، بۇ ئۇرۇش رۇس ئارمىيىسى قوللاۋاتقان ھۆكۈمەت بىلەن مۇسۇلمان ئەسلىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەردى. شۇنداقلا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەردىكى ئوخشاش مىللەتلەر ۋە ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگىلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇق پاكىستان بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا ئۇچ قېتىم ئۇرۇش يۈز بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كەشمىردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھىندىستاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىغان نامايىش؛ ئاسام مۇسۇلمان كۆچمەنلىرى بىلەن قەبىلە مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش؛ شۇنداقلا پۈتۈن ھىندىستاننى قاپلىغان مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندى دىنىي مۇرتىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقانچىلىق ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇشىنى ئىككى دىنىنىڭ ئىجتىمائىي گۇرۇھلىرىدىكى دىنىي ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بېنگالدا بۇددىستلار، نوپۇسنىڭ زور كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىنى كەمسىتىشىگە قارشى تۇرىدۇ. بىرمىدا بولسا مۇسۇلمانلار، نوپۇسنىڭ زور كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان بۇددىستلارنىڭ كەمسىتىشىگە قارشى تۇرىدۇ. مالايسىيا ۋە ھىندونېزىيىدە مۇسۇلمانلار پات-پات جۇڭگولۇقلارغا قارشى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئىقتىسادنى كونترول قىلۇۋلىشىغا قارشى تۇرىدۇ. تايلاندنىڭ جەنۇبىدا، مۇسۇلمانلار گۇرۇھى پات-پات بۇددا دىنىي ھۆكۈمىتىگە قارشى نامايىشقا قاتنىشىپ تۇرىدۇ. فىلىپپىنىنىڭ جەنۇبىدا، بىر قېتىم مۇسۇلمانلارنىڭ كاتولىك دىنىي دۆلتىنى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى يۈز بەرگەن. يەنە بىر جەھەتتىن، ھىندونېزىيىدىكى كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان شەرقىي تىمورلۇقلار مۇسۇلمانلار ھۆكۈمىتىنىڭ باستۇرۇشىغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ.

ئوتتۇرا شەرقتىكى، پەلەستىن ئەرەبلىرى بىلەن يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى يەھۇدىيلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئىسرائىلىيە ۋە ئەرەب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا تۆت قېتىم ئۇرۇش يۈز بېرىپ پەلەستىنلىكلەر ئىسرائىلىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. لۇبىيىدە، ماروق مەزھىپىدىكى خرىستىئان دىنى مۇرتىلىرى بىلەن شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇرۇشتى، نەتىجىدە ئۇرۇش ماروق مەزھىپىدىكىلەرنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئېفىئوپىيىدە، پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامخارلار تارىختىن بۇيان ئىزچىل يوسۇندا مۇسۇلمان گۇرۇھلارنى باستۇرۇپ كەلدى ھەم مۇسۇلمان ئوروملارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئافرىقىدا، شىمالدىكى ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن جەنۇبتىكى خرىستىئان قارا تەنلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ھەر خىل توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. سۇدانىدا، مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇش يۈز بېرىپ، بۇ ئۇرۇش نەچچە ئون يىلغا سوزۇلۇپ نەچچە 10 مىڭ ئادەم ئۇرۇشتا ئۆلدى. نېگېرىيىدە شىمالدىكى مۇسۇلمان فۇلان-خوسلار بىلەن جەنۇبتىكى خرىستىئان دىنى قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، زوراۋانلىق ۋە ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ئۇزلۇكسىز يۈز بېرىپ، بىر مەيدان چوڭ ئۇرۇش پارتلىدى. چاد، كېنىيە، تانزانىيىدە مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئان دىنى گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن.

مۇشۇ رايونلارنىڭ ھەممىسىدە، مۇسۇلمانلار ۋە باشقا مەدەنىيەتكە مەنسۇپ كىشىلەر، يەنى كاتولىك دىنى، پروتېستانت دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، ھىندى دىنى مۇرتىلىرى، جۇڭگولۇقلار، بۇددا دىنى مۇرتىلىرى ۋە يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قارىمۇقارشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ زور كۆپ قىسمى تارىختا ئۆز ئارا توقۇنۇشۇپ قالغان، ناھايىتى كۆپ قىسمى 90-يىللاردىمۇ يەنىلا توقۇنۇش ئېچىدە تۇرماقتا. ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ

ئەتراپىغا قاريغاندا، مۇسۇلمانلار ھەمىشە ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن تىنچ ياشىيالمىغان. شۇڭا، كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا، 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل توقۇنۇش ئەندىزىسى، باشقا مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا تېخىمۇ كۆپ قاتناشتى. بۇ جەھەتتىكى مىساللار ئاز ئەمەس.

1. تايد روبېرت گېرنىڭ ئانالىزىغا ئاساسلانغاندا، 1993-، 1994- يىللىرى مۇسۇلمانلار 55 قېتىملىق ئىرقىي-سىياسىي توقۇنۇشنىڭ 26 قېتىملىقىغا (10.1- جەدۋەل) قاتناشقان. بۇ توقۇنۇشلار ئىچىدىكى 20 قېتىملىقى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 15 قېتىملىقى مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتۇر. قىسقارتىپ ئېيتقاندا، مۇسۇلمانلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، غەيرىي مۇسۇلمان مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئۈچ ھەسسىگە توغرا كېلىدۇ. ئىسلامنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشمۇ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشتىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ چۈشىدۇ، بۇ توقۇنۇش ئافرىقىدىكى قەبىلىلەر توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسلام بىلەن روشەن سېلىشتۇرما قىلىشقا بولىدىغىنى، غەرب مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا پەقەت ئىككى قېتىملا قاتناشقان. مۇسۇلمانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك توقۇنۇشلار ھەمىشە ئىنتايىن ئېچىنىشلىق. گېرنىڭ ئانالىزىدىكى ئالتە قېتىملىق ئۇرۇشتا تەخمىنەن 200 مىڭ ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئادەم ئۆلگەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇش (سۇدان، بوسنىيە،

شەرقىي تىمور) مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي مۇسۇلمان ئوتتۇرىسىدا، ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش (سومالى، ئىراق، كۇرد) مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا، پەقەت بىر قېتىملىقلا (ئانگولا) مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە چېتىلىپ قالغان.

10.1- جەدۋەل ئىرقىي سىياسىي توقۇنۇش

مەدەنىيەتلەر / توقۇنۇش	مەدەنىيەتلەر ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش	مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش	ئومۇمى سانى
ئىسلام	11	15	26
باشقىلار	19*	5	24
جەمئىي سانى	30	20	50

1993-، 1994- يىللىرى.

* بۇنىڭ ئىچىدىكى ئون قېتىملىقى ئافرىقىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش.

ماتېرىيال مەنبەسى: تايد روبېرت گىر «خەلقنىڭ دۆلەتكە قارشى تۇرۇشى؛ ئىرقىي سىياسىي توقۇنۇش ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىچكى دۇنيا سىستېمىسى»، «خەلقئارا تەتقىقات پەسىللىك ژۇرنىلى»نىڭ 38- سانى (1994- يىلى 9- ئاي)غا بېسىلغان. 347- 378- بەتكىچە، مەن گىرنىڭ توقۇنۇشنى تۇرگە ئايرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلاندىم، پەقەت جۇڭگو-شىزاڭ توقۇنۇشىنى ئۆزگەرتتىم. گىر بۇ توقۇنۇشنى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش دەپ قارىمايدۇ، مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشقا كىرگۈزۈپ قويغان، بىراق بۇ ئېنىقكى كۆڭزى ئېقىمىدىكى خەنزۇلار بىلەن لاما دىنىدىكى زاڭزۇ بۇددا مۇرتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتۇر.

2. «نيويورك ۋاقىت گېزىتى» 1993- يىلى 48 يەردە 59 قېتىم ئىرقىي توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكىنى، بۇنىڭ يېرىمى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ياكى مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەنلىكىنى ئېنىقلىغان. بۇ 59 قېتىملىق توقۇنۇش ئىچىدىكى 31 قېتىملىق توقۇنۇش ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بولۇپ، گىرنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى بىلەن ئوخشايدىغان يېرى، بۇ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئىچىدە 2/3 قىسمى

(21 قېتىملىقى) مۇسۇلمانلار ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتۇر. (10.2- جەدۋەلگە قاراڭ).

3. يەنە باشقا بىر تۈرلۈك ئانالىزدا، لويىس لىڭ شۇارد 1992- يىلى 29 قېتىم توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكىنى ئېنىقلىغان (بىر يىل ئىچىدە ئۆلگەن ئادەم سانى مىڭغا يەتكەن ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتكەن توقۇنۇش ئۇرۇش دەپ قارىلىدۇ). 12 قېتىملىق مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا، توققۇز قېتىملىقى مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بولۇپ، ئوخشاشلا مۇسۇلمانلار باشقا ھەر قانداق مەدەنىيەتكە مەنسۇپ كىشىلەردىن تېخىمۇ كۆپ ئۇرۇش قىلغان[29].

10.2- جەدۋەل ئىرقىي توقۇنۇش: 1993- يىللىرى

مەدەنىيەتلەر / توقۇنۇش	مەدەنىيەتلەر ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش	مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش	ئومۇمى سانى
ئىسلام	7	21	28
باشقىلار	21*	10	31
ئومۇمىي سانى	28	31	59

* بۇنىڭ ئىچىدىكى 10 قېتىملىقى ئافرىقىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش.

مانبېرىيال مەنبەسى: 1993- يىلى 2- ئاينىڭ 7- كۈنى «نيويورك ۋاقىت گېزىتى» 1- بەت ۋە 14- بەت.

بۇ ئوخشاشمىغان ئوچ خىل سانلىق مەلۇماتتىن مۇنداق ئوخشاش خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ: 90- يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي مۇسۇلمانلار تېخىمۇ نۇرغۇن گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا قاتناشقان بولۇپ، مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ 2/3دىن 3/4 كېچە مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ چېگرىسى قانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىمۇ ئوخشاشتۇر*.

*«دىپلوماتىيە» پەسىللىك ژۇرنىلىغا بېسىلغان ماقالەم ئىچىدە «قانلىق ئىسلام چېگرىسى» دېگەن بۇ گەپ ئەڭ كۆپ تەنقىدلەندى. مەن بۇ ھۆكۈمدە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش سەۋەبىنى تەكشۈرۈش

مۇسۇلمانلارنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا مايىل بولۇشى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ مەربىيلىشىش دەرىجىسى ئىرقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. 80- يىللاردا ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇن نىسبىتى (يەنى ھەر 1000 ئادەم ئىچىدىكى ئارمىيىنىڭ ئىگىلەيدىغان نىسبىتى) ۋە ھەربىي راسخوت نىسبىتى (ھەربىي راسخوت بىر دۆلەتنىڭ بايلىق ھېسابات نىسبىتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ) باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئوخشاش تۈرىدىن زور دەرىجىدە يۇقىرى ئىدى. خرىستىئان دىنى دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇن نىسبىتى ۋە ھەربىي ئىشلار سېلىنمىسى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئوخشاش تۈرىدىن زور دەرىجىدە تۆۋەن ئىدى. ئىسلام ئەللىرىنىڭ بۇ ئىككى تۈرىدىكى ئوتتۇرىچە سېلىنما نىسبىتى تەخمىنەن خرىستىئان دىنى دۆلەتلىرىنىڭ ئىككى ھەسسىگە يارىۋەر (10.3- جەدۋەلگە قارىڭ) كېلەتتى. جامىس پېيىن مۇنداق دەيدۇ: «شۇبھىسىزكى، مۇسۇلمانلار بىلەن مىلىتارىزم ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار»[23].

ئىسلام ئەللىرىنىڭ خەلقئارا كرىزىسلاردا زورلۇق كۆچكە مۇراجىئەت قىلىدىغان كۆچلۈك خاھىشى بار.

1928- يىلىدىن 1979- يىلىغىچە مۇسۇلمانلار قاتناشقان 142 قېتىملىق كرىزىس ئىچىدە، زوراۋانلىققا تايىنىپ ھەل قىلىنغىنى 76. 25 قېتىملىق كرىزىس ئىچىدە، زورلۇق كۆچ كرىزىسكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى بولغان. 51 قېتىملىق كرىزىس ئىچىدە، ئىسلام دۆلەتلىرى باشقا ۋاستىلەرنى ئىشلىتىش بىلەن بىرگە يەنە زورلۇق كۆچ ئىشلەتكەن. ئىسلام ئەللىرى زورلۇق كۆچ ئىشلىتىپ قالسا، ئىنتايىن كۆچلۈك زورلۇق كۆچ ئىشلىتىدۇ، زورلۇق كۆچ ئىشلەتكەن ئەھۋالدا 41%تى ئومۇمىيۈزلۈك ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، 38%تى زور توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىسلام ئەللىرى ئۆز ئىچىدىكى 53.5% كرىزىسقا زورلۇق كۆچى ئىشلەتكەن.

دوكلاتىنى ئاساس قىلغانىدىم. نۇرغۇن ماتېرىياللار بۇ ھۆكۈمنىڭ پۈتۈنلەي توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ـــ ئەسلىي كىتابتىكى ئىزاھاتى.

باشقا دۆلەتلەر ئارىلاشقان كرىزىستە، ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش نىسبىتى 11.5% ئامېرىكىنىڭ 17.9%، روسىيىنىڭ 28.5%، باشقا دۆلەتلەر ئىچىدە پەقەت جۇڭگونىڭ زورلۇق كۈچكە مايىللىقى ئىسلام ئەللىرىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ. جۇڭگو ئۆزىدىكى 76.9% كرىزىستە زورلۇق كۈچ ئىشلەتكەن[28]. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇشقا ۋە زوراۋانلىققا مايىللىقى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى مەيلى مۇسۇلمانلار ياكى مۇسۇلمان بولمىغانلار ھەممىسى ئىنكار قىلالمايدۇ.

10.3- مۇسۇلمان ئەللەر بىلەن خرىستىئان دىنى ئەللىرىنىڭ ئارمىيە سېلىشتۇرمىسى

نىسبەتلەر / مەدەنىيەتلەر	ئۆتتۈرىچە ئارمىيە نىسبىتى	ئۆتتۈرىچە ئارمىيە راسخوتى نىسبىتى
مۇسۇلمان ئەللەر (n=25)	11.8	17.7
باشقا ئەللەر (n=112)	7.1	12.3
خرىستىئان دىنى ئەللىرى(n=57)	5.8	8.2
باشقا ئەللەر(n=80)	9.5	16.9

ماتېرىيال مەنبەسى: جامىس پېيىن: «دۆلەت نېمە ئۈچۈن قورالىنىدۇ؟» (ئوكسفورد: بېشىر بروكۆپېر نەشرىيات شىركىتى 1990- يىلى) مۇسۇلمان ۋە خرىستىئان دىنى دۆلەتلىرى ئاھالىسىنىڭ 80%دىن يۇقىرىسى شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

سەۋەب: تارىخ، نوپۇس ۋە سىياسىي

20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ توقۇنۇشىدا ئاساسلىق رول ئوينىشىغا تۈرتكە بولغان سەۋەب نېمە؟ ئالدى بىلەن، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ تارىخىي مەنبەسى بار. ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى پات-پات يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇزۇك سەپ زورلۇق كۈچ توقۇنۇشى، ھېلىھەم كىشىلەرنىڭ

خاتىرىسىدە ساقلانغان بولۇپ، بۇ ئەسلىمىلەر يەنە ئىككىلا تەرەپتە قورقۇنچ ۋە خەۋپ-خەتەر تۇيغۇسىنى قوزغىغان. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرى، شىمالىي كاۋكازدىكى رۇسلار بىلەن كاۋكازلار، تاشقى كاۋكازدىكى ئەرمەنلەر بىلەن تۈركلەر، پەلەستىندىكى ئەرەبلەر بىلەن يەھۇدىيلار، بالقاندىكى كاتولىك دىنى مۇرىتلىرى، مۇسۇلمانلار ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرىتلىرى، بالقاندىن ئاسىيانىچە بولغان ئارىلىقتىكى رۇسلار بىلەن تۈركلەر، سىربلانكىدىكى سىنخالالار ۋە تاممىلار، ئافرىقا قۇرۇقلۇقىدىكى ئەرەبلەر ۋە قارا تەنلىكلەرنىڭ، بىر قانچە ئەسىردىن بۇيانقى ھۆكۈم سۈرگەن ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى يا بىر-بىرىگە ئىشەنمەسلىك، يا كەسكىن زوراۋۇق كۈچ توقۇنۇشى بولۇپ كەلدى. مۇشۇنداق قىلسا بولىدۇ، دەپ قارىغان كىشىلەر تارىخنىڭ قالدۇقى سۈپىتىدە قىلىپ قالغان توقۇنۇشتىن پايدىلاندى. بۇ خىل مۇناسىۋەتلەردە تارىخ جانلىق، مۇكەممەل شۇنداقلا قورقۇنچلۇق بولۇپ كەلدى.

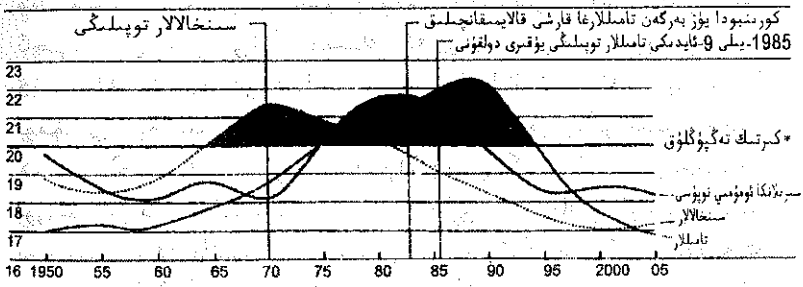
ئەمما، تارىختىكى ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ يۈز بېرىپ كەلگەن قىرغىنچىلىققا قارىپىلا 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى توقۇنۇش ۋە زوراۋانلىقنىڭ يەنە نېمە ئۈچۈن قايتا يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. خۇددى نۇرغۇن كىشىلەر كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، يۇگوسلاۋىيىدىكى سېربىيىلىكلەر، كرودىيىلىكلەر ۋە مۇسۇلمانلار تىنچ ھالدا نەچچە ئون يىل ئورتاق ياشىدى. ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرىمۇ ئوخشاش. ھۆكۈمەت كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاز سانىدىكى توقۇنۇشلاردىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى نۇرغۇن مىللەت ۋە دىنىي گۇرۇھلارمۇ تىنچ بىللە ياشىغان. تاممىلار ۋە سىنخالالارمۇ ئىسسىق بەلباغدىكى جەنۇبىي تېنچلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئۇرۇنغىچە ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىشىنى توسۇپ قالالمايدۇ. شۇڭا، تارىخ ئارقىلىق تىنچلىقنىڭ

بۇرۇلۇشىدىكى سەۋەبنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى نەچچە ئون يىلىدا چوقۇمكى باشقا ئامىللار پەيدا بولدى.

نوپۇس سىلىشتۇرمىسىدىكى ئۆزگىرىش دەل مۇشۇ خىل ئامىللارنىڭ بىرى. بىر گۇرۇھتىكى نوپۇسنىڭ كېڭىيىشى باشقا گۇرۇھلارغا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي بېسىم شەكىللەندۈرۈپ، قارشىلىقنى قوزغىدى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئۇ نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىر قەدەر ئاز بولغان گۇرۇھلارغا ھەربىي بېسىم شەكىللەندۈردى. 70- يىللارنىڭ بېشىدا لۇئاندا 30 يىللىق قانۇن تەرتىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى، زور دەرىجىدە شىئە مەزھىپىدىكىلەر نوپۇسنىڭ مارۇن مەزھىپىدىكى خرىستىئانلار نوپۇسىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. گارى فوللىر مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: سىرىلانكىدىكى 1970- يىللاردىكى سىنخالا مىللەتچىلىرىنىڭ زوراۋانلىق يۇقىرى دولقۇنى ۋە 80- يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى تامىل زوراۋانلىقىنىڭ يۇقىرى دولقۇنى، بۇ گۇرۇھلاردىكى 15 — 24 ياشلاردىكى «ياش نوپۇسنىڭ پارتلىشىنىڭ» سىرىلانكا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 20% دىن ئېشىپ كەتكەن يىلى بىلەن ماس كېلىدۇ[29]. (10.4- جەدۋەلگە قاراڭ) ئامېرىكىنىڭ سىرىلانكىدا تۇرۇشلۇق بىر تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى سىنخالا زوراۋانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە 24 ياشتىن كېيىنكى ياشلار ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان. دوكلاتقا ئاساسلانغاندا، تامىل يولۋاس ئەترىتى بىردىنبىر بالا ئەسكەرلەرگە تايىنىدىغان ئەترەت بولۇپ، ئۇلار ھەتتا 11 ياشلىق ئوغۇل-قىزلارنىمۇ قوبۇل قىلغان، ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ بەزىلىرى ھەتتا 10 ياشقىمۇ توشمىغان، پەقەت ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرىلا 18 ياشتىن چوڭ ئىكەن. «ئىقتىسادشۇناسلار» ژۇرنىلى بۇ ھەقتە توختىلىپ: تامىل يولۋاس ئەترىتى ھازىر بىر مەيدان «ياشلار ئۇرۇشى» ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، دەيدۇ[30]. ئوخشاشلا رۇسلار بىلەن جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىكى زور پەرق كەلتۈرۈپ چىقارغان. 90-

يىللارنىڭ بېشىدا روسىيەدىكى نوپۇسنىڭ تۆغۇلۇش نىسبىتى 1.5% بولغان، ئەمما سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيىتىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نوپۇسنىڭ تۆغۇلۇش نىسبىتى 4.4% بولغان، 80- يىللاردا، چېچىنىيىنىڭ نوپۇسى 26% كۆپەيدى. چېچىنىيە روسىيەدىكى نوپۇس ئەڭ زىچ رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، چېچەنلەرنىڭ يۇقىرى تۆغۇت نىسبىتى سىرتقا كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇرۇشنى ئەسكىرى مەنبە بىلەن تەمىنلىگەن[29]. مۇسۇلمانلارنىڭ يۇقىرى تۆغۇت نىسبىتى، شۇنداقلا پاكىستاندىن كەشمىرگە كۆچۈشنى، يەنە بىر قېتىم ھىندىستان ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان قارشىلىقنى قوزغىغان.

10.1-رەسىم: سىنخالالار ۋە تاماللار ئىچىدىكى ياشلار نوپۇسنىڭ پارتلىشى
15 - 24 ياشلىقلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇستىكى ئىگىلىگەن نىسبىتى

* كىرتىك تەڭپۇڭلۇق ـ ياشلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇستىكى ئىگىلىگەن نىسبىتى 20%تىن يۇقىرى بولغانلىقى

سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇرەككەپ جەريانلارنىڭ نۇرغۇن سەۋەبى ۋە پارتلاش نۇقتىلىرى بار. ئەمما، بۇ توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ مۇھىم ئامىل، بەلكىم كوسوۋودىكى نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇشى مۇمكىن. كوسوۋو سىربىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئاپتونومىيىلىك ئۆلكە بولۇپ، ئاپرىلىپ تۇرۇش ھوقۇقىدىن باشقا، ئۇ يۇگوسلاۋىيەدىكى ئالتە جۇمھۇرىيەت ئىگە بولغان تۈرلۈك ھوقۇقلارغىمۇ ئىگە. 1961- يىلى

كوسوۋو نوپۇسىنىڭ 67% ى مۇسۇلمان ئالبان مىللىتى، 24% ى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربىيىلىكلەر ئىدى. ئەمما، ئالبان مىللىتىنىڭ تۈغۇلۇش نىسبىتى ياۋروپا دۆلەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن يۇقىرى بولغاچقا، كوسوۋو يوگوسلاۋىيىدىكى نوپۇسى ئەڭ زىچ رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالدى. 80- يىللارغىچە 50%كە يېقىن ئالبان 20 ياشتىن تۆۋەن بولۇپ، نوپۇس مەسىلىسىنىڭ بېسىمى تۈپەيلى، سېربىيىلىكلەر كوسوۋودىن بېلگراد ۋە باشقا جايلارغا ئېقىپ بېرىپ پۇل تاپىدىغان بولدى. نەتىجىدە 1991- يىلىغىچە نوپۇسىنىڭ 90% مۇسۇلمان، 10% سېربىيىلىكلەر بولۇپ قالدى[30]. شۇنداق بولسىمۇ، سېربىيىلىكلەر كوسوۋونى ئۆزلىرىنىڭ «مۇقەددەس جايى» يىاكى «ئېرۇسالىم» دەپ قارىدى. ئۇ بىر قىسىم تارىخى ۋەقەلەرنىڭ قالدۇقى بولۇپ، ئۇ 1389- يىلى 6- ئاينىڭ 28- كۈنى يۈز بەرگەن بىر مەيدان ئۇرۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئوسمان تۈركلىرى سېربىيىلىكلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن سېربلار 500 يىلغا يېقىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلگەن.

80- يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، نوپۇس سىلىشتۇرمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئالبانلارنىڭ كوسوۋونى يوگوسلاۋىيە جۇمھۇرىيىتىگە ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش تەلىپىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كوسوۋو ئايرىلىپ تۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالسا ئۇلارنىڭ شۇنداق قىلىشى يىاكى ئالبانلار بىلەن بىرلىشىشىدىن ئەنسىرەپ، سېربىيە ۋە يوگوسلاۋىيە ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى چەكلىدى. 1981- يىلى 3- ئايدا، ئالبانلار ئارىسىدا قارشىلىق ۋە قالايمىقانچىلىق پارتلاپ، جۇمھۇرىيەت ھوقۇقىغا ئېرىشىش تەلىپىنى قوللىدى. سېربلارنىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا، ئالبانلارنىڭ سېربلارنى كەمسىتىش، ئېزىش ۋە زوراۋانلىق قىلىشى ئۇزلۇكسىز كۈچەيدى. بىر نەپەر كرودىيىلىك پروتېستانت دىنىي مۇئەللىق مۇنداق دەيدۇ: «70- يىللارنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان مال-مۈلۈككە زىيان يەتكۈزۈش، كىشىلەرنى

ئىشسىزلىققا قىستاش، ئاۋارە قىلىش، باسقۇنچىلىق، ئۇرۇش ۋە ئۆلتۈرۈشكە ئوخشاش سانسىزلىغان زوراۋانلىق قىلمىشلىرى يۈز بەردى». بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ نەتىجىسىدە «سېربلار ئۆزلىرىنىڭ ئىرقىي يوقىتىش خاراكتېرلىك تەھدىتكە دۇچ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا سەۋرىتاقەت قىلالمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى». كوسوۋودىكى سېربلارنىڭ قەسىمى سېربىيە چېگرالىرى ئىچىدىكى باشقا جايلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. نەتىجىدە 1986- يىلى 200 كىشى ئىمزا قويغان بايانات نامە ئېلان قىلدى. بايانات نامىگە سېربىيىدىكى زىيالىيلار، سىياسىئونلار، دىنىي داھىي، ھەربىي ئەمەلدارلار، يەنە ئەركىنلىك قارشى تۇرۇش گۇرۇھى ژۇرنالىي «ئەمەلىيەت»نىڭ تەھرىرى ئىمزا قويدى. بايانات نامىدە ھۆكۈمەتنىن كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، كوسوۋودا يۈز بېرىۋاتقان سېربلارغا قارىتىلغان ئىرقىي يوقىتىش قىلمىشىنى چەكلەش تەلەپ قىلىندى. ئىرقىي يوقىتىش توغرىسىدىكى ھەر قانداق مۇڭاپىق تەدبىرلەرگە ئاساسلانغاندا، سېربلارنىڭ ئەيىبلىشىنى كۆپىتۈرۈۋەتكەنلىك، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، ئالبانىيە مىللىتىگە ھېسداشلىق قىلىدىغان بىر چەت ئەللىك كۆزەتكۈچى مۇنداق دەيدۇ: «80- يىللاردا، ئالبان مىللەتچىلىرى سېربلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق قىلمىشى ۋە سېربلارنىڭ مال-مۈلكىگە زىيان يەتكۈزگىنىگە مەسئۇل بولۇشى كېرەك»[31].

بۇلارنىڭ ھەممىسى سېربلارنىڭ مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى قوزغىۋەتتى، مىلوشېۋىچ ئۆزىگە پۇرسەتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. 1987- يىلى ئۇ كوسوۋودا مۇھىم سۆز قىلىپ، سېربلارنى ئۆزىنىڭ زېمىنى ۋە تارىخىغا ھوقۇق تەلىپى قويۇشقا چاقىرىق قىلدى. «ناھايىتى تېزلا زور تۈركۈمدىكى كوممۇنىزمچى، كوممۇنىزمچى ئەمەسلەر، ھەتتا كوممۇنىزمغا قارشى تۇرىدىغانلار ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۇشۇشقا باشلىدى. شۇنداقلا كوسوۋودىكى سېربىيە مىللىتىنى قوغداپلا قالماستىن، شۇ يەردىكى ئالبانلارنى باستۇرۇشنى

قارار قىلىپ، ئۇلارنى ئىككىنچى ئۈرۈندىكى پۇقرالىققا چۈشۈرۈپ قويىدى. ملوشېۋىچنى ناھايىتى تېزلا مىللەت داھىيىسى دەپ ئېتىراپ قىلدى»[32]. ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى 1989- يىلى 6- ئاينىڭ 28- كۈنى، ملوشېۋىچ 1 مىليوندىن 2 مىليونغا قەدەر سېربىلارنى باشلاپ كوسوۋو بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان تارىختىكى ھېلىقى بىر مەيدان ئۇلۇغ ئۈرۈشنىڭ ئۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلۇكسىز ئېلىپ بېرىلغان 600 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتىگە قاتناشتى.

ئالبانىلارنىڭ نوپۇس ۋە كۆچمىنىڭ ئېشىشى سېربىلار ئىچىدە ئالاقزادىلىك ۋە مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى قوزغاپ قويىدى، چۈنكى بوسنىيەدىكى نوپۇس ئۆزگىرىشى تېخىمۇ كۆچەيدى. 1961- يىلى بوسنىيە-گېرتسېگوۋىنادىكى نوپۇسنىڭ 43% سېربىيىلىك 26% مۇسۇلمان ئىدى، 1991- يىلىغا كەلگەندە، ئۇ يەردىكى نوپۇس نىسبىتى پۈتۈنلەي ئەكسىچە بولۇپ كەتتى، سېربىيىلىكلەرنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇس نىسبىتىدە تۆۋەنلەپ 31% كە چۈشۈپ قالدى، مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى بولسا كۆپىيىپ 44%كە يەتتى، بۇ 30 يىلدا كروديىلىكلەرنىڭ نوپۇسى 22% تىن 17% كە تۆۆەنلەپ كەتتى. بىر ئىرق گۇرۇھىدىكى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى يەنە بىر ئىرق گۇرۇھىنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1992- يىلى بىر سېربىيىلىك ئەسكەر ئۆزىگە «بىز نېمە ئۈچۈن بالىلارنى ئۆلتۈرىمىز؟» دەپ سوئال قويۇپ، «چۈنكى ھامان بىر كۈنى ئۇلار چوڭ بولىدۇ، ئۇ چاغدا بىز ئۇلارنى يەنە ئۆلتۈرۈشىمىز كېرەك» دەپ جاۋاب بەردى. ئۇنچىۋالا رەھىمسىز ئەمەس بوسنىيە-كروديە مىللىتى، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىگىلەپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن شۇنداق ھەرىكەت قوللاندى[33].

نوپۇس سىلىشتۇرمىسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ياشلار نوپۇسنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا 20% ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلىشى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى نۇرغۇن مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى

توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبتۇر. ئەمما، ئۇ يەنە بارلىق توقۇنۇشلارنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، سىياسىيلىكلەر بىلەن كرودىيلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى نوپۇس ئۆزگىرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ پەقەت ئايرىم بىر قىسمىلا تارىخقا مەنسۇپ، چۈنكى تاكى 2- دۇنيا ئۇرۇشىدا كرودىيە ئۇستاش ئۇنسۇرلىرى سىياسىيلىكلەرنى قىرغىن قىلغىچە، ئىككى مىللەت ئىنچىكە ھالدا تىنچ بىللە ياشىغان ئىدى. بۇ يەر ۋە يەنە باشقا يەرلەردە سىياسىيمۇ توقۇنۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر. 1- دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندا ئاۋستىرىيە-ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيىسى، ئوسمان ئىمپېرىيىسى ۋە روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى، كېيىنكى ۋارىس مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىرق ۋە مەدەنىيەت توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە گوللاندىيە ئىمپېرىيىلىرىنىڭ يىمىرىلىشىمۇ ئوخشاشلا نەتىجىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندا، كوممۇنىزم ھاكىمىيىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيىدە تەختتىن چۈشۈشى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بولدى. كىشىلەر ئۆزلىرىنى كوممۇنىزمچى، سوۋېت ئىتتىپاقى پۇقرالىرى ياكى يۇگوسلاۋىيىلىك دەپ قارىغاندىن كېيىن، جىددىي ھالدا بىر خىل يېڭى سالاھىيەت ئىزدەشكە موھتاج بولدى. ئۇلار بۇرۇندىن باشلاپ بار بولغان ئىرق تەركىبى ۋە دىنىدىن بۇ خىل سالاھىيەتكە ئېرىشتى. بېسىلغان ئەمما تىنچ دۆلەت تەرتىپى، ئوخشاشمىغان خۇداغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ زوراۋانلىق ۋاستىسى ئىشلەتمەي، ئۆز خۇداسىنى باشقىلارنىڭ خۇداسىنىڭ ئورنىغا دەسستىشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئالدىنقى شەرت ئاساسىدا، ئاندىن ئىشقا ئاشتى.

شەكىللىنىۋاتقان سىياسىي گەۋدىدە دېموكراتىيىنى يولغا قويۇشقا بولغان ئېھتىياج بۇ بىر مۇساپىنى تېزلەتتى. سوۋېت

ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيە پارچىلىنىشقا باشلىغاندا، ھوقۇقدارلار قايتا مەملىكەتلىك سايلام تەشكىللىمىدى. ئەگەر ئۇلار شۇنداق قىلسا، سىياسىي داھىيلار مەركىزى ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن رىقابەتلىشىپ، سايلىغۇچىلارنى كۆپ مىللەتلىك ۋە كۆپ مەدەنىيەتلىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا چاقىرىق قىلىدۇ ھەم كېڭەش پالاتىسىدا شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن ئىتتىپاقلارنى تىكلەيدۇ. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يۇگوسلاۋىيىدە سايلام ئالدى بىلەن جۇمھۇرىيەت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، بۇ سىياسىي داھىيلارنىڭ مەركەزگە قارشى تۇرۇشىنى توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە قوزغاپ، ئۆز مىللىتى ئىچىدە مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى پەيدا قىلىپ، ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جۇمھۇرىيەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئىلگىرى سۈردى. ھەتتا 1990- يىلى بوسنىيىدە ئېلىپ بېرىلغان چوڭ سايلامدا خەلقنىڭ سايلام بېلىتى ئىرق بويىچە تۈرگە ئايرىلدى. كۆپ مىللەتلىك ئىسلاھات پارتىيىسى ۋە سابىق كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ھەر قايسىنىڭ ئېرىشكەن ئاۋازى 10%كىمۇ يەتمىدى. مۇسۇلمانلار دېموكراتىيە ھەرىكىتى پارتىيىسى ئېرىشكەن ئاۋاز نىسبىتى 34%، سېربىيە دېموكراتىك پارتىيىسى ئېرىشكەن ئاۋاز 30%، كرودىيە دېموكراتىيە پارتىيىسى ئېرىشكەن ئاۋاز 18% بولدى. سېربىيە ۋە كرودىيىلىكلەرنىڭ نوپۇسىتا ئىنگلىزلەرنىڭ نىسبىتى، مۇسۇلمانلارنىڭكىگە يېقىنلاشتى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە سابىق يۇگوسلاۋىيىدىكى بارلىق جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ بىرىنچى قېتىملىق رىقابەت سايلىمىدا غەلبە قازانغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللىي كەيپىياتنى قوزغىيالغان ھەم كۆچلۈك ھەرىكەت قوللىنىپ، باشقا ئىرق گۇرۇھلارغا قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە سىياسىي داھىيلىرىنى قوغداشقا ۋەدە بەرگەن. سايلام مىللەتچىلىك چاقىرىق كۆچىنى يوقىرى كۆتۈردى ھەم ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشنى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىغا ئايلاندۇردى. بوگدان دىنىسنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئىرق پوقرالارنى شەكىللەندۈرگۈچى

تەركىبكە ئايلانغاندا»[69]، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەتىجىسى نەزەرىيە ئۇرۇشى ياكى ئۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ھازىرقى مەسىلە يەنىلا، 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمانلار نېمە ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەتكە مەنسۇپ كىشىلەرگە قارىغاندا، گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا تېخىمۇ كۆپ ئارىلىشىپ قالىدۇ؟ ئەھۋال ھەمىشە مۇشۇنداق بولۇۋېرەمدۇ، يوق؟ ئۆتمۈشتە، خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى ئۆز قېرىنداشلىرى ۋە باشقا خەلقلەرنى زور تۇركۈمدە قىرغىن قىلغان. تارىختىكى ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ زورلۇق كۆچكە مايىل بولۇش خاھىشىنى باھالاش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەمما بۇ يەردە بۇنى قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە قىلغىلى بولىدىغىنى پەقەت نۆۋەتتىكى مۇسۇلمانلار گۇرۇھىدىكى زوراۋانلىق ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى زوراۋانلىق قىلمىشىنى، شۇنداقلا پۈتكۈل تارىختىكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر ھەقىقەتەن بۇ خىل خاھىش مەۋجۇت بولىدىغان بولسا، ئۇنى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى زوراۋانلىق خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەب بىلەن پەرقلەندۈرۈش كېرەك. بۇنىڭ ئېھتىماللىق سەۋەبى جەمئىي ئالتە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچى پەقەت مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغانلار ئوتتۇرىسىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، قالغان ئۈچى بولسا ھەم مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغانلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى، ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئوخشاشلا ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ سەۋەب ھازىرقى مۇسۇلمانلارنىڭ زورلۇق كۆچكە مايىل بولۇشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، قالغان ئۈچى ئەگەر مۇشۇ سەۋەبلەر مەۋجۇت بولسىلا ھەم ھازىرقى مۇسۇلمانلارنىڭ، ھەم تارىختىكى مۇسۇلمانلارنىڭ زوراۋانلىققا مايىل بولۇشىنى

چۇشەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. ئەمما، ئەگەر بۇ خىل خاھىش تارىختا مەۋجۇت بولمىغان بولسا، ئۇنداقتا پەرەزدىكى سەۋەبلەر مەۋجۇت بولمىغان بۇ تارىخىي خاھىشنى چۈشەندۇرۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇنداقلا ئاللىبۇرۇن ئىسپاتلىنىپ بولغان ھازىرقى مۇسۇلمانلار گۇرۇھىنىڭ زوراۋانلىق خاھىشىنمۇ چۈشەندۇرۈپ بېرەلمەيدۇ. كېيىنكى بىر خىل خاھىشنى پەقەت ئۆتمۈشتىكى بىر قانچە ئەسىرگىلا قويۇپ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

10.5- مۇسۇلمانلارنىڭ توقۇنۇش خاھىشىنىڭ ئېھتىماللىققا ئىگە سەۋەبلىرى

توقۇنۇش / زامان	مۇسۇلمانلارنىڭ تاشقى توقۇنۇشى	ئىچكى ۋە تاشقى قىسمدىكى توقۇنۇش
تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى زامانىدىكى توقۇنۇش	چېگرا سىيىقسىن بولغاچقا ئۆز ئارا چىقىشالمايدۇ	ئۇرۇشقاق
بۈگۈنكى زامانىدىكى توقۇنۇش	زىيانغا ئۇچرىغۇچى بولغاچقا	نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، يادرو دۆلەتنىڭ يوقلۇقى

ئاۋۋال بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىنىڭ بۇرۇندىن باشلاپ بىر خىل جەڭگىۋار دىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىشىدۇ. ئىسلام دىنى «ئۇرۇشقاق بەدىئىلەر چارۋىچى قەبىلىسى»دىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىغا «بۇ خىل زوراۋانلىق مەنبەسىنىڭ تامغىسى» چوڭقۇر بېسىلغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزىمۇ بىر قەيسەر جەڭچى ۋە دانا قوماندان سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە ساقلانماقتا[63] (ھېچكىم خرىستوس ياكى ساكيامونىنى مۇنداق تەسۋىرلىمىگەن). ئېيتىشلارغا ئاساسلانغاندا، ئىسلام ئەقىدىلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشى كۆرسىتىلگەن. ئەمما، ئىسلامنىڭ دەسلەپكى كېڭىيىشى تەدرىجىي توختاپ قالغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار گۇرۇھى دىنىي ئەقىدىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز ئادەملىرى ئارىسىدا ئۇرۇشنى قانات يايدۇردى. ئىچكى

توقۇنۇش نىسبىتى جىھادقا قارىغاندا كۆچلۈك دەرىجىدە يۇقىرى ئۆرلىدى. قۇرئان ۋە باشقا مۇسۇلمانلار ئېتىقاد قىلغا ئائىت بايانلاردا دېگۈدەك زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش چەكلەنمىگەن، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسى ۋە ئەمەلىيىتىدە زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەسلىك ئۇقۇمى يوق.

ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن شىمالىي ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى كۆپ قىسىم رايونلارغا تارقالدى، كېيىن يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە بالقانغا تارقالدى، بۇ مۇسۇلمانلارنى نۇرغۇن ئوخشاشمىغان مىللەتلەر بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتۇردى، ئۇلارنى بويسۇندۇردى ھەم ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇردى. بۇ بىر جەريانلىق قالدۇقى ھېلىھەم مەۋجۇت. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بالقانلىق بويسۇندۇرۇشى بىلەن شەھەردىكى يۇگوسلاۋىيىلىكلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، ئەمما يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانلار ئېتىقاد قىلمىدى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان بوسنىيىسىدىكىلەر بىلەن پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق تۇغۇلدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىز، كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى، روسىيە بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا نەچچە يۈز يىلغا سوزۇلغان توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. غەربنىڭ كۈچى مۇسۇلمانلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە، يەھۇدىيلارغا ئوتتۇرا شەرقتە ماكان قۇرۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئەرەب-ئىسرائىلىيە توقۇنۇشىغا ئاساس سالدى. مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرۇقلۇقتا كېڭىيىشى، بۇ ئىككىيلەنىڭ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا يېقىن قوشنىلاردىن بولۇپ ياشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەكسىچە، غەربنىڭ دېڭىزدا كېڭىيىشى غەربلىكلەر بىلەن غەيرىي غەربلىكلەرنىڭ قوشنا ھالەتتە ئولتۇراقلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىدى. چۈنكى، جەنۇبىي ئافرىقىدىن باشقا، غەربلىك بولمىغان بۇ مىللەتلەر ياكى ياۋروپانىڭ

ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنغاندى يەنە غەرب مۇستەملىكچىلىرى تەرىپىدىن زور كۆلەمدە قىرغىن قىلىنغاندى.

مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۈچىنچى سەۋەب، بىر سىياسىئون ئۆز دۆلىتى ھەققىدە توختىلىپ ئېيتقانىدەك مۇسۇلمانلارنىڭ «سىغدۇرۇشچان (كەڭ قورساق) ئەمەسلىكى» بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ خىل سىغدۇرالماسلىق ئىككى تەرەپلىك بولۇپ، مۇسۇلمان ئەللەر بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئاز سانىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەر، مۇسۇلمان بولمىغان ئەللەر ۋە ئاز سانلىق مۇسۇلمان مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت مەسىلىلەرگە ئوخشايدۇ. ئىسلام دىنى بىر كەسكىن دىن بولۇپ، ئۇ بۇ جەھەتتە خرىستىئان دىنىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ. ئۇ، دىن بىلەن سىياسىينى بىرلەشتۈرۈپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن ئېتىقاد قىلمايدىغانلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرىدۇ. كۆڭزى ئېقىمىدىكىلەر، بۇددا دىنى مۇرىتلىرى، ھىندى دىنى مۇرىتلىرى، غەرب خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىپ بىللە ياشىمىقى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەر قانداق بىرىنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن ئۆز ئارا ماسلىشىپ بىللە ياشىشىغا قارىغاندا كۆپ ئاسان. مەسىلەن، جۇڭگولۇقلار شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئاز سانلىق مىللەت ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تايلاند جەمئىيىتى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان فىلىپپىن جەمئىيىتىگە مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى دۆلەتتە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان مىللىي گۇرۇھلارنىڭ جۇڭگولۇقلارغا قارشى تۇرۇشىدەك زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بەرمىگەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھىندونېزىيە ۋە مالايسىيادا جۇڭگولۇقلارغا قارشى زوراۋانلىق ۋە توپىلاڭ يۈز بەرگەن بولۇپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ

جەمئىيەتلەردىكى رولى يەنىلا ئىنتايىن سەزگۈر، پارتلاش ئېھتىماللىقى بولغان يوشۇرۇن مەسىلىلەر يەنىلا مەۋجۇت، ئەمما تايلاند ۋە فىلىپپىندا ئەھۋال بۇنداق ئەمەس.

ئۇرۇشقاقلىق، سىغدۇرالماسلىق، شۇنداقلا مۇسۇلمان بولمىغان توپلار بىلەن قوشنا بولۇش، يەنىلا مۇسۇلمانلاردا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ئالاھىدىلىك، شۇنداقلا پۈتكۈل تارىخىي جەريانىدا مۇسۇلمانلاردا توقۇنۇش خاھىشىنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەب، ئەگەر مۇشۇ خىل خاھىش مەۋجۇت بولمىغان بولسا، ئۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتلىق، ئەمما چەكلىك ئۇچ ئامىل 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ توقۇنۇش خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇسۇلمانلار بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ، غەربنىڭ جاھانگىرلىكىنى يولغا قويۇشى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ 19-، 20- ئەسىردە بويسۇنغۇچى ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى، كىشىلەردە مۇسۇلمانلار ھەربىي كۈچ ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىقتىدارسىز دېگەن تەسىرنى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمان بولمىغان گۇرۇھلارنىڭ مۇسۇلمانلارنى ھۇجۇم نىشانى دەپ قارىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ كۆز قاراشقا ئاساسلانغاندا، مۇسۇلمانلار كەڭ تەشۋىق قىلىنغان مۇسۇلمانلارنى كەمسىتىش ئىدىيىسىنىڭ قۇربانى، بۇ خۇددى تارىختىكى غەربتە مەيدانغا كەلگەن، ئەرەبلەر ۋە يەھۇدىيلارنى كەمسىتكەنگە ئوخشاشلا ئىش. ئەكسىچە ئەھمەد مۇنداق دەيدۇ: پەلەستىنلىكلەر، بوسنىيەلىكلەر، كەشمىرلىكلەر ۋە چېچەنلەردىن ئىبارەت مۇسۇلمان گۇرۇھلار «ئىندىيان»لارغا ئوخشاشلا ئېزىلگۈچى توپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىززەت-ئابرۇيى دەپسەندە قىلىندى ھەم ئۇلار ئەجدادلىرىدىن قالغان زېمىنغا بېكىتۈۋېتىلدى[10]. بىراق، مۇسۇلمانلارنىڭ زىيانغا ئۇچرىغۇچى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ قاراشنى سۈدان، مىسىر، ئىران ۋە ھىندونېزىيەدىكى كۆپ سانلىق مۇسۇلمانلار بىلەن ئاز سانىدىكى مۇسۇلمان ئەمەسلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا ئاساسەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

تېخىمۇ قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بىر ئامىل بار بولۇپ، شۇ بەلكىم ئىسلامنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قىسمىدىكى توقۇنۇش سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئۇ بولسىمۇ ئىسلام جەمئىيىتىدە بىر ياكى بىردىن ئارتۇق يادرو دۆلەتنىڭ كەملىكىدۇر. ئىسلامنى ئاقلايدىغان كىشىلەر دائىم غەربتىكى ئىسلامنى تەنقىدلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئىسلام گۈرۈھى ئىچىدە بىر قەستلەشكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان مەركىزىي كۈچ بولۇپ، ئۇ ئىسلامنىڭ غەربكە ۋە باشقا مىللەتلەرگە قارشى تۇرۇشىنى سەپەرۋەر قىلىدىغان ھەم ماسلاشتۇرىدىغان كۈچ ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەگەر تەنقىدچىلەر بۇ نۇقتىغا ئىشەنسە ئۇنداقتا ئۇلار خاتالاشقان بولىدۇ. ئىسلامنىڭ دۇنيادىكى مۇقىمسىزلىقنىڭ مەنبەسىگە ئايلىنىپ قېلىشى، ئەمەلىيەتتە ئىسلام دۇنياسىدا يېتەكچىلىك رول ئويناىدىغان بىر مەركەزنىڭ كەملىكىدىندۇر. ئىسلام دۇنياسىنىڭ رەھبىرىگە ئايلىنىشىنى ئارزۇ قىلغان دۆلەتلەر، مەسىلەن، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئىران، پاكىستان، تۈركىيە، يەنە ھىندونېزىيە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئۆز تەسىرىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىسلامنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشنى تەڭشىيەلمىدىغان دەرىجىدىكى كۈچلۈك ئورۇنىدا ئەمەس، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان گۈرۈھلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە، ئىسلامنىڭ نوپۇزىغا ۋاكالىتەن سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدىكى، ئەڭ مۇھىم نۇقتىنىڭ بىرى، ئىسلام دۇنياسىدىكى نوپۇسنىڭ پارتلىشىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا 15 — 30 ياشقىچە بولغان مەزگىلدىكى ئەرلەرنىڭ ئىشسىزلىقىمۇ مۇقىمسىزلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئىسلامنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە مۇسۇلمان بولمىغانلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق ھەرىكىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تەبىئىي سەۋەبتۇر. مەيلى يەنە باشقا قانداق سەۋەبلەر رول ئويناغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت مۇشۇ بىر ئامىللا 80-،

90-يىللاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە يېتەرلىك. 21- ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا بارغاندا، «تۈغۈت يۇقىرى پەللىسى مەزگىلى»دىكى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ياشىنىپ قېلىشى ۋە مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەگەر يەنىلا مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز بەرسە، مۇسۇلمانلارنىڭ زوراۋانلىق خاھىشى شۇنىڭغا ماس ھالدا ئاجىزلىشىشى، ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ تەكرارلىقى ۋە كۆچلۈكلۈكىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلىشى مۇمكىن.

ئون بىرىنچى باب

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ھەربىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى

سالاھىيەت: مەدەنىيەت ئېڭىنىڭ كۈچىيىشى

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشلىرى ئۆتكۈرلىشىش، كېڭىيىش، تورمۇزلىنىش، ئۇزۇلۇپ قېلىشتەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن، ئەمما ھەل بولغانلىرى ئاساسەن يوق ھېسابتا. بۇ جەريانلار ھەمىشە ئۇلىشىپ يۈز بېرىدۇ، ئەمما يەنە قانلىنىپمۇ يۈز بېرىدۇ ھەم تەكرار يۈز بېرىشىمۇ مۇمكىن. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى يۈز بەرسىلا، خۇددى باشقا ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشتەك، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ناماياں قىلىشقا باشلايدۇ ھەم ھەربىكەت-ئىنكاس ئەندىزىسى بويىچە راۋاجلىنىدۇ. ئىلگىرى كۆپ خىل، ئىختىيارىي بولغان سالاھىيەت، بۇنداق چاغدا تېخىمۇ مەركەزلىشىدۇ ۋە كۈچىيىدۇ؛ ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ توقۇنۇشى «سالاھىيەت ئۇرۇشى» دەپ ئاتىلىدۇ[1]. زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەڭ دەسلەپكى ھالقىلىق مەسىلە، قايتىدىن تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى «بىز» «ئۇلار» غا قارشى تۇرىمىز دەپ تەبرلىنىدۇ. گۇرۇھنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىمۇ كۈچىيىدۇ. سىياسىي سەپەرۋەرلىك كۈچىنى كېڭەيتىدۇ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. مەدەنىيەت سالاھىيىتى باشقا سالاھىيەتلەرگە قارىغاندا كۈچىيىدۇ. خەلقئارا مۇناسىۋەتتىكى «بىخەتەرلىك تەڭقىسلىقى»غا ئوخشاپ كېتىدىغان «ئۆچمەنلىك ھەربىكەتلەندۇرگۈچ» كۈچى مەيدانغا كېلىدۇ، بۇنىڭدا

ئىككى تەرەپنىڭ بىر-بىرىگە بولغان قورقۇنچى، ئىشەنمەسلىكى، ئۆچمەنلىكى كۈچىيىپ ماڭىدۇ[2]. ئىككىلا تەرەپ (گۇزەللىك ۋە رەزىللىك) ئارىسىدىكى پەرقنى كومپىدىيىلەشتۇرۇپ ۋە مۇبالىغە قىلىپ، ئاخىرىدا بۇ پەرقلەرنى قېيپقالغۇچى ياكى ئۆلگۈچىنىڭ تۈپكى پەرقىگە ئايلاندۇرماقچى بولىدۇ.

ئىنقىلابنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، مۆتىدىللەر، گروپداشلار ۋە مىنشۇىكلار، ئەشەددىيلەر، ياكوبىنچىلار، بولشۇىكلارنىڭ قولىدا مەغلۇپ بولدى. ئۇلارنىڭ سەپ ئۇرۇشىدا بۇنداق جەريانلار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مۇستەقىللىقنى ئەمەس ئاپتونومىيە دېگەندەك چەكلىك نىشاننى كۆزلىگەنلەر ئاساسەن دېگۈدەك باشلىنىشىدىلا مەغلۇپ بولىدىغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق بۇ نىشانغا يېتەلمىشى مۇمكىن ئەمەس، ھەمدە ئۇ زورلۇق كۈچ ئارقىلىق تېخمۇ ئەشەددىيراق نىشانغا يەتمەكچى بولغان ئەشەددىيلەر تەرىپىدىن تولۇقلىنىدۇ ياكى ئەشەددىيلەر ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسەيدۇ. مورولار بىلەن فىلىپپىنلىقلارنىڭ توقۇنۇشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق زوراۋانلىق تەشكىلات ـــ مورو مىللىي ئازادلىق فرونتى ئاۋۋال مەيدانى تېخمۇ ئەشەددىي مورو ئىسلام ئازادلىق فرونتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ئۇنىڭدىن كېيىن، باشقا تەشكىلاتلارنىڭ فىلىپپىن ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىشىغا قارشى تۇرىدىغان مەيدانى تېخمۇ ئەشەددىي بولغان ئەبۇ سەيف تەشكىلاتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. سۇدان ھۆكۈمىتى 80- يىللاردا كۇنسايىن تېخمۇ ئەشەددىيلىشىۋاتقان ئىسلامىزم مەيدانىغا ئۆتتى. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا زوراۋان خرىستىئان دىنى تەشكىلاتى بۆلۈنۈپ يېڭى بىر تەشكىلات ـــ جەنۇبىي سۇدان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئاپتونومىيىنىلا ئەمەس، مۇستەقىللىقنى تەشەببۇس قىلدى. ئىسرائىلىيىلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇشتا، ئاساسلىق گۇرۇھ پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىغاندا، مۇسۇلمان

قېرىنداشلار جەمئىيىتىنىڭ خاماس تەشكىلاتى پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتىغا جەڭ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سۆھبەتكە قاتنىشىشى ئىسرائىلىيەدىكى ئەشەددىي دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ نارازىلىقىغا، ھەتتا زورلۇق كۈچ بىلەن قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. 1992-، 1993- يىلى چېچەنلەر بىلەن روسىيىنىڭ توقۇنۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، دۇدايېف ھۆكۈمىتى «چېچەن مىللەتچىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئەشەددىي گۇرۇھ تەرىپىدىن ئىداره قىلىنىشقا باشلىدى، «بۇ گۇرۇھ روسىيە بىلەن بولغان ھەر قانداق سۆھبەت - ماداراغا قارشى تۇرىدۇ، شۇڭا بىر قەدەر مۆتىدىلرەك كۆچلەر، ياۋا پارتىيە ئورنىغا چىقىپ قېلىشقا باشلىدى». تاجىكىستاندىمۇ مۇشۇنداق ئۆزگىرىش يۈز بەردى. «1992- يىلىدىكى توقۇنۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، تاجىكىستان مىللەتچىلەر دېموكراتىيە گۇرۇھىنىڭ تەسىرى بارغانسېرى ئىسلامىزم گۇرۇھلىرىغا ئورۇن بىكارلاشقا باشلىدى، ئىسلامىزم گۇرۇھلىرىنىڭ نامرات دېھقان ۋە شەھەرلەردىكى نارازى ياشلارنى سەپەرۋەر قىلىشى تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. ياشراق رەھبەرلەرنىڭ، ئەنئەنىچى، بىر قەدەر ئۇنۇمپەرەس دىنىي يۇقىرى قاتلامغا خىرىس قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىسلام مۇرىتلىرىنىڭ گەپ-سۆزلىرىمۇ بارغانسېرى ئەشەددىيلىشىشكە باشلىدى». بىر تاجىك رەھبىرى مۇنداق دېدى: «مەن ئەمدى دېپلوماتىيە ئىبارىلىرىنى ئىشلەتمەيمەن، بەلكى كۆرەش ئارقىلىق سۆزلىشىمەن، ئۇ — رۇسلارنىڭ يۈرتۇمدا پەيدا قىلغان ھالىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىردىنبىر تىل»[3]. بوسنىيەدە، مۇسۇلمانلار دېموكراتىيە ھەرىكىتى پارتىيىسى ئىچىدە ئالىيە ئىززەت بىگوۋىچ باشچىلىقىدىكى تېخىمۇ ئەشەددىي مىللەتچى گۇرۇھنىڭ تەسىرى، ھارىس سىرادزىچ رەھبەرلىك قىلغان كەڭ قورساقراق، كۆپ ھەزارەت خاھىشىغا ئىگە گۇرۇھنىڭكىدىن زور بېسىم كەلتى[4].

ئەشەددىيلەرنىڭ غەلىبىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك بولۇپ كېتىشى ناتايىن. ئۇلارنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىمۇ مۆتىدىللەرنىڭ

مۇرەسسەسىگە قارىغاندا ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنى ئاياغلاشتۇرالىشىمۇ ناتايىن. ئۆلۈم ۋە بۇزغۇنچىلىقنىڭ بەدىلى كۈنسايىن ئېغىرلىشىپ، كىشىلەر ئۈمىد شولىسىنى كۆرەلمىگەندە، ئىككى تەرەپ ئىچىدىكى مۆتىدىللەر گۇرۇھى ئوتتۇرىغا چىقىپ، بارلىق زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ «ئەھمىيەتسىز»لىكىنى قايتا كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى مەسلىنى يەنە بىر قېتىم سۆھبەت بىلەن ھەل قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشى مۇمكىن.

ئۇرۇش جەريانىدا خىلمۇخىل سالاھىيەتلەر سۆزلىشىپ، توقۇنۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغان سالاھىيەت ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىشقا باشلىدى. بۇ خىل سالاھىيەت ئاساسەن دېگۈدەك دىن بىلەن تەبرلىنىدۇ. روھىي جەھەتتە دىن «خۇداغا ئىشەنمەيدىغان» كۆچىلەرگە قارشى كۈرەش ئۈچۈن كىشىنى ئەڭ خاتىرجەم قىلىدىغان، ئەڭ مۇستەھكەم ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، بۇ كۈچ ھەم كۆپىنچە ھاللاردا تەھدىت دەپ قارىلىدۇ. رېئاللىقتا، مەدەنىيەت گۇرۇھى ياكى دىنىي گۇرۇھ، توقۇنۇشقا كىرىپ قالغان يەرلىك گۇرۇھلار يارەم ئىزدىيەلەيدىغان ئەڭ كەڭ دائىرىلىك گۇرۇھتۇر. ئەگەر ئىككى ئافرىقا قەبىلىسى ئارىسىدا رايون ئۇرۇشى پارتلاپ قالسا، بىر قەبىلە ئۆزىنى مۇسۇلمان دەپ ئاتايدۇ، يەنە بىرى ئۆزىنى خرىستىئان دەپ ئاتايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن ئالدىنقىسى سەئۇدىنىڭ پۇللىرىغا، ئافغانىستان مۇجاھىدلار تەشكىلاتىنىڭ قوللىشىغا، شۇنداقلا ئىراننىڭ قوراللىرى، ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىگە ئېرىشەلىشى مۇمكىن؛ كەينىدىكىسى بولسا، غەربنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىنسانىيەرۋەرلىك ياردىمىنى شۇنداقلا غەربتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن. بوسنىيەدىن باشقا ھەر قانداق بىر مۇسۇلمانلار گۇرۇھى ئۆزىنىڭ ئىرقىي يوقىتىشىنىڭ زىيانكارى بولۇپ قالغانلىقىغا باشقىلارنى ئىشەندۈرۈپ، غەربنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىيالمايدۇ، ئۇلار پەقەت ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تۇغقانلىرىدىن

يارەمگە ئېرىشىشنى كۈتسە بولىدۇ. بوسنىيىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەھۋال ئەزەلدىن مۇشۇنداق بولۇپ كەلگەن. ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ تەبىرىدىن قارىغاندىمۇ، بۇ كەڭ كۆلەملىك ئالاقىگە ئىگە رايونلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش، شۇڭا بۇ ئۇرۇش قاتناشقۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى كۆچەيتتى.

باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشىغا قاتناشقۇچىلار ئارىسىدىمۇ مەدەنىيەت سالاھىيىتى كۆچەيدى، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بۇ تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك بولدى. ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشى، بەلكىم، جەمەت، ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ توقۇنۇشىدىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا سالاھىيەت U شەكلىدە بولغاچقا، كۆرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مۇسۇلمان قاتناشقۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى كېڭەيتىشكە كىرىشىدۇ، ھەم پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ، ھەتتا ئەسلىيەتچىلىككە قارشى سادام ھۈسەينمۇ شۇنداق قىلغانىدى. بىر غەربلىك ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتىنىگمۇ «ئىسلام كوزىرى»نى كۆرسىتۈاتقانلىقىنى كۆرسەتتى. تاجىكستاندا، تاجىكستانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رايونلار توقۇنۇشىدىن تەرەققىي قىلغان ئۇرۇشتا، توپىلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرى دەپ ئاتىدى. 19- ئەسىردە شىمالىي كاۋكازلىقلار بىلەن رۇسلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشتا، مۇسۇلمانلارنىڭ رەھبىرى شامىل ئۆزىنى ئىسلام مۇخلىسى دەپ ئاتىدى، ھەم «ئىسلام دىنى ۋە روسىيىنىڭ ئىستىلاسىغا قارشى ئۇرۇش ئاساسىدا» ئون نەچچە مىللىي، تىل گۇرۇھلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇردى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 90- يىللىرى، دۇدايېۋ 80- يىللاردا كاۋكازدا يۈز بەرگەن ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىدىن پايدىلىنىپ، شۇنىڭغا ئوخشاش ئىستراتېگىيە يۈرگۈزدى. ئۇ مۇسۇلمان زاتلار ۋە ئىسلام پارتىيىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ھەم قولدا قۇرئاننى تۇتۇپ قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى. (ھەتتا يېلتسىندەك، پراۋوسلاۋىيە دىنى باش ئېپىسكوپىنىڭ دۇئاسىغا

ئېرىشتى). 1994- يىلى دۇنيانىڭ چېچەنىيەنى ئىسلام شەرىئىتى بىلەن باشقۇرۇلىدىغان دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا تەكلىپ بەردى. چېچەن مەربىيلىرى «غازات» دەپ كەشتىلەنگەن ياغلىقلارنى ئوراپ، جەڭگە كىرگەندە «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ نەرە تارتىشتى[5]. ئوخشاشلا، كەشمىر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئۆزلۈك سالاھىيىتى، مۇسۇلمان ھىندى بۇددىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون خاراكتېرلىك سالاھىيەتتىن ياكى ھىندى ئەلمانىيە سالاھىيىتىدىن ئۈچىنچى خىل سالاھىيەتكە كۆچتى، بۇ «مۇسۇلمان مىللەتچىلىكىنىڭ كەشمىرده گۈللىنىشى ۋە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى قىممەت قارىشىنىڭ دۆلەت ھالقىپ تارقىلىشىدا ئەكس ئېتىپ، كەشمىر مۇسۇلمانلىرىنى ئۆزلىرىنى ھەم ئىسلام پاكىستانىنىڭ بىر قىسمى ھەم مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى». 1989- يىلىدىكى ھىندىستانغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان زوراۋانلىق ھەرىكىتى، ئەڭ دەسلەپىدە «بىر قەدەر دىندىن خالىي» ھەم پاكىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغانىدى. كېيىن پاكىستانىنىڭ قوللىشى ئىسلام ئەسلىيەتچى گۇرۇھلىرىغا قارىتىلىپ، ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار باش رولچىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ گۇرۇھلار «قاتتىق سۆڭەك قوزغىلاڭچىلار»نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىشىلەر «نەتىجىسى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جىھاد ئۇچۇن جىھاد قىلىۋاتىدۇ». يەنە بىر كۆزەتچى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «مىللەتچىلىك ھېسسىياتى دىنىي پەرق تۇپەيلىدىن تېخىمۇ كۈچەيدى، ئىسلام كۆرەش روھىنىڭ يەر شارى مىقياسىدا كۆتۈرۈلۈشى كەشمىر قوزغىلاڭچىلىرىغا مەدەت بولىدى ھەمدە كەشمىردىكى ھىندىلار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ سىغىشىپ ياشاش ئەنئەنىسىنى بۇزۇۋەتتى»[6].

مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلىنىش بوسنىيىدە تېخىمۇ كۈچەيدى، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار رايونىدا. تارىختا، رايون خاراكتېرلىك سالاھىيەت ئانچە كۈچلۈك ئەمەس ئىدى، سېربلار، كرودىيىلىكلەر،

مۇسۇلمانلار قوشنا بولۇپ، تىنچ بىللە ياشىغان، ئۆز ئارا تويلىشىشمۇ ناھايىتى ئومۇملاشقان، دىنىي سالاھىيەتمۇ ناھايىتى ئاجىز ئىدى. مۇسۇلمانلار مەسچىتكە بارمايدىغان بوسنىيلىكلەر، كرودىيلىكلەر كاتولىك چېركاۋلىرىغا بارمايدىغان بوسنىيلىكلەر، سېربلار بولسا، پراۋوسلاۋىيە چېركاۋىغا بارمايدىغان بوسنىيلىكلەر دەپ ئاتىلاتتى. ئەمما، كەڭ دائىرىدىكى يۇگوسلاۋىيە سالاھىيىتى بۇزۇۋېتىلدى، بۇ بوش دىنىي سالاھىيەتلەرمۇ يېڭى مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچەيدى. كۆپ مەنبەلىك ئىجتىمائىي گۇرۇھۇازلىق يوقالغاندىن كېيىن، ھەر قايسى گۇرۇھلار تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ھەزارەت ئورتاق گەۋدىلىرى بىلەن سالاھىيەتلىنىشكە، دىنغا ئاساسەن ئۆزىگە تەبىر بېرىشكە باشلىدى. بوسنىيەدىكى سېربلار ئەسەبىي سېرب مىللەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، «بۈيۈك سېربىيە»، «سېربىيە پراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتى» ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى پراۋوسلاۋىيە گەۋدىسى بىلەن سالاھىيەتلەندى. بوسنىيەدىكى كرودلار بولسا، كۈچلۈك كرودىيە مىللەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، ئۆزىنى كرودىيە پۇقراسى دەپ قارايدىغان، كاتولىك دىنىنى تەكىتلەيدىغان، ھەمدە كرودىيەدىكى كرودلار بىلەن بىرلىكتە خرىستىئان غەربى بىلەن سالاھىيەتلەندى.

مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى ئېڭىغا كۆچۈشى تېخىمۇ روشەن بولدى. ئۇرۇش باشلىنىپ بولغۇچە، بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى ناھايىتى دىندىن خالىي ھالەتتە ئىدى، ئۇلار ئۆزلىرىنى ياۋروپالىقلار دەپ قارايتتى ھەمدە كۆپ ھەزارەتلىك بوسنىيە جەمئىيىتى ۋە دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرى ئىدى. ئەمما، يۇگوسلاۋىيە پارچىلانغاندىن كېيىن، بۇنىڭدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. خۇددى كرودلار ۋە سېربلاردەك، 1990- يىلىدىكى سايلامدا مۇسۇلمانلار كۆپ مەنبەلىك جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان پارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ئىززەت بىگوۋىچ رەھبەرلىك قىلغان مۇسۇلمانلار دېموكراتىيە

پارتىيەسىنى مۇتلەق ھمايە قىلدى. ئىززەت بېگوۋىچ بىر تەقۋادار مۇسۇلمان، ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلغانلىقى ئۈچۈن كومپارتىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قامالغان. 1970- يىلى نەشرِ قىلىنغان «ئىسلام خىتابنامىسى» دېگەن كىتابىدا، ئۇ «ئىسلام دىنى بىلەن باشقا غەيرىي ئىسلامچە تۈزۈملەرنىڭ سىغىشالمايدىغانلىقىنى؛ ئىسلام دىنى ۋە غەيرىي ئىسلام جەمئىيىتى سىياسىي تۈزۈملىرى ئارىسىدا، تىنچلىقمۇ بولمايدۇ، بىرگە ئۇرتاق مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ»غانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئىسلام ھەرىكىتى يېتەرلىك كۈچەيگەندە، ئۇ چوقۇم ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ بىر ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرىدۇ. بۇ يېڭى دۆلەتتە، ئالاھىدە مۇھىمى مائارىپ ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرى «قىلچە مۇنازىرە سىغمايدىغان ئىسلامىي ئەخلاق ۋە ئىلىم نوپۇزلۇقلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىشى كېرەك»[7].

بوسنىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ئىززەت بېگوۋىچ بىر كۆپ ئىرقلىق دۆلەت قۇرۇشنى، بۇنىڭدا گەرچە مۇسۇلمانلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، يېتەكچى گۇرۇھ بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، ئۇ ئۆزى ئۇرۇشتا قۇرۇپ چىققان دۆلىتىنىڭ ئىسلاملىشىشىغا قارشى تۇرمىدى. ئۇنىڭ «ئىسلام خىتابنامىسى»دىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ئېنىق ئاشكارا قىلماسلىق پوزىتسىيىسى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئالاقزادىلىك پەيدا قىلدى. ئۇرۇشنىڭ داۋاملىشىشىغا ئەگىشىپ، قېچىقالغان بەزى سەربىلار ۋە كرودلار كۆڭۈلدىكىدەك خىزمەت ۋە ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى. «ئىسلام دىنى مۇسۇلمانلار رايونىدا تېخمۇ مۇھىملاشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ... كۆچلۈك مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتى سىياسىي ۋە دىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى». بوسنىيىدىكى كۆپ مەنبەلىك ھەزارەت مىللەتچىلىكىگە قارشى مۇسۇلمان مىللەتچىلىكى، تارقىتىش ۋاستىلىرىدا بارغاسېرى ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. مەكتەپتە دىنىي دەرسلىكلەر كۆپەيدى،يېڭى دەرسلىكلەر ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى سۆزلەيدىغان بولدى. بوسنىيە تىلى سېرب تىلى

بىلەن كرود تىلغا ئوخشىمايدىغان تىل سۈپىتىدە كېڭىيىشكە باشلىدى ھەم بارغانسېرى نۇرغۇن تۈرك، ئەرەب سۆزلۈكلىرىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ يات مىللەتلەر بىلەن تويلىشىشقا، «تاجاۋۇزچىلار»نىڭ رادىئو نومۇرلىرى ۋە سېرب مۇزىكىلىرىغا قارشى تۇردى. ھۆكۈمەتمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى، خىزمەتكە ئالغاندا ۋە ئۆستۈرىدىغان ۋاقىتتا ئالدى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئويلىشىدىغان بولدى. ئەڭ مۇھىمى بوسنىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىسلاملىشىشى بولدى. 1995- يىلىغىچە مۇسۇلمانلارنىڭ بوسنىيە ئارمىيىسىدە ئىگىلەيدىغان نىسبىتى 90%تىن ئېشىپ كەتتى. بارغانسېرى كۆپ ھەربىيلەر ئىسلام دىنى بىلەن سالاھىيەتلىنىشكە، ئىسلام پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشقا ھەم مۇسۇلمانچە بەلگىلەرنى تاقاشقا باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سەر خىل قىسمىنىڭ ئىسلاملىشىشى ئەڭ ئۇزۇل-كېسىل بولدى، ھەم سانمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇ يۇزلىنىش بوسنىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىس گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى ئوچ ئەزانىڭ (ئىككى كىرود، بىر سېرب) ئىززەت بېگوۋىچقا ئېتىراز بىلدۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئەمما ئۇنىڭ رەت قىلىشىغا ئۈچرىدى ھەمدە كۆپ مەنبەلىك ھەزارەت خاھىشىغا ئىگە سىرادزىچنىڭ 1995- يىلى خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىشىگە سەۋەب بولدى[8].

سىياسىي جەھەتتە، ئىززەت بېگوۋىچنىڭ مۇسۇلمان دېموكراتىيە ھەرىكىتى پارتىيىسى بوسنىيە دۆلىتى ۋە جەمئىيىتىنى كونترول قىلىشنى كۆچەيتتى. 1995- يىلىغىچە بۇ پارتىيە «ئارمىيە، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى، ئاممۇى كارخانىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ بولدى». خەۋەر قىلىنىشىچە: «مۇسۇلمان ئەمەسلەرغۇ ئۇياقتا تۇرسۇن، بۇ پارتىيىگە تەۋە ئەمەس مۇسۇلمانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ بىرەر لايىقىدا خىزمەت تېپىشىنىڭمۇ تەسلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى». ئۇنىڭغا تەنقىدلەش پوزىتسىيىسىدە بولغانلار ئەيىبلەپ: «بۇ پارتىيە

كومپارتىيىنىڭ ئۇدۇمىنى ئالغان ئىسلام مۇستەبىتلىكىنىڭ قورالى بولۇپ قالدى»[9] دېيىشتى. يەنە بىر كۆزەتكۈچى مۇنداق دېدى:

مۇسۇلمانلارنىڭ مىللەتچىلىكى تېخىمۇ چەكتىن ئاشتى. ئۇلار ھازىر باشقا مىللەتلەرنىڭ كەيپىياتى بىلەن قىلچە ھېسابلاشمايدىغان بولدى، ئۇ يېقىندا ئۇستۇنلۇك ئورنىغا ئېرىشكەن مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ بايلىقى، ئىمتىيازى، سىياسىي قورالى بولۇپ قالدى... يېڭى مۇسۇلمانلار مىللەتچىلىكىنىڭ نەتىجىسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشلىشىپ كېتىش يۈزلىنىشىدۇر.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئىتىنى بەلگىلەشتە كۈنسېرى يېتەكچىلىك ھوقۇقىغا ئېرىشتى[10].

ئۇرۇش ۋە ئىرقىي تازىلاش كەلتۈرۈپ چىقارغان دىنىي سالاھىيەتنىڭ كۈچىيىشى، ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ خاھىشى، شۇنداقلا باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەردىن كەلگەن قوللاش ۋە بېسىم، ئاستا-ئاستا ئەمما روشەن ھالدا، بوسنىيەدىن ئىبارەت بۇ بالقاندىكى شۆبىتسارىيىنى بالقاندىكى ئىرانغا ئۆزگەرتتى.

ئۇرۇش سەپ ئۇرۇشىدا، قىزغىن ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز مەدەنىيەت سالاھىيىتىنىلا ئەمەس، قارشى تەرەپنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتىنمۇ تەكىتلەيدۇ. رايونلار ئۇرۇشىدا، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىنى بىرەر رايون خاراكتېرلىك مىللىي گۇرۇھ بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر مەدەنىيەت بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتىمىز، دەپ قارايدۇ. بۇ تەھدىت بىر ئاساسلىق مەدەنىيەتنىڭ ھەر خىل مەنبەلىرى سەۋەبىدىن كېڭىيىپ ياكى كۆچەيگەچكە، مەغلۇبىيەت ئۆزىنىڭلا مەغلۇبىيىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزى تەۋە بولغان مەدەنىيەتنىڭ مەغلۇبىيىتى بولۇپ قالدۇ، شۇڭا ئۇ تەۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ جىددىي تەقەززاسى توقۇنۇشتا ئىتتىپاقلىشىپ ئۇنى قوللاشتۇر. رايون ئۇرۇشلىرىغا دىنىي ئۇرۇش دەپ تەبىر بېرىلدى. مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى، ئىنسانلارنىڭ كۆپ قىسمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا پراۋوسلاۋىيە دىنى ۋە جەمئىيەتلىرى «روسىيەدىكى باشقا دىنىي

گـۇرۇھلارنى سـىقىپ چىقىرىـۋېتىپ، (ئـۇنىڭ ئىچـىدە ئاساسـلىقى ئىسـلام دىنـى) روسـىيە مىللـىي سـالاھىيىتىنىڭ يادرولـۇق ئاملىغـا ئـايلىنـىپ قالغـان[11]. رۇسـلار تاجىكسـتاندا يـۇز بەرگـەن ئـۇرۇقلار ۋە دىنلار ئارىسـىدىكى ئۇرۇشنى ۋە رۇسلار بىلەن چېچەنلەر ئارىسـىدىكى ئۇرۇشـنى نەچچە ئەسىر ئـاۋۋالقى پراۋوسـلاۋىيە دىنـى بىلـەن ئىسـلام دىنى ئارىسـىدىكى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك توقۇنۇشـنىڭ داۋامى دەپ بېكىتىشـنىڭ ئـۆز مەنپەئىتىگـە مۇۋاپـىق ئىكـەنلىكىنى بايقـىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ رايونـىدىكى رەقىبلىرى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، جىھاد مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ھەمـدە ئىسلامئاباد، تېھران، رىياد، ئەنقەرەنىڭ ۋەكىلىگە ئايلىنىۋاتىدۇ.

سـابىق يۇگوسلاۋىيىـده، كـروداللار ئـۆزىنى غـەربنى پراۋوسـلاۋىيە دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ھۇجۇمىـدىن قوغدايـدىغان باتۇر ئالـدىنقى سەپ مۇداپىئەسى دەپ قارايـدۇ. سېربىلار بوسـنىيىـدىكى كـروداللار ۋە مۇسۇلمانلارنىلا دۈشمەن دەپ قارىماستىن، يەنە «ۋاتىكان»، «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى» ۋە «نومۇسسىز تۈركلەر»نمۇ دۈشمەن دەپ قارايـدۇ. بىر غەرب دىپلوماتىيە ئەمەلدارى سىرادزىچ دەيـدىغان بوسـنىيـدىكى سېربىلارنىڭ بـۇ رەھبىرىنى تىلغا ئالغانـدا مۇنـداق دەيـدۇ: «ئـۇ بـۇنى ياۋروپـادىكى بىر جاھانگىرلىككە قارشى ئۇرۇش دەپ قارايـدۇ، ھەمـدە ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسـىنىڭ ياۋروپـادىكى ئەڭ ئاخىرقى ئىزلىرىنى تـازىلاش مەجبـۇرىيىتىمىز بـار دەيـدۇ»[12]. ئەكسـىچە يەنـە بوسـنىيە مۇسـۇلمانلىرى ئـۆزىنى ئىرقـىي يوقىتىشـىنىڭ زىيانكەشلىكىگـە ئۇچرىغۇچىسـى، دىنـىي ئېتىقـاد تۈپەيلىدىن غەربلىكلەرنىڭ سـەل قارىشـىغا ئـۇچراۋاتىمىز، شـۇڭا مۇسـۇلمانلار دۇنياسـىنىڭ قوللىشـىغا ئېرىشىشىمىز كېرەك دەپ قارايدۇ. دېمەك، يۇگوسلاۋىيە ئۇرۇشـىدىكى ھەممـە تەرەپ ۋە كۆپـىنچە تاماشـىبىنلار، بـۇنى دىنـىي ياكى مىللـىي ئـۇرۇش دەپ قارايـدۇ. مىشـا . گىللېننى مۇنـداق كۆرسـىتىدۇ: «بـۇ توقۇنـۇش بارغانسېرى دىنـىي ئۇرۇشقا ئوخشـاپ قالغىلى تـۇردى، بـۇ دىنلار ياۋروپادىكى ئۇچ چوڭ دىن رۇم كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە

دىنى ۋە ئىسلام دىنى، ئۇلار بوسنىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان بەزى ئىمپېرىيىلەرنىڭ ئېتىقاد مىراسلىرى»[13].

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشنى مەدەنىيەت توقۇنۇشى دەيدىغان قاراش، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى دومىنو قارتىسىنى نەزەرىيىسىگە يېڭى ھاياتىي كۈچ بېغىشلىدى. ئەمما، ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق دۆلەتلىرى ئۆزئارا توقۇنۇشلىرىدا مەغلۇپ بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش زۆرۈر دەپ قارىدى. چۈنكى، بۇ مەغلۇبىيەت بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى. غەرب قاتارلىق مەغلۇبىيەتلەرنى، ئاخىرىدا بولسا بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ كەشمىر مەسىلىسىگە تۇتقان قاتتىق مەيدانى، ناھايىتى زور دەرىجىدە، ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە دىنىي گۇرۇھلارنىڭ مۇستەقىللىق تەلىپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ھىندىستاننىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىدىن بولغان. روسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى كوزىرېۋ ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر روسىيە تاجىكىستاندىكى سىياسىي زوراۋانلىقنى توختاتمىسا، ئۇ بەلكىم قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستانغا يامرىشى، بۇنىڭ بىلەن روسىيە فېدېراتسىيىسى ئىچىدىكى مۇسۇلمانلار جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن، ھەتتا بەزىلەر مۇنداق كۆرسىتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى قىزىل مەيدانىدا پەيدا بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، يېلتسىن مۇنداق دەيدۇ: «ئافغانىستان-تاجىكىستان چېگرا سىزىقى ــ ئەمەلىيەتتە روسىيىنىڭ چېگرا سىزىقى». ياۋروپالىقلار سابىق يۇگوسلاۋىيىگە قۇرۇلغان مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ، مۇسۇلمان كۆچمەنلەر ۋە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىنىڭ كېڭىيىش بازىسى بولۇپ قېلىپ، شىراك تىلغا ئالغان ياۋروپانىڭ «ئىسلاملىشىشى»نى كۈچەيتىۋېتىشىدىن ئەنسىرەيدى[14]. كرودىيىنىڭ چېگرا سىزىقى، ئەمەلىيەتتە ياۋروپانىڭ چېگرا سىزىقىدۇر.

ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىككى تەرەپ كۈچەپ بىر-بىرىنى ئەيىبلەپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈشىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر-بىرىنى شەيتان دېيىشىدىغان بولدى. يېلتسىن چېچەن پارتىزانلىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە مۇنداق دېدى: «غالجىر ئىتتار چوقۇم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى كېرەك». ھىندونېزىيە گېنېرالى سۇترىسنو 1991- يىلى شەرقىي تىمۇردا يۈز بەرگەن قىرغىنچىلىقنى تىلغا ئالغاندا مۇنداق دېدى: «بۇ پەس كىشىلەر چوقۇم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى كېرەك... بىز ئۇلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلمىز». ھازىر تارىخىتىكى ئالۋاستى قايتا تىرىلدى: كرودلار «ئۇستاشلار»غا، مۇسۇلمانلار «تۇرك»لەرگە، سېربلار «چېتنىكلار»غا ئايلاندى. ئاداۋەت، قىساسچىلىق بىلەن تېخىمۇ كۈچىيىپ، قىرغىن قىلىش، قىيناش، باسقۇنچىلىق قىلىش، ئاھالىلەرنى ۋەھشىيانە قوغلاپ چىقىرىش ھەقلىق دەپ قارالدى. قارىمۇقارشى ھەزارەتلەرنىڭ مەركىزى سىمۇولى ۋە مەھسۇلاتلىرىمۇ ھۇجۇم نىشانى بولۇپ قالدى. سېربلارمۇ پىلانلىق تۇردە مەسچىت، مۇناستىرلارنى ۋەيران قىلدى، كرودلار بولسا پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇناستىرلىرىنى ۋەيران قىلدى. ھەزارەت قوغداش ئورۇنلىرى بولغان مۇزېي، كۈتۈبخانىلارمۇ ئامان قالمىدى. سىنخالىس بىخەتەرلىك قىسمىلىرى ناجاق ئاممىۋى كۈتۈپخانىسىغا ئوت قويۇۋەتتى. تامىل ھەزارىتىگە مۇناسىۋەتلىك «تاپقىلى بولمايدىغان، ھۆججەت ۋە تارىخىي ماتېرىياللار»نى ۋەيران قىلۋەتتى. سېرب ئەسكەرلىرى سارايېۋودىكى دۆلەتلىك مۇزېينى پارتلىتىپ ۋەيران قىلدى. سېربلار يەنە بوسنىيە بازىرى زىۋورنىكتىكى 40 مىڭ مۇسۇلماننى قىرغىن قىلۋەتتى ھەم بايىلا ئۇلار ۋەيران قىلۋەتكەن ئوسمان مۇنارى ئورنىغا بىر كرىست تىكلىدى. بۇ مۇنارنى تۇركلەر 1463- يىلى پراۋوسلاۋىيە دىنى چېركاۋىنى تۇزلۇۋەتكەندە سالغانىدى[13]. ھەزارەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشتا، زىيانغا ئۇچرايدىغىنى يەنىلا ھەزارەتتۇر.

مەدەنىيەتلەرنىڭ يېغىلىشى: تۈغقان دۆلەتلەر ۋە مۇھاجىرلار

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى داۋامىدىكى 40 يىلدا، دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئىتتىپاقداش، ھەمراھ توپلاپ يەنە بىر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتنىڭ ھەمراھلىرى، ئىتتىپاقداشلىرىنى ئۆرۈۋېتىش، ئۆزگەرتىش ياكى ئۇنى بىتەرەپ دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويۇش ھەرىكەتلىرى توقۇنۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەلۋەتتە بۇ خىل رىقابەت 3- دۇنيا ئەللىرىدە تېخىمۇ كەسكىن بولدى، يېڭى قۇرۇلغان، ئاجىز دۆلەتلەر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ بېسىمىدا يەر شارى خاراكتېرلىك كەڭ كۆلەملىك رىقابەتكە مەجبۇرىي قاتناشتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىنكى دۇنيادا، كۆپ قۇتۇبلۇق ئۆز ئارا توقۇنۇش بىر قوتۇپلۇق دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر توقۇنۇشنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ ئۆز ئارا توقۇنۇشلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىغا چېتىلغانىدا، كۆپىنچە ھاللاردا كېڭىيىپ، كۈچەيىپ كېتىدۇ. توقۇنۇشنىڭ كۇنسايىن ئۆتكۈرلىشىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى تەرەپلەر ئۆز مەدەنىيىتىگە تەۋە دۆلەت-گۇرۇھلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى ئىستەيدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكى قوللاش مەيلى ھۆكۈمەتنىڭ ياكى غەيرىي ھۆكۈمەتنىڭ بولسۇن؛ مەيلى ئاشكارا، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن؛ مەيلى ماددىي ياردەم، خادىم يەتكۈزۈپ بېرىش ياكى دىپلوماتىيە ياردىمى بولسۇن؛ ۋە ياكى سۆزول خاراكتېرلىك ياكى ھەربىي ياردەم بولسۇن، ھەممىسى يەنىلا بىر ياكى بىر نەچچە تۈغقان دۆلەت ياكى گۇرۇھتىن كېلىدۇ. ئۇزۇك سەپ ئۈرۈشى داۋاملاشقان ۋاقىت قانچە ئۇزۇن بولغانسېرى، قوللايدىغان، بېسىم ئىشلىتىدىغان ياكى سالا قىلىدىغان دۆلەتلەر شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇ خىل «تۈغقان دۆلەتلەر سىندرومى»نىڭ بىر ئاقىۋىتى شۇكى، ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى مەدەنىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى

توقۇنۇشقا قارىغاندا كۆچمىش ئېھتىماللىقى تېخىمۇ زور بولىدۇ، ھەمدە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىق بىلەن ئاندىن چەكلىنىدۇ ۋە ئاخىرلىشىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئوخشىمايدىغىنى، بۇ خىل توقۇنۇش يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە ئەمەس بەلكى تۆۋەندىن يۇقىرىغا بولىدۇ.

دۆلەت ۋە گۇرۇھنىڭ ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىغا قاتنىشىش دەرىجىسى ئوخشاشمايدۇ. بىرىنچى قاتلامدا تۇرىدىغىنى ئاشۇ ئۆز ئارا ئۇرۇش-قىرغىن قىلىشۋاتقان تەرەپلەر، ئۇلار بەلكىم پاكىستان ۋە ھىندىستان، ئىسرائىلىيە ۋە قوشنا ئەرەب ئەللىرىدىكىدەك دۆلەت بولۇشى مۇمكىن، يەنە بەلكىم دۆلەت ئەمەس يەرلىك گۇرۇھلار بولۇشى ياكى چوڭ بولغاندىمۇ تۆرەلمە دۆلەتلەر، مەسىلەن: بوسنىيەلىكلەر ئارىسىدىكى ۋە ناگورنو-قارابېاختىكى ئەزەربەيجانلىقلار ۋە ئەرمىنىيەلىكلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئەھۋالدىكىدەك. بۇ خىل توقۇنۇشلار بەلكىم ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن، ئۇلار ئاساسلىق ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى تەرەپلەر بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەر، مەسىلەن، سابىق يۇگوسلاۋىيىدىكى سېربىيە ھۆكۈمىتى ۋە كرودىيە ھۆكۈمىتى، كاۋكازدىكى ئەرمىنىيە ھۆكۈمىتى ۋە ئەزەربەيجان ھۆكۈمەتلىرىدەك. توقۇنۇش بىلەن مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يىراقراق بولغان ئۇچىنچى قاتلامدىكى دۆلەتلەر ئەمەلىي ئۇرۇشتىن يىراق دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇلار قاتناشقۇچىلار بىلەن مەدەنىيەت ئالاقىسىگە ئىگە. مەسىلەن، سابىق يۇگوسلاۋىيە بىلەن ئالاقىسى بار گېرمانىيە، روسىيە ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى شۇنداقلا، ئەرمىنىيە ئەزەربەيجان ماجىراسىدىكى روسىيە، تۈركىيە، ئىرانلار. بۇ ئۇچىنچى قاتلامدىكىلەر كۆپىنچە ھاللاردا ئادەتتە شۇ مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلەتلىرى بولىدۇ. ئەگەر بىرىنچى قاتلامدىكىلەرنىڭ سىرتتا مۇھاجىرلىرى بولسا، ئۇلارمۇ ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدا رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىرىنچى قاتلامدا ئادەتتە ئاز كىشىلەر ۋە قوراللار جەڭگە قاتناشقاچقا، يەنە كېلىپ، تاشقى ياردەم

ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ھەم بۇ ياردەم مەيلى مالىيە، مەيلى قورال ياكى پىدائىي شەكلىدە تەمىنلەنسۇن، ئۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ.

توقۇنۇشنىڭ باشقا قاتناشقۇچىلىرىنىڭ پايدا-زىيان مۇناسىۋىتى بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ پايدا-زىيان مۇناسىۋىتىگە باراۋەر بولمايدۇ. بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارغا ئەڭ سەمىمىي، ئەڭ ۋۇجۇدىدىن ياردەم بېرىدىغىنى كۆپىنچە سىرتتىكى مۇھاجىرلاردۇر. ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئۆز سالاھىيىتىنى باغلاپ، «كاتولىك دىنىدا پاپىدىنمۇ بەك تەقۋادار» بولۇپ كېتىدۇ. ئىككىنچى قاتلام بىلەن ئۇچىنچى قاتلامدىكى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەنپەئىتى تېخىمۇ مۇرەككەپ. ئۇلارمۇ ھەمىشە بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارغا، گەرچە ئۇلار ياردەم قىلمىغان تەقدىردىمۇ ياردەم قىلىدۇ، قارشى گۇرۇھلارمۇ ئۇلارنىڭ ياردەم بەرگىنىدىن گۇمانلىنىپ، قارىمۇقارشى گۇرۇھلارنىڭ ئىۆز قېرىنداشلىرىغا ياردەم قىلىشىنى تولىمۇ ھەقلىق ئىشقا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئەمما، ئۇرۇشنى چەكلەش ۋە بىۋاستە ئارىلىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىشمۇ، ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارغا پايدىلىق. شۇڭا، قوللاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنى چەكلىمەكچى بولىدۇ ھەم ئۇلارنى نىشانىنى تۆۋەنلىتىشكە قىزىقتۇرىدۇ. ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار رايون ئۇرۇشنىڭ كۆچىيىپ يادرو دۆلەتلەرمۇ ئارىلىشىپ قالغان تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇزۇك سەپنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى ئوخشاش قاتلامدىكىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئۇرۇنىدۇ.

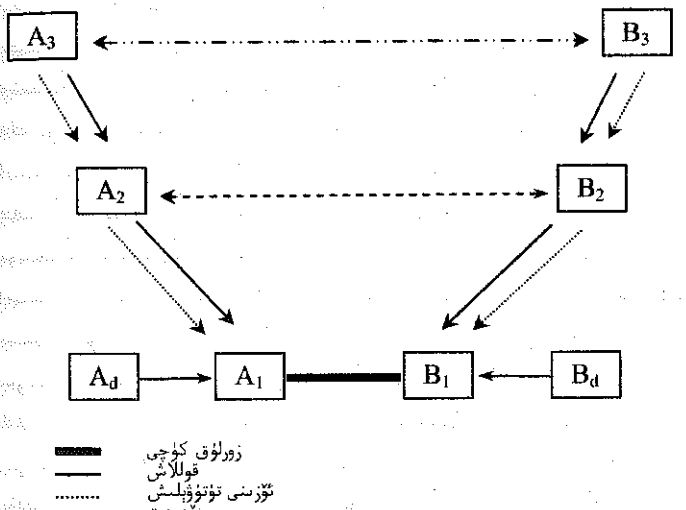
11.1- رەسىم ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدىكى يوشۇرۇن قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېغىنچاقلىغان. ھەممە ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە بولۇشى ناتايىن، ئەمما

ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى شۇنداق. مەسىلەن، سابىق يۇگوسلاۋىيە ۋە كاۋكازدىكى ئۇرۇشلار. بۇنىڭدىن باشقا، ئاساسەن دېگۈدەك بارلىق ئۇيغۇر سەپ ئۆرۈشى ھەر قايسى قاتلاملارنىڭ ھەممىسى قاتنىشىپ قالمىغان يوشۇرۇن ئىمكانىيەتكە ئىگە.

مۇھاجىرلار ۋە تۇغقان دۆلەتلەر يا ئۇنداق، يا مۇنداق شەكىللەر بىلەن 90- يىللاردىكى ھەربىر مەيدان ئۇيغۇر سەپ ئۆرۈشىغا تارتىلىشىپ قالدى. مۇسۇلمان گۇرۇھلىرىنىڭ بۇ خىل ئۆرۈشلاردىكى ئويىنىغان رولى زور بولغانلىقتىن، مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلىرى ئەڭ يۇقىرى نىسبەتتە بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، پاكىستان، ئىران، تۈركىيە ۋە لۇنىيە ھۆكۈمەتلىرى ئەڭ ئاكتىپ، جانلىق بولدى. ئۇلار يەنە بەزىدە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن بىرلىكتە پەلەستىن، لىۋان، بوسنىيە، چېچەن، شىمالىي كاۋكاز، تاجىكستان، كەشمىر، سۇدان، فىلىپپىن ۋە باشقا غەيرىي مۇسۇلمانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان مۇسۇلمانلارغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ياردەم بەردى. ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىدىن باشقا يەنە، بىرىنچى قاتلامدىكى ناھايىتى نۇرغۇن قاتناشقۇچىلار ئىچىدىكى مۇسۇلمانلار گۇرۇھلىرىنىڭ، يەنە تېخى ئافغانىستان جېڭىدىن چېكىنگەن خەلقئارالىق ئىسلامىزم كۆچمە مۇجاھىدلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. بۇ كىشىلەر ئالجىرىيە، چېچىنىيەدىن باشلاپ، فىلىپپىنىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىغا قەدەر بولغان توقۇنۇشلارغا قاتناشتى. بىر تەھلىلچى مۇنداق دەيدۇ. بۇ خەلقئارالىق كۆچمەن ئىسلامىزمچى مۇجاھىدلار «ئەۋەتىلگەن پىدائىيلار قوشۇنىغا قاتنىشىپ، ئافغانىستان، كەشمىر، بوسنىيەدە ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇشنى قوللاپ، ئىسلامغا قارشى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىگە قارىتىلغان تەشۋىقات جېڭىنى، شۇنداقلا سىرتتىكى مۇھاجىرلار ئارىسىدا ئىسلام مەركىزى قۇرۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. بۇ مەركەز ئۇيغۇشقا قاتناشقان ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ سىياسىي باش شتابى بولۇپ قالدى»[16]. ئەرەبلەر

ئىتتىپاقى ۋە ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتىمۇ ئۆزىنىڭ ئەزا دۆلەتلىرىنى ياردەم بىلەن تەمىنلەپ، ئەزا دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇشتا مۇسۇلمانلار گۇرۇھلىرىغا ياردەم بېرىش تىرىشچانلىقىنى تەكشىمەكچى بولدى.

11.1- رەسىم مۇرەككەپ ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشنىڭ قۇرۇلمىسى

ئىزاھات: A_d ، B_d لار A، B ئىككى تەرەپنىڭ مۇھاجىرلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلگىرى ئافغانىستان ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى ئىدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن، روسىيە ئىزچىل چېچەن ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى، تاجىكىستاندىكى ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى، سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى ئۇرۇشنىڭ ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى بولدى. ھىندىستان كەشمىردىكى ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى بولدى.

سىرىلانكىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئىككىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىسى بولىدى. غەربتىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر يۇگوسلاۋىيە توقۇنۇشنىڭ ئۈچىنچى قاتلام قاتناشقۇچىسى بولدى. ئىسرائىلىيە بىلەن پەلەستىن ئارىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشتا؛ ئەرمىنىيە، كرودىيە ۋە چېچىنىيەدىكى توقۇنۇشتا، ئىككىي تەرەپنىڭ مۇھاجىرلىرى مۇھىم رول ئوينىدى. تېلېۋىزور، فاكس، ئېلېكترونلۇق پوچتا يوللانمىلىرى ئارقىلىق «ئەسلى ۋەتىنى بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇرغاچقا، مۇھاجىرلار مەجبۇرىيەتنى مۇستەھكەم ئۆز ئۈستىگە ئالدى، بەزىدە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش يۈز بەردى. «ئەسلىي ۋەتەن»نىڭ مەنىسى ئاللىقاچان ئىلگىرىكىگە ئوخشىماي قالدى[17].

كەشمىر ئۇرۇشىدا، پاكىستان توپىلاڭچىلارنى ئاشكارا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن قوللىدى. پاكىستان ساقچى دائىرىلىرىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، پاكىستان يەنە زور مىقداردىكى مەبلەغ، قورال بىلەن تەمىنلىگەن ھەم ئۇلارنى تەربىيىلىگەن، ئارقا سەپ ياردىمى ۋە پاناگاھلار بىلەن تەمىنلىگەن، ھەتتا توپىلاڭچىلار ئۈچۈن باشقا مۇسۇلمان ھۆكۈمەتلىرىگە ئاقساقاللىق قىلىپ گەپ قىلىپ قويغان. 1995- يىلىغىچە توپىلاڭچىلارغا ئافغانىستان، تاجىكىستان، سۇدان مۇجاھىدلىرىدىن كەلگەن 1200 ئادەم قوشۇلغان. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشتا ئىشلەتكەن ئامېرىكا تەمىنلىگەن زەھەر تىكەن بەلگىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى ۋە باشقا قوراللار بىلەن قوراللانغان[18]. فىلىپپىندىكى مورو توپىلاڭچىلىرى مالايسىيا تەمىنلىگەن مەبلەغ قوراللارغا ئېرىشكەن، ئەرەب دۆلەتلىرى يەنە تېخى ئايرىم مەبلەغ بىلەن تەمىنلىگەن. نەچچە مىڭ توپىلاڭچى لۇبىيەدە مەشىقلەندۈرۈلگەن. ئەشەددىي توپىلاڭچى گۇرۇھ ئەبۇ سەيىف تەشكىلاتىمۇ پاكىستان ۋە ئافغانىستاندىكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن[19]. ئافرىقىدا، سۇدان مۇددەت بەلگىلەپ ئېفىئوپىيەدىكى ئېرىترىيە مۇسۇلمان توپىلاڭچىلىرىغا ياردەم بەرگەن، بۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئېفىئوپىيە سۇدان بىلەن

ئۇرۇشۇۋاتقان «خرىستىئان توپىلاڭچىلىرى»غا «ئارقا سەپ يارديمى بەرگەن ۋە قوراللاندۇرغان». كېيىنكىلەر يەنە ئۇگاندانىڭ شۇنداق ياردەمگە ئېرىشكەن، بۇ ئۇگاندا بىلەن سۇداندىكى توپىلاڭچىلارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە «دىنىي، مىللىي، ئىرقىي باغلىنىشى بار»لىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. يەنە بىر جەھەتتىن، سۇدان ھۆكۈمىتى ئىراندىن 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى جۇڭگو-ياسالغان قوراللارغا ئېرىشتى. ئىرانىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىرى ئۇلارغا قىسمىلرىنى مەشىقلەندۇرۇپ بەردى، شۇلار تۇپەيلىدىن 1992- يىلى توپىلاڭچىلارغا بىر مەيدان زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىيالىدى. سۇدان ھۆكۈمىتىنىڭ دېيىشىچە، غەربنىڭ ھەر خىل خرىستىئان دىنىي تەشكىلاتلىرى خرىستىئان توپىلاڭچىلار ئۈچۈن يېمەكلىك، دورا، ھەر خىل بۇيۇم، قوراللار بىلەن تەمىنلىگەن[20].

سىرىلانكىدىكى ھىندىي دىنىدىكى تامىل يولۋاس توپىلاڭچىلىرى بىلەن بۇددا دىنىدىكى سىنخالىس ھۆكۈمىتى ئارىسىدىكى ئۇرۇشتا، ھىندىستان ھۆكۈمىتى باشتا توپىلاڭچىلارنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان، جەنۇبىي ھىندىستاندا توپىلاڭچىلارنى مەشىقلەندۈرگەن ھەم ئۇلارغا مەبلەغ، قورال ياردەم قىلغان. 1987- يىلى سىرىلانكا ھۆكۈمىتى ئامېرىكا تامىل يولۋاس تەشكىلاتىنى ئاساسەن يوقىتىۋەتتى، دەپ قارالغاندا، ھىندىستان جامائەتچىلىكى «ئىرقىي يوقىتىش ھەرىكىتى»نى كۈچلۈك ئەيىبلىگەن، شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان ھۆكۈمىتى تاموللارغا يېمەكلىك تاشلاپ بەرگەن، «ئەمەلىيەتتە، ھىندىستان زۇڭلىسى جايىۋاردۇ ھىندىستانىنىڭ ئۇلارنى تامىل يولۋاس تەشكىلاتىنى قوراللىق يوقىتىشتىن توسماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويغان»[21]. بۇنىڭدىن كېيىن، ھىندىستان بىلەن سىرىلانكا ھۆكۈمىتى بىر كېلىشىم ھاسىل قىلدى. سىرىلانكا تاموللار رايونىغا خىلى يۇقىرى دەرىجىدە ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىدىغان، توپىلاڭچىلار ھىندىستان ئارمىيىسىگە قورال تاپشۇرىدىغان بولدى. ھىندىستان ئارالدا كېلىشىمنىڭ ئىجرا

قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن 50 مىڭ ئەسكەرنى ئارالغا بېرىشقا ئاجراتتى. ئەمما، تامىل يولۋاس تەشكىلاتىدىكىلەر قورال تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى، نەتىجىدە، ھىندىستان تېزلا ئۆزىنىڭ ئىلگىرى قوللىغان پارتىزانلار بىلەن بىر مەيدان پارتىزانلىق ئۇرۇشقا كىرىپ قالدىغانلىقىنى بايقاپ يەتتى. 1988- يىلى ھىندىستان ئارمىيىسى چېكىنىپ چىقتى. 1991- يىلى ھىندىستان زۇكلىسى راجىق گەندى قەستكە ئۇچرىدى. ھىندىستانلىقلار بۇنى بىر تامىل توپىلاڭچىسى قىلدى دەپ بىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ توپىلاڭغا تۇتقان پوزىتسىيىسى بارغانسېرى دۈشمەنلىشىشكە يۈزلەندى. ئەمما، ھىندىستان ھۆكۈمىتى جەنۇبىي ھىندىستاندىكى 50 مىليون تاموللارنىڭ سىرىلانكىدىكى توپىلاڭچىلارنى قوللىشىنى، ھېسداشلىق قىلىشىنى توسيالمىشى مۇمكىن ئەمەس. تۆۋەندىكى ئەھۋال بۇ نۇقتىنى ئۇبدانلا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. تامىل نادو ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارى يېڭى دېھلىنىڭ ئىزادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، تامىل يولۋاس تەشكىلاتىنىڭ ئۇلارنىڭ چېگرا سىدا ھەربىكەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. ئەمەلىيەتتە 500 ئىنگلىز ملى كېلىدىغان دېڭىز قىرغىقىنى «ئەركىن ئىشلەتتى»، ھەمدە تار پالك بوغۇزىدىن ئۆتۈپ سىرىلانكىدىكى توپىلاڭچىلارغا ھەر خىل بۇيۇم، قورال يەتكۈزۈپ بەردى[22].

1979- يىلىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى روسىيە، جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان قوشنىسى بىلەن ئۇچ مەيدان مۇھىم ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. 1979- يىلىدىن 1989- يىلىغىچە بولغان ئافغانىستان ئۇرۇشى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى 1992- يىلىدىكى تاجىكىستان ئۇرۇشى، شۇنداقلا 1994- يىلى باشلانغان چېچنىيە ئۇرۇشلىرى يۈز بەردى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى كوممۇنىستىك پارتىيە تاجىكىستاندا ھاكىمىيەتنى يۇرگۈزۈشكە باشلىدى. 1992- يىلى ئەتىيازدا، بۇ ھۆكۈمەتنى ئەلمانىيىچىلەر ۋە ئىسلامىزمچىلارنى ئۆز

ئىچىگە ئالغان يەرلىك گۇرۇھ ۋە ئاز سانلىق مىللەت گۇرۇھلىرىنىڭ خىرىسىغا ئۇچرىدى. ئافغانىستاندىن قوراللىق قوللاشقا ئېرىشكەن ئۆكتەچىلەر 1992- يىلى 9- ئايدا رۇسىيەرەس ھۆكۈمەتنى پايتەخت دۇشەنبەدىن قوغلاپ چىقاردى. ئۆزبېكىستان ۋە روسىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشقا كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ يامراپ كېتىشىدىن ئاگاھلاندۇردى. تاجىكىستان چېگرا سىدا قالغان 201- ماشىنىلاشقان پىيادىلىكلەر دىۋىزىيىسى ھۆكۈمەتپەرەس كۈچلەرگە قورال بەردى. روسىيە يەنە قىسىم كۆپەيتىپ تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستان چېگرا سىنى ساقلىدى. 1992- يىلى 11- ئايدا روسىيە، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، روسىيە بىلەن ئۆزبېكىستان بىللە ئەسكەر چىقىرىپ ئارىلاشتى. بۇ ھەربىكەت قارىماققا تىنچلىقنى قوغداش ئۈچۈن بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىدى. ھەربىي مۇداخىلە ۋە روسىيىنىڭ قورال، مالىيىسە يارىدىمى ئارقىسىدا، ئىلگىرىكى ھۆكۈمەتنىڭ ئارمىيىسى دۇشەنبىنى قايتۇرۇۋالدى ھەم بۇ دۆلەتنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى كونترول قىلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىرقىي تازىلاش ئېلىپ بېرىلدى، ئۆكتەچىلەرنىڭ سەرگەردانلىرى ۋە قىسمى ئافغانىستانغا چېكىندى.

ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرى روسىيىنىڭ ھەربىي مۇداخىلىسىگە كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۇردى. ئىران، پاكىستان، ئافغانىستانلار كۇنسېرى ئىسلاملىشىپ كېتىۋاتقان ئۆكتەچىلەرگە ئىقتىسادى، قورال بەردى ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەپ بەردى. خەۋەر قىلىنىشىچە، 1993- يىلى نەچچە 10 مىڭ ئەسكەر ئافغانىستاندا مەشىق قىلدۇرۇلغان، 1993- يىلى ئەتىياز، يازدا تاجىك توپىلاڭچىلار، ئافغانىستان چېگرا سىدىن ئۆتۈپ بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان، نۇرغۇن روسىيە قاراۋۇللىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. روسىيە بۇنىڭغا نىسبەتەن، تاجىكىستاندا ئارمىيىنى كۆپەيتىپ، «ئېغىر زەمبىرەك ۋە مىنامیوت بىلەن» ئافغانىستان چېگرا سى ئىچىدىكى نىشانلارغا

قاتتىق زەربە بەرگەن ھەم بۇ نىشانلارغا ھاۋادىن ھۇجۇم قىلغان. ئەرەب دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرى توپىلاڭچىلارغا زەھەرلىك تىكەن بەلگىلىك ياشقۇرۇلىدىغان بومبا سېتىۋېلىپ ھاۋا ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن پۇل بەرگەن. 1995- يىلىغىچە، روسىيە تاجىكىستانغا، 25 مىڭ ئەسكەر كىرگۈزگەن ھەم بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمىتى ئېھتىياجلىق خىراجەتنىڭ يېرىمىدىن ئارتۇقىنى تەمىنلىگەن، توپىلاڭچىلار بولسا، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ۋە ياشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ئاكتىپ قوللىشىغا ئېرىشكەن. خۇددى بارنېت رۇبىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، خەلقئارا ئۇرغانلار ياكى غەرب تاجىكىستان ۋە ئافغانىستانغا زۆرۈر يارەملەرنى بېرەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن تاجىكىستان پۈتۈنلەي روسىيىگە تايىنىشقا مەجبۇر بولدى، ئافغانىستان بولسا ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان تۇغقانلىرىغا تايانىدى. «ھەر بىر چەت ئەلنىڭ يارىمىنى ئۈمىد قىلىدىغان ئافغانىستان قوماندانى، بۈگۈن ئەرەب دۆلەتلىرىنى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادا «جىھاد»نى كېڭەيتىشنى ئۈمىد قىلىدىغان پاكىستانلىق خىراجەت چىقارغۇچىلارنى قارشى ئالمىسا ياكى بىرىپ زەھەر سودىسىغا قاتناشمىسا بولمايدىغان بولدى»[23]. روسىيىنىڭ شىمالىي كاۋكازدا چېچەنلەر بىلەن ئېلىپ بارغان 3- مەيدان مۇسۇلمانلارغا قارشى ئۇرۇشى، 1992-، 1993- يىللىرى قوشنا پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى ئوستىيانلار بىلەن مۇسۇلمان ئىنگۇشلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشتىن باشلانغانىدى. ئىنگۇشلار، چېچەنلەر ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئوتتۇرا ئاسىياغىچە قوغلۇۋېتىلگەنىدى. ئوستىيانلار قېپقېلىپ ئىنگۇشلارنىڭ يېرىگە ئىگە بولغانىدى. 1956-، 1957- يىلى قوغلۇۋېتىلگەن خەلق قايتىشقا رۇخسەت قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ۋە رايونىي كونترول قىلىش مەسىلىسىدە ئىختىلاپ تۇغۇلدى. 1992- يىلى 11- ئايدا ئىنگۇشلار پېرىگورودى رايونىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قوزغىدى. (بۇ رايونىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوستىيانلارغا بۆلۈپ بەرگەن) روسىيە بۇنىڭغا كەڭ كۆلەمدە ئارىلاشتى،

ھەم كازاك قىسىملىرىنى يارداەم بېرىشكە ئەۋەتتى. بىر شاھىت مۇنداق دەيدۇ: «1992- يىلى 11- ئايدا ئوستىيە چېگرا سىي ئىچىدىكى ئىنگۇشلارنىڭ مەھەللىرى قورشۇۋلىنىدى ھەم رۇس تانكىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. زەمبىرەكتىن ئامان قالغانلار يا ئېتىۋېتىلدى، يا تۇتۇپ كېتىلدى». بۇ قېتىمقى زور قىرغىنچى لىق ئوستىيان ئالاھىدە ساقچى قىسمى ئېلىپ بارغان، ئەمما روسىيىنىڭ بۇ رايونغا «تىنچلىق ساقلاش» قا ئەۋەتىلگەن قىسمى ئۇلارغا ھىماتچى بولۇپ بەرگەن[24]. ئەنگلىيىنىڭ «ئىقتىساد شۇناسلار» ژۇرنىلى مۇنداق دەيدۇ: «ھەپتىگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن بۇنداق زور ۋەيرانچىلىقلا، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ». بۇ روسىيە فېدېراتىپىسى ئىچىدىكى «بىرىنچى قېتىملىق ئىرقىي تازىلاش ھەرىكىتى». ئارقىدىنلا، روسىيە بۇ توقۇنۇشتىن پايدىلىنىپ، ئىنگۇشلارنىڭ چېچەن ئىتتىپاقداشلىرىغا ھەيۋە كۆرسىتىپ قويدى، «نەتىجىدە، چېچەنلەر ۋە كۆپ قىسمى مۇسۇلمان كاۋكاز خەلقىنىڭ بىرلىشىپ قوزغىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ئىتتىپاق ئەگەر ئۇلار چېچىنىيەدىن چېقىپ كەتمىسە 500 مىڭ پىدائىي ئەۋەتىپ روسىيە ئارمىيىسىگە تاقابىل تۇرىمىز، دەپ تەھدىت سالدى. بىر مەھەل قاتماللىقتىن كېيىن، شىمالدىكى ئوستىيان-ئىنگۇشلار توقۇنۇشىنىڭ پۈتكۈل كاۋكاز رايونىنىڭ توقۇنۇشىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، موسكۋا يول قويدى»[25].

1994- يىلى 12- ئايدا روسىيە چېچىنىيەگە ئومۇمىيۈزلۈك ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ تېخىمۇ شىددەتلىك، تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك توقۇنۇش كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىككى پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلىتى ئەرمىنىيە ۋە گروزىيە روسىيىنىڭ ھەرىكىتىنى قوللىدى. ئوكرائىنا ژۇكتۇكى «مۇجمەل گەپ قىلىپ، پەقەت كرىزىسنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ قويدى». روسىيىنىڭ ھەرىكىتى شىمالىي ئوستىيان (پراۋوسلاۋىيە دىنىدا) ھۆكۈمىتى ۋە 55%—60% خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى[26]. بۇنىڭغا سېلىشتۇرما بولىدىغىنى،

روسىيە فېدېراتسىيىسى ئىچى سىرتىدىكى كۆپ قىسىم مۇسۇلمانلار چېچەنلەر تەرەپتە تۇردى. ئىسلام خەلقئارا پىدائىيلىرى دەرھال ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، پاكىستان، سۇدان قاتارلىق جايلاردىن ياردەمگە كەلدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرى چېچىنىيىنى قوللىدى، ھەتتا ئېيتىلىشچە، تۈركىيە ۋە ئىران ماددىي يارىدەم بەرگەن. بۇ ئىش روسىيىنىڭ ئىران بىلەن يېرىشىپ قېلىش ئالزۇسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. چېچىنىيىگە بېرىلگەن قوراللار ئەزەربەيجان چېگرا سىدىن روسىيە فېدېراتسىيىسىگە توختىماي كىرىشكە باشلاپ، روسىيە ئەزەربەيجان بىلەن تۈتاش چېگرا سىنى ئېتىشكە مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن چېچىنىيىگە توشۇلىدىغان دورا ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ئۈزۈپ تاشلىدى[27].

روسىيە فېدېراتسىيىسى چېگرا سىدىكى مۇسۇلمانلار بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ چېچىنىيىنىڭ ھەربىكىتىنى قوللىدى. گەرچە پۈتۈن كاۋكاز مۇسۇلمانلىرىنى روسىيىگە قارشى جىھادقا چاقىرىق قىلغانىنىڭ ئۈنۈمى بولمىغان بولسىمۇ، يەنىلا ۋولگا-ئۇرال رايونىدىكى ئالتە جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىرى روسىيىنى دەرھال ھەربىي ھەربىكىتىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى، كاۋكازدىكى ھەر قايسى مۇسۇلمان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى خەلقئارا روسىيە ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنماسلىق ھەربىكىتىگە چاقىردى. چۈۋاش جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇكۇتۇگى چۈۋاشلاردىن ئارمىيىگە قاتناشقانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىغا قارىتىلغان ھەربىي ھەربىكىتىگە قاتناشماسلىقنى قوشۇلدى. «ئۇرۇشقا بولغان ئەڭ كۈچلۈك قارشىلىق» چېچىنىيىنىڭ ئىككىنچى قوشۇنى جۇمھۇرىيىتى — ئىنگۇش جۇمھۇرىيىتى بىلەن داغىستان جۇمھۇرىيىتىدە يۈز بەردى. ئىنگۇشلار رۇس ئارمىيىسى چېچىنىيىگە ھۇجۇم قىلىدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى، ھەتتا روسىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى، ئىنگۇش ھۆكۈمىتى «ئەمەلىيەتتە روسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى» دېدى. داغىستاندىمۇ روسىيە ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ۋەقەلەر يۈز بەردى. رۇسلار

ئىنگۇش، داغستان يېزىلىرىغا زەمبىرەك ئېتىپ، قايتۇرما زەربە بەردى[28]. چېچەنلەر قىزىلياز شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، روسىيە ئارمىيىسى 1996- يىلى بىرىنچى ئايدا پېرۇوماسكو يېزىسىنى تۇزلۇۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن داغستانلىقلارنىڭ رۇسلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ كۈچەيىپ كەتتى.

چېچىنىيىنىڭ ئىشلىرىمۇ چېچەن مۇسابىرلىرىنىڭ يار بەرمىگە ئېرىشتى. ئۇلار 19- ئەسىردە روسىيىنىڭ كاۋكازغا قىلغان تاجاۋۇزى تۇپەيلىدىن يۇرتىدىن چىقىپ كەتكەنىدى. مۇھاجىرلار مەبلەغ توپلاپ، قورال سېتىۋېلىپ بەردى ھەمدە يەنە پىدائىيلارنىمۇ يەتكۈزۈپ بەردى. نۇرغۇن چېچەن مۇجاھىدلىرى ئىئوردانىيە ۋە تۈركىيىدە تۇراتتى، شۇ سەۋەبتىن ئىئوردانىيە روسىيىگە قاتتىق مەيدان توتۇشقا، تۈركىيىمۇ چېچەنلەرنى قوللاشنى خالاشقا باشلىدى. 1996- يىلى بىرىنچى ئايدا، ئۇرۇش ئوتى تۈركىيىگە تۇتاشقاندا، تۈركىيە جامائەتچىلىكى چېچەن مۇجاھىدلىرىنىڭ رۇس پاراخوتلىرى ۋە ئادەملىرىنى گۆرۈگە ئېلىۋېلىشىغا ھېسداشلىق قىلدى. چېچەن رەھبەرلىرىنىڭ يار بەرمىدە، تۈركىيە ھۆكۈمىتى ۋە روسىيە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ كېرىسىنى ھەل قىلىش ھەققىدە بىر كېلىشىم ھاسىل قىلدى، ئەمما ئىككى تەرەپنىڭ ئاللىقاچان جىددىيلىشىپ قالغان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋەتتى.

چېچىنىيە توقۇنۇشىنىڭ داغستانغا يامرىشى، روسىيىنىڭ قايتۇرغان ئىنكاسى، شۇنداقلا 1996- يىلىدىكى پاراخوتنى گۆرۈگە ئېلىۋېلىش ۋەقەسى بۇ توقۇنۇشنىڭ روسىيە بىلەن كاۋكاز خەلقى ئارىسىدىكى 19- ئەسىردە نەچچە ئون يىل داۋاملاشقان ئۇرۇش لىنىيىسىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلغان توقۇنۇشنىڭ، بىر ئومۇميۈزلۈك توقۇنۇشقا ئايلىنىپ قېلىش مۇمكىنچىلىكىنى روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. فېئوناخىل 1995- يىلى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي كاۋكاز بىر پىلتە، ئۇ يەردە، ھەر قانداق بىر جۇمھۇرىيەتتە يۈز بەرگەن توقۇنۇشنىڭ روسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ باشقا

جايلىرىغىمۇ يامراپ، گروزىيە، ئەزەربەيجان، تۈركىيە، ئىران، شىمالىي كاۋكازدىكى مۇھاجىرلارنىمۇ تارتىپ كېتىدىغان بىر مەيدان رايون خاراكتېرلىك ئوتقا ئايلىنىپ كېتىش ئېھتىماللىقى بار. خۇددى چېچنىيەدىكى ئەھۋال كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك بۇ رايوندىكى توقۇنۇشنى كونترول قىلىش ئاسان ئىش ئەمەس... ئۇ يەردىكى ئۇرۇش ئوتى ئاللىقاچان چېچنىيەگە قوشنا جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ئىچىگە يامراپ كەتتى». بۇ قاراشقا قوشۇلىدىغان بىر رۇس تەھلىلچىسى مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «غەيرىي رەسمىي ئىتتىپاق» دەل مەدەنىيەت لىنىيىسىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. «خرىستىئان دىنىدىكى گروزىيەلىكلەر، ئەرمىنىيەلىكلەر، ناگورنو-قاراباخلىقلار ۋە شىمالىي ئوستىيانلارغا تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ». تاجىكستاندا ئۇرۇشقا قاتناشقان رۇسلار «مۇسۇلمانلار دۇنياسى بىلەن ئۇزاققىچە قارشىلىشىپ قالىدىغان بىر خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىۋاتىدۇ»[29].

پراۋوسلاۋىيە مۇرىتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى يەنە بىر مەيدان ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدا، بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار ناگورنو-قاراباختىكى ئەرمىنىيەلىكلەر بىلەن ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتى ۋە خەلقى. ئەرمىنىيەلىكلەر ئەزەربەيجاندىن مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ئىككىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار ئەرمىنىيە ھۆكۈمىتى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار روسىيە، تۈركىيە، ئىران. بۇنىڭدىن باشقا، غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى زور تۈركۈمدىكى ئەرمەن مۇھاجىرلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇرۇش سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىشتىن ئاۋۋال، 1988- يىلى باشلىنىپ، 1992-، 1993- يىللىرى ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى، 1994- يىلى ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن ئاندىن تىنچىدى. تۈركىيە ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئەزەربەيجاننى قوللىدى، روسىيە ئەرمىنىيىنى قوللىدى ھەم ئۆزىنىڭ ئەرمەنلەرگە بولغان تەسىردىن پايدىلىنىپ، تۈركىيىنىڭ ئەزەربەيجاندىكى كۈچىگە قارشى تۇردى. بۇ ئۇرۇش نەچچە يۈز يىل ئاۋۋالقى رۇس ئىمپېرىيىسى بىلەن ئوسمان

ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىز رايونى ۋە كاۋكازنى كونترول قىلىشنى تالاشقان ئۇرۇشى ۋە 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرمەنلەرنىڭ تۇركلەرگە ئېلىپ بارغان زور قىرغىنچىلىقى ئەدەبكى داۋامى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئۇرۇشتا، تۇركىيە ئىزچىل ئەرمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ ئەزەربەيجانلىقلارنى قوللاپ كەلدى، تۇركىيە ئەزەربەيجانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى باشتا قوللىغان دۆلەت. پۈتكۈل توقۇنۇشتا، تۇركىيە ئەزەربەيجانغا ئىقتىسادىي-ماددىي ياردەم يەتكۈزۈپ بەردى ھەم ئۇلارنىڭ ئارمىيىسىنى مەشىق قىلدۇرۇپ بەردى. 1991- ، 1992- يىللىرى زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە، شۇنداقلا ئەرمەنلەرنىڭ ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، تۇركىيىلىكلەرنىڭ غەزىپى قاينىپ تاشتى، بېسىمغا دۇچ كەلگەن تۇركىيە ھۆكۈمىتى مىللىي-دىنىي قېرىنداشنى قوللاشقا باشلىدى. ئەمما، تۇركىيەمۇ بۇنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىسىدىكى پەرقنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ قويۇپ، غەربنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئەرمىنىيىنى قوللىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدىن ھەم شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدىكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلدى. شۇڭا، تۇركىيە ئىككىنچى قاتلامدىكى قانىناشقۇچىلار ئەزىلدىن ئۇچرايدىغان كۆپ خىل بېسىمغا دۇچ كەلدى. ئەمما، تۇركىيە ھۆكۈمىتى ئەزەربەيجانىنى قوللاپ، ئەرمىنىيىگە قارشى تۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىلىقلىقىنى بايقىدى. بىر تۇركىيە ئەمەلدارى مۇنداق دەيدۇ: «قېرىنداشنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا، سېنىڭ بەخىرامان تۇرالىشىڭ مۇمكىن ئەمەس». يەنە بىر ئەمەلدار تولۇقلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز بېسىم ھېس قىلدۇق، گېزىتلىرىمىز بۇ ۋەھشىيانە زوراۋانلىقلارنىڭ رەسمى بىلەن تولۇپ كەتتى... بەلكىم بىز ئەرمىنىيىلىكلەرگە بۇ رايوندا بىر كۈچلۈك تۇركىيەنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇشىمىز كېرەكتۇ؟». زۇكىسۇك ئۆزەل مۇنداق دەيدۇ: تۇركىيە «ئەرمەنلەرنى ئازغۇلا قورقۇتۇپ قويۇشى كېرەك». تۇركىيە بىلەن ئىران ئەرمىنىيىلىكلەرنى

چېگىردا ھەر قانداق ئۆزگىرىش بولۇشقا يول قويمايدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇردى. ئۆزەل تۈركىيەدىن ئۆتۈپ ئەرمىنىيەگە توشۇلىدىغان ئاشلىق ۋە باشقا بۇيۇملارنى توسۇۋېلىپ، 1992- يىلى ۋە 1993- يىلى قىشتا ئەرمىنىيەلىكلەر ئاچلىقتا قالدى. شۇنىڭ بىلەن، رۇس مارشالى يېۋگېنىي شاپوشنىكوۋ ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېدى: «ئەگەر يەنە بىر تەرەپ (تۈركىيە) ئارىلىشىپ قالسا (ئۇرۇشقا) ؛ ئۇنداقتا بىز ئۇچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ گىرۋىكىدىلا تۇرۇپ قالمىز». بىر يىلدىن كېيىن، ئۆزەل يەنىلا ئاۋۋالقىدەك ئۇرۇشخۇمار ھالەتتە ئىدى. ئۇ مەسخىرە قىلىپ مۇنداق دېدى: «ئەرمىنىيەلىكلەر نېمە قىلالايتتىى؟ ئەگەر ئۇرۇشۇپ قالساق... ئۇلار تۈركىيەگە كىرەلەمدۇ؟» تۈركىيە «ئۇلارغا ئازراق تېتىتىپ قويىدۇ»[30].

1993- يىلى يازۇ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن ئەرمەنلەر ئىران چېگرا سىغا يېقىنلاشتى. بۇ تۈركىيە ۋە ئىراننى تېخىمۇ غەزەپلاپ قويىدى. بۇ ئىككى دۆلەت ئەزەربەيجان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە تەسىر تالىشىۋاتاتتى. تۈركىيەمۇ، ھۇجۇم تۈركىيىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالدى، دەپ جاكارلاپ، ئەرمىنىيە قىسىملىرىنى «دەرھال، شەرتسىز» ئەزەربەيجاندىن چېقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە تۈركىيە-ئەرمىنىيە چېگرا سىغا قوشۇن يۆتكىدى. دوكلات قىلىنىشىچە، روسىيە ۋە تۈركىيە ئارمىيىسى چېگىردا ئوت ئېچىشقان. تۈركىيە زۇكلىسى تاكسۇ چىللىر ئەگەر ئەرمىنىيە ئارمىيىسى تۈركىيىنىڭ قوشۇنىسى ئەزەربەيجانىنىڭ نەخشۇەنگە كىرسە ئۇرۇش ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئىرانمۇ ئەزەربەيجانغا ئارمىيە ئەۋەتتى، ھەم بۇ رايونغا كىردى، ئېيتىلىشىچە، ئۇلار ئەرمىنىيەلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزى تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان مۇساپىرلارغا پاناھجاي قۇرۇپ بەرگىلى كىرگەن. ئېيتىلىشىچە، ئىراننىڭ ھەربىكىتى تۈركىيەلىكلەرنى، ئىرانلىقلار خېلى ھەربىكەت قوللانسىمۇ، روسىيەنىڭ ئۆچ ئېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدىغانلىقىغا ئىشەنمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن

بىر ۋاقىتتا بۇ ئىشلار تۈركىيىنىڭ ئەزەربەيجانلىقلارنى قوغداشتا، ئىران بىلەن رىقابەتلىشىشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ كرىزىس ئەڭ ئاخىرىدا، تۈركىيە، ئەرمىنىيە، ئەزەربەيجان رەھبەرلىرىنىڭ موسكۋادا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى، شۇنداقلا ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەرمىنىيىگە بېسىم ئىشلىتىشى، ئەرمىنىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يەنە ناگورنو-قاراباختىكى ئەرمەنلەرگە بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىلىق، ئاندىن تىنچىدى[1].

تېررىتورىيىسى كىچىك، بايلىقى كەمچىل، ھەمدە ئۆزىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان تۈركىيە بىلەن چېگرىداش ئىچكى قۇرۇقلۇق دۆلىتىدە ياشايدىغان ئەرمەنلەر، تارىختا ئەزەلدىن پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى تۇغقانلىرى گرۇزىيە ۋە رۇسلارنىڭ ھمايىسىنى ئىستەپ كەلگەن، بولۇپمۇ روسىيىنى ئاكسى دەپ بىلگەن. ئەمما، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ناگورنى-قاراباختىكى ئەرمەنلەر مۇستەقىللىق ھەرىكىتى قوزغاشقا باشلىدى، گورباچېۋ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى ھەم ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇ رايوندىكى كومپارتىيە ھاكىمىيىتىگە سادىق دەپ قارىلىدىغان باكۇ ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، يۇقارقى كۆڭۈل بۆلۈش، تېخىمۇ ئۇزاققا سوزۇلغان، تارىخ، ھەزارەت جەھەتتىكى كۆڭۈل بۆلۈشكە ئورۇن بوشاتتى، روسىيە خرىستىئان ئەرمەنلەرنى قوللاشقا باشلىدى. ئەزەربەيجان بۇنى ئەيىبلەپ، «روسىيىنىڭ پوزىتسىيىسىدە 180 گرادۇس بۇرۇلۇش ھاسىل بولدى» دېدى. ئەمەلىيەتتە، رۇس ھەربىيلىرىنىڭ ئەرمىنىيىنى قوللىشى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى ئىچىدە بالدۇرلا مەۋجۇت ئىدى. ئارمىيىدىكى ئەرمەنلەرنىڭ ئۆسۈش پۇرسىتى مۇسۇلمانلارنىڭكىدىن كۆپ ئىدى ھەم ھەمىشە ئۇرۇش قىسىملىرىغا ئەۋەتىلەتتى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، رۇس ئارمىيىسىنىڭ ناگورنو-قاراباختىنى بازا قىلغان 336- ماشىنىلاشقان پىيادىلىكلەر پولكى ئىچىدىكى ئەرمەنلەر خۇجالىغا ھۇجۇم قىلىشتا

يېتەكچىلىك رول ئويناندى. ئېيتىلىشىچە شۇ قېتىمقى ھەربىكەتتە 1000 نەپەر ئەزەربەيجانلىق قىرغىن قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، روسىيىنىڭ ئالاھىدە قىسمىمۇ ئۇرۇشقا قاتناشتى. 1992-، 1993- يىلى قىشتا، ئەرمىنىيە تۈركىيىنىڭ ئىمبارگوسىغا ئۇچرىغاندا، ئۇ «روسىيەدىن نەچچە يۈز مىليون رۇبلى قەرزگە ئېرىشەلىگەچكە، ئىقتىسادى ئۇمۇمىيۈزلۈك ۋەيران بولۇشتىن ساقلىنىپ قالغان». شۇ يىلى قىشتا، رۇس ئارمىيىسى ئەرمىنىيە ئارمىيىسىنىڭ ئەرمىنىيە بىلەن ناگورنو-قاراباخنى تۇتاشتۇرىدىغان كارىدورنى ئېچىش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. خەۋەر قىلىنىشىچە، روسىيىنىڭ بىر 40 تانكىلىق قوراللانغان قىسمى، 1993- يىلى يازدا قاراباخ ھۇجۇمىغا قاتناشقان[12]. ئەرمىنىيگە نىسبەتەن خۇددى خىل ۋە جېۋىت ئېيتقىنىدەك: «روسىيە بىلەن يېقىن ئىتتىپاقلاشماقتىن باشقا يول يوق، ئۇ خام ئەشيا، ئېنېرگىيە بايلىقى، يېمەك-ئىچمەك جەھەتلەردە، ھەم يەنە ئەزەربەيجان، تۈركىيەدەك تارىخىي كۆشەندىلىرىدىن مۇداپىئەلىنىشتە روسىيىگە تايىنىدۇ. ئەرمىنىيە مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي، ھەربىي كىلىشىملىرىنى ئىمزالىدى ھەم روسىيىنىڭ ئەرمىنىيە تېررىتورىيىسى ئىچىدە قوشۇن تۇرغۇزۇشىغا قوشۇلدى. روسىيىنى رازى قىلىش ئۈچۈن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەقىل-بىلىم ھوقۇقىغا قارىتىلغان بارلىق تەلەپلىرىدىن ۋاز كەچتى[13].

روسىيىنىڭ ئەرمەنلەرنى قوللىشى، ئۇلارنىڭ ئەزەربەيجانلىقلارغا بولغان تەسىرىنى كۈچەيتتى. 1993- يىلى 6- ئايدا، ئەزەربەيجاندىكى مىللەتچىلەر رەھبىرى ئەبۇلفەيز ئەلچىباي بىر قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىشتە تەختتىن چۈشۈرۈلدى ھەم رۇسپەرەس دەپ قارىلىدىغان سابىق كومپارتىيە رەھبىرى ھەيدەر ئەلىيېۋ ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئەلىيېۋ ئەرمەنلەرنى چەكلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، روسىيىگە ياخشىچاق بولۇش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ ئەزەربەيجاننىڭ مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىگە قاتنىشىشىنى رەت قىلىش

پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتتى ھەمدە روسىيەنىڭ ئەزەربەيجاندا قوشۇن تۇرغۇزۇشىغا رۇخسەت قىلدى. ئۇ يەنە روسىيەنىڭ ئەزەربەيجان نېفتلىكىنى ئېچىش خەلقئارا ھەمكارلىقىغا قاتناشتى. روسىيە بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش يۈزىسىدىن ئەزەربەيجانىنىڭ قىسمىلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ ببرىشكە باشلىدى، ئەرمەنلەرگە بېسىم ئىشلىتىپ، قاراباختىكى قوراللىق كۈچلەرنى قوللاشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى ھەم ئەزەربەيجاندىن قوشۇن چېكىندۇرۇشكە نەسىھەت قىلدى. قوللاشنى بىر تەرەپتىن يەنە بىر تەرەپكە ئاغدۇرۇش ئارقىلىق، روسىيەمۇ ئەزەربەيجانغا تەسىر يۈرگۈزەلىدى، ھەم بۇ دۆلەتتىكى ئىران بىلەن تۈركىيەنىڭ تەسىرىگە تاقابىل تۇرالىدى. شۇڭا، روسىيەنىڭ ئەزەربەيجانىنى قوللىشى، ئۇنىڭ كاۋكاز رايونىدىكى مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشىنىڭ كۈچىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، يەنە تېخى ئۇنىڭ بۇ رايونىدىكى ئاساسلىق مۇسۇلمان رەقىبلىرىنى ئاجىزلاشتۇردى.

روسىيەنىڭ باشقا، ئەرمەنىيە ئېرىشكەن ئاساسلىق قوللاش غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا ياشاۋاتقان نۇرغۇن باي، تەسىرى زور ئەرمەن مۇھاجىرلىرىدىن كەلدى. ئامېرىكىدا 1 مىليون، فرانسىيەدە 450 مىڭ ئەرمەن بار. ئۇلار ئەرمەنىيىلىكلەرنىڭ تۈركىيەنىڭ قاملى تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان كرىزىستىن ئۆتۈۋېلىشى ئۈچۈن پۇل-تۇرمۇش بۇيۇملىرى يەتكۈزۈپ بەردى ھەم ئەرمەنىيە ھۆكۈمىتىگە خادىم، ئارمىيىگە پىدائىي تەمىنلەپ بەردى. ئامېرىكىدىكى ئەرمەنلەردىن كەلگەن يارىدەم 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 50 مىليوندىن 75 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغىچە يەتتى. ئەرمەنلەرنىڭ مۇھاجىرلىرى ئۆزى تۇرۇۋاتقان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىگە خېلى زور سىياسىي تەسىر كۆرسەتتى. ئەرمەنلەرنىڭ ئامېرىكىدىكى ئەڭ چوڭ توپى كالىفورنىيە، ماساچۇسىتېت، پېڭى جېرسىي دېگەندەك مۇھىم شتاتلاردا ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئامېرىكا پارلامېنتىنىڭ ئەزەربەيجانغا ھەر قانداق يارىدەم ببرىشىنى

چەكلىتەلمىدى، ھەم ئەرمىنىينى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئامېرىكا تەمىنلەيدىغان يارىدەم سوممىسى ئۇچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەتكە ئايلاندۇرالمىدى. چەت ئەللەردىن ئېرىشىدىغان يارىدەم ئەرمىنىيىگە كەم بولسا بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ «كاۋكازدىكى ئىسرائىلىيە» دەيدىغان تولمۇ لايىقىدا بىر لەقەمگە ئېرىشتى[93]. خۇددى 19- ئەسىردە روسىيىنىڭ شىمالىي كاۋكازنى بېسۋېلىشى، ھازىر چېچەنلەرنىڭ روسىيىگە قارشى تۇرۇشىنى قوللاۋاتقان مۇھاجىرلارنى پەيدا قىلغىنىدەك، 20- ئەسىرنىڭ بېشىدا، تۈركىلەرنىڭ ئەرمەنلەرگە ئېلىپ بارغان قىرغىنى ھازىر ئەرمەنلەرنىڭ تۈركىلەرگە قارشى تۇرغۇزالايدىغان، ئەزەربەيجانلىقلارنى مەغلۇپ قىلدۇرالايدىغان ئەرمەن مۇھاجىرلىرىنى پەيدا قىلدى.

سابىق يۇگوسلاۋىيە رايونى 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ قالايمىقان، ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ سورۇنى بولۇپ قالدى. بىرىنچى قاتلامدا كرودىيە ھۆكۈمىتى بىلەن كرودلار كرودىيدىكى سېربلار بىلەن كرودىيىدە ئوت ئېچىشتى؛ بوسنىيە-گېرتسوگوۋىنادا بوسنىيە ھۆكۈمىتى بوسنىيە سېربلىرى ۋە بوسنىيە كرودلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، ھەتتا كېيىنكى ئىككىسىمۇ ئۆز ئارا ئوت ئېچىشتى. ئىككىنچى قاتلامدا سېربىيە ھۆكۈمىتى بوسنىيە ۋە كرودىيدىكى سېربلارغا يارىدەم بېرىش ئارقىلىق «بۇيۇك سېربىيە»نى ئىلگىرى سۈردى؛ «بۇيۇك كرودىيە» قۇرۇشقا ئىنتىزار كرودىيە ھۆكۈمىتى بوسنىيدىكى كرودلارنى قوللىدى. ئۈچىنچى قاتلامدا ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر توپلاندى. گېرمانىيە، ئاۋسترىيە، ۋاتىكان، باشقا ياۋروپا خرىستىئان دىنى دۆلەتلىرى ۋە گۇرۇھلىرى يەنە كېيىن كەلگەن ئامېرىكىلار كرودىيە تەرەپتە تۇردى؛ روسىيە، گېرتسىيە، باشقا پراۋوسلاۋىيە دىنى دۆلەتلىرى ۋە گۇرۇھلىرىنى سېربلارنى قوللىدى. ئىران، سەئۇدى، تۈركىيە، لىۋىيە، خەلقئارالىق ئىسلامىزمچىلار ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى بوسنىيدىكى مۇسۇلمانلارنى ئومۇمىيۈزلۈك

قوللىدى. مۇسۇلمانلار يەنە ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇ تۈغقان دۆلەتلەر تۈغقان دۆلەتلەرنى قوللايدىغان ئەندىزىنى بۇزۇۋەتكەن ئايرىم ھادىسە. كرودىيىنىڭ، گېرمانىيە، بوسنىيە، تۈركىيىدىكى مۇھاجىرلىرى ھەرىكەتلىنىپ ئۆزىنىڭ ئانا دۆلىتىنى قوللىدى. بۇ ئۇچ تەرەپنىڭ قوللىشى ئىچىدە، دىنىي جەمئىيەت ۋە دىنىي گۇرۇھلار ھەممىدىن جانلىق بولدى. ئاز دېگەندىمۇ گېرمانىيە، تۈركىيە، روسىيە ۋە ئامېرىكا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەرىكىتى جەمئىيەتتىكى بەزى گۇرۇھلارنىڭ بىسىمى ۋە جامائەت پىكرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئىككىنچىسى ۋە ئۈچىنچىسى قاتلامدىكىلەرنىڭ قوللىشى ئۇرۇشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. كرودىيە ھۆكۈمىتى ۋە سېربىيە ھۆكۈمىتى باشقا جۇمھۇرىيەتلەردە ئۇرۇشقا قاتنىشىۋاتقان مىللەتداشلىرىغا قورال، ھەر خىل تەمىنات، پۇل يەتكۈزۈپ بەردى ھەم پاناھلاندۇردى. بەزىدە قوراللىق قىسمىمۇ ئەۋەتىپ بەردى. سېربىلار، كرودىلار ۋە مۇسۇلمانلار ساىق يۇگوسلاۋىيىنىڭ سىرتىدىكى ھەزارەت تۈغقانلىرىدىن پۇل، قورال-ياراغ، تەمىنات، پىدائىي، ھەربىي مەشىق ئۇسۇللىرىغا، شۇنداقلا سىياسىي، دىپلوماتىيە جەھەتتە قوللاشلىرىغا ئېرىشتى. بىرىنچى قاتلامدىكى ھۆكۈمەت قارىمىقىدا بولمىغان سېربىلار ۋە كرودىلار ئادەتتە ئەڭ ئەسەبىي مىللەتچىلەر، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەلىپىدە قىلچە يول قويمايدۇ، مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن قورال ئىشلىتىشتىن يانمايدۇ. ئىككىنچى قاتلامدىكى كرودىيە ھۆكۈمىتى ۋە سېربىيە ھۆكۈمىتى، ئەڭ دەسلەپتە بىرىنچى قاتلامدا ئۇرۇش قىلۋاتقان تۈغقانلىرىنى قىزغىن قوللىغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى ھەر خىل مەنپەئەتلەر ئۇلارنىڭ مۇرەسسە ۋە چەكلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭغا ئوخشاش ئۈچىنچى قاتلامدىكى روسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا ھۆكۈمەتلىرىمۇ ئىزچىل ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان ئىككىنچى قاتلامدىكى ھۆكۈمەتلەردەك چەكلەش، مۇرەسسە پوزىتسىيىسىنى تۇتتى.

يۇگوسلاۋىيىنىڭ پارچلىنىشى 1991- يىلىدىن باشلاندى. ئۇ چاغدا سىلوۋېنىيە بىلەن كرودىيە مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەشۋاتقان ھەم غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ قوللىشىنى ئىستەۋاتقانىدى. غەربنىڭ ئىنكاسى گېرمانىيىگە باغلىق ئىدى. ۋەھالەنكى، گېرمانىيىنىڭ ئىنكاسى بولسا زور دەرىجىدە ئۇنىڭ بىلەن بولغان كاتولىك دىنى ئالاقىسىگە باغلىق ئىدى. بۇنىن ھۆكۈمىتى گېرمانىيىدىكى كاتولىك دىنى گۇرۇھلىرى، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھەمراھى باۋارىيە خرىستىئان دىنى ئىجتىمائىي ئىتتىپاقى، «فرانكفورت دوكلانى» ۋە باشقا ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ بىسىمىدا ھەركەت قوللاندى. بولۇپمۇ باۋارىيە ئاخبارات ۋاستىلىرى ئامىنى قوزغىتىپ كرودىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوللاش ئېتىراپ قىلغۇزۇش جەھەتتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. فىلورا لۇيس مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «باۋارىيە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ناھايىتى مۇتەئەسسىپ باۋارىيە ھۆكۈمىتى، شۇنداقلا كرودىيە دىنى جەمئىيىتى بىلەن زىچ ئالاقىسى بار، كۈچلۈك ھەم پوزىتسىيىسى قەتئىي باۋارىيە كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ غايىەت زور بېسىمىغا ئۇچرىدى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۆلەتكە قىزغىنلىق بىلەن خەۋەر قىلدى ھەمدە خەۋەردە يان بېسىش بەكلا ئېغىر بولدى». گېرمانىيە ھۆكۈمىتى ئىككى دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش جەھەتتە ئىككىلىنىپ قالدى، ئەمما گېرمانىيە جەمئىيىتىنىڭ بېسىمىدا باشقىچە تاللاشقا يول بولمىدى. «گېرمانىيىدە، كرودىيىنى ئېتىراپ قىلىشنى قوللاش ھۆكۈمەتنىڭ كۈچى بىلەن ئەمەس جامائەت پىكرى بىلەن قوزغالغانىدى». گېرمانىيە ئاۋۇال ياۋروپا ئىتتىپاقىغا بېسىم ئىشلىتىپ، سلوۋېنىيە ۋە كرودىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوللاشنى تەلەپ قىلدى، ئاندىن بۇ مەسىلىدە خانىرجەم بولۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆزى ياۋروپا ئىتتىپاقىدىن بۇرۇن 1991- يىلى 12- ئايدا يالغۇز بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بىر گېرمانىيە ئالىمى 1995- يىلى مۇنداق دەيدۇ: «پۈتكۈل توقۇنۇشتا،

بولسۇن كرودىيە ۋە ئۇنىڭ رەھبىرى فرانجو تۇجاننى گېرمانىيەتنىڭ تاشقى سىياسىتىدىكى مەلۇم قوغداش نىشانى قىلدى، گەرچە كرودىيىنىڭ تولا تۈتۈرۇقسىز ئىشلىرى كىشىنى غەزەپلەندۈرسىمۇ، ئەمما يەنىلا گېرمانىيىنىڭ قەتئىي قوللىشىغا ئېرىشتى»[35].

ئاۋسترىيە ۋە ئىتالىيە ئارقىدىنلا بۇ ئىككىسى يېڭى دۆلەتنى ئېتىراپ قىلدى، ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا غەرب دۆلەتلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىنلا ئېتىراپ قىلدى. ۋاتىكانمۇ بۇ ئىككى دۆلەتنى ئېتىراپ قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. پاپا كرودىيىنى «(غەرب) خرىستىئان دىنىنىڭ مۇداپىئە توسمىسى» دەپ جاكارلىدى ھەم ياۋروپا ئىتتىپاقىدىن بۇرۇن بۇ ئىككى دۆلەتنى ئېتىراپ قىلدى[36]. شۇنىڭ بىلەن ۋاتىكانمۇ توقۇنۇشۇۋاتقان بىر تەرەپنىڭ قوللىغۇچىسى بولۇپ قالدى، شۇ سەۋەبتىن 1994- يىلى پاپانىڭ بۇ ئۇچ جۇمھۇرىيەتنى زىيارەت قىلىش پىلانى تەسىرگە ئۇچرىدى. سېربىيە پرادوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ قارشى تۇرۇشى تۇپەيلىدىن، پاپا بېلگرادقا بارالمىدى. سېربىيە يەنە ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشنى خالىماي، ئۇنىڭ سارايبۇنى زىيارەت قىلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، ئۇ زاگرېبنى زىيارەت قىلدى، ھەم ئۇ يەردە قىزىل تونلۇق ئېپىسكوپ سېپىتناكقا ئېھتىرام بىلدۈردى. بۇ ئېپىسكوپىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا سېربلار، جېپسىلار، يەھۇدىيلارنى قىرغىن ۋە زىيانكەشلىك قىلغان كرودىيە فاشىست ھۆكۈمىتى بىلەن باغلىنىشى بولغان.

كرودىيە غەربتە ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشكەندىن كېيىنلا، ھەربىي كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باشلىدى. گەرچە ب د ت 1991- يىلى 9- ئايدا بارلىق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىگە قورال توشۇشنى چەكلىگەنلىكىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، قوراللار يەنىلا گېرمانىيە، پولشا، ۋېنگرىيە قاتارلىق كاتولىك دىنى دۆلەتلىرى ۋە پاناما، چىلى، بولۋىيە قاتارلىق لاتىن ئامېرىكا دۆلەتلىرى ئارقىلىق كرودىيىگە ئېقىپ كىردى. 1991- يىلى ئۇرۇش

كۈچىيىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىسپانىيىنىڭ قورال ئېكسپورتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئالتە ھەسسە ئېشىپ كەتتى. ئېيتىلىشىچە، بۇ قورال-ياراغ ئېكسپورتىنىڭ كۆپىنچىسىنى ئوپۇس دېپى كونترول قىلغان». ئۇنىڭ كۆپىنچىيسى ئېھتىمال لىيۇبليانا ۋە زاگرېبقا كىردى. خەۋەر قىلىنىشىچە، 1993- يىلى كرودىيە، گېرمانىيە ۋە پولشادىن بىر نەچچە MIG-21 تىپلىق ئايروپىلان سېتىۋالدى ھەم بۇ ئىككى دۆلەت بۇنى ئېتىراپ قىلدى. كرودىيە دۆلەت مۇداپىئە ئازمىيىسى نەچچە مىڭ «غەربىي ياۋروپادىكى كرودىيىنىڭ مۇھاجىرلىرى ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىن كەلگەن» پىدائىيلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار «سېربىيە كوممۇنىزمى ۋە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىگە قارشى تۇرىدىغان خرىستىئان ئەھلىسەلپ ئازمىيىسىدە ئۇرۇش قىلىشقا» تەقەززا بولۇپ كەتتى. غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى يەنە تېخنىكا ياردىمى بەردى. بۇ تۈغقان دۆلەتلەرنىڭ (مەلۇم دەرىجىدىكى) ياردىمىدە، كرودىيە ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتۈالدى، شۇنىڭ بىلەن سېربلار كونتروللۇقىدىكى يۇگوسلاۋىيە ئازمىيىسى بىلەن روبرولىشالايدىغان بولدى[67].

غەربنىڭ كرودلارنى قوللىشى ئۇلارنىڭ ئىرقىي تازىلاش، كىشىلىك ھوقۇققا تاجاۋۇز قىلىشى، ئۇرۇش قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى كۆرمەسكە سېلىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ۋەھالەنكى بۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن سېربلار تولا ئەيىبلىنەتتى. 1995- يىلى دېمىنى ئېلىۋالغان كرودىيە ئازمىيىسى كاراجىنادىكى سېربلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردە نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان سېربلارنى، بوسنىيە ۋە سېربىيىگە قوغلىۋەتكەندە، غەرب سۈكۈت قىلدى. كرودىيە ھەم ئۆزىنىڭ سىرتتىكى نۇرغۇن مۇھاجىرلىرىنمۇ كۆپ مەنپەئەتكە ئېرىشتى. غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى باي كرودلار قورال ۋە باشقا ئەسلىھە سېتىۋېلىش ئۈچۈن پۇل ئىئانە قىلدى. ئامېرىكىدىكى ھەر خىل

كرودلار جەمئىيىتى ئانا دۆلىتىگە ۋاكالىتەن ئامېرىكا پارلامېنتى ۋە زۇكۇتۇكىغا ۋەزخانلىق قىلدى. ئالاھىدە مۇھىم ۋە تەسىرى زور بولغىنى گېرمانىيىدە ئولتۇراقلاشقان 600 مىڭ كرود بولدى. «كانادا، ئامېرىكا، ئاۋسترالىيە ۋە گېرمانىيىدىكى كرود ئىجتىمائىي گۇرۇھلىرى ھەرىكەتلىنىپ، يېڭى مۇستەقىل بولغان ئانا دۆلىتىنى ھىمايە قىلدى»، ئۇلار نەچچە يۈز پىدائىي يەتكۈزۈپ بەردى[68].

1994- يىلى، ئامېرىكىمۇ كرودىيە ئارمىيىسىنى قۇرۇشنى قوللاش سىپىگە كىردى. ئامېرىكا كرودىيىلىكلەرنىڭ ب د ت نىڭ قورال يۆتكەش كېلىشىمىگە ئېغىر دەرىجىدە خىلاپلىق قىلغانلىقىنى كۆرمەسكە سېلىپ، ئارمىيىنى مەشىق قىلدۇردى، ھەربىيدىن چېكىنگەن ئالىي دەرىجىلىك گېنېرالنى مەسلىھەتچىلىككە ئەۋەتىپ بەردى. 1995- يىلى ئامېرىكا ۋە گېرمانىيە ھۆكۈمىتى كرودىيە ئارمىيىسىنىڭ كاراجىناغا ھۇجۇم قىلىشىغا يېشىل چىراغ يېقىپ بەردى. ئامېرىكىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسىنىڭ بۇ قېتىمقى ئامېرىكىچە ھۇجۇمغا قاتناشتى ۋە ئۇنى پىلانلىدى. كرودىيىلىكلەرنىڭ دېيىشىچە، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا ئامېرىكىنىڭ جاسۇسلۇق سۇنئىي ھەمراھى تەمىنلىگەن ئاخباراتنىڭ پايدىسى بولغان. بىر ئامېرىكا گوۋۇيۈەن ئەمەلدارى كرودىيە ئەمەلىيەتتە ئاللىقاچان «بىزنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ھەمراھىمىز» بولۇپ قالدى، دېدى. ئېيتىلىشىچە، ئىشنىڭ بۇ خىل تەرەققىياتى «بىر ئۇزاق مۇددەتلىك پىلاننى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، يەنى دۇنيانىڭ بۇ قىسمىنى ئەڭ ئاخىرىدا ئىككى يەرلىك كۈچلۈك دۆلەت كونترول قىلدۇ، بىرى زاگرېبتا، يەنە بىرى بېلگرادتا. ئالدىنقىسى ئامېرىكىغا باغلانغان، كېيىنكىسى موسكۋاغا سوزۇلغان سلاۋيانلار گۇرۇھىغا كىردى»[69].

يۇگوسلاۋيە ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە پراۋوسلاۋيە دۇنياسىنى سېرىبىيىنىڭ ئارقىسىدا يېقىن ئىتتىپاقلاشتۇردى. رۇس مىللەتچىلىرى، ھەربىيلەر، پارلامېنت ئەزالىرى، پراۋوسلاۋيە دىنى داھىيلىرى ئۆزىنىڭ سېرىبىيىگە بولغان قوللىشىنى، بوسنىيە

«تۇرك»لىرىنى مەنسىتمەسلىكىنى، شۇنداقلا غەرب ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى جاھانگىرلىكىگە بولغان تەنقىدىنى قىلچە يوشۇرمىدى. روسىيە ۋە سېربىيەدىكى مىللەتچىلەر بىرلىكتە ئىككى دۆلەت ئىچىدە غەربنىڭ «يېڭى دۇنيا تەرتىپى»گە قارشى دولقۇن قوزغۇۋاتتى. روسىيە ئاممىسىمۇ خېلى زور دەرىجىدە ھېسداشلىق پوزىتسىيىسىدە بولدى. مەسىلەن، 60%تىن ئارتۇق موسكۋالىقلار شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ 1995- يىلى قوزغىغان ھاۋا ھۇجۇمىغا قارشى تۇردى. رۇس مىللەتچىلەر گۇرۇھلىرى بىر نەچچە چوڭ شەھەردە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ياش رۇسلارنى «سلاۋيان قېرىنداشلىرىنىڭ ئىشلىرى»غا قاتناشتۇردى. خەۋەر قىلىنىشىچە، 1000 نەپەر ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ رۇسلار رۇمىنىيە، گېرىتسىيەدىن كەلگەن پىدائىيلار بىلەن بىللە سېربىيە ئارمىيىسىگە كىرىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئاتالمىش «كاتولىك فاشىستلىرى» ۋە «ئىسلام ئۇرۇشقاقلىرى» بىلەن ئۇرۇش قىلغان. 1992- يىلى، خەۋەر قىلىنىشىچە، بىر «كاتولىك ھەربىي فورمىسى كىيگەن» رۇس قىسملىرى سېربىيەدە ھەربىكەت قىلغان. 1995- يىلى سېربىيىنىڭ سەرخىللار قىسمىدا ۋەزىپە ئۆتەيدىغان رۇسلار بولغان، ب د ت نىڭ بىر دوكلاتىغا قارىغاندا، روسىيە ۋە گېرىتسىيە ئەسكەرلىرى سېربلارنىڭ ب د ت بىخەتەر رايونى زېپاغا قىلغان ھۇجۇمىغا قاتناشقان[40]. گەرچە قورال-ياراغ ئىمبارگوسى بولسىمۇ، سېربىيىنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى دوستلىرى ئۇنىڭغا يەنىلا قورال-ئەسلىھە يەتكۈزۈپ بەردى. 1993- يىلىنىڭ بېشىدا. روسىيىنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋە ئاخبارات ئورگىنى سېربىيىگە 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق T-55 تىپلىق تانكا، باشقۇرۇلىدىغان بومبىغا قارشى بومبا ۋە ھاۋا مۇداپىئە باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى سېتىپ بەردى. خەۋەر قىلىنىشىچە، روسىيىنىڭ ھەربىي تېخنىكا خادىملىرى سېربىيىگە بۇ ئەسلىھەلەرنى قۇراشتۇرۇپ بېرىشكە ھەم سېربلارغا بۇنى ئىشلىتىشنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن. سېربىيە يەنە باشقا پراۋوسلاۋىيە دۆلەتلىرىدىن قورال-

ياراغ سېتىۋالغاندى، رۇمنىيە بىلەن بۇلغارىيە «ئەك ئاكتىپ» تەمىنلىگۈچى بولدى، ئوكرائىنامۇ بىر مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، روسىيىنىڭ سىلوۋېنىيەدىكى تىنچلىق ساقلاش قىسىملىرى ب د ت نىڭ بۈيۈملىرىنى سېرىلارغا يەتكۈزۈپ بەردى، سېرىبىيىنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى ئۈچۈن ئەسلىھە تەمىنلەپ بەردى ۋە ئۇلارنىڭ قورال-ياراغقا ئېرىشىشىگە ياردەم بەردى[1].

ئىقتىسادىي ئىمبارگو يۈرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، سېرىلار يەنىلا خېلى ياماق ئەمەس تېرىكچىلىكىنى ساقلىدى. چۈنكى، رۇمنىيە ھۆكۈمىتى دېمىسىمۇ زور مىقداردا يېقىلغۇ ۋە باشقا بۇيۇملارنى يەتكۈزۈپ بەردى؛ گېرىتسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سۇكۇت قىلىشى بىلەن، باشتا ئىتالىيە شىركەتلىرى، ئاندىن گېرىتسىيە شىركەتلىرى ئالبانىيەدىن كىرگۈزۈپ بەردى. گېرىتسىيەدىن توشۇپ كەلگەن يېمەكلىك، خىمىيىسۈي دورىلار، كومپيۇتېر ۋە باشقا بۇيۇملار ماكېدونىيەدىن سېرىبىيىگە كىردى، ھەم يەنە خېلىلا نۇرغۇن سېرىبىيە مەھسۇلاتلىرى سىرتقا چىقىرىلدى[2]. پۇلغا بولغان ھېرىسمەنلىك ۋە ھەزىرەت تۇغقاندارچىلىق ھېسسىياتى قوشۇلۇپ ب د ت نىڭ سابىق يۇگوسلاۋىيىگە قارىتىلغان ئۇرۇشىدا، گېرىتسىيە ھۆكۈمىتى ئىزچىل شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ غەربتىكى ئەزا دۆلەتلىرى قوللانغان تەدبىرلەر بىلەن ئارىلىق ساقلاپ كەلدى، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ بوسنىيىدە قوللانغان ھەربىي ھەرىكىتىگە قارشى تۇردى. ب د ت دا بىلەت تاشلاپ سېرىبىنى قوللىدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە سېرىبىيىگە قارىتىلغان ئىقتىسادىي ئىمبارگونى بىكار قىلىشقا ۋەزىخانلىق قىلدى. 1994- يىلى گېرىتسىيە زۇكلىسى ئاندرېئاس ئاپاندرو گېرىتسىيىنىڭ سېرىبىيە بىلەن بولغان پراۋوسلاۋىيە دىنى باغلىنىشىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكتىلىدى. ۋاتىكان، گېرمانىيە، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ 1991- يىلى يىل ئاخىرىدا سلوۋېنىيە ۋە كرودىيىنى ئوكايلا ئېتىراپ قىلىۋەتكىنىنى ئاشكارا ئەيىبلىدى[3].

ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ رەھبىرى يېلتسىن ئىككى ئارزۇنىڭ قوش بېسىمىغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ بىر جەھەتتىن غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلىغۇسى، تەرەققىي قىلدۇرغۇسى بار. يەنە بىر تەرەپتىن سېربىيىلىكلەرگە ياردەم بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى ھەمشە غەربكە تىز پۈكتى دەپ ئەيىبلەيدىغان سىياسىي رەقىبلىرىنى قورالسىزلاندۇرغۇسى بار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كېيىنكى ئارزۇسى ئۇستۈنلۈككە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن روسىيە سېربىيىلىكلەرنى ئىزچىل دىپلوماتىيە جەھەتتە قوللاپ كەلدى. 1993-يىلى ۋە 1995- يىلى روسىيە ھۆكۈمىتى سېربىيىگە تېخىمۇ قاتتىق ئىقتىسادىي ئىمبارگو يۈرگۈزۈشكە قەتئىي قارشى تۇردى. روسىيە پارلامېنتى سېربىيىگە يۈزگۈزۈلۈۋاتقان ئىمبارگونى بىكار قىلىش لايىھىسىنى ئاساسەن دېگۈدەك قارشى ئاۋازسىز ماقۇللىدى. روسىيە يەنە بوسنىيە-گېرىتسوگوۋىنا مۇسۇلمانلىرىغا قورال توشۇشنى چەكلەشنى؛ كرودىيىگە ئىقتىسادىي ئىمبارگو يۈرگۈزۈشنى؛ 1993-يىلى 12- ئايدا، روسىيە سېربىيىگە قىشتا ئىسسىنىدىغان تەبىئىي گاز تەمىنلەپ بېرىش ئۇچۇن سېربىيىگە قارىتىلغان ئىقتىسادىي ئىمبارگونى بوشتىشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشەببۇس قىلدى. ئەمما، روسىيىنىڭ تەكلىپى ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى. 1994-، 1995- يىلى روسىيە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ بوسنىيىدىكى سېربىلارنى بومبارىدىمان قىلغانلىقىغا كۈچلۈك قارشى تۇردى. 1995- يىلى روسىيە دۆلەت دۇمىسى دېگۈدەك تولۇق ئاۋاز بىلەن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ بومبارىدىمانىنى ئەيىبلەش قارارىنى ماقۇللىدى، ھەم روسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى ئاندرې كوزىرېۋنى روسىيىنىڭ بالقاندىكى دۆلەت مەنپەئىتىنى ئۇنۇملۇك قوغدىيالمىغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە 1995- يىلى روسىيە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ سېربىلارغا قاراتقان «ئىرقىي تازىلاش ھەرىكىتى»نى ئەيىبلىدى. زۇكتۇڭ يېلتسىن

ئاگاھلاندۇرۇپ: بومبارد مان قىلىۋېرىش روسىيە بىلەن غەربنىڭ ھەمكارلىقىغا ئېغىر دەربجىدە تەسىر يەتكۈزىدۇ، (روسىيىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ تىنچلىق ھەمراھى پىلانىغا قاتنىشىش پىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دېدى. ئۇ: «شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى سېربىلارنى بومبارد مان قىلغان تۇرسا، بىز قانداقمۇ ئۇلار بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلالايمىز؟» دېدى. غەرب ئېنىقلا قوش ئۆلچەم قوللانىدى: «مۇسۇلمانلار ھۇجۇم قىلغاندا، نېمىشقا ئۇنىڭغا ھەربكەت قوللانمايدۇ؟ يەنە كرودىيە ھۇجۇم قىلغاندىچۇ؟»[44]. روسىيە يەنە ئەزەلدىن سابىق يۇگوسلاۋىيە جۇمھۇرىيەتلىرىگە قورال توشۇشنى چەكلەشنى توختىتىشقا قارشى تۇرۇپ كەلدى. (بۇ چەكلەش بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى)، ھەم يەنە چەكلەش تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىشكە ھەمىشە ئۇرۇنۇپ كەلدى.

روسىيە يەنە ھەر خىل شەكىللەر بىلەن ئۆزىنىڭ ب د ت ۋە باشقا بەزى ئورگانلاردىكى ئورنىدىن پايدىلىنىپ سېربىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. 1994- يىلى 12- ئايدا، روسىيە مۇسۇلمان دۆلەتلەر، ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە سۇنغان سېربىيەدىن بوسنىيە ۋە كرودىيەدىكى سېربىلارغا يېقىلغۇ توشۇشنى چەكلەش ھەققىدىكى بىر قارارنى رەت قىلدى. 1994- يىلى 4- ئايدا روسىيە ب د ت نىڭ سېربىلارنىڭ بىر ئىرقىي تازىلاش ھەرىكىتىنى ئەيىبلەيدىغان بىر قارارنى توستى ھەم شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى دۆلەتلىرىدىن كەلگەن يەنە ھەر قانداق بىر ئادەمنى سېربىيىگە قارشى خاھىشى بولۇشى مۇمكىن دېگەننى باھانە قىلىپ، ب د ت نىڭ ئۇرۇش جىنايىتى دەۋاگىرى قىلىپ تەيىنلىشىدىن توستى. ھەتتا، يەنە خەلقئارا ئۇرۇش جىنايىتى سوتىنىڭ بوسنىيەدىكى سېرب مىللىتىدىن بولغان قوماندان ملادىچنى ئەيىبلىشىگە قارشى تۇردى ھەم ئۇنىڭ روسىيەدە پاناھلىنىشىغا رۇخسەت قىلدى[45]. 1993- يىلى 9- ئايدا، روسىيە يەنە ب د ت نىڭ

سابىق يۇگوسلاۋىيىدە تۇرۇشلۇق 22 مىڭ نەپەر تىنچلىق ساقلاش قىسىملىرىنىڭ تۇرۇش ۋاقتىنى ئۇزارتىشتىن توستى. 1995- يىلى يازدا روسىيە ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ قارارىدىن ئۆتكۈزمەيلا 12 مىڭ نەپەر تىنچلىق ساقلاش خادىمى كۆپەيتىشكە قارشى تۇردى، ھەم كرودىيىلىكلەرنىڭ كاراجىنادىكى سېربىلارغا قىلغان ھۇجۇمىنى، شۇنداقلا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ بۇ ھۇجۇمغا ھەربىكەت قوللانمىغانلىقىنى ئەيىبلىدى.

ئەڭ كەڭ دائىرىلىك، ئەڭ ئۈنۈملۈك مەدەنىيەتلەر توپلىنىشى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنى قوللاشقا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى بولدى. بوسنىيىنىڭ ئىشلىرى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا چوڭقۇر ھېسداشلىققا ئېرىشتى. بوسنىيىگە كەلگەن يارەدەم ھەر تەرەپتىن كەلدى. ئاشكارا، مەخپىي يارەملەر بولدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرى، بولۇپمۇ ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى، يارەمدە ئۆز ئارا بەسلىشىپ، يارەدەم ئارقىلىق ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتمەكچى بولدى. مەراكەشتىن مالايسىياغىچە، سۇننىي مەزھىپى ۋە شىئە مەزھىپىدىكىلەر، ئەسلىيەتچىلەر، ئەلمانىيىچىلەر، ئەرەب ۋە غەيرىي ئەرەب مۇسۇلمان جەمئىيەتلىرى، ھەممىسى يارەدەم سېپىگە قېتىلدى. مۇسۇلمانلارنىڭ بوسنىيىگە قىلغان يارەدىمى ھەر خىل شەكىلدە بولدى. ئىنسانپەرۋەرلىك يارەدىمۇ، (1995- يىلىدىكى سەئۇدى ئەرەبىستان بەرگەن 90 مىليون ئامېرىكا دوللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) زورلۇق ھەربىكەتلەرنى قوللايدىغان دىپلوماتىيە ۋە كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يارەملەرمۇ بولدى. مەسىلەن، 1993- يىلى ئىسلام ئەشەددىيلىرى ئالجىرىيىدە 12 كرودىيىلىكنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ «بوسنىيىدە بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىزنى قىرغان جىنايەتلىرى ئۈچۈن قىساس ئالدى»[48]. بۇ خىل توپلىشىش ئۇرۇش جەريانىدا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ بوسنىيە دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن، شۇنداقلا سېربىلارنىڭ دەسلەپتە ھەممىنى سۇر-تۇقاي قىلغان غەلىبىسىدىن كېيىن،

بوسنىيەلىكلەرنىڭ يەنە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېررىتورىيىسىنى قايتۇرۇۋېلىشىدا كەم بولسا بولمايتتى؛ ئۇ بوسنىيە جەمئىيىتىنىڭ ئىسلاملىشىشىغا؛ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ پۈتۈن دۇنيا ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن سالاھىيەتلىنىشىگە كۆچلۈك پىلىتە بولدى. ئۇ يەنە ئامېرىكىدا بوسنىيەلىكلەرنىڭ تەلىپىگە ھېسداشلىق پەيدا قىلدى.

مۇسۇلمان ھۆكۈمەتلىرى ئايرىم ۋە ئوپچە بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ بوسنىيە بىلەن بولغان دىنىي تۇغقانچىلىقىنى قايتا-قايتا تەكىتلىدى. 1992- يىلى، ئىران باشتا بۇ ئۇرۇشنى خرىستىئان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربلارنىڭ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىغا ئىرقىي تازىلاش ئېلىپ بارغان دىنىي توقۇنۇش، دەپ ئاتىدى. ئەجەمى، ئىران «بوسنىيەنىڭ تەشەككۈرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىقتىسادىي يارىدەم بەردى»، دېدى ھەم تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئۈچۈن ئۇلۇغ تىكلەپ بېرىپ، ئۇلارنىڭمۇ مۇشۇنداق قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. ئىراننىڭ قوزغىتىشى بىلەن ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتى بوسنىيە مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى ھەم بىر گۇرۇپپا قۇرۇپ ب د ت دا بوسنىيەنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ۋەزخانلىق قىلدى. 1992- يىلى 8- ئايدا ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ب د ت نىڭ چوڭ يىغىنىدا ئىرقىي تازىلاش ھەرىكىتىنى ئەيىبلىدى، تۈركىيە ئىسلام مەجلىسىگە ۋاكالىتەن بىر ھەل قىلىش لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ب د ت ئاساسىي نىزامنامىنىڭ 7- ماددىسى بويىچە بۇ رايونغا ھەربىي ئارىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. 1993- يىلى باشتا، مۇسۇلمان دۆلەتلىرى غەربنىڭ ھەرىكەت قوللىنىپ بوسنىيەلىكلەرنى قوغدىشى ئۈچۈن ئاخىرقى چەك بەلگىلەپ بەردى. چەك توشقاندىن كېيىن، ئۇلار قىلچە چەكلىمىسز ھالدا بوسنىيەگە قورال يەتكۈزۈپ بەردى. 1993- يىلى 5- ئايدا، ئىسلام مەجلىسى غەرب دۆلەتلىرى ۋە روسىيە تۈزگەن مۇسۇلمانلارغا پاناھلىق بېرىش، سېربىيە چېگرا سىنى نازارەت قىلىش، ئەمما ھەربىي مۇداخىلىدىن ۋاز كېچىش پىلانىنى ئەيىبلىدى. ئۇ تۆۋەندىكى قورال يۆنكەشنى ئاخىرلاشتۇرۇش،

سىرىبىيىنىڭ ئېغىر تىپلىق قوراللىرىغا قوراللىق قارشى تۇرۇش، سىربىيە چېگرا سىدا چارلاش ئېلىپ بېرىش، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ئارمىيىسىنى تىنچلىق ساقلاش قىسمىغا كىرگۈزۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ يىلى 6- ئايدا، غەرب ۋە روسىيىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتى ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتىنى سىربىيە ۋە كرودىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى ئەيىبلەيدىغان، بىر قارار ماقۇللاتتى ھەمدە قورال يۆتكەشنى بىكار قىلىشنى مۇراجىئەت قىلدى. 1993- يىلى 7- ئايدا غەرب ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتىنىڭ ب د ت غا 18 مىڭ كىشىلىك تىنچلىق ساقلاش قىسمى يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغىنىدىن سەل گاڭگىراپ قالدى. بۇ ئەسكەرلەر ئىران، تۈركىيە، مالايسىيا، تۇنس، پاكىستان ۋە بېنگالدىن كېلەتتى. ئامېرىكا ئىرانىنى رەت قىلدى، سىربىلار تۈركىيىلىكلەرنىڭ تىنچلىق ساقلاش قىسمىغا كىرىشىگە قەتئىي قارشى تۇردى. ئەمما، تۈركىيە ئارمىيىسى يەنىلا 1994- يىلى يازدا بوسنىيىگە كىردى. 1995- يىلىغىچە، ب د ت دىكى 25 مىڭ قوغداش قىسمى ئىچىدە، 7000 نەپەر ئەسكەر، تۈركىيە، پاكىستان، مالايسىيا، ھىندونېزىيە ۋە بېنگالدىن كەلگەنىدى. 1993- يىلى 8- ئايدا، تۈركىيە ئۆممىكى ب د ت نىڭ باش كاتىپى غالى، ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى كىرىستوفقا ۋەزخانلىق قىلىپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ دەرھال ھاۋادىن زەربە بېرىشىنى، بوسنىيىنى سىربلارنىڭ ھوجۇمىدىن قوغداشنى تەلەپ قىلدى. خەۋەر قىلىنىشچە، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ھەرىكەت قوللانمىغانلىقتىن تۈركىيە بىلەن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى جىددىي ھالەتكە چۈشۈپ قالغان[47].

تۈركىيە ۋە پاكىستان زۇكلىلىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ داغدۇغلىق يوسۇندا سارايېۋونى زىيارەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارغا

بولغان كۆڭۈل بۆلۈشىنى ئىپادىلىدى، ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتى بوسنىيىگە ھەربىي ياردەم بېرىشنى يەنە تەلەپ قىلدى. 1995- يىلى يازدا، غەرب بىخەتەرلىك رايونىنى سېربىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداپ قالالمىدى، نەتىجىدە تۆۋەندىكى ئەھۋاللار يۈز بەردى: تۈركىيە بوسنىيىگە ھەربىي ياردەم بەردى ھەم ئارمىيىسىنى مەشىق قىلدۇرۇپ بەردى، مالايسىيا ب د ت نىڭ توشۇشىنى چەكلەش قارارىغا خىلاپلىق قىلىپ، بوسنىيىگە قورال سېتىپ بەردى، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ھەربىي مەقسەت ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەقسىتى ئۈچۈن مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى. 1995- يىلى 8- ئايدا ئىسلام مەجلىسىگە ئەزا توققۇز دۆلەتنىڭ مىنىستىرلىرى ب د ت نىڭ قورال توشۇشىنى چەكلەش قارارىنىڭ ئىناۋەتسىزلىكىنى جاكارلىدى، 9- ئايدا ئىسلام مەجلىسىگە ئەزا 52 دۆلەت بوسنىيىنى قورال ۋە ئىقتىسادىي ياردەم بىلەن تەمىنلەپ بېرىشكە قوشۇلدى.

بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قىيىن ئەھۋالى، تۈركىيىدە ئالاھىدە ئىكاس قوزغىدى، ۋەھالەنكى پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىدا ھېچقانداق مەسىلە بۇنداق بىر دەرىجە قوللاشقا ئېرىشەلمىگەنىدى. ئەمەلىيەتتە 1878- يىلىغىچە، نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، 1908- يىلىغىچە، بوسنىيە ئەزەلدىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن. ھازىر بوسنىيە كۆچمەنلىرى ۋە مۇساپىرلىرى تۈركىيىنىڭ 5% يېقىن نوپۇسىنى ئىگىلەيدۇ. بوسنىيىلىكلەرنىڭ ئىشلىرىغا بولغان ھېسداشلىق، غەربنىڭ بوسنىيىلىكلەرنى قوغدىيالمىغانلىقىغا بولغان غەزەپ تۈركىيىدە ئىنتايىن ئومۇميۈزلۈك ئىدى. ئۆكتەچى پارتىيە ئىسلام گۇللىنىش پارتىيىسى بۇ مەسىلىدىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمەتكە قارشى تۇردى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بولسا تۈركىيىنىڭ بالقانىدىكى بارلىق مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە مەسئۇلىيىتى بارلىقىنى تەكىتلىدى، ھەمدە ب د ت نى ھەربىي مۇداخىلە يۈرگۈزۈپ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنى قوغداشقا توختىمساي ھەيدەكچىلىك قىلدى[48].

ئىسلام دۇنياسىنىڭ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىغا بەرگەن ئەڭ مۇھىم ياردىمى قورال-ياراغ، قورال سېتىۋالىدىغان پۇل، ھەربىي مەشىق، پىدائىي ئەسكەرلەردىن ئىبارەت ھەربىي ياردەملەر بولدى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، بوسنىيە ھۆكۈمىتى دەرھال ئافغانىستان مۇجاھىد پىدائىيلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى، ئېيتىلىشىچە پىدائىيلارنىڭ ئومۇمىي سانى 4000غا يېقىن ئادەمگە يەتكەن بولۇپ، سېربلارغا كەلگەندە چەت ئەل پىدائىيلىرىدىن كۆپ بولغان. ئۇلار ئىران جۇمھۇرىيىتى قوغدىغۇچىلار قىسمىدىن كەلگەن ۋە ئىلگىرى ئافغانىستاندا جەڭ قىلغان مۇجاھىدلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پاكىستان، تۈركىيە، ئىران، ئالجىرىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، مىسىر، سۇداندىن كەلگەنلەر، يەنە گېرمانىيە، ئاۋسترىيە، شۋېيتسارىيەدىن كەلگەن ئالبان، تۈرك پۇشتىدىن بولغان ئىشچىلار بار. سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى دىنىي تەشكىلاتلار نۇرغۇن پىدائىي يېغدى. 20 نەچچە نەپەر سەئۇدى ئەرەبىستانلىق 1992- يىلى ئۇرۇش باشلانغان بىر نەچچە ئايدا شېھىت بولدى، دۇنيا مۇسۇلمان ياشلار قۇرۇلتىيى يارىلانغان ئەسكەرلەرنى جىددىگە قايتۇرۇپ داۋالاتتى. 1992- يىلى كۈزدە، شىئە مەزھىپىدىكى لىۋان ئاللاھ پارتىيىسى پارتىزانلىرى كېلىپ بوسنىيە ئارمىيىسىنى مەشىق قىلدۇردى، كېيىن بۇ ۋەزىپىنى ئىران جۇمھۇرىيىتى قوغدىغۇچىلار قىسمى ئۈستىگە ئالدى. 1994- يىلى ئەتىيازدا غەرب ئاخباراتلىرى خەۋەر قىلىپ، بىر 400 كىشىلىك ئىران جۇمھۇرىيىتى قوغدىغۇچىلار قىسمىنىڭ تارماق ئەترىتىنىڭ بىر ئەشەددىي پارتىزانلار ئەترىتى ۋە تېررورچىلار قوشۇنى تەشكىللەۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. بىر ئامېرىكا ئەمەلدارى مۇنداق دېدى: «ئىران بۇنى ياۋروپانىڭ ئاجىز رايونىغا كىرىشتىكى بىر ئۇسۇل قىلدۇ». ب د ت نىڭ خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا ئافغانىستان مۇجاھىدلىرى ئىسلام ئالاھىدە ئەترىتى ئۇچۇن 3000 دىن 5000 گىچە بوسنىيە ئەسكىرىنى تەربىيلەپ بەرگەن. بوسنىيە ھۆكۈمىتى ئافغانىستان مۇجاھىدلىرىدىن

پايدىلىنىپ، (گەرچە بۇ قىسىملار يەرلىك ئاھالىنى تولا ئاۋارە قىلسىمۇ ۋە ھۆكۈمەتكە بەزى باشقا مەسىلىلەرنى تېپىپ بەرسىمۇ) «تېررورلۇق، قانۇنسىز ھەرىكەت ۋە تۈيۇقسىز زەربە بېرىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى». دايتون كېلىشىمى بارلىق چەت ئەللىك ئەسكەرلەرنىڭ بوسنىيەدىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى، ئەمما بوسنىيە ھۆكۈمىتى بەزى ئەسكەرلەرگە بوسنىيە پۇقرالىقىنى بېرىش، بەزى ئىران جۇمھۇرىيەت قوغداش قىسمىنى يارەمچى خادىملار دەپ قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئېلىپ قالدى. بىر ئامېرىكا ئەمەلدارى 1996- يىلى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېدى: «بوسنىيە ھۆكۈمىتى بۇ گۇرۇھلارغا قەرزدار، بولۇپمۇ ئىرانلىقلارغا، ئەمما ھۆكۈمەت بۇ كىشىلەرگە ئەمدى ئامال قىلالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ قويدى، 12 ئايدىن كېيىن بىز قايتىمىز، ئەمما ئافغانىستان مۇجاھىدلىرى قېلىپ قالماقچى»[49].

سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ئىران باشچىلىقىدىكى باي ئىسلام دۆلەتلىرى، بوسنىيەنىڭ ھەربىي كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن زور مىقداردا پۇل يەتكۈزۈپ بەردى. 1992- يىلى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئىككى-ئۈچ ئېيىدا، سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى ۋە شەخسلەر بوسنىيەگە 150 مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق يارەم بىلەن تەمىنلىدى. بۇ پۇل قارىماققا ئىنسانپەرۋەرلىك مەقسىتى ئۈچۈن بېرىلدى، ئەمما كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك، بۇنىڭ كۆپ قىسمى ھەربىي مەقسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. خەۋەر قىلىنىشىچە، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئىككى يىلىدا بوسنىيە 160 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى قورالغا ئېرىشكەن. 1993 ـــ 1995- يىللىرى بوسنىيە يەنە سەئۇدىدىن 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق ھەربىي يارەمگە، 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق ئىنسانپەرۋەرلىك يارەمگە ئېرىشتى. ئىرانمۇ ئاساسلىق ھەربىي تەمىناتچى. ئامېرىكا ئەمەلدارىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىران ھەر يىلى قورال سېتىۋېلىش ئۈچۈن بوسنىيەگە نەچچە يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرى تەمىنلەيدۇ. يەنە بىر دوكلاتقا ئاساسلانغاندا، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بوسنىيە

گرېتسوگۆبناغا كىرگەن 2 ملىيارد ئامېرىكا دوللىرىلىق قورالنىڭ 80% —— 90%تى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا تەگكەن. بۇ ئىقتىسادىي يارەملەر بولغاچقا، بوسنىيىلىكلەر نەچچە مىڭ تونىنا قورال سېتىۋالالىغان. بۇ قوراللارنىڭ توسۇپ قېلىنغان بىرىنچى تۈركۈمى ئىچىدە 4000 تال مىلتىق، 1 مىليون دىسكا ئوق، ئىككىنچى تۈركۈمدە 11 مىڭ تال مىلتىق، 30 دانە مىنامیوت، 750 مىڭ دىسكا ئوق ۋە زەمبىرەك ئوقى؛ ئۈچىنچى تۈركۈمدە يەردە ئېتىلىدىغان راكېتا، ئوق-دورا، جىپ ماشىنا، تاپانچىلار چىققان. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوراللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولغان ئىراندىن توشۇلغان، بۇنىڭدىن باشقا، تۈركىيە ۋە مالايسىيامۇ ئاساسلىق قورال تەمىنلىگۈچى. بەزى قوراللار بۇ ۋاستە بوسنىيىگە توشۇلغان، ئەمما بۇنىڭ كۆپىنچىسى كرودىيە ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن، ئاۋۇال ھاۋادىن زاگرېبقا يەتكۈزۈلۈپ، ئاندىن قۇرۇقلۇق يولى دېگىز ئارقىلىق سپىلىت يولى باشقا كرودىيە پورتلىرىغا توشۇلۇپ، ئاندىن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق كىرگەن. ئېيتىلىشىچە، كرودىيە توشۇغۇلى رۇخسەت قىلغانلىقىغا جاۋابەن، بۇ قوراللارنىڭ 1/3 نگە ئېرىشكەن. كرودىيىلىكلەر كېيىن يەنە بوسنىيە بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى ئويلاپ، ئۆز زېمىنى ئارقىلىق تانكا ۋە ئېغىر زەمبىرەكلەرنى توشۇشقا رۇخسەت قىلمىغان[50].

ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستان، تۈركىيە ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىن ئېرىشكەن پۇل، خادىم، مەشىق، قورال، كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىكى بوسنىيە «جۆندەكلەر» ئارمىيىسىنى، خېلىي ئەسلىھەلىرى خىل، كۈچى بار بىر ئارمىيىگە ئايلاندۇردى. 1994- يىلى قىشتا، چەت ئەللىك بىر كۆزەتچى دوكلات قىلىپ، بوسنىيە ئارمىيىسى، جەڭگىۋارلىق، ئۈيۇشۇش كۈچى جەھەتلەردە زور ياخشىلىنىشقا ئېرىشتى»[51]. يېڭى ھەربىي كۈچىنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈرۈش ئۈچۈن، ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئاۋۇال مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا كرود خەلق ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىنلا 1994- يىلى ئەتىيازدا سېربلارغا ھۇجۇم قىلدى.

1994- يىلى كۈزدە، بوسنىيىنىڭ 5- ئارمىيىسى بىخاچ ب د ت بىخەتەرلىك رايونىدىن چىقىپ، سېربلار ئارمىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، بوسنىيە ئۈرۈشى باشلانغاندىن بۇيانقى ئەڭ زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى، سېربلارنىڭ قولىدىن خېلى كەڭ زېمىننى قايتۇرۇۋالدى، سېربلارنىڭ كۆچى زۇكۇتۇڭ ملوشېۋىچنىڭ ئۇلارغا يارەم بېرىشىنى چەكلىشى بىلەن ئاجىزلىشىپ قالدى. 1995- يىلى 3- ئايدا بوسنىيە ئارمىيىسى، يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىنى بۇزۇپ، تۇزلاغا يېقىن رايونغا ئېچكىرىلىدى. ئارقىدىنلا 6- ئايدا سارايېۋوغا يېقىن جايلارغا ھۇجۇم قوزغىدى. مۇسۇلمان تۇغقانلارنىڭ قوللىشى، بوسنىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بوسنىيە ھەربىي كۈچى سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلالىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان، ھەل قىلغۇچ ئامىل.

بوسنىيە ئۇرۇشى، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش. ئۇچ ئاساسلىق قاتناشقۇچى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتتىن كەلگەن، ئوخشاشمىغان دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدۇ. (بىر ئالاھىدە ئەھۋالدىن باشقا) ئىككىنچى قاتلام ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار مەدەنىيەت ئەندىزىسى بويىچە ئىش ئېلىپ بارىدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى يىغىلىپ بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنى قوللاپ، كرودلار ۋە سېربلارغا قارشى تۇردى. پراۋوسلاۋىيە دۆلەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى سېربلارنى قوللاپ، كرودلار ۋە مۇسۇلمانلارغا قارشى تۇردى. غەرب دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ۋە سەرخىللىرى كرودلارنى قوللاپ، سېربلارنى ئەيىبلىدى. مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئەندىشە، بىپەرۋالىقىنى ئىپادىلىدى. ئۇرۇشنىڭ داۋاملىشىشغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئاداۋەت، ئىختىلاپ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى، مەدەنىيەت ۋە دىنىي سالاھىيىتى كۈچەيدى. بولۇپمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئېچىدە. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بوسنىيە ئۇرۇشىنىڭ ساۋېقى شۇكى: بىرىنچىدىن، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئاساسلىق قاتناشقۇچىلار ئۆز مەدەنىيىتىدىكى قېرىنداشلىرىدىن زور ياردەمگە ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتەلەيدىغان

بولدى. ئىككىنچى، بۇ خىل ياردەم ئۇرۇشنىڭ جەريانىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇچىنچى، بىر مەدەنىيەت ھۆكۈمىتى ۋە خەلقىنىڭ مېلى ۋە قېنى بىلەن يەنە باشقا بىر مەدەنىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشىغا ياردەم بەرمەيدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

بۇ مەدەنىيەت ئەندىزىسىدىكى بىردىنبىر ئايرىم ئەھۋال ئامېرىكا. بۇنىڭ رەھبىرى گەپ سۆزدە مۇسۇلمانلارنى قوللىدى، ئەمما قوللىشى چەكلىك بولدى. كىلىنتون ھۆكۈمىتى يەر يۈزى قىسمى بىلەن ئەمەس، ھاۋا ئارمىيىسى بىلەن بىۋاسىتە بىخەتەرلىك رايونىنى قوغداشقا قوشۇلدى ھەم قورال توشۇشنى چەكلەشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئامېرىكا ئىتتىپاقداشلىرىغا ھەقىقىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسنى قوللىشىنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، ئىرانىنىڭ بوسنىيىگە قورال توشۇپ بېرىشىغا، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ قورال ئالدىغان پۇل بېرىشىگە سۈكۈت قىلدى، ھەم 1994- يىلى قورال ئىمبارگوسىنى ئىجرا قىلىشىنى توختاتتى[62]. ئامېرىكىنىڭ بۇ ئىشلىرى ئىتتىپاقداشلىرىنى بىزار قىلىپ، بۇ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك زور كرىزىس دەپ قارىلىشتەك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، دايتون ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىدىن كېيىن، ئامېرىكا بوسنىيە ئارمىيىسىنى قوراللاندۇرۇش ۋە مەشىق قىلدۇرۇش جەھەتتە سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلاشتى. ھازىرقى مەسىلە ئۇرۇش مەزگىلى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا نېمە ئۈچۈن مەدەنىيەت قېلىپىنى بۇزۇپ، بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلاشقان بىردىنبىر غەيرىي مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپ قالدۇ؟ ئامېرىكىنىڭ بۇ غەلىتە ئىشنى قانداق چۈشەندۈرىمىز؟

بىر ئېھتىماللىق، بۇ ھەرگىز بىر غەلىتە ئىش ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر باش قاتۇرۇلغان بىر مەدەنىيەت رېئاللىقى سىياسىيسى. ئامېرىكا بوسنىيىلىكلەر تەرەپتە تۇرۇش ۋە قورال ئىمبارگوسىنى

ئاخىرلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش (گەرچە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغان بولسىمۇ) ئارقىلىق ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبستاندەك بۇنداق ئەسلىيەتچى دۆلەتلەرنىڭ، ئەسلىدە بىر دىندىن خالىي، ياۋروپاغا مايىل بوسنىيەلىكلەرگە بولغان تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرماقچى. ئۇنداقتا، بۇ ھەقىقەتەن ئەسلىي مۇددىئا بولسا، ئۇنداقتا ئامېرىكا نېمە ئۈچۈن ئىران ۋە سەئۇدىنىڭ ياردىمىگە سۈكۈت قىلىدۇ؟ نېمىشقا غەربنىڭ ياردىمىنى ھەقلىقەشتۇرۇش ئۈچۈن قورال ئىمبارگوسىنى بىكار قىلىشقا تازا ئاكتىپ بولمايدۇ؟ ئامېرىكا ئەمەلدارلىرى نېمە ئۈچۈن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ بالقانداغ خەتىرىگە كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىماللىقىدىن ئاشكارا ئاگاھلاندۇرمايدۇ؟ يەنە بىر ئېھتىماللىق، ئامېرىكا مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى دوستلىرىنىڭ، بولۇپمۇ تۈركىيە ۋە سەئۇدىنىڭ بېسىمىغا دۇچ كەلدى. ئۇلار بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئىش كۆردى. ئەمما، بۇ مۇناسىۋەتلەر بوسنىيە بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئومۇمىي مەنپەئەتلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان، بۇ مۇناسىۋەت ھەرگىز ئامېرىكىنىڭ بوسنىيەگە ياردەم بېرەلمەسلىكى بىلەن ئېغىز زىيانغا ئۇچراپ كەتمەيدۇ. ئەمما، بۇمۇ باشقا جەھەتلەردە ھەمىشە ئىران بىلەن جەڭلىشىدىغان ئامېرىكىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىران بىلەن سەئۇدى ئەرەبستان بوسنىيەدە تەسىر تالىشىۋاتقاندا، ئىراننىڭ زور مىقداردىكى قورالنى بوسنىيەگە كىرىشىگە سۈكۈت قىلغانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرەلمەيدۇ.

مەدەنىيەت سىياسىيسىدا رېئاللىقنى بەكرەك كۆزدە تۇتۇش ئامېرىكىنىڭ پوزىتسىيىسىگە بەزى تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن بولۇشى، ئەمما باشقا ئامىللار تېخىمۇ زوراۋان تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. چەت ئەلدىكى توقۇنۇشلارغا مۇئامىلە قىلغاندا، ئامېرىكىلىقلار ھەمىشە ياخشى كۆچلەر بىلەن رەزىل كۈچلەرنى ئايرىپ چىقىپ، ئالدىنقىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدۇ. سەربىلارنىڭ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ۋەھشىيانە قىلمىشلىرى ئامېرىكىلىقلارغا ئۇنى

بىگۇناھلارنى ئۆلتۈرگەن، ئىرقىي تازىلاش ئېلىپ بارغان «ياۋۇز ئەبلەخ» قىلىپ كۆرسەتتى؛ بوسنىيىلىكلەر ئۆزى ئۇچۇن بىر يالغۇز يۆلەنچۈكسىز، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئوبرازىنى تىكلىدى. پۈتكۈل ئۇرۇش داۋامىدا، ئامېرىكا خەۋەر ساھەسى كرودلار ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىرقىي تازىلاش ۋە ئۇرۇش جىنايەتلىرىنى؛ بوسنىيە ئارمىيىسىنىڭ، ب د ت نىڭ بىخەتەر رايونىغا كىرىشى ۋە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىنى بۇزۇشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلدى. رىببېك ۋېستنىڭ گېپىي بويىچە بولغاندا، ئامېرىكىلىقلارنىڭ نەزىرىدە بوسنىيىلىكلەر «ئۆلارنىڭ قەلبىدىكى بىگۇناھلار، ناھەق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار، باشقىلار تەرىپىدىن قىرىلغان، ئەمما باشقىلارنى قىرمىغان بالقانلىقلار»غا ئايلاندى[53].

ئامېرىكىنىڭ سەرخىللىرىمۇ بوسنىيىلىكلەرگە مايىل، چۈنكى ئۆلار كۆپ ھەزارەتلىك دۆلەت قارىشىنى ياقتۇرىدۇ. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بوسنىيە ھۆكۈمىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بۇنداق ئوبرازىنى يارىتتى. پۈتكۈل ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئامېرىكا بىر كۆپ مىللەتلىك بوسنىيىنى ھمايە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، كۆپ ساندىكى سېرب، كرودلارنىڭ قارشىلىقى بىلەن كارى بولمىدى. ئۆلار بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتنى قىرغىن قىلىۋاتقىنىغا ئىشەنگەنىكەن، ئەلۋەتتە، بىر مىللەتلىك دۆلەت قۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ئامېرىكىنىڭ سەرخىللىرى بۇ ئىككى زىددىيەتلىك ئەھۋالنى يەنىلا بىرلەشتۈردى. شۇڭا، بوسنىيىلىكلەرنىڭ ئىشلىرىغا كەڭ كۆلەملىك ھېسداشلىق پەيدا قىلدى. ئامېرىكىلىقلارنىڭ غايىپەرەسلىكى، ئەخلاق، ئىنسانپەرۋەلىك تەبىئىتى، گۈزەل كلىكى، بالقانىنى چۈشەنمەسلىكى، ئۆلارنىڭ بوسنىيىنى قوللايدىغان، سېربلارغا قارشى مەيدانىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكىنىڭ بوسنىيىدە مۇھىم بىخەتەرلىك مەنپەئىتى يوق. ھەزارەت باغلىنىشمۇ يوق. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ بوسنىيىلىكلەرگە كۈچەپ يارەدەم قىلىشىنىڭ ئاساسى يوق. شۇڭا، ئىران، سەئۇدى

ئەرەبستانلارنىڭ ئۇلارنى قوراللاندۇرۇشىغا سۆكۈت قىلىدۇ. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئۇرۇشنىڭ ئەسلىنى بىلىشنى رەت قىلغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىدىن يىراقلىشىپ، ئۇرۇشنى سوزدى ھەم بالقاندا ئىرانىنىڭ غايەت زور تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يار دەملەشتى. ئەكسىچە، بوسنىيىلىكلەر تېخى ئامېرىكىلىقلاردىن رازى ئەمەس، ئۇنى گېپىي تولا، ئىشى ئاز، دەپ قارايدۇ. ئەمما، مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىغا بولغان تەشەككۇرى چەكسىز، چۈنكى ئۇلار ياشاش ۋە ئۇرۇشقا لازىم پۇل، قوراللار بىلەن تەمىنلىدى.

بېرناد ھېنرى مۇنداق دەيدۇ: «بوسنىيە بىزنىڭ ئىسپانىيە». بىر سەئۇدى تەھرىرىمۇ ئۇنىڭ قارىشىغا قوشۇلۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بوسنىيە-گېرىتسوگوۋىنادا يۇز بەرگەن بۇ ئۇرۇش، ھېسسىيات جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىسپانىيە ئىچكى ئۇرۇشىدىكى فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ مەنىداش سۆزىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇرۇشتا ئۆلگەن ئادەملەر مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن شېھىت بولغان شېھىتلەر دەپ قارالدى»[69]. بۇ تولىمۇ جايىدا ئوخشىتىش بولدى. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئورتاق مەۋجۇت دۇنيادا، بوسنىيە بارلىق كىشىلەرنىڭ ئىسپانىيىسى. ئىسپانىيە ئىچكى ئۇرۇشى ئوخشاشمىغان سىياسىي تۈزۈم ۋە ئىدىئولوگىيە ئارىسىدىكى ئۇرۇش، بوسنىيە ئۇرۇشى بولسا ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت ۋە دىن ئارىسىدىكى ئۇرۇش. دېموكراتچىلار، كوممۇنىستلار، فاشىستلار ئىسپانىيىگە بېرىپ ئۆزىنىڭ ئىدىئولوگىيە بۇرادەرلىرى بىلەن مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ ئۇرۇش قىلدى ھەم دېموكراتىك، كوممۇنىستىك ۋە ئەكتىپ فاشىست ھۆكۈمەتلەرمۇ ئۇلارنى ياردەم بىلەن تەمىنلىدى. يۇگوسلاۋىيە ئۇرۇشى ئوخشاشلا سىرتنىڭ غايەت زور قوللىشىغا ئېرىشتى. غەرب خرىستىئانلىرى، پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرتلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ئۆزىنىڭ ھەزارەت تۇغقانلىرىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن قوللىغۇچىلار سېپىگە قېتىلدى. پراۋوسلاۋىيە دىنى، ئىسلام دىنى ۋە غەربتىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر بۇ ئۇرۇشقا چىرمالدى. تۆت يىلدىن كېيىن ئىسپانىيە ئۇرۇشى

فرانكو ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. بالقاندىكى دىنىي گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشمۇ تىنچىشى، ھەتتا بىر مەزگىل توختاپ تۇرۇشمۇ مۇمكىن. ئەمما ھېچقايسى تەرەپ ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشەلمەيدۇ، غەلىبىنىڭ بولماسلىقى تېخى بۇنىڭ ئاياغلاشمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىسپانىيە ئېچكى ئۇرۇشى 2-قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. بوسنىيە ئۇرۇشى بولسا، توختىماي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشىنىڭ بىر قانلىق كارتىنىسى.

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇش

«ھەر قانداق ئۇرۇش ئاخىرلىشىدۇ»، بۇ بىر قانۇنىيەت. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشمۇ ئاخىرلىشامدۇ؟ ھەئە ھەم ياق. ئۇزۇك سەپ زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى بىز مەزگىل توختىشى مۇمكىن. ئەمما، مەڭگۇ توختىشى ناتايىن. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى: توختىماي دېمىنى ئالىدۇ، ئۇرۇش توختىتىدۇ، ئەمما ئاساسلىق سىياسىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان بىر ئومۇميۈزلۈك تىنچلىق شەرتنامىسى ھاسىل قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ گاھ كۆچىيىپ، گاھ يوقايدىغان ئالاھىدىلىكىنىڭ سەۋەبى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان قارشىلىشىش مۇناسىۋىتىگە چېتىلغان ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشىنى يىلتىز قىلغان. بۇ توقۇنۇشلار يەنە، قوشنا ئۇلتۇراقلىشىش، ئوخشاشمىغان دىن ۋە ھەزارەت، ئۆز ئارا ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي قۇرۇلما، ئىككى جەمئىيەتنىڭ تارىخ ئەسلىمىلىرىدىنمۇ كېلىپ چىقىدۇ. نەچچە يۈز يىللىق تارىخ تەرەققىياتى داۋامىدا، بۇلار بەلكىم ئۆزگىرىشى، يوشۇرۇن توقۇنۇش ئاساللىرىمۇ يوقىشى مۇمكىن. ياكى بىر گۇرۇھ يەنە بىر گۇرۇھنى يوقىتىۋەتسە، بۇ خىل توقۇنۇش ئىنتايىن تېز، تۈيۇقسىز يوقاپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. ۋەھالەنكى، يۇقىرىقى ئىككى خىل ئەھۋال مەيدانغا

كەلمىسە، توقۇنۇش يەنە داۋاملىشىدۇ، زوراۋانلىق يەنە باشلىنىدۇ. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى گاھىگاھىدا بولىدۇ. ئۇزۇك سەپ توقۇنۇشى چەكسىز داۋاملىشىدۇ.

ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنىڭ ۋاقتىنچە توختىشىمۇ ئادەتتە ئىككى ئاملىغا تايىنىدۇ. بىرىنچىدىن، ئاساسلىق قاتناشقۇچىنىڭ كۆچى خورىغاندا، ئۆلگەنلەر نەچچە مىڭغا يېتىپ، سەرگەردانلار نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەندە، شەھەرلەر ـــ بېيرۇت، گرۇزنى، ۋوكوۋار خارابلىكىگە ئايلىنىپ كىشىلەر «غالجىرلىق! غالجىرلىق! ئەمدى بولدى قىلايلى!» دەپ توۋلاشقاندا، ئاندىن ئىككى تەرەپنىڭ ئەشەددىيلىرى ئاممىنىڭ غەزىپىنى يەنە قوزغىيالمايدۇ. توختاپ قالغىلى نەچچە يىل بولغان ئۇنۇمسىز سۆھبەتلەر قايتا ئەسلىگە كېلىشكە، مۇتىدىللەر تەشەببۇسىدا قايتا چىقىۋ تۇرۇپ، ئاخىر قان تۆكۈشنى توختىتىدىغان بىرەر كېلىشىم ھاسىل قىلىشقا باشلايدۇ، 1994- يىلى ئەتىيازغىچە، ناگورنو-قاراباختا ئالتە يىل داۋاملاشقان ئۇرۇش ئەرمەنلەر ۋە ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ «كۆچمىنى خورىتىۋەتتى»، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختىتىشقا قوشۇلدى. 1995- يىلى كۈزدە، بەزى دوكلاتلاردا ئېيتىلىشىچە، بوسنىيەدىكى «ئۇرۇشقا قاتناشقان تەرەپلەرنىڭ كۆچى خوراپ كەتكەن» بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن دايتون كېلىشىمى مەيدانغا كەلدى. ۋەھالەنكى، بۇنداق ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاش پەقەتلا بىر ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرۇش بولۇپ، ھەر ئىككىلا تەرەپ، رۇسلىنىۋېلىش، مادار توپلاش پۇرستىگە ئېرىشىدۇ. بىر تەرەپ پۇرسەت پىشتى، دەپ قارىغاندا ئۇرۇش قايتا باشلىنىدۇ.

ئىككىنچى ئامىل: بىرىنچى قاتلامدا بولمىغان قاتناشقۇچى، ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ ئويلاپ، ئۆز تەسىرى ئارقىلىق ئۇ ئىككى تەرەپنى بىر يەرگە ئەكېلىدۇ. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى ئەزەلدىن بىرىنچىقاتلامدىكىلەرنىڭ بىۋاستە سۆھبىتى ئارقىلىق توختاپ باققان ئەمەس، شۇنداقلا مەنپەئەت مۇناسىۋىتى يوقلارنىڭ سۈلھى-سالاسى بىلەنمۇ توختاپ باققان ئەمەس. ھەزارەت پەرقى، كۆچلۈك

ئۆچمەنلىك، ئۆز ئارا زوراۋانلىقلار بىرىنچى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئۇنۇملۇك بىرەر سۆھبىتى، سۇلھىگە ئولتۇرۇشىنى ئىنتايىن تەسەللىگە شتۇرۇۋەتكەن. كىم، قەيەرنى، كىملەرنى، قانداق كونترول قىلىدۇ؟ دېگەندەك تۈپ سىياسىي مەسىلىلەر مۇشۇ ۋاقىتتا گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ-دە، ئۇلارنى تېخىمۇ چەكلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىشتىن توسۇپ قويىدۇ.

ئورتاق ھەزىرەتكە ئىگە دۆلەت، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇش بەزىدە، ئورتاق ھەزىرەتكە ئىگە، ئەمما مەنپەئەت مۇناسىۋىتى يوق ئۇچىنچى تەرەپنىڭ سالاسى بىلەنمۇ ھەل بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى مەزكۇر ھەزىرەت ئىچىدە، كىشىلەرئۇچىنچى تەرەپنىڭ ھەقلىقلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، شۇڭا ھەر ئىككى تەرەپ ئۇنىڭ ئورتاق ھەزىرەت ئاساسىغا ئىگە ھەل قىلىش لايىھىسى ئىزدەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. پاپا ئارگېنتىنا بىلەن چىلى ئارىسىدىكى چېگرا ماجراسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك كېلىشتۈرەلەيدۇ. ئەمما، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇشتا، مەنپەئەت مۇناسىۋىتى يوق تەرەپ يوق. شۇڭا، ھەر ئىككىلا تەرەپ ئىشىنەلەيدىغان شەخس، ئورگان ياكى دۆلەت تېپىش ئىنتايىن قىيىن. ھەر قانداق مەلۇم بىر كېلىشتۈرگۈچى، چوقۇم توقۇنۇشتىكى ئىككى مەدەنىيەتنىڭ بىرىگە تەۋە بولىدۇ، ئەگەر ئۇچىنچى بىر خىل مەدەنىيەتكە تەۋە بولسا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. چېچەنلەر ۋە رۇسلار، تامىللار ۋە سىنخالالار پاپانىڭ ياردەمنى ئىزدەپ يۈرمەيدۇ. خەلقئارا تەشكىلاتلار سۇلھىسالا قىلغاندا ھەمىشە مەغلۇپ بولىدۇ، سەۋەبى ئۇلاردا ئىككىلا تەرەپنى زور بەدەل تۆلىتىدىغان ياكى ئۇلارنىڭ مۇھىم مەنپەئىتىنى قاندۇرالايدىغان ئىقتىدار يوق.

ئۇرۇك سەپ ئۇرۇشى مەنپەئەت باغلىنىشى يوق، شەخس، گۇرۇھ، تەشكىلاتلارنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن ئەمەس، بەلكى پەقەت مەنپەئەت باغلىنىشى بار ئىككىنچى ياكى ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن ھەل بولىدۇ. بىر جەھەتتىن

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار تۇغقانلىرىغا ياردەم بېرەلەيدۇ ھەم ئۇنىڭ قارشى تەرىپى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزەلەيدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلار تۇغقانلىرىنى ھاسىل بولۇپ بولغان كېلىشىمنى قوبۇل قىلىشقا قايىل قىلالايدۇ. گەرچە ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ يېغىلىشى ئۇرۇشنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ئۇزۇنغا سوزۇۋەتسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا ئۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرىنى چەكلىيەلەيدۇ ۋە ئاخىرلاشتۇرالايدۇ (گەرچە تولۇق شەرتلەر بولمىسىمۇ). ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قوللىغۇچىلار بىرىنچى قاتلامدىكى بىۋاسىتە جەڭگە قاتناشقۇچى بولۇشنى خالىمايدۇ، ئۇرۇشنى ئۆز كونترولىغا ئېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. بىرىنچى قاتلامدىكى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتالمىش قاتناشقۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى كۆپ تەرەپلىك بولىدۇ ھەم ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىدىكى باشقا مەسىلىلەرنىمۇ ئويلىشىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، مەلۇم بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بەلكىم ئۇرۇشنى توختىتىش ئۆزىگە پايدىلىق دەپ قارىشى مۇمكىن. ئۇلار يېغىلىپ ئۆز تۇغقانلىرىنى قوغدىغاچقا، ئۇلاردا تۇغقانلىرىغا نىسبەتەن تەسىر كۈچى بولىدۇ. قوللىغۇچى شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشنىڭ كونترولچىلىرى ۋە ئاخىرلاشتۇرغۇچىلىرى بولۇپ قالىدۇ.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار بولمىغان ئۇرۇش باشقا ئۇرۇشقا قارىغاندا كېڭىيىپ كېتىش ئېھتىماللىقى كىچىك بولىدۇ، ئەمما ئاخىرلاشتۇرماق تېخىمۇ تەس بولىدۇ. يادرو دۆلىتى يوق مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى ئۇرۇشمۇ شۇنداق بولىدۇ. قۇرۇلۇپ بولغان دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپلاڭغا چېتىلغان ھەم مۇھىم يېغىلىشلار بولمىغان ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشمۇ ئالاھىدە مەسىلە پەيدا قىلىدۇ، ئەگەر ئۇرۇش مەلۇم مەزگىل داۋاملاشسا، توپلاڭچىلارنىڭ تەلىپى مەلۇم فورمىدىكى ئاپتونومىيىدىن پۈتۈنلەي مۇستەقىللىقنى تەلەپ قىلىشقا ئالمىشىدۇ، بۇ دەل ھۆكۈمەت قارشى تۇرىدىغان مەسىلە. ھۆكۈمەت ئادەتتە ئىسيانچىلارنىڭ قورال تاشلىشىنى تەلەپ قىلىپ،

ئۇنى ئۇرۇش توختىتىشىنىڭ بىرىنچى قەدىمى قىلىدۇ، ئەمما ئىسيانچىلار كۆپىنچە بۇنى قوبۇل قىلمايدۇ. تەبىئىيكى، ھۆكۈمەت سىرتتىن كەلگۈچىنىڭ «جىنايەتچىلەر»گە چېتىشلىق دەپ قارىلىدىغان ئىچكى سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرىدۇ. بۇنى ئىچكى ئىشلار دەپ بەلگىلەيدۇ ھەم بۇنى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئارىلاشماسلىق ئاساسى قىلىدۇ. مەسىلەن، غەرب دۆلەتلىرى بىلەن چېچەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى مۇشۇنداق.

يادرو دۆلىتى يوق مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلىلەر بىر ئۇنئۇبرسال مەسىلە پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، 1956- يىلى باشلانغان سۇدان ئۇرۇشى 1972- يىلى توختىدى، ئۇ چاغدا ھەر ئىككى تەرەپ قاتتىق خورىغان ئىدى، دۇنيا خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى ۋە پۈتۈن ئافرىقا خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىككى تەرەپنى سۆھبەت ئارقىلىق ئەدىبس-ئەببە كېلىشىمى ئىمزالىتىپ، جەنۇبىي سۇدانىنى ئاپتونومىيىگە ئېرىشتۇردى. بۇ ئەھمىيەتتە، غەيرىي ھۆكۈمەت خەلقئارالىق تەشكىلاتلىرى ئېرىشكەن بىرىنبىر غەلبە. ئەمما ئون يىلدىن كېيىن سۇدان ھۆكۈمىتى كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلىدى، ئۇرۇش قايتا باشلاندى، بۇ چاغدا ئىسيانچىلارنىڭ تەلىپى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ھۆكۈمەتنىڭ مەيدانىمۇ تېخىمۇ قاتتىقلاشتى. يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئەرەب دۇنياسىنىڭمۇ، ئافرىقىنىڭمۇ مەنپەئىتى باغلىنىشلىق، ئۇرۇشقا قاتناشقان تەرەپلەرگە بېسىم ئىشلىتەلەيدىغان يادرو دۆلەتلىرى يوق ئىدى. جەمەمى كارتېر ۋە بىر نەچچە ئافرىقا رەھبىرىنىڭ كېلىشتۇرۇشمۇ مەغلۇپ بولدى. كېنىيە، ئېرىترىيە، ئۇگاندا ۋە ئېفئوپىيەدىن تەشكىللەنگەن بىر شەرقىي ئافرىقا دۆلەتلىرى كومىتېتىنىڭ تىرىشچانلىقىمۇ ئۇنۇمسىز بولدى. سۇدان بىلەن چوڭقۇر زىت مۇناسىۋەتكە ئىگە ئامېرىكىمۇ بۇ ئاستە ھەرىكەت قوللىنالمىدى يېكى سۇدان بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىران، ئىراق، لىۋىيىنى

چىقىپ بىر نېمە دېيىشكە تەكلىپ قىلالمايتتى. قېپقالغان بىرد ىنبىر تاللاش سەئۇدى ئەرەبستانى، ئەمما ئۇنىڭ سۇدانغا بولغان تەسىرىمۇ چەكلىك[50].

ئادەتتە، ئۇرۇش توختىتىش سۆھبىتى ئىككى تەرەپنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلىرىنىڭ بۇ سۆھبەتكە نىسبەتەن پاراللېل باراۋەر يوسۇندا قاتنىشىش دەرىجىسىگە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەمما، مەلۇم خىل ئەھۋاللاردا، بىر كۈچلۈك دۆلەت ئىككى تەرەپنى ئۇرۇشتىن توختىتالىشى مۇمكىن. 1992- يىلى ياۋروپا بىخەتەرلىك ۋە ھەمكارلىق مەجلىسى ئەرمىنىيە-ئەزەربەيجان ماجراسىنى كېلىشتۈرۈپ بولۇپ بىر كومىتېت-مىنسك گۇرۇھىنى قۇردى. بۇ گۇرۇھ توقۇنۇشنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلىرىنى، (ناگورنو-قاراباختىكى ئەرمىنىيە، روسىيە، تۈركىيە) يەنە فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، شۋېتسىيە، چېچىنىيە، بېلوروسىيە ۋە ئامېرىكىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. زور تۈركۈمدىكى مۇھاجىرلىرى ياشايدىغان ئامېرىكا بىلەن فرانسىيەدىن باشقىلارنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتىمۇ، ئۇرۇشنى توختىتىش ئىقتىدارىمۇ يوق. ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچى روسىيە، تۈركىيە، ئامېرىكىنىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشكەن لايىھىمۇ، ناگورنو-قاراباختىكى ئەرمەنلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. ئەمما، روسىيە ئۆزى يالغۇز موسكۋادا ئەرمىنىيە-ئەزەربەيجان ئارىسىدا بىر قاتار سۆھبەتلەرنى ئورۇنلاشتۇردى، ئۇ «مىنسك گۇرۇھىنىڭ ئورنىنى ئالمىدىغان يەنە بىر تاللاش يارىتتى... خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تىرىشچانلىقىنى ئاجىزلاتتى»[51]. ئەڭ ئاخىرىدا، بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار خورىغان، روسىيە ئىرانىنىڭ سۆھبەتنى قوللىشىغا ئېرىشىپ بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئاخىر روسىيەنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىشقا ئاشتى. ئىككىنچى قاتلام قاتناشقۇچى روسىيە بىلەن ئىران تاجىكستاندا ئۇرۇش توختىتىش مەسلىسىدە ھەمكارلاشتى ھەم ئاستا-ئاستا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى.

روسىيىنىڭ تەسىرى كاۋكازدا يەنە داۋاملىق مەۋجۇت بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە پەقەت بۇنداق قىلىش ئۆزۈمگە پايدىلىق دەپلا قارىسا ئۇنىڭدا ئۆزى تەشەببۇس قىلغان ئۇرۇش توختىتىشنى مەجبۇرىي ئىجرا قىلغۇدەك ئىقتىدار بار. بۇ ئامېرىكىنىڭ بوسنىيەدىكى ئەھۋالى بىلەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. دايتون كېلىشىمى مەنپەئەت باغلىنىشىغا ئىگە يادرو دۆلەتلەر (گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە، ئامېرىكا) دىن تەشكىللەنگەن بىر گۇرۇپپىنىڭ تەكلىپى ئاساسىدا ئىمزالانغان، باشقا ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچى دۆلەتلەر ئەڭ ئاخىرقى كېلىشىمنى يېزىشقا ئاكتىپ قاتناشمىدى. ئۇرۇشقا قاتناشقان ئۈچ تەرەپنىڭ ئىككىسى كېلىشىمنىڭ گىرۋىكىدە تۇرۇۋالدى. كېلىشىمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى قىسىملىرىغا تايانىدى. ئەگەر ئامېرىكا ئۆزىنىڭ بوسنىيەدىكى ئارمىيەسىنى ئېلىپ چىقىپ كەتسە، ئۇنداقتا مەيلى ياۋروپا دۆلەتلىرىدە مەيلى روسىيەدە بولمىسۇن كېلىشىمنى توختاپ قالماي ئىجرا قىلغۇدەك ھەربىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ بولمايدۇ. بوسنىيە ھۆكۈمىتى، سېربلار ۋە كرودلارنىڭ ناۋادا ھاردۇقى تولۇق چىقسا، ئۇرۇش ئوتى قايتا تۇتۇشىدۇ. سېربىيە ھۆكۈمىتى ۋە كرودىيە ھۆكۈمىتىمۇ «بۇيۇك سېربىيە»، «بۇيۇك كرودىيە قۇرۇش» چۈشىنى ئىزدەيدۇ.

روبېرت پۈتنام ھەر قايسى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سۆھبەتلەرنىڭ بىر خىل «قوش قاتلاملىق ئويۇن»لىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. بۇنىڭدا دىپلوماتلار بىرلا ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ دۆلىتى ئىچىدىكى سايلىغۇچىلار بىلەن ھەم يەنە بىر دۆلەت بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. مۇشۇنداقراق يەنە بىر تەھلىلدە خانتىگتون (بەلكىم ئاپتور بولماسلىقى مۇمكىن — ئۇ . ت) بىر مۇستەبىت دۆلەتتىكى ئىسلاھاتچىنىڭ دېموكراتىك تۇرۇمگە ئۆتۈش مەسلىسىدە مۆتىدىل گۇرۇھ بىلەن ھەم يەنە ھۆكۈمەتتىكى قاتتىق گۇرۇھ بىلەن قانداق سۆھبەتلىشىدىغانلىقىنى ۋە كۇرەش قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ مۆتىدىل

ئۆكتىچىلەرمۇ ئەشەددىي ئۆكتىچىلەر بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ ۋە كۆرەش قىلىدۇ[58]. بۇ خىل قوش قاتلاملىق ئويۇن ئاز دېگەندە تۆت قاتناشقۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز دېگەندە ئۈچ خىل، بولمىسا ئادەتتە كۆپىنچە تۆت خىل مۇناسىۋەت بار. ۋەھالەنكى، بىر مەيدان مۇرەككەپ ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشى بولسا بىر خىل ئۈچ قاتلاملىق ئويۇن، ئۇنىڭ ئاز دېگەندىمۇ ئالتە تەرەپ قاتناشقۇچىسى بار ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاز دېگەندە يەتتە خىل مۇناسىۋەت بار. (11-1-رەسىمگە قاراڭ). ئۇزۇك سەپنى كېسىپ ئۆتكەن، گورىزونتال مۇناسىۋەت بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى ئىككى تەرەپ قاتناشقۇچىلارنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ. ۋېرتىكال مۇناسىۋەت ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ئىچىدىكى ئوخشاشمىغان قاتلاملاردىكى قاتناشقۇچىلار ئارىسىدا بولىدۇ. شۇڭا، بىر مەيدان «مۇكەممەل ئەندىزە»دىكى ئۇرۇشنى توختىتىش بەلكىم:

● ئىككىنچىسى ۋە ئۈچىنچىسى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ ئاكتىپ كىرىشىنى؛

● ئۈچىنچىسى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىنىڭ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇش ھەققىدىكى كەڭ دائىرىلىك شەرتلىرى ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىشىنى؛

● ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار سەۋزە-كالتەك ۋاستىسى بىلەن ئىككىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنى بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلدۇرۇشىنى؛ بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىغا بۇلارنى قوبۇل قىلىشقا بېسىم ئىشلىتىشىنى؛

● ئىككىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىنىڭ قوللىشىنى بىكار قىلىپ، ئەھمىيەتتە بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىنى تاشلۇۋېتىشىنى؛

● بۇ بېسىملارنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچى بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشىنى؛ (ئەلۋەتتە، ئۇلار بۇ

شەرتلەرنى بۇزۇش ئۆزىمىزگە پايدىلىق دەپ قارىسا، يەنە ئۇلارنى بۇزۇۋېتىدۇ) تەلەپ قىلىدۇ.

بوسنىيەنىڭ تىنچلىق مۇساپىسى مۇشۇ ئامىللارنىڭ ھەممىسىگە چېتىلىدۇ. خۇسۇسىي پائالىيەتچىلەر، ئامېرىكا، روسىيە، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ سۆھبەت ئۇچۇن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنىڭ ئۇنۇمى بەكلا ئاز بولدى. غەرب دۆلەتلىرى روسىيەنىڭ بۇنىڭغا قاتنىشىدىغان ھەمراھ بولۇشىنى ياقتۇرمايدۇ. روسىيە بولسا ئۆزىنىڭ سىرتتا قالدۇرۇلغىنىغا قەتئىي ئېتىراز بىلدۈرۈپ، سېربىيە بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋىتىنىڭ، بالقاندا باشقا ھەر قانداق دۆلەتكە قارىغاندا تېخىمۇ بىۋاستە مەنپەئەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. روسىيە ئۆزىنىڭ توقۇنۇشنى ھەل قىلىشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قاتناشقۇچىسى ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، «ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنىڭ خالىغىنى بويىچە شەرت بەلگىلەش خاھىشى»نى قاتتىق تەنقىد قىلدى. 1994- يىلى، روسىيەنمۇ قاتناشتۇرۇش زۆرۈرىيىتى ناھايىتى روشەنلىشىپ قالدى. روسىيە بىلەن تېخى مەسلىھەتلەشمىگەن ئەھۋالدا، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى بوسنىيەدىكى سېربلارغا ئاخىرقى ئۇلتىماتۇم تاپشۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سارايېۋو ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان ئېغىر تىپلىق قوراللارنى بىكار قىلىشىنى، بولمىسا ھاۋا زەربىسىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. سېربلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى بىلەن سۆزلىشىپ قېلىش ئىھتىماللىقى زورىيىپ قالدى. يېلتسىن ئاگاھلاندۇرۇپ: «بەزىلەر روسىيە قاتناشمىغان ئەھۋالدا، بوسنىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، بىز بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىگە قەتئىي يول قويمايمىز» دېدى، ئارقىدىنلا روسىيە ھۆكۈمىتى تەشەببۇسكارلىقنى قولغا ئېلىپ، سېربلارنىڭ روسىيە سارايېۋوغا تىنچلىق ساقلاش قىسمى كىرگۈزگەن ئەھۋالدا ئېغىر تىپلىق قوراللارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە نەسىھەت قىلدى. بۇ دىپلوماتىيە ھەرىكىتى توقۇنۇشنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى توستى. غەربكە روسىيەنىڭ سېربلارغا

كۆرسەتەلەيدىغان تەسىرىنى كۆرسەتىپ قويىدى ھەم رۇس ئارمىيەسىنى بوسنىيە مۇسۇلمانلىرى بىلەن سېربلار توقۇنۇشۇۋاتقان رايونىنىڭ يۇرىكىگە كىرگۈزدى[59]. بۇ تەدبىر ئارقىلىق، روسىيە ئۆزىنى «تىنچلىق ھەمراھى» قىلىپ، بوسنىيە مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ھوقۇقى تەلىپىنى ئەمەلىي ئىپتىراپقا ئېرىشتۇردى.

ئەمما، 4- ئايدا، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى يەنە روسىيە بىلەن مەسلىھەتلەشمەيلا سېربلار بازىسىنى بومبارد قىلىشقا ھوقۇق بەردى. بۇ ئىش پۈتكۈل روسىيىدە ئېغىر سەلبىي تەسىر قوزغاپ، مىللەتچىلەرنىڭ يېلتىسىن بىلەن كوزىرىيۇغا قارشى تۇرۇشىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئارقىدىنلا، ئۇچىنچى قاتلامدىكى مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەر ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە ۋە ئامېرىكىلار ھەل قىلىش لايىھىسىنى تۈزىدىغان گۇرۇپپا بولۇپ تەشكىللەندى. 1994- يىلى 6- ئايدا بۇ گۇرۇپپا بىر پىلان ئوتتۇرىغا قويۇپ، بوسنىيىنىڭ 51% تېررىتورىيىسىنى مۇسۇلمانلار-كرودلار فېدېراتسىيىسىگە، 49% تېررىتورىيىسىنى بوسنىيدىكى سېربلارغا بۆلۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، بۇ پىلان كېيىن دايتون كېلىشىمىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. ئىككىنچى يىلى، رۇس قىسىملىرىنى دايتون كېلىشىمىنى ئىجرا قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش زۆرۈرىيەتكە ئايلاندى.

ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار ئارىسىدا ھاسىل قىلىنىدىغان كېلىشىم بىرىنچى قاتلام ۋە ئىككىنچى قاتلام قاتناشقۇچىلىرىنىڭ ئېتىراپىغا ئېرىشىشى كېرەك. خۇددى رۇس دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ۋىتالى چۇكىن ئېيتقانىدەك، ئامېرىكىلار چوقۇم بوسنىيىلىكلەرگە تاپىنىشى كېرەك، گېرمانىيىلىكلەر چوقۇم كرودىيىلىكلەرگە تاپىنىشى كېرەك. رۇسلار بولسا سېربلارغا تاپىنىشى كېرەك[60]. يۇگوسلاۋىيە ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، روسىيە زور دەرىجىدە يول قويۇپ، سېربلارغا ئىقتىسادىي جازا يۈرگۈزۈشكە قوشۇلغان. سېربلار ئىشىنىدىغان تۇغقان دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن روسىيە بەزىدە سېربلارغا بېسىم ئىشلىتەلەيدۇ، ئۇلارنى ئۇلار ئەسلىدە

رەت قىلىۋېتىش ئېھتىماللىقى بولغان مۇرەسسە لايىھىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىيالايدۇ. مەسىلەن، 1995- يىلى روسىيە ۋە گېرمانىيە بىرلىكتە بوسنىيەدىكى سېربلاردىن ئۆلار كۆتۈپ تۇرۇۋاتقان گوللاندىيىنىڭ تىنچلىق ساقلاش خادىملىرىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، بوسنىيە سېربلىرىمۇ بەزىدە ئۆزى روسىيىنىڭ بىسمىدا ئىمزالىغان كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىپ، روسىيىنىڭ يۈزىگە سەت بولدى. مەسىلەن، 1994- يىلى 4- ئايدا، بوسنىيە سېربلىرى گورازدىغا تاجاۋۇز قىلماسلىق ھەققىدە روسىيىگە قوشۇلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە كېلىشىمنى يىرتىۋەتتى. روسىيە بۇنىڭدىن چىچاڭشىپ كەتتى، بىر روسىيە دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بۇ ھەقتە سۆزلەپ بوسنىيە سېربلىرى «ئۇرۇش تەلۈلىرى»گە ئايلىنىپ قالدى، دېدى. يېلتسىن «سېربىيە رەھبەرلىرىنىڭ روسىيىگە بەرگەن ۋەدىسىنى ئادا قىلىش»نى قەتئىي تەلەپ قىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە روسىيە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ بومبارداىمانغا بىلدۇرگەن قارشىلىقىدىن يېنىۋالدى[6].

كرودىيىنىڭ كۆچىنى قوللاش ۋە كۆچەيتىش ئارقىلىق، گېرمانىيە ۋە باشقا غەرب دۆلەتلىرى كرودىيىلىكلەرنىڭ ھەربىكتىنى چەكلىيەلىدى. زۇكتۇڭ تۇنجى ئۇنىڭ كاتولىك دىنى دۆلتىنى ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا، ياۋروپا تەشكىلاتلىرىغا كىرىشىگە رۇخسەت قىلىشىغا جىددىي تەقەززا ئىدى. غەرب دۆلەتلىرى دىپلوماتىيە، ئىقتىسادىي، ھەربىي ياردەم، شۇنداقلا، كرودىيىنىڭ «كۇلۇب»قا كىرىش ئارزۇسىدىن پايدىلىنىپ، تۇجمانىنى نۇرغۇن مەسىلىلەردە يول قويۇشقا قىزىقتۇردى. 1995- يىلى 3- ئايدا غەرب دۆلەتلىرى ئەگەر كرودىيە غەربىنىڭ ئەزاسى بولغۇسى بولسا، چوقۇم ب د ت قوغداش قىسمىنىڭ كاراجىنادا تۇرۇشىغا قوشۇلۇشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. بىر ياۋروپا دىپلوماتىيە ئەمەلدارى مۇنداق دېدى: «غەربكە قاتنىشىش تۇجمان ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ يالغۇز قېلىپ، سېربلار ۋە رۇسلارغا تاقابىل تۇرغۇسى يوق». غەرب دۆلەتلىرى تۇجمانىنى

قىسىملىرىنىڭ كاراجىنىڭ باشقا سېرىلار تۇرغان يەرلەرنى بويسۇندۇرغاندا، ئىرقىي تازىلاش ئېلىپ بارماسلىققا، ھۇجۇم قىلىدىغان رايونىنى شەرقىي سلوۋېنىيەگىچە كېڭەيتمەسلىككە ئاگاھلاندۇردى. يەنە بىر مەسىلىدە، غەرب دۆلەتلىرى كروديەگە خۇددى بىر ئامېرىكا ئەمەلدارى ئېيتقاندەك ــ ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىشىپ فېدېراتسىيە قۇرمىسا، «غەربنىڭ دەرۋازىسىنىڭ ئۇلارغا مەڭگۈ ئېتىكلىكىنى» ئېيتىپ ئاگاھلاندۇردى[2]. كروديەنىڭ تاشقى مالىيە ياردەمنىڭ ئاساسلىق تەمىناتچىسى گېرمانىيە، كروديەلىكلەرنىڭ ھەربىكىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئالاھىدە كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە. ئامېرىكىنىڭ كروديە بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغان زىچ مۇناسىۋىتى تۇجمانىنىڭ پات-پات ئېيادلىنىپ قالىدىغان، كروديە بىلەن سېربىيىنىڭ بوسنىيە-گېرتسىگوۋىنانى بۆلۈشۈۋېلىش ئارزۇسىنى توسۇشقا ياردەمى بار ئىدى، ھېچبولمىغاندا مۇ 1995- يىلى شۇنداق بولدى.

روسىيە بىلەن گېرمانىيىگە ئوخشىمايدىغىنى، ئامېرىكىنىڭ ياردەم قىلىنغۇچى بوسنىيە بىلەن ھەزارەت ئورتاقلىقى يوق. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنى سۇلھىگە زورلاشتا ئاجىز كېلىپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئېغىزدىكى گەپتىن بۆلەك، ئامېرىكىنىڭ بوسنىيىگە قىلغان ياردەمى، پەقەت شۇ ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستانلارنىڭ قورال ئىمبارگوسىغا خىلاپلىق قىلغىنىنى كۆرمەسكە سېلىش بولدى. نەتىجىدە، بوسنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى ئىسلام جامائىتىگە بولغان مىننەتدارلىقى ۋە سالاھىيەت تۇيغۇسى كۈنسېرى كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار ئامېرىكىنى «قوش ئۆلچەم» قوللاندى، خۇددى ئىراق كۇۋەيتكە تاجاۋۇز قىلدى دەپ زەربە بەرگەندەك، ئۇلارغا بولغان تاجاۋۇزغا زەربە بەرمىدى، دەپ ئەيىبلىدى. ئۇلار ئۆزىنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار قىلىۋالغاچقا، ئامېرىكىنىڭ ئۇلارنى يارىشىشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىشى بەك تەسكە چۈشتى. شۇنداق قىلىپ، بوسنىيە مۇسۇلمانلىرى تىنچلىق تەكلىپىنى رەت

قىلالىدى، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنىڭ ياردىمىدە ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتتى. ئەڭ ئاخىرىدا قولدىن بېرىپ قويغان خېلى كۆپ يېرىنى قايتۇرۇۋالدى.

بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلاردا، مۇرەسسەگە قارشىلىشىش كەيپىياتى ئىنتايىن ئېغىر. كاۋكازدىكى ئۇرۇشتا، ئەرمىنىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ قەتئىي قوللىشىغا ئېرىشكەن مىللەتچىلەر تەشكىلاتى ـــ ئەرمىنىيە ئىنقىلابىي ئىتتىپاق پارتىيىسى ناگورنى-قاراباخنى كونترول قىلىپ، تۈركىيە، روسىيە، ئامېرىكا 1993-يىلى 5-ئايدا ئوتتۇرىغا قويغان، ئەرمىنىيە ھۆكۈمىتى ۋە ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتى قوبۇل قىلغان تىنچلىق تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئىرقىي تازىلاش دەپ ئەيىبلەنگەن ھەربىي ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇرۇشنىڭ كېڭىيىپ كېتىش ئېھتىماللىقى كۆرۈلۈپ قالدى ھەم ئۇنىڭ مۆتىدىلەرك ئەرمىنىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يامانلاشتۇرۇپ قويدى. ناگورنو-قاراباخقا قىلغان ھۇجۇم ئەرمىنىيىگە مەسىلە ئېلىپ كەلدى. چۈنكى، ئۇ تۈركىيە ۋە ئىران مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ، ئۇرۇش ۋە تۈركىيىنىڭ قامال قىلىشىدىن كېلىپ چىققان ئوزۇقلۇق، ئېنېرگىيە يېتىشمەسلىكىنى ھەل قىلىشقا ئالدىراپ قالدى. بىر غەرب ئەمەلدارى مۇنداق دەيدۇ: «قاراباختىكى ئۇرۇش ئەھۋالى قانچە ياخشىلانسا يېرىۋان ئۆچرايدىغان قىينچىلىق شۇنچە ئېغىر بولىدۇ». ئەرمىنىيە زۇكتۇكى پېتروسىيان روسىيە زۇكتۇكى يېلىتسىنىدەك، قانۇن تۈزۈش ئورگانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مىللەتچىلەردىن كەلگەن بېسىم ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن يارىشىدىغان تېخىمۇ چوڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى مەنپەئىتى ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. 1944-يىلى يىل ئاخىرىدا، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى ئەرمىنىيە ئىنقىلابىي ئىتتىپاق پارتىيىسىنىڭ ئەرمىنىيىدىكى پائالىيەتلىرىنى چەكلىدى.

بوسنىيىدىكى سېرىبلار ۋە كروتلارمۇ خۇددى ناگورنو-قاراباختىكى ئەرمەنلەردەك، قاتتىق مەيدانداتۇردى. نەتىجىدە،

كرودىيە ھۆكۈمىتى ۋە سېربىيە ھۆكۈمىتى بېسىمغا ئۇچراپ تىنچلىق يولىغا ماڭغاندا، ئۇلارنىڭ بوسنىيەدىكى تۇغقانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە سەل مەسىلە پەيدا بولدى. كرودىيەلىكلەر ئارىسىدا بۇنداق مەسىلە ئانچە ئېغىر ئەمەس. چۈنكى، بوسنىيەدىكى كروتلار ھېچبولمىغاندا شەكىل جەھەتتە بولسىمۇ، (ئەمەلىيەتتە بولسىمۇ) مۇسۇلمان كروتلار فېدېراتسىيىسىگە كىرىشكە قوشۇلدى. ملوشېۋىچ بىلەن بوسنىيە سېربىلىرىنىڭ رەھبىرى كارادىچ ئارىسىدىكى خۇسۇسىي ئىداۋەتتىن كېلىپ چىققان توقۇنۇش كۈنسېرى جىددىيلىشىشكە، ئاشكارىلىشىشقا باشلىدى. 1994-يىلى 8- ئايدا كارادىچ ملوشېۋىچ قوشۇلغان تىنچلىق پىلانىنى رەت قىلدى. غەربنى ئىمبارگونى بىكار قىلدۇرۇشقا ئالدىراپ كەتكەن سېربىيە ھۆكۈمىتى، بوسنىيە سېربىلىرى بىلەن بولغان يېمەكلىك، دورىدىن باشقا ھەر قانداق سودا بېرىش-كېلىشنى توختاتتى. ئىككىنچى يىلى، ملوشېۋىچ كرودىيە ئارمىيىسىنىڭ سېربىلارنى كاراجىنادىن چېقىرىۋېتىشكە، كرودىيە ۋە مۇسۇلمان قوراللىق كۈچلىرىنىڭ سېربىلارنى غەربىي شىمال رايونىغا قوغلىۋېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. ئۇ يەنە تۇجمان بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، سېربىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان شەرقىي سلوۋېنىيەنى تەدرىجىي قايتۇرۇۋېلىپ، كرودىيەنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قوشۇلدى. بىر نەچچە چوڭ دۆلەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كەينى ۋاقىتتا، ئۇ دايتون كېلىشىمى سۆھبىتىدە بوسنىيەدىكى سېربىلار ئۈچۈن گەپ قىلدى ھەم بوسنىيە سېربىلىرى ۋەكىللىنى ئۆزىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىگە كىرگۈزدى.

ملوشېۋىچنىڭ ئىشى ب د ت نى سېربىيىگە قارىتىلغان ئىمبارگونى بىكار قىلغۇزدى ھەم ئۇنى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرىشىگە ئېرىشتۈردى. 1992-يىلىدىكى مىللەتچى، تاجاۋۇزچى، ئىرقىي قىرغىنچى، سېربىيە ئۇرۇش تەلۈسى، 1995- يىلى بىر دومىلاپلا، تىنچلىقنىڭ قۇرغۇچىسىغا

ئايلانىدى. ئەمما، نۇرغۇن سېربىيلىكلەرگە نىسبەتەن، ملوشېۋىچ خائىن بولۇپ قالىدى، بېلگىرادتا، ئۇ سېربىيە مىللەتچىلىرى ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنى داھىيلىرىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى. كاراجىنا، بوسنىيەدىكى سېربلار ئۇنىڭ دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى بار دەپ ئەيىبلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشى، ئىئوردان دەريياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى يەھۇدىيلار ئاھالىلىرىنىڭ پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالىغان ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتىگە قارىتىلغان ئەيىبلىشى بىلەن ئوپئوخشاش ئىدى. ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدا، تىنچلىقنىڭ بەدىلى تۇغقانلىرىغا ئاسىيلىق قىلىشتۇر.

ئۇرۇشتا خورلىغان، ئۇچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ غىدىقلىشى شۇنداقلا بېسىمغا دۇچكەلگەن ئىككىنچى قاتلام، بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار مەيلى مۇتېدىللەر ئەشەددىيلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىگەنلىكىدىن بولسۇن ياكى ملوشېۋىچنىڭ ئۇچىغا چىققان ئەشەددىيلەر مۇتېدىل بولۇۋېلىشنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكىدىن بولسۇن، پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتتى. ئەمما، ئۇلار ئۆزگىرىشتە بەلگىلىك خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشىغا تۇغرا كېلىدۇ. ئۇنداق خائىن دەپ قارىلىدىغان كىشىلەر كىشىلەردە دۇشمەنلەرگە بولغان غەزىپىدىنمۇ كۈچلۈك غەزەپ قوزغىۋېتىدۇ. كەشمىر مۇسۇلمانلىرى، چېچەنلەر ۋە سىربلانكىدىكى سىنخالالارنىڭ رەھبەرلىرى سادات ۋە رابىنەدەك تەقدىرگە يولۇقتى. ئۇلار ئىشلىرىمىزغا ئاسىيلىق قىلدى، دۇشمەنلىرىمىز بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە ئۇرۇندى دەپ ئەيىبلەندى. 1914- يىلى بىر سېرب مىللەتچى ياش بىر ئاۋستىرىيە كىنەزىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. دايتون كېلىشىمىدىن كېيىن ملوشېۋىچمۇ مىللەتچىلەرنىڭ ھۇجۇم نىشانىغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئەگەر ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرىدىغان بىر كېلىشىم، بۇ رايونىدىكى بىرىنچى قاتلام قاتناشقۇچىلار ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى، شۇنداقلا ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى قاتلامدىكىلەرنىڭ

مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسە، گەرچە ئۇ ۋاقىتلىق بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئۇنى مۇۋاپىقىيەت دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بوسنىيەلىكلەرنى 49% ۋە 51% نىسبىتى بويىچە ئايرىيدىغان ئىش 1994- يىلى سېربلار 70% تېررىتورىيىنى كونترول قىلىپ تۇرغاندا، ئاقمايتتى، ئەمما بۇ ئىش كرودلار ۋە مۇسۇلمانلار ھۇجۇمى سېربلار كونترول قىلغان تېررىتورىيىنى يېرىملاشتۇرۇپ قويغاندا ئاندىن مۇمكىن بولدى. يۇز بېرىپ بولغان ئىرقىي تازىلاشمۇ تىنچلىق تەرەققىياتىغا پايدىلىق. ئۇ سېربلارنىڭ نوپۇسىنى كرودلار نوپۇسىنى ئىچىدە 3% كىمۇ يەتمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈردى ھەم بوسنىيەدىكى ئۇچ گۇرۇھنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى مەجبۇرىي ياكى ئۆزلۈكىدىن ئايرىۋەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار (كېينىكىسى كۆپىنچە مەدەنىيەت يادرو دۆلتى) پەقەت ھەقىقىي بىخەتەرلىككە ئېرىشەلىسە ياكى ئۇرۇشتا ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە بولسا، ئاندىن بىرەر ئاقىدىغان ھەل قىلىش چارىسى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىرىنچى قاتلامدىكى قاتناشقۇچىلار ئۆزى يالغۇز ئىۇزۈك سەپ ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرالمايدۇ. بۇ ئۇرۇشلارنى ئاخىرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش-ئالالماسلىق، ئاساسلىقى، دۇنيادىكى ھەر قايسى ئاساسلىق مەدەنىيەت يادرو دۆلەتلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھەرىكىتىگە باغلىق. ئىۇزۈك سەپ ئۇرۇشى تۆۋەندىن يۇقىرىغا پارتلايدۇ، ئىۇزۈك سەپلەر ئارىسىدىكى تىنچلىق بولسا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يۇرۇشىدۇ.

V بۆلۈم مەدەنىيەتلەرنىڭ كەلگۈسى

ئون ئىككىنچى باب

غەرب، ھەرخىل مەدەنىيەتلەر ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى

غەربنىڭ تىرىلىشى

تارىختا، ھەر قانداق مەدەنىيەتنىڭ تارىخى بىر قېتىم گۇللەنگەن. بەزىدە بىر قېتىمدىلا توختاپ قالمىغان، بىر مەدەنىيەتنىڭ دۆلىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ خەلقى توينبى ئېيتقان «ئەبەدىيلىك چۈشى» بىلەن ئەس-ھوشىنى يوقىتىپ، ئۆز مەدەنىيىتىنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى فورمىسى دەپ ئىشىنىپ قالىدۇ. كىشىلەر رۇم ئىمپېرىيىسى، ئابباسىيە خەلىپىلىكى ۋە موغۇل ئىمپېرىيىسى، ئوسمان ئىمپېرىيىلىرىگە شۇنداق ئۈمىد باغلاشقان. بۇ ئۇنىۋېرسال دۆلەتلەرنىڭ پۈقرالىرى «كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان روشەن پاكىتلارغا قارىماي ... ئۇنى قاراڭغۇ دالىدىكى پاناھ جاي ئەمەس، بەلكى كۆڭۈلدىكىدەك ماكان، كۈرەش نىشانى دەپ قاراشقا مايىل» ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى تىنچلىق ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندىمۇ، مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى. 1897- يىلدىكى ئەنگلىيە ئوتتۇرا بۇرژۇئالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، «خۇددى ئۇلار كۆرۈپ تۇرۇۋاتقاندەك، تارىخ ئاللىقاچان توگەللەندى... ئۇلار تارىخنىڭ بۇ توگۈنى ئۇلارغا

ئېلىپ كەلگەن مەڭگۈلۈك بەختلىك دۆلەت ئۇچۇن تەبرىكلەشكە هەقلىق»[1]. ئەمما، تارىخ ئاخىرلاشتى دەپ قارىغان جەمئىيەت دەل تارىخ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان جەمئىيەتتۇر.

غەرب بۇ قېلىپىنىڭ سىرتىدىمۇ؟ مېلكو مۇنداق ئىككى ئاچقۇچلۇق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

بىرىنچى، غەرب مەدەنىيىتى ئۆزى سىستېمىلاشقان يېڭى بىر تېپىمۇ؟ ئۇ ئىلگىرى مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن بارلىق باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن تۇپتىن ئوخشامدۇ؟

ئىككىنچى، ئۇنىڭ پۈتۈن دۇنيادىكى كېڭىيىشى باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئاخىرلاشتۇرامدۇ؟ ياكى شۇنداق بولۇش ئېھتىمالى بارمۇ؟ [2]

كۆپ قىسىم غەربلىكلەر بۇ سوئالغا «ھەئە» دېيىشكە مايىل، بەلكىم ئۇلارنىڭ توغرىسىدۇ، ئەمما ئىلگىرى باشقا مەدەنىيەتلەردىكى مۇشۇنداق قاراشتىكىلەر خاتالاشقانىدى.

روشەنكى غەرب، ئىلگىرىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئوخشايدۇ. چۇنكى ئۇ مىلادىيە 1500- يىللىرىن بۇيانقى بارلىق مەدەنىيەتلەرگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ دۇنيا مىقياسىدا زامانىۋىلىشىش ۋە سانائەتلىشىش مۇساپىسىنى ئاچتى. نەتىجىدە، بارلىق باشقا مەدەنىيەتلەر جەمئىيەتلىرى بايلىق ۋە زامانىۋىلىشىش جەھەتتە غەربكە يېتىشۈلىشىنى كۆزلەيدىغان بولدى. ئەمما، غەربنىڭ مەدەنىيەتىنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش جەريانى بولۇشتەك بۇ خىل ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ باشقا بارلىق مەدەنىيەتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان ئەندىزىلەر بىلەن ئوخشاشمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ، يوق؟ تارىخنىڭ دەللىلىرى ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تارىخشۇناسلىرى ھۆكۈمنىڭ ئۇنداق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرغا قەدەر، غەربنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تارىختىكى ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى ۋە ھەربىرىدىكى تەلەندۇرگۇچ كۈچى ئارىسىدا زور ئوخشاشماسلىق يوق. ئىسلام گۈللىنىش ھەربىرى ۋە ئاسىيا

ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات ھالىتى، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭمۇ جۇشقۇن كۆچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھەتتا غەربكە يوشۇرۇن تەھدىت پەيدا قىلالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى، بۇنى غەرب ۋە باشقا مەدەنىيەت يادرو دۆلەتلىرىگە چېتىلىدىغان چوڭ ئۇرۇش ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىش ئەمەس، ئەمما يۈز بېرىشىمۇ مۇمكىن، غەربنىڭ 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان تەدرىجىي، ئىلگىرلەشتىن ئاجىزلىشىشى، ئېھتىمال نەچچە ئون يىل، ھەتتا نەچچە يۈز يىل داۋاملىشىشى مۇمكىن ياكى غەرب يەنە بىر گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئۇنىڭ دۇنيا ئىشلىرىغا كۆرسىتىدىغان تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەر قوغلىشىدىغان داھىيلىق ئورنىنى يەنە بىر قېتىم تىكلىشى مۇمكىن.

مەدەنىيەت تارىخىي تەرەققىياتىنى دەۋرلەرگە بۆلۈشتە، كارروللكىگلى بايقىغان يەتتە باسقۇچلۇق ئورتاق ئەندىزە ئەڭ ئۇنۇملۇق بولۇشى مۇمكىن[3]. (مەزكۇر كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىغا قاراڭ). ئۇ غەرب مەدەنىيىتى مىلادىيە 370 ـــ 750- يىللار ئىچىدە، كلاسسىك، سىمىتىك، ساراسىن، ياۋايى مەدەنىيەت ئېلىمېنتلىرىنىڭ يۇغۇرۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىشكە باشلىغان، دەپ قارايدۇ. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تۆرەلمىلىك مەزگىلى 8- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ 10- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا مەدەنىيەتلەردە ئانچە كۆپ كۆرۈلۈپ كەتمەيدىغان كېڭىيىش باسقۇچى ۋە توقۇنۇش باسقۇچلىرىنىڭ چېكىنىش-ئىلگىرلەش ھەرىكىتى كۆرۈلدى. غەرب ۋە باشقا مەدەنىيەت ئالملىرىنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، غەرب ھازىر توقۇنۇش باسقۇچىدىن چىقىپ بولدى. غەرب مەدەنىيىتى ئاللىقاچان بىر بىخەتەر رايون بولۇپ قالدى، پات-پات يۈز بېرىپ قالىدىغان ئۇرۇشتىن باشقا، غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇشنى ئەھمىيەتتە تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. خۇددى مەن ئىككىنچى بابتا بايان قىلغانىدەك، غەرب دۇنيا

ئىمپېرىيىسىگە تەڭ كېلىدىغان بىر سىستېما تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ. بۇ سىستېما ئىتتىپاق، فېدېراتسىيە، ھاكىمىيەت ۋە باشقا شەكىلدىكى ھەمكارلىشىش ئورگانلىرىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە سىستېما بولدى. ئۇ مەدەنىيەت قاتلىمىدا دېموكراتىك ۋە كۆپ مەنبەلىك سىياسەت يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. قىسقىسى، غەرب بىر پىشقان جەمئىيەت بولۇپ قالدى، ئۇ ھازىر كېيىنكىلەر تۆتمۇشىنى ئەسلىگەندە، تارىختا تەكرارلانغان مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت تەرەققىيات ئەندىزىسى بويىچە «ئالتۇن دەۋر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەۋرگە كىرىۋاتىدۇ. كىگلىنىڭ گېپى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ دەۋر «بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۆز رايونى ئىچىدە، ھېچقانداق رەقىبى بولمىغانلىقتىن، شۇنداقلا باشقا سىرتقى جەمئىيەتلەرنىڭ رىقابىتىدىن بىراقلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ھەتتا بۇنداق رىقابەتمۇ بولمىغانلىقتىن» مەيدانغا كەلگەن تىنچلىق ئۇ ھەم يەنە «ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئىچكى سوقۇشكى توسالغۇلارنى ئازايتىپ، ئورتاق ئۆلچەم، پۇل تۈزۈمى بەرپا قىلىپ، شۇنداقلا دۇنيا ئىمپېرىيىسى قۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كىرىم-چىقىم ئۆلچەم تۈزۈمىنى كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇش» بىلەن مەيدانغا كەلگەن بىر گۈللەنگەن دەۋر.

ئىلگىرى ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ئىچىدە، مەدەنىيەت ئۆلمەيدۇ دەيدىغان خام خىيالغا چۆمۈلگەن ئالتۇن دەۋر، بىر تاشقى جەمئىيەتنىڭ تېزلا قولغا كەلتۈرگەن غەلبىسى سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى ئاستا، ئەمما ئازابلىق ئىچكى يىمىرىلىش بىلەن ئاخىرلاشقان. مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، ئۇنىڭ تاشقى ۋەيران قىلغۇچ كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ۋە ئىچكى زەئىپلىكىنى توختىتىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوخشاشلا ئىنتايىن مۇھىم. كىگلى 1960- يىلى مۇنداق كۆرسەتكەن: مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلالىشىدىكى سەۋەب ئۇ بىر «كېڭىيىش قورالى» غا، يەنى بىر ھەربىي، دىنىي، سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي تەشكىلاتقا

ئىگە. ئۇ، جۇغلانما توپلاپ ئۇنۇملۇك يېڭىلىق يارىتىشقا سەرپ قىلىدۇ، مەدەنىيەت «جۇغلانمىنى يېڭىلىق يارىتىشقا سەرپ قىلغاندا ياكى زامانىۋىراق دېگەندە مەبلەغ سېلىش نىسبىتى تۆۋەنلىگەندە» زەئىپلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى، جۇغلانمىنى كونترول قىلغان ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ «ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان، خۇسۇسلار بەھرىمەن بولىدىغان مەنپەئىتىنى قانداقمۇ ئۇچۇن ... جۇغلانمىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ئىختىرا قىلىشقا ئەمەس، ئىستېمالغا ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبىدىن بولىدۇ». كىشىلەر نوقۇل كاپىتالغىلا تايىنىپ ياشىغاندا، مەدەنىيەت ئۇنۇمۇبرسال دۆلەتلىك ھالىتىدىن، زەئىپلىشىش باسقۇچىغا قاراپ ماڭىدۇ. ئۇ مۇنداق بىر باسقۇچ:

ئىقتىساد جەددىي زەئىپلىشىدۇ، تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەيدۇ، ھەر قايسى قانۇنلۇق مەنپەئەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدا ئېچكى ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ، ساۋاتسىزلىق كۆپىيىپ، جەمئىيەت كۇنسايىن ئاجىزلىشىدۇ، كىشىلەرنىڭ قانۇن تۇزۇش ئارقىلىق ئىسراپچىلىقنى توختىتىش تىرىشچانلىقى بىھۇدە كېتىدۇ. ئەمما، زەئىپلىشىش توختىمايدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئىلىم، ئىجتىمائىي سىياسىي قانۇنلىرى كەڭ دائىرىدە خەلقنىڭ ساداقىتىدىن مەھرۇم قالىدۇ. بېڭى دىنىي ھەرىكەت جەمئىيەتتە ئومۇملىشىشقا باشلايدۇ. كىشىلەر بارغانسېرى بۇ جەمئىيەت ئۈچۇن جەڭ قىلىشنى خالىمايدىغان، ھەتتا باج تۆلەشنى بىلەن بولسىمۇ ئۇنى قوللاشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالىدۇ

«زەئىپلىشىشتىن كېيىنلا كېلىدىغىنى تاجاۋۇز قىلىنىش باسقۇچى، ئۆزىنى قوغدىيالمايدىغان بوپقالغاندا ئۇ ياۋايى تاجاۋۇزچىلارغا دەرۋازىسىنى ئېچىۋېتىدۇ». ئۇلار كۆپىنچە ھاللاردا «يەنە بىر ياش، كۆچلۈك مەدەنىيەتتىن» كېلىدۇ[4].

ۋەھالەنكى، مەدەنىيەت تارىخىدا، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇھىم ساۋاق شۇكى، نۇرغۇن ئىشلار مۇمكىن بولۇپ قالىدۇ. ئەمما،

ھېچقانداق ئىش ساقلانغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئەمەس. مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى ئىسلاھ قىلالايدۇ ۋە يېڭىلىيالايدۇ ھەم ئاللىقاچان شۇنداق قىلدى. غەربنىڭ مەركىزىي مەسلىسى ھەر قانداق تاشقى خىرىستىن باشقا، ئۇ ئىچكى قىسمدىكى زەئىپلىشىش يۈزلىنىشىنى توختىتالامدۇ ۋە كونترول قىلالامدۇ، يوق؟ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. غەرب ئۆزگىرىش يېڭىلىيالامدۇ ياكى ئىچكى قىسمدىكى داۋاملىشۇاتقان چىرىش ئۇنىڭ ئاخىرلىشىشىنى ياكى باشقا ئىقتىسادىي، نوپۇس جەھەتلەردە تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە مەدەنىيەتلەرگە باش ئېگىشىنى تېزلىتىۋېتەمدۇ؟ *

90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربتە كىگىلى پىشقان مەدەنىيەتنىڭ زاۋاللىقى دەپ قارىغان ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، غەرب باشقا ھەر قانداق مەدەنىيەتتىن بايىاشات. ئەمما، بولۇپمۇ شەرقىي ئاسىيا جەمئىيىتىگە سېلىشتۇرغاندا ئۇنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى، مەبلەغ سېلىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن، غەربتە شەخسىي ۋە كوللېكتىپ كەلگۈسى ئۈچۈن بولغان ئىقتىسادىي، ھەربىي كۈچ قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. نوپۇسنىڭ تەبىئىي ئېشىش نىسبىتى، بولۇپمۇ ئىسلام دۆلەتلىرىگە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى تۆۋەن. ئەمما، بۇ مەسىلىلەر ساقلانغىلى بولمايدىغان بالايىئاپەت كەلتۈرمەيدۇ. غەربنىڭ ئىقتىسادى يەنىلا ئېشىۋاتىدۇ. غەربلىكلەر يەنىلا بايىاشات تۇرمۇشتا، بۇنىڭدىن باشقا، غەرب پەن-تەتقىقات، تېخنىكا ئىختىراسى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا ئالدىنقى قاتاردا، تۆۋەن تۇغۇت نىسبىتى

* كىگىلى توغرا بولۇش ئېھتىمالى بار، ئەمما نەزەرىيىۋى تەھلىل ۋە تەجرىبىۋى تەھلىلنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمىگەن بۇ قىياستا مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ: «غەرب مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادىيە 500- يىللاردا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ مىلادىيە 1500- يىللاردا يۇكسەك پەللىسىگە يەتكەن، ئۇ كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر چاغدا چوقۇم يوقلىدۇ، بەلكىم مىلادىيە 2500- يىلىدىن بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن، ئۇ مۇنداق كۆرۈنىتىدۇ، ئۇ چاغدا جۇڭگو، ھىندىستانىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتى غەرب بۇرۇۋۇتكەن مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، كېڭىيىش باسقۇچىغا كىرىدۇ، غەرب ۋە پراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىگە تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. كىگىلىنىڭ «مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى: تارىخىي تەھلىلگە مۇقەددىمە»گە قارالا. (ئىندىئانا پولىس: ئەركىنلىك نەشرىياتى، 1979- يىلى نەشر قىلغان بۇ كىتابنىڭ ماكمىلان نەشرىياتى 1961- يىلى نەشر قىلغان، 127-بەت، 166 ـــ 164- بەتلەر ئەسلىي كىتاب ئىزاھاتى).

مەسلىسىنى ھۆكۈمەت ھەل قىلالمايدۇ. بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىق ئادەتتە نوپۇس ئېشىشىنى تۆۋەنلىتىشتىنمۇ بەك مۇۋاپىقىيەتسىز بولىدۇ. ئەمما، تۆۋەندىكى ئىككى ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلىغاندا، كۆچمەنلەر ھاياتىي كۈچكە تولغان نوپۇس بايلىقىنىڭ يوشۇرۇن مەنبەسىگە ئايلىنىدۇ. ئاۋۋال، قوبۇل قىلغۇچى دۆلەت ئۆزىنى ئېھتىياجلىق بولغان ئىقتىدارلىق، لاياقەتلىك، زېھنىي كۈچى ئۇرغۇپ تاشقان، ئىختىساسلىق خادىملار ۋە كەسپىي خادىملارغا ئەۋزەللىك يارىتىپ بېرىشى كېرەك. ئاندىن، يېڭى كۈچلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى شۇ دۆلەت ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە يۈغۇرۇلۇپ كېتىشى كېرەك. بىرىنچى شەرتنى ھازىرلاشتا ئامېرىكىدا، ئىككىنچى شەرتنى ھازىرلاشتا ياۋروپادا مەسىلە بولۇشى مۇمكىن، ئەمما غەرب دۆلەتلىرىنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئىقتىدارىغا تايىنىپ كۆچمەنلەرنى مۇۋاپىق باشقۇرىدىغان، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدىغان كۆچمەنلەر سىياسىتىنى تۈزۈپ چىققىلى بولىدۇ.

غەربتە ئىقتىساد ۋە نوپۇستىنمۇ مۇھىم بولغان مەسىلە، ئەخلاقنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ھەزىرەت يۇغۇرۇلۇشى ۋە سىياسىي پارچىلىنىشتۇر. ھەمىشە تىلغا ئېلىنىدىغان، ئەخلاق چۈشكۈنلۈكىنىڭ ئىپادىلىرى مۇنۇلارنى تۆۋز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) جىنايەت، زەھەر چېكىش، زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى دېگەندەك ئىجتىمائىي تەتۈر ئىللەتلەر نىڭ كۆپىيىپ كېتىشى؛

2) ئائىلىنىڭ زەئىپلىشىشى، ئاجرىشىشنىڭ كۆپىيىشى، ھازىمدىن بولغانلار، قورامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ھامىلدار بولۇپ قېلىشى، بويتاق، تۇل ئائىلىلەرنىڭ كۆپىيىشى؛

3) ئامېرىكىدىكى «ئىجتىمائىي كاپىتال» نىڭ تۆۋەنلىشى، يەنى پىدائىي تەشكىلاتلار ئەزالىرىنىڭ ئازىيىشى، شۇنداقلا شۇنىڭغا ئالاقىدار كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىشى؛

4) «كەسپىي ئەخلاق»نىڭ ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلىشى ۋە ئۆزىنى بولۇشىغا قويۇۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشى؛

5) ئامېرىكىدا ئىلمىي نەتىجىلەرنىڭ سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن ئىپادىلەنگەن بىلىم ۋە ئەقلىي، ئىلمىي پائالىيەتلەرگە بېرىلىشنىڭ ئازىيىشى قاتارلىقلار.

غەربنىڭ كەلگۈسىدىكى ساغلاملىقى ۋە باشقا جەمئىيەتلەرگە بولغان تەسىرى، زور دەرىجىدە ئۇنىڭ يۇقىرىقى يۈزلىنىشلەرگە مۇۋاپىقىيەتلىك تاقابىل تۇرۇش-تۇرالماسلىقىغا باغلىق. ئەلۋەتتە، بۇ يۈزلىنىشلەر، مۇسۇلمانلار ۋە ئاسىيالىقلاردا ئۆزىنىڭ ئەخلاق كۆچىگە بولغان ئەۋزەللىك تۇيغۇسىنى كۈچەيتتى.

غەرب ھەزارىتى غەرب جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھلاردىن كەلگەن خىرىسقا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خىل خىرىس باشقا مەدەنىيەتلەر كۆچمەنلىرىدىن كەلدى، ئۇلار غەرب جەمئىيىتىگە يۈغۇرۇلۇشنى رەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى جەمئىيىتىنىڭ قىممەت قارىشى، ئۆرپ-ئادىتى، ھەزارىتىدە ئىزچىل چىڭ تۇردى ۋە تەرغىب قىلدى، بۇ ھادىسە ياۋروپادىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئەڭ كۆرۈنەرلىك بولدى، ئەمما ئۇلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس. ئامېرىكىدىكى سانى كۆپ لاتىن ئامېرىكا مىللەتلىرىدىمۇ بۇ خىل ھادىسە دەرىجىسى سەل يەڭگىلرەك بولسىمۇ، يەنىلا كۆرۈنەرلىك، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر كۆچمەنلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش مەغلۇپ بولسا، ئامېرىكا بىر پارچىلانغان دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدۇ ھەم ئىچكى توقۇنۇش ۋە ئىچكى توقۇنۇشتىن پارچىلىنىش كېلىپ چىقىش ئېھتىماللىقى مەۋجۇت بولۇپ قالدۇ. ياۋروپادا غەرب مەدەنىيىتى ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىبى خرىستىئان دىنىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن ۋەيران بولدۇ. ياۋروپادا دىنىي ئېتىقادنى ئۇلۇغلايدىغان، دىنى ئۆرپ-ئادەتلەرگە رىئايە قىلىدىغان، دىنىي پائالىيەتكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى ئازايماقتا[5]. بۇ خىل يۈزلىنىشنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى دىنغا بولغان دۈشمەنلىك ئەمەس، بەلكى دىندىن سۈسلىشىشتۇر. ئەمما، ياۋروپا مەدەنىيىتىدە يەنىلا خرىستىئان دىنى ئىدىيىسى، قىممەت قارىشى ۋە ئەمەلىيەتلىرى

بار. بىر شۆبتسىيلىك مۇنداق دەيدۇ: «شۆبتلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ياۋروپادا ئېھتىمال بەك ئاجىز، ئەمما سىز ئۇلارنىڭ قورۇلمىسى، ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتى، ئائىلىسى، سىياسىيسى، تورمۇش ئۇسۇلىنىڭ لېۋىتېر مىراسلىرىدىن شەكىللەنگەنلىكىنى تونۇپ يەتمىسىڭىز، سىز بۇ دۆلەتنى چۈشىنەلمەيسىز». ياۋروپالىقلارغا ئوخشىمايدىغىنى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى خۇداغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۆزىنى دىنىي مىللەت دەپ قارايدۇ، نورغۇن كىشىلەر چېركاۋغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدۇ. پاكىتلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئامېرىكىدا 80- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، دىنىي گۈللىنىش يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە، دىنىي پائالىيەتلەر كۆچىيىۋاتقاندەك بىر خىل يۈزلىنىش بار[6]. خرىستىئان دىنىنىڭ غەربلىكلەرنىڭ قەلبىدىكى ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى، چوڭ بولغاندىمۇ، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ساغلاملىقىغا ئاران تەسىرى ناھايىتى ئۇزاقتا كۆرۈلىدىغان بىر تەھدىت پەيدا قىلالايدۇ.

ئامېرىكا تېخىمۇ بۇاستە، خەتەرلىك خرىسقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. تارىختا، ئامېرىكىنىڭ مىللىي سالاھىيىتى ھەزىرەت جەھەتتە، غەرب مەدەنىيىتى مىراسلىرى تەرىپىدىن، سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكا ئەقىدىسى پرىنسىپلىرى تەرىپىدىن، يەنى مۇتلەق كۆپ سانلىق ئامېرىكىلىق قوشۇلىدىغان ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، شەخسچىلىك، قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىك، ئاساسىي قانۇن، خۇسۇسىي بايلىق ھوقۇقى قاتارلىقلار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.20-ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدا، ئامېرىكا سالاھىيىتىنىڭ بۇ ئىككى تەركىبى سانى ئاز، ئەمما تەسىرى ئىنتايىن زور زىيالىيلار ۋە خەلقئارا قانۇن مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ مەركەزلىك، ئەمما ئۇزاق مۇددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ھەزىرەت كۆپ مەنبەچىلىك نامى ئاستىدا ئامېرىكىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن سالاھىيەتلىنىشىگە ھۇجۇم قىلدى ھەم بىر ئورتاق ئامېرىكا ھەزىرىتى بارلىقىنى ئىنكار قىلدى،

ئىرقىي، مىللىي، ۋە باشقا ئىككىلەمچى مىللىي ھەزارەت سالاھىيىتى ۋە گۈرۈھلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئۇلارنىڭ مۇنداق بىر گېپى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلار سىستېمىلىق ھالدا «مائارىپتىكى ياۋروپا مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ شاخچىلىرىغا بولغان سىستېمىلىق مايىللىقى»نى شۇنداقلا «ياۋرو-ئامېرىكا يەككە ھەزارەت قارىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەيىبلىدى»، خۇددى ئارتۇر سكلىسىنگېر ئېيتقاندەك، «ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى كۆپىنچە ئىرقىي مەركەزچىلىكتە چىڭ تۇرىدىغان بۆلگۈنچىلەر، غەربنىڭ مىراسلىرى ئېچىدە ئۇلار غەربنىڭ جىنايەتلىرىدىن باشقا ھېچنېمە كۆرەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ «پوزىتسىيىسى ئەخلاقلىق بولمىغان ياۋروپا مىراسلىرىنى تاشلىۋېتىپ، غەيرىي غەرب ھەزارەتلىرىدىن ئوزۇقلۇق ئىزدەش»[7].

60- يىللاردا خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىدىن كېيىن تۇرۇلگەن ھەر تۇرلۈك قانۇنلاردا ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىك يۈزلىنىشى ئىپادىلەندى، 90- يىللاردا بولسا، نىكسون ھۆكۈمىتى كۆپ خىللىقنى ئىلھاملاندۇرۇشنى ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق نىشانلىرىنىڭ بىرى قىلدى. بۇ ئىشلار ئىلگىرىكى ئەھۋاللار بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى. ئامېرىكىنىڭ دۆلەت قۇرغۇچىسى ئىلگىرى كۆپ خىللىقنى بىر رېئاللىق ھەم بىر مەسىلە دەپ قارىغان. شۇڭا، دۆلەتنىڭ «قىبلىنامىسى» بېنجامىن فرانكلىن، توماس جېففېرسون، جون، ئادامىلاردىن تەركىب تاپقان كومىتېت بېكىتكەن «كۆپ خىللىقنى بىرلەشتۈرۈش» بولغان. كېيىنكى سىياسىي داھىيلارمۇ ئىرقىي، يەرلىك، مىللىي، ئىقتىسادىي، ھەزارەت كۆپ خىللىقلىرى پەيدا قىلغان تەھدىتلەردىن ئەنسىرەپ كەلدى، (ئەمەلىيەتتە بۇ ئامىللار ئامېرىكىدىكى 1815- يىلىدىن 1914- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەڭ زور ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ھەمدە «بىز ئىتتىپاقلىشايلى»، دېگەن شوئارلارغا ئاۋاز قېتىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى دەپ قارىدى. تېئودور روزۋېلت ئاگاھلاندۇرۇپ: «بىر خىل ئەھۋال

دۆلەتنىڭ گۈمران بولۇشىنى ھەم ئامېرىكىنىڭ بىر دۆلەت بولۇپ مەۋجۇت بولۇشىغا توسالغۇ بولىدىغان بارلىق ئېھتىماللىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئۇ بولسىمۇ، ئامېرىكىنىڭ بىر مىللىي ماجىراغا تولغان دۆلەت بولۇپ قېلىشىغا قاراپ تۇرۇش»[8]. ۋەھالەنكى، 90-يىللاردا ئامېرىكا رەھبەرلىرى باشقۇرۇۋاتقان خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرمەي، تېخى كۆپ خىللىققا رۇخسەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىۋاتىدۇ.

خۇددى بىز كۆرگىنىمىزدەك، باشقا دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىمۇ بەزىدە ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەزارەت مىراسلىرىنى تاشلىۋېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت سالاھىيىتىنى بىر مەدەنىيەتتىن يەنە بىر مەدەنىيەتكە بۇراشقا تىرىشىۋاتىدۇ. ۋەھالەنكى، تا ھازىرغىچە، ئۇلار غەلىبە قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىنى روھىي جەھەتتە پارچىلانغان بىر ئاردىسالدى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويىدى. ئامېرىكىنىڭ ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرىمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەزارەت مىراسلىرىنى رەت قىلىۋاتىدۇ. ئەمما، ئۇلار ئامېرىكىنى بىرەر باشقا مەدەنىيەت بىلەن سالاھىيەتلەندۈرمەكچى بولماستىن، بەلكى بىر نۇرغۇن مەدەنىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت قۇرماقچى، يەنى ھېچقانداق مەدەنىيەتكە تەۋە ئەمەس، بىرەر ھەزارەت يادروسى يوق دۆلەت قۇرماقچى. تارىخ كۆرسىتىدۇكى، بۇنداق دۆلەت بىر ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىگە ئىگە بولغان جەمئىيەت بولۇپ مەۋجۇت بولالمايدۇ. بىر كۆپ مەدەنىيەتلىك ئامېرىكا ھەرگىزمۇ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى بولماي، بىرلەشكەن دۆلەتلەر بولۇپ قالىدۇ.

ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى كوللېكتىپنىڭ ھوقۇقىنى شەخس ھوقۇقىغا دەسستىش ئارقىلىق، ئامېرىكا ئەقىدىسىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنىغا جەڭ ئېلان قىلدى. كوللېكتىپ ھوقۇق بولسا ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىرق، مىللەت، جىنس ۋە جىنسىي مايىللىققا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. گۈننار ماردال 1940- يىللاردا مۇنداق دەيدۇ: ئامېرىكا ئەقىدىسى «بۇ ئۇلۇغ، مىسلىسىز دۆلەتنىڭ يىلتىزى»، بۇ سۆز خېكتور

جون، كىرىۋېكور، ئالېكس، توكۇېرلاردىن بۇيانقى چەت ئەللىك كۆزەتكۈچىلەرنىڭ پىكرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ دەللىلىدى. رىچارد خوفستاردېر قوشۇلۇپ: «بىر دۆلەت بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بىزنىڭ تەقدىرىمىز كۆپ خىل ئىدېئولوگىيىلەرگە ئەمەس، بەلكى بىرخىل ئىدېئولوگىيىگە تايىنىدۇ»[9]. ئەگەر بۇ ئىدېئولوگىيە ئۆزىنىڭ خېلى كۆپ قىسىم پۇقرالىرى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلسە، ئۇنداقتا ئامېرىكىدا قانداق ئەھۋال كۆرۈلەر؟ ئامېرىكىغا سېلىشتۇرغاندا، يەنە بىر چوڭ دۆلەت سۈپىتىدە ئىتتىپاقى ئىدېئولوگىيىگە ئاساسەن ئۆزىنىڭ بىرلىكىنى بېكىتكەن. ئۇ ئامېرىكىغا نىسبەتەن كىشىنى سەگەكلەشتۇرىدىغان بىر مىسال. ياپون پەيلاسوپى تاكېشى ئومېخار مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «ماركسىزمنىڭ ئۆزۈل-كېسىل مەغلۇبىيىتى... سۈپىتە ئىتتىپاقىنىڭ شەرەپ بىلەن يىمىرىلىشى، پەقەت غەرب لىبېرالىزمىدىن ئىبارەت ھازىرقى زامانىدىكى غول ئىدىيىنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ بېشارىتى. لىبېرالىزم ھەرگىزمۇ ماركسىزمنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان ۋە تارىخ تۈگۈنى پەيتىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىدىغان بىر خىل ئىدېئولوگىيە ئەمەس، ئۇ پات ئارىدا يېقىلغان ئىككىنچى دومىنو قارتىسى بولۇپ قالىدۇ»[10]. دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەت خەلقلىرى ھەزارەت بىلەن ئۆزلىرىگە تەسىر بېرىۋاتقان بىر دەۋردە، بىر ھەزارەت يادروسى يوق، پەقەت سىياسىي ئەقىدە بىلەنلا ئۆزىنى تەبىرلەيدىغان جەمئىيەتنىڭ نەدىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان يېرى بولسۇن؟ سىياسىي پرىنسىپ بىر ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئورتاق گەۋدىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەقەتلا بىر ئۆزگىرىشچان ئۇلۇدىن ئىبارەت. ھەزارەت مۇھىملىشىۋاتقان كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادا ئامېرىكا بەلكىم پەقەت ئىدېئولوگىينى مۇھىم بىلىدىغان، يوقىلىۋاتقان غەرب دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

ئامېرىكا ئەقىدىسى ۋە غەرب مەدەنىيىتىدىن ۋاز كېچىش بىز بىلىۋاتقان ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن دېرەك

بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرلىشىشىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. ئەگەر ئامېرىكا غەرب بولماي قالسا، ئۇنداقتا غەرب كىچىكلەپ، ياۋروپا ۋە ياۋروپا كۆچمەنلىرى ئاز-تولا ئولتۇراقلاشقان بىر نەچچە دۆلەتلەرگە قېپىقالىدۇ. ئامېرىكا بولمىسا، غەرب دۇنيا نوپۇسىنىڭ تىلغا ئالغىلىمۇ بولمايدىغان، ئاجىزلىشىۋاتقان، ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ بىر بۇرجىكىگە جايلاشقان كىچىك، ئەرزىمەس بىر يېرىم ئارالىلا بولۇپ قالىدۇ.

ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئامېرىكا ئەقىدىسىنى قوغدىغۇچىلار ئارىسىدىكى توقۇنۇش جېمىس كۇرسىنىڭ گېپىنى بويىچە ئېيتقاندا، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئامېرىكا قىسمى ئىچىدىكى «بىر مەيدان ھەقىقىي توقۇنۇشى»دۇر[11]. ئامېرىكىلىقلار مۇنداق بىر مەسىلىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئامالسىز: بىز غەربلىكمۇ ياكى باشقا كىشىلەرمۇ؟ ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ كەلگۈسى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان مەسئۇلىيىتىنى قايتا تونۇشىغا باغلىق. ئامېرىكا دۆلەت ئىچىدە، بۇ بۆلۈنۈش پەيدا قىلىدىغان ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىكىنىڭ جەلپكار چاقىرىقىنى رەت قىلىشتىن دېرەك بېرىدۇ. خەلقئارادا بولسا ئامېرىكىنى ئاسىيا بىلەن سالاھىيەتلىنىشىنى تەلەپ قىلىدىغان، چۈشەنگىلى بولمايدىغان، بىر خىل خىيالىي چاقىرىقنى رەت قىلىشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئامېرىكا بىلەن ئاسىيا جەمئىيىتى ئارىسىدا مەيلى قانداق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بولسۇن، تۈپكى ھەزارەت پەرقى يەنىلا بۇ ئىككىيلەننى بىر قارىندا قاينىتامايدۇ. ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى بەلكىم بۇ خىل مۇناسىۋەتكە زىيان يەتكۈزۈشى، ھەتتا بۇزۇۋېتىشى مۇمكىن، ئەمما بۇ مۇناسىۋەتنى ئالماشتۇرۇۋېتەلمەيدۇ، ئامېرىكىلىقلار ناۋادا ئۆزىنىڭ ھەزارەت يىلتىزىنى ئىزدىسە، ئۇنى ياۋروپادىن تاپىدۇ.

90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كىشىلەر غەربنىڭ خاراكتېرى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزە قانات يايدۇرۇپ بۇنىڭ رېئال

مەۋجۇت مەسىلە ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تونۇپ يەتتى. ئۇنىڭ ئىزچىل مەۋجۇتلۇقىغا قانداق كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇنىڭ بىر قىسمى غەربنى كېڭەيتىدىغان مۇھىم ئورگانىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ئىكەنلىكىنى، شەرق تەرەپتىكى غەرب دۆلەتلىرىنى قوشۇۋېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەنلىكتىن، يەنە بىر قىسمى غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈگوسلاۋىيىنىڭ پارچىلىنىشىغا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇش مەسىلىسىدە زور ئىختىلاپ يۈز بەرگەنلىكىدىن بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، كىشىلەرنىڭ غەربنىڭ كەلگۈسىدىكى بىرلىكىگە بولۇپمۇ بۇنىڭ ئامېرىكىنىڭ غەربكە بولغان مەسئۇلىيىتىگە نىسبەتەن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ھەققىدە غەم قىلىۋاتقانلىقىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. غەرب دۇنياسى بىلەن كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ بارغانسېرى قويۇقلىشىشى، ئۆز ئارا تەسىرلىشىشىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەربلىكلەر ئۆزلىرىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتتى. ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى رەھبەرلەر ئاتلانتىك ئوكيان ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەيدىغان بولدى. 1994-يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 1995- يىلى، گېرمانىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى، ئەنگلىيە دۆلەت مۇداپىئە باش ۋەزىرى، فرانسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى ۋە ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ھېنرى كېسىنگېر باشقا مۇھىم شەخسلەر بۇ نىشاننى ھمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئەنگلىيە دۆلەت مۇداپىئە باش ۋەزىرى مالكوم رىفكىن ئۇلارنىڭ قاراشلىرىنى خۇلاسلەپ، 1994-يىلى 12- ئايدا «ئاتلانتىك ئوكيان ئورتاق گەۋدىسى قۇرۇلۇشنىڭ» زۆرۈرلۈكىنى دەللىلىدى ھەم ئۇنىڭ «شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى رامكىسى ئىچىدىكى مۇداپىئە ۋە بىخەتەرلىك»، «قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش ۋە پارلامېنت دېموكراتىيىسىگە بولغان ئورتاق ئېتىقاد»، «ئەركىن

كاپىتالىزم ۋە ئەركىن سودا»، «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى ئارقىلىق ۋاربسلىق قىلىنغان يۇنان ۋە رىمنىڭ ئورتاق ياۋروپا ھەزارەت مىراسلىرىدىن باشلاپ، مۇشۇ ئەسىرىمىزگىچە بولغان ئورتاق قىممەت قاراش، ئېتىقاد، مەدەنىيەت»لەردىن ئىبارەت تۆت تۈرلۈك ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى[17]. 1995-يىلى ياۋروپا كومىتېتى ئالاھىدە ئوكيان مۇناسىۋىتىنى «يېڭىلايدىغان» بىر پىلاننى باشلاپ، ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكىنى مەزمۇنى تېخىمۇ كەڭ بىر كېلىشىم ئىمزالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن ياۋروپا سىياسىئونلىرى ۋە سودا ماگناتلىرى ئالاھىدە ئوكيان ئارا بىر ئەركىن سودا رايونى قۇرۇشنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. گەرچە ئامېرىكىنىڭ CLO — AFL بىرلەشمىسى شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى ۋە باشقا سودىنى ئەركىنلەشتۈرۈش تەدبىرلىرىگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ رەھبەرلىرى ئالاھىدە ئوكيان ئارا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇشنى قىزغىن قوللاپ، بۇ ئامېرىكىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنى مائاش تۆۋەن دۆلەتلەردىن كەلگەن خىرىسقا ئۇچراتمايدۇ دەپ قارىدى. ئۇ يەنە ياۋروپادىكى مۇتەئەسسىپلەر (مارگارىت ساچېر) ۋە ئامېرىكا مۇتەئەسسىپلىرىنىڭ (نىيوت گىنرىچ) يەنە كانادا باشقا ئەنگلىيە رەھبەرلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

خۇددى ئىككىنچى بابتا بايان قىلىنغىنىدەك، غەربنىڭ تەرەققىياتى ۋە كېڭىيىشى نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان ئۇچىنچى باسقۇچ ياۋروپا باسقۇچىنى، ئارقىدىنلا 20-ئەسىردە ئۇچىنچى باسقۇچ ئامېرىكا باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. ئەگەر شىمالىي ئامېرىكا ۋە ياۋروپا، ھەزارەت ئورتاقلىقى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئەخلاق تۈرمۇشىنى يېڭىلىيالسا ھەم يېقىن ئىقتىسادى، سىياسى بىر گەۋدىلىشىش شەكلى بىلەن ئۇنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى بىخەتەرلىك ھەمكارلىقىنى تولۇقلىيالسا، ئۇلار غەربنىڭ ئىقتىسادى بايىشاتلاشقان، سىياسىي تەسىرى كېڭەيگەن ئۇچىنچى باسقۇچ ياۋرو-ئامېرىكا باسقۇچىنى

يارىتالايدۇ. ئەھمىيەتى زور سىياسىي بىر گەۋدىلىشىش غەربنىڭ دۇنيا نوپۇسى، ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش، ھەربىي ئىقتىدارلاردا ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ نىسپىي نۆۋەتلىشىشىنى مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلاپ، باشقا مەدەنىيەتنىڭ رەھبەرلىرىگە غەربنىڭ كۈچىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ قويالايدۇ. زۇكىرمان ماخادىر ئاسىيالىقلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ: بىرلەشكەن ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئەركىن سودا كېلىشىمى ئۆزىنىڭ سودا تەسىرىگە تايىنىپلا، بەلكىم دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يۈرۈشى مۇمكىن دېدى[13]. ئەمما، غەرب سىياسىي ۋە ئىقتىسادى جەھەتتە بىر يەرگە كېلەلەمدۇ، كېلەلمەمدۇ؟ بۇ ئاساسلىقى، ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنىڭ غەرب سالاھىيىتىنى قايتا تونۇشىغا، ئۆزىنىڭ يەر شارىدىكى رولىنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ داھىيلىقىغا مەركەزلەشتۈرۈشىگە باغلىق.

دۇنيادىكى غەرب

بىر ھەزارەت سالاھىيىتى ـــ ئىرق، مىللەت، دىن ۋە مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى مەركەز قىلىپ، ھەزارەتنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى بويىچە ئىتتىپاق تۈزۈش، قارشىلىشىش مۇناسىۋىتى ۋە دۆلەت سىياسىتىنى بەلگىلەيدىغان دۇنيانىڭ پۈتكۈل غەربكە، بولۇپمۇ ئامېرىكىغا نىسبەتەن مۇنداق ئۇچ كەڭ دائىرىلىك مەنسى بار.

بىرىنچىدىن ، سىياسىئونلار پەقەت بۇنى ئېتىراپ قىلىشنى ۋە چۈشىنىشنى خالىسا، رېئاللىقنى ئۇنۇملۇك ئۆزگەرتەلەيدۇ. ھەزارەت سىياسىيسى شەكىللىنىۋاتىدۇ، غەيرىي غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ كۈچى كۈچىيىۋاتىدۇ، بۇ جەمئىيەتلەر كۈنسايىن ئۆز مەدەنىيىتىنى تەكىتلەۋاتىدۇ، ئۇلار ئاللىقاچان غەيرىي غەرب دۇنياسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ياۋروپا رەھبەرلىرى ئىلگىرىلا ، ھەزارەتنىڭ كۈچىنىڭ ھەم كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغانلىقىنى، ھەم

ئايرۇپتەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئەكسىچە، ئامېرىكىنىڭ سەرخىللىرى بۇ شەكىللىنىۋاتقان رېئاللىقنى قوبۇل قىلىش ۋە ئىگىلەشتە ئىنكاسى بەكلا گال بولۇۋاتىدۇ. بۇش (چوڭ بۇش) ۋە كلىنتون ھۆكۈمىتى كۆپ خىل ھەزارەتلەر ئورتاق مەۋجۇت سىۋېت ئىتتىپاقى، يۇگوسلاۋىيە ، بوسنىيە ۋە روسىيەلەرنىڭ بىرلىكىنى قوللايدۇ. ئەمما، پارچىلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئىرق، ھەزارەت كۆچىنى توختىتىشقا ئامالسىز قالدى. ئۇلار كۆپ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادى بىر گەۋدىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەمما، بۇ خىل بىر گەۋدىلىشىش يا ئاسىيا تىنچ ئوكيان ئىقتىسادى ئورتاق گەۋدىسىدەك ئەھمىيەتسىز بولۇپ قالدۇ، يا مېكسىكا بىلەن بىللە شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى ئوتتۇرىسىدىكى كىچىكىمەك ئويلاپ باقمىغان غايەت زور ئىقتىسادىي، سىياسىي بەدەل ئېلىپ كېلىدۇ، ئۇلار باشقا مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلەتلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولىدۇ. گەرچە بۇ دۆلەتلەر بىلەن تەبىئىي مەنپەئەت توقۇنۇشى بولسىمۇ، روسىيە بىلەن «يەر شارى ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى»، «نەتىجىلىك ئارىلىشىش مۇناسىۋىتى» ئورناتماقچى بولدى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كلىنتون ھۆكۈمىتى روسىيىنى بوسنىيىدە تىنچلىق ئورنىتىشقا چىن كۆڭلىدىن قاتناشتۇرمىدى. پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ يادرو دۆلىتى بولغان روسىيىنىڭ ئۇرۇشتا زور مەنپەئىتى بار ئىدى. بوسنىيىدە كۆپ مەدەنىيەتلىك دۆلەت قۇرۇش خام خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كلىنتون ھۆكۈمىتى سېربلار ۋە كوردلاردىن ئىبارەت بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى بەرمىدى، ئەكسىچە بالقاندا، ئىرانىنىڭ بىر پارتىيە دىكتاتورلىقىدىكى ئىسلام ھەمراھىنى يۆلەپ قوپۇردى. ئوخشاشلا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى مۇسۇلمانلارنىڭ پراۋوسلاۋىيە دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشىنى قوللىدى ھەمدە «چېچىنىيىنىڭ شۇبھىسىز روسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى»دە چىڭ تۇردى[13].

گەرچە ياۋروپالىقلار، بىر تەرەپ غەرب خرىستىئان دىنى بىلەن يەنە بىر تەرەپ پراۋوسلاۋىيە، ئىسلام دىنى ئارىسىدىكى چېگرىنىڭ تۈپكى مۇھىملىقىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، ئەمما ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ئامېرىكا «ياۋروپادىكى كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، ئىسلام دىنى ئارىسىدا كۆپ پەرق بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ»، دېدى، ئەمما دەل مۇشۇ تۈپكى پەرقلەرنى ئېتىراپ قىلمايدىغان كىشىلەر، مۇقەررەر مۇشۇ پەرقلەر تۈپەيلىدىن ۋەھىمىدە يۈرىدۇ. كلىنتون ھۆكۈمىتى باشتا ئامېرىكا بىلەن شەرقىي ئاسىيا ئارىسىدىكى كۆچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆرمىگەن چېغى، شۇڭا سودا، كىشىلىك ھوقۇق، يادرو كېڭىشى ۋە باشقا ھەرگىز ئەھمىيەتلىك ئاشۇرغىلى بولمايدىغان نىشانلارنى تولا ئوتتۇرىغا قويۇپ يۈردى. ئومۇمەن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى يەرشارى سىياسىيسى، ھەزارەت ۋە مەدەنىيەت دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دەۋرده پەۋقۇلئاددە قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى.

ئىككىنچىدىن، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسەت ئويلىرىمۇ سوغۇق ئۇرۇش ئېھتىياجىغا ماس سىياسەتلىرىدىن ۋاز كېچىشنى، ئۆزگەرتىشنى خالىماي، ھەتتا شۇنىڭغا ماسلىشىشنى قايتا ئويلىشىپ يۈرگەچكە، چوڭقۇر ئاۋارىچىلىككە پېتىپ قالدى. بەزى ئەھۋاللاردا بۇ يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تىرىلىپ قېلىشىنى يوشۇرۇن تەھدىت بىلىپ ئەنسىرەشتە ئىپادىلىنىدۇ. تېخىمۇ كۆپ ئەھۋاللاردا، كىشىلەر، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى ئىتتىپاقداشلارنى ۋە قوراللارنى باشقۇرۇش كېلىشىملىرىنى ھۆرمەت قىلىش كېرەك؛ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكى ھالەتنى ساقلىشى كېرەك؛ ياپونىيە-ئامېرىكا بىخەتەرلىك شەرتنامىسى شەرقىي ئاسىيانىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم؛ باللىستىك سنارەدكە قارشى تۇرۇش شەرتنامىسىگە خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ؛ ياۋروپا دائىمىي كۆچلەر كېلىشىمىگە چوقۇم رىئايە قىلىشى كېرەك، دەپ قاراشقا مايىل. ئەلۋەتتە، بۇلار ۋە باشقا سوغۇق

مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مىراسلىرىنى ئوڭايلا تەرك ئېتىشكە بولمايدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ۋاقتىدىكى شەكلىنى ئىزچىل ساقلاش، ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ مەنپەئىتىگە لايىق كېلىشمۇ ناتايىن. كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ رېئاللىقى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى كېڭىيىشى، كىرىشنى خالايدىغان باشقا غەرب جەمئىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك، يەنە ئۆز-ئارا دۇشمەن ئىككى دۆلەتنى، يەنە كېلىپ باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىلەن ھەزارەت ئورتاقلىقى يوق دۆلەتنى ئەزا قىلىشنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى يوقلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. باللىستىك سىنارەدكە قارشى تۇرۇش شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ بىر-بىرىگە زىيان يەتكۈزمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ يادرو ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئالدۇ. ئەمما، بۇ شەرتنامە ئامېرىكا ۋە باشقا جەمئىيەتلەرنىڭ يادرو تەھدىتى، تېررورچىلار ۋە تەلۈە مۇستەبتىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ياپونىيە-ئامېرىكا بىخەتەرلىك شەرتنامىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيەگە ھۇجۇم قىلىشىغا تەھدىت پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىدى، ئەمدى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا ئۇنىڭ مەقسىتى يەنە نېمە؟ جۇڭگونى چەكلەشمۇ؟ ياكى تەھدىت سېلىشمۇ؟ ياپونىيەنىڭ كۆتۈرۈلۈۋاتقان جۇڭگوغا ئەگىشىپ كېتىشىنى كېچىكتۈرۈشمۇ؟ ياپونىيەنىڭ يەنمۇ ھەربىلىشىشىنى توسۇشمۇ؟ ياپونلارنىڭ ئامېرىكىنىڭ ياپونىيەدىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقىغا، شۇنداقلا، ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆزىنىڭ ياپونىيەنى قوغداش ئۈچۈن ئۇستىگە ئالغان پايدا يەتمەيدىغان مەجبۇرىيىتىگە، بارغانسېرى كۆڭلىدە سوئال تۇغۇلۇشقا باشلىدى. ياۋروپادىكى دائىمىي قوراللار كېلىشىمنىڭ ئىمزالىنىشى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى بىلەن ۋارشاۋا شەرتنامىسى

تەشكىلاتىنىڭ ئوتتۇرا ياۋروپادىكى تىركىشىشىنى ئازايتىش ئۈچۈن ئىدى، ئەمما بۇ تىركىشىش ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. ھازىر بۇ كېلىشىم روسىيىنىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەر پەيدا قىلغان بىخەتەرلىك تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇشىدا قىيىنچىلىق پەيدا قىلدى.

ئۇچىنچىدىن، ھەزارەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى غەربكە، بولۇپمۇ ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت ھەمىمبابچانلىق قارىشىغا خىرىس پەيدا قىلدى. بۇ قاراش شەرھلەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شەرھلەش ئۇسۇلى بارلىق جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى غەربنىڭ قىممەت قارىشى، تۇرمۇشى، ئەمەلىيىتىنى قوبۇل قىلغۇسى بار، ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇنداق ئارزۇسى بولمىسا ھەم ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھەزارىتىدە چىڭ تۇرسا، ئۇلار «خانتا ئاك»نىڭ قۇربانلىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ماركسىزمچىلارنىڭ كاپىتالىزمنى قوللايدىغان ھېلىقى پرولېتارىياتلار ئىچىدىن بايقىغان «خانتا ئېگى»غا ئوخشاپ كېتىدۇ. قېلىپلاشتۇرۇش ئۇسۇلى غەربنىڭ ھەمىمبابچىلىق ئەقىدىسى پۈتۈن دۇنيا كىشىلىرىنى غەربنىڭ قىممەت قارىشى، تۇرمۇلمىسى، ھەزارىتىنى قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك، چۈنكى ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي، ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئەركىن، ئەڭ ئەقلىي، ئەڭ زامانىۋى، ئەڭ مەدەنىيەتلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دەپ كېسىپ ھۆكۈم قىلىدۇ.

بۈگۈنكى مىللىي توقۇنۇش، مەدەنىيەت توقۇنۇشى مەۋجۇت دۇنيادا، غەرب ھەزارىتىنىڭ ھەمىمبابلىق قارىشى، ئۇ (غەرب ھەزارىتى) خاتا، ئەخلاقسىز، خەتەرلىك، دەيدىغان ئۈچ مەسىلىگە دۇچ كەلدى. بۇ دەل كىتابىمىزنىڭ مەركىزىي تېمىسى. مايكىل خوۋارد بۇنى ناھايىتى ئوبدان خۇلاسىلىگەن: «ھەزارەت كۆپ خىللىقى بولسا بىر ئالاھىدە تارىخىي ھادىسە، ئۇ ھازىر تېزلىكتە غەربكە مايىل، ئىنگلىز تىلىنى ئاساس قىلغان بىر ئورتاق دۇنيا ھەزارىتىنىڭ چىرىتىشىگە ئۈچراۋاتىدۇ، بۇ خىل ھەزارەت بىزنىڭ ئاساسلىق قىممەت قارىشىمىزنى يارىتىدىغان قاراش ھەرگىزمۇ توغرا

ئەمەس»[13]. ئەگەر ئوقۇرمەنلەر ھازىرغىچە مايكىل خوۋاردنىڭ بۇ گېپىدىكى ھېكمەتكە قايىل بولمىغان بولسا، ئۇ چوقۇم بۇ كىتابتا تەسۋىرلەنگەن دۇنيادىن يىراق بىر جايدا ياشاۋاتىدۇ.

دۇنيا خەلقى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قىممەت قارىشى، تۇرمۇلمىسى، ھەزىرتىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك، دېيىش بىر ئەخلاقسىزلىق ئەمەس. چۈنكى، بۇ نىشاننى ئەملگە ئاشۇرۇشمۇ ئەخلاقسىزلىق ئەمەس. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى كېڭىيىشى ۋە 20 — ئەسىر ئاخىرلىرىدا ئامېرىكىنىڭ يەر شارىدىكى ھۆكۈمران ئورنى غەرب مەدەنىيىتىنى دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىغا تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدى. ئەمما، ياۋروپالىقلارنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى كېڭەيمىچىلىكى ئاللىقاچان ئاخىرلاشتى. سوغۇق ئۇرۇش مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈنلا بولۇپ كەتكەنلىكتىن (بۇ ئېھتىياج ھازىر مەۋجۇت بولمىسىمۇ) ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىك ئورنىمۇ ئاجىزلاۋاتىدۇ. خۇددى بىز بايان قىلغانىدەك، كۈچىنىڭ زورىيىشى ھەزىرەتنىڭ تارقىلىشىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرى قايتا غەرب ھەزىرىتى بىلەن قورۇلۇشقا دۇچ كېلىپ قالسا، ئۇ پەقەت غەربنىڭ كۈچىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولىدۇ، خالاس. بۇ جاھانگىرلىك ھەممىباپچىلىقنىڭ مەنتىقىگە ئويغۇن مۇقەررەر نەتىجىسى. بۇنىڭدىن باشقا، پىشقان بىر مەدەنىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، غەرب ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى باشقا جەمئىيەتلەرگە تېڭىشقا ئېھتىياجلىق بولىدىغان ئىقتىسادىي ۋە نوپۇس ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچىگە ئىگە بولالمايدۇ. يەنە كېلىپ بۇنى مەقسەت قىلغان ھەر قانداق تىرىشچانلىق غەربنىڭ ئۆزى بەلگىلەش ۋە دېموكراتىيە قىممەت قارىشىغا خىلاپ، ئاسىيا مەدەنىيىتى ۋە مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ بارغانسېرى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىباپلىقىغا قەتئىي ئىشىنىشىگە ئەگىشىپ،

غەربلىكلەرمۇ ھەممىبابچىلىق ۋە جاھانگىرلىكنىڭ ئارىسىدىكى باغلىنىشنى كۈنسايىن تونۇپ يېتىدۇ.

غەربنىڭ ھەممىبابچىلىقى دۇنياغا نىسبەتەن خەتەرلىك. ئۇ بەلكىم يادرو دۆلەتلەر ئارىسىدىكى زور مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئۇ غەربكە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ خەتەرلىك، چۈنكى ئۇ بەلكىم غەربنىڭ مەغلۇبىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گۇمران بولۇشى غەربلىكلەرنى ئۆز مەدەنىيىتىنى مىسلىسىز ھۆكۈمران ئورۇندا دەيدىغان قاراشقا ئەكىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر قەدەر ئاجىز ئاسىيا، مۇسۇلمانلار ۋە باشقا جەمئىيەتلەرمۇ كۈچ توپلاشقا باشلىدى. ئۇلار بەلكىم بۈتۈنسىنىڭ ھەممىگە تونۇشلۇق مەنتىقىسىنى ئىجرا قىلىشقا بىلىپ-بىلمەي يېتەكلىنىپ قېلىشى مۇمكىن!

تاپتى لەشكەرلەر قۇۋۋەت، بۇرسەتمۇ ھەم كەلدى يېتىپ،
دۇشمىنىڭ كۆچلەندى، ساقلان، ئېھتىياتنى دوست ئېتىپ.
چوققىدا تۇرغاندا، ھاڭغا غۇلىماستا چارە قىل،
ئۆرلىسە ھەم پەسلىسە دولقۇن، سەۋەب بار، ئال بىلىپ.
ئەگىشىپ دولقۇنغا ماڭساڭ بولغۇسى نۇسرەت نېسىپ،
بۇرسىتىڭ كەتسە ناۋادا قالسەن ھەسرەت چېكىپ.
ۋاقىتدۇر چىقساڭ سەپەرگە ئۇشبۇ كۇن بىلسەڭ ئەگەر،
ئال قولۇڭغا بايرىقىڭ، مەردانە يۈر جەۋلان قىلىپ.

ۋەھالەنكى، بۇ مەنتىقە بروتۇس*نىڭ فىلىپپىكى مەغلۇبىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. غەربكە نىسبەتەن ئاقىلانە تەدبىر كۇچىنىڭ

---

* ئابدۇقادىر جالالىدىن تەرجىمىسى.

* بروتۇس (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 85 — 42 يىللار) قەدىمكى رىملىق قەيسەرگە سۇيىقەست قىلغانلارنىڭ كاتتىۋېشى. قەيسەرنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ماكېدونىيىگە قېچىپ بېرىۋىلىپ، ئەسكەر توپلاپ قەيسەرنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 42 - يىلى بىرىنچى قېتىملىق فىلىپپىي ئۇرۇشىدا غەلبە قىلغان، ئەمما ئۆچ ھەپتىدىن كېيىنكى 2 - قېتىملىق تۆتۈشۇشتا ئانتونىي ۋە ۋۇدېۋىنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىگە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈۋالغان. (خەنزۇچە تەھرىردىن)

يۆتكىلىشىنى توسىشقا ئۇرۇنۇش ئەمەس، بەلكى كېمىنى تېيىز جايلارد ىمۇ ھەيدەشنى، ئازابقا چىداشنى، تەۋەككۈلچىلىكنى ئازايتىپ، ئۆزىنىڭ ھەزار تىنى قوغداشنى ئۆگىنىۋېلىش.

ھەر قانداق مەدەنىيەت شەكىللىنىش، كۆتۈرۈلۈش، ئاجىزلىشىش دېگەندەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈردى. غەرب مەدەنىيىتى بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى تەرەققىي قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكىدە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان خرىستىئان دىنى، كۆپ مەنبەچىلىك، شەخسچىلىك ۋە قانۇن-تۈزۈم قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەرب بۇلار بىلەن زامانىۋىلىقنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ، يەر شارى مىقياسىدا كېڭىيەلەيدۇ ھەم باشقا جەمئىيەتلەر زوقلىنىدىغان نىشان بولالايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىر پۈتۈن گەۋدە ھالىتىدە پەقەت غەربتىلا مەۋجۇت. خۇددى ئارتۇر سكىلىسنگېر ئېيتقاندەك، ياۋروپا بولسا«شەخسىي ئەركىنلىك، سىياسىي دېموكراتىيە، قانۇن-تۈزۈم، كىشىلىك ھوقۇق، ھەزارەت ئەركىنلىكى ئىدىيىسىنىڭ مەنبەسى، بىردىنبىر بۇلىقى»، « بۇ ئىدىيىلەر ياۋروپانىڭ ئىدىيىسى، ئاسىيا، ئافرىقا ياكى ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىدىيىسى ئەمەس. پەقەت ئۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىسىلا»[18]. بۇ ئالاھىدىلىكلەر غەرب مەدەنىيىتىنى تەڭداشسىز يەككە-يېگانە مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرغان. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھەممىبابلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۆزگىچىلىكىدە. شۇڭا، غەرب رەھبەرلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، غەرب ئوبرازى بويىچە باشقا مەدەنىيەتلەرنى قايتا قۇرۇشقا ئۇرۇنۇش ئەمەس (بۇ غەربنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقان كۈچىنىڭ قوللىدىن كەلمەيدۇ) بەلكى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يېگانە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قىلىش، قوغداش ۋە گۈللەندۇرۇشتۇر. ئامېرىكا ئەڭ كۆچلۈك غەرب دۆلىتى بولغاچقا، بۇ مەسئۇلىيەت رەت

قىلغىلى بولمايدىغان تەرزدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشتى.

غەربنىڭ كۈچى ئاجىزلىشىۋاتقان بۇ پەيتتە، غەرب مەدەنىيىتىنى قوغداش ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە پايدىلىق. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار:

● باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە دۆلەتلەرنىڭ غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئىختىلاپتىن پايدىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي بىر گەۋدىلىشىشنى كۈچەيتىپ، سىياسەتنى تەڭشەشكە؛

● ئوتتۇرا ياۋروپادىكى غەرب دۆلەتلىرى، يەنى ۋايسگراد، دۆلەتلىرى، بالتىق جۇمھۇرىيەتلىرى، سلوۋېنىيە، كرودىيەلەرنى ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا قىلىشقا؛

● لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ «غەربلىشىشگە» ئىلھام بېرىپ، ئامال قىلىپ لاتىن ئامېرىكا دۆلەتلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە؛

● ئىسلام ۋە جۇڭگولۇقلار دۆلەتلىرىنىڭ غەيرىي دائىمىي ھەربىي كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تورمۇزلاشقا؛

● ياپونىيەنىڭ غەربتىن ئايرىلىپ، جۇڭگو بىلەن قاملىشىپ قېلىشىنى ئاستىلىتىشقا؛

● روسىيەنىڭ پراۋوسلاۋىيە يادرو دۆلىتى ۋە رايونلۇق كۈچلۈك دۆلەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشنىڭ روسىيەنىڭ قانۇنلۇق مەنپەئىتى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا؛

● غەربنىڭ تېخنىكا ھەربىي كۈچىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەردىن ئۈستۈن ھالىتىنى ساقلاشقا موھتاج.

ئەڭ مۇھىمى غەربنىڭ باشقا مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنىڭ كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنياسىدىكى مۇقىمسىزلىق ۋە يوشۇرۇن يەرشارى خاراكتېرلىك توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان

ئەڭ خەتەرلىك بىردىنبىر ئامىل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىگە موھتاج.

ئامېرىكىدا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تۇغرا بولغان تاشقى سىياسەت ھەققىدە كەڭ كۆلەملىك مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىلدى. بۇنداق بىر دەۋردە ئامېرىكا دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدۇ، شۇنداقلا دۇنيادىن ئۆزىنى چەتكە ئالالمايدۇ. مەيلى خەلقئارا چىلىق ياكى تەنھالىق، مەيلى كۆپ تەرەپچىلىك ياكى يەككە تەرەپچىلىك بولسۇن ھېچقايسىسى ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلالمايدۇ. پەقەت بەك چېكىدىن ئاشقان ئىشلاردىن ساقلىنىپ، ياۋروپادىكى باشقا ھەمراھلىرى بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىدىغان ئاتلانتىك ئوكيان سىياسىتى قوللىنىپ، ئۇلاردا ئورتاق بولغان تەڭداشسىز يېگانە مەدەنىيەتنىڭ مەنپەئىتى ۋە قىممەت قارىشىنى ئىلگىرى سۈرسە ۋە قوغدىسا، ئاندىن ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىنى ھەقىقىي ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش ۋە تەرتىپ

دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ يادرو دۆلەتلىرىگە چېتىلىدىغان يەرشارى ئۇرۇشنىڭ پارتلىماسلىق ئېھتىمالى زور، ئەمما پارتلىشىنى مۇمكىن ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا ئاللىقاچان تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. بۇنداق ئۇرۇش ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۇرۇشىدىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. بولۇپمۇ بىر تەرەپ مۇسۇلمان يەنە بىر تەرەپ غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن بولغانىدا. ئەگەر مەلۇم غەرىزگە ئىگە مۇسۇلمان يادرو دۆلەتلىرى ئۇرۇشقا قاتناشقان مۇسۇلمان دىنداشلىرى ئۈچۈن بەس-بەستە ياردەم بېرىشسە، ئۇرۇش بەلكىم تېخىمۇ كۆچىيىپ كېتىشى مۇمكىن. ئەگەر ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامدىكى تۇغقان دۆلەتلەر ئۇرۇشقا بەك چوڭقۇر ئارىلىشىپ قالماسلىق مەنپەئىتىمىزگە

مۇۋاپىقكەن دەپ قارىسا، كۈچىيىپ كېتىش ئېھتىماللىقى كىچىكرەك بولىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى يېرشارى ئۇرۇشنىڭ قوزغىلىدىغان تېخىمۇ خەتەرلىك ئامىل ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ۋەئۇلارنىڭ يادرو دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقنىڭ ئۆزگىرىشى. ئەگەر بۇخىل ئەھۋال داۋاملىشىۋەرسە، جۇڭگونىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە بۇ «ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ رىقابەتچىنىڭ كۈنسېرى ئۆزىنى تەكىتلىشى»، 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيانىڭ مۇقىملىقىغا غايەت زور بېسىم پەيدا قىلىدۇ، جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ ھۆكۈمران كۈچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى ئامېرىكىنىڭ تارىختا ئاللىقاچان ئىسپاتلانغان مەنپەئىتىگە خىلاپ كېلىدۇ[17].

ئامېرىكىنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەرگە ئالغاندا ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى ئۇرۇش قانداق مەيدانغا كېلىدۇ؟ پەرەز قىلايلى، 2010- يىلى ئامېرىكا ئارمىيىسى بىرلىككە كېلىپ بولغان چاۋشيەندىن چېكىنىپ چىقىدۇ، ياپونىيىدىكى ئارمىيىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە ئازلايدۇ، بۇ چاغدا تەيۋەن ۋە جۇڭگو قۇرۇقلۇقى ئاللىقاچان يارىشىپ قالغان بولىدۇ، ئەمما تەيۋەن يەنىلا ئۆزىنىڭ ئىش يۈزىدىكى كۆپ قىسىم مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ، ئەمما بېيجىڭنىڭ تاشقى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېنىق ئېتىراپ قىلىدۇ، ھەتتا 1946- يىلىدىكى ئوكرائىنا، بېلوروسىيە ئەندىزىسى بويىچە، جۇڭگونىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ب د ت غا كىرىدۇ، جۇڭگونىڭ نەنخەي دېڭىزىدىكى نېفىتنىڭ ئېچىلىشى تېز بولۇپ، كۆپ قىسىم رايون جۇڭگونىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا بولۇپ قالىدۇ، ۋېيتنام كونترول قىلغان بەزى رايونلارنى ئامېرىكا شىركەتلىرى ئاچىدۇ. جۇڭگو يېڭى ئەسكىرىي كۈچ ئىشلىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئىشەنچىسى زور دەرىجىدە ئېشىپ، پۈتكۈل نەنخەينى كونترول قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. جۇڭگو ئۆزىنىڭ پۈتكۈل دېڭىز رايونىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىزچىل تەكىتلەپ

كەلگەندى. ۋېيتنام قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلايدۇ، بۇلار ئاز سىدا دېگىز ئۇرۇشى يۈز بېرىدۇ. 1979- يىلىدىكى ئاز-نومۇسنى يۇيۇشقا ئالدىراپ كەتكەن جۇڭگو ۋېيتنامغا تاجاۋۇز قىلىدۇ، ۋېيتنام ئامېرىكىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. جۇڭگولۇقلار ئامېرىكىنى ئارىلاشماسلىققا ئاگاھلاندۇرىدۇ. ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرى بۇنىڭدىن چۆچۈپ، ئالاقزادە بولۇپ كېتىدۇ، ئامېرىكا جۇڭگونىڭ ۋېيتنامغا تاجاۋۇز قىلىشىغا چىداپ تۇرالماي، جۇڭگوغا ئىقتىسادىي ئىمبارگو يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەم قېپىقالغان ناھايىتى ئاز ئاۋئاماتكا فىلوتىنىڭ بىرىنى جۇڭگو نەنخەيگە ئەۋەتىدۇ. جۇڭگو ئامېرىكىنى دېگىز تەۋەلىكىمىزگە ھۇجۇم قىلدى، دەپ ئەيىبلەپ، فلوتقا ھاۋادىن ھۇجۇم قىلىدۇ، ب د ت نىڭ باش كاتىپى ۋە ياپونىيە باش ۋەزىرىنىڭ ئۇرۇش توختىتىش تىرىشچانلىقلىرى مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇرۇش ئوتى شەرقىي ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا تۇتىشىدۇ. ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ ياپونىيىدىكى بازىسىنى ئىشلىتىپ، جۇڭگوغا قارشى ھەرىكەت قىلىشىنى چەكلەيدۇ، ئامېرىكا چەكلەشكە پەرۋا قىلمايدۇ، ياپونىيە ئۆزىنىڭ بىتەرەپلىكىنى جاكارلايدۇ ھەم ئامېرىكا ئارمىيىسى بازىسىنى قامال قىلىدۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ تەيۋەن ۋە چوڭ قورۇقلۇقتىن ئەۋەتكەن سۇ ئاستى پاراخوتلىرى ۋە ئايروپىلانلىرى ئامېرىكا دېگىز فلوتى ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىگە ئېغىر زەربە بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ قورۇقلۇق قىسمى خانويغا (ۋېيتنامنىڭ پايتەختى) كىرىپ ۋېيتنامنىڭ زور بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىدۇ.

جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ بىر-بىرىنىڭ زېمىنىغا يادرو بومبىسى ئاتالايدىغان ئىقتىدارى بولغاچقا، ھەر ئىككىلىسى ئىچىدە بىلىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا يادرو بومبىسى ئىشلەتمەيدۇ. ئەمما، ئىككى دۆلەت ئىچىدە يادرو ھۇجۇمىغا نىسبەتەن ۋەھىمە مەۋجۇت، بولۇپمۇ ئامېرىكىدا ئالاھىدە كۈچلۈك. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلار بىز نېمىدەپ بۇنداق خەتەرگە يۈزلىنىپ

يۇرمىز؟ جۇڭگو نەنخەينى، ۋېيتنامنى، ھەتتا پۈتۈن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيانى كونترول قىلغان تەقدىردىمۇ بىزگە نېمە تەسىرى بولماقچىدى؟ دەپ سوراشقا باشلايدۇ. ئۇرۇشقا قارشى كەيپىيات ئامېرىكىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى لاتىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ پۈشتىلىرى كونترول قىلغان شتاتلاردا ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇ يەردىكى خەلق ۋە ھۆكۈمەت بۇ «بىزنىڭ ئۇرۇشمىز ئەمەس»، دەپ جاكارلايدۇ ھەم 1812- يىلىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىكى يېڭى ئەنگلىيىنى دوراپ ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىدۇ. جۇڭگولۇقلار شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇرۇش نەتىجىسىنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن، ئامېرىكا جامائەت پىكرى ياپونلار 1942- يىلى ئۈمىد قىلغان ھېلىقى يۆنىلىشكە ئېغىشقا باشلايدۇ. ئۇلار بۇ يېڭى زومىگەر دۆلەتنى مەغلۇپ قىلىشنىڭ بەدىلى بەڭ زور، بىز يەنىلا تىنچ ئوكيانىدىكى پارچە-پۇرات ئۇرۇش ياكى «يالغان ئۇرۇش»لارنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلايلى دەپ قارايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئۇرۇش باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق دۆلەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھىندىستان جۇڭگونىڭ دىققىتىنىڭ شەرقىي ئاسىياغا مەركەزلىشىپ قالغىنىدىن پايدىلىنىپ، پاكىستانغا ئەجەللىك ھۇجۇم قوزغاپ، بۇ دۆلەتنىڭ يادرو قورالى ۋە دائىمىي ھەربىي كۈچىنى ئۈزۈل-كېسىل ۋەيران قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھىندىستان ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىگە ئېرىشىدۇ، ئەمما ئىران، پاكىستان جۇڭگونىڭ ھەربىي ئىتتىپاقى، بۇ ۋاقىتتا رەسمىي قورۇلىدۇ. ئىران زامانىۋىلاشقان، ئەسلىھەلىرى خىل ئارمىيىسىنى ئەۋەتىپ پاكىستانغا ياردەم بېرىدۇ. ئىران ئارمىيىسى ۋە ئوخشاشمىغان مىللىي گۇرۇھلاردىن تەركىب تاپقان پاكىستان پارتىزانلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان ھىندىستان قىسىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. پاكىستان بىلەن ھىندىستان ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ يارىمىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. ھىندىستان ئىران غەربىي جەنۇبىي ئاسىيانى كونترول قىلىۋېلىشى مۇمكىن دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئەمما،

جۇڭگونىڭ ئامېرىكا ئۇستىدىن قىلغان دەسلەپكى غەلىبىسى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە غەربكە قارشى داغدۇغلىق ھەرىكەت قوزغاپ، قېپىقالغان بىر نەچچە ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە تۈركىيەدىكى غەربپەرەس ھۆكۈمەتلەر ئارقا-ئارقىدىن ئىسلامزم ھەرىكىتى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدۇ. بۇ ھەرىكەتنىڭ غول كۈچى مۇسۇلمانلار نوپۇسىدىكى پارتلىغان ئەڭ ئاخىرقى ئەۋلاد ياشلاردىن كېلىدۇ. غەربنىڭ ئاجىزلىقىدىن كېلىپ چىققان، غەربكە قارشى ھەرىكەت ئەرەبلەرنىڭ ئىسرائىلىيىگە زور كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئاللىقاچان كىچىكلەپ قالغان ئامېرىكىنىڭ ئالتىنچى فلوتى بۇنى توسۇشقا ئامالسىز قالىدۇ.

جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا باشقا مۇھىم دۆلەتلەردىن يىراقم ئىزدەيدۇ، جۇڭگو ھەربىي جەھەتتە غەلىبە قىلغاچقا، ياپونىيە جىددىيلىشىپ جۇڭگوغا ئەگىشىشكە باشلايدۇ. ئىلگىرى رەسمىي بىتەرەپلىك مەيدانىنى جۇڭگوپەرەس مەيدانغا ئۆزگەرتىدۇ، كېيىنلا جۇڭگونىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۈرۈشقا قاتناشقۇچى تەرەپ بولىدۇ، ياپونىيە ئارمىيىسى ياپونىيەدىكى ئامېرىكا بازىسىنى ئىشغال قىلىدۇ، ئامېرىكا ئالدىراپ چېكىنىدۇ، ئامېرىكا ياپونىيىگە قامال يۇرگۈزىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ، ئامېرىكا-ياپونىيە فىلوتلىرى تىنچ ئوكيانىدا پارچە-پۇرات جەڭ قىلىشىدۇ، ئۈرۈشنىڭ بېشىدا، جۇڭگو روسىيە بىلەن ئورتاق بىخەتەرلىك كېلىشىمى ئىمزالاشنى تەكلىپ بېرىدۇ، (بۇ كىشىگە گېتلېر ستالىن شەرتنامىسىنى ئەسلىتىپ قويىدۇ) ۋەھالەنكى، جۇڭگونىڭ غەلىبىسى روسىيىگە ياپونىيىنىڭ ئەكسىچە تەسىر كۆرسىتىدۇ، جۇڭگونىڭ غەلىبىسى ۋە شەرقىي ئاسىيانى ئۆمۈميۈزلۈك كونترول قىلىشى موسكۋانى قورقۇتۇۋېتىدۇ، روسىيە جۇڭگوغا قارشى تۈرۈشقا قاراپ مېڭىپ، سىبىرىيىگە ئەسكەر كۆپەيتىدۇ، سىبىرىيىگە ئولتۇراقلاشقان سانسىز جۇڭگولۇقلار بۇ ھەرىكەتلەرگە ئارىلىشىدۇ. جۇڭگو ھەربىي مۇداخىلە ئارقىلىق ئىنتىپاقداشلىرىنى قوغدايدۇ ھەم ۋىلادىۋوستوكنى، خېيلۇڭجياڭ

ۋادىسى ۋە شەرقىي سىبىرىيەدىكى باشقا مۇھىم جايلارنى ئىشغال قىلىدۇ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ سىبىرىيەدە يامرىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدە جۇڭگونىڭ «قوغدىشى» ئاستىدىكى موڭغۇلىيەدە توپلاڭ يۈز بېرىدۇ.

نېفتنى كونترول قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىش ھەممە تەرەپ ئۈچۈن مۇھىم، ياپونىيە گەرچە يادرو ئېنېرگىيىسىگە غايەت زور مەبلەغ سالغان بولسىمۇ، نېفت ئىمپورتىغا تايىنىشى يەنىلا ئىنتايىن ئېغىر، بۇ ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا ئەگىشىش، شۇنداقلا پارس قولتۇقى، ھىندونېزىيە ۋە نەنخەيدىكى نېفت يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش خاھىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتۈۋېتىدۇ. ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئىسلام ئۇرۇشقاقلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىشىغا، پارس قولتۇقىنىڭ غەربكە تەمىنلەيدىغان نېفتىنىڭ پېيالىدە، ئىستاكاندا قېلىشىغا ئەگىشىپ، غەرب كۈنسايىن روسىيە، كاۋكاز، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نېفىتقا تايىنىدۇ. بۇ غەربنىڭ روسىيىنى تىرىشىپ ئۆزىنىڭ ئەزاسى قىلىشىنى ھەم روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنى كونترول قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا ياۋروپا ئىتتىپاقىنى يارەمگە جەددىي سەپەرۋەر قىلىدۇ. ياۋروپا دۆلەتلىرى گەرچە ئامېرىكىغا دىپلوماتىيە ۋە ئىقتىسادىي يارەمنى كېڭەيتكەن بولسىمۇ، ھەربىي جەھەتتىن ئارىلىشىپ قېلىشنى خالىمايدۇ، ئەمما، جۇڭگو ۋە ئىران غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئاخىرى توپلىشىپ خۇددى ئامېرىكا 2- قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىنى قوللىغاندەك ئامېرىكىنى قوللىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. بۇ ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلار مەخپىي ھالدا بوسنىيە ۋە ئالجىرىيەدە ئوتتۇرا مۇسۇلمان يادرو بومبىسى ئورنىتىپ ياۋروپا دۆلەتلىرىنى ئۇرۇشقا قاتناشماسلىققا ئاگاھلاندۇرىدۇ. ياپونىيەدىن باشقا، جۇڭگونىڭ باشقا دۆلەتلەرگە بولغان ۋەھىمىسى جۇڭگونىڭ مۇلچىرىنىڭ ئەكسىچە ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ. بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولىدۇ. ئامېرىكا ئاخبارات ئورگانلىرى بۇ

ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى بايقاپ دوكلات قىلىدۇ، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى دەرھال باشقۇرۇلىدىغان بومبىلارنى چېكىندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ھەرىكەت قوللىنىشتىن ئىلگىرى، ئىزچىل تۈركىيىگە قارشى خرىستىئان دىنى مۇداپىئەچىلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي رولىنى قايتا ئويىنىغۇسى بار سېرىبىيە بوسنىيىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ ھەم باشقۇرۇلىدىغان بومبىلارغا ئېرىشىپ، 90- يىللاردا مەجبۇرىي توختاپ قالغان ئىرقىي تازىلاشنى قايتا باشلايدۇ. ئالبانىيە بىلەن تۈركىيە بوسنىيىگە ياردەم بەرمەكچى بولىدۇ. گېرتسىيە ۋە بۇلغارىيە تۈركىيىنىڭ ياۋروپادىكى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. تۈركلەر بوسفور بوغۇزىدىن قېچىپ ئۆتىدۇ، ئىستامبۇلنى ئالاقزادىلىك قاپلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالجىرىيەدىن قويۇپ بېرىلگەن يادرو ئوق بېشى ئېلىپ ماڭغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا، مارسېل (فرانسىيىنىڭ بىر شەھىرى) غا يېقىن جايغا چۈشىدۇ، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى شىمالىي ئافرىقىدىكى نىشانلارنى ۋەيران قىلغۇچ بومبارديمان قىلىپ ئۆچ ئالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا، ياۋروپا، روسىيە ۋە ھىندىستان جۇڭگو، ياپونىيە ۋە مۇتلەق كۆپ قىسىم ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بىر مەيدان ھەقىقىي يەرشارى ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق ئۇرۇش قانداق ئاخىرلىشىدۇ؟ ھەر ئىككى تەرەپتە زور تۇرکۇمدە يادرو قورالى بار. روشەنكى، ئۇلارنى ئىشلىتىش ئەڭ تۆۋەن چەكتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئىككى تەرەپنىڭ ئاساسلىق دۆلەتلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايدۇ، ئەگەر ئۇلار-ئارا چەكلىمە رول ئويناسا، خورىغان ئىككى تەرەپ، بەلكىم ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي ئاسىيانىڭ زومىگەرلىكىدىن ئىبارەت تۈپ مەسىلىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. يەنە بىر ئېھتىماللىق، غەرب دائىمىي ھەربىي كۈچ بىلەن جۇڭگونى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەمما، ياپونىيە جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ بولغانلىقتىن، ياپونىيە ئارىلى جۇڭگونىڭ

مۇداپىئە گەۋدىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئامېرىكىنى دېڭىز ئارمىيىسى بىلەن جۇڭگونىڭ دېڭىز بويىدىكى نوپۇس، سانائەت مەركەزلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز قالدۇرىدۇ. يەنە بىر چارە جۇڭگونىڭ غەربىدىن كېلىش. جۇڭگو روسىيە ئارىسىدىكى ئۇرۇش، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ روسىيىنى ئەزالىققا قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ غەربنىڭ جۇڭگوغا تاقابىل تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەم روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نېفتى مول مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە بولغان كونترول‌لۇقىنى ساقلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زاگىرۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇللارنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەمدە سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، بېيجىڭ، مانجۇرىيە ۋە خەنزۇلارنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا ئەڭ ئاخىرقى ھۇجۇم قوزغاش مەقسىتىدە ئارمىيىنى شەرقىي سىبىرىيىگە تەدرىجىي يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بۇ يەرشارى مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى قانداق بولسۇن ياكى ئۆز ئارا يادرو قورالى ئىشلىتىشىپ، ئىككىسى تەرەپ خورىغاندا سۆھبەت ئارقىلىق ئۇرۇش توختاتسۇن ۋە ياكى روسىيە بىلەن غەرب ئارمىيىسى ئەڭ ئاخىرىدا تىنەئەنمېن مەيدانىغا كىرسۇن، ساقلانغىلى بولمايدىغان ئاقىۋەت شۇكى، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئاساسلىق تەرەپلەر، ئىقتىساد، نوپۇس، ھەربىي كۈچ جەھەتتە جىددىي ئاجىزلايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە نەچچە ئەسىردىن بۇيان يەرشارىدىكى كۈچ ئاۋۇال شەرقتىن غەربكە، ئاندىن غەربتىن شەرقكە يوتكەلگەن بولسا، ئەمدى شىمالدىن جەنۇبقا يۆتكىلىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ زور پايدا كۆرگۈچىلىرى ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەتلەر. غەرب، روسىيە، جۇڭگو، ياپونىيەلەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئەگەر ھىندىستان بۇ ئاپەتتىن ساقلىنىپ قالسا، ئۇ ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى بولغان تەقدىردىمۇ، ھىندىستانغا ھىندىستان يولىنى بويلاپ دۇنيانى قايتا قۇرۇش ئۈچۈن ئىشىك ئېچىپ بېرىدۇ. زور تۈركۈمدىكى ئامېرىكا خەلقى، ئانگلو-ساكسون

ئاق تەنلىك پىروتېستانت مۇرىتلىرى سەرخىللىرى تار غەرب خاھىشى ئامېرىكىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، دەپ ئەيىبلەيدۇ. لاتىن پۇشتى رەھبەرلىرى ئۇرۇشنىڭ سىرتىدا قالغان، گۇللەنگەن لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىگە يەنە مارشال پىلانىچە ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلىش ئارقىلىق ھوقۇق بېشىغا چىقالايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئافرىقىنىڭ ياۋروپانىڭ قايتا قۇرۇلۇشىغا ياردىمى بولمايلا قالماستىن، جەمئىيەت تەرىپىدىن ھەركەتلەندۈرۈلگەن ئاما، ياۋروپانىڭ قېيقالغان بايلىقلىرىنى بۇلايدۇ. ئاسىيادا، جۇڭگو، ياپونىيە، چاۋشيەن ئېغىر ئۇرۇش بۇرغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن، كۆچ جەنۇبقا يۆتكىلىپ، ئۇرۇشتا بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرغان ھىندونېزىيە يېتەكچى دۆلەت بولۇپ قالدۇ ھەم ئاۋسترالىيە مەسلىھەتچىلىرىنىڭ كۆرسەتمىسىدە شەرقتە يېڭى زېلاندىيىدىن غەربتە بېنگال، سىرىلانكىغىچە، شىمالدا ۋېيتنامغىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئىشلىرىغا قول شىلتىپ يۈرىدۇ. مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى كەلگۈسىدە ھىندونېزىيە، ھىندىستان بىلەن گۇللەنگەن جۇڭگونىڭ ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، مەيلى قانداق بولمىسۇن، دۇنيا سىياسىيسىنىڭ مەركىزى، جەنۇبقا يۆتكىلىدۇ.

ئەگەر ئوقۇرمەن بۇ مەنزىرىنى كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان غەلىتە خىيال دەپ قارىسا، ئۇنداقتا ئۇ بىزنىڭ تەلىيىمىز. بىز يەنىلا ئۇنىڭدىنمۇ ئېھتىماللىقى زور بولغان ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىپ قالماسلىقىنى ئۈمىد قىلايلى. ئەمما، بۇنىڭ ئېھتىماللىقى ئەڭ زور، ئادەمنى ئەڭ ئەنسىرىتىدىغىنى دەل ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى: بىر مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلىتى ئامېرىكا، يەنە بىر مەدەنىيەتنىڭ يادرو دۆلىتى (جۇڭگو) بىلەن، بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئەزا دۆلىتى (ۋېيتنام) ئارىسىدىكى ماجىراغا ئارىلىشىدۇ. ئامېرىكىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەلقئارا قانۇننى قوغداش، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش، دېگىز-ئوكيان ئەركىنلىكىنى قوغداش، نەنخەيدىكى نېفتكە ئېرىشىشكە

كاپالەتلىك قىلىش، شۇنداقلا بىر دۆلەتنىڭ شەرقىي ئاسىيانى كونترول قىلىۋېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، بۇنداق ئارىلىشىش زۆرۈر. ئەمما، جۇڭگوغا نىسبەتەن، ئامېرىكىنىڭ ئارىلىشىشىغا قەتئىي چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ. جۇڭگو بۇنى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ جۇڭگوغا ھاقارەت قىلىش، قورقىتىش غەرىزى، جۇڭگونىڭ قانۇنلۇق تەسىر دائىرىسى ئىچىدە باشقا دۆلەتنى جۇڭگوغا قارشى تۇرۇشقا قۇتراتىش، جۇڭگونىڭ دۇنيا ئىشلىرىدا ئۇيناشقا تېگىشلىك رولىنى ئىنكار قىلغانلىق دەپ قارايدۇ.

قىسقىسى، يېتىپ كېلىدىغان دەۋردە، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى زور ئۆرۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشىغا ئارىلىشىشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئەمما، پاكىت شۇكى، بەزى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئامېرىكا، شۇبھىسىزكى بۇنى قوبۇل قىلالمايدۇ. «ساقلىنىش پرىنسىپى»، يەنى يادرو دۆلەتلەرنىڭ باشقا مەدەنىيەت توقۇنۇشلىرىغا ئارىلىشىشتىن ساقلىنىش، كۆپ مەدەنىيەتلىك، كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيادا تىنچلىقنى ساقلاشنىڭ باش شەرتى. ئىككىنچى شەرت بولسا، «ئورتاق تەڭشەش پرىنسىپى»، يەنى يادرو دۆلەتلەر ئۆز ئارا سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ دۆلەت-گۇرۇھلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇك سەپ ئۆرۈشنى چەكلەش ۋە توختىتىش.

غەربكە نىسبەتەن، شۇنداقلا غەربنىڭ ھۆكۈمرانلىق رولىنى تولۇقلىماقچى ۋە ئورنىنى ئالماقچى بولغان مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن، بۇ پرىنسىپلارنى ۋە مەدەنىيەتلەر ئۆز ئارا باراۋەر مۇئامىلە قىلىدىغان دۇنيانى قوبۇل قىلىش ئاسان ئىش ئەمەس. مەسىلەن، بۇنداق دۇنيادا يادرو دۆلەتلەر يادرو قوراللىرىغا ئىگە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭلا ئىمتىيازى دەپ قاراپ، شۇ مەدەنىيەتنىڭ باشقا دۆلەتلىرىنىڭ ئىگە بولىشىغا يول قويماسلىقى مۇمكىن. زۇلپىقار ئەلى بۇتتۇ ئۆزىنىڭ پاكىستانىنىڭ «ئومۇميۈزلۈك يادرو ئىقتىدارىنى» تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى ئەسلىگەندە، ئۇ ئاقلاپ: «ئىسرائىلىيە، جەنۇبىي ئافرىقا ئومۇميۈزلۈك يادرو ئىقتىدارى

ھازىرلىغان. خرىستىئان دىنى، يەھۇدىي دىنى ۋە ھىندى دىنى مەزھەپلىرىمۇ بۇ خىل ئىقتىدارنى ھازىرلىغان. پەقەت ئىسلام مەدەنىيىتىلا ھازىرلىمىغان، ئەمما بۇ خىل ھالەت پات يېقىندا ئۆزگىرىدۇ» دەيدۇ[18]. يادرو دۆلتى يوق مەدەنىيەتتە رەھبەرلىك ھوقۇقى ئۈچۈن رىقابەتلىشىش، يادرو قورالىغا ئىگە بولۇش رىقابىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىرانىنىڭ گەرچە پاكىستان بىلەن يېقىن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، روشەنكى ئۇمۇ پاكىستانغا ئوخشاش يادرو قورالىغا ئىگە بولۇشىمىز كېرەك، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ، برازىلىيە ئارگېنتىنا بۇ نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلىشتىن ۋاز كەچتى. جەنۇبىي ئافرىقىمۇ يادرو قورالىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ئەگەر نېگىرىيە ئۆزىنىڭ يادرو ئىقتىدارىنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى باشلىسا، جەنۇبىي ئافرىقىمۇ يادرو قورالىغا قايتا ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىشى مۇمكىن. يادرو كېڭىيىشى ھەقىقەتەن خەتەرلىك. خۇددى، سىكوت ساگان ۋە باشقىلار كۆرسەتكەندەك، ئاساسلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر ياكى ئىككى يادرو دۆلتى يادرو قورالىغا ئىگە بولغان، باشقا دۆلەتلەر يادرو قورالىغا ئىگە بولمىغان دۇنيا، بەلكىم بىر قەدەر مۇقىم دۇنيا بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇرۇلغان كۆپ قىسىم ئاساسلىق خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسى غەربنىڭ مەنپەئىتى، قىممەت قارىشى، ئەمەلىيىتى بويىچە قۇرۇلغان. غەربنىڭ كۆچى باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىغاندا ئاجىزلاشقان ۋاقىتتا، بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلار باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن بېسىم ئاستىدا قايتا تەشكىللىنىدۇ. ئەڭ روشەن، ئەڭ مۇھىم ، شۇنداقلا تالاش تارتىش ئەڭ زور مەسىلە ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ دائىمى ھەيئەت دۆلەتلىرىنىڭ ئورنى مەسىلىسى. دائىمىي ھەيئەتلەر 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئاساسلىق غەلبە قىلغۇچى دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئەمما بۇ ھازىرقى دۇنيانىڭ كۆچ رېئاللىقى بىلەن كۆنسايىن ماسلاشمايۋاتىدۇ. بۇنىڭ

ئۇچۇن بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن مەزگىل ئىچىدە ئىككى خىل ئۆزگىرىش كۆرۈلىدۇ. بىرى، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. يەنە بىرى، ھەتتا خۇددى يەتتە دۆلەت باشلىقلىرى يىغىنى يەر شارى ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلغانغا ئوخشاش، بەزىبىر ئانچە رەسمىي بولمىغان كۇنتەرتىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بىخەتەرلىك مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشى مۇمكىن. كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادا، كۆڭۈلدىكىدەك ھالەت ھەر بىر ئاساسلىق مەدەنىيەت خەۋپسىزلىك كېڭىشىدە ئاز دېگەندىمۇ بىر مەڭگۈلۈك ئورۇنغا ئىگە بولۇش. ئەمما، ھازىر ئۇچلا مەدەنىيەتنىڭ ئورنى بار. ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە گېرمانىيىگە ئوروپا بېرىشنى قوللايدۇ، ئەلۋەتتە پەقەت باشقا دۆلەتلەرمۇ كىرگەن ئەھۋالدا، ئاندىن بۇ ئىككى دۆلەت دائىمى ھەيئەت بولالايدۇ. بىرازلىيە رەت قىلىش ھوقۇقى يوق بەش دائىمى ھەيئەت كۆپەيتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇلار گېرمانىيە، ياپونىيە، ھىندىستان، نېگېرىيە، برازىلىيە. ئەمما، ئۇنداقتا، نېگېرىيىنى ھېسابقا ئالمىسا، دۇنيادىكى 1 مىليارد مۇسۇلمانىنىڭ ۋەكىلى بولمايدۇ. مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ياپونىيە ۋە ھىندىستان ھەيئەت بولۇشقا تېگىشلىك. بۇ ئورۇندا بۇ مەدەنىيەتلەردىكى ئاساسلىق دۆلەتلەر نۆۋەتلىشىپ ئولتۇرسا بولىدۇ. بۇنى ئىسلام مەجلىسى تەشكىلاتى، ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى، ئامېرىكا قىتئەسى دۆلەتلىرى تەشكىلاتى (ئامېرىكا ۋازكەچكەن) تاللىسا بولىدۇ. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئورنىنى بىرلەشتۇرۇپ ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئورنى قىلىش ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقى دۆلەتلىرى نۆۋەتلىشىپ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشنى قارار قىلىشمۇ مۇۋاپىق. شۇنداق قىلىپ يەتتە مەدەنىيەتنىڭ بىردىن ۋەكىلى بولىدۇ. غەربنىڭ ئىككىسى بولىدۇ. بۇ بۆلۈش لايىھىسى دۇنيانىڭ نوپۇس، بايلىق، كۈچ تارقىلىشىنى كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ ئورتاقلىقى

بەزى ئامېرىكىلىقلار دۆلەت ئىچىدە ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىكىنى، دۆلەت سىرتىدا بولسا ھەممىباپچىلىقنى تەرغىب قىلىدۇ. يەنە بەزى ئامېرىكىلىقلار ھەر ئىككىسىنى تەرغىب قىلىدۇ. دۆلەت ئىچىدىكى ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى ئامېرىكا ۋە غەربكە تەھدىت پەيدا قىلدى. ھەممىباپچىلار بولسا غەرب ۋە دۇنياغا تەھدىت پەيدا قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەرب ھەزارىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ. يەر شارى يەككە ھەزارەت تەرغىباتچىلىرى دۇنيانى ئامېرىكىغا ئوخشاتماقچى بولىدۇ. ئامېرىكا دۆلەت ئىچىدىكى ھەزارەت كۆپ مەنبەچىلىرى بولسا ئامېرىكىنى دۇنياغا ئوخشاتماقچى بولىدۇ. كۆپ ھەزارەتلىك ئامېرىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، غەربنىڭ بولمىغان ئامېرىكا، ئامېرىكا بولالمايدۇ. كۆپ ھەزارەتلىك دۇنيا مۇقەررەردۇر. چۈنكى، يەر شارى ئىمپېرىيىسى قۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئامېرىكا ۋە غەربنى قوغداش، غەرب سالاھىيىتىنى قايتا تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. دۇنيا بىخەتەرلىكىنى قوغداش بولسا يەر شاردا ھەزارەتنىڭ كۆپ خىللىقىنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

غەرب ھەممىباپچىلىرىنىڭ خام خىيالى ۋە يەر شاردا ھەزارەتنىڭ كۆپ خىللىقىدىن ئىبارەت رېئاللىق مۇقەررەر تەرزدە ھەم ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان ھالدا ئەخلاق ۋە ھەزارەتنىڭ نىسپىيلىكىگە ئېلىپ بارامدۇ؟ ئەگەر ھەممىباپچىلىق جاھانگىرلىكىنى ھەقلىقەلەشتۇرسە، ئۇنداقتا نىسپىيچىلىك تۇنجۇقتۇرۇشنى ھەقلىقەلەشتۇرەمدۇ؟ بۇ سوئاللارنىڭ جاۋابى «ھەئە ھەم ياق». ھەزارەت نىسپىي بولىدۇ، ئەخلاق مۇتلەق بولىدۇ. مايكىل ۋالزېر ئېيتقاندەك، ھەزارەت «چوڭقۇر» بولىدۇ، ئۇ تۇرۇلمە ۋە ھەرىكەت ئەندىزىلىرىنى بەلگىلەپ، كىشىلەرنى بەلگىلىك جەمئىيەتتە تۇغرا دەپ قارالغان يولغا يېتەكلەيدۇ. ئەمما، بۇ ئەڭ ئالىي ئۆلچەمدىكى ئەخلاقنىڭ ئۇستىدە تۇرىدىغان، ئۇنىڭدىن ھالقىيدىغان

ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغىنى «چوڭقۇر ۋە ئەڭ ئالىي ئەخلاقنىڭ قايتا-قايتا سۆزلەنگەن ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنى» ئەكس ئەتتۈرگەن ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەمدىكى تېيىز ئەخلاق. ھەقىقەت ۋە ئادالەت ھەققىدىكى ئەڭ تۆۋەن ئەخلاق قارىشى بارلىق چوڭقۇر ئەخلاقلارنى مەۋجۇت، ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ ھەم يەنە ئەڭ تۆۋەن ئەخلاق ھېسابلىنىدىغان «چەكلىمىلەر (ئەڭ ئېھتىماللىقى چوڭى)، ئادەم ئۆلتۈرۈش، ئالدامچىلىق، ۋەھشىي جازا، زۇلۇم، زالىملارغا قارشى تۇرۇش ھەققىدىكى قائىدىلەرمۇ مەۋجۇت. كىشىلەردە ئورتاق بولغىنى كۆپىنچە ئورتاق دۈشمەن ياكى (جىنايەتلەر)، ھەرگىزمۇ ئورتاق ھەزىرەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ئەمەس». ئىنسانلار جەمئىيىتى «ئۇنۇتۇبرسال بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ، بولۇپمۇ ئۇ بىر جەمئىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن». «بەزىدە بىز باشقىلار بىلەن بىللە ئىلگىرىلەيمىز، ئەمما كۆپىنچە ۋاقىتلاردا بىز ئۆزىمىز يالغۇز ماڭىمىز»[19]. ۋەھالەنكى، «تېيىز» ئەڭ تۆۋەن ئەخلاق ھەققىقەتەن ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ئەھۋالىدىن مەيدانغا كېلىدۇ، يەنە كېلىپ «ئورتاق خاھىش» بارلىق ھەزىرەتلەردە مەۋجۇت بولىدۇ[20]. ھەزىرەتلەرنىڭ ئورتاق مەۋجۇت بولمىغىچە كۆپىنچە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاق نۇقتىلىرىنى ئىزدەشكە ئېھتىياجلىق، ھەرگىزمۇ ئۆزىمىز ياقتۇرىدىغان مەلۇم مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئەمەس. كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيادا، ئۇنۇملۇك يول ھەممىبابلىقنى تاشلاپ كۆپ خىللىقنى قوبۇل قىلىش، ئورتاقلىقنى ئىزدەش.

90- يىللارنىڭ باشلىرىدا كىچىك دۆلەت سىنگاپور بۇنداق ئورتاقلىقنى تونۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. سىنگاپور نوپۇسىنىڭ 76% نى جۇڭگولۇق، 15% مالايلار ۋە مۇسۇلمانلار، 6% ھىندى مۇرتلىرى ۋە سىكھلار ئىگىلەيدۇ. ئىلگىرى سىنگاپور ھۆكۈمىتى خەلق ئارسىدىكى «كۆڭزى قىممەت قارىشى»نى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەممە كىشىلەر چوقۇم ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش، ئىنگلىز تىلىدا راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بولۇشنى بەلگىلىدى. 1989- يىلى

1- ئايدا زۇكۇتۇك خۇاك جىنخوي پارلامېنتتىكى دەسلەپكى نۇتقىدا، 2 مليون 700 مىڭ سىنگاپورلۇقنىڭ غەربتىن كەلگەن تاشقى ھەزارەتكە نىسبەتەن ئىنتايىن ئوچۇق ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇلارنى «چەت ئەلنىڭ يېڭى ئىدىيە يېڭى تېخنىكىلىرى بىلەن يېقىن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقىنى، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنى «چەت ئەلنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، قىممەت قارىشى»غىمۇ ئېچىۋەتكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئۇ يەنە: «ئىلگىرى بىزنىڭ تەرەققىياتىمىزغا تۇتۇرۇك بولغان ئەنئەنىۋى ئاسىيا ئەخلاقى، مەسئۇلىيەت ئېڭى، ئىجتىمائىي قاراش، ھازىر تېخىمۇ غەربلەشكەن، شەخسچىلىك تۇرمۇش قارىشىغا ئورۇن بېرىۋاتىدۇ»، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە «سىنگاپوردىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ۋە دىنىي گۇرۇھلارغا ئورتاق بولغان يادرولۇق قىممەت قاراش تىكلەش زۆرۈر. ئۇلار بىر سىنگاپورلۇقنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلىشى كېرەك» دەپ قارىدى.

خۇاك جىنخوي زۇكۇتۇك تۆت ئاساسلىق قىممەت قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى: « جەمئىيەتنى شەخسنىڭ ئۇستىگە قويۇش، ئائىلىنى جەمئىيەتنىڭ ئاساسى قىلىش، مۇھىم ئىختىلاپلىق مەسىلەلەرنى كۆرەش بىلەن ئەمەس، ئورتاق تونۇش بىلەن ھەل قىلىش، مىللەت، دىنلارنىڭ سەزگۈرلۈكىنى چىقىشىشنى تەكتىلەش». ئۇنىڭ سۆزى سىنگاپورنىڭ قىممەت قارىشى ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مۇزاكىرە قوزغىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، بىر ئاق تاشلىق كىتاب ھۆكۈمەتنىڭ مەيدانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاق تاشلىق كىتاب زۇكۇتۇك ئوتتۇرىغا قويغان تۆت خىل قىممەت قارىشىغا يەنە بىرنى قوشۇپ قويدى، يەنى شەخسنى ھۆرمەتلەش. مەقسىتى تۇغقانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كۆڭزىچە دەرىجە قارىشى ۋە ئائىلە قارىشى ئۇستۈنلۈككە چىقىۋالماسلىقى ئۈچۈن شەخسنىڭ قىممىتىنىڭ سىنگاپور جەمئىيىتىدىكى ئورنىنى تەكتىلىدى. ئاق تاشلىق كىتاب سىنگاپورلۇقلارنىڭ ئورتاق قىممەت قارىشىنى تۆۋەندىكىدەك تەكتىلىدى:

● دۆلەت (مىللىي) گۈرۈھ، جەمئىيەت شەخستىن ئۈستۈن، ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئۈلى.

● شەخسكە ئەھمىيەت بېرىلىشى، شەخس ئامماننىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشى كېرەك. كۈرەشكە ئەمەس ئورتاق تونۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

● ئىرقلار، مىللەتلەر ۋە دىنلار چىقىشىشى لازىم.

«ئورتاق قىممەت قارىشى» بايانىتى سىنگاپورلۇقلارنىڭ پارلامېنت دېموكراتىيىسىگە بولغان ئېتىقادى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى تىلغا ئالغاندا، سىياسىي قىممەت قاراش توغرىلىق بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى. ھۆكۈمەت سىنگاپورنىڭ «ھالقىلىق تەرەپتە، يەنىلا بىر ئاسىيا جەمئىيىتى» ئىكەنلىكىنى ھەم كېيىنمۇ شۇنداق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. «گەرچە بىز ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىسەكمۇ، كاستۇم كىيسەكمۇ بىز يەنىلا سىنگاپورلۇقلار، ھەرگىزمۇ ئانگلو-ساكسونلار ئەمەس. ئەگەر تېخنىمۇ ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە سىنگاپورلۇقلار ئامېرىكىلىقلار، ئەنگلىيىلىك ۋە ئاۋستىرالىيىلىكلەردەك بولۇپ قېلىپ، پەرق ئەتكىلى بولمىسا ياكى تېخىمۇ بەتتەرلىشىپ كەتسە، ئۇلارنىڭ بىچارە نۇسخىلىرى بولۇپ قالسا (يەنى بىر ئارىسالدى دۆلەت بولۇپ قالسا)، ئۇنداقتا بىز ئۆزىمىزنىڭ خەلقئارادا ئۆزلۇكىمىزنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان غەرب جەمئىيىتى بىلەن بولغان پەرقىمىزنى يوقىتىپ قويغان بولىمىز[2].

سىنگاپورنىڭ ھەر قايسى مىللىي، دىنىي گۈرۈھلارغا ئورتاق بولغان، غەربنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان ھەزارەت سالاھىيىتى بېكىتىپ بېرىشى بىر دادىل، ئاقىلانە سىناق. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ قىممەت قارىشى، كوللېكتىپنىڭ ھوقۇقىدىن بەكرەك شەخس ھوقۇقىنى، سۆز ئەركىنلىكىنى، ھەقىقەتنىڭ ئىدىيىلەر مۇنازىرىسىدىن كېلىدىغانلىقىنى، سىياسىي ئىشتىراك ۋە رىقابەتنى، دۆلەتنى مۇتەخەسسىسلەر، ئاقىللار ياكى مەسئۇلىيەتچان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمەس، قانۇن-تۈزۈمنىڭ باشقۇرۇشىنى تەكىتلەيدۇ. گەرچە غەربلىكلەر سىنگاپورنىڭكىدە يوق بەزى قىممەت قاراشلىرىنى تولۇقلاپ،

سىنگاپورلۇقلارنىڭ بەزى قىممەت قاراشلىرىنىڭ ئۇستۇن ئورنىنى تۆۋەنلىتەلىسمۇ، ئەمما ھېچقانداق غەربلىك، سىنگاپورنىڭ بۇ قىممەت قاراشلىرىنى رەت قىلمايدۇ. ھېچبولمىغاندا ئاساسلىق «تېيىز» ئەخلاق قاتلىمىدا ئاسىيا ۋە غەرب ئارىسىدا بەزى ئورتاقلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، خۇددى نۇرغۇن كىشىلەر كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، دۇنيادىكى بىر نەچچە دىن ـــ ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، ھىندى دىنى، بۇددا دىنى، كۇڭزىچىلىق، داۋجياۋ دىنى، يەھۇدىي دىنلىرى كىشىلەرنى قانچىلىك بۆلۈۋەتسۇن، ئىنسانلار بەزىبىر مۇھىم ئورتاق قىممەت قاراشلارغا ئىگە. ئەگەر ئىنسانلار كۇنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئورتاق دۇنيا مەدەنىيىتى پەيدا قىلالىسا (ئۇ دەل بۇ ئورتاقلىقلارنى ئېچىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن شەكىللىنىدۇ)، ئۇلار كۆپ مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ تىنچلىقىنى قوغداش ئۈچۈن «ساقلىنىش پرىنسىپى» ۋە «ئورتاق تەڭشەش پرىنسىپى»دىن باشقا، يەنە ئۇچىنچى پرىنسىپقا، يەنى «ئورتاقلىق پرىنسىپى»غا موھتاج. ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر خەلقلىرى باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن ئورتاق بولغان قىممەت قاراش، تۇرمۇش ۋە ئەمەلىيەتلەرنى ئىزدەش ۋە كېڭەيتىش كېرەك.

بۇنداق تىرىشچانلىقلارنىڭ ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشلىرىنى ئازايتىشقا ياردىمى بولۇپلا قالماستىن، يەنە يەككە يەرشارى مەدەنىيىتىنى كۆچەيتىشكىمۇ ياردىمى بار، بۇنداق مەدەنىيەت بەلكىم تېخىمۇ ئالىي قاتلامدىكى ئەخلاق، دىن، بىلىم، سەنئەت، پەلسەپە، تېخنىكا، مادديي پاراۋانلىق قاتارلىقلارنىڭ يۇغۇرۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن. روشەنكى، بۇلارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تۆزگىرىشى ناتايىن. ئالىملار مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن نۇقتىلىرىنى ئوگىلا پەرقلەندۈرەلەيدۇ. ئۇنداقتا بۇ يەردىكى مەسىلە، كىشىلەر ئىنسانلار مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ-پەسىيىشىنى قانداق ئىپادىلەيدۇ؟ دىندىن خالىي بولغان، بەزى ئايرىم مەدەنىيەتلەردىن ھالقىغان، تېخىمۇ يۇكسەك سەۋىيىدىكى مەدەنىيەتكە قاراپ ماڭغان بىر ئورتاق يۆزلىنىش ھازىر بارمۇ؟ ئەگەر بۇنداق يۆزلىنىش

ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولسا، ئۇ زامانىۋىلىشىش جەريانىنىڭ نەتىجىسىمۇ، ئەمەس؟ (بۇ جەريان ئىنسانلارنىڭ ياشاش مۇھىتىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن سەۋىيىسى بارغانسىرى يۇقىرىلاۋاتقان ئىلغار تېخنىكا ۋە پاراۋان ماددىي تۇرمۇش يارىتىلدى). بۈگۈنكى دەۋردە تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىدىكى زامانىۋىلىشىش تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئالدىنقى شەرتىمۇ، ئەمەس؟ ياكى مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئايرىم مەدەنىيەتلەر تارىخى ئىچىدە پەرقلىق بولارمۇ؟

بۇ مەسىلە تارىخىي تەرەققىيات تۈز سىزىقلىقمۇ ياكى ھالقىسىمانمۇ؟ دەيدىغان مۇنازىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئىپادىسى. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، مائارىپىنى ۋە ئاڭلىقلىقنى كۈچەيتىش، شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ جەمئىيەت ۋە تەبىئەت مۇھىتىغا بولغان چۈشىنىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن كېلىپ چىققان زامانىۋىلىشىش ۋە ئىنسانىيەت ئەخلاقىنىڭ تەرەققىياتى مەدەنىيەتنى تېخىمۇ يۈكسەك سەۋىيىگە توختىماي تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. يەنە بىر خىل ئېھتىماللىق، مەدەنىيەتنىڭ سەۋىيىسى پەقەت ھەر قايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەر قايسى تەرەققىي قىلىش باسقۇچلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى مۇمكىن. بىر مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش باسقۇچىدا، بۇنىڭ خەلقلىرى كۆپىنچە ھاللاردا جۇشقۇن، ھاياتىي كۈچى مول، قارام، كېڭىيىشچانلىققا، ئېقىشچانلىققا ئىگە بولىدۇ. ئۇلارنى نىسبەتەن مەدەنىي ئەمەس دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر كۈنسېرى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزىنى تېخىمۇ مەدەنىي قىلىۋېتىدىغان تېخنىكا، ھۈنەر-سەنئەتنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئۆز ئىچىدىكى ئاساسلىق بۆلەكلەر رىقابىتىنىڭ ئازىيىشى ۋە ئۇنىۋېرسال دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، مەزكۇر مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي پەللىسىگە، يەنى ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىگە يېتىدۇ. ئەخلاق، سەنئەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تېخنىكا، شۇنداقلا، ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچى يۈكسەك گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ.

مەدەنىيەت ئاجىزلىشىشقا يۈز تۇتقاندا، ئۇنىڭ سەۋىيىسىمۇ تۆۋەنلەشكە باشلاپ، سەۋىيىسى سەل تۆۋەنرەك، ئەمما جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان يەنە بىر مەدەنىيەتنىڭ ھۇجۇمىدا يوقلىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، زامانىۋىلىشىش پۈتۈن دۇنيادا مەدەنىيەتنىڭ ماددىي سەۋىيىسىنى يوقىرى كۆتۈردى. ئەمما، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ئەخلاق ۋە ھەزىرەت سەۋىيىسىنمۇ يۇقىرى كۆتۈردىمۇ؟ بەزى جەھەتلەردە شۇنداقتەك. بۈگۈنكى دۇنيادا قۇلدارلىق، ۋەھشىي جازا، كىشىلەرنى قەستەن ھاقارەتلەش دېگەنلەردىن كىشىلەر بارغانسېرى سەسكىنىۋاتىدۇ. ئەمما، بۇ پەقەت غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ مەھسۇلىمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، غەرب مەدەنىيىتى ئاجىزلىشىۋاتقاندا، ئەخلاقنىڭ تىرىلىشى مەيدانغا كېلەمدۇ، يوق؟ 90-يىللاردا دۇنيانىڭ ئىشلىرىدا نۇرغۇن «چوڭ قالايمىقانچىلىق» ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىسپاتلار مەۋجۇت ئىدى. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا قانۇن ۋە تەرتىپ گۈمران بولدى. دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشى كۈچسىز بولۇپ قالدى، ھۆكۈمەتسىزلىك يامرىدى. نۇرغۇن جەمئىيەتلەردە يەر شارى خاراكتېرلىك جىنايەت بورىنى كۆتۈرۈلدى. دۆلەت ھالقىغان جىنايەتچىلەر گۇرۇھى ۋە ئەتكەسچىلەر غالجىرلاشتى. زەھەر چېكىش ئەۋج ئالدى. نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئائىلىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئاجىزلاشتى. ئىشەنچ ۋە ئىجتىمائىي ئىتتىپاقلىق ئاجىزلىدى. دۇنيانىڭ ناھايىتى كۆپ قىسىم جايلىرىدا، مىللەت، دىن، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋج ئالدى. نۇرغۇن شەھەرلەردە، موسكۋا، رېئودېي-ژانېيرو، باڭكوك، شاڭخەي، لوندون، رۇم، ۋارشاۋا، توكيو، يوھانىسبورگ، دېھلى، كاراچى، قاھىرە، بوگوتا، ۋاشىنگتونلاردا جىنايەت تۈز سىزىق بويىچە ئۆرلىدى. مەدەنىيەتنىڭ بەزى تۈپكى ئاممىلىرى يوقىلىۋاتىدۇ. كىشىلەر يەر شارى خاراكتېرلىك ھۆكۈمەت كرىزىسىنى تولا تىلغا ئالىدىغان بولۇپ قالدى. دۆلەت ھالقىغان، جىنايەتچىلەر تەشكىلاتى، ئەتكەسچىلەر تەشكىلاتى، شۇنداقلا مەدەنىيەتلەرگە زورلۇق كۈچى بىلەن زەربە بېرىدىغان تەشكىلاتلارنىڭ

جانلىنىشىنى، بارغانسېرى دۆلەت ھالقىغان شىركەتلەر ئىشلەپ چىقارغان ئۇقتىسادىي مەھسۇلاتلارنىڭ ئېشىشى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولىدىغان بولۇپ قالدى. قانۇن ۋە تەرتىپ مەدەنىيەتنىڭ باش شەرتى. ۋەھالەنكى، دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرقلەردە بۈلار يوقىلىۋاتقاندەك قىلىدۇ. ئۇ يەنە جۇڭگو، ياپونىيە ۋە غەربتە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. دۇنيا مىقياسىدا، مەدەنىيەت نۇرغۇن جەھەتلەردە ياۋايىلىققا ئورۇن بوشتىۋاتقاندەك قىلىدۇ. ئۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ھادىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. يەر شارىنىڭ «قاراڭغۇ دەۋرى» بەلكىم ھازىر يېتىپ كېلىۋاتقاندۇ.

50- يىللاردا لېستېر پېئارسون ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېگەنىدى: ئىنسانلار «ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر چوقۇم تىنچ ئورتاق ياشاشنى ئۆگەنمىسە بولمايدىغان، ئۆز ئارا ئۆگىنىدىغان، بىر-بىرىنىڭ تارىخى، غايىسى، سەنئىتى، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىدىغان، بىر-بىرىنىڭ تۇرمۇشىنى بېيتىدىغان دەۋرگە كىردى. بولمىسا، بۇ قىستاڭ، تار دۇنيادا ئۇقۇشماسلىق، جىدىيلىك، توقۇنۇش، ئاپەت چوقۇم يۈز بېرىدۇ»[2]. تىنچلىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ كەلگۈسى، دۇنيادىكى ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەتلەرنىڭ سىياسىي، مەنۇي، ئىلىم داھىيلىرى ئارىسىدىكى چۈشىنىشىش ۋە ھەمكارلىققا باغلىنىق. مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشىدا، ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئۆز ئارا قول تۇتىشىدۇ ياكى ئايرىلىدۇ. مەدەنىيەت بىلەن ياۋايىلىق ئارىسىدىكى تېخىمۇ زور توقۇنۇشتا، يەنى يەرشارى خاراكتېرلىك ھەقىقىي توقۇنۇشتا، ئاللىقاچان دىن، سەنئەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە، ئىلىم-پەن، تېخنىكا، ئەخلاق، ھېسسىيات جەھەتلەردە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغان دۇنيادىكى ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەتلەرمۇ يا قول تۇتۇشىدۇ، يا ئايرىلىشىدۇ. يېتىپ كېلىۋاتقان دەۋردە، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دۇنيا تىنچلىقى ئۈچۈن ئەڭ زور تەھدىت. كۆپ مەدەنىيەت ئاساسىغا قۇرۇلغان خەلقئارا تەرتىپ بولسا، دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئەڭ ئىشەنچلىك كاپالەتتۇر.

ئىزاھات

بىرىنچى باب

1. Henry A. Kissinger, Diplomacy (New York: Simon & Schuster, 1994), pp 23 – 24.
2. H. D. S. Greenway's phrase, Boston Globe, 3 December 1992, p. 19.
3. Vaclav Havel, "The New Measure of Man," New York Times, 8 July 1994, p. A27; Jacques Delors, "Questions Concerning European Security," Address, International Institute for Strategic Studies, Brussels, 10 September 1993, p. 2.
4. Thomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, (Chicago: University of Chicago Press, 1962), pp. 17 – 18.
5. John Lewis Gaddis, "Toward the Post – Cold War World." Foreign Affairs, 70 (Spring 1991), 101; Judith Goldstein and Robert O. Keohane, "Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework," in Goldstein and Keohane , eds., Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change (Ithaca: Cornell University Press, 1993), pp. 8 – 17.
6. Francis Fukuyama, "The End of History," The National Interest, 16(Summer 1989), 4, 18.
7. "Address to the Congress Reporting on the Yalta Conference," 1 March 1945, in Samuel I. Rosenman, ed., Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt (New York: Russell and Russell, 1969), XIII, 586.
8. See Max Singer and Aaron Wildavsky, The Real World Order: Zones of Peace, Zones of Turmoil (Chatham, NJ: Chatham House, 1993); Robert o. Keohane and Joseph S. Nye, "Introduction: The End of the Cold War in Europe," in Keohane, Nye, and Stanley Hoffmann, eds., After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989 – 1991 (Cambridge: Harvard University Press, 1993), p. 6; and James M. Goldgeier and Michael McFaul, "A Tale of Two Worlds: Core and Periphery in the Post – Cold War Era," International Organization, 46(Spring 1992), 467 – 491.

9. See F. S. C. Northrop, The Meeting of East and West: An Inquiry Concerning World Understanding (New York: Macmillan, 1946).

10. Edward W. Said, Orientalism (New York: Pantheon Books, 1978), pp. 43 – 44.

11. See Kenneth N. Waltz, "The Emerging Structure of International Politics," International Security, 18 (Fall 1993), 44 – 79; John J. Mearsheimer, "Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War," International Security, 15 (Summer 1990), 5 – 56.

12. Stephen D. Krasner questions the importance of Westphalia as a dividing point. See his "Westphalia and All That," in Goldstein and Keohane, eds., Ideas and Foreign Policy, pp. 235 – 264.

13. Zbignew Brzezinski, Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-first Century (New York: Scribner, 1993); Daniel Patrick Moynihan, Pandaemonium: Ethnicity in International Politics (Oxford: Oxford University Press, 1993); see also Robert Kaplan, "The Coming Anarchy," Atlantic Monthly, 273 (Feb. 1994), 44 – 76.

14. See New York Times, 7 February 1993, pp. 1, 14; and Cabriel Schoenfeld, "Outer Limits," Post – Soviet Prospects, 17 (Jan. 1993), 3, citing figures from the Russian Ministry of Defense.

15. See Gaddis, "Toward the Post – Cold War World"; Benjamin R. Barber, "Jihad vs. McWorld," Atlantic Monthly, 269 (March 1992), 53 – 63, and Jihad vs. McWorld (New York: Times Books, 1995); Hans Mark, "After Victory in the Cold War: The Global Village or Tribal Warfare," in J. J. Lee and Walter Korter, eds., Europe in Transition: Political, Economic, and Security Prospects for the 1990s (LBJ School of Public Affairs, University of Texas at Austin, March 1990), pp. 19 – 27.

16. John J. Mearsheimer, "The Case for a Nuclear Deterrent," Foreign Affairs, 72 (Summer 1993), 54.

17. Lester B. Pearson, Democracy in World Politics (Princeton: Princeton University Press, 1955), pp. 82 – 83.

18. Quite independently Johan Galtung developed an analysis that closely parallels mine on the salience to world politics of the seven or eight major civilizations and their core states. See his "The Emerging Conflict Formations," in Katharine and Majid Tehranian, eds., Restructuring for World Peace: On the Threshold of the Twenty – First Century (Cresskill NJ: Hampton Press, 1992), pp. 23 – 24. Galtung sees seven regional – cultural groupings emerging dominated by hegemons: the United States, European Commu-

nity, Japan, China, Russia, India, and an "Islamic core." Other authors who in the early 1990s advanced similar arguments concerning civilizations include: Michael Lind, "American as an Ordinary Country," American Enterprise, 1 (Sept./Oct. 1990), 19 – 23; Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty – first Century," International Affairs, 67 (1991), 441, 448 – 449; Robert Gilpin, "The Cycle of Great Powers: Has It Finally Been Broken?" (Princeton University, unpublihed paper, 19 May 1993), pp. 6ff.; William S. Lind, "North – South Relations: Returning to a World of Cultures in Conflict," Current World Leaders, 35 (Dec. 1992), 1073 – 1080, and "Defending Western Culture," Foreign Policy, 84 (Fall 1994), 40 – 50; "Looking Back from 2992: A World History, chap. 13: The Disastrous 21st Century," Economist, 26 December 1992 – 8 January 1993, pp. 17 – 19; "The New World Order: Back to the Future," Economist, 8 January 1994, pp. 21 – 23; "A Survey of Defence and the Democracies," Economist, 1 September 1990; Zsolt Rostovanyi, "Clash of Civilizations and Cultures:" Unity and Disunity of World Order," (unpublished paper, 29 March 1993); Michael Vlahos, "Culture and Foreign Policy," Foreign policy, 82 (Spring 1991), 59-78; Donald J. Puchala, "The History of the Future of International Relations," Ethics and International Affairs, 8 (1994), 177 – 202; Mahdi Elmandjra, "Cultural Diversity: Key to Survival in the Future," (Paper presented to First Mexican Congress on Future Studies, Mexico City, September 1994). In 1991 Elmandjra published in Arabic a book which appeared in French the following year entitled Premiere Guerre Civilisationnelle (Casablanca: Ed. Toubkal, 1982, 1994).

19. Fernand Braudel, On History (Chicago: University of Chicago Press, 1980), pp. 210 – 211.

ئىككىنچى باب

1. "World history is the history of large cultures." Oswald Spengler, Decline of the West (New York: A. A. Knopf, 1926 – 1928), Ⅱ, 170. The major works by these scholars analyzing the nature and dynamics of civilizations include: Max Weber, The Sociology of Religion (Boston: Beacon Press, trans. Ephraim Fischoff, 1968); Emile Durkheim and Marcel Mauss, "Note on the Notion of Civilization," Social Research, 38 (1971), 808 – 813; Oswald Spengler, Decline of the West; Pitirim Sorokin, Social and Cultural Dynamics (New York: American Book Co., 4 vols., 1937 – 1985); Arnold Toynbee, A Study of History (London: Oxford University Press, 12 vols., 1934 – 1961); Alfred Weber, Kulturgeschichte als Kultursoziologie (Leiden: A. W. Sijthoff's

Uitgerversmaatschappij N. V., 1935); A. L. Kroeber, Configurations of Culture Growth (Berkeley: University of California Press, 1944), and Style and Civilizations (Westport, CT: Greenwood Press, 1973); Philip Bagby, Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations (London: Longmans, Green, 1958); Carroll Quigley, The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis (New York: Macmillan, 1961); Rushton Coulborn, The Origin of Civilized Societies (Princeton: Princeton University Press, 1959); S. N. Eisenstadt, "Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes of Ideological Politics," British Journal of Sociology, 32 (June 1981), 155-181; Fernand Braudel, History of Civilizations (New York: Allen Lane—Penguin Press, 1994) and On History (Chicage: University of Chicago Press, 1980); William H. McNeill, The Rise of the West: A History of the Human Community (Chicago: University of Chicago Press, 1963); Adda B. Bozeman, "Civilizations Under Stress," Virginia Quarterly Review, 51 (Winter 1975), 1 - 18, Strategic Intelligence and Statecraft (Washington: Brassey's (US), 1992), and Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1994); Christopher Dawson, Dynamics of World History (LaSalle, IL: Sherwood Sugden Co., 1978), and The Movement of World Revolution (New York: Sheed and Ward, 1959); Immanuel Wallerstein, Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World - system (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Felipe Fernandez - Armesto, Millennium: A History of the Last Thousand Years (New York: Scribners, 1995). To these works could be added the last, tragically marked work of Louis Hartz, A Synthesis of World History (Zurich: Humanity Press, 1983), which "with remarkable prescience," as Samuel Beer commented, "foresees a division of mankind very much like the present pattern of the post - Cold War world" into five great "culture areas": Christian, Muslim, Hindu, Confucian, and African. Memorial Minute, Louis Hartz, Harvard university Gazette, 89 (May 27, 1994). An indispensable summary overview and introduction to the analysis of civilizations is Matthew Melko, The Nature of Civilizations (Boston: Porter Sargent, 1969). I am also indebted for useful suggestions to the critical paper on my Foreign Affairs article by Hayward W. Alker, Jr., "If Not Huntington's 'Civilizations,' Then Whose?" (unpublished paper, Massachusetts Insitute of Technology, 25 March 1994).

2. Braudel, On History, pp. 177 - 181, 212 - 214, and History of Civilizations, pp. 4 - 5; Gerrit W. Gong, The Standard of "Civilization" in International Society (Oxford;

Clarendon Press, 1984), 81ff., 97－100; Wallerstein, Geopolitics and Geoculture, pp. 160ff. and 215ff.; Arnold J. Toynbee, Study of History, X, 274－275, and Civilization on Trial (New York: Oxford University Press, 1948), p. 24.

3. Braudel, On History, p. 205. For an extended review of definitions of culture and civilization, especially the German distinction, see A. L. Kroeber and Clyde Kluckhohn, Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions (Cambridge: Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard Vniversity, Vol. XLVII, No. 1, 1952), passim but esp. pp. 15－29.
4. Bozeman, "Civilizations Under Stress," p. 1.
5. Durkheim and Mauss, "Notion of Civilization," p. 811; Braudel, On History, pp. 177, 202; Melko, Nature of Civilizations, p. 8; Wallerstein, Geopolitics and Geoculture, p. 215; Dawson, Dynamics of World History, pp. 51, 402; Spengler, Decline of the West, I, p. 31. Interestingly, the International Encyclopedia of the Social Sciences (New York: Macmillan and Free Press, ed. David L. Sills, 17 vols., 1968) contains no primary article on "civilization" or "civilizations." The "concept of civilization" (singular) is treated in a subsection of the article called "Urban Revolution," while civilizations (plural) receive passing mention in an article called "Culture."
6. Herodotus, The Persian Wars (Harmondsworth, England: Penguin Books, 1972), pp. 543－544.
7. Edward A. Tiryakian, "Reflections on the Sociology of Civilizations," Sociological Analysis, 35(Summer 1974), 125.
8. Toynbee, Study of History, I, 455, quoted in Melko, Nature of Civilizations, pp. 8－9; and Braudel, On History, p. 202.
9. Braudel, History of Civilizations, p. 35, and On History, pp. 209－210.
10. Bozeman, Strategic Intelligence and Statecraft, p. 26.
11. Quigley, Evolution of Civilizations, pp. 146ff.; Melko, Nature of Civilizations, pp. 101ff. See D. C. Somervell, "Argument" in his abridgment of Arnold J. Toynbee, A Study of History, vols. I－VI (Oxford: Oxford University Press, 1946), pp. 569ff.
12. Lucian W. Pye, "China: Erratic State, Frustrated Society," Foreign Affairs, 69 (Fall 1990), 58.
13. See Quigley, Evolution of Civilizations, chap. 3, esp. pp. 77, 84; Max Weber, "The Social Psychology of the World Religions," in From Max Weber: Essays in Sociology (London: Routledge, trans. and ed. H. H. Gerth and C. Wright Mills, 1991), p.

267; Bagby, Culture and History, pp. 165 – 174; Spengler, Decline of the West, Ⅱ, 31ff; Toynbee, Study of History, Ⅰ, 133; Ⅲ, 546 – 547; Braudel, History of Civilizations, passim; McNeill, The Rise of the West, passim; and Rostovanyi, "Clash of Civilizations," pp. 8 – 9.

14. Melko, Nature of Civilizations, p. 133.

15. Braudel, On History, p. 226.

16. For a major 1990s addition to this literature by one who knows both cultures well, see Claudio Veliz, The New World of the Gothic Fox (Berkelely: University of California Prees, 1994).

17. See Charles A. and Mary R. Beard, The Rise of American Civilization (New York: Macmillan, 2 vols., 1927) and Max Lerner, America as a Civilization (New York: Simon & Schuster, 1957). With patriotic boosterism, Lerner argues that "For good or ill, America is what it is – a culture in its own right, with many characteristic lines of power and meaning of its own, ranking with Greece and Rome as one of the great distinctive civilizations of history." Yet he also admits, "Almost without exception the great theories of history find no room for any concept of America as a civilization in its own right" (pp. 58 – 59).

18. On the role of fragments of European civilization creating nwe societies in North America, Latin America, South Africa, and Australia, see Louis Hartz, The Founding of New Societies: Studies in the History of the United States, Latin America, South Africa, Canada, and Australia (New York: Harcourt, Brace & World, 1964).

19. Dawson, Dynamics of World History, p. 128. See also Mary C. Bateson, "Beyond Sovereignty: An Emerging Global Civilization," in R. B. J. Walker and Saul H. Mendlovitz, eds., Contending Sovereignties: Redefining Political Community (Boulder: Lynne Rienner, 1990), pp. 148 – 149.

20. Toynbee classifies both Therevada and Lamaist Buddhism as fossil civilizations, Study of History, Ⅰ, 35, 91 – 92.

21. See, for example, Bernard Lewis, Islam and the West (New York: Oxford University Press, 1993); Toynbee, Study of History, chap. Ⅸ, "Contacts between Civilizations in Space (Encounters between Contemporaries)," Ⅷ, 88ff; Benjamin Nelson, "Civilizational Complexes and Intercivilizational Encounters," Sociological Analysis, 34 (Summer 1973), 79 – 105.

22. S. N. Eisenstadt, "Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes

of Ideological Politics," British Journal of Sociology, 32 (June 1981), 157, and "The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and The Rise of Clerics," Archives Europeennes de Sociologie, 22(No. 1, 1982), 298. See also Benjamin I. Schwartz, "The Age of Transcendence in Wisdom, Revolution, and Doubt: Perspectives on the First Millennnium B. C., "Daedalus, 104 (Spring 1975), 3. The concept of the Axial Age derives from Karl Jaspers, Vom Ursprung und Ziel der Geschichte (Zurich: Artemisverlag, 1949).

23. Toynbee, Civilization on Trial, p. 69. Cf. William H. McNeill, The Rise of the West, pp. 295 – 298, who emphasizes the extent to which by the advent of the Christian era, "Organized trade routes, both by land and by sea, ···linked the four great cultures of the continent."

24. Braudel, On History, p. 14; "···cultural influence came in small doses, delayed by the length and slowness of the journeys they had to make. If historians are to be believed, the Chinese fashions of the T'ang period [618 – 907] travelled so slowly that they did not reach the island of Cyprus and the brilliant court of Lusignan until the fifteenth century. From there they spread, at the quicker speed of Mediterranean trade, to France and the eccentric court of Charles VI, where hennins and shoes with long pointed toes became immensely popular, the heritage of a long vanished world – much as light still reaches us from stars already extinct."

25. See Toynbee, Study of History, Ⅷ, 347 – 348.

26. McNeill, Rise of the West, p. 547.

27. D. K. Fieldhouse, Economics and Empire, 1830 – 1914 (London: Macmillan, 1984), p. 3; F. J. C. Hearnshaw, Sea Power and Empire (London: George Harrap and Co, 1940), p. 179.

28. Geoffrey Parker, The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), p. 4; Michael Howard, "The Military Factor in European Expansion," in Hedley Bull and Adam Watson, eds., The Expansion of International Society (Oxford: Clarendon Press, 1984). pp. 33ff.

29. A. G. Kenwood and A. L. Lougheed, The Growth of the International Economy 1820 – 1900 (London: Routledge, 1992), pp. 78 – 79; Angus Maddison, Dynamic Forces in Capitalist Development (New York: Oxford University Press, 1991), pp. 326 – 27; Alan S. Blinder, reported in the New York Times, 12 March 1995, p. 5E. See also Simon Kuznets, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations – X.

Level and Structure of Foreign Trade: Long - term Trends," Economic Development and Cultural Change, 15 (Jan. 1967, part II), pp. 2 - 10.

30. Charles Tilly, "Reflections on the History of European State - making," in Tilly, ed., The Formation of National States in Western Europe (Princeton: Princeton University Press, 1975), p. 18.

31. R. R. Palmer, "Frederick the Great, Guibert, Bulow: From Dynastic to National War," in Peter Paret, ed., Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age (Princeton: Princeton University Press, 1986), p. 119.

32. Edward Mortimer, "Christianity and Islam," International Affairs, 67 (Jan. 1991), 7.

33. Hedley Bull, The Anarchical Society (New York: Columbia University Press, 1977), pp. 9 - 13. See also Adam Watson, The Evolution of International Society (London: Routledge, 1992), and Barry Buzan, "From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School," International Organization, 47(Summer 1993); 327 - 352, who distinguishes between "civilizational" and "functional" models of international society and concludes that "Civilizational international societies have dominated the historical record" and that there "appear to be no pure cases of functional international societies." (p. 336).

34. Spengler, Decline of the West, I, 93 - 94.

35. Toynbee, Study of History, I, 149ff, 154, 157ff.

36. Braudel, On History, p. xxxiii.

ئۇچىنچى باب

1. V. S. Naipaul, "Our Universal Civilization," The 1990 Wriston Lecture, The Manhatten Institute, New York Review of Books, 30 October 1990, p. 20.

2. See James Q. Wilson, The Moral Sense (New York: Free Press, 1993); Michael Walzer, Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1994), esp. chaps. 1 and 4; and for a brief overview, Frances V. Harbour, "Basic Moral Values: A Shared Core," Ethics and International Affairs, 9 (1995), 155 - 170.

3. Vaclav Havel, "Civilization's Thin Veneer," Harvard Magazine, 97 (July - August 1995), 32.

4. Hedley Bull, The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics (New York: Columbia University Press, 1977), p. 317.

5. John Rockwell, "The New Colossus: American Culture as Power Export," and several authors, "Channel - Surfing Through U. S. Culture in 20 Lands," New York Times; 30 January 1994, sec. 2, pp. 1ff; David Rieff, "A Global Culture," World Policy Journal, 10(Winter 1993 - 94), 73 - 81.
6. Michael Vlahos, "Culture and Foreign Policy," Foreign Policy, 82 (Spring 1991), 69; Kishore Mahbubani, "The Dangers of Decadence: What the Rest Can Teach the West," Foreign Affairs, 72 (Sept./Oct. 1993), 12.
7. Aaron L. Friedberg, "The Future of American Power," Political Science Quarterly, 109 (Spring 1994), 15.
8. Richard Parker, "The Myth of Global News," New Perspectives Quarterly, 11 (Winter 1994), 41 - 44; Michael Gurevitch, Mark R. Levy, and Itzhak Roeh, "The Global Newsroom: convergences and diversities in the globalization of television news," in Peter Dahlgren and Colin Sparks, eds., Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere in the New Media (London: Routledge, 1991), p. 215.
9. Ronald Dore, "Unity and Diversity in World Culture," in Hedley Bull and Adam Watson, eds., The Expansion of International Society (Oxford: Oxford University Press, 1984), p. 423.
10. Robert L. Bartley, "The Case for Optimism—The West Should Believe in Itself," Foreign Affairs, 72(Sept./Oct. 1993), 16.
11. See Joshua A. Fishman, "The Spread of English as a New Perspective for the Study of Language Maintenance and Language Shift," in Joshua A. Fishman, Robert L. Cooper, and Andrew W. Conrad, The Spread of English: The Sociology of English as an Additional Language (Rowley, MA: Newbury House, 1977), pp. 108ff.
12. Fishman, "Spread of English as a New Perspective," pp. 118 - 119.
13. Randolf Quirk, in Braj B. Kachru, The Indianization of English (Delhi: Oxford, 1983), p. ii; R. S. Gupta and Kapil Kapoor, eds., English in India—Issues and Problems (Delhi: Academic Foundation, 1991), p. 21. Cf. Sarvepalli Gopal, "The English Language in India," Encounter, 73 (July/Aug. 1989), 16, who estimates 35 million Indians "Speak and write English of some type or other." World Bank, World Development Report 1985, 1991(New York: Oxford University Press), table 1.
14. Kapoor and Gupta, "Introduction," in Gupta and Kapoor, eds., English in India, p. 21; Gopal, "English Language," p. 16.
15. Fishman, "Spread of English as a New Perspective," p. 115.

16. See Newsweek, 19 July 1993, p. 22.
17. Quoted by R. N. Srivastava and V. P. Sharma, "Indian English Today," in Gupta and Kapoor, eds., English in India, p. 191; Gopal, "English Language," p. 17.
18. New York Times, 16 July 1993, p. A9; Boston Globe, 15 July 1993, p. 13.
19. In addition to the projections in the World Christian Encyclopedia, see also those of Jean Bourgeois-Pichat, "Le nombre des hommes: Etat et prospective," in Albert Jacquard et al., Les Scientifiques Parlent (Paris: Hachette, 1987), pp. 140, 143, 151, 154-156.
20. Edward Said on V. S. Naipaul, quoted by Brent Staples, "Con Men and Conquerors," New York Times Book Review, 22 May 1994, p. 42.
21. A. G. Kenwood and A. L. Lougheed, The Growth of the International Economy 1820-1990 (London: Routledge, 3rd ed., 1992), pp. 78-79; Angus Maddison, Dynamic Forces in Capitalist Development (New York: Oxford University Press, 1991), pp. 326-327; Alan S. Blinder, New York Times, 12 March 1995, p. 5E.
22. David M. Rowe, "The Trade and Security Paradox in International Politics," (unpublished manuscript, Ohio State University, 15 Sept. 1994), p. 16.
23. Dale C. Copeland, "Economic Interdependence and War: A Theory of Trade Expectations," International Security 20 (Spring 1996), 25.
24. William J. McGuire and Claire V. McGuire, "Content and Process in the Experience of Self," Advances in Experimental Social Psychology, 21(1988), 102.
25. Donald L. Horowitz, "Ethnic Conflict Management for Policy-Makers," in Joseph V. Montville and Hans Binnendijk, eds., Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies (Lexington, MA: Lexington Books, 1990), p. 121.
26. Roland Robertson, "Globalization Theory and Civilizational Analysis," Comparative Civilizations Review, 17 (Fall 1987), 22; Jeffery A. Shad, Jr., "Globalization and Islamic Resurgence," Comparative Civilizations Review, 19(Fall 1988), 67.
27. See Cyril E. Black, The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History (New York: Harper & Row, 1966), pp. 1-34; Reinhard Bendix, "Tradition and Modernity Reconsidered," Comparative Studies in Society and History, 9(April 1967), 292-293.
28. Fernand Braudel, On History (Chicago: University of Chicago Press, 1980), p. 213.
29. The literature on the distinctive characteristics of Western civilization is, of course, immense. See, among others, William H. McNeill, Rise of the West: A History of the Human Community (Chicago: University of Chicago Press, 1963); Braudel, On History

and earlier works; Immanuel Wallerstein, Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World - System, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). Karl W. Deutsch has produced a comprehensive, succinct, and highly suggestive comparison of the West and nine other civilizations in terms of twenty - one geographical, cultural, economic, technological, social, and political factors, emphasizing the extent to which the West differs from the others. See Karl W. Deutsch, "On Nationalism, World Regions, and the Nature of the West," in Per Torsvik, ed., Mobilization, Center - Periphery Structurs, and Nation - building: A Volume in Commemoration of Stein Rokkan (Bergen: Universitetsforlaget, 1981), pp. 51 - 93. For a succinct summary of the salient and distinctive features of Western civilization in 1500, see Charles Tilly, "Reflections on the History of European State - making," in Tilly, ed., The Formation of National States in Westem Europe (Princeton: Princeton University Press, 1975), pp. 18ff.

30. Deutsch, "Nationalism, World Regions, and the West," p. 77.

31. See Robert D. Putnam, Making Democracy Work: Civil Traditions in Modern Italy (Princeton: Princeton University Press, 1993), p. 121ff.

32. Deutsch, "Nationalism, World Regions, and the West," p. 78. See also Stein Rokkan, "Dimensions of State Formation and Nation - building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe," in Charles Tilly, The Formation of National States in Western Europe (Princeton: Princeton University Press, 1975), p. 576, and Putnam, Making Democracy Work, pp. 124 - 127.

33. Geert Hofstede, "National Cultures in Four Dimensions: A Research - based Theory of Cultural Differences among Nations," International Studies of Management and Organization, 13(1983), 52.

34. Harry C. Triandis, "Cross - Cultural Studies of Individualism and Collectivism," in Nebraska Symposium on Motivation 1989 (Lincoln: University of Nebraska Press, 1990), 44 - 133, and New York Times, 25 December 1990, p. 41. See also George C. Lodge and Ezra F. Vogel, eds., Ideology and National Competitiveness: An Analysis of Nine Countries (Boston: Harvard Business School Press 1987), passim.

35. Discussions of the interaction of civilizations almost inevitably come up with some variation of this response typology. See Arnold J. Toynbee, Study of History (London: Oxford University Press, 1935 - 61), Ⅱ, 187ff., Ⅷ, 152 - 153, 214; John L. Esposito, The Islamic Threat: Myth or Reality (New York: Oxford University Press, 1992), pp. 53 - 62; Daniel Pipes, In the Path of God: Islam and Political Power (New York: Basic

Books, 1983), pp. 105 – 142.

36. Pipes, Path of God, p. 349.

37. William Pfaff, "Reflections: Economic Development," New Yorker, 25 December 1978, p. 47.

38. Pipes, Path of God, pp. 197 – 198.

39. Ali Al – Amin Mazrui, Cultural Forces in World Politics (London: James Currey, 1990), pp. 4 – 5.

40. Esposito, Islamic Threat, p. 55; See generally, pp. 55 – 62; and Pipes, Path of God, pp. 114 – 120.

41. Rainer C. Baum, "Authority and Identity—The Invariance Hypothesis Ⅱ," Zeitschrift für Soziologie, 6(Oct. 1977), 368 – 369. See also Rainer C. Baum, "Authority Codes: The Invariance Hypothesis," Zeitschrift für Soziologie, 6(Jan. 1977), 5 – 28.

42. See Adda B. Bozeman, "Civilizations Under Stress," Virginia Quarterly Review, 51 (Winter 1975), 5ff.; Leo Frobenius, Paideuma: Umrisse einer Kultur – und Seelenlehre (Munich: C. H. Beck, 1921), pp. 11ff; Oswald Spengler, The Decline of the West (New York: Alfred A. Knopf, 2 vols., 1926, 1928), Ⅱ, 57ff.

43. Bozeman, "Civilizations Under Stress," p. 7.

44. William E. Naff, "Reflections on the Question of 'East and West' from the Point of View of Japan," Comparative Civilizations Review, 13/14 (Fall 1985 & Spring 1986), 222.

45. David E. Apter, "The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda," World Politics, 13 (Oct. 1960), 47 – 68.

46. S. N. Eisenstadt, "Transformation of Social, Political, and Cultural Orders in Modernization," American Sociological Review, 30(Oct. 1965), 659 – 673.

47. Pipes, Path of God, pp. 107, 191.

48. Braudel, On History, pp. 212 – 213.

تۆتىنچى باب

1. Jeffery R. Barnett, "Exclusion as National Security Policy," Parameters, 24 (Spring 1994), 54.

2. Aaron L. Friedberg, "The Future of American Power," Political Science Quarterly, 109 (Spring 1994), 20 – 21.

3. Hedley Bull, "The Revolt Against the West," in Hedley Bull and Adam Watson, eds., Expansion of International Society (Oxford: Oxford University Press, 1984), p. 219.

4. Barry G. Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty－first Century," International Affairs, 67 (July 1991), 451.

5. Project 2025, (draft)20 September 1991, p. 7; World Bank, World Development Report 1990 (Oxford: Oxford University Press, 1990), pp. 229, 244; The World Almanac and Book of Facts 1990 (Mahwah, NJ: Funk & Wagnalls, 1989), p. 539.

6. United Nations Development Program, Human Development Report 1994 (New York: Oxford University Press, 1994), pp. 136－137, 207－211; World Bank, "World Development Indicators," World Development Report 1984, 1986, 1990, 1994; Bruce Russett et al., World Handbook of Political and Social Indicators (New Haven: Yale University Press, 1994), pp. 222－226.

7. Paul Bairoch, "International Industrialization Levels from 1750 to 1980," Journal of European Economic History, 11 (Fall 1982), 296, 304.

8. Economist, 15 May 1993, p. 83, citing International Monetary Fund, World Economic Outlook; "The Global Economy," Economist, 1 October 1994, pp. 3－9; Wall Street Journal, 17 May 1993, p. A12; Nicholas D. Kristof, "The Rise of China," Foreign Affaris, 72 (Nov./Dec. 1993), 61; Kishore Mahbubani, "The Pacific Way," Foreign Affairs, 74 (Jan./Feb. 1995), 100－103.

9. International Institute for Strategic Studies, "Tables and Analyses," The Military Balance 1994－95 (London: Brassey's, 1994).

10. Project 2025, p. 13; Richard A. Bitzinger, The Globalization of Arms Production: Defense Markets in Transition (Washington, D. C.: Defense Budget Project, 1993), passim.

11. Joseph S. Nye, Jr., "The Changing Nature of World Power," Political Science Quarterly, 105 (Summer 1990), 181－182.

12. William H. McNeill, The Rise of the West: A History of the Human Community (Chicago: University of Chicago Press, 1963), p. 545.

13. Ronald Dore, "Unity and Diversity in Contemporary World Culture," in Bull and Watson, eds., Expansion of International Society, pp. 420－421.

14. William E. Naff, "Reflections on the Question of 'East and West' from the Point of View of Japan," Comparative Civilizations Review, 13/14 (Fall 1985 and Spring 1986), 219; Arata Isozaki, "Escaping the Cycle of Eternal Resources," New Perspectives Quarterly, 9 (Spring 1992), 18.

15. Richard Sission, "Culture and Democratization in India," in Larry Diamond, Political

Culture and Democracy in Developing Countries (Boulder: Lynne Rienner, 1993), pp. 55 – 61.

16. Graham E. Fuller, "The Appeal of Iran," National Interest, 37(Fall 1994), 95.
17. Eisuke Sakakibara, "The End of Progressivism: A Search for New Goals," Foreign Affairs, 74 (Sept./Oct. 1995), 8 – 14.
18. T. S. Eliot, Idea of a Christian Society (New York: Harcourt, Brace and Company, 1940), p. 64.
19. Gilles Kepel, Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, trans. Alan Braley 1994), p. 2.
20. George Weigel, "Religion and Peace: An Argument Complexified," Washington Quarterly, 14 (Spring 1991), 27.
21. James H. Billington, "The Case for Orthodoxy," New Republic, 30 May 1994, p. 26; Suzanne Massie, "Back to the Future," Boston Globe, 28 March 1993, p. 72.
22. Economist, 8 January 1993, p. 46; James Rupert, "Dateline Tashkent: Rost – Soviet Central Asia; Foreign Policy, 87(Summer 1992), 180.
23. Fareed Zakaria, "Culture Is Destiny: A Conversation with Lee Kuan Yew," Foreign Affairs, 73, (Mar./Apr., 1994), 118.
24. Hassan Al – Turabi, "The Islamic Awakening's Second Wave," New Perspectives Quarterly, 9(Summer 1992), 52 – 55; Ted G. Jelen, The Political Mobilization of Religious Belief (New York: Praeger, 1991), pp. 55ff.
25. Bernard Lewis, "Islamic Revolution," New York Review of Books, 21 January 1988, P. 47; Kepel, Revenge of God, p. 82.
26. Sudhir Kakar, "The Colors of Violence: Cultural Identities, Religion, and Conflict" (Unpublished manuscript), chap. 6, "A New Hindu Identity," p. 11.
27. Suzanne Massie, "Back to the Future," p. 72; Rupert, "Dateline Tashkent," p. 180.
28. Rosemary Radford Ruther, "A World on Fire with Faith," New York Times Book Review, 26 January 1992, p. 10; William H. McNeill, "Fundamentalism and the World of the 1990s," in Martin E. Marty and R. Scott Appleby, eds., Fundamentalisms and Society (Chicago: University of Chicago Press, 1993), p. 561.
29. New York Times, 15 January 1993, p. A9; Henry Clement Moore, Images of Development: Egyptian Engineers in Search of Industry (Cambridge: M. I. T. Press, 1980), pp. 227 – 228.

30. Henry Scott Stokes, "Korea's Church Militant," New York Times Magazine, 28 November 1972, p. 68.

31. Rev. Edward J. Dougherty, S. J., New York Times 4 July 1993, p. 10; Timothy Goodman, "Latin America's Reformation," American Enterprise, 2 (July - August 1991), 43; New York Times, 11 July 1993, p. 1; Time, 21 January 1991, p. 69.

32. Economist, 6 May 1989, p. 23; 11 November 1989, p. 41; Times (London), 12 April 1990, p. 12; Observer, 27 May 1990, p. 18.

33. New York Times, 16 July 1993, p. A9; Boston Globe, 15 July 1993, p. 13.

34. See Mark Juergensmeyer, The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State (Berkeley: University of California Press, 1993).

35. Zakaria, "Conversation with Lee Kuan Yew," p. 118; Al - Turabi, "Islamic Awakening's Second Wave," p. 53. See Terrance Carroll, "Secularization and States of Modernity," World Politics, 36 (April 1984), 362 - 382.

36. John L. Esposito, The Islamic Threat: Myth or Reality (New York: Oxford University Press, 1992), p. 10.

37. Régis Debray, "God and the Political Planet," New Perspectives Quarterly, 11 (Spring 1994), 15.

38. Esposito, Islamic Threat, p. 10; Gilles Kepel quoted in Sophie Lannes, "Larevanche de Dieu—Interview with Gilles Kepel," Geopolitique, 33 (Spring 1991), 14; Moore, Images of Development, pp. 214 - 216.

39. Juergensmeyer, The New Cold War, p. 71; Edward A. Gargan, "Hindu Rage Against Muslims Transforming Indian Politics," New York Times, 17 September 1993, p. A1; Khushwaht Singh, "India, the Hindu State," New York Times, 3 August 1993, p. A17.

40. Dore in Bull and Watson, eds., Expansion of International Society, p. 411; McNeill in Marty and Appleby, eds., Fundamentalisms and Society, p. 569.

بەشىنچى باب

1. Kishore Mahbubani, "The Pacific Way," Foreign Affairs, 74 (Jan./Feb. 1995), 100 - 103; IMD Executive Opinion Survey, Economist, 6 May 1995, p. 5; World Bank, Global Economic Prospects and the Developing Countries 1993 (Washington: 1993) pp. 66 - 67.

2. Tommy Koh, America's Role in Asia: Asian Views (Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs, Report No. 13, November 1993), p. 1.

3. Alex Kerr, Japan Times, 6 November 1994, p. 10.
4. Yasheng Huang, "Why China Will Not Collapse," Foreign Policy, 95(Summer 1995), 57.
5. Cable News Network, 10 May 1994; Edward Friedman, "A Failed Chinese Modernity," Daedalus, 122(Spring 1993), 5; Perry Link, "China's 'Core' Problem," ibid., pp. 201 – 204.
6. Economist, 21 January 1995, pp. 38 – 39; William Theodore de Bary, "The New Confucianism in Beijing," American Scholar, 64(Spring 1995), 175ff.; Benjamin L. Self, "Changing Role for Confucianism in China," Woodrow Wilson Center Report, 7 (September 1995), 4 – 5; New York Times, 26 August 1991, A19.
7. Lee Teng – hui, "Chinese Culture and Political Renewal," Journal of Democracy, 6(October 1995), 6 – 8.
8. Alex Kerr, Japan times, 6 November 1994, p. 10; Kazuhiko Ozawa, "Ambivalence in Asia," Jopan Update, 44(May 1995), 18 – 19.
9. For some of these problems, see Ivan P. Hall, "Japan's Asia Card," National Interest, 38(Winter 1994 – 95), 19ff.
10. Casimir Yost, "America's Role in Asia: One Year Later," (Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs, Report No, 15, February 1994), p. 4; Yoichi Funabashi, "The Asianization of Asia," Foreign Affairs, 72(Nov./Dec. 1993), 78; Anwar Ibrahim, International Herald Tribune, 31 January 1994, p. 6.
11. Kishore Mahbubani, "Asia and a United States in Decline," Washington Quarterly, 17 (Spring 1994), 5 – 23; For a counteroffensive, see Eric Jones, "Asia's Fate: A Response to the Singapore School," National Interest, 35 (Spring 1994), 18 – 28.
12. Mahathir bin Mohamad, Mare jirenma (The Malay Dilemma) (Tokyo: Imura Bunka Jigyo, trans. Takata Masayoshi, 1983), p. 267, quoted in Dgura Kazuo, "A Call for a New Concept of Asia," Japan Echo, 20 (Autumn 1993), 40.
13. Li Xiangiu, "A Post – Cold War Alternative from East Asia," Straits Times, 10 February 1992, p. 24.
14. Yotaro Kobayashi, "Re – Asianize Japan," New Perspectives Quarterly, 9 (Winter 1992), 20; Funabashi, "The Asianization of Asia," pp. 75ff; George Yong – Soon Yee, "New East Asia in a Multicultural World," International Herald Tribune, 15 July 1992, p. 8.
15. Yoichi Funabashi, "Globalize Asia," New Perspectives Quarterly, 9(Winter 1992), 23

– 24; Kishore M. Mahbubani, "The West and the Rest," National Interest, 28 (Summer 1992), 7; Hazuo, "New Concept of Asia," p. 41.

16. Economist, 9 March 1996, p. 33.

17. Bandar bin Sultan, New York Times, 10 July 1994, p. 20.

18. John L. Esposito, The Islamic Threat: Myth or Reality (New York: Oxford University Press, 1992), p. 12; Ali E. Hillal Dessouki, "The Islamic Resurgence," in Ali E. Hillal Dessouki, ed., Islamic Resurgence in the Arab World (New York: Praeger, 1982), pp. 9 – 13.

19. Thomas Case, quoted in Michael Walzer, The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics (Cambridge: Harvard University Press, 1965), pp. 10 – 11; Hassan Al – Turabi, "The Islamic Awakening's Second Wave," New Perspectives Quarterly, 9 (Summer 1992), 52. The single most useful volume for understanding the character, appeal, limitations, and historical role of late – twentieth – century Islamic fundamentalism may well be Walzer's study of sixteenth – and seventeenth – century English Calvinist Puritanism.

20. Donald K. Emerson, "Islam and Regime in Indonesia: Who's Coopting Whom?" (unpublished paper, 1989), p. 16; M. Nasir Tamara, Indonesia in the Wake of Islam, 1965 – 1985 (Kuala Lumpur: Institute of Strategic and International Studies Milaysia, 1986), p. 28; Economist, 14 December 1985, pp. 35 – 36; Henry Tanner, "Islam Challenges Secular Society," International Herald Tribune, 27 June 1987, pp. 7 – 8; Sabri Sayari, "Politicization of Islamic Re – traditionalism: Some Preliminary Notes," in Metin Heper and Raphael Israeli, eds., Islam and Politics in the Modern Middle East (London: Croom Helm, 1984), p. 125; New York Times, 26 March 1989, p. 14; 2 March 1995, p. A8. See, for example, reports on these countries in New York Times, 17 November 1985, p. 2E; 15 November 1987, p. 13; 6 March 1991, p. A11; 20 October 1990, p. 4; 26 December 1992, p. 1; 8 March 1994, p. A15; and Economist, 15 June 1985, pp. 36 – 37 and 18 September 1992, pp. 23 – 25.

21. New York Times, 4 October 1993, p. A8; 29 November 1994, p. A4; 3 February1994, p. 1; 26 December 1992, p. 5; Erika G. Alin, "Dynamics of the Palestinian Uprising: An Assessment of Causes, Character, and Consequences," Comparative Politics, 26(July 1994), 494; New York Times, 8 March 1994, p. A15; James Peacock, "The Impact of Islam," Wilson Quarterly, 5 (Spring 1981), 142; Tamara, Indonesia in the Wake of Islam, p. 22.

22. Olivier Roy, The Failure of Political Islam (London: Tauris, 1994), p. 49ff., New York Times, 19 January 1992, p. E3; Washington Post, 21 November 1990, p. A1. See Gilles Keppel, The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modemrn World (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1994), p. 32; Farida Faouzia Charfi, "When Galileo Meets Allah," New Perspectives Quarterly, 11 (Spring 1994), 30; Esposito, Islamic Threat, p. 10.

23. Mahnaz Ispahani, "Varieties of Muslim Experience," Wilson Quarterly, 13 (Autumn 1989), 72.

24. Saad Eddin Ibhrahim, "Appeal of Islamic Fundamentalism," (Paper presented to the Conference on Islam and Politics in the Contemporary Muslim World, Harvard University, 15 – 16 October 1985), pp. 9 – 10, and "Islamic Militancy as a Social Movement: The Case of Two Groups in Egypt," in Dessouki, ed., Islamic Resurgence, pp. 128 – 131.

25. Washington Post, 26 October 1980, p. 23; Peacock, "Impact of Islam," p. 140; Ilkay Sunar and Binnaz Toprak, "Islam in Politics: The Case of Turkey," Government and Opposition, 18 (Autumn 1983), 436; Richard W. Bulliet, "The Israeli – PLO Accord: The Future of the Islamic Movement," Foreign Affairs, 72 (Nov/Dec. 1993), 42.

26. Ernest Gellner, "Up from Imperialism," New Republic, 22 May 1989, p. 35; John Murray Brown, "Tansu Ciller and the Question of Turkish Identity," World Policy Journal, 11 (Fall 1994), 5 8; Roy, Failure of Political Islam, p. 5 3.

27. Fouad Ajami, "The Impossible Life of Muslim Liberalism," New Republic, 2 June 1986, p. 27.

28. Clement Moore Henry, "The Mediterranean Debt Crescent," (Unpublished manuscript), p. 346; Mark N. Katz, "Emerging Patterns in the International Relations of Central Asia," Central Asian Monitor, (No. 2, 1994), 27; Mehrdad Haghayeghi, "Islamic Revival in the Central Asian Republics," Central Asian Survey, 13 (No. 2, 1994), 255.

29. New York Times, 10 April 1989, p. A3; 22 December 1992, p. 5; Economist, 10 October 1992, p. 41.

30. Economist, 20 July 1991, p. 35; 21 December 1991 – 3 January 1992, p. 40; Mahfulzul Hoque Choudhury, "Nationalism, Religion and Politics in Bangladesh," in Rafiuddin Ahmed, ed., Bangladesh: Society, Religion and Politics (Chittagong: South Asia Studies Group, 1985), p. 68; New York Times, 30 November 1994, p. A14; Wall

Street Journal, 1 March 1995, pp. 1, A6.

31. Donald L. Horowitz, "The Qur'an and the Common Law: Islamic Law Reform and the Theory of Legal Change," American Journal of Comparative Law, 42 (Spring and Summer, 1994), 234ff.

32. Dessouki, "Islamic Resurgence," p. 23.

33. Daniel Pipes, In the Path of God: Islam and Political Power (New York: Basic Books, 1983), pp. 282 - 283, 290 - 292; John Barrett Kelly, Arabia, the Gulf and the West (New York: Basic Books, 1980), pp. 261, 423, as quoted in Pipes, Path of God, p. 291.

34. United Nations Population Division, World Population Prospects: The 1992 Revision (New York: United Nations, 1993), table A18; World Bank, World Development Report 1995 (New York: Oxford University Press, 1995), table 25; Jean Bourgeois Pichat, "Le Nombre des Hommes: Etat et Prospective," in Albert Jacquard, ed., Les Scientifiques Parlent (Paris: Hachette, 1987), pp. 154, 156.

35. Jack A. Goldstone, Revolution and Rebellion in the Early Modern World (Berkeley: University of California Press, 1991), passim, but esp. 24 - 39.

36. Herbert Moeller, "Youth as a Force in the Modern World," Comparative Studies in Society and History, 10 (April 1968), 237 - 260; Lewis S. Feuer, "Generations and the Theory of Revolution," Survey, 18 (Summer 1972), pp. 161 - 188.

37. Peter W. Wilson and Douglas F. Graham, Saudi Arabia: The Coming Storm (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994), pp. 28 - 29.

38. Philippe Fargues, "Demographic Explosion or Social Upheaval," in Ghassen Salame, ed., Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World (London: I. B. Tauris, 1994), pp. 158 - 162, 175 - 177.

39. Economist, 29 August 1981, p. 40; Denis Dragounski, "Threshold of Violence," Freedom Review, 26 (March/April 1995), 11.

ئالتىنچى باب

1. Andreas Papandreou, "Europe Turns Left," New Perspectives Quarterly, 11 (Winter 1994), 53; Vuk Draskovic, quoted in Janice A. Broun, "Islam in the Balkans," Freedom Review, 22 (Nov./Dec. 1991), 31; F. Stephen Larrabee, "Instability and Change in the Balkans," Survival, 34 (Summer 1992), 43; Misha Glenny, "Heading Off War in the Southern Balkans," Foreign Affairs, 74 (May/June 1995), 102 - 103.

2. Ali Al - Amin Mazrui, Cultural Forces in World Politics (London: James Currey,

1990), p. 13.

3. See e.g., Economist, 16 November 1991, p. 45, 6 May 1995, p. 36.
4. Ronald B. Palmer and Thomas J. Reckford, Building ASEAN: 20 Years of Southeast Asian Cooperation (New York: Praeger, 1987), p. 109; Economist, 23 July 1994, pp. 31 – 32.
5. Barry Buzan and Gerald Segal, "Rethinking East Asian Security," Survival, 36(Summer 1994), 16.
6. Far Eastern Economic Review, 11 August 1994, p. 34.
7. An interview between Datsuk Seri Mahathir bin Mohamad of Malaysia and Kenichi Ohmae, pp. 3, 7; Rafidah Azia, New York Times, 12 February 1991, p. D6.
8. Japan Times, 7 November 1994, p. 19; Economist, 19 November 1994, p. 37.
9. Murray Weidenbaum, "Greater China: A New Economic Colossus?" Washington Quarterly, 16 (Autumn 1993), 78 – 80.
10. Wall Street Journal, 30 September 1994, p. A8; New York Times, 17 February 1995, p. A6.
11. Economist, 8 October 1994, p. 44; Andres Serbin, "Towards an Association of Caribbean States: Raising Some Awkward Questions," Journal of Interamerican Studies, 36 (Winter 1994), 61 – 90.
12. Far Eastern Economic Review, 5 July 1990, pp. 24 – 25, 5 September 1991, pp. 26 – 27; New York Times, 16 February 1992, p. 16; Economist, 15 January 1994, p. 38; Robert D. Hormats, "Making Regionalism Safe," Foreign Affairs, 73 (March/April 1994), 102 – 103; Economist, 10 June 1994, pp. 47 – 48; Boston Globe, 5 February 1994, p. 7. On Mercosur, see Luigi Manzetti, "The Political Economy of MERCOSUR," Journal of Interamerican Studies, 35 (Winter 1993/94), 101 – 141, and Felix Pena, "New Approaches to Economic Integration in the Southern Cone," Washington Quarterly, 18 (Summer 1995), 113 – 122.
13. New York Times, 8 April 1994, p. A3, 13 June 1994, pp. D1, D5, 4 January 1995, p. A8; Mahathir Interview with Ohmae, pp. 2, 5; "Asian Trade New Directions," AMEX Bank Review, 20 (22 March 1993), 1 – 7.
14. See Brian Pollins, "Does Trade Still Follow the Flag?" American Political Science Review, 83 (June 1989), 465 – 480; Joanne Gowa and Edward D. Mansfield, "Power Politics and International Trade," American Political Science Review, 87 (June 1993), 408 – 421; and David M. Rowe, "Trade and Security in International Relations," (un-

published paper, Ohio State University, 15 September 1994), passim.

15. Sidney W. Mintz, "Can Haiti Change?" Foreign Affairs, 75 (Jan./Feb. 1995), 73; Ernesto Perez Balladares and Joycelyn McCalla quoted in "Haiti's Traditions of Isolation Makes U.S. Task Harder," Washington Post, 25 July 1995, p. A1.

16. Economist, 23 October 1993, p. 53.

17. Boston Globe, 21 March 1993, pp. 1, 16, 17; Economist, 19 November 1994, p. 23, 11 June 1994, p. 90. The similarity between Turkey and Mexico in this respect has been pointed out by Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty-first Century," International Affairs, 67 (July 1991), 449, and Jagdish Bhagwati, The World Trading System at Risk(Princeton: Princeton University Press, 1991), p. 72.

18. See Marquis de Custine, Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia (New York: Doubleday, 1989; originally published in Paris in 1844), passim.

19. P. Ya. Chaadayev, Articles and Letters [Statyi i pisma] (Moscow: 1989), p. 178 and N. Ya. Danilevskiy, Russia and Europe [Rossiya i Yevropa] (Moscow: 1991), pp. 267-268, quoted in Sergei Vladislavovich Chugrov, "Russia Between East and West," in Steve Hirsch, ed., MEMO 3: In Search of Answers in the Post-Soviet Era (Washington, D.C.: Bureau of National Affairs, 1992), p. 138.

20. See Leon Aron, "The Battle for the Soul of Russian Foreign Policy," The American Enterprise, 3 (Nov/Dec. 1992), 10ff; Alexei G. Arbatov, "Russia's Foreign Policy Alternatives," International Security, 18(Fall 1993), 5ff.

21. Sergei Stankevich, "Russia in Search of Itself," National Interest, 28 (Summer1992), 48-49.

22. Albert Motivans, "'Openness to the West' in European Russia," RFE/RL Research Report, 1 (27 November 1992), 60-62. Scholars have calculated the allocation of votes in different ways with minor differences in results. I have relied on the analysis by Sergei Chugrov, "Political Tendencies in Russia's Regions: Evidence from the 1993 Parliamentary Elections" (Unpublished paper, Harvard University, 1994).

23. Chugrov, "Russia Between," p. 140.

24. Samuel P. Huntington, Political Order in Changing Societies (New Haven: Yale University Press, 1968), pp. 350-351.

25. Duygo Bazoglu Sezer, "Turkey's Grand Strategy Facing a Dilemma," International Spectator, 27 (Jan./Mar. 1992), 24.

26. Clyde Haberman, "On Iraq's Other Front," New York Times Magazine, 18 November

1990, p. 42; Bruce R. Kuniholm, "Turkey and the West," Foreign Affairs, 70(Spring 1991), 35－36.

27. Ian Lesser, "Turkey and the West after the Gulf War," International Spectator, 27 (Jan./Mar. 1992), 33.

28. Financial Times, 9 March 1992, p. 2; New York Times, 5 April 1992, p. E3; Tansu Ciller, "The Role of Turkey in 'the New World,'" Strategic Review, 22 (Winter 1994), p. 9; Haberman, "Iraq's Other Front," p. 44; John Murray Brown, "Tansu Ciller and the Question of Turkish Identity," World Policy Journal, 11 (Fall 1994), 58.

29. Sezer, "Turkey's Grand Strategy," p. 27; Washington Post, 22 March 1992; New York Times, 19 June 1994, p. 4.

30. New York Times, 4 August 1993, p. A3; 19 June 1994, p. 4; Philip Robins, "Between Sentiment and Self－Interest: Turkey's Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States," Middle East journal, 47(Autumn 1993), 593－610; Economist, 17 June 1995, pp. 38－39.

31. Bahri Yilmaz, "Turkey's new Role in International Politics," Aussenpolitik, 45 January 1994), 94.

32. Eric Rouleau, "The Challenges to Turkey," Foreign Affairs, 72 (Nov./Dec. 1993), 119.

33. Rouleau, "Challenges," pp. 120－121; New York Times, 26 March 1989, p. 14.

34. Ibid.

35. Brown, "Question of Turkish Identity," p. 58.

36. Sezer, "Turkey's Grand Strategy," pp. 29－30.

37. Ciller, "Turkey in 'the New World,'" p. 9; Brown, "Question of Furkish Identity," p. 56; Tansu Ciller, "Turkey and NATO: Stability in the Vortex of Change," NATO Review, 42 (April 1994), 6; Suleyman Demirel, BBC Summary of World Broadcasts, 2 February 1994. For other uses of the bridge metaphor, see Bruce R. Kuniholm, "Turkey and the West," Foreign Affairs, 70 (Spring 1991), 39; Lesser, "Turkey and the West," p. 33.

38. "Octavio Paz, "The Border of Time,' interview with Nathan Gardels, New Perspectives Quarterly, 8 (Winter 1991), 36.

39. For an expression of this last concern, see Daniel Patrick Moynihan, "Free Trade with an Unfree Society: A Commitment and its Consequences," National Interest, (Summer

1995), 28 - 33.

40. Financial Times, 11 - 12 September 1993, p. 4; New York Times, 16 August 1992, p. 3.

41. Economist, 23 July 1994, p. 35; Irene Moss, Human Rights Commissioner (Australia), New York Times, 16 August 1992, p. 3; Economist, 23 July 1994, p. 35; Boston Globe, 7 July 1993, p. 2; Cable News Network, News Report, 16 December 1993; Richard Higgott, "Closing a Branch Office of Empire: Australian Foreign Policy and the UK at Century's End," International Affairs, 70 (January 1994), 58.

42. Jat Sujamiko, The Australian, 5 May 1993, p. 18 quoted in Higgott, "Closing a Branch," p. 62; Higgott, "Closing a Branch," p. 63; Economist, 12 December 1993, p. 34.

43. Transcript, Interview with Keniche Ohmae, 24 October 1994, pp. 5 - 6. See also Japan Times, 7 November 1994, p. 19.

44. Former Ambassador Richard Woolcott (Australia), New York Times, 16 August 1992, p. 3.

45. Paul Kelly, "Reinventing Australia," National Interest, 30 (Winter 1992), 66; Economist, 11 December 1993, p. 34; Higgott, "Closing a Branch," p. 58.

46. Lee Kuan Yew quoted in Higgott, "Closing a Branch," p. 49.

يەتتىنچى باب

1. Economist, 14 January 1995, p. 45; 26 November 1994, p. 56, summarizing Juppe article in Le Monde, 18 November 1994; New York Times, 4 September 1994, p. 11.

2. Michael Howard, "Lessons of the Cold War," Survival, 36 (Winter 1994), 102 - 103; Pierre Behar, "Central Europe: The New Lines of Fracture," Geopolitique, 39 (English ed., August 1992), 42; Max Jakobson, "Collective Security in Europe Today" Washington Quarterly, 18 (Spring 1995), 69; Max Beloff, "Fault Lines and Steeples; The Divided Loyalties of Europe," National Interest, 23 (Spring 1991), 78.

3. Andreas Oplatka, "Vienna and the Mirror of History," Geopolitique, 35 (English ed., Autumn 1991), 25; Vytautas Landsbergis, "The Choice," Geopolitique, 35 (English ed., Autumn 1991), 3; New York Times, 23 April 1995, p. 5E.

4. Carl Bildt, "The Baltic Litmus Test," Foreign Affairs, 73 (Sept./Oct. 1994), 84.

5. New York Times, 15 June 1995, p. A10.

6. RFE/RL Research Bulletin, 10 (16 March 1993), 1, 6.

7. William D. Jackson, "Imperial Temptations: Ethnics Abroad," Orbis, 38 (Winter

1994), 5.

8. Ian Brzezinski, New York Times, 13 July 1994, p. A8.

9. John F. Mearsheimer, "The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent: Debate," Foreign Affairs, 72 (Summer 1993), 50－66.

10. New York Times, 31 January 1994, p. A8.

11. Quoted in Ola Tunander, "New European Dividing Lines?" in Valter Angell, ed., Norway Facing a Changing Europe: Perspectives and Options (Oslo: Norwegian Foreign Policy Studies No. 79, Fridtjof Nansen Institute et al., 1992), p. 55.

12. John Morrison, "Pereyaslav and After: The Russian－Ukrainian Relationship," International Affairs, 69 (October 1993), 677.

13. John King Fairbank, ed., The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations (Cambridge: Harvard University Press, 1968), pp. 2－3.

14. Perry Link, "The Old Man's New China," New York Review of Books, 9 June 1994, p. 32.

15. Perry Link, "China's 'Core' Problem", Daedalus, 122 (Spring 1993), 205; Wei－ming Tu, "Cultural China: The Periphery as the Center," Daedalus, 120 (Spring 1991), 22; Economist, 8 July 1995, pp. 31－32.

16. Economist, 27 November 1993, p. 33; 17 July 1993, p. 61.

17. Economist, 27 November 1993, p. 33; Yoichi Funabashi, "The Asianization of Asia," Foreign Affairs, 72 (Nov./Dec. 1993), 80. See in general Murray Weidenbaum and Samuel Hughes, The Bamboo Network (New York: Free Press, 1996).

18. Christopher Gray, quoted in Washington Post, 1 December 1992, p. A30; Lee Kuan Yew, quoted in Maggie Farley, "The Bamboo Network," Boston Globe Magazine, 17 April 1994, p. 38; International Herald Tribune, 23 November 1993.

19. International Herald Tribune, 23 November 1993; George Hicks and J. A. C. Mackie, "A Question of Identity: Despite Media Hype, They Are Firmly Settled in Southeast Asia," Far Eastern Economic Review, 14 July 1994, p. 47.

20. Economist, 16 April 1994, p. 71; Nicholas D. Kristof, "The Rise of China," Foreign Affairs, 72 (Nov./Dec. 1993), 48; Gerrit W. Gong, "China's Fourth Revolution," Washington Quarterly, 17 (Winter 1994), 37; Wall Street Journal, 17 May 1993, p. A7A; Murray L. Weidenbaum, Greater China: The Next Economic Superpower? (St. Louis: Washington University Center for the Study of American Business, Contemporary Issues Series 57, February 1993), pp. 2－3.

21. Steven Mufson, Washington Post, 14 August 1994, p. A30; Newsweek, 19 July 1993, p. 24; Economist, 7 May 1993, p. 35.

22. See Walter C. Clemens, Jr. and Jun Zhan, "Chiang Ching－Kuo's Role in the ROC－PRC Reconciliation," American Asian Review, 12 (Spring 1994), 151－154.

23. Koo Chen Foo, quoted in Economist, 1 May 1993, p. 31; Link, "Old Man's New China," p. 32. See "Cross－Strait Relations: Historical Lessons," Free China Review, 44 (October 1994), 42－52. Gong, "China's Fourth Revolution," p. 39; Economist, 2 July 1994, p. 18; Gerald Segal, "China's Changing Shape: The Muddle Kingdom?" Foreign Affairs, 73 (May/June 1994), 49; Ross H. Munro, "Giving Taipei a Place at the Table," Foreign Affairs, 73 (Nov./Dec: 1994), 115; Wall Street Journal, 17 May 1993, p. A7A; Free China Journal, 29 July 1994, p. 1.

24. Economist, 10 July 1993, pp. 28－29; 2 April 1994, pp. 34－35; International Herald Tribune, 23 November 1993; Wall Street Journal, 17 May 1993, p. A7A.

25. Ira M. Lapidus, History of Islamic Societies (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1988), p. 3.

26. Mohamed Zahi Mogberbi, "Tribalism, Religion and the Challenge of Political Participation: The Case of Libya," (Paper presented to Conference on Democratic Challenges in the Arab World, Center for Political and International Development Studies, Cairo, 22－27 September 1992, pp. 1, 9; Economist, (Survey of the Arab East), 6 February 1988, p. 7; Adlan A. El－Hardallo, "Sufism and Tribalism: The Case of Sudan," (Paper prepared for Conference on Democratic Challenges in the Arab World, Center for Political and International Development Studies, Cairo, 22－27 September 1992), p. 2; Economist, 30 October 1987, p. 45; John Duke Anthony, "Saudi Arabia: From Tribal Society to Nation－State," in Ragaei El Mellakh and Dorotliea H. El Mellakh, eds., Saudi Arabia, Energy, Developmental Planning, and Industrialization (Lexington, MA: Lexington, 1982), pp. 93－94.

27. Yalman Onaran, "Economics and Nationalism: The Case of Muslim Central Asia," Central Asian Survey, 13 (No. 4, 1994), 493; Denis Dragounski, "Threshold of Violence," Freedom Review, 26 (Mar./April 1995), 12.

28. Barbara Daly Metcalf, "The Comparative Study of Muslim Societies," Items, 40 (March 1986), 3.

29. Metcalf, "Muslim Societies," p. 3.

30. Boston Globe, 2 April 1995, p. 2. On PAIC generally, see "The Popular Arab and Is-

lamic Conference (PAIC): A New 'Islamist International'? "'TransState Islam, 1 (Spring 1995), 12 - 16.

31. Bernard Schechterman and Bradford R. McGuinn, "Linkages Between Sunni and Shi'i Radical Fundamentalist Organizations: A New Variable in Middle Eastern Politics?" The Political Chronicle, 1 (February 1989), 22 - 34; New York Times, 6 December 1994, p. 5.

سەككىزىنچى باب

1. Georgi Arbatov, "Neo - Bolsheviks of the I.M.F.," New York Times, 7 May 1992, p. A27.

2. North Korean views summed up by a senior U.S. analyst, Washington Post, 12 June 1994, p. C1; Indian general quoted in Les Aspin, "From Deterrence to Denuking: Dealing with Proliferation in the 1990's," Memorandum, 18 February 1992, p. 6.

3. Lawrence Freedman, "Great Powers, Vital Interests and Nuclear Weapons," Survival, 36 (Winter 1994), 37; Les Aspin, Remarks, National Academy of Sciences, Committee on International Security and Arms Control, 7 December 1993, p. 3.

4. Stanley Norris quoted, Boston Globe, 25 November 1995, pp. 1, 7; Alastair Iain Johnston, "China's New 'Old Thinking': The Concept of Limited Deterrence," International Security, 20 (Winter 1995 - 96), 21 - 23.

5. Philip L. Ritcheson, "Iranian Military Resurgence: Scope, Motivations, and Implications for Regional Security," Armed Forces and Society, 21 (Summer 1995), 575 - 576. Warren Christopher Address, Kennedy School of Government, 20 January 1995; Time, 16 December 1991, p. 47; Ali Al - Amin Mazrui, Cultural Forces in World Politics (London: J. Currey, 1990), pp. 220, 224.

6. New York Times, 15 November 1991, p. A1; New York Times, 21 February 1992, p. A9; 12 December 1993, p. 1; Jane Teufel Dreyer, "U.S./China Military Relations: Sanctions or Rapprochement?" In Depth, 1 (Spring 1991), 17 - 18; Time, 16 December 1991, p. 48; Boston Globe, 5 February 1994, p. 2; Monte R. Bullard, "U.S. - China Relations: The Strategic Calculus," Parameters, 23 (Summer 1993), 88.

7. Quoted in Karl W. Eikenberry, Explaining and Influencing Chinese Arms Transfers (Washington, D.C.: National Defense University, Institute for National Strategic Studies, McNair Paper No. 36, February 1995), p. 37; Pakistani government statement, Boston Globe, 5 December 1993, p. 19; R. Bates Gill, "Curbing Beijing's Arms Sales," Orbis, 36 (Summer 1992), p. 386; Chong - pin Lin, "Red Army," New Re-

public, 20 November 1995, p. 28; New York Times, 8 May 1992, p. 31.

8. Richard A. Bitzinger, "Arms to Go: Chinese Arms Sales to the Third World," International Security, 17 (Fall 1992), p. 87; Philip Ritcheson, "Iranian Military Resurgence," pp. 576, 578; Washington Post, 31 October 1991, pp. A1, A24; Time, 16 December 1991, p. 47; New York Times, 18 April 1995, p. A8; 28 September 1995, p. 1; 30 September 1995, p. 4; Monte Bullard, "U. S. – China Relations," p. 88, New York Times, 22 June 1995, p. 1; Gill, "Curbing Beijing's Arms," p. 388; New York Times, 8 April 1993, p. A9; 20 June 1993, p. 6.

9. John E. Reilly, "The Public Mood at Mid – Decade," Foreign Policy, 98(Spring 1995), p. 83; Executive Order 12930, 29 September 1994; Executive Order 12938, 14 November 1994. These expanded on Executive Order 12735, 16 November 1990, issued by President Bush declaring a national emergency with respect to chemical and biological weapons.

10. James Fallows, "The Panic Gap: Reactions to North Korea's Bomb," National Interest, 38 (Winter 1994), 40 – 45; David Sanger, New York Times, 12 June 1994, pp. 1, 16.

11. New York Times, 26 December 1993, p. 1.

12. Washington Post, 12 May 1995, p. 1.

13. Bilahari Kausikan, "Asia's Different Standard," Foreign Policy, 92(Fall 1993), 28 – 29.

14. Economist, 30 July 1994, p. 31; 5 March 1994, p. 35; 27 August 1994, p. 51; Yash Ghai, "Human Rights and Governance: The Asian Debate," (Asia Foundation . Center for Asian Pacific Affairs, Occasional Paper No. 4, November 1994), p. 14.

15. Richard M. Nixon, Beyond Peace (New York: Random House, 1994), pp. 127 – 128.

16. Economist, 4 February 1995, p. 30.

17. Charles J. Brown, "In the Trenches: The Battle Over Rights," Freedom Review, 24 (Sept./Oct. 1993), 9; Douglas W. Payne, "Showdown in Vienna," ibid., pp. 6 – 7.

18. Charles Norchi, "The Ayatollah and the Author: Rethinking Human Rights," Yale Journal of World Affairs, 1 (Summer 1989), 16; Kausikan, "Asia's Different Standard," p. 32.

19. Richard Cohen, The Earth Times, 2 August 1993, p. 14.

20. New York Times, 19 September 1993, p. 4E; 24 September 1993, pp. 1, B9, B16; 9 September 1994, p. A26; Economist, 21 September 1993, p. 75; 18 September

1993, pp. 37 – 38; Financial Times, 25 – 26 September 1993, p. 11; Straits Times, 14 October 1993, p. 1.

21. Figures and quotes are from Myron Weiner, Global Migration Crisis(New York: Harper Collins, 1995), pp. 21 – 28.

22. Weiner, Global Migration Crisis, p. 2.

23. Stanley Hoffmann, "The Case for Leadership," Foreign Policy, 81(Winter 1990 – 91), 30.

24. See B. A. Roberson, "Islam and Europe: An Enigma or a Myth?" Middle East Journal, 48 (Spring 1994), p. 302; New York Times, 5 December 1993, p. 1; 5 May 1995, p. 1; Joel Klotkin and Andries van Agt, "Bedouins: Tribes That Have Made it," New Perspectives Quarterly, 8 (Fall 1991), p. 51; Judith Miller, "Strangers at the Gate," New York Times Magazine, 15 September 1991, p. 49.

25. International Herald Tribune, 29 May 1990, p. 5; New York Times, 15 September 1994, p. A21. The French poll was sponsored by the French government, the German poll by the American Jewish Committee.

26. See Hans – George Betz, "The New Politics of Resentment: Radical Right – Wing Populist Parties in Western Europe," Comparative Politics, 25(July 1993), 413 – 427.

27. International Herald Tribune, 28 June 1993, p. 3; Wall Street Journal, 23 May 1994; p. B1; Lawrence H. Fuchs, "The Immigration Debate: Little Room for Big Reforms," American Experiment, 2 (Winter 1994), 6. 28. James C. Clad, "Slowing the Wave," Foreign Policy, 95 (Summer 1994), 143; Rita J. Simon and Susan H. Alexander, The Ambivalent Welcome: Print Media, Public Opinion and Immigration (Westport, CT: Praeger, 1993), p. 46.

29. New York Times, 11 June 1995, p. E 14.

30. Jean Raspail, The Camp of the Saints (New York: Scribner, 1975) and Jean – Claude Chesnais, Le Crepuscule de l'Occident: Demographie et Politique (Paris: Robert Laffont, 1995); Pierre Lellouche, quoted in Miller, "Strangers at the Gate," p. 80.

31. Philippe Fargues, "Demographic Explosion or Social Upheaval?" in Ghassan Salame, ed., Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World (London: I.B. Taurus, 1994), pp. 157ff.

توققۇزىنچى باب

1. Adda B. Bozeman, Strategic Intelligence and Statecraft: Selected Essays (Washington: Brassey's (US), 1992), p. 50; Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the

Twenty－first Century," International Affairs, 67 (July 1991), 448－449.

2. John L. Esposito, The Islamic Threat: Myth or Reality (New York: Oxford University Press, 1992), p. 46.

3. Bernard Lewis, Islam and the West (New York: Oxford University Press, 1993), p. 13.

4. Esposito, Islamic Threat, p. 44.

5. Daniel Pipes, In the Path of God: Islam and Political Power (New York: Basic Books, 1983), 102－103, 169－173; Lewis F. Richardson, Statistics of Deadly Quarrels (Pittsburgh: Boxwood Press, 1960), pp. 235－237.

6. Ira M. Lapidus, A History of Islamic Societies (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), pp. 41－42; Princess Anna Comnena, quoted in Karen Armstrong, Holy War: The Crusades and Their Impact on Today's World (New York: Doubleday－Anchor, 1991), pp. 3－4 and in Arnold J. Toynbee, Study of History (London: Oxford University Press, 1954), VIII, p. 390.

7. Barry Buzan, "New Patterns," pp. 448－449; Bernard Lewis, "The Roots of Muslim Rage: Why So Many Muslims Deeply Resent the West and Why Their Bitterness Will Not Be Easily Mollified," Atlantic Monthly, 266(September 1990), 60.

8. Mohamed Sid－Ahmed, "Cybernetic Colonialism and the Moral Search", New Perspectives Quarterly, 11 (Spring 1994), 19; M. J. Akbar, quoted Time, 15 June 1992, p. 24; Abdelwahab Belwahl, quoted ibid., p. 26.

9. William H. McNeill, "Epilogue: Fundamentalism and the World of the 1990's," in Martin E. Marty and R. Scott Appleby, eds., Fundamentalisms and Society: Reclaiming the Sciences, the Family, and Education (Chicago: University of Chicago Press), p. 569.

10. Fatima Mernissi, Islam and Democracy: Fear of the Modern World(Reading, MA: Addison－Wesley, 1992).

11. For a selection of such reports, see Economist, 1 August 1992, pp. 34－35.

12. John E. Reilly, ed., American Public Opinion and U. S. Foreign Policy 1995 (Chicago: Chicago Council on Foreign Relations, 1995), p. 21; Le Monde, 20 September 1991, p. 12, cited in Margaret Blunden, "Insecurity on Europe's Southern Flank," Survival, 36 (Summer 1994), 138; Richard Morin, Washington Post (National Weekly Ed.), 8－14 November 1993, p. 37; Foreign Policy Association, National Opinion Ballot Report, November 1994, p. 5.

13. Boston Globe, 3 June 1994, p. 18; John L. Esposito, "Symposium: Resurgent Islam in the Middle East," Middle East Policy 3 (No. 2, 1994), 9; International Herald Tribune, 10 May 1994, pp. 1, 4; Christian Science Monitor, 24 February 1995, p. 1.
14. Robert Ellsworth, Wall Street Journal, 1 March 1995, p. 15; William T. Johnson, NATO's New Front Line: The Growing Importance of the Southern Tier (Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1992), p. vii; Robbin Laird, French Security Policy in Transition: Dynamics of Continuity and Change (Washington, D.C.: Institute for National Strategic Studies, McNair paper 38, March 1995), pp. 50 – 52.
15. Ayatollah Ruhollah Khomeini, Islam and Revolution (Berkeley CA: Mizan Press, 1981), p. 305.
16. Economist, 23 November 1991, p. 15.
17. Barry Buzan and Gerald Segal, "Rethinking East Asian Security," Survival, 36 (Summer 1994), 15.
18. Can China's Armed Forces Win the Next War?, excerpts translated and published in Ross H. Munro, "Eavesdropping on the Chinese Military: Where It Expects War – Where It Doesn't," Orbis, 38 (Summer 1994), 365. The authors of this document went on to say that the use of military force against Taiwan "would be a really unwise decision."
19. Buzan and Segal, "Rethinking East Asian Security," p. 7; Richard K. Betts, "Wealth, Power and Instability: East Asia and the United States After the Cold War," International Security, 18 (Winter 1993/94), 34 – 77; Aaron L. Friedberg, "Ripe for Rivalry: Prospects for Peace in Multipolar Asia," International Security, 18 (Winter 1993/94), 5 – 33.
20. Can China's Armed Forces Win the Next War? excerpts translated in Munro, "Eavesdropping on the Chinese," pp. 355ff.; New York Times, 16 November 1993, p. A6; Friedberg, "Ripe for Rivalry," p. 7.
21. Desmond Ball, "Arms and Affluence: Military Acquisitions in the Asia – Pacific Region," International Security, 18 (Winter 1993/94), 95 – 111; Michael T. Klare, "The Next Great Arms Race," Foreign Affairs, 72 (Summer 1993), 137ff.; Buzan and Segal, "Rethinking East Asian Security," pp. 8 – 11; Gerald Segal, "Managing New Arms Races in the Asia/Pacific," Washington Quarterly, 15 (Summer 1992), 83 – 102; Economist, 20 February 1993, pp. 19 – 22.

22. See, e. g., Economist, 26 June 1993, p. 75; 24 July 1995, p. 25; Time, 3 July 1995, pp. 30－31; and on China, Jacob Heilbrunn, "The Next Cold War," New Republic, 20 November 1995, pp. 27ff.

23. For discussion of the varieties of trade wars and when they may lead to military wars, see David Rowe, Trade Wars and International Security: The Political Economy of International Economic Conflict (Working paper no. 6, Project on the Changing Security Environment and American National Interests, John M. Olin Institute for Strategic Studies, Harvard University, July 1994), pp. 7ff.

24. New York Times, 6 July 1993, p. A1, A6; Time, 10 February 1992, pp. 16ff.; Economist, 17 February 1990, pp. 21－24; Boston Globe, 25 November 1991, pp. 1, 8; Dan Oberdorfer, Washington Post, 1 March 1992, p. A1.

25. Quoted New York Times, 21 April 1992, p. A10; New York Times, 22 September 1991, p. E2; 21 April 1992, p. A1; 19 September 1991, p. A7; 1 August 1995, p. A2; International Herald Tribune, 24 August 1995, p. 4; China Post (Taipei), 26 August 1995, p. 2; New York Times, 1 August 1995, p. A2, citing David Shambaugh report on interviews in Beijing.

26. Donald Zagoria, American Foreign Policy Newsletter, October 1993, p. 3; Can China's Armed Forces Win the Next War? in Munro, "Eavesdropping on the Chinese Military," pp. 355ff.

27. Roger C. Altman, "Why Pressure Tokyo? The US－Japan Rift," Foreign Affairs, 73 (May－June 1994), p. 3; Jeffrey Garten, "The Clinton Asia Policy," International Economy, 8 (March－April 1994), 18.

28. Edward J. Lincoln, Japan's Unequal Trade, (Washington, D. C.: Brookings Institution, 1990), pp. 2－3. See C. Fred Bergsten and Marcus Noland, Reconcilable Differences? United States－Japan Economic Conflict (Washington: Institute for International Economics, 1993); Eisuke Sakakibara, "Less Like You," International Economy, (April－May 1990), 36, who distinguishes the American capitalistic market economy from the Japanese noncapitalistic market economy; Marie Anchordoguy, "Japanese－American Trade Conflict and Supercomputers," Political Science Quarterly, 109 (Spring 1994), 36, citing Rudiger Dornbush, Paul Krugman, Edward J. Lincoln, and Mordechai E. Kreinin; Eamonn Fingleton, "Japan's Invisible Leviathan," Foreign Affairs, 74 (Mar./April 1995), p. 70.

29. For a good summary of differences in culture, values, social relations, and attitudes, see

Seymour Martin Lipset, American Exceptionalism: A Double - Edged Sword (New York: W. W. Norton, 1996), chapter 7, "American Exceptionalism - Japanese Uniqueness."

30. Washington Post, 5 May 1994, p. A38; Daily Telegraph, 6 May 1994, p. 16; Boston Globe, 6 May 1994, p. 11; New York Times, 13 February 1994, p. 10; Karl D. Jackson, "How to Rebuild America's Stature in Asia," Orbis, 39 (Winter 1995), 14; Yohei Kono, quoted in Chalmers Johnson and E. B. Keehn, "The Pentagon's Ossified Strategy," Foreign Affairs, 74 (July - August 1995), 106.

31. New York Times, 2 May 1994, p. A10.

32. Barry Buzan and Gerald Segal, "Asia: Skepticism About Optimism," National Interest, 39 (Spring 1995), 83 - 84; Arthur Waldron, "Deterring China," Commentary, 100 (October 1995), 18; Nicholas D. Kristof, "The Rise of China," Foreign Affairs, 72 (Nov./Dec. 1993), 74.

33. Stephen P. Walt, "Alliance Formation in Southwest Asia: Balancing and Bandwagoning in Cold War Competition," in Robert Jervis and Jack Snyder, eds., Dominoes and Bandwagons: Strategic Beliefs and Great Power Competition in the Eurasian Rimland (New York: Oxford University Press, 1991), pp. 53, 69.

34. Randall L. Schweller, "Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In," International Security, 19 (Summer 1994), 72ff.

35. Lucian W. Pye, Dynamics of Factions and Consensus in Chinese Politics: A Model and Some Propositions (Santa Monica, CA: Rand, 1980), p. 120; Arthur Waldron, From War to Nationalism: China's Turning Point, 1924 - 1925 (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), pp. 48 - 49, 212; Avery Coldstein, From Bandwagon to Balance - of - Power Politics: Structured Constraints in Politics in China, 1949 - 1978 (Stanford, CA: Stanford University Press: 1991), pp. 5 - 6, 35ff. See also, Lucian W. Pye, "Social Science Theories in Search of Chinese Realities," China Quarterly, 132 (December 1992), 1161 - 1171.

36. Samuel S. Kim and Lowell Dittmer, "Whither China's Quest for National Identity," in Lowell Dittmer and Samuel S. Kim, eds., China's Quest for National Identity (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991), p. 240; Paul Dibb, Towards a New Balance of Power in Asia (London: International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper 295, 1995), pp. 10 - 16; Roderick MacFarquhar, "The Post - Confucian Challenge," Economist, 9 February 1980, pp. 67 - 72; Kishore Mahbubani, "'The Pacific Impulse,'"

Survival, 37 (Spring 1995), 117; James L. Richardson, "Asia – Pacific: The Case for Geopolitical Optimism," National Interest, 38 (Winter 1994 – 95), 32; Paul Dibb, Towards a New Balance," p. 13. See Nicola Baker and Leonard C. Sebastian, The Problem with Parachuting: Strategic Studies and Security in the Asia/Pacific Region," Journal of Strategic Studies, 18 (September 1995), 15ff. for an extended discussion of the inapplicability to Asia of European – based concepts, such as the balance of power and the security dilemma.

37. Economist, 23 December 1995; 5 January 1996, pp. 39 – 40.

38. Richard K. Betts, "Vietnam's Strategic Predicament," Survival, 37 (Autumn 1995) 61ff, 76.

39. New York Times, 12 November 1994, p. 6; 24 November 1994, p. A1 2; International Herald Tribune, 8 November 1994, p. 1; Michel Oksenberg, Washington Post, 3 September 1995, p. Cl.

40. Jitsuo Tsuchiyama, "The End of the Alliance? Dilemmas in the U. S. – Japan Relations," (Unpublished paper, Harvard University, John M. Olin Institute for Strategic Studies, 1994), pp. 18 – 19.

41. Ivan P. Hall, "Japan's Asia Card," National Interest, 38 (Winter 1994 – 95), 26; Kishore Mahbubani, "The Pacific Impulse," p. 117.

42. Mike M. Mochizuki, "Japan and the Strategic Quadrangle," in Michael Mandelbaum, ed., The Strategic Quadrangle: Russia, China, Japan, and the United States in East Asia (New York: Council on Foreign Relations, 1995), pp. 130 – 139; Asahi Shimbon poll reported in Christian Science Monitor, 10 January 1995, p. 7.

43. Financial Times, 10 September 1992, p. 6; Samina Yasmeen, "Pakistan's Cautious Foreign Policy," Survival, 36 (Summer 1994), p. 121, 127 – 128; Bruce Vaughn, "Shifting Geopolitical Realities Between South, Southwest and Central Asia," Central Asian Survey, 13 (No.2, 1994), 313; Editorial, Hamshahri, 30 August 1994, pp. 1, 4, in FBIS – NES – 94 – 173, 2 September 1994, p. 77.

44. Graham E. Fuller, "The Appeal of Iran," National Interest, 37 (Fall 1994), p. 95; Mu'ammar al – Qadhdhafi, Sermon, Tripoli, Libya, 13 March 1994, in FBIS – NES – 94 – 049, 14 March 1994, p. 2 1.

45. Fereidun Fesharaki, East – West Center, Hawaii, quoted in New York Times, 3 April 1994, p. E3.

46. Stephen J. Blank, Challenging the New World Order: The Arms Transfer Policies of

the Russian Republic (Carlisle Barracks, PA: U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 1993), pp. 53 – 60.

47. International Herald Tribune, 25 August 1995, p. 5.

48. J. Mohan Malik, "India Copes with the Kremlin's Fall," Orbis, 37(Winter 1993), 75.

ئونىنچى باب

1. Mahdi Elmandjra, Der Spiegel, 11 February 1991, cited in Elmandjra, "Cultural Diversity: Key to Survival in the Future," (First Mexican Congress on Future Studies, Mexico City , 26 – 27 September 1994), pp. 3, 11.

2. David C. Rapoport, "Comparing Militant Fundamentalist Groups," in Martin E. Marty and R. Scott Appleby, eds., Fundamentalisms and the State: Remaking Polities, Economies, and Militance, (Chicago: University of Chicago Press, 1993), p. 445.

3. Ted Galen Carpenter, "The Unintended Consequences of Afghanistan," World Policy Journal, 11 (Spring 1994), 78 – 79, 81, 82; Anthony Hyman, "Arab Involvement in the Afghan War," Beirut Review, 7 (Spring 1994), 78, 82; Mary Anne Weaver, "Letter from Pakistan: Children of the Jihad," New Yorker, 12 June 1995, pp. 44 – 45; Washington Post, 24 July 1995, p. A1; New York Times, 20 March 1995, p. 1, . 28 March 1993, p. 14.

4. Tim Weiner, "Blowback from the Afghan Battlefield," New York Times Magazine, 13 March 1994, p. 54.

5. Harrison J. Goldin, New York Times, 28 August 1992, p. A25.

6. james Piscatori, "Religion and Realpolitik: Islamic Responses to the Gulf War," in James Piscatori, ed., Islamic Fundamentalisms and the Gulf Crisis (Chicago: Fundamentalism Project, American Academy of Arts and Sciences, 1991), pp. 1, 6 – 7. See also Fatima Mernissi, Islam and Democracy: Fear of the Modern World (Reading, MA: Addison – Wesley), pp. 16 – 17.

7. Rami G. Khouri, "Collage Of Comment: The Gulf War and the Mideast Peace: The Appeal of Saddam Hussein," New Perspectives Quarterly, 8 (Spring 1991), 56.

8. Ann Mosely Lesch, "Contrasting Reactions to the Persian Gulf Crisis: Egypt, Syria, Jordan, and the Palestinians," Middle East Journal, 45(Winter 1991), p. 43; Time, 3 December 1990, p .70; Kanan Makiya, Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World (New York: W. W. Norton, 1993), pp. 242ff.

9. Erie Evans, "Arab Nationalism and the Persian Gulf War," Harvard Middle Eastern and

Islamic Review, 1 (February 1994), p. 28; Sari Nusselbeh, quoted Time, 15 October 1990, pp. 54 – 55.

10. Karin Haggag, "One Year After the Storm," Civil Society (Cairo), 5(May 1992), 12.

11. Boston Globe, 19 February 1991, p. 7; Safar al – Hawali, quoted by Mamoun Fandy, New York Times, 24 November 1990, P. 21; King Hussein, quoted by David S. Landes, "Islam Dunk: the Wars of Muslim Resentment ," New Republic, 8 April 1991, pp. 15 – 16; Fatima Mernissi, Islam and Democracy, p. 102.

12. Safar Al – Hawali, "Infidels, Without, and Within," New Perspectives Quarterly, 8 (Spring 1991), 51.

13. New York Times, 1 February 1991, p. A7; Economist, 2 February 1991, p. 32.

14. Washington Post, 29 January 1991, p. A10; 24 February 1991, p. B1; New York Times, 20 October 1990, p. 4.

15. Quoted in Saturday Star (Johannesburg), 19 January 1991, p. 3; Economist, 26 January 1991, pp. 31 – 33.

16. Sohail H. Hasmi, review of Mohammed Haikal, "Illusions of Triumph," Harvard Middle Eastern and Islamic Review, 1 (February 1994), 107; Mernissi, Islam and Democracy, p. 102.

17. Shibley Telhami, "Arab Public Opinion and the Gulf War," Political Science Quarterly, 108 (Fall 1993), 451.

18. International Herald Tribune, 28 June 1993, p. 10.

19. Roy Licklider, "The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945 – 93," American Political Science Review, 89 (September 1995), 685, who defines communal wars as "identity wars," and Samuel P. Huntington, "Civil Violence and the Process of Development," in Civil Violence and the International System (London: International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper No. 83, December 1971), 12 – 14, who cites as the five major characteristics of communal wars a high degree of PO larization, ideological ambivalence, particularism, large amounts of violence, and protracted duration.

20. These estimates come from newspaper accounts and Ted Robert Gurr and Barbara Harff, Ethnic Conflict in World Politics (Boulder: Westview Press, 1994), pp. 160 – 165.

21. Richard H. Shultz, Jr. and William J. Olson, Ethnic and Religious Conflict: Emerging Threat to U.S. Security (Washington, D.C.: National Strategy Information Center),

pp. 17ff.; H. D. S. Greenway, Boston Globe, 3 December 1992, p. 19.

22. Roy Licklider, "Settlements in Civil Wars," p. 685; Gurr and Harff, Ethnic Conflict, p. 11; Trent N. Thomas, "Global Assessment of Current and Future Trends in Ethnic and Religious Conflict," in Robert L. Pfaltzgraff, Jr. and Richard H. Shultz, Jr., eds., Ethnic Conflict and Regional Instability: Implications for U. S. Policy and Army Roles and Missions (Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, 1994), p. 36.

23. See Shultz and Olson, Ethnic and Religious Conflict, pp. 3 – 9; Sugata Bose, "Factors Causing the Proliferation of Ethnic and Religious Conflict," in Pfaltzgraff and Shultz, Ethnic Conflict and Regional Instability, pp. 43 – 49; Michael E. Brown, "Causes and Implications of Ethnic Conflict," in Michael E. Brown, ed., Ethnic Conflict and International Security (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), pp. 3 – 26. For a counterargument that ethnic conflict has not increased since the end of the Cold War, see Thomas, "Global Assessment of Current and Future Trends in Ethnic and Religious Conflict," pp. 33 – 41.

24. Ruth Leger Sivard, World Military and Social Expenditures 1993 (Washington, D. C.: World Priorities, Inc., 1993), pp. 20 – 22.

25. James L. Payne, Why Nations Arm (Oxford: B. Blackwell, 1989), p. 124.

26. Christopher B. Stone, "Westphalia and Hudaybiyya: A Survey of Islamic Perspectives on the Use of Force as Conflict Management Technique" (unpublished paper, Harvard University), pp. 27 – 31, and Jonathan Wilkenfeld, Michael Brecher, and Sheila Moser, eds., Crises in the Twentieth Century (Oxford: Pergamon Press, 1988 – 89), II, 15, 161.

27. Gary Fuller, "The Demographic Backdrop to Ethnic Conflict: A Geographic Overview," in Central Intelligence Agency, The Challenge of Ethnic Conflict to National and International Order in the 1990's: Geographic Perspectives (Washington, D. C.: Central Intelligence Agency, RTT 95 – 10039, October 1995), pp. 151 – 154.

28. New York Times, 16 October 1994, p. 3; Economist, 5 August 1995, p. 32.

29. United Nations Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population Prospects: The 1994 Revision (New York: United Nations, 1995), pp. 29, 51; Denis Dragounski, "Threshold of Violence," Freedom Review, 26 (March – April 1995), 11.

30. Susan Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Wash-

ington, D. C.; Brookings Institution, 1995), pp. 32 – 35; Branka Magas, The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup 1980 – 92 (London: Verso, 1993), pp. 6, 19.

31. Paul Mojzes, Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans (New York: Continuum, 1994), pp. 95 – 96; Magas, Destruction of Yugoslavia, pp. 49 – 73; Aryeh Neier, "Kosovo Survives," New York Review of Books, 3 February 1994, p. 26.

32. Aleksa Djilas, "A Profile of Slobodan Milosevic," Foreign Affairs, 72 (Summer 1993), 83.

33. Woodward, Balkan Tragedy, pp. 33 – 35, figures derived from Yugoslav censuses and other sources; William T. Johnsen, Deciphering the Balkan Enigma: using History to Inform Policy (Carlisle Barracks: Strategic Studies Institute, 1993), p. 25, citing Washington Post, 6 December 1992, p. C2; New York Times, 4 November 1995, p. 6.

34. Bogdan Denis Denitch, Ethnic Nationalism: "The Tragic Death of Yugoslavia (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), pp. 108 – 109.

35. Payne, Why Nations Arm, pp. 125, 127.

36. Middle East International, 20 January, 1995, p. 2.

ئون بىرىنچى باب

1. Roy Licklider, "The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945 – 93," American Political Science Review, 89 (September 1995), 685.

2. See Barry R. Posen, "The Security Dilemma and Ethnic Conflict," in Michael E. Brown, ed., Ethnic Conflict and International Security (Princeton: Princeton University Press, 1993), pp. 103 – 124.

3. Roland Dannreuther, Creating New States in Central Asia (International Institute for Strategic Studies/Brassey's, Adelphi Paper No. 288, March 1994), pp. 30 – 31; Dodjoni Atovullo, quoted in Urzula Doroszewska, "The Forgotten War: What Really Happened in Tajikistan," Uncaptive Minds, 6 (Fall 1993), 33.

4. Economist, 26 August 1995, p. 43; 20 January 1996, p. 21.

5. Boston Globe, 8 November 1993, p. 2; Brian Murray, "Peace in the Caucasus: Multi – Ethnic Stability in Dagestan," Central Asian Survey, 13 (No. 4, 1994), 514 – 515; New York Times, 11 November 1991, p. A7; 17 December 1994, p. 7; Boston Globe, 7 September 1994, p. 16; 17 December 1994, pp. 1ff.

6. Raju G. C. Thomas, "Secessionist Movements in South Asia," Survival, 36 (Summer 1994), 99－101, 109; Stefan Wagstyl, "Kashmiri Conflict Destroys a Paradise,'" Financial Times, 23－24 October 1993, p. 3.
7. Alija Izetbegovic, The Islamic Declaration (1991), pp. 23, 33.
8. New York Times, 4 February 1995, p. 4; 15 June 1995, p. A12; 16 June 1995, p. A12.
9. Economist, 20 January 1996, p. 21; New York Times, 4 February 1995, p. 4.
10. Stoijan Obradovic, "Tuzla: The Last Oasis," Uncaptive Minds, 7 (Fall － Winter 1994), 12－13.
11. Fiona Hill, Russia's Tinderbox: Conflict in the North Caucasus and Its Implications for the Future of the Russian Federation (Harvard University, John F. Kennedy School of Government, Strengthening Democratic Institutions Project, September 1995), p. 104.
12. New York Times, 6 December 1994, p. A3.
13. See Mojzes, Yugoslavian Inferno, chap. 7, "The Religious Component in Wars"; Denitch, Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia, pp. 29－30, 72－73, 131－133; New York Times, 17 September 1992, p. A14; Misha Glenny "Carnage in Bosnia, for Starters," New York Times, 29 July 1993, P. A23.
14. New York Times, 13 May 1995, p. A3; 7 November 1993, p. E4; 13 March 1994, P. E3; Boris Yeltsin, quoted in Barnett R. Rubin, "The Fragmentation of Tajikistan," Survival, 35 (Winter 1993－94), 86.
15. New York Times, 7 March 1994, p. 1; 26 October 1995, p. A25; 24 September 1995, p. E3; Stanley Jeyaraija Tambiah, Sri Lanka: Ethnic Fratricide and the Dismantling of Democracy (Chicago: University of Chicago Press, 1986), p. 19.
16. Khalid Duran, quoted in Richard H. Schultz, Jr. and William J. Olson, Ethnic and Religious Conflict: Emerging Threat to U. S. Security (Washington, D. C.: National Strategy Information Center), p. 25.
17. Khaching Tololyan, "The Impact of Diasporas in U. S. Foreign Policy," in Robert L. Pfaltzgraff, Jr. and Richard H. Shultz, Jr., eds., Ethnic Conflict and Regional Instability: Implications for U. S. Policy and Army Roles and Missions (Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, 1994), p. 156.
18. New York Times, 25 June 1994, p. A6; 7 August 1994, p. A9; Economist, 31 October 1992, p. 38; 19 August 1995, p. 32; Boston Globe, 16 May 1994, p. 12; 3 April 1995, p. 12.

19. Economist, 27 February 1988, p. 25; 8 April 1995, p. 34; David C. Rapoport "The Role of External Forces in Supporting Ethno – Religious Conflict," in Pfaltzgraff and Shultz, Ethnic Conflict and Regional Instability, p. 64.
20. Rapoport, "External Forces," p. 66; New York Times, 19 July 1992, p. E 3; Carolyn Fluehr – Lobban, "Protracted Civil War in the Sudan: Its Future as a Multi – Religious, Multi – Ethnic State," Fletcher Forum of World Affairs, 16 (Summer 1992), 73.
21. Steven R. Weisman, "Sri Lanka: A Nation Disintegrates," New York Times Magazine, 13 December 1987, p. 85.
22. New York Times, 29 April 1984, p. 6; 19 June 1995, p. A3; 24 September 1995, P. 9; Economist, 11 June 1988, p. 38; 26 August 1995, 21P. 29; 20 May 1995, p. 35; 4 November 1995, p. 39.
23. Barnett Rubin, "Fragmentation of Tajikistan," pp. 84, 88; New York Times, 29 July 1993, p. 11; Boston Globe, 4 August 1993, p. 4. On the development of the war in Tajikistan, I have relied largely on Barnett R. Rubin, "The Fragmentation of Tajikistan," Survival, 35 (Winter 1993 – 94), 71 – 91; Roland Dannreuther, Creating New States in Central Asia (International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper No. 288, March 1994); Hafizulla Emadi, "State, Ideology, and Islamic Resurgence in Tajikistan," Central Asian Survey, 13 (No. 4, 1994), 565 – 574; and newspaper accounts.
24. Urszula Doroszewska, "Caucasus Wars," Uncaptive Minds, 7 (Winter – Spring 1994), 86.
25. Economist, 28 November 1992, p. 58; Hill, Russia's Tinderbox, p. 50.
26. Moscow Times, 20 January 1995, p. 4; Hill, Russia's Tinderbox, p. 90.
27. Economist, 14 January 1995, pp. 43ff.; New York Times, 21 December 1994, p. A18; 23 December 1994, pp. A1, A10; 3 January 1995, p. 1; 1 April 1995, p. 3; 11 December 1995, p. A6; Vicken Cheterian, "Chechnya and the Transcaucasian Republics," Swiss Review of World Affairs, February 1995, pp. 10 – 11; Boston Globe, 5 January 1995, pp. 1ff.; 12 August 1995, p. 2.
28. Vera Tolz, "Moscow and Russia's Ethnic Republics in the Wake of Chechnya," Center for Strategic and International Studies, Post – Soviet Prospects, 3 (October 1995), 2; New York Times, 20 December 1994, p. A14.
29. Hill, Russia's Tinderbox, p. 4; Dmitry Temin, "Decision Time for Russia," Moscow Times, 3 February 1995, p. 8.

30. New York Times, 7 March 1992, p. 3; 24 May 1992, p. 7; Boston Globe, 5 February 1993, p. 1; Bahri Yilmaz, "Turkey's New Role in International Politics," Aussenpolitik, 45 (January 1994), 95; Boston Globe, 7 April 1993, p. 2.

31. Boston Globe, 4 September 1993, p. 2; 5 September 1993, p. 2; 26 September 1993, p. 7; New York Times, 4 September 1993, p. 5; 5 September 1993, p. 19; 10 September 1993, p. A3.

32. New York Times, 12 February 1993, p. A3; 8 March 1992, p. 20; 5 April 1993, p. A7; 15 April 1993, p. A9; Thomas Goltz, "Letter from Eurasia: Russia's Hidden Hand," Foreign Policy, 92 (Fall 1993), 98 – 104 ; Hill and jewett, Back in the USSR, p. 15.

33. Fiona Hill and Pamela Jewett, Back in the USSR: Russia's Intervention in the Internal Affairs of the Former Soviet Republics and the Implications for the United States Policy Toward Russia (Harvard University, John F. Kennedy School of Government, Strengthening Democratic Institutions Project, January 1994), P. 10.

34. New York Times, 22 May 1992, p. A29; 4 August 1993, p. A3; 10 July 1994, p. E4; Boston Globe, 25 December 1993, p. 18; 23 April 1995, pp. 1, 23.

35. Flora Lewis, "Between TV and the Balkan War," Germany New Perspectives Quarterly, 11 (Summer 1994), 47. Hanns W. Maull, "in the Yugoslav Crisis," Survival, 37 (Winter 1995 – 96), 112; Wolfgang Krieger , "Toward a Gaullist Germany? Some Lessons from the Yugoslav Crisis," World Policy Journal, 11 (Spring 1994), 31 – 32.

36. Misha Glenny, "Yugoslavia: The Great Fall," New York Review of Books, 23 March 1993, p. 61; Pierre Behar, "Central Europe: The New Lines of Fracture," Geopolitique, 39 (Autumn 1994), 44.

37. Pierre Behar, "Central Europe and the Balkans Today: Strengths and Weaknesses," Geopolitique, 35 (Autumn 1991), p. 33; New York Times, 23 September 1993, p. A9; Washington Post, 13 February 1993, p. 16; Janusz Bugajski, "The Joy of War," Post – Soviet Prospects, (Center for Strategic and International Studies), 18 March 1993, p. 4.

38. Dov Ronen, The Origins of Ethnic Conflict: Lessons from Yugoslavia (Australian National University, Research School of Pacific Studies, Working Paper No. 155, November 1994), pp. 23 – 24; Bugajski, "Joy of War, " p. 3.

39. New York Times, 1 August 1995, p. A6; 28 October 1995, pp. 1, 5; 5 August 1995, p. 4; Economist, 11 November 1995, pp. 48 – 49.

40. Boston Globe, 4 January 1993, p. 5; 9 February 1993, p. 6; 8 September 1995, p. 7; 30 November 1995, p. 13; New York Times, 18 September 1995, p. A6; 22 June 1993, p. A23; Janusz Bugajski, "Joy of War," p. 4.
41. Boston Globe, 1 March 1993, p. 4; 21 February 1993, p. 11; 5 December 1993, p. 30; Times (London), 2 March 1993, p. 14; Washington Post, 6 November 1995, p. A15.
42. New York Times, 2 April 1995, p. 10; 30 April 1995, p. 4; 30 July 1995, p. 8; 19 November 1995, p. E3.
43. New York Times, 9 February 1994, p. A12; 10 February 1994, p. A1; 7 June 1995, p. A1; Boston Globe, 9 December 1993, p. 25; Europa Times, May 1994, p. 6; Andreas Papandreou, "Europe Turns Left," New Perspectives Quarterly, 11 (Winter 1994), 53.
44. New York Times, 10 September 1995, p. 12; 13 September 1995, p. All; 18 September 1995, p. A6; Boston Globe, 8 September 1995, p. 2; 12 September 1995, p. 1; 10 Septemiber 1995, p. 28.
45. Boston Globe, 16 December 1995, p. 8; New York Times, 9 July 1994, p. 2.
46. Margaret Blunden, "Insecurity on Europe's Southern Flank,'" Survival, 36 (Summer 1994), 145; New York Times, 16 December 1993, p. A7.
47. Fouad Ajami, "Under Western Eyes: The Fate of Bosnia" (Report prepared for the International Commission on the Balkans of the Carnegie Endowment for International Peace and The Aspen Institute, April 1996), pp. 5ff.; Boston Globe, 14 August 1993, p. 2; Wall Street Journal, 17 August 1992, p. A4.
48. Yilmaz, "Turkey's New Role," pp. 94, 97.
49. Janusz Bugajski, "Joy of War," p. 4; New York Times, 14 November 1992, p. 5; 5 December 1992, p. 1; 15 November 1993, p. 1; 18 February 1995, p. 3; 1 December 1995, p. A14; 3 December 1995, p. 1; 16 December 1995, p. 6; 24 January 1996, pp. AI, A6; Susan Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War (Washington, D. C.: Brookings Institution, 1995), pp. 356 – 357; Boston Globe, 10 November 1992, p. 7; 13 July 1993, p. 10; 24 June 1995, p. 9; 22 September 1995, pp. 1, 15; Bill Gertz, Washington Times, 2 June 1994, p. A1.
50. Jane's Sentinel, cited in Economist, 6 August 1994, p. 41; Economist, 12 February 1994, p. 21; New York Times, 10 September 1992, p. A6; 5 December 1992, p. 6; 26 January 1993, p. A9; 14 October 1993, p. A14; 14 May 1994, p 6; 15 April

1995, p. 3; 15 June 1995, p. A12; 3 February 1996, p. 6; Boston Globe, 14 April 1995, p. 2; Washington Post, 2 February 1996, p. 1.

51. New York Times, 23 January 1994, p. 1; Boston Globe, 1 February 1994, p. 8.

52. On American acquiescence in Muslim arms shipments, see New York Times, 15 April 1995, p. 3; 3 February 1996, p. 6; Washington Post, 2 February 1996, p. 1; Boston Globe, 14 April 1995, p. 2.

53. Rebecca West, Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey through Yugoslavia in 1937 (London: Macmillan, 1941), p. 22 quoted in Charles G. Boyd, "Making Peace with the Guilty: the Truth About Bosnia," Foreign Affairs, 74 (Sept./ Oct. 1995), 22.

54. Quoted in Timothy Garton Ash, "Bosnia in Our Future," New York Review of Books, 21 December 1995, p. 27; New York Times, 5 December 1992, p. 1.

55. New York Times, 3 September 1995, p. 6E; Boston Globe, 11 May 1995, p. 4.

56. See U.S. Institute of Peace, Sudan: Ending the War, Moving Talks Forward (Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace Special Report, 1994); New York Times, 26 February 1994, p. 3.

57. John J. Maresca, War in the Caucasus (Washington: United States Institute of Peace, Special Report, no date), p. 4.

58. Robert D. Putnam, "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two Level Games," International Organization, 42 (Summer 1988), 427 – 460; Samuel P. Huntington, The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century (Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1991), pp. 121 – 163.

59. New York Times, 27 January 1993, p. A6; 16 February 1994, p. 47. On the Russian February 1994 initiative, see generally Leonard J. Cohen, "Russia and the Balkans: Pan – Slavism, Partnership and Power," International Journal, 49 (August 1994), 836 – 845.

60. Economist, 26 February 1994, p. 50.

61. New York Times, 20 April 1994, p. A1 2; Boston Globe, 19 April 1994, p. 8.

62. New York Times, 15 August 1995, p. 13.

63. Hill and Jewitt, Back in the USSR, p. 12; Paul Henze, Georgia and Armenia – Toward Independence (Santa Monica, CA: RAND P – 7924, 1995), p. 9; Boston Globe, 22 November 1993, p. 34.

ئون ئىككىنچى باب

1. Arnold J. Toynbee, A Study of History (London: Oxford University Press, 12 vols., 1934 – 1961), VII, 7 – 17; Civilization on Trial: Essays (New York: Oxford University Press, 1948), 17 – 18; Study of History, IX, 421 – 422.
2. Matthew Melko, The Nature of Civilizations (Boston: Porter Sargent, 1969), p. 155.
3. Carroll Quigley, The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis (New York: Macmillan, 1961), pp. 146ff.
4. Quigley, Evolution of Civilizations, pp. 138 – 139, 158 – 160.
5. Mattei Dogan, "The Decline of Religious Beliefs in Western Europe," International Social Science Journal, 47 (Sept. 1995), 405 – 419.
6. Robert Wuthnow, "Indices of Religious Resurgence in the United States," in Richard T. Antoun and Mary Elaine Hegland, eds., Religious Resurgence; Contemporary Cases in Islam, Christianity, and Judaism (Syracuse: Syracuse University Press, 1987), pp. 15 – 34. Economist, 8 (July 1995), 19 – 21.
7. Arthur M. Schlesinger, Jr., The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society (New York: W. W. Norton, 1992), pp. 66 – 67, 123.
8. Quoted in Schlesinger, Disuniting of America, p. 118.
9. Gunnar Myrdal, An American Dilemma (New York: Harper & Bros., 1944), 1, 3. Richard Hofstadter quoted in Hans Kohn, American Nationalism: An Interpretive Essay (New York: Macmillan, 1957), p. 13.
10. Takeshi Umehara, "Ancient Japan Shows Post – Modernism the Way" New Perspectives Quarterly, 9 (Spring 1992), 10.
11. James Kurth, "The Real Clash," National Interest, 37 (Fall 1994), 3 – 15.
12. Malcolm Rifkind, Speech, Pilgrim Society, London, 15 November 1994 (New York: British Information Services, 16 November 1994), p. 2.
13. International Herald Tribune, 23 May 1995, p. 13.
14. Richard Holbrooke, "America: A European Power," Foreign Affairs, 74 (March/April 1995), 49.
15. Michael Howard, America and the World (St. Louis: Washington University, the Annual Lewin Lecture, 5 April 1984), p. 6.
16. Schlesinger, Disuniting of America, p. 127.
17. For a 1990s statement of this interest, see "Defense Planning Guidance for the Fiscal Years 1994 – 1999," draft, 18 February 1992; New York Times, 8 March 1992, p.

14.

18. Z. A. Bhutto, If I Am Assassinated (New Delhi: Vikas Publishing House, 1979), pp. 137 – 138, quoted in Louis Delvoie, "The Islamization of Pakistan's Foreign Policy," International Journal, 51 (Winter 1995 – 96), 133.
19. Michael Walzer, Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad(Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1994), pp. 1 – 11.
20. James Q. Wilson, The Moral Sense (New York: Free Press, 1993), p. 225.
21. Government of Singapore, Shared Values (Singapore: Cmd. No. 1 of 1991, 2 January 1991), pp. 2 – 10.
22. Lester Pearson, Democracy in World Politics (Princeton: Princeton University Press, 1955), pp. 83 – 84.

تۇران سودا چەكلىك شىركىتى نەشرگە ئۇيۇشتۇرغان كىتابلار

📖 ئۇيغۇر تېببابىتىدە ئەرلەر كېسەللىكلىرىنى داۋالاش

بۇ كىتابتا ئۇيغۇر تېببابىتىدە ئەرلەر كېسەللىكلىرىگە دېئاگنوز قويۇش ۋە ئەرلەر كېسەللىكلىرىنى ئائىلىدە داۋالاشنىڭ 58 خىل ئاددىي ئۇسۇلى، 92 خىل ئاددىي دورا نۇسخىسى، 80 خىل مۇرەككەپ دورا نۇسخىسى قاتارلىق مەزمۇنلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

📖 كارل ۋىتېرنىڭ پەرزەنت تەربىيىسى

بۇ كىتاب پەرزەنتلەرنىڭ دەسلەپكى تەربىيىسىگە دائىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا كارل ۋىتېرنىڭ ئوغلى كىچىك كارلنى ھامىلە ۋاقتىدىن باشلاپ 14 ياشقىچە بولغان تەربىيىلەش جەريانى ۋە ئۇسۇلى بايان قىلىنىدۇ.

📖 چىرايلىق ئىملا مەشقى

بىرىنچى قىسىمدا ئۇيغۇر تىلى ھەرپلىرىنى، ئىككىنچى قىسىمدا بۇغۇم ۋە سۆزلەرنى، ئۈچىنچى قىسىمدا تاللانغان تېكىستلەرنى ئىزلاپ يېزىش ئارقىلىق تېز ساۋات چىقىرىش ۋە خەتنى چىرايلىق، ئۆلچەملىك يېزىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتىكى ياخشى قوللانما.

📖 مەدەنىيەت ۋە مەۋجۇتلۇقىمىز

بۇ كىتابقا ئابدۇرېھىم دۆلەتنىڭ ئىلگىرى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان «ئەمدى قانداق قىلىمىز؟»، «مائاشلىقلار قانداق ياشاۋاتىدۇ؟»، «ئىلىم كۆكىدىكى گىگانت چولپان»، «مەۋجۇتلۇق نېمىلەرگە باغلىق؟»، «بىلىم ھەققىدە ئويلىغانلىرىم» قاتارلىق يېڭى ماقالىلىرى كىرگۈزۈلگەن.

ئالاقىلىشىش تېلېفون نومۇرى: 0903-2024884

تۇران لايىھىلەش مەركىزى تېلېفون نومۇرى: 0991-8205391

URL: http//www.buyukturan.com, E-mail: info@buyukturan.com

本书根据新华出版社 2002 年1月第三版 2002 年1月第一次印刷本版翻译出版。
بۇ كىتاب شىنخۇا نەشرىياتىنىڭ 2002- يىلى 1- ئاي 3- نەشرى، 2002- يىلى 1- ئاي 1- باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: ھەجەرگۈل تۇرسۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: تۇران

SUE
217
2005

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى

ئاپتۇرى: سەيمىل خانتىنگتون (ئامېرىكا)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرۇھىم دۆلەت
ئادىل ئابدۇقادىر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 22 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003- يىلى 11- ئاي 1- نەشرى
2003- يىلى 11- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN 7-228-08373-3
باھاسى: 25.00 يۈەن

1977- يىلىغا قەدەر مەركىزۇر ژۇرنالىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن. سەيمىل خانتېكىتون سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە دۇنيادىكى ھەر قايسى سىياسىي يېكىر مۇنبەرلىرىدە دائىم تىلغا ئېلىنىپ تۇرۇدىغان شەخس بولقالدى. بولۇپمۇ كوسوۋو توقۇنۇشى، 11- سىنتەبىر ۋەقەسى قاتارلىق زور ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشى ئاپتورنىڭ بۇ كىتابتا ئوتتۇرىغا قويغان يېكىرلىرىنى ئىسپاتلاپ، دۇنيا سىياسىيىسىدا بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى.

سىز سېتىۋالغان كىتابتا بېسىش، ئۇيىلەش جەھەتلەردە حاتالىقلار كۆرۈلسە بىز بىلەن ئالاقىلىشىڭ، ئالماشتۇرۇپ بېرىمىز.

سېتىۋالغاندا ساختىلىقتىن ساقلىنىش بەلگىسىگە دىققەت قىلىڭ.

ÜBERREICHT VON DER
DEUTSCHEN
FORSCHUNGSGEMEINSCHAFT

تېلېفون: 0991 - 8205391
URL:http://www.buyukturan.com
E-mail: info@buyukturan.com

مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: تۇران

● «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىشى دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى مۇھاكىمىلىق نەزەر بىلەن كۆزىتىدىغان كىشىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە كۆرۈنەرلىك، ئۇنۇملۇك رول ئويناپسى.

—— ئابدۇقادىر جالالدىن

● بۇ بىر ئەقلىي رەۋىشتىكى نادىر ئەسەر، ئۇنىڭ پىكرى يارقىن، تەسەۋۋۇرى مول، كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان بولۇپ، بىزنىڭ خەلقئارادىكى ئىشلارنى چۈشىنىشىمىزدە ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى.

—— ئامېرىكىنىڭ سابىق دۆلەت بىخەتەرلىكى مەسلىھەتچىسى ـ برژىنسكى

● خانتىڭتون غەربنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر سىياسىيونلارنىڭ بىرى. ئۇ نۇرغۇنلىغان سىياسىيونلارنىڭ رېئاللىقنى چۈشىنىشىگە پۈتۈلمەس چاقىرىق خاراكتېرلىك ئانالىز رامكىسىنى تەمىن ئەتتى.

—— ئامېرىكىنىڭ سابىق دۆلەت ئىشلىرى باش كاتىبى ـ ھېنرى كىسىنجېر

● بۇ كىتابتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى، پارس قولتۇقى ئۇرۇشى، كوسوۋودىكى ئوچ تەرەپ توقۇنۇشى، 11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى، ئامېرىكىنىڭ ئىراقنا ھوجۇم قىلىشى، ئافغانىستان ئۇرۇشى ... قاتارلىقلارنىڭ ماھىيەتلىك ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىلىۋالالايسىز ۋە بۈگۈندىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى، بېيجىڭ تەرتىپى ھەققىدە بېيجىڭ جۇڭشەنچىگە ۋە ئۇلارنى ئىلمىي يەرەز قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيسىز.

ISBN 7-228-08373-3
(民文) 定价:25.00元

